

**«СӘРСЕН АМАНЖОЛОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ**

**НАО «ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ САРСЕНА АМАНЖОЛОВА»**

Сәрсен Аманжоловтың 120 жылдығына арналған
**«БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМДЫ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ –
АДАМИ КАПИТАЛ САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ
НЕГІЗГІ ФАКТОРЫ»**

«Аманжолов оқулары-2023»

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
I бөлім

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

Международной научно-практической конференции

«Аманжоловские чтения-2023»

**«ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ – КЛЮЧЕВОЙ
ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА»,**
посвященной 120-летию Сарсена Аманжолова

Часть I

CONFERENCE PROCEEDINGS

International Scientific and Practical Conference

«Amanzholov's Readings-2023»

**«TRANSFORMATION OF EDUCATION AND SCIENCE – A KEY
FACTOR IN IMPROVING THE QUALITY OF HUMAN CAPITAL»,**
dedicated to the 120th anniversary of Sarsen Amanzholov

Part I

Өскемен -Усть-Каменогорск, 2023

Бас редактор:
Төлеген Мұхтар Әділбекұлы,

**С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы – ректор,
профессор, PhD**

Бас редактордың орынбасары:
Ровнякова Ирина Владимировна,

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Басқарма төрағасының орынбасары –
стратегиялық даму және ғылыми жұмыс жөніндегі проректор, п.ғ.к.

Редакция алқасы:

*Алимбекова Нурлана Бауржановна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің
басқарма мүшесі – академиялық мәселелер жөніндегі проректор, PhD;*
*Шарапиева Гульнур Даулетхановна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің ғылым
және ғылыми жобаларды коммерциализациялау бөлімі жетекшісі;*
*Адиқанова Салтанат, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің IT және
жаратылыстану ғылымдары жоғары мектебінің деканы, PhD;*
*Оразалин Слямбек Калибекович, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің
гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің деканы, т.ғ.к.;*
*Куленова Гульнара Борисовна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің педагогика
жоғары мектебінің деканы, мед.ғ.к.;*
*Апышева Асель Ануарбековна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің экономика
және құқық жоғары мектебінің деканы, э.ғ.к.;*
*Картаева Айжан Маратбековна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің
«Абайтану» ғылыми-зерттеу институтының директоры, филол.ғ.к.;*
*Ислямова Сара Аскарровна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті «Берел»
баспасының директоры*

Б 94 **«Білім мен ғылымды трансформациялау – адами капитал сапасын арттырудың негізгі факторы»** Халық. ғыл.-тәжір. конф. матер. жинағ. = Сб. матер. Междун. науч.-практ. конф. **«Трансформация образования и науки – ключевой фактор повышения качества человеческого капитала».** – Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚУ «Берел» баспасы, 2023. – 435 б. – I бөлім

ISBN 978-601-314-734-5

«Білім мен ғылымды трансформациялау – адами капитал сапасын арттырудың негізгі факторы» атты Халықаралық ғылыми-тәжірбиелік конференциясының материалдары жинақталған. Мақалалар Филология – тіл білімінің, әдебиет тарихы мен теориясының мәселелерін зерттейтін ғылым; қазіргі жастарды рухани-адамгершілікке тәрбиелеу; интеграциялық процестердің қазіргі жағдайындағы Қазақстан дамуының экономикалық және құқықтық аспектілері; көпмәдениетті жастардың санасын қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері және әлеуметтік желілер мен БАҚ ықпалы; қазіргі әлемдегі жаратылыстану зерттеулері – тәжірибе, проблемалар және перспективалар саласындағы зерттеулерге арналған.

В сборник включены материалы Международной научно-практической конференции «Трансформация образования и науки – ключевой фактор повышения качества человеческого капитала». Статьи посвящены исследованиям проблем языкознания, истории и теории литературы; духовно-нравственному воспитанию современной молодежи; экономико-правовым аспектам развития Казахстана в современных условиях интеграционных процессов; научно-педагогическим основам формирования сознания поликультурной молодежи и влиянию социальных сетей и СМИ; естественным наукам, исследованию в современном мире – опыту, проблемам и перспективам.

ӘОЖ 37+001
КБЖ 74+72

ISBN 978-601-314-734-5

© С.Аманжолов атындағы ШҚУ, 2023

ФИЛОЛОГИЯ – ТІЛ БІЛІМІНІҢ, ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ МЕН ТЕОРИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕЙТІН ҒЫЛЫМ

ФИЛОЛОГИЯ – ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ ЯЗЫКОЗНАНИЯ, ИСТОРИИ И ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ

УДК: 372.881.111.1

LEARNING IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS

Alikhanova A.A., Serikkaziyeva G.S.

Sarsen Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

There are various ways to teach English, but the most important thing is to choose methods that are suitable for you and your students. Every teacher can decide how they want to teach English. The development of computers and networks has created a new way for people to learn and access information. It has improved education systems. Using information technology in teaching a foreign language can bring new opportunities. Modern training programs and the internet have advantages over traditional teaching methods. It can help students develop their knowledge, skills, and communication abilities. Students can participate in various activities online, such as competitions, exams, and video conferences.

To learn to speak English, we require a certain framework or, because it is more regularly called, a strategy of educating English, which would permit us to fathom the assignments as completely as conceivable, to be specific, to procure the skills of perusing, understanding tuning in, talking and composing within the dialect being examined. Indeed 20-30 a long time prior, the premise of preparing was the classical strategy. 90% of the time was committed to the hypothesis of a outside language. During the lessons, understudies learned modern lexicon, syntactic developments, talked about rules, additionally perused and deciphered writings, performed composed errands, and in some cases tuned in to sound recordings. The advancement of conversational abilities took as it were 10% of the time. As a result, the individual understood the writings in English and knew the rules of language structure, but may not talk. That's why it was chosen to alter the approach to preparing.

Communicative. Its fundamental guideline is the utilize of lexical units and linguistic developments considered in lessons in discourse, both verbal and composed. All classes created in understanding with the standards of this present day strategy of educating English, in case conceivable, are conducted in a outside dialect, or with negligible incorporation of local discourse. At the same time, the educator as it were coordinates understudies, inquires them questions and makes a communicative circumstance, whereas 70% of the time from the whole lesson is went through by understudies. It is essential that this method shaped the premise of instructing a remote dialect at school. By the by, a few classical school strategies are still utilized. So, for illustration, instructors to this day share their information of the hypothesis of the English

dialect with their understudies, put composed works out to hone language structure and lexicon.

Project. This strategy of teaching English to children, be that as it may, as well as adults, has been utilized for a long time in schools and colleges in America, and as of late it has ended up increasingly firmly included within the instructive exercises of our understudies. Its meaning is to utilize the considered fabric in hone and is ideal for utilize at the conclusion of the whole module, when it gets to be conceivable to evaluate the degree of absorption of the instructive material. For case, more youthful schoolchildren are cheerful to show their ventures on the topic "My house",

"My pet", "My favorite toys", and tall school understudies are as of now locked in in genuine improvements, for illustration, on natural issues. Planning. In differentiate to the strategies of educating English portrayed over, for which favorable conditions have been made at school, the approach to learning is based on autonomous think about, with the correction that understudies are given as of now created organized fabric and clearly clarified by the educator. As in any preparing, the understudy gets a parcel of hypothesis, recalls the rules and applies them in hone. Exceptionally regularly this method is utilized in online learning, counting on an instructive asset Lim-english.com.

Its fundamental preferences are the accessibility of a carefully thought-out program, the provision of data essential to move forward the level of English dialect proficiency in the foremost available frame and the capacity to freely arrange the educational modules.

Dynamic strategies of educating English. A isolated bunch incorporates the so-called dynamic strategies of teaching English, examples of the foremost broadly utilized strategies are given underneath. Typically how they are treated:

1. Circular table The instructor defines a issue and offers understudies a errand: to assess the centrality of the issue, illustrate all the aces and cons, decide a conceivable result, etc. Understudies ought to talk out on the proposed issue, argue their position and in the long run come to a common arrangement.

2. Conceptualizing. This strategy is additionally aimed at examining and understanding the issue. In any case, concurring to this strategy of educating English, the gathering of people is divided into two bunches - "thought generators", who really offer thoughts, and "specialists", who assess everyone's position after the conclusion of the attack. "generator".

3. Commerce diversion. The instructor plans a amusement on the considered subject and clarifies the rules to the understudies. As a run the show, the proposed assignments recreate errands and circumstances of genuine communication, for case, finding and finding a work, concluding a contract, traveling, etc.

Needless to say, in the "surviving" schools, there is a discrepancy between the material and technical base to the requirements of federal state educational standards, which, due to underfunding, is associated with the complexity of purchasing technical training equipment, that is , computers, interactive whiteboards, projectors, audio playback equipment, as well as installing all this in adapted premises. There is an acute shortage of classroom and laboratory equipment, textbooks and specialized furniture. Low level the material and technical base limits students' access to educational and information resources. The remoteness from the centers of education, science and culture makes it

difficult, and sometimes impossible, for children to receive various social experiences. Also, for most schools, and not only in regions and villages, the problem of a shortage of visual aids ready for use in the classroom is still relevant. Visual aids are a special kind of didactic material for educational classes, the use of which contributes to the activation of cognitive activity of students, saves educational time, makes learning a fascinating, interesting, versatile, cognitive process. It includes: board games, crosswords, puzzles, posters, wall maps, illustrations, flashcards, magnetic boards, flipcharts, educational and educational films on digital media, audio materials, slides, dummies, etc. The problem is considered not only in the light of auxiliary educational material, but also in the light of the ability to use information and communication technologies. The increased demands on the teacher dictate new working conditions, while a large number of teachers experienced in teaching do not have sufficient, and sometimes even minimal knowledge in the field of information and communication technologies. Despite the fact that technologies can be very effective, they remain only just a tool. They are not created to replace the teacher, but allow you to organize a learning environment for productive learning activities and full-fledged cooperation between the teacher and the student.

Reform is a long and not always smooth process, involving a significant amount of effort and money. But reform is not the destruction of the traditional, but its improvement, in which teachers are directly involved. In order to use modern technologies more successfully, the teacher must be active, emotional, artistic and patient, loving his work.

A diversion strategy of learning English for children. Its main advantages are the nonappearance of a instrument of constraint to classes and a incredible intrigued on the portion of the child. The teacher conducts a wide assortment of recreations with children on the lexicon and linguistic developments being considered, amid which children rapidly memorize them and learn to utilize them in discourse.

The use of modern technologies, for example, such as the Internet, helps the teacher and the student to optimize the time spent searching for the necessary information, which in turn allows you to use the free time to rest and replenish the forces spent during the day. In this aspect , it can be noted with confidence exclusively the positive impact of modern methods and technologies on the health of all participants in the educational process. The teacher acts as a coordinator, using all the advantages of modern methods, gives guidelines that can motivate the student to independently look for ways to solve problems. As a result of considering the importance of modern technologies in teaching a foreign language, we can say that these technologies:

- individualize the approach to students;
- optimize the time spent by the teacher on preparing for the lesson and checking assignments, and by the student on finding the information necessary for studying;
- provide an opportunity for additional rest, which has a positive effect on health;
- motivate to study the subject independently;
- promote intercultural communication, during which cultural barriers disappear;
- eliminate language barriers, which in turn contributes to the development of the communicative component.

In order to maintain the interest of students in a foreign language during its study, methodological techniques are used that activate the speech-thinking activity of schoolchildren. Each lesson is communication in a foreign language, knowledge of the

life of the country and the people of the languages being studied. The necessary didactic material, additional literature contributes to the formation of skills and abilities of all types of speech activity (all kinds of supports, test tasks in grammar, vocabulary, reading; texts for listening, educational games). Integrated lessons in Tatar and English are interesting. By demonstrating interesting aspects of life and culture of the native land, characteristic only for this people, attention is also drawn to the formation of a stable interest and love for their village, city, and Homeland. Students listen to information about the Republic of Tatarstan, about its capital, about the architectural heritage and sights of the city of Kazan, about Tatar cuisine. Schoolchildren especially like the work of composing and solving crosswords on regional topics, the design of exhibitions, stands, drawings, abstracts. Non-traditional forms of lessons have a positive impact on the relationship between teacher and student, create an atmosphere of cooperation and creativity, contribute to the achievement of common goals.

References

1. Galskova N. D., Gez N. I. Theory of teaching foreign languages. Linguodidactics and methodology. — M., 2004. Efremenko V. A. Application of information technologies in foreign language lessons // IYASH. — 2007. — No. 8. — pp.18-21. Polat E. S. Internet at foreign language lessons // IYASH. — 2001.- No. 2. — pp.14-19.

2. Sinitsyna Yu. A. Intercultural communicative competence // Foreign languages at school. — 2002, № 6.

3. Spirina E. A. The use of computer technologies in English lessons // Innovative technologies in education: Materials of the III International Scientific and Educational Conference // Under the general editorship of Doctor of Medical Sciences, prof. A. N. Khuziakhmetov. — Kazan: THREE "School", 2016. — pp. 269-271. Tsetlin V. S. Real situations of communication in the classroom // Foreign languages at school. — 2002, №3.

УДК: 372.881.111.1

BLENDED LEARNING IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS

Ashirbay A.N.

Sarsen Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

The dominance of information and communication technologies, which allow for an intensification of traditional learning techniques' forms and methods, determines where educational activity is at this point in its evolution. Since the pace of life provides less and less time for traditional full-time education, a rising number of people are attempting to obtain a degree with the least amount of time commitment.

Blended learning is a type of contemporary educational technology that builds on the idea of merging technologies from the "classroom system," e-learning, and remote learning.

Here are the main definitions of blended learning:

1. Blended learning is formal training programs in which students, at least partially, study in an electronic, online format, and at the same time there are some elements of control over the timing, progress and pace of learning; partially, the training takes place in person, outside the home of students. In such training, different modalities are used to provide an integrated learning experience as a result (Staker/Horn, 2012).

2. Blended learning is the integration of electronic and traditional learning, which is characterized by planning and pedagogical value (Sloan Consortium).

3. Blended learning is a learning method that combines various resources, in particular, elements of face-to-face training sessions and e-learning (MacMillan Dictionary) [5, 6, 7, 8].

Among the main advantages of this training are the following:

- each student gets the opportunity to master the necessary knowledge and skills in a convenient format;
- planning and understanding what needs the training should meet and what results it will bring;
- providing effective learning management tools;
- reducing the time and financial costs of training, without losing the advantages of the traditional approach;
- technology and teaching enrich and complement each other;
- active social interaction of students both among themselves and with teachers;
- teacher availability is almost constant;
- training is possible regardless of time and place;
- a variety of didactic approaches;
- improving the quality of education (including through the use of more effective learning tools);
- individual monitoring of training;
- natural mastering by students of modern means of organizing work, communications;
- priority of the student's independent activity;
- organization of individual support for the educational activities of each student;
- using the organization of group learning activities;
- flexibility of the educational trajectory;
- integration of online and offline educational and methodological content for multiple use.

The use of methods and technologies of face-to-face and e-learning allows you to simultaneously take advantage of these forms of learning. Face-to-face elements are used to motivate students. Traditional forms of education are based on direct personal communication between the student and the teacher.

For students with varying needs and capacities, multimedia content is made available through e-learning technologies at any time. For all parties engaged in learning, the mix of online and offline components makes learning effective, affordable, and convenient. It also makes the learning process interactive, personality-oriented, and adaptive.

Of course, there are a number of reasons for the inefficient use of distance and e-learning technologies:

- lack of effective educational management tools;
- lack of funds for the development of educational content;
- lack of teaching staff in the field of distance learning technologies;
- specifics of training;
- lack of modern teaching tools;
- poor technical and software equipment of trainees;
- lagging curricula from real life, etc.

It ought to be taken into consideration that instruction with the assistance of Internet technologies may be a unused phenomenon. The culture of communication and work by means of the Web has not however been shaped. Nowadays, a few impediments of utilizing unused innovations in instruction are as of now obvious:

- most of the learning materials made for conventional learning are not reasonable for utilize in online or blended learning.
- a farther understudy, considering as it were with the assistance of data advances, does not get the opportunity to create the essential abilities that he seem have procured at addresses and classes;
- lack of professionalism within the improvement of online learning materials and the require for uncommon preparing of instructors to work with modern advances;
- the got to prepare the educational institution with computer hardware and program that require consistent upgrading;
- the created courses don't meet different guidelines for interface, illustrations, etc., can be instructed as it were by one scholastic office or as it were by one educator;
- need of a framework of motivations for interest in progressing the quality of the instruction prepare, within the advancement of modern instructing standards with the utilize of remove learning innovations;
- issues of creating abilities of working with data frameworks for all members of the educational process.

Against the foundation of execution issues, a blended show of preparing looks very advantageous - you'll combine advances. Instructors and understudies have more time and openings to ace unused advances, as the number of online classes increments slowly. In a blended learning demonstrate, there's an opportunity for slow course plan, since this show does not require completely intuitively and mixed media courses. At the beginning arrange of the presentation of inventive advances, there are sufficient planned content materials, a gathering, a chat, a testing framework and a record sharing framework.

Introduction to the educational process of blended learning allows solving a number of tasks:

1) for trainees:

- growing the instructive openings of understudies by expanding the availability and adaptability of instruction, taking under consideration their person instructive needs, as well as the pace and cadence of acing the instructive fabric;
- execution of person educational module with an boundless choice of subjects, the level of their improvement and ways of organizing instructive exercises;

- personalization of the instructive prepare: the understudy autonomously determines his instructive objectives, ways to attain them, taking into consideration his instructive needs, interface and capacities;

- greatest objectification of the evaluation strategy and comes about;
- invigorating the arrangement of the student's subjective position: expanding freedom, social action, inspiration of cognitive action;

- getting person educator meetings to overcome challenges in acing the instructive fabric and kill crevices in information;

2) for teachers:

- proficient improvement of instructing staff;
- securing of capability competencies pointed at the usage of a modern era;
- progressing the adequacy of educational movement in arrange to realize modern instructive comes about;

- the utilize of modern types of control and communication within the educational prepare;

- the capacity to organize high-quality work with exceedingly spurred understudies;
- change the fashion of the educator: move from the interpretation of information to intelligently interaction with the understudy, which contributes to the arrangement of students' possess information;

3) for the organization of the educational process:

- the possibility of sparing money by expanding the level of proficiency of academic movement.

- pulling in an extra unexpected of understudies through the organization of multidisciplinary preparing;

- tackling the issue of deficiency of educating staff;
- escalated of instructive exercises in arrange to spare time for the realization of other instructive and social needs;

There are typical mixed learning models that can be chosen as a basis:

1. The "Face-to-Face Driver" model: a significant part of the curriculum is studied at school in direct interaction with the student; e-learning is used as an addition to the main program.

2. Rotational model: alternating ways of working with educational materials during the educational program; study time is distributed between individual e-learning and learning in the classroom together with a teacher who also provides remote support for e-learning.

2.1. Classroom rotation: alternation of methods of studying the material according to a set schedule (schedule) or at the discretion of the teacher, the use of e-learning, involvement in the activities of a group of trainees or individually.

2.2. Laboratory rotation: one of the ways to work with educational materials is online laboratory work, the availability of an approved schedule, the movement of trainees within the educational institution.

2.3. Batch training (Flipped Classroom – "Inverted Classroom"):

accessibility of an affirmed plan of full-time instructive action, counting work on ventures; particular utilize of e-learning with certain control over learning; the plausibility of choosing a put for e-learning, utilize for organizing autonomous learning exercises.

2.4. Individual rotation: the presence of an individual schedule of study of the subject, a mandatory online stage of training.

3. Flex model (Flexible model): preferential use of e-learning; provision of online, offline and face-to-face support for trainees; availability of an individual schedule; work in small groups; organization of group projects; individual training.

4. Self-blend model ("learning menu" model): study of one or more e-learning courses completely online; simultaneous training in various institutions is possible.

5. Model of enriched virtual learning (Virtually enriched model): the model of work of the entire educational institution; an obligatory daily visit to the educational institution; a combination of face-to-face and distance classes.

Each model is characterized by the predominance of one of the three components of mixed learning technology:

1. Direct personal interaction of participants in the educational process.

2. Interactive interaction mediated by computer telecommunication technologies and electronic information and educational resources.

In the conditions of mixed learning, the teacher provides feedback by commenting on the progress and speed of passing the training material, the success of its implementation due to the functionality and information educational environment : video conferences, forums, chats, etc. In addition, the teacher continuously monitors the educational process and a comprehensive analysis of the intermediate results of each student's activity by checking information about the activity of work in the network, the quality of control tasks performed in the test form, the number of attempts to complete a task, access to additional educational resources [2].

Let's name the main elements of the mixed learning model:

1. Lectures: lecture materials are designed in the form of presentations and/or an online course.

2. Seminars (face-to-face sessions): classes can be combined with lectures. Discussion of the most important topics of the discipline, as well as the development of practical skills.

3. Educational materials of disciplines (textbooks and manuals): the materials are presented in printed and electronic form, various multimedia applications are used.

4. Online communication with teachers and students.

5. Individual and group online projects (collaboration): development of Internet skills, analysis of information from various sources, working together with a group, distribution of responsibilities and responsibility for the performance of work.

With mixed learning, there are fewer classes in the classroom – part of the classes is transferred to online mode. For online classes, it is necessary to independently master certain material or complete tasks.

Let's formulate general recommendations on how to make blended learning effective.

1. Blended learning should be purposeful. A blended learning program should have a well-thought-out architecture with consistent transitions between different types and types of educational activity.

2. The development of blended learning should be based on a systematic approach, including: learning objectives, target audience, learning needs, schedule, technology, learning architecture.

3. A system of intermediate and final control of knowledge acquisition, acquisition of skills and abilities is needed; development of online tests, project topics.

4. Analysis of the training needs of the target audience, basic knowledge and skills, experience, preferred learning styles.

5. Choosing one of the typical goals of blended learning programs: to cover a larger number of trainees (e-courses, virtual classes, on-the-job training), to increase the effectiveness of the practical application of the acquired knowledge (coaching, practical face-to-face workshops, online simulations, exchange of best practices, collaboration), to reduce the cost of training.

6. The optimal ratio of types and types of educational activity: 10% – formal training and independent work (virtual classes, classroom classes, webinars, asynchronous e-learning, tests); 20% – mentoring and tutoring; 70% – informal training and practical tasks (practical training, joint projects, practical tasks, laboratory work).

7. Construction of various trajectories and training scenarios for different groups of trainees.

8. Preparation of documentation, including: the main objectives of training; the hierarchy of the necessary learning outcomes; a description of all the teaching methods used; the time allotted for each component of blended learning; learning support tools; budget and staffing requirements.

Innovation is changing instruction, and its affect is continually developing. Mixed learning may be a promising learning framework that combines the focal points of conventional and intuitively learning. In our conclusion, the improvement of a blended shape of instruction can ended up one of the key headings of modernization of the whole instructive circle.

References

1. Graham C. R. Blended learning systems //The handbook of blended learning: Global perspectives, local designs. – 2006. – Т. 1. – С. 3-21.

2. Нагаева И.А. Моделирование процесса преподавания в виртуальном образовательном пространстве вуза // Сетевой научно-практический журнал «Перспективы науки и образования». – № 4 – 2013. – С. 79 – 92. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://pnojournal.files.wordpress.com/2013/08/1304pno.pdf>, свободный.

3. Нагаева И.А. Сетевое обучение: становление и перспективы развития [Текст] / И.А. Нагаева // Научное обеспечение системы повышения квалификации кадров. Ч.: ЧИППКРО – № 3 – 4 (16 – 17), 2013. – С. 31 – 37.

4. Орешкина А.К. Теоретические основы развития образовательного пространства системы непрерывного образования в контексте его социальных измерений // Инновационные образовательные технологии. – 2014. – №2(38). – С.4-7.

5. Larry Bielawski David Metcalf Blended eLearning: Integrating Knowledge, Performance, Support, and Online Learning, 2003 by HRD Press, Inc.

6. Means, B., Toyama, Y., Murphy, R., Bakia, M., & Jones, K. (2010, September). Evaluation of Evidence- Based Practices in Online Learning: A Meta-Analysis and Review of Online Learning Studies.

7. Mijares Illiana. Blended learning: Are we getting the best from both worlds? Literature Review for EDST 561 [Электронный ресурс]. URL: <http://elk.library.ubc.ca/bitstream/handle/2429/44087/EDST561-1.doc.docx?sequence=1> (дата обращения: 03.08.2014).

8. Richards Griff. Athabasca University. Learning Analytics: On the Way to Smart Education [Электронный ресурс]. URL: http://distant.iosso.ru/seminar_2012/conf.htm (дата обращения: 03.08.2014).

УДК: 372.881.111.1

EFFECTIVE TEACHING METHODS OF SPEAKING AT THE MIDDLE STAGE IN A SECONDARY SCHOOL

Ashirbay A.N.

Sarsen Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

Introduction

The present discourse seeks to offer an introduction to the subject under discussion. In recent times, there has been a growing fascination towards the acquisition of foreign languages, attributable to the continual advancement of contemporary society. The current trend towards acquiring proficiency in multiple languages, including non-native ones, has become increasingly popular. This may be attributed to advancements in technology and linguistics, as well as the aspiration to enhance language proficiency by visiting English-speaking nations.

Owing to the heightened curiosity in foreign languages, schools endeavor to ensure that the acquisition of a foreign language is engaging, comprehensible, and efficacious.

The proficiency of individuals in the English language may be appraised from two distinct perspectives:

The establishment of a learning objective is of paramount importance.

One suggested strategy for acquiring knowledge or skills is through adopting a learning approach.

The utilization of oral discourse as a pedagogical objective can serve as a vehicle for effective communication. The application of a foreign language is the purpose for which it is studied, as it has the potential to incite students' enthusiasm towards English within the academic milieu, thereby, stimulating a desire to pursue it. In the present scenario, the assigned tasks will serve as a means to focus the student's attention towards the contextual meaning conveyed by the statement.

Furthermore, verbal discourse can serve as a pedagogical tool, facilitating the acquisition of a repertoire of lexicon and grammar through the process of automaticization.

The act of engaging in communication requires students to attain proficiency in delivering speech utilizing a non-native language through oral means. It is imperative to

cultivate proficient speaking abilities, specifically those pertaining to dialogic and monologic discourse, in students to enable them to articulate their thoughts effectively in communication. The acquisition of adequate vocabulary and language material constitutes an indispensable component of the speaking skill, mandating a contemplation on the methods employed by instructors to inculcate such proficiency among students, particularly regarding the implementation of certain exercises and tasks in the classroom, and the prevalence of specific instructional practices during lessons. The prioritization of certain issues is deemed necessary for middle-stage foreign language instructors in a secondary school setting. This is due to the pivotal period in which the speaking skill is developed, consolidated, and automated in tandem with the other acquired competencies of learners.

The present study aims to investigate the significance of oral communication in English language learning during the intermediate stage, specifically in the context of monologue and dialogic speech. This research endeavor also involves analyzing available pedagogical guides related to foreign language speaking and creating a comprehensive lesson summary that facilitates the development of this critical skill.

The practical significance of the present work pertains to the selection of an optimal system of exercises for imparting speaking skills in a comprehensive educational institution. The chosen system must effectively cater to the individual characteristics of the students, while also accommodating their interests and abilities.

The focus of this study pertains to the pedagogical practice of imparting oral communication skills within the secondary education level. The primary objective throughout this stage is to cultivate within the students' mental faculties the proficiency to convey ideas through a different language, exercise autonomy in resolving communicative and cognitive quandaries, engage in lexical inference and exhibit a personalized disposition towards information assimilation.

1. Theoretical data on teaching English at school

Teaching a foreign language at school is significantly different from teaching other academic disciplines, since it is aimed primarily at the formation of speech skills related to the speech-thinking activity of the student, and not at the assimilation of knowledge about nature or society, as in other academic subjects.

Teaching a foreign language, on the one hand, is facilitated by the fact that students can transfer skills from their native language, but, on the other hand, it is complicated by such a phenomenon as interference. This nature of the subject determines the concept of learning.

It should be noted that the skillful practical use of both didactic and methodological principles affects the motivation of students and improves the quality of training.

An important issue in the process of teaching a foreign language is the issue of student learning control. The main object of control is the communicative skills of speaking (both dialogical and monological), reading, listening comprehension and written expression of thoughts that characterize the level of communicative competence. Let's take a closer look at the process of teaching monologue speech.

2. Difficulties in learning to speak at the middle stage

The main difficulties in learning to speak are associated with the formation of an attitude to communication, i.e. the problem of motivation of the communicative function.

The nature and structure of motivation of the communicative function are determined by the same situational factors as the structure of any sphere of human mental activity, i.e. the nature of the problematic objective situation and the subjective image of this situation, its place in it.

The predominant conscious motive of activity in each particular case and realizes itself through the installation as a guiding, regulating, selective beginning of activity. The presence of a discrepancy in the level of awareness can be expressed by the opposition I know — I don't know.

It is possible to observe other types of misalignment, such as, for example, I have — I do not have. Typical motivators of speech communication are also such types of misalignment that arise from differences of views, tastes, differences in the assessment of the situation. They can be expressed by oppositions: like — dislike; want — do not want, which are especially typical for interpersonal relationships, but sometimes arise in the process of joint activity when a decision is made about the next course or a common strategy of action (they are the basis of a dispute, persuasion, persuasion). 19

When analyzing the factors on which the need for communication depends, it is possible to distinguish their main types, namely:

1. permanent

As a rule, constantly acting factors have their source in the social functions of the communicants or their mental as well as physical characteristics.

2. episodic

Episodically acting factors are associated with external conditions. For example: one saw the movie, and the other did not see it.

Thus, summing up the above, we can draw the following conclusions.

The main difficulties of learning to speak should include motivational problems, such as:

- students are embarrassed to speak a foreign language for fear of making mistakes and being criticized by both the teacher and peers;
- students may not understand the speech task or perceive it incorrectly;
- students do not have enough language and speech skills to solve the task assigned to them;
- students are not involved in a collective discussion of the subject of the lesson for one reason or another;
- students are not able to withstand the duration of communication in a foreign language.

IV. The system of exercises in teaching speaking

The content of the lesson, the purpose of which is to teach a monologue.

Thematic lesson plans are based on the types of monologue that occur in real communication. 20

Before starting to speak a monologue in real life, a person understands well why he is doing it, and pronounces it only if he really wants to talk it out or considers it necessary. 21

In the lesson, everything is somewhat different. The situation must be created, otherwise the most important and the very first characteristic of the monologue disappears — purposefulness, which largely determines everything else. 22

In general, the monologue has the following characteristics:

- purposefulness (compliance with the speech task);

- continuous character;
- consistency;
- semantic completeness;
- independence;
- expressiveness.

In the domestic methodology of teaching foreign languages, there are two main ways of forming speaking skills. 23

- 1) "from top to bottom";
- 2) "bottom up".

The "top-down" path involves the development of monological skills based on the text read. The "bottom-up" path is connected with the development of these skills without relying on the text, starting only from the topics and issues of the issues discussed, the studied vocabulary and grammar, as well as speech structures.

These difficulties are based on the following:

1. The reaction of the communication partner can be completely unpredictable, for example, he may suddenly change the subject of conversation. It is no less difficult to cope with a situation in which there is no reaction at all.

2. The ability to listen. Here, new groups of objective difficulties come into force due to the individual characteristics of the speaker's speech.

- situativeness

Situativeness as one of the characteristic features of dialogue suggests that the success of dialogic communication in the classroom largely depends on the given situation and the understanding of the students of the speech communication task.

Situativeness is the essence and determines the logic of this form of communication.

Unlike a monologue, when teaching a dialogue, only two types of it are usually distinguished: free and standard (typical). 11

Traditionally, free dialogues include conversations, discussions, interviews, i.e. those forms of speech interaction where the initially meaningful boundaries of communication of each of the partners, and hence the general logic of conversation development, are not rigidly fixed by social speech roles. It should be recognized, however, that the boundary between free and standard dialogues in real communication is very mobile, these types of dialogues can easily be transformed during the development of speech communication, depending on changes in the speech situation. 12

In teaching dialogic speech, the teacher uses the same ways and means as in teaching monologue speech. Therefore, it can be concluded that it will be most effective to build a teaching lesson of standard, typological dialogical speech of students using the "top-down" method.

In this case, the supports for composing your own dialogues can serve as:

- Ready-made models of sample dialogues;
- Tasks for modifying sample dialogs, as a result of which a new sample dialog will be created;
- Visual materials such as illustrations, objects, videos, etc.

A system of exercises at the middle stage of dialogue training.33

Actions of the teacher   Actions of the students

- 1) Identifies the most typical situations of dialogical communication within the framework of the topic under study (for example, "At the doctor", "Talking on the phone",

etc.). 1) Get acquainted with: — new words, speech models and cliches; — with socio-cultural features of speech behavior in a specific speech situation.

2) Studies the materials of the UMK and the available textbooks corresponding to the age and language level of its students. 2) Practice chorus and individual speech replicas of a typical dialogue.

3) Selects or composes sample dialogues using speech cliches typical for this situation, models of speech interaction, etc. 3) Answer the teacher's questions on the text of the dialogue, perform the necessary transformations, etc.

4) Determines the sequence of presentation of various standard dialogues in the process of studying the topic. 4) Learn to react quickly to certain cues.

5) Introduces students to new words and speech structures of the presented dialogue 5) Play educational dialogues close to the text or learn them by heart

6) If necessary, comments on the socio-cultural features of speech communication within the framework of this situation. 6) Make up their own dialogues on the model based on a partially modified situation in accordance with the teacher's installation

7) Organizes work with the text of the dialogue aimed at its full understanding and memorization, as well as partial transformation taking into account already familiar synonymous models.

Conclusion

In my work, I have shown the need and importance of communicative teaching methods for the formation and improvement of speaking skills, namely the skills of monologue and dialogic speech. The speech situation created in the classroom by the teacher or by the students themselves represents a large number of advantages that are aimed at developing all aspects of students' speech activity.

The system of exercises for students to acquire speaking skills in the learning process should be developed by the teacher taking into account all the characteristics of students, both physiological and psychological.

In this course work, I showed that the skill is built and formed according to the principle of an algorithm. In the course of solving the tasks I set, I came to the following conclusions:

- when improving the skills of monologue speech in students, the communicative side of learning should be taken as a basis, which will further contribute to the formation of practical speaking skills in students;

- it is necessary to constantly and gradually develop the lexical and grammatical skills of students in order for their speech to be competently structured and lexically enriched, this can be achieved through constant replenishment of vocabulary and work with vocabulary;

- in creating a speech situation in the classroom, it is necessary to use visual teaching tools and information technologies that would allow the teacher not only to create a semblance of an English-speaking environment, but also to make the lesson more intense and interesting.

References

1. Biboletova M.Z., Trubaneva N.N. The program of the English language course "Enjoy English". M.: Title, 2008. – 56c.

2. Maslyko E.A., Babinskaya P.K. The table book of a foreign language teacher. – Minsk: Higher School, 1999. – 522 p.

3. Rogova G.V. Methods of teaching foreign languages in secondary school. M.: Enlightenment, 1991. – 345s.
  4. 1. Alkhazishvili A.A. Fundamentals of mastering oral foreign speech. M., Enlightenment, 1988, p. 334.
  5. 2. Artemov V.A. Psychology of teaching foreign languages. M., Higher School, 1966, p. 256.
  6. 3. Bim I.L. Methods of teaching foreign languages as a science and problems of a school textbook.— M., Enlightenment, 1977, p. 278.
  7. 4. Bodalev A.A. On communication and taking into account its characteristics when working with people. L.: LSU, 1972, p. 346.
  8. 5. Bukhbinder V.A. Oral speech as a process and as a subject of study //Essays on methods of teaching oral speech in foreign languages / Edited by V. A. Bukhbinder. Kiev: KSU, 1980, p. 568.
  9. Bukhbinder V.A., Mirolubov A. A. Fundamentals of the restructuring of the school course of foreign languages // Soviet Pedagogy. 1984. No. 10, p. 16.
  10. Vaisburd M.L. Typology of educational and speech situations //Psychological and pedagogical problems of intensive teaching of foreign languages. M.: MSU, 1981, p. 386.
  11. Vaisburd M.L. Theoretical foundations of methods of teaching foreign languages in secondary school. M., Enlightenment, 1981, p. 278.
  12. Vaisburd M.L. Types of tasks in teaching foreign language speech activity //The development of cognitive activity in the process of mastering speech activity in a foreign language. — M.: APN/NIISiMO, 1983, p. 186.
  13. Vaisburd M.L., Ariyan M.A. Situational role as a methodological concept //Foreign languages at school. 1984.No. 5, p. 23.
  14. Vaisburd M.L., Kuzmina E.V. The role of individual characteristics of students in teaching foreign communication. //Foreign languages at school. 1999. No. 2, p. 15.
- Vereshchagin E. M., Kostomarov V. G. Language and culture. Moscow: MSU, 1979, p. 348.

УДК: 372.881.111.1

TECHNOLOGIES TO ENHANCE LISTENING SKILLS

Azatov B.I.

Sarsen Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

All over the world, the English language today occupies an important place in the life of society. A person with knowledge of English has the best success in his career. It is not surprising that foreign languages, including English, are taught in schools from the second grade, it is easier for children from an early age to put this knowledge into their heads and teach them to use this knowledge in the future.

At the beginning of the XXI century, English had the status of a foreign language, but today it is considered an international language. In other words, English is the language of the world. Many scientists claim that in a few decades or even earlier, the

language barrier will disappear, and English will become the only language in the whole world.

This article discusses research related to authentic audio and visual materials and the concept of "authenticity" in learning a foreign language.

It is noted that the formulation of the universal definition of the concept of "authenticity" is complicated by the fact that it includes not only certain conditions, but also various types of authenticity. The authors concluded that there is no global, generalized definition of authenticity. It is emphasized that authenticity is a combination of a number of conditions, different types of authenticity, and the degree of presence of one or another type may vary depending on the situation.

The renewal of secondary and vocational education systems and the requirements for the level of foreign language proficiency, which are increasing in the context of integration into the world community, dictate the need to search for new technologies for teaching a foreign language as a means of intercultural communication.

The solution of this problem depends on the professional competence of the teaching staff, given that in the conditions of renewal the requirements for the professional training of teachers are increasing for the content of secondary education. Practice shows that updating the educational program without simultaneously improving teaching methods reduces the effectiveness of updating educational standards [1; 6]. The goals of general secondary education have changed, new curricula and new approaches to the study of disciplines through integrated educational systems have been developed, and the renewal of education requires the use of non-traditional methods and forms of training organization. The above causes the urgency of the problem of integration in education, which provides for the creation of fundamentally new educational information with the appropriate content of educational material, educational and methodological support and new technologies [2; 139]. This suggests that currently there is an active search for new methods of teaching foreign languages that meet the modern understanding of the role of language in the communicative process and in the life of society as a whole. Teaching foreign languages today is widely associated with the use of interactive learning tools, which provide an opportunity to demonstrate the real process of communication in a foreign language with the help of authentic audio and video materials, and also realize the possibility of the educational environment to become closer to the real conditions of the functioning of the language and culture being studied. Special attention is paid to the use of authentic audio and video materials as means embodying the cognitive and communicative direction in the methodology of teaching foreign languages. The use of these materials in the educational process implies not only methodological, but also technological competence of a specialist, which, being an integral part of his professional competence, is a set of knowledge, skills, habits and abilities to use information resources and technologies, software and network tools for professional activity. In other words, the issues of increasing the level of professional competence of future specialists in the use of authentic audio and video materials at various stages of FLT (foreign language teaching) are relevant. The professional competence of a foreign language teacher is understood primarily as the formation of professionally important competencies of a future teacher.

Despite the fact that in recent years some experience has been accumulated in the field of using authentic audio and video materials in FLT, an analysis of the real situation

shows that the potential wide possibilities of the screen in training are insignificant. In addition, audio and video materials are often used in fragments, without taking into account the context of the main curriculum. To a certain extent, this is due to the psychological unavailability of English language teachers, often the lack of video courses applied to native textbooks, as well as thematic and aspect inconsistency of program requirements and the sequence of linguistic and speech material in audio and video materials. The main reason is the lack of methodological support for working with authentic materials of this kind. The analysis of the sources devoted to this problem revealed controversial and unresolved problems in the methods of using authentic audio and video materials. First of all, the problem lies in the fact that methodologists do not have a single opinion on the definition of the concept of "authentic audio and video materials", preference for the use of authentic video (audio), a single terminology related to its application, criteria for its selection and adaptation, showing / listening to audio and/or video fragments / the whole film (TV shows), the duration of audio / video recordings in the classroom, the multiplicity of their presentation, the effectiveness and ways to realize their pedagogical potential. Tutorials and their audio and video applications are often not accompanied by proper methodological support. The lack of authentic criteria for the selection of audio and video materials, ideas and knowledge about the methods of their presentation and effective use, as well as an educational and methodological complex (including methodological developments, a system of exercises) for teachers leads only to a discussion of what students see on the screen or the use of authentic materials as an illustration of the issues raised, which serves as an indicator lack of a systematic approach to working with audio and video recordings.

Authentic materials are used to recreate the natural atmosphere of another language. Authentic materials include books, newspapers, magazines, textbooks, leaflets, menus, maps, postcards, photographs, tickets, etc. Authentic materials are oral or written materials not specifically written for use in the classroom, but taken from the media or real life [3; 116].

Authentic materials are traditionally divided into:

- audio (songs, radio news / talk shows / advertising, etc.);
- visual (pictures and postcards, graphs and diagrams, posters, illustrations from magazines, etc.);
- audiovisual (videos, video clips, etc.);
- printed (books, newspaper articles, tourist information leaflets, information brochures, leaflets, etc.). [4-6].

Here it seems necessary to emphasize the difference between audio, video and audiovisual materials. When working with video, one perception channel (visual) is used. This material is an alternation of descriptions and dialogues, and drawings and photographs are static. But the printed text makes it possible to return to the information you have read. The audio material is linear; there are also alternating descriptions and dialogues. At the same time, the audio material demonstrates intonation and rhythm. In the video (without sound), the situation is not described, but shown. He represents the image dynamically, with accompanying information, makes it possible to analyze the features of nonverbal behavior, but a return to the fragment seen is possible only with the use of technical means. Audio material (as well as video material with sound) differs from

video material (without sound) in one, but rather significant fact - the presentation of oral speech. And yet this material is not informative enough, because sometimes the reason for the action, the explanation of the result, etc. they remain behind the scenes, whereas in the printed text this can be compensated by stylistic and linguistic means.

Thus, when using a separate type of authentic material in the process of teaching a foreign language as a whole, certain disadvantages arise that affect the effectiveness of the learning process and the possibility of the most complete representation of foreign socio-cultural reality. This puts forward the requirement of comprehensive use of authentic material in the educational process.

Considering the problem of authenticity in the methodology of teaching foreign languages, it should be noted that the concept of "authentic" entered science together with the communicative method of teaching, the strategic direction of which was teaching communication in real life situations. Translated from English, "authentic" means "natural". This term is most often used to characterize the materials used in the educational process. Nevertheless, in modern Russian methodological science there is no clear boundary between the concepts "original", "native" and "authentic", as well as there is not always a clear connection with the concept of "adapted" (for example, "authentic means only slightly adapted material").

Authentic video materials are samples of foreign language speech that are part of the human speech environment. Such materials include information on the country/countries represented by large volumes of lexical and grammatical data.

1. Youtube Channels

Let's say you have a topic "food". I like videos about school lunches all over the world. When we have a "food" lesson, I play this video and ask the children to remember and name as much food as possible. I'm not asking them to name ALL the food items. Then we discuss which lunches they like and why; which lunches are similar or different from their school lunches; which lunch they would like to have at school. This and these are some more wonderful videos in which children taste food all over the world. We can also discuss what kind of food they see, what kind of food they have tried and would like to (not) try, what kind of food looks delicious, etc. And here you can find recipes and use these videos to discuss food for special occasions or just a regular breakfast, lunch, etc. You can ask if your students can or can cook something; what kind of food they have in the refrigerator at home; what kind of food their parents buy, what kind of food is their favorite, etc. These videos spark discussion, because these are real-life topics, they are about something familiar to young students, the language is easy to personalize, and students can see children their own age. In addition, they can name the food in English and apply what they have just learned in real-time discussions.

Depending on the level of your students, you can find a suitable video or cartoon with tasks already completed: practice grammar, vocabulary or pronunciation. It is mainly suitable for A2+ levels.

Moreover, you can find a specific word or phrase so that students can listen to them in different contexts and with different accents.

2. Cartoons

Cartoons are also one of the types of authentic materials. I recently used parts of "Madagascar", "Zveropolis" and "The Secret Life of Pets" in animal topics. These videos

can be used as a warm-up or an introductory part to start a discussion. We watch a fragment from the movies, the children say which animals they see, which animals they (want) to have or (don't) like. You can also assign an animal to each child and they have to jump/stand up/impersonate that animal when they see it in the movie.

I also used the cartoon “inside out” to practice emotion adjectives, imitate them, and personalize the language: ask students when they are sad or happy what they are doing; do they help their friends when they are angry; do they associate these emotions with these colors; how would they feel if they put themselves in Riley's shoes.

Another wonderful cartoon is “Monsters, Incorporated”. I use it to train body parts. You can come up with a monster, and the kids ask questions to guess, for example: “Does he have 5 eyes?” Or they can describe the monster so others can guess. Ask students who they think is the scariest monster and why. Encourage them to create their own monsters too.

3. Songs and clips

Video clips are another great authentic material for using and developing students' listening skills. For example, for the topic “weather” I used “Let it go” from Frozen. You can ask children to feel for gaps using the words “weather” or give different students different “weather” cards. They should pick them up when they hear, say, ”snow“ or "wind", etc. In addition, when you use a clip, and not just a sound track, visual effects help students understand the meaning.

There are many ways to use authentic materials. My main tips are as follows:

Videos should be short, no more than 2 minutes. The task must match the level.

Study the key vocabulary beforehand. Emphasize that children should not understand everything.

Authentic materials develop children's listening skills, stimulate discussions, increase students' confidence when working with a large number of unfamiliar words; they are easier to apply in real life situations, and with their help it is easier to personalize the language, which is very motivating for young students.

References

1. The relevance of the method considered in this article [Electronic resource]. URL: <http://www.media-english.ru/articles/o-polze-prosmotra-filmov-pri-izuchen.html> / (accessed: 04/16/2016).

2. Bgashev V., Ernarestien N. Universal course on intensive teaching of English spoken language (according to the method of N. Ernarestien): American version: Textbook, 3rd ed., reprint. and additional – M.: AST Publishing House, 2006.

3. Kamenetskaya N.P., Efremenko V.A. Antropova A.I. Pedagogical technologies in media education in English language teaching// Foreign languages at school, 2006. No. 7.

4. Maslyko E.A., Babinskaya P.K., Budko A.F., Petrova S.I. (ed.). A foreign language teacher's handbook. - Minsk: Higher School, 2001. – 528 p.

5. Description of the levels of knowledge of the English language [Electronic resource]. URL: <http://englex.ru/your-level/> (accessed: 04/16/2016).

6. List of films and TV series suitable for each level [Electronic resource]. URL: <http://engblog.ru/how-to-learn-english-via-films/> (accessed 12.04.2016).

MODERN TECHNIQUES FOR TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Azatov B.I.

Sarsen Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

One of the most important problems of teaching – the problem of teaching methods – remains relevant both theoretically and directly in practical terms. Depending on its solution are the educational process itself, the activities of the teacher and students, as well as the result of training in the school itself as a whole.

Due to the alter within the heading, objectives and goals of educating and childhood, the strategies of developing the lesson and the substance of the instructive prepare ought to too alter. In any case, the part of conventional educating strategies and methods ought to not be put down.

The teaching strategy could be a exceptionally complex and vague concept. Until presently, researchers have not come to a common understanding and translation of the quintessence of this educational category. In spite of the diverse definitions, it is conceivable to note something in common that brings the focuses of see closer. The point is that as of late most creators tend to consider the educating strategy as a way of organizing educational and cognitive movement of understudies.

I.F. Kharlamov, at the side the organization of educational exercises of understudies, highlights the instructing work of the instructor within the strategies, puts the movement of the instructor within the to begin with put. In his supposition, the instructing strategy naturally incorporates the educating work of the educator (introduction, clarification of the considered fabric) and the organization of dynamic instructive and cognitive movement of understudies.

Other creators properly point out that the ways of instructing movement of the instructor (educating) and the ways of learning exercises of understudies (educating) are closely related. In their conclusion, the strategy within the learning handle acts as a way of interrelated action of instructors and understudies to realize certain academic objectives. Highlighting this relationship, Yu.K. Babansky gave the taking after definition: "The strategy of educating is called the strategy of efficient interrelated movement of the educator and learners pointed at tackling instructive issues."

A definition has ended up broad, which not as it were highlights the relationship between the exercises of the educator and the understudy, but emphasizes the correspondence and comparability of both sides in organized exercises. So, agreeing to N.V. Savin, "instructing strategies are ways of joint movement of instructors and understudies pointed at tackling learning issues."

The fourth bunch of creators accepts that both the educating movement of the educator to organize and guarantee the instructive activities of understudies, and the exceptionally joint movement of the educator and understudies are as it were implies in instructing. The most assignment of the instructor is to incorporate the understudy within the learning prepare and offer assistance organize instructive exercises. That's why T. A. Ilyina considers the instructing strategy as "a way of organizing the cognitive action of understudies."

Hence, instructing strategies are ways of organizing the instructive and cognitive action of a understudy with pre-defined assignments, levels of cognitive action, instructive exercises and anticipated comes about to attain pedantic objectives.

The current educational situation in Russia and in most countries of the civilized world is characterized by reliance on experimental pedagogy, which widely uses not only proper pedagogical research methods, but also methods of adjacent social and natural sciences. Today, in pedagogical theory and practice, the problem of developing personal activity of students is especially relevant. Currently, the attention of many teachers is attracted by the organization of conditions under which learning would proceed most successfully, as well as issues related to the formation of a stable positive motivation of students to learn, creating conditions for personal growth and the development of cognitive interests of schoolchildren.

In the pedagogical process, innovative teaching methods provide for the introduction of innovations in the goals, methods, content, and forms of education and upbringing, in the joint activities of the teacher and the student.

Thus, we can say that more than a dozen fundamental studies, both in the general theory of pedagogy and in private methods of teaching individual subjects, are devoted to the method of teaching, on which the effectiveness of educational work largely depends.

The word "method" in Greek means "research, method, way to achieve the goal." The etymology of this word also affects its interpretation as a scientific category. For example, in the textbook on pedagogy, the method in the most general sense is understood as "the ability to achieve a certain goal, a set of techniques or operations of practical or theoretical mastering of reality"[1].

In modern pedagogy, there are three main groups of methods: teaching methods, methods of education, methods of pedagogical research. The greatest ambiguity in definitions and, at the same time, practical relevance are teaching methods that act as a complex, multidimensional and high-quality education, interconnected with other categories of didactics (goals, content, means used, forms of organization and results).

The definition of the concept of "teaching method" in the theory of pedagogy reflects, on the one hand, the moments of actual pedagogical practice, and, on the other, the objective laws of pedagogical activity as a specific area of social work. Usually, when disclosing this concept, representatives of various schools and directions fix the characteristic features of this pedagogical system: learning goals, priority method of assimilation, the nature of interaction between the teacher and students. Thus, didactic methods reflect the target, psychological and epistemological aspects of learning.

With this approach, the concept of "method" as a pedagogical category is characterized through a change in time of all four components:

- method as a side of the activity of the subject;
- method as a side of the activity of the object of pedagogical influence;
- method depending on the intended general and particular goals of the activity;
- method as a characteristic of the structure and form of the subject of their joint activity.

Based on the latter aspect, a rather complex definition is formulated. "The teaching method is a way of controlling (on the part of the subject) the process of formation of an

individual or group (since pedagogically conscious influence is one of the most common factors of such formation) by giving a certain form and structure to the subject of their joint activity in accordance with the goals pursued" [2].

Consequently, the method is a method of management due to the choice by the subject of pedagogically appropriate forms of fixing the content and ways of deploying this content.

The structural method acts as an ordered set of techniques, and the technique is considered as an element, a link, an elementary act of the pedagogical process. Individual techniques can be part of various methods. In pedagogical practice, methodological techniques are used to activate the attention of students and listeners when they perceive new material or repeat what they have passed, stimulate cognitive activity. The method and reception can be reversed. For example, if a teacher communicates new knowledge by the method of explanation, during which he demonstrates visual aids, then this demonstration acts as a technique. If the visual aid is the object of study and students and listeners receive basic knowledge based on its consideration, then verbal explanations act as a technique, and demonstration – as a method of teaching.

References

1. Bulanova, M.V. Pedagogy and psychology of higher school / M.V. Bulanova. - Rostov-on-Don: Phoenix Publishing House, 2004. - 539s.
2. Grudzinskaya, E.Yu. Active methods of teaching in higher school / E.Yu. Grudzinskaya, V.V. Mariko // Modern pedagogical and information technologies. - Nizhny Novgorod, 2007. - 182 p.

ЎОЖ 37

INTEGRATING NATURAL SCIENCES RESEARCH IN THE CONTEMPORARY TEACHING AND LEARNING VENTURES IN SOUTHERN UZBEKISTAN – CHALLENGES AND EMERGING HORIZONS

Ergashov Jamshid and Dani, Raviprakash G., teachers of DIEP
Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, Denau, Uzbekistan
jamshide969@gmail.com

The need for creation of strong natural science research environments, especially for teaching Natural Sciences, is nationally recognised and accentuated via high level directives, aiming at innovative research and education. In this context, interdisciplinarity in the natural sciences is a phrase one also presently regularly hears globally in the context of teaching and learning, at all levels of study, from the classroom to the research environment (Narsico and Walsch-Korb, 2023).

An equally important subject in this context remains the need for creation of awareness that such research can be supported by research funding from national and multinational governmental agencies and NGOs, UN organizations such as the UNESCO, as well as by public and private foundations aiming at encouraging talented researchers to aim at innovative visionary research projects.

Archeology, as for example, is a subject of deep global interest, wherein Southern Uzbekistan, especially the Surkhandaryo region, which is presently globally recognized as a fascinating unique center of constant archeological discovery. As for instance, Southern Uzbekistan has a treasure of little-known archeological marvels, where Neanderthals lived. In a recent example, Khatak cave located on the right bank of the river of the same name near the settlement of Khatak in the Sherabad district, Surkhandarya region of Uzbekistan, was discovered in 2021 by a doctoral student, Oinazarov Holiyor of the National Center of Archeology of the Academy of Sciences of Uzbekistan, while searching for petroglyphs. The cave was examined in the same year by the staff of the Department of Landscape Archaeology of the National Archaeological Center. The study of the cave and preliminary excavations were carried out in June 2022 (Anon., 2023), using integrated natural science tools.

Similarly, another global heritage location that has gained prominence, is the walled enclosure of Tchingiz Tepe that is part of the urban complex of Ancient Termez in South Uzbekistan. Situated on a hill to the north-west of the city, the archaeological remains consists of an adobe wall, a monumental building located in the centre of the enclosure, various dwellings attached to the wall, and at least one pottery kiln. As demonstrated in the path-breaking research described by Ferrera et al. (2014), for definitive and rapid, as well as reliable scientific revelations, as also serving as ground-breaking research, such studies currently demand the integrated use of ultramodern scientific methods such as of the stratigraphic sequence combined with ¹⁴C dating. In the study by Ferrera et al, effective use of such a technique has allowed the reconstruction of the successive occupations of the enclosure which began with the building of the wall during the Early Kushan or Yuezhi periods (between the mid-second century BC and the mid-first century BC). Later, as is well-known, during the Kushan period (from the mid-first century BC to the mid-third century AD), which was used as a Buddhist place of worship, and then reverted to military use during the Kushan-Sassanian period (mid-third century AD to early fifth century AD).

Needs and Challenges:

Many educational institutions have already recognized the value of introducing integrated teaching of natural scientists to courses in philosophy, logic, and ethics. At ETH Zurich in Switzerland, for example, humanities courses are obligatory for students in the natural sciences. It therefore emerges that integrating humanities modules, with science modules in the curriculum will be universally beneficial, as it will introduce cross-disciplinary perspectives into teaching in the natural sciences from the bottom up (Narsico and Walsch-Korb, 2023).

Uzbekistan is an emerging tourism destination that has experienced a strong increase in tourist numbers since 2017. However, since limited published research on tourism development in Uzbekistan exists to date, accent is currently being placed on teaching tourism as a subject, which in reality demands compulsory integration of several important natural sciences. As shown in various recent global studies, analysis of possible research topics proposes a factual tourism emerges as an essential research agenda for the country (Etzenberger and Thimm, 2022). A mix of methods has emerged as guiding tools, emphasizing the need for integration of participant observation, semi-structured qualitative expert interviews and qualitative content analysis. The results of recent studies

also reveal a range of research gaps in different areas which could be synthesized, often clustered into three overarching areas – viz. market research, management, and culture and the environment.

In conclusion, there appears to be a vast scope for integrating Natural Sciences Research in the Contemporary Teaching and Learning Ventures

References

1. Anon., 2023. Uzbekistan Academy of Sciences (<https://academy.uz/en/news/janubiy-ozbekiston-neandertal-odam-yashagan-makon>).
2. Etzenberger, F. J. and Thimm, T, 2022. A tourism research agenda for Uzbekistan. *Journal of Qualitative Research in Tourism* 3(1):51-64.
3. Ferreras, V. M., Arino, E., Esparraguera, J. M. G., and Pidaev, S. 2014. The enclosure of Tchingiz-Tepe (ancient Termez, Uzbekistan) during the Kushan and Kushan-sassanian periods. *Archaeological stratigraphy and 14C dating analyses. Iranica Antiqua* 49, DOI:10.2143/IA.49.0.3009247.
4. Narsico, J. O. and Walsh-Korb, Z. 2023. Teaching cross-disciplinarity in the natural sciences: A case for natural philosophy. <https://learningteaching.ethz.ch> | ISSN 2624-7992 (Online).

ӘОЖ 37

THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ON THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE AT SCHOOL

Ismailova G.K., Kenzhebaeva M.H.

«Shakarim University of Semey city» NJSC, Semey, Kazakhstan
meergul-kh@mail.ru

The Internet has long ceased to be a luxury; today every user of a computer, tablet, smartphone, etc. has the opportunity to afford this pleasure. With its support, you can find the information you need every time, make a video call at any time, and pay for all kinds of services. Thanks to the Internet, almost limitless opportunities have appeared in all areas of life. The Internet plays a big role in our lives. But it definitely cannot be called good or evil.

Modern children start using gadgets even before they go to school. Children start with games, and once they master reading and writing, nothing can stop them from creating their own account on any social network. Often parental support will not be needed for this historic action. And having received such coveted access to a personal profile on a social network, the child receives new opportunities, but the question is: how can these abilities be useful for him?

An individual research project on the topic “The influence of social networks on the process of teaching a foreign language at school” is devoted to conducting a sociological study, in which school students were surveyed and conclusions were drawn about how the popularization of social networks among schoolchildren affects the quality

of education and also determines what There are positive aspects of using social networks in organizing the educational process.

The relevance of the research topic is due to the increasing diversity of social networks, which attracts modern students. Recently, one of the main forms of leisure for the younger generation has become spending time on social networks. How do students themselves assess the impact of social networks on the learning process at school?

The goal is to find out which social networks are the most popular among students, to identify the influence of social networks on the process of learning a foreign language at school.

To achieve the goal, the following tasks were set:

1. Study the history of the emergence of social networks, their types and features of working in them.
2. Conduct a survey among school students.
3. Identify the influence of social networks on the learning process of modern schoolchildren.

Object of study: students in grades 10-11.

Subject of research: social networks as a factor of positive influence on the process of learning a foreign language at school.

In the course of the work, it is expected to test the following hypothesis: modern schoolchildren use social networks to improve their level of education.

Methods:

1. study of literature on this issue,
2. work with Internet sources and electronic resources,
3. social survey, questionnaire.

An interesting classification, which, in fact, is an analogue of the previous one, was proposed in 2008 by F. Cavazzo, who created a map of social media. Social networks were subdivided in it based on the basic actions that are predominantly performed by users of these services:

- services for publishing texts: blog platforms, microblogs, news feeds, Wiki services;
- services for sharing various types of content (photos, videos, documents, links, audio files, etc.);
- services for discussions;
- social networks themselves (for dating, professional contacts, “traditional social networks”);
- gaming services

The classifications outlined above indicate a large number of factors that unite people in social networks.

Thus, the emergence and development of social networks contributes to the development of a new culture and the entire society. This method of communication performs a large number of functions, allowing a person to realize himself, receive new useful information, improve himself and evaluate results.

But the main goal of a person using social networks is socialization and integration, the desire to establish relationships with other users with the possibility of transforming

these relationships into more real ones. Any function of a social network is intertwined with a communication function and, ultimately, transforms into communication.

While collecting information about social networks, we wondered: why do students surf the Internet every day and at any time of the day or night? What goals do they pursue by spending a lot of time on social networks?

Pros of social networks:

- social networks on the Internet are, like the real world, in which people unite by age, interests or some other characteristics;

- social networks provide us with indispensable help in studying;

Cons of social networks:

- the time we spend on social networks.

- social networks contain an incredible amount of information that can cause irreparable harm to the psyche

- formation of Internet addiction. Today, addiction to social networks has become a truly global problem.

So, summing up the results of my research project on the influence of social networks on the learning process at the lyceum, we can say that we completed all the assigned tasks: we studied information about social networks, developed questionnaires and analyzed them.

Working on a project about the influence of social networks on teenagers and their education at the lyceum convinced us that social networks occupy an important place in the lives of school students. This is evidenced by the large amount of time spent in them, many friends and photos. The use of social networks in the educational process promotes the exchange of information, increases students' motivation in educational activities, stimulates the development of their creative abilities and cognitive interest.

As a result of our theoretical and practical analysis of such a phenomenon as social networks, the following conclusions can be drawn.

Social networks have both their positive and negative sides. One of the negative consequences of the spread of social networks is the formation of a person's psychological dependence on them. Excessive use of social networks, according to scientists, is harmful to both social and psychological health. This hobby is most dangerous for teenagers. Educational and office institutions access to social networks.

Each person independently determines how much time to spend on social networks, what information to absorb, and what is more beneficial or harmful in social networks. Perhaps social networks help us find the necessary information, good work, meet interesting people and expand our social circle, but they will never replace live, emotional, human communication.

Thus, we achieved our goals and confirmed our project hypothesis: modern schoolchildren use social networks to improve their level of education.

Literature

1. The impact of social media on education and learning\2022
<https://www.link4campus.com>

2. "15 ways to use social media for education" J.Kenan\2023\
<https://sproutsocial.com/>

3. Manjur Kolhar “Effect of social media use on learning, social interactions”2021
<https://www.sciencedirect.com/science/article/>

УДК: 372.881.111.1

IMPLEMENTING MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH TO SECONDARY SCHOOL STUDENTS

Kadylbekova N.Z.

S. Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

Abstract. The objective of the paper is to analyze the nature, varieties, and importance of contemporary technologies in teaching a foreign language. The necessity to address the crisis in education brought on by the emergence of unique requirements for the education of specialists in a new formation makes this topic pertinent. The essay looks at how to use modern technology and evaluates how well it works for teaching foreign languages. An effort is made to pinpoint the drawbacks of employing contemporary technologies and develop strategies for their resolution.

Keywords: modern technologies, methods and techniques, learning tools, innovations, motivation.

An evolution in pedagogical priorities is developing as a result of the modern society's sharply increasing need for knowledge. This shift opens the door for the implementation of new learning standards, the expansion of the educational framework, and the transformation of the process of acquiring knowledge, skills, and abilities into the process of applying them. The development of cutting-edge teaching methods for foreign languages helps students learn both the knowledge and the skills necessary to master them. The information, strategies, and tools provided by contemporary teaching technologies will enable the teacher to successfully uncover and realize each student's potential. One of the roles of the teacher is to select the appropriate material and use the best teaching strategies to achieve the predetermined educational objectives. A teacher must possess a greater level of professionalism, skill, and competency in a fast evolving world in order to effectively oversee the actions of students. [10]

Residential analysts in this field are: M.P. Shchetinin, V.P. Bepalko, N.V. Apatova, V.S. Kukushina, V.T. Fomenko, I.A. Zimmaya, E.S. Polat, D.T. Rudakova, etc. Learning advances are a set of strategies utilized within the teacher's work to realize the learning destinations set within the lesson, with the most noteworthy adequacy of application for the least period of time conceivable to realize them.

The term "learning innovations" showed up within the XX century. In association with the improvement of computer innovation and was initially utilized to allude to preparing with the utilize of specialized implies. As of now, there has been a division into technologies in instructing – within the instructive prepare, specialized implies and educating advances are utilized – techniques and strategies utilized by the educator to attain learning objectives. The sorts of advanced innovations in educating a outside dialect

incorporate the taking after: diversion and venture innovations, basic considering improvement innovation.

Gaming technologies. Professor Y. Huizinga, a Dutch philosopher, historian, and cultural researcher, observed that human civilization began as a game and developed as such. The game was regarded by A.S. Vygotsky and A.N. Leontieva as one of the primary forms of human activity. This technology can best be summed up as learning through play. More information is taken in during the game, and the assimilation is of higher quality. The game's players gain comparison skills as they compare, evaluate the offered training materials, and then form the proper conclusions. The most effective approach to teaching a foreign language in the classroom nowadays is through the use of game technology.

There are two concepts in English: challenge and game. In truth, both are the game, but as it were the primary one is competitive in nature and requires more than one person to actualize it, there's a division into groups, and the moment one incorporates a game (amusement) character, this sort of diversion is very appropriate for preparing one person. Some diversions are utilized in both cases. What kind of game to resort to within the handle of learning a remote dialect is chosen by the instructor. Researchers classify the sorts of games on diverse grounds. Here are a few of them:

1. According to the characteristics of the pedagogical process:

- educational games: aid in the acquisition of new knowledge;
- training games: while playing, specific knowledge and skills are developed via both theory and practice;
- control games: these games are used to review and assess previously learned material.

2. By game technology:

- Role-playing games feature conversations that mimic real-world interactions, such as meeting friends at the theater or purchasing train tickets.
- Business games utilized in conversations and disputes. Due to their degree of language competence and ability to articulate their opinions on the subject of the debate, high school kids are a good fit for this format.
- theatricalization - the instructor employed this technique in practice for the first time.

3. According to the game environment:

- object-based games - these tools are great for figuring out the following issues: there is/are, prepositions, directions, and other, more difficult themes; the teacher hides objects (fake fruits, toys) in the classroom beforehand and provides the student with instructions so that he can discover the object that was concealed.

– board games – we would like to consider this sort on the illustration of the game Enact: Recreations for Learning American English; there are three sorts of exercises in this diversion: the cards of the "wanderer" (getting to one of the areas, the player will require, for case, to reply reply a address or depict their activities in a certain put); cards with an picture on one side and questions on the other (visualize the subject on which understudies will ought to communicate); cards with words for making sentences from person words, gathering words by parts of discourse, meaning and other conceivable outcomes; the diversion is went with by nitty gritty enlightening for the instructor.

– computer – in association with the advancement of data innovation apparatuses and the sign of incredible intrigued in them on the portion of children and youths, this learning innovation remote dialect could be a need in our think about: intelligently whiteboards (open up sufficient openings for the educator to form visual lessons), electronic reading material, Google and other comparable administrations (one of the capacities of which is to optimize the teacher's working time when checking, for case, homework or the degree of digestion of unused fabric), YouTube channel (where you'll be able tune in to the discourse of local speakers), Web assets (permit you to form your claim interesting visual fabric for lessons).

Technology to promote critical thinking. Application: Using a variety of word formation examples, the instructor demonstrates to the class how one component of speech leads to another. The teacher then invites the class to create word pairs and then translate them. Additionally, as they work on a text with known substance, the teacher asks the class to make educated guesses about the meaning of any unfamiliar words without consulting a dictionary. This method for exercising critical thinking abilities not only eliminates the need to memorize new words on a regular basis but also makes it possible to comprehend grammatical and lexical occurrences in a foreign language in greater depth.

The modern technologies recorded over offer assistance the instructor to work with the understudy at the level of individual introduction, individualize the approach to the understudy, taking under consideration his individual capacities, slants and level of dialect capability. For case, the utilize of computer-based learning fair compares to the standards of an person approach, permits the understudy to go in his possess mode, autonomously apply already obtained information, work on botches and get opportune feedback.

Modern technology, like the Internet, for instance, enables teachers and students to maximize the time spent looking up the information they need, allowing them to use their leisure time to rest and refuel after a long day of work. In this regard, it is possible to state with certainty only that current approaches and technologies have a good influence on everyone involved in the educational process in terms of health. Utilizing all the benefits of contemporary techniques, the instructor serves as a coordinator and provides instructions that can inspire the student to independently explore for solutions to issues. [11, pp. 41-43]. In light of the significance of contemporary technology in foreign language instruction, we can state that these technologies:

- individualize the approach to students;
- maximize the time spent by the teacher planning the lesson and reviewing assignments, and by the student finding the information needed for studying;
- give students the chance to get more sleep, which is good for their health;
- encourage them to study the subject on their own;
- promote intercultural communication, which makes cultural barriers disappear;
- remove language barriers, which in turn helps to develop their communicative skills.

Unnecessary to say, within the "surviving" schools, there's a inconsistency between the fabric and specialized base to the prerequisites of government state instructive guidelines, which, due to underfunding, is related with the complexity of obtaining specialized preparing hardware, that's , computers, intuitively whiteboards, projectors,

sound playback equipment, as well as introducing all this in adjusted premises. There's an intense deficiency of classroom and research facility hardware, reading material and specialized furniture. Moo level the fabric and specialized base limits students' get to instructive and data assets. The remoteness from the centers of education, science and culture makes it troublesome, and some of the time incomprehensible, for children to get different social encounters. Too, for most schools, and not only in districts and towns, the issue of a deficiency of visual helps prepared for utilize within the classroom is still important. Visual helps are a uncommon kind of pedantic fabric for instructive classes, the utilize of which contributes to the enactment of cognitive action of understudies, spares instructive time, makes learning a captivating, curiously, flexible, cognitive handle. It includes: board games, crosswords, puzzles, posters, wall maps, illustrations, flashcards, magnetic boards, flipcharts, educational and educational films on digital media, audio materials, slides, dummies, etc. The issue is taken into account in the context of information and communication technology as well as supplemental educational materials. New working conditions are required by the rising expectations on teachers, but many teachers with extensive teaching experience lack even rudimentary knowledge of information and communication technology. Even while technology can be extraordinarily helpful, it continues to be simply a tool. They are not intended to take the role of the teacher, instead designed to help you set up a setting where effective learning activities are able to occur place and the teacher and the student can work together effectively.

The process of reforming a system requires a long time, is not always easy, and costs a lot of money. Reform, however, involves teachers actively improving the conventional rather than eliminating it. The instructor must be dynamic, emotional, artistic, patient, and passionate regarding his work in order to employ modern technologies to its fullest potential.

References

1. Barinova N.Yu. Management of innovative projects of the educational system in cooperation with the authorities // Civil service: state, development trends and current problems: collection of articles of the scientific and practical conference BUGS. Ufa, 2014.

2. Berezhko S.V. The use of modern multimedia technologies in teaching a foreign language to preschool children // Preschool and primary education: problems, prospects, innovations of development: materials of the International Scientific and Practical Conference. Surgut State Pedagogical University. Surgut, 2017.

3. Burenina T.S. The use of modern pedagogical technologies in teaching a foreign language // Pedagogical skills and modern pedagogical technologies: a collection of materials of the V International Scientific and Practical Conference. Moscow, 2018.

4. Methods of using computer technologies in the process of teaching foreign languages. URL: https://allbest.ru/otherreferats/-pedagogics/00184147_0.html (date of application: 09/23/2019).

5. National educational Initiative "Our New School" (approved by the President RF dated February 4, 2010 No. Pr-271 // Official website of the President of Russia. URL: <http://www.kremlin.ru> / (accessed: 23.09.2019).

6. New information technologies in foreign language teaching. URL: https://studbooks.net/2146922/literatura/sovremennye_-tehnologii_obucheniya (date of application: 23.09.2019).
7. Orlova A.V. The changing role of a teacher in teaching various aspects of a foreign language using modern technologies // Science and Culture of Russia. 2013. Vol. 2. No. 1.
8. Pedagogical technologies in foreign language lessons. URL: <https://westud.ru/work/197172/Pedagogicheskie-tehnologii-na-urokax> (accessed: 09/23/2019).
9. Advantages of using Internet resources when teaching a foreign language. URL: [http://открытыйурок.RF/- %D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B8/626546/](http://открытыйурок.RF/-%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B8/626546/) (accessed 23.09.2019).
10. Priority national project "Education" // Official website of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation. URL: <http://минобрнауки .RF/> (accessed: 09/23/2019).
11. Rezer T.M. Regulatory framework of innovations in general education // Innovative processes in education: strategy, theory and practice of development: materials of the VI All-Russian Scientific and Practical Conference / scientific ed. E.M. Dorozhkin, V.A. Fedorov. Yekaterinburg, 2013.
12. Rimondi D. The use of modern technologies of teaching a foreign language and their impact on pedagogical activity // Continuing education in the modern world: history, problems, prospects: materials of the V International full-time scientific and practical conference. Voronezh, 2017.
13. Rybina I.R., Popova I.Yu. The use of project technologies in teaching a foreign language to students of non-linguistic specialties in the conditions of the modern paradigm of education // English Language Teaching Upgrade: Practices and Innovations: collection of scientific papers. M., 2017.
14. Slobodina T.I. Negative aspects of the use of modern information technologies in teaching foreign languages // Continuous teaching of foreign languages: problems, solutions, prospects: materials of the IV International interactive-distance scientific-practical conference. Moscow, 2016.
15. Smetanina M.Yu. Preparation of foreign language teachers for the use of modern teaching technologies // Language and culture. 2016. № 1 (33).
16. Modern pedagogical technologies in secondary schools. URL: [http://ext.spb.ru/2011-03-29-09-03-14/79-genera-didactic - % 20 techniques/4899](http://ext.spb.ru/2011-03-29-09-03-14/79-genera-didactic-%20techniques/4899) (accessed date: 23.09.2019).
17. Modern technologies in teaching a foreign language (course work). URL: <https://videouroki.net/razrabotki/sovremennye-tekhnologii-v-obuchenii-inostrannomu-yazykukursovaya-rabota.html> (accessed: 23.09.2019).
18. Fundraising activities in the library: methodological recommendations. URL: <http://www.tambovlib.ru/?view=editions.metod.data.findrizing> (accessed: 09/23/2019).
19. American English Webinar Series 5. URL: <http://americanenglishwebinars.com> (accessed: 09/23/2019).
20. BBC Learning English – 78 Quizzes (Elementary – Advanced). 2005-2009. URL: [http://www .bbc.co.uk/worldservice/learningenglish/quizzes /](http://www .bbc.co.uk/worldservice/learningenglish/quizzes/) (accessed: 09/23/2019).

REVIEWING SPECIFICATIONS OF TEACHING ENGLISH FOR ACADEMIC PURPOSES

Nagashybayeva M.A.

S. Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

At show, when the internationalization of education instruction is in full swing, the portability of both understudies and workforce is expanding, and English as the dialect of scholastic communication is playing an progressively critical part. Dialect instructing for scholarly purposes may be a department of the methodological direction called "dialect for extraordinary purposes", the most standards of which are to require into consideration the person needs of understudies within the choice of substance, the utilize of bona fide writings, the recognizable proof and advancement of pertinent large scale- and micro-languages [1].P. Robinson [2, p. 2-5] records the taking after highlights of the English course for scholarly purposes:

- 1) language is examined for a particular reason, to be specific for communication in an academic environment;
- 2) the abilities and dialect that are centered on within the English course for academic purposes are distinguished by analyzing desires of understudies and compare to their scholarly needs;
- 3) more often than not the course is restricted in time;
- 4) the course is perused to an grown-up gathering of people.

R. Robinson [3] likens English for scholarly purposes with acing consider abilities. Learning abilities are the abilities, strategies, and methodologies utilized in perusing, tuning in, or composing for learning purposes. Other analysts (for illustration, R. R. Jordan, C. Kennedy, R. Bolitho [4; 5]) say that learning aptitudes are an necessarily component of the English course for academic purposes, but the course isn't constrained to them. In expansion, within the conditions of learning English as a outside dialect, portion of the learning aptitudes may as of now be shaped. Another accentuation within the course ought to be academic fashion and rehistr.

In this article, I will explain the concept of macro- and micro-languages, which are important for communication in English-speaking academic settings. Macro skills are the fundamental abilities in language: understanding and comprehending what we hear, reading and understanding written text, composing and writing text, and expressing ourselves through speaking. Micro-skills refer to the small tasks and abilities required to do bigger and more complicated things. To understand English lectures, you need to learn specific skills like figuring out what the lecture is about and its structure, noticing the changes between different parts, and knowing how intonation is used, among other things.

Let's begin with the letter. Customarily, linguistic use and lexicon were emphasized in instruction when educating composing. Without a doubt, the proper utilize of lexicon and linguistic use is vital, but scholarly composing is distant from restricted to them. The abilities of organizing content at distinctive levels are amazingly vital:

1. association of thoughts in a sentence;
2. passage organizing, proposal composing and its back;

3. development of the common structure of the content and the joins between
4. its components.

As for the lexical and syntactic side of discourse, it is essential to create the following micro-languages:

1. utilizing the desired case and fashion when
2. composing;
3. utilizing structures that compare to the reason of the letter;
4. utilize of collocations and standard expressions;
5. the utilize of connective words for the reliable introduction of thoughts, their comparison or differentiate, depiction of cause-and-effect connections;

Fringe A. Gyllett [8] also notes such aptitudes as utilizing catalogs, periodicals, lists to seek for essential data; citing and relevant references, composing a book index.

All the micro-skills recorded over are fundamental for acing the abilities:

1. referencing the content,
2. explaining content,
3. composing different sorts of papers,
4. prepare depictions,
5. depictions of realistic data,
6. and other sorts of scholastic writings.

The most assignments of scholarly tuning in are tuning in to addresses and introductions and counseling [8; 9]. For these purposes, it is vital to be able to:

1. recognize the structure of talked content, coherent
2. associations and moves between components;
3. get it the meaning of new words by setting or morphological structure;
4. select significant data from the sounding
5. content;
6. get it the covered up meaning of what is said;
7. recognize between actualities and suppositions;
8. get it shortened forms and truncations, numerical data;
9. anticipate substance based on as of now have-
10. changing information;
11. get it and recognize between essential data and subtle elements.

Be that as it may, we cannot disregard the tuning in abilities fundamental for profitable interest in verbal communication, such as the capacity to:

1. get it the speaker's state of mind, counting
2. sound and stretch;
3. recognize between the communicative capacities communicated by diverse structures;
4. highlight catchphrases.

As for talking, agreeing to our perceptions, it is the ability most ineffectively developed among both students and instructors of the higher school. Likely, this truth is clarified by the lack of the opportunity to communicate frequently within the dialect. Let's list the micro-languages and talking procedures that are imperative for working within the scholarly environment. These are:

1. the organization of the articulation and the utilize of fitting connectives for its

consistent solidarity;

2. the capacity to inquire questions with diverse objectives
3. (clarification, if you don't mind rehash or clarify what was said, deliver extra data);
4. avoidance, alter of subject;
5. taking into consideration the characteristics of the group of onlookers and utilizing the suitable list when talking;
6. employing a summation or arrange;
7. the utilize of rhetorical procedures. The communicative capacities that
8. a student must ace within the classroom on the viewpoint of "Scholastic English" and which must be practiced both in composed and oral discourse incorporate:
9. presentation to the subject of the articulation;
10. steady introduction of thoughts, their comparison or restriction;
11. expression of understanding or difference;
12. expression of conclusion;
13. explanation of speculations;
14. elucidation of graphical and unthinkable information;
15. description of cause-and-effect connections.

The improvement of absolutely phonetic aptitudes within the English course for academic purposes is inextricably connected with the arrangement and improvement of common academic abilities, counting:

1. look, assessment, investigation and blend of data;
2. classification and categorization;
3. comparison and differentiate;
4. arranging the content, making a draft adaptation, editing it and composing the ultimate adaptation;
5. compliance with the set limits and boundaries;
6. self- and common evaluation;
7. visualization and schematization of data.

The aptitudes depicted over are ordinarily utilized in conjunction. Let's take a closer see at a few of them.

Instructing to examined scholastic writings.

Agreeing to Grabe [10], in arrange to successfully instruct understudies to studied scholastic writings, it is fundamental:

1. collect a large amount of detached lexicon;
2. create the complete collection of perusing aptitudes;
3. have an thought almost the organization of talk;
4. create viable perusing procedures;
5. examined a parcel to create familiarity and automatism when perusing.

The analyst too accepts that working with an bona fide content can agreeably turn into making your possess composed content, that's , responsive skills should be coordinates with beneficial ones. Therefore, from our point of see, in an English course for scholarly purposes, the accentuation ought to be on perusing techniques. Usually , for illustration, a see of the content, which permits you to get it its primary thought, link the data accessible in it together with your information of the subject and in this way work quicker when perusing the content in detail. Content comment may incorporate highlighting the most thoughts, distinguishing regions that will cause trouble in perusing,

stamping and clarifying disputable focuses. Procedures for working with lexicon are too imperative, for illustration, deciding the implications of words by setting and their morphological components.

We see it fundamental to draw students' consideration to the organization of different sorts of scholastic writings. Leki [11] notes that local English speakers anticipate the content to have a steady organization, coherent coherence of ideas, original but justifiable substance of the work, in which the peruser once in a while has got to think of anything. In Kazakh, on the opposite, composed explanations regularly have a fluffy, obscured structure and the peruser needs to wrap up building portion of the thought. These social contrasts clarify the got to appear Kazakh-speaking understudies the highlights of the structure of the academic content in English, as well as pay consideration to the markers characteristic of this sort of talk.

Educating perusing methodologies postures the taking after errands to the instructor [10]:

1. customary integration of them into preparing;
2. discourse not as it were of the substance, but moreover of the highlights of the structure of the content that offer assistance to get it the substance;
3. exhibit of the utilize of methodologies;
4. modeling and dialog of the value of applying distinctive strategies totally different circumstances.

Teaching academic writing.

The following principles of effective writing instruction at the university level are highlighted [12]:

1. Students should write regularly and frequently;
2. it is necessary to focus more on skills and abilities, without which writing in a given discipline is impossible, rather than on the mechanics of writing; the letter should be preceded by a preparatory stage, during which ideas are accumulated and the separation of the letter is removed;
3. you must set a goal and an audience for a written statement; it is necessary to teach the tools that students will be able to use when writing;
4. mutual evaluation must be present when creating written works;
5. it is worth giving tasks aimed at developing a certain skill, and then checking it;
6. Following tasks should be based on the abilities developed during the execution of prior ones;
7. students should be aware of the format, amount of work required, and deadlines for completion.

Conclusion.

The article aims to outline the academic abilities and tactics learned in the English course. The micro-skills of writing and reading received more emphasis. It was proposed that while teaching academic reading, it is best to focus on the characteristics of English-language academic discourse and reading methods.

I support the proposal that the improvement of abilities is most viably carried out when they are coordinates. For case, when working with a content, a understudy can concentrate on its organization or lexical highlights, and after that apply the obtained information and abilities when working on his possess text.

References

1. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes. CUP, 1987. 183 p.
2. Robinson P. ESP today: A practitioner's guide. London: Prentice Hall, 1991. 175 p.
3. Robinson P. ESP: The current position. Oxford: Pergamon, 1980. 121 p.
4. Jordan R. R. English for Academic Purposes (EAP) // Language Teaching. CUP, 1989. Vol. 22. Issue 03. pp. 150-164.
5. Kennedy C., Bolitho R. English for Specific Purposes. Macmillan, 1984. 149 p.
6. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. Pearson Education, 2002. 657 p.
7. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. CUP, 2012. 270 p.
8. Gyllett A. What is EAP? URL: <http://www.uefap.com/articles/eap.htm> (дата обращения: 20.02.2014).
9. Peterson P.W. Skills and Strategies for Proficient Listening // Teaching English as a Second of Foreign Language / M. Celce-Murcia, ed. Boston: Heinle&Heinle, 2001. p. 87-100.
10. Grabe W. Reading for Academic Purposes: Guidelines for the ESL/EFL Teacher // Teaching English as a Second of Foreign Language / M. Celce-Murcia, ed. Boston: Heinle&Heinle, 2001. p. 187-203.
11. Leki I. Understanding ESL Writers: A Guide for Teachers. Portsmouth: Boynton/Cook Publishers, 1992. 151 p.
12. Nine Principles of Effective Writing Instruction. Columbia University. URL: http://www.columbia.edu/cu/tat/pdfs/principles_writing.pdf (дата обращения: 17.02.2014).
13. Harwood N., Hadley G. Demystifying Institutional Practices: Critical Pragmatism and the Teaching of Academic Writing // English for Specific Purposes. Elsevier, 2004. № 23. p. 355-377.
14. Reichelt M. A Critical Evaluation of Writing Teaching Programmes in Different English Language Settings // Writing in Foreign Language Contexts. Learning, Teaching and Research / R.M. Manchon, ed. Multilingual Matters, 2009. p. 183-207.
15. Baker P. Lexical Bundles in L1 and L2 Academic Writing // Language Learning & Technology. 2010. Vol. 14. № 2. URL: <http://llt.msu.edu/vol14num2/chenbaker.pdf> (дата обращения: 10.02.14).

УДК 372.881.1

STABILITY IS ONE OF THE MAIN FEATURES OF IDIOMS

Рахметова Ә.Е.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Казахстан

E-mail: asselkabitkhanova@gmail.com

Stability is one of the main features of idioms. Sustainability of idiom is always associated with phraseological abstraction. Semantically complexity is understood as a complete or partial rethinking of meaning, the presence of archaic elements as components of phraseological units.

The reproducibility of idioms in a finished form with fixed and strictly fixed integral meaning, composition and structure is characteristically significant. Idioms are significant linguistic units, which are characterized by their own meaning, independent of the values of their constituent components. An idiom consists of two or more lexical components, located one after another in a strictly established order. In some idioms, a different arrangement of components is noted: blood is thicker than water, and loves my dog. The main signs of idioms are: lexical and semantically, syntactical sustainability. [1]

It should be noted that in modern linguistics two directions of research are clearly outlined. The starting point of the first direction is the recognition that the idiom is such a unit of language that consists of two or more words. Some scholars express the idea that the object of lexicology is free and stable phrases.

Phraseological units of the tertiary category can also be formed with occasional use. The most important types of idioms are metaphor and metonymy. A metaphor is the mechanism of speech. It consists of words which denote a certain class of objects, phenomena, to name an object that is part of another class of objects, similar to this in some respect.

In other words, a metaphor is a transfer of a name from one denotation to another, associated with it, on the basis of real and imaginary similarities. The metaphor in the context is easily recognizable, since it cannot be taken literally. For the productivity of a metaphor as a means of creating new names, an important role is played by the most characteristic parameter its anthropometry. [8] It will be expressed in the fact that the basis for the metaphor is connected with a person's ability to measure everything new for himself in his own image.

According to the similar understanding of metaphor, the formation process of idiom is the involvement of a combination of words in metaphors. The formation process of idiom based on the similarity of the meaning that underlies the nominative design and what is indicated by the combination of words in it "literal" meaning. It included in a certain structure of knowledge about the world in a certain "frame" [2]. The transmission of information by the idiom is "compressed means", which will be expressed in an internal form of a certain situation, fixed in the linguistic consciousness of the speakers of a given language and arising in the figurative form. In this regard the idiom is perceived in the same way as peculiar stereotypes.

An image created on a metaphorical basis is stable, in other words, a figurative metaphor is the main characteristic of idiom. Even in cases where the connection between two situations has been lost for centuries, the fact of the existence of such a comparison is well known in itself, and this only confirms the possibility of its restoration.

Stable phrases of non-predicative type are reproducible combinations of words whose specificity is based on traditional comparison. Stable combinations of words consist of two or more components and have semantically unity for example: out of the woods, save money for rainy days, don't put all eggs in one basket.

Comparison is one of the oldest ways of knowing the surrounding reality. It expressively, clearly, figuratively characterizes a person, natural phenomena, and everyday situations. The analysis of comparative components makes it possible to trace the process of formation of the internal form of stable phrases.[3]

Traditionally stable phrases of a non-predicative type are subdivided into adjectival, verbal, and subjective with an implicit module.

Stable phrases make the largest category of phraseological units. Stable phrases functionally related to adjectives and the core component of which is an adjective.

Sustainable collocations are characterized by the type of attributive significance with postposition and adjacency in languages. [4]

For stable phrases in English is specific another subclass with a structure adj+and+adj: high and mighty; fair and square; rough and ready; prim and proper. Between the components of the stable collocation of this subclass there is an inventive connection, uniting equal components. [5]

The semantic transformation is the new meaning of a comparison group. The second distinguishing feature of stable phrases is the firmly fixed compatibility of stable comparisons with a strictly defined circle of adjectives and verbs. This gives a reason to consider stable phrases as two-term structures.

Set phrases of a non-predicative type consist actually of two components which are connected by the appropriate union:

- 1) Subject of comparison is not included in the composition of a stable phrase;
- 2) Through the comparative part occurs the characteristic of the property or action.

As a basis for comparison adjectives and verbs have functional tasks. The logical construction includes three points:

- 1) The object of comparison
- 2) The image of comparison
- 3) The sign of similarity.

Each stable phrase can be used both with and without the initial conjunction «as». There is a tendency to omit the initial conjunction in elliptic sentences. For example: «a nice fellow as ever lived, but soft as butter». It should be noted it is a deviation from the norm using like instead of as. For example: like a bear with a sore head in the meaning very angry. [6]

Adjective comparisons are characterized by two-pronged meaning: one thing is compared with the other. The first component of stable comparisons is usually used in its basic literal meaning. The function of the second component is always intensifying, since it denotes the degree of the feature expressed by the first component. The first component is the basis of comparison, and the second one is the object of comparison. The subject of comparison located as a variable element in the text. [7] For example: as good as gold. Gertrude Morel was very ill when the boy was born. Morel was good to her, as good as gold. In this sentence Gertrude Morel is the subject of comparison, good is the basis of comparison and gold is an object of comparison.

To conclude, the study of nonequivalence idioms should be related to various methods of teaching. From the one hand we need studying of several forms of state phrase such idioms and figures of speech. We need these vocabularies for expanding of our speaking possibilities. New approaches are directed to expanding of speech in the foreign language. From the one hand it is useful to find similar idioms and figures of speech by developing of reading.

By using of idioms in speech we will learn other cultural peculiarities and features of foreign language skills. It is possible that some learners can demonstrate the higher

level of foreign language knowledge. This ability is connected with the knowledge of idioms and reading of authentic materials.

Список литературы

1. Patricia C.King. Tak Cheung Chan. Teachers' and Students' Perceptions on Teachers' Caring Behaviors. -2011. -16. – P. 18.
2. Gunel Izzaddin Yusifova., Syntactic Features of English Idioms// International Journal of English7 Linguistics. -2013. Vol. 7. – pp. 3-4.
3. Michael Tallon. A Culture of Caring: Reducing Anxiety and Increasing Engagement in First-Year Foreign Language Courses. -2009. -17. -P1.
Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Г.Г. Очерки по истории лингвистики. – М., 2014. 257-288с.
4. Кайдаров А.Т. Образно-фондовая основа устойчивых выражений, связанных со скотоводством в казахском языке // Изв. АН Казахской ССР. Серия филологическая, 2014. №1.
5. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. - М., 2014., 287 с.
6. Балли Ш. Французская стилистика. – М., 2014.
7. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л.: Изд-во Лен.Унив-та, 2014.
8. Жуков В.П. Русская фразеология. Учебное пособие для Вузов. – М.: Наука, 2013.- 296 с.
9. Ларин Б.А. История русского языка и общего языкознания: Избранные работы (Учебное пособие для факультетов русского языка и литературы пед.инст-тов) – М.: Просвещение, 201.
10. Jakobson R. Implications of language universals for linguistics. In: Universals of language. Ed. By J.H. Greenberg, Second edition. Cambridge (Mass.) – London, 2014.

УДК: 372.881.111.1

DESCRIPTION OF THE EFFECTIVE WAYS OF MEMORIZING VOCABULARY

Tasbolatkyzy D.

Sarsen Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

Effective word memorizing is one of the challenges students have when studying other languages. The importance of this issue stems from the fact that expanding one's vocabulary is one of the key prerequisites for successfully learning a foreign language. Students should be aware of practical solutions for this and how to apply English word memorization strategies for successful foreign language competence. The research methodologies presented in contemporary scientific papers will be discussed in this article.

Before considering ways to memorize words, it is necessary to define such a term as memory. This is a property of the human brain that allows you to record, store and, if

necessary, reproduce information. Memory can be divided into 3 main types: sensory memory, short-term memory and long-term memory.

The ways we perceive information—emotions, smells, visual images, sounds, sensations, and movements—are crucial for the memory mechanism's efficient working. Memorization, the process of imprinting and subsequent preservation of seen information, is one of the key mechanisms of memory. Memorization can be either inadvertent or purposeful. Because personality type has a big impact on how well people remember words and phrases, pupils can be categorized into three groups based on how they learn new words: audialists, visualists, and practitioners. The traits of these groups are described in the article "Psychological aspects of memorizing words of the English language": "Audialists – who memorize more when they receive information by listening; visualists – students memorize information to a greater extent using vision and practitioners – a group of students for whom practical actions are the dominant factor for memorization. Practical activity can be reflected in the institution of notes, in the performance of tasks, in mimicry and pantomime. Accordingly, such interactive methods should be carried out in these groups that allow students to use the dominant type of memory. It is not necessary to conduct specific psychological tests to determine these groups. It will be enough to explain to students the existence of a dominant type of memory in order for students to decide which group they belong to" [1, p. 5]. From this description, one of the main tasks of a teacher in the learning process can be distinguished. For effective memorization of words during classes, it is necessary to take into account the characteristics of students. For example, it is desirable for an audiologist to listen to audio and video recordings more often, for a visual artist to draw visual diagrams, for a practitioner to solve practical problems and perform exercises. Also, when working with a group of students, the task of memorizing new words becomes more difficult, since the teacher needs to convey the same information with different types of perception. Under such conditions, it is more effective to combine methods and take into account the individual characteristics of students.

Furthermore, the teacher should keep in mind that memorizing dictionary definitions or knowing only one translation of a word is not usually sufficient for thorough assimilation of the content. Even if the student is familiar with the word's definition and translation, this does not necessarily indicate that they grasp the meaning of the sentence, as many teachers have discovered [6, p. 123]. Therefore, it is crucial that the teacher instructs students to grasp and apply the word in the appropriate context in addition to teaching them to memorize the word.

There are various methods for effective memorization of words, taking into account the peculiarities of information perception among students. Many scientists study this issue and offer their own characteristics and classifications. For example, in the article "The use of mnemonics techniques for memorizing English words", the author explores the well-known technique of mnemonics or mnemonics. In this paper for this the following definition is given for the reception: "These are specially developed methods and techniques for memorizing information without "cramming" and in the shortest possible time" [4, p. 18].

In addition, the author claims that this technique is suitable for any type of perception of information: "Visuals draw a picture in front of their eyes, audials memorize

by sound associations (garden - reptiles), and kinesthetics will be able to feel words, emotionally passing through themselves this or that meaning" [4, p. 18]. In turn, the mnemonics method contains a variety of ways to memorize information.

1. The method of direct associations. In this technique, mnemonics suggests finding words in your native language that sound similar to English.

2. English-Russian rhyming. There are a large number of rhymes that are aimed at memorizing the basic grammatical concepts effortlessly in verse form. This method is especially effective for younger and preschool children.

3. Translating a word into an image. This technique can work associatively depending on the imagination of the student. As an example, you can use your own knowledge in the field of literature, music, as well as personal experience: "Wind" – "Winnie the Pooh gives Piglet a balloon that blows away the wind" (mentally draw a picture: Winnie the Pooh and Piglet. Winnie has a balloon in her hands. Suddenly the wind blows and the ball flies away" [4, p. 19].

4. Learning new words through groups of phrases. The article "Using mnemonics techniques for memorizing English words" presents an interesting example using the word "tea". The student can remember not only as a noun "tea", but also "pour tea", "brew tea", "put sugar", "drink tea without sugar", "stir with a spoon", "green tea", "black tea", etc. [4, p. 19].

5. Analytical technique. An example of this method is the analysis of English and Russian words. For example, the word "use" – "use" originated from the Russian word "user"- "user", which has already become firmly established in the Russian language.

6. Derivation of construction schemes. This technique works well with memorizing grammatical rules (drawing up diagrams, tables).

7. Logical patterns. As an example, we can call the compilation of a story based on new words.

8. Coding through well-known information. The use of English words from advertising.

9. Composing poems.

10. Rhythmic method. In this technique, the main goal is not to remember the word, but to repeat it in a certain rhythm to the melody.

11. Fragmentation: "Butterfly is a flying oil, carpet is a favorite of the machine" [4, p. 21].

It is also necessary to highlight such ways of memorizing words as the use of acronyms and acrostics. As an example, we can consider the way to remember the colors of the rainbow in English: "ROY G. BIV: Red, Orange, Yellow, Green, Blue, Indigo, Violet". An acrostic is a phrase or sentence where the first letter in each word is the beginning of the words to be remembered. For example, there is an acrostic for remembering the planets of the Solar system, their number, and in what order they are located: «My Very Easy Method Just Speeds Up Names: Mercury, Venus, Earth, Mars, Jupiter, Saturn, Uranus, Neptune" [3, p. 547].

The work "Mnemonics — as a technique for memorizing English words" focuses on the effectiveness of this method: "Mnemonics techniques can be very effective for those students who have difficulty memorizing foreign words or other important information of educational content. They improve memory and speed up the learning

process" [3, p. 546]. The additional advantages of using mnemonics are also emphasized: "Experience shows that the use of mnemonics is important for teaching and learning. Students who are proficient in visual mnemonics are able to memorize information more efficiently and for a longer period of time. At the same time, they actively participate in the educational process itself. Mnemonics also motivates students to be more creative and use their knowledge more productively" [3, p. 546]. However, mnemonics are rarely used in the classroom, since many teachers do not know this technique, so students have difficulties memorizing new words.

In the article "Effective ways of memorizing English words" the author gives the main methods of memorizing English words. It is worth noting that these techniques are considered common and are advised by most teachers in scientific papers and Internet resources.

1. Flashcards for memorizing words. You can start with the names of the simplest things at home, or write those words that are poorly remembered. To do this, you need to use bright pieces of paper or stickers. The author of the article advises to write the English word on the front side, and the translation on the back. But it is also allowed to write on the visible side of the word along with the translation. The reception using cards is effective for visuals.

2. Make memory cards. This method is also suitable for students with visual perception. Memory cards are flowcharts that help you learn words on given topics. For example, the topic "England" can be analyzed according to this method as follows. On a piece of paper, you need to write the name of the topic. Then you need to draw arrows from the word – heading of a narrower orientation (symbols of the country, city, sights). After that, the words that need to be remembered are written under each heading. Thus, it turns out a detailed topic in the form of a diagram. In addition, some of the words are remembered already in the process of drawing a diagram.

3. Singing. For this technique, you need to choose your favorite tune and sing the words that you need to learn. This way the words will be remembered much faster. This technique is suitable for audialists.

4. Repetition of new words is rational. The author of the article "Effective ways of memorizing English words" gives a detailed description based on his own experience: "Forgetting is associated with the inability to remember. And here a technique can come to the rescue that allows you to transfer short-term knowledge to the area of long-term memory and the time intervals between repetitions should be gradually increased. I recommend that children repeat each portion of words on the 1st, 2nd, 4th and 7th day" [5, pp. 128-130]. Thus, the information will be remembered much better, unlike repetition during the day. This method is effective for students with any type of perception.

5. Making up stories. To do this, it is necessary to compose a short story in English from 8-10 new words. After their first story, students feel that they are already able to tell a whole story in a foreign language.

6. Learning new words in context. This technique is effective when memorizing polysemous words or stable expressions. As an example, the author considers the word fair: "If, for example, the word "fair" came across, and it means "fair", but it does not fit the context, then I give the phrases a fair mark - a fair assessment, a fair price - a similar price, a fair weather-favorable weather, a fair boy - blond boy" [5, p. 130].

The article's author also offers some advice on how to work more effectively in English classes. You should, for instance, learn the following terms from a sequence of synonyms that correspond to the student's level: "In grades 5 and 6, it suffices to understand the definition of the word noisy, which is a noisy boy or a noisy community. In the eighth, we use the words rush and bustle to describe the city's loudness and activity [5, p. 131]. Furthermore, the length of the information storage unit should be as long as possible. To put it another way, it should be a group of words or a phrase rather than a single word. Also, students need to understand the difference between the words used and distinguish them in context. And finally, memorizing words should not be the goal. It should be only an action leading to the achievement of a goal [5, p. 132].

In the article "Strategies for memorizing English words", the authors focus not on the actual methodology, but on the attitude to the subject being studied: "New words are remembered faster and easier if we associate them with something pleasant and important for ourselves. Any positive emotions activate our ability to learn. Therefore, you should learn a foreign language with the help of interesting texts, films, books; communicate with interesting people. Then the experience of such training itself will become a positive emotional factor that will help to remember the words" [2, p. 324]. In this paper, attention is focused on motivation and instilling in the student the idea that he will have some success in learning a new language. Thus, the process of memorizing words will not be difficult: "The conviction that we are able to achieve the desired result, despite any obstacles, opens up huge opportunities for us. Moreover, beliefs form not only the ability to perceive information, but also the ability to store it" [2, p. 324]. In addition, the article discusses the methodology of unconscious learning: a person learns a new vocabulary at an unconscious level if he gets into a language environment.

Memorizing words is one of the main problems when learning English. The use of the necessary techniques contributes to the effective memorization of new foreign words. The teacher should resort to various methods for memorizing new vocabulary, as well as take into account the individual differences of students, their characteristics and the type of perception of information.

In conclusion, it can be said that the use of a memory card, singing, writing stories, as well as various mnemonic methods greatly facilitates the process of learning a language, allows you to immerse yourself in the language environment, provides long-term memorization and develops speaking skills and understanding of English speech.

References

1. Akhmedova M.M., Buranova D.D. Psychological aspects of memorizing new words of the English language // Theoretical & Applied Science, 2015. No. 10. pp. 4-6.
2. Belous E.A., Kiseleva E.V. Strategies of memorizing English words // Congress "Great river basins in the context of global environmental change. Ensuring the safety and innovative development of regions", within the framework of the International Scientific and Industrial forum "Great Rivers-2013" on May 15 (Nizhny Novgorod, May 15-18, 2013). Nizhny Novgorod: Publishing House of Nizhny Novgorod State University of Architecture and Civil Engineering, 2014. pp. 323-324.

3. Permyakova S.P. Mnemonics — as a technique for memorizing English words // Innovative technologies in modern education (Korolev, December 18, 2015). Moscow: Scientific Consultant LLC, 2016. pp. 545-549.

4. Pushkashu O.F. The use of mnemonics techniques for memorizing English words // Problems of pedagogy, 2016. No. 4 (15). pp. 18-21.

5. Pushkashu O.F. Effective ways of memorizing English words // Bulletin of Scientific conferences, 2015. No. 4-4 (4). pp. 128-132.

6. Sultanova A.S. Enriching the vocabulary of the English language // Training and education: methods and practice, 2013. No. 5. pp. 121-127.

УДК: 372.881.111.1

THE PRIMARY AND MOST PREVALENT APPROACHES TO TEACHING ENGLISH

Tasbolatkyzy D.

Sarsen Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

There are various methods of teaching English. When teaching a foreign language, it is necessary to pay attention to new ways of stimulating students' speech. However, many classical schools still try to teach by the old methods and according to the old books. At the same time, there will always be problems, and you will never speak English well. Using new methods, you can easily learn to speak English and improve in this. You will be able to speak like a native speaker.

It has been a long time since learning a foreign language was decreased to latently memorizing unused words and expressions. Repetitiveness, boring packing of syntactic rules and, at best, the capacity to decipher a Russian express into a outside dialect - that was the restrain of flawlessness in acing a outside implies of communication. And in spite of the fact that the world has long known a tremendous number of approaches to learning a outside dialect and strategies, a genuine progressive transformation within the strategies of educating English in our country happened as it were within the XX century. Approaches and objectives have changed. Nowadays, everybody is learning a outside dialect. In extent to the number of individuals, the number of strategies has moreover expanded. Be that as it may, each of the methods has both stars and cons. The standards of the ancient school nowadays are subject to sharp feedback, in spite of the truth that the utilize of the "classics" bore natural product, and impressive. The as it were question is at what taken a toll it was conceivable to attain these comes about. As a run the show, in arrange to ace the dialect, I had to spend a long time poring over books, giving a parcel of time to interpretation, perusing writings, memorizing modern words, performing different works out and retelling. Assignments such as composing expositions or correspondence were advertised to alter exercises.

One of the most seasoned strategies is classical, or essential. The reason of the classical technique isn't so much to consider as to get it the nuances and subtle elements of the standards of the work of a foreign dialect. The most assignment sought after by the classical strategy is the arrangement of the linguistic base of the examined dialect. The

target audience is individuals who are beginning to memorize English "from scratch", from the nuts and bolts. This procedure is impeccably recognizable to those who begun learning English at school. It is worth noticing that it is favored by numerous dialect colleges, both in Kazakhstan and in border states. The disentangled plot is as takes after - the think about of linguistic use, fundamental rules, which are hence applied in concrete cases and settled with the assistance of works out. The foremost prevalent agent of the conventional method is N.A. Bonk. Her popular "Bonk course reading", composed in collaboration with other agents of the same conventional strategy, may be a kind of layout. This reading material has withstood furious competition with the most recent procedures that came from the West, and continues to be a benchmark. The as it were impediment, or or maybe, the impediment of the classical method is the scanty encounter of conversational discourse. It is conceivable to form up for this deficiency by connecting other strategies of communicative learning to the classical technique.

This methodology advanced from the natural approach. It varied from the last mentioned in that its concepts were backed by realities from brain research and phonetics at the time. It is hence not astounding that etymologists like V. Fiestler, P. Passy, G. Sweet, O. Jespersen, and others were among its creators. This method's title infers from the crave of its advocates to exclude the word from the neighborhood dialect and instep relate the word from a outside dialect with the concept. Reps for this school of thought accepted that giving down to earth dialect abilities was the essential objective of educating outside dialects. At first, such "viable" ownership was distinguished with the ownership of verbal discourse, which is regularly found nowadays. Be that as it may, agents of the coordinate strategy moreover caught on it as learning to examined.

One of these methods is the so-called linguosociocultural method. Supporters of the above method are those who believe that a modern foreign language should not be a set of lexical and grammatical rules. On the contrary, the absence of non-linguistic factors leads to the fact that learning English becomes boring and purposeless. Adherents of the linguosociocultural method elevate a foreign language to the rank of a communicative tool that helps a person not just to speak, but also gives the possibility of self-expression. Following the principles of the linguosociocultural method, we can safely say that a foreign language is a kind of mirror in which the way of life, traditions and customs, culture and history of the language are reflected.

However, in recent years, in the top of the most popular methods of teaching foreign languages, there is a communicative technique that occupies the first place in the ratings and calculations of statisticians. This technique has proven itself well in America and Europe. Continuing to conquer the world, the communicative methodology came to us, taking an honorable place in the leading language universities of the republic. The methodology is based on the integration of two main methods of teaching foreign languages: traditional and modern. As the name implies, an important role in the communicative methodology is assigned to communication. The main goal pursued by this technique is to overcome the language barrier. The main thing is to save a person from the fear of a foreign language, from the fear of speaking a foreign language and at the same time develop other language skills and abilities, in particular oral and written speech, reading, listening. It is worth noting that grammar is studied in the process of speaking, communicating in a foreign language. The principle is as follows: first, students learn and

memorize language formulas, expressions, phrases, and only then develop grammatical constructions found in memorized phrases. In simple words, the principle of oral advance is in effect.

Fundamentally, communication-oriented learning was designed to address the faults and constraints of established approaches. The proponents of the new method, however, did not advocate doing away with what had already been developed; rather, they suggested utilizing the reasoning that contained time-tested methods while also taking into account the most recent findings in the fields of linguistics, psychology, sociolinguistics, and other sciences. In this regard, the communicative approach to teaching a foreign language that was first proposed was not something radically novel, but rather a development and logical continuation of direct techniques, which concentrate on teaching oral foreign language speech.

The communicative approach is intended to teach students to intentionally link language structures with their communicative roles in natural communication circumstances rather than to manipulate language structures. Its goal is to help students become more adept at using a real, "living" language in everyday contexts. The ratio of the various speech activities that should be taught should presumably be the same as what occurs in actual communication. The ability to transition from one form of speaking activity to another should also be developed at the same time (3; p. 19). Even before our time, grammar distinguished itself from the synthesis of logical and philosophical issues by developing into its own field of study. The teaching of any language was carried out through grammar, as a rule, built on the model of Latin. Grammar was studied as a special subject as an end in itself. In the 20th century, there were tendencies of the almost complete or absolutely complete elimination of grammar and all grammar textbooks in educational institutions.

The truth that the practice of communication possesses an extraordinary place within the communicative technique is additionally shown by the title itself. The communicative strategy is pointed at creating the abilities and abilities of talking a outside dialect. It is additionally worth noticing that the application of the technique straightforwardly influences the structure of the lesson. Exceptionally regularly within the classroom it is essential to utilize amusement circumstances, conduct bunch work, create errands for finding mistakes, for the capacity to compare and compare. As a run the show, such classes make not as it were memory, but moreover rationale work effectively, which permits you to create the capacity to think logically and picture- but moreover, in turn, empowers you to precise considerations.

Today, the development of the modern IT industry makes the latest interactive resources available when learning the English language: computers of the latest generation, the Internet, TV programs, newspapers, magazines. It is very important to put into practice all of the above. This helps to awaken students' interest in the history, culture, traditions of the country of the language being studied and helps to form skills that will be needed in the future.

Computer innovations are broadly utilized in educating a foreign language. The specificity of the computer as a implies of learning is related with its characteristics such as complexity, flexibility, interactivity. Intuitively learning based on interactive media programs permits you to more completely actualize a entirety extend of methodological,

educational, academic and mental standards, makes the learning handle more curiously and inventive. The capacity to require under consideration the levels of dialect preparing of understudies is the premise for the usage of the standards of individualization and separated approach in instructing. At the same time, the rule of availability is watched and the individual pace of work of each student is taken into consideration. Employing a computer, you'll organize person, combine and bunch shapes of work within the lesson. In any case, it must be recalled that a computer cannot supplant a educator in a lesson. It is fundamental to carefully arrange the time of working with the computer and utilize it precisely when it is truly required.

A person can complete a variety of didactic tasks in English lessons using the Internet, including developing students' reading and writing skills using resources from the global network, expanding their vocabularies, creating a solid incentive for students to learn English, expanding their horizons, establishing and maintaining business relationships with others in English-speaking nations, and participating in cross-cultural exchanges. As part of the project, students can get information about the issue they are presently working on. This might be a collaborative effort between Russian pupils and their international peers from one or more nations.

Utilizing the game technique has long been known to provide educational benefits. The success of adopting the game approach has received the attention of many scientists interested in foreign language teaching methodology, and for good reason. This is because the game expresses everyone's skills, but especially those of children, particularly fully and occasionally in surprising ways.

The game's highlights were inspected by a few researchers from different points. But in spite of their sees, all researchers accept that the amusement has a few great aspects. With the utilize of amusement approaches and scenarios that work as a implies of alluring and propelling students, the lesson's amusement shape is created within the classroom. It's conceivable that the circumstance has the same individuals, conflict, and plot as a dramatic production. The circumstance can be performed multiple times and totally different cycles all through the amusement session. But at the same time, the circumstance of the game could be a real-life circumstance. Its reality is decided by the most struggle – competition. The crave to require portion in such a amusement mobilizes the thought and energy of the players, makes an air of passionate pressure. In spite of the clear conditions of the amusement circumstance and the constrained utilize of language material, there's always an component of shock in it. The amusement is characterized by suddenness of discourse. Discourse communication, which incorporates not as it were discourse itself, but moreover motions, facial expressions, etc., features a articulated intentionality.

Learning is an active interaction between teachers and students, and it cannot be one-sided. It depends on the teacher how successful the learning process will be.

It is obvious that each teacher is guided according to his personal experience in choosing methods and techniques of work. But, based on the results of the experimental and practical work carried out, it can be argued that the use of various techniques in the framework of communicative, inductive, deductive methods gives a positive result and undoubtedly contributes to improving the effectiveness of grammar teaching.

The author tries to adhere to the so-called "mixed" teaching methodology. This allows you to achieve your goals and gives a high result.

References

1. Conversations about a foreign language lesson: a manual for pedagogical students. in-tov / E.I. Passov [et al.]. – L. : Prosveshchenie, 1975. – 176 p.
2. Bim, I.L. On the question of methods of teaching foreign languages / I.L. Bim // IYASH. -1974. – No. 2. – pp. 19-32.
3. Volovin, A.V. Communicative approach to the study of foreign languages in the methodological systems of Great Britain and the USA / A.V. Volovin // Communicative approach to the study of foreign languages : collection of scientific works. - Issue 275. – M., 1985. – pp. 19-32.
4. Introduction to the communicative methodology of teaching English: a manual for teachers of Russia. – Oxford : Oxford University Press, 1997. – 48 p.
5. Methodological recommendations for the organization of research work of students in a pedagogical college / edited by L.S. Oshchepkov, E.A. Shisterov. – Perm, 2002. – 43 p.
6. Milrud, R.P. Modern conceptual principles of communicative teaching of foreign languages / R.P. Milrud, I.R. Maksimova // IYASH. – 2000. – No. 4. – pp. 9-15; No. 5 – pp. 17-22.
7. Milrud, R.P. Communicative language and teaching conversational grammar (simplified sentences) / R.P. Milrud // IYASH. – 2002. – No. 2. – pp. 15-21.
8. Selevko, G.K. Modern educational technologies: studies. manual / G.K. Selevko. – M.: National education, 1998. – 256 p
9. Modern problems of teaching grammar of foreign languages // IYASH. – 2000. – No. 5. – pp. 22-26.
10. Solovova, E.N. Methods of teaching foreign languages : the basic course of lectures: a manual for students of pedagogical colleges and teachers / E.N. Solovova. – M.: Enlightenment, 2002. – 256 p.

ЎЎЖ 37

CONTRASTIVE STUDY OF NOUN IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Togayev B.

Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, teacher
Greatwmdbobur@gmail.com

This text discusses the origin and definition of nouns, including their inflectional properties and semantic definition. It also explores the count/mass distinction in nouns, particularly the use of determiners with noun phrase-type nouns. The text concludes by highlighting the significance of nouns in language and identifying five criteria for categorizing them as a part of speech.

Semantic noun, speech, singular, lexical noun phrases, language, category of number, words, prepositions, linguistic, number, grammatical (formal) gender, inter-language interferences, semantic classifications.

The word “noun” comes from the Latin *nomen* meaning “name.” Word classes like nouns were first described by Sanskrit grammarian Panini and ancient Greeks like Dionysios Thrax, and defined in terms of their morphological properties. For example, in Ancient Greek, nouns can be inflected for grammatical case, such as dative or accusative. Verbs, on the other hand, can be inflected for tenses, such as past, present or future, while nouns cannot.

In traditional school grammars, one often encounters the definition of nouns that they are all and only those expressions that refer to a person, place, thing, event, substance, quality, or idea, etc. This is a semantic definition. It has been criticized by contemporary linguists as being quite uninformative. Part of the problem is that the definition makes use of relatively general nouns (“thing,” “phenomenon,” “event”) to define what nouns are. The existence of such general nouns shows us that nouns are organized in taxonomic hierarchies.

According to traditional accounts of the count/mass distinction, singular count nouns require a determiner. These accounts do not explain why certain count nouns (e.g., “camp” and “church”) do not obey that rule. In this paper it is argued that these kinds of nouns are distinct from count nouns and, in fact, are lexical noun phrases. Thus, they are labelled “noun phrase-type nouns”. The spontaneous speech of four children and their parents was examined for the use of determiners with noun phrase-type nouns and count nouns. It was shown that the parents made a clear distinction between the two kinds of nouns. That is, they omitted determiners with the noun phrase-type nouns, but not with the count nouns. Each of the children made the same distinction by 4 years of age, and in two cases much earlier. Additionally, the children's use of adjectives was examined and it was found that they modified noun phrase-type nouns as if they were noun phrases. It was concluded that noun phrase-type nouns are represented as noun phrases and that children acquire the category as, or before, they acquire the count/mass distinction. The implications for theories of the count/mass distinction were discussed and additional questions concerning learn-ability and historical change were raised. According to traditional accounts of the count/mass distinction, singular count nouns require a determiner. These accounts do not explain why certain count nouns (e.g., “camp” and “mosque”) do not obey that rule. In this paper it is argued that these kinds of nouns are distinct from count nouns and, in fact, are lexical noun phrases. Thus, they are labelled “noun phrase-type nouns”¹.

One of the biggest groups of words in language is nouns; nearly half of vocabulary of the language consists of nouns. Nouns are considered as a part of speech by following characteristic features defined by the help 5 criteria.

1. Meaning
2. Form
3. Function

---

¹<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0010027794900566>

Department of Psychology, 125 NI, Northeastern University, Boston, MA 02115, USA.

4. Distribution (combinability)

5. Stem building elements

(1) By meaning we do not mean the individual meaning of each separate word (its lexical meaning) but the meaning common to all the words of the given class and constituting its essence. Thus, the meaning of the noun is “thingness”. This applies equally to all and every noun and constitutes structural meaning of the noun as a type of word. Nouns include not only “chair” and “iron”, etc, but also “beauty”, “peace”, “necessity”, “journey” and everything else presented as a thing or object.

(2) By form we mean the morphological characteristics of a type of words. Thus, the noun is characterized by the category of number (singular and plural), though some individual nouns may lack either a singular or a plural form. They also, in the accepted view, have the category of case (common and genitive).

(3) By function we mean the syntactical properties of type of word. These are subdivided in to two:

A) Its method of combining with other words;

B) Its function in the sentence. So (a) has to deal with phrases, (b) with sentence structure. Here, subgroup

(a) includes the fourth criterion based on the combinability of a type of word². a) A noun combines with a preceding adjective (large room) or occasionally with a following adjective (time immemorial), with a preceding noun in either the common case (iron bar) or the genitive case (father's room), with a verb following it (children play) or preceding it (play gems). Occasionally a noun may combine with a following or a preceding adverb (the man there; the then president). It also combines with prepositions (in a house, house of rest). This typical of a noun to be preceded by the definite or indefinite article (the room; a room).

b) Function in the sentence. A noun may be the subject or the attribute, or object, or the predicative of the sentence and an adverbial modifier, but not a predicate. It can make also part of each of these when preceded by a preposition.

c) Stem building elements. All the linguistic means that are added to a word to build new one are called stem building elements. Thus, nouns have their own stem building elements like: -hood; -dom; -ship; -er; etc.

Example: childhood, freedom, friendship, teacher.

The categories in the English noun

The category of number

Number is difference in form, which shows whether one speaking is one thing or of more than one thing. This category is a system opposition. The category of number is a system of opposition like: a boy – boys, where singular number is opposed to plural one. In this case the singularity is expressed by a zero morpheme which has no inflexion. The plural form is expressed by the help of ending: -s.

The category of case English nouns have inflexions to denote number, case. The inflexion which denotes the relation of the nouns with other parts if the sentence is called the case.

Following cases are recognized in Modern English:

---

²Blokh M. Y. Theoretical grammar of the English language. -Moscow:Vysshaya shkola. 1983

1. Common (or a subject) case;
2. Possessive case (or a genitive) case;

All other case relations are expressed by means of prepositions as “for a man”, “to a man”, “without a man”. Common case is that form in which a noun is used as the subject of the word.

Example: The farmer loves the dog.

The common case is the naming form and names either the person or thing³. Possessive case is that form of a noun by means of which we can show that something belongs to the person or thing¹. This case the lonely case that is marked by an inflexion.

Example: I love the farmer’s dog.

The typological category of gender consists of the notions of natural (biological sex and the grammatical (formal) gender. The connection of this category with the natural sex is in the animals and birds. It is displayed by the nouns and pronouns in English. (But in Russian it can also expressed by the adjectives and the past simple tense forms of the verbs.) Most of the Uzbek grammar books do not contain any information about the category of gender of Uzbek nouns, because the authors consider Uzbek nouns not to have this category at all. But feminine gender in Uzbek may often be expressed by means of the suffix- “a” which is supposed to be of Arabic origin. e.g.: rais-a, vazir-a, shoir-a, muallim-a, kotib-a, etc.

There is a peculiarly regular contradiction between the presentation of gender in English by theoretical treatises and practical manuals. Whereas theoretical treatises define the gender sub-categorization of the English grammar do invariable include the description of an English gender in their subject matter of immediate instruction⁴.

In particular, whole ten pages of A.I. Smirnitsky's theoretical "*Morphology of English*" are devoted to proving the non-existence of gender in English either in grammatical or even in strictly lexico-grammatical sense. On the other hand, a well-known practical "*English grammar*" by M.A.Ganshina and L.M.Vasilevskaya after denying an existence of grammatical gender in English byway of an introduction to the topic, still presents a pretty comprehensive description of non-existent gender distinctions of the English nouns as part of speech. A category of gender is expressed in English by the obligatory correlation of the nouns with personal pronouns of the third person.

These serve as specific gender classifiers of the nouns, being potentially reflected on each entry of the noun in speech. The category of gender is strictly oppositional. It is formed by two oppositions related to each other on a hierarchical basis.

One opposition functions in a whole set of nouns, dividing them into person (human)- nouns and non-person (non-human)-nouns.

The other opposition functions in a subset of person-nouns only, dividing them into *masculine* nouns and *feminine* nouns. Thus, the first general opposition can be referred to as the upper opposition in the category of gender, while the second, partial opposition, can be referred to as the lower opposition in this category.

---

³Ganshina M.A. English Grammar. – Moscow: Higher School Pub. House. 1964.

⁴Аскарова М. Ўзбек тили грамматикаси практикуми. –Тошкент: Ўқитувчи.1982.

As a result of the double oppositional correlation, a specific system of three genders arises, which is somewhat misleadingly represented by the traditional terminology:

The masculine (masculine person) gender; (erkak jinsini ifodalovchi)

The feminine (feminine person) gender; (ayol jinsini ifodalovchi)

The neuter (non-person). (jonsiz narsalarni ifadolovchi)

A *strong member* of the upper opposition is a human subclass of the nouns, its semantic mark being 'person' or 'personality'.

A *weak member* of the opposition comprises both inanimate and animate non-person-nouns. Here belong such as *a tree, a mountain, a love; a cat, a swallow, an ant*. In cases of oppositional reduction the non-person-nouns and their substitutes are naturally used in the position of neutralization.

Example: Suddenly something moved in the darkness ahead of us.

Oldimizda, qorong'uda, nimadir to'satdan qimirladi.

Could it be a man, in this desolate place, at this time of night?

Kimsasiz joyda, kechqurun shu paytda, odam bo'lishi mumkinmi?

A *strong member* of the lower opposition is the feminine subclass of person-nouns, its semantic mark being 'female gender'. Here belong such nouns as *a woman, a girl, a mother, a bride*. The masculine subclass of person-nouns comprising such words as *a man, a boy, a father, a bridegroom* - makes up a weak member of the opposition.

A great number of the person-nouns in English are capable of expressing both feminine and masculine person genders by way of the pronominal correlation in question. These are referred to as nouns of the '*common gender*'. Here belong such nouns as *a person, a parent, a friend, a cousin, a doctor, a president*. *Example:* The president of our Medical Group is not going to be happy about the suggested way of cure. (Bizning Tibbiy Jamoamiz prezidenti taklif etilgan davolash yo'lidan xursand bo'lmaydi).

COMPARISON OF ENGLISH AND UZBEK NOUNS

1. Non-personal nouns – Shaxsi ifodalanmaydigan otlar.

English: A carpet, a desk, a parrot, a fish, a stone, a tree.

Uzbek: Gilam, parta, to'ti, baliq, tosh, daraxt.

The grammatical significance of personal and non-personal nouns is observed when replacing nouns with interrogative pronouns: *who, which*.

English: He is Jamol - Who is he? It is a book - what is it?

Uzbek: Bu Jamol- Bu kim? Bu kitob–bu nima?

In English the grammatical significance of personal and non-personal nouns is also observed when choosing a relative pronoun *who* or *which*:

Examples: The student who is playing tennis here is my friend.

Tennis o'ynayotgan talaba mening do'stim.

The wallet, which you forgot yesterday, is here.

Kecha unutgan hamyoning shu yerda.

The pen, which is on the floor, is mine.

Polda (yerda) turgan ruchka meniki.

This difference between the languages compared may cause inter-language interferences when the Uzbeks speak English.

! Error: The student, which is playing tennis here, is my friend.

2. *Nouns denoting feminine gender - «Ayollarni ifodalovchi» otlar.*

English: a princess, a niece, a daughter, a lady, a woman, Ann, a grandma.

Uzbek: malika, (qiz) jiyan, qiz farzand, xonim, ayol, Asila, buvi.

The Uzbek nouns denoting masculine and feminine genders are of no grammatical significance in contrast to the English and the Russian ones.

The grammatical significance of the English nouns denoting masculine and feminine genders is observed when they are replaced by the pronouns *he* or *she*.

Examples: I have a brother. He is a teacher.

Meni akam bor. U o'qituvchi.

I have a sister. She is a doctor.

Meni singlim bor. U doctor.

Some of the nouns denoting living beings do not express gender:

- human beings (doctor, friend, cousin, teacher, stranger);

- animals (wolf dog, bear, eagle, monkey, goat).

If we desire to indicate the gender of what is expressed by those nouns, a word denoting the gender is added to them: *boy-friend, girl-friend; man-servant, maidservant; man-doctor, woman-doctor; male elephant, female elephant; he-dog, she-dog*.

In spoken English there is a tendency to associate the names of animals with the feminine or masculine gender.

1. When the noun indicates the gender of an animal it is generally spoken of as *he* {*lion, tiger, bull, rooster*) or *she* {*lioness, tigress, cow, hen*).

In contrast, in Uzbek, nouns aren't formed by adding additions like – *ess* and so on.

Examples:

The tiger approached the camp. *His* dreadful roars made us shudder.

The *bull* lowered his head.

Ho'kiz boshini pastga egdi.

Our *dog* is called *Jenny*. *She* is of a very good breed.

Itimizni nomi *Jenny*. U juda zotdor.

In contrast, in Uzbek,

2. When the gender of an animal is not indicated by a noun, nouns denoting the larger and bolder animals are generally associated with the *masculine gender* {*elephant, horse, eagle*), while nouns denoting the smaller and weaker ones with *feminine* {*cat, hare, parrot*).

Examples: *The elephant* lifted *his* mighty trunk.

Fil kuchli xartumini ko'tardi.

The cat cleaned her paw.

Mushuk panjasini tozaladi.

In English inanimate things or abstract notions are usually personified and the nouns denoting them are referred to as belonging to those of the masculine or feminine genders⁵. Here are some traditional associations:

1. Things and notions expressed by the noun *the Sun* and by the nouns expressing such ideas as *strength, fierceness* {*anger, death, fear, war* are associated with the *masculine gender*.

---

⁵Аскарлова М. Ўзбек тили грамматикаси практикуми. –Тошкент: Ўқитувчи. 1982.

Examples: It is intriguing to watch *the Sun* in his chariot of gold and *the Moon* in her chariot of pearl.

It seemed as if *death* was raging round this floating prison seeking for *his* prey.

2. *The things and notions expressed by the nouns the Moon and the Earth, by the names of vessels {ships, boats, steamers}, vehicles {cars, carriages, coaches}, countries and by the nouns expressing such ideas as gentleness, beauty (kindness, spring, peace, dawn) are associated with the feminine gender.*

Examples: *The Moon* was behind the clouds but we could see her in full one hour later.

She is a good *car*. *She* was a nice *yacht*.

In Uzbek these sentences are translated:

U yaxshi mashina. U ajoyib mashina.

But in contrast, in Uzbek, nouns are not named as feminine gender.

France sent *her* representative to the conference.

It is not necessary to divide nouns into gender categories in Uzbek.

The aforementioned nouns denoting masculine and feminine genders form this category.

Gender is a formal grammatical category, which is represented by a system of three-member opposition: *masculine, feminine and neuter*.

The formal grammatical category of gender of inanimate nouns does not reflect biological characteristic of things. *As for example*, the Uzbek noun *parta* does not denote the biological gender (sex).

The English nouns denoting gender (sex) cause more interferences, when English is spoken by the Uzbeks, than by the Russians. Uzbek students usually make mistakes, when replacing them with the pronouns *he* or *she*. It is difficult for the Uzbeks and the Russians to express gender in English, when the means of expressing differs.

Rendering of the English nouns denoting gender in Uzbek.

English: 1. Nouns denoting male gender

Brother

nephew

rooster

bull

Uzbek: Nouns denoting male gender

aka (uka)

jiyan (o'g'il)

xo'roz

ho'kiz

2. Nouns denoting male gender Nouns which haven't gender meaning

boy

bola

nephew

jiyan

buck

kiyik, quyon, sher

In passing now from semantic classifications of nouns to another classification it should be noted again that the semantic types (groups) of nouns referred to have a variety of grammatical values in the languages compared.

According to their relation to the category of number, the English and the Russian nouns are divided into three groups:

1. Nouns used in the singular and plural;
2. Nouns used only in the singular;
3. Nouns used only in plural.

Only the first and the second groups exist in the Uzbek language.

Alongside the demonstrated grammatical [or lexico-grammatical, for that matter] gender distinctions, the English nouns can show the gender of their referents lexically, either by means of being combined with certain national words used as gender indicators or else by suffix derivation.

Examples: boyfriend, girlfriend;
man-producer, woman-producer;
landlord, landlady;
bull-calf, cow-calf.

One might think that this kind of expression of gender runs contrary to the presented gender system of the nouns, since the gender distinctions inherent in the above-cited pairs of words refer not only to human beings but also to all the animate beings.

On closer observation, however, we see that this is not exactly so. In fact, referents of such nouns as jenny-ass or pea-hen or the like will, in common use, be quite naturally represented as so as referents of corresponding masculine nouns.

This kind of representation is different in principle from the corresponding representation of such noun pairs as *woman-man*, *sister-brother*.

As we see, the category of gender in English is semantic, meaningful in so far as it reflects actual features of named objects.

But the semantic nature of the category does not, at least, make it into non-grammatical.

In Russian, in German, in Spanish and in many other languages characterized by gender divisions of nouns, a gender has pure formal features that may even run contrary to semantics.

On the other hand, when the pronominal relation of the non-person animate-nouns is turned respectively into he or she, we can speak of a grammatical personifying transposition, very topical of the English language. This kind of transposition affects not only the animate-nouns, but also a wide range of the inanimate-nouns, being regulated in everyday language by cultural, historical traditions.

Compare the reference of she with names of countries, vehicles, weaker animals; the reference of he with names of stronger animals, names of phenomena suggesting crudeness, strength, the fierceness.

Moreover, alongside the “formal” gender, there exists meaningful gender in German, in Spanish and in other “formal gender languages”, featuring within the respective idiomatic systems, the natural gender distinctions of noun referents.

REFERENCES

1. Ruzikulovna, A. D. (2020). Linguocultural and linguopoetic study of the precedent names in Uzbek language. ANGLISTICUM. Journal of the Association Institute for English Language and American Studies, 9(9), 45-54.

2. Saydaliyeva, M. B. K. (2021). Use of precedent names in Uzbek art journalism. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1658-1663.
3. Mirzatillayevich, R. S., & Zokirjonogli, A. N. (2021). Precedent names in the artistic text as allusive names. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(8), 46-52.
4. Tayirovna, A. S. (2023). LINGUOCULTURAL RESEARCH OF THE CONCEPT "EDUCATION" IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. *European International Journal of Pedagogics*, 3(03), 11-15.
5. Khamdamovna, M. U. (2021). Irony and Sarcasm in English Humour. "ONLINE – CONFERENCES " PLATFORM, 78–82. Retrieved from <http://papers.onlineconferences.com/index.php/titfl/article/view/597>
6. Mavlonova, U. (2021). ЭСТЕТИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИРОНИИ. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 7(7), извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/3937
7. Mavlonova, U. (2022). ADABIY VOSITA: KINOYA VA ISTEHZO O'RTASIDAGI FARQ. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 8(8). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/4167

УДК: 372.881.111.1

DEVELOPING LISTENING SKILLS AS THE MOST CRUCIAL ASPECTS OF STUDYING A FOREIGN LANGUAGE

Umitbayeva Z.B.

Sarsen Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

In the modern educational standard for foreign languages, mastering listening skills is considered as one of the learning goals within the framework of the development of language competence. Undoubtedly, listening skills are key in the formation of students' language competence, since listening is also a means of learning. As it is known, listening is a receptive type of speech activity, which is a simultaneous perception and understanding of speech by ear and as an independent type of speech activity has its own goals, objectives, subject and result. This is a complex skill that cannot be fully automated, but only partially – at the level of recognition of phonemes, words and grammatical constructions.

Teaching to understand a language by ear is the primary task of every foreign language teacher. No matter how good a vocabulary and grammar knowledge a student has, it will not help him much in communication if he listens but cannot understand the interlocutor.

During the formation of listening skills, students improve:

Pronunciation. In many ways, our idea of how a particular word should sound and how it actually sounds does not coincide – this is one of the main reasons for misunderstanding the English language by ear. While listening to audio material, we hear how the word sounds, how to pronounce certain words correctly, and we can repeat them in parallel with a native speaker. Thus, the habit of pronouncing sounds the way the carrier does is developed.

Intonation. Sometimes it seems to us that native English speakers are too emotional, they speak excessively expressively. But in fact, this is an absolutely normal tone of conversation for them, and all English language learners need to pay special attention to intonation. We also hear which parts of speech the speaker makes logical emphasis on, and where to pause.

Variants of the use of words. Many words in the English language have several dozen meanings. This phenomenon is called polysemy. During listening, students have the opportunity to hear how the native speaker uses certain words. This way they will be able to learn a natural example of using a new word or get acquainted with a new context for an already familiar word.

A linguistic guess. This is the ability to guess the meaning of an unfamiliar word from the context. If students hear an unfamiliar word in the recording, they will be able to guess what it means based on the rest of the text of the recording.

A modern teacher-practitioner does not always solve complex tasks related to the development of students' listening skills, often simplifies the content and forms of work on listening, limits the potential impact of this type of speech activity on the formation of linguistic and communicative competence of students. Psycholinguistic scientists define listening as the most complex type of speech activity, since the process of listening and understanding depends on the level of development of certain psychophysiological mechanisms and is associated with the ability to retain a large amount of information in memory. Statistics show that most teachers organize the necessary work on listening only before we conduct a control audit. Unfortunately, the authors of the words do not see the need for a more thoughtful system. They are explained by the fact that students have sufficient skills of listening to Kazakh speech. Many of the teachers interviewed define listening as the simplest type of speech activity and believe that control listening is an opportunity for students to get high scores. Such a view of listening contradicts the modern achievements of methodology and does not meet the requirements of the program in Kazakh. In universities with RCT education, there are educational standards for each course that correspond to certain levels of language proficiency. If first-year students, after listening to a popular science text, should be able to formulate the topic and the main idea, identify microemes, identify the correspondence of the name, the compositional scheme of building the text and the style of speech. Then, students of subsequent courses are invited to master the skill of distinguishing between factual and subtext information. By the end of the training, students should be able to perceive public speeches of speakers, while identifying the meaning of the subtext when determining the author's position in relation to the raised problem, pointing out the features of the lexico-morphological and syntactic means of the language used. As you can see, the program places extremely high demands on the skills that underlie the audit and that students should master. This, in turn, requires constant, regular and purposeful training of all components of the listener by performing appropriate exercises. The level of complexity determined by the program of classroom skills is quite high and its achievement, of course, requires the teacher to systematically and purposefully work on the part of the teacher to achieve the goals set.

In practice, linguists often ask the question: "On what factors does the construction of an effective system of teaching additive skills and skills depend?" We will focus on some aspects of this work. The effectiveness of listening depends, first of all, on the exact following of the methodology of its conduct, which involves the obligatory observance of three stages: - motivational (call to attention, attitude to perception, in- struction); -

analytical-synthetic (perception, understanding); - executive (decision-making based on perceived information, control over the understanding of what has been listened to). The level of complexity of texts to listen to should always be slightly higher than the language capabilities of students at this stage of learning.

It is advisable to select texts according to their degree of complexity: - attractive, with one hero; - stories in which several characters act; - inclusion of redundant information in the text (the chronological sequence is disrupted or the chain of events is "overgrown" with an explanation of the cause, place, time of what is happening); - stories with two parallel narrative lines; - texts that are descriptions or complex judgments, etc. It is necessary to develop and improve listening skills and understanding of various styles and types of speech. The requirements for audio materials comply with the principle of gradual increase in complexity. So, at the initial stage, students work only with artistic and scientific-popular texts. Gradually, statements written in journalistic and official business styles were added. Undergraduates should have the skills to perceive texts of different styles, types and genres. The specific subject of audio materials is of great importance for the effectiveness of the work on improving perception skills. The content of listening texts should be not only accessible, but also interesting. The observations of scientists show that the presence or absence of a plot, its dynamism are of great importance for understanding the utterance.

Difficulties in the listening process are always caused by references to facts related to geographical names, culture, art and terminology. You should always keep in mind such an important aspect as the exercise system. In this system, three subsystems can be distinguished for the development of Kazakh language skills. The first group of tasks is related to the improvement of the mechanisms underlying the perception of someone else's speech (probabilistic forecasting, semantic processing of what was heard, long-term and operational memory, attention).

The research of psycholinguists allows us to say that each of these mechanisms can and should be purposefully formed in language lessons. Thus, the first group of exercises implements the tasks of speech hearing formation and memory expansion. This has a positive effect not only on the level of formation of speech activity, but also on personal development in general. It should be noted that the volume of the text being studied should meet the requirements of the program, and all the tasks should correspond to the fact that they are completed by students after one listening (productive listening). It is advisable to give preference to tasks of a high degree of complexity. For example, it is known that it is most difficult to draw up a plan drawn up according to named proposals; difficulties arise when putting together theses, substantiating the correspondence of the positional element to the author's idea, finding stylistic features and lexical language means of the text, etc.

The second group of exercises is aimed at developing skills related to various types of audit (global, detailed, critical). Observations of scientists show that students can easily cope with global listening exercises in Kazakh lessons. More difficulties for trainees are caused by tasks related to a detailed explanation, especially if texts of popular science or journalistic styles are offered. The most difficult type are exercises for the development of critical listening skills, since these tasks are associated with the creative processing of perceived information, with the ability to express and prove one's point of view and assume a certain level of development of various intellectual skills.

The third group includes tasks to improve the skills of perception and reproduction of monological and dialogical speech. Modern science is developing a methodology for interconnected teaching of various types of speech activity. Special attention is paid to exercises related to the receptive component of dialogic and monological speech. Practice shows that the use of such tasks allows you to develop the skills underlying different types of speech activity on the same speech material. Tasks of this kind can be called combined, i.e. designed to form skills in several types of speech activity. Thus, purposeful and systematic work on the formation of additive skills throughout the entire period of learning the Kazakh language will allow students to move from a global understanding of the text to a detailed one and successfully master such a complex type of speech activity as listening.

Reference

Russian Russian language 1. Blokhina N.G. The problem of learning the Russian language by Russians and foreigners. – Moscow: Vestnik, 2016.

2. Vlasova N. S. Russian as a foreign language. Basic course-1 / Textbook for children of Russian-speaking immigrants. Gutenberg Printing House, 2009.

3. Starodumov, I. V. Features of teaching Russian as a foreign language / I. V. Starodumov. — Text : direct // Young scientist. — 2018. — № 40 (226). — URL: <https://moluch.ru/archive/226/52843/> (date of request: 10.11.2022).

4. Innovative educational and methodological complex "Russian as a foreign language" / Textbook ed. Khavroninoy S.A., Balykhinoy T.M. – M.: RUDN, 2008.

5. Shibko N.L. Methodology of teaching Russian as a foreign language / Educational and methodological complex for foreign students of non-philological specialties. – Minsk: BSU, 2011.

ӘОЖ 821.512.122.09

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ІЛІМІНІҢ ТАРИХИ-ЭТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Абдихадир Қымбат

Ғылыми жетекші: Жиренова А.Т.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

e-mail: kymbat.abdikhadir@inbox.ru

Мақалада Юсуп Баласағұнның XI ғасырда жазылған "Құдатғу-Білік" кітабы Орталық Азия тарихында үлкен саяси маңызға ие. "Патша даңқының даналығы" деп те аталатын бұл монументалды шығарма ортағасырлық түркі әдебиетінің шедеврi ғана емес, сонымен бiрге өз заманының саяси, әлеуметтік және моральдық құндылықтарының көрiнiсi болып табылатыны туралы.

Баласағұн, көрнекті ойшыл және ғалым, Қарахани билеушiсi Махмуд ханның қамқорлығымен "Құтты Білік" жазды. Кiтап идеалды билеушiнiң басқаруы, этикасы және қасиеттерi туралы кеңестер мен нұсқаулардан тұрады, бұл оны дәуiрдiң маңызды саяси мәтiнiне айналдырады. Жүсiп Баласағұнның "Құтты Білік" дастаны - исламдық және дiни құндылықтарды насихаттайтын шығарма. Бұл жұмыста

эртүрлі әлеуметтік топтарға жататын адамдар арасындағы мораль, әдептілік, қарым-қатынас мәдениеті мәселелері көтеріледі.

"Құтты Білік" - моральдық құндылықтар туралы жазылған діни-философиялық шығарма. Бұл жұмыста адам өмірінің мәні мен мәні талданады, адамның белгілі бір қоғамда орындайтын міндеттері мен мінез-құлық нормалары жазылады. "Құтты білік" дастанының материалынан адам өзін-өзі құрметтейді, адамгершілік танытады, Өзінің қасиеттері мен өміршендігін көрсетеді, адамдарға жақсылық жасайды және адамзатты қолдайды. Қалай болғанда да, өмір сүру қиын, әр адам бір адамға айналады.

Өмір мен адам өмірінің ақталуы мен кепілі-адамгершілік пен гуманитаризм. Ал адам мен адамгершілік, Әл-Фараби айтқандай, даналық пен мейірімділікті, яғни мейірімділік пен білімді қамтиды. Адамның барлық жақсы қасиеттері білім мен ізгіліктен туындайды. Бұл білімнен Жүсіп Баласағұнның тұлғасы мен адамгершілігіне шексіз құрмет пен даңқ пайда болуы керек. Әңгіменің барлық мазмұны адамның қасиеттері, мағыналары, нәзіктіктері туралы әңгімеге негізделген. Дегенмен, әр жолы ақын өз шығармасында тыңдаушыға соншалықты жалаңаштықты, рельефті және айқындықты жеткізуге тырысады. Көбінесе, күрделі, күрделі күйде, эртүрлі әдеби құралдарда ол тура, ашық сөйлейді.

Дастанда біз өзімізді, әл-ауқатқа, денсаулыққа, негізгі бағытқа, мақсатқа қатыстылықты ұмытпай, қасиеттерімізді сақтау принципінің ең жоғары шыңын мойындаймыз. Әркім шындықты оның санасына жеткенше түсінсе де, ақынның адамзатқа деген сүйіспеншілігі - бұл көптеген адамдар өте сақтықпен қабылдайтын шындық.

Ақын үнемі жақсы қасиеттер мен ізгіліктерді біріктіреді. Біріншісі адамдарды асыл, құрметті, бақытты етеді, ал екіншісі ренжітеді, арзандатады және күлкі тудырады. Дастанның барлық мазмұны осы асыл қасиеттер мен қасиеттердің нәзіктіктерін ашуға негізделгенімен, біз білімнің бір тамшысы мұхитта қалай еритінін көреміз.

«Құтты Білік» – мұсылмандық қайта өрлеу дәуірінде мұсылман түріктерінің тілінде жазылған тұңғыш шығарма және кейінгі үш данада толық сақталған, оған ақынның өлең басындағы сөзі ⁶ дәлел:

Иә, арабтар мен тәжіктердің кітаптары көп,

Ал біздің бұл сөзіміз бастамасы ғана.

Ақылдылар бұл кітапты құрметпен бағалайды,

Түсінікпен жетілген білімді ол ғана бағалайды...

Кітаптың саяси мәні бірнеше негізгі аспектілерде жатыр:

1. Саяси философия: "Құтты Білік" басқарудың философиялық негізін қамтамасыз етеді. Баласағұн Әділ басқарудың, мемлекет пен оның халқының моральдық көшбасшылығы мен әл-ауқатының маңыздылығын атап көрсетеді. Ол билеушілерге тұрақтылық пен өркендеуді сақтау бойынша нұсқаулық ретінде қызмет етеді.

2. Этикалық басқару: кітап билеушілерді ізгі, әділ және жанашыр болуға шақыру арқылы этикалық көшбасшылықты насихаттайды. Онда әділ билеуші өз субъектілерінің құқықтары мен қадір-қасиетін қорғауы керек екендігі баса айтылған.

⁶ Құдатғу-Білік: (Берекелі білім). Жүсіп Баласағұни. Мәскеу., «Ғылым», 1983. 11 б. сөзі.

3. Мультикультурализм: Баласагун әр түрлі мәдениеттер мен діндер қатар өмір сүрген кездегі әр түрлі уақытты мойындайды. Бұл саяси контексте маңызды, өйткені ол әртүрлі қауымдастықтар арасындағы діни төзімділік пен үйлесімділікке ықпал етеді.

4. Мәдени бірегейлік: "Құдатғу Білік" түркі халықтарының мәдени бірегейлігін қалыптастыруда да өз рөлін атқарды. Бұл түркі тілін күрделі әдебиет пен интеллектуалды дискурстың құралы ретінде бекітуге көмектесті.

5. Кейінгі еңбектерге әсері: кітап Орталық Азиядағы кейінгі саяси және этикалық еңбектерге, соның ішінде Шағатай мен Тимурид билеушілерінің еңбектеріне әсер етті. Бұл аймақтағы ерекше саяси және мәдени мұраның дамуына ықпал етті.

Негізгі идеясы "Кутадғу билигте" Баласагун кітабы меритократияның алғашқы теориясы, яғни ағартушылық басқару идеясы деп айтуға болады. Меритократия тұжырымдамасы Юсуф Хасс Хаджиб деп те аталатын Жүсіп Баласағұнның жұмысы "Кутадғу билигте" тікелей талқыланбайды. Дегенмен, кітаптағы белгілі бір принциптер мен идеялар меритократия ұғымымен, әсіресе басқару және көшбасшылық контекстінде байланысты болуы мүмкін.

"Кутадғу билиг", көбінесе "Даналық кітабы" немесе "Баталар кітабы" деп аударылады, бұл әділ билеушілердің моральдық-этикалық құндылықтарын, дана билігі мен қасиеттерін көрсететін философиялық және дидактикалық поэма. "Меритократия" термині біз бүгін түсінгендей мәтінде болмауы мүмкін, бірақ бірнеше байланыс нүктелері бар. Даналық пен ізгілік үшін сайланған көшбасшылар-өлеңде дана және ізгі билеушілердің маңыздылығы көрсетілген. Ол адамгершілік қасиеттері, даналығы мен құзыреттілігі бар көшбасшыларды қолдайды. Меритократиялық жүйеде адамдар туу құқығы немесе әлеуметтік мәртебе сияқты факторларға емес, олардың қабілеттеріне, біліктіліктеріне және ізгіліктеріне қарай көшбасшылық лауазымдарға таңдалады.

Әділ басқару идеалы - "Кутадғу Билиг" билеушілер өз субъектілерінің әлауқаты мен бақытын бірінші орынға қоятын әділ басқарудың маңыздылығын көрсетеді. Бұл меритократиялық жүйеде көшбасшылар әділ басқарып, жалпы игілікке пайда әкелетін шешімдер қабылдауы керек деген идеяға сәйкес келеді. Білім және даналық-өлеңде білімге, білімге және даналыққа қатты көңіл бөлінеді. Бұл даналық пен білімге ие адамдар әділ шешім қабылдауға және басқаруға жақсы дайындалғанын көрсетеді. Меритократия жағдайында білім мен сараптамалық білім жоғары бағаланады және адамдар өздерінің интеллектуалды қабілеттері мен дағдыларына байланысты жоғарылайды.

"Кутадғу Билигтің" қазіргі меритократия үшін маңызы "Кутадғу билиг" ХІ ғасырда және Орталық Азия ислам әлемі аясында жазылғанымен, оның принциптері басқару мен көшбасшылықтағы меритократияның заманауи түсіндірмелеріне сәйкес келеді. Бұл көшбасшылар даналық, ізгілік, құзыреттілік және әділ және ұтымды шешімдер қабылдау қабілеті сияқты қасиеттерді қамтуы мүмкін олардың еңбегі негізінде таңдалатын жүйені ынталандырады. Осы тұрғыдан алғанда, "Кутадғу Билигті" меритократия формасын басқару контекстінде насихаттау ретінде қарастыруға болады, тіпті терминнің өзі оны жазу кезінде қолданылмаса да. Өз субъектілерінің әл-ауқатын бірінші орынға қоятын дана және

ізгі көшбасшылардың жұмысында алға жылжу қазіргі меритократиялық басқару принциптерімен үндеседі.

Осылайша, Юсуп Баласағунның "Құдатғу-Білік" - бұл әдеби шедевр ғана емес, сонымен қатар Орталық Азияның саяси және мәдени тарихындағы негізгі жұмыс. Міне, елдегі осы олқылықтың орнын толтыру мақсатымен Баласағұн өзінің «Құтадғу Біліг» дастанын жазды. Демек, дастан белгілі бір мағынада елдегі Ата Заң (Конституция) қызметін атқарған. Баласағұн дастанда патшалар мен уәзірлердің, хан сарайы қызметкерлері мен елшілердің, әскербасылар мен нөкерлердің, тәуіптер мен аспаздардың, диқандар мен малшылардың, т.б. қоғам мүшелерінің мінез-кұлқы, білім дәрежесі, ақыл-парасаты, құқықтары мен міндеттері қандай болу керектігін жеке-жеке баяндап шығады. Сонымен қатар, "берекелі білік" жұмысы билік тек моральдық және этикалық деп саналған жағдайда ғана құрметке ие бола алатындығын дәлелдейді және оның сол жолмен жүретіндігін көрсетеді.

А.Кононов "берекелі вертикаль" шығармасы туралы былай деп жазды: "Жүсіп өзінің уағыздарында ойдан шығарылған емес, шындықтан алынған өмірдің тірі шынайы бейнесін берді". Дастанда елдегі барлық лауазым, кәсіп иелеріне қойылатын моральдық-этик. талаптар сипатталып көрсетілген. Ол басқаруды, этиканы және көшбасшылық идеалдарын тұрақты түсінгені үшін зерттеліп, бағаланады.⁷

Әдебиеттер тізімі

1. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы — Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011 жыл.
2. Құдатғу-Білік: (Берекелі білім). Жүсіп Баласағұни. Мәскеу, «Ғылым», 1983. 11 б.
3. Жүсіп Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті.
4. Жүсіп Баласағұни – ұлы ұйғыр философы. UyghurToday.com - Ұйғырлар: жаңалықтар.

ӘОЖ 81'367

ҚАРСЫ МӘНДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Абдрахманов Р.Х.

«Volashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының
доценті, п.ғ.м., Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
a.rustem1971@mail.ru

Абильгазин С.И.

М. Мамыраев атындағы мектеп-интернаттың қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің
мұғалімі, п.ғ.м., Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Аңдатпа. Мақалада мән-мағынасы жағынан бір-біріне қарама-қарсы қолданылатын тұрақты тіркестер - антоним фразеологизмдер жайында сөз қозғалады. Қазақ тіліндегі қарсы мәндес мағынадағы тіркестердің жасалу жолдарының түрлерін атап өтіп, тұрақты тіркестердегі қарама-қарсылықты

анықтаудың негізгі критерийлерінің бірі контекст болып табылатындығына тоқталады. Антоним фразеологизмдерді контекст ауқымында қарастыру, олардың стилистикалық қасиетін анықтауға, фразеологиялық бірліктердің арасында болуы мүмкін антонимдік өзара қатынастардың формаларын ажыратуға негіз болатындығы атап өтеді.

Тірек сөздер: антонимия, қарама-қарсылық, контекст, фразеологиялық антонимдер, антонимдік жұп, фразеология, мән.

Өмірде болатын түрлі қарама-қайшылықтар адамдардың логикалық-танымдық және психологиялық ерекшеліктеріне әсер етеді. Бұдан қарама-қарсылықтар пайда болады. Антонимия анық түрде ақиқаттың көріністерін түсіну процестерін көрсетеді. Қарама-қарсылық концептіге қатысты ойлау тереңдігін, басқа құбылыс, әрекеттерге қатынасын, оны бір-біріне қарама-қарсы қою арқылы түсінудің ерекшелігін көрсетеді. Ал олардың тілдегі көрінісі тілдік бірліктердің антонимиялық құбылысын туғызады.

Тіл білімінде кейінгі кезде басқа да ғылым салаларында, әсіресе, логика, философия, психологиямен байланысты қарастырылған кешенді зерттеулер бойынша антонимдерді топтастыру мәселелері басқаша бағыт алды.

Антонимдік қатынастар - көркем шығарма тілінде қарама-қарсылық мағыналы жүк көтеріп, үлкен стилистикалық қызмет атқарады. Кез келген көркем туынды - қандай да бір тілдік құралдар арқылы жүзеге асып, оқырман сезіміне әсер ететіні белгілі жағдай. Тіл ғылымында соңғы кездері аса бір қызығушылық тудырып жүрген мәселелердің бірі- контекстік сөздер мен сөз тіркестерінің мәтін ішінде ұтымды, қисынды жұмсау жайы. Сол мағына қарама- қарсылығына негізделген контекстік (жеке қолданыстағы) антонимдердің өзін тілші-ғалымдар әр түрлі атап жүр: стилистикалық антонимдер (Ж. Мусин), сөйлесімдік (Р.Есболатова) және контекстуалды/ стилистикалық (А. Жұмабекова) антонимдер. Белгілі зерттеуші-ғалым А. Жұмабекова: «Қазақ тіл білімінде антонимияны зерттеудегі аз қарастырылған аспектілердің бірі - контекстуалды антонимдер болып табылады. Антоним болмайтын сөздер мәтінде қарама-қарсы қойылып, олар стилистикалық антонимдер деп аталады», - дейді [1,24].

Қазақ тілі сөздік қорының аса маңызды бөлшегінің бірі - фразалар мен идиомалар. Ол екеуін қосып фразеологизмдер деп те атаймыз. Олардың әрқайсысы жеке сөздерден құралып күрделенген номинатив орайында жұмсалады да, толық мағыналы сөздердің мазмұнына ортақтасып, экспрессивті, эмоциялы бояуларымен сөйлеу тілінде де, әдеби тілде де жиі қолданылады. Олар халық тіліндегі айшықты ойды білдіретін мәнерлік, көріктік қасиеттерге бай бөлшегі.

Фразеологизмдер тіл байлығынан ерекше орын алатындықтан, қазақ тіл білімінде олардың мән-жайын айқындау проблемалары да аса қажетті, өмірлік мәселелерге айналды. Бұл салада академик І. К. Кеңесбаевтың зерттеулері әсіресе «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (1977) тіл білімінің зор табысы деп бағаланды. Сол сөздікте фразалардың түр-түрін толық қамту мақсатымен бірқатарының түрлі вариантта жұмсалуы да қамтылған. Мысалы: мақсатқа (мақсұтқа) жетті; разы (риза, ырза...) болды; апалаң (опалаң) - топалаң; қараңды батыр (өшір); мерейі соқты (тартты, шапты); мезірет жасады (қылды) [2].

Фразеологизмдер мән-мағынасы жағынан бір-біріне синоним болып

жұмсалыуымен қатар мән-мағынасы жағынан бір-біріне қарама-қарсы болып та қолданылады. Тіліміздегі мағыналары қарама-қарсы мәнде жұмсалатын тұрақты тіркестер фразеологиялық антонимдер деп аталады. Қазақ тіліндегі фразеологиялық антонимдерді екіге бөліп қарастырған Ә. Болғанбайұлы мен Ғ. Қалиевтің ұстанымына сүйене отырып эмоциялық реңкті фразеологиялық антонимдерді де екіге бөлуге болады деп ойлаймыз[3]. Бірінші түрі эмоциялық реңкті фразеологизмдердің өз ішіндегі компоненттерін басқа сөздермен алмастыру арқылы жасалады. Мысалы, бетінен оты шықты (қызарды, қысылды, ұялды) - беті бүлк етпеді (ұялмады, бедірейіп тұрды, арсыздығын көрсетті), үміт етті (күдерін үзбеді, дәме қылды) - үмітін үзді (күдерін үзді, болады-ау деген ойынан шықпады) т.б.

Екінші түрі құрылым-құрылысы жағынан мүлдем бөлек эмоциялық реңкті фразеологиялық антонимдер. Мысалы, соры сорпадай қайнады (бақытсыздық тап болды, қасіретке ұшырады) - көзі ашылды (сордан арылды, жолы ашылды, қолайлы жағдай туды), сабыр етті (шыдам, төзім білдірді, асығыстық жасамады) - дегбірі қалмады (шыдамсызданды, асып-састы) т.б. Қазақ тілі тек эмоционалды реңкті ғана емес, бұдан басқа да қарама-қарсы мәнді фразеологизмдерге өте бай. Бұл тілдегі сан алуан стильдік қолданыстармен тығыз байланысты. Лексема көлемінде қарастырылатын антонимия құбылысын фразеологизмдердің ауқымында қарастыру жан-жақты зерттеуді, ерекшеліктерін ашуды қажет ететін тың мәселе.

Антоним фразеологизмдер - мән-мағынасы жағынан бір-біріне қарама- қарсы қолданылатын тұрақты тіркестер.

Қазақ тіліндегі қарсы мәндес мағынадағы тіркестердің жасалу жолдарының төмендегідей үш түрін ұсынамыз:

1. Тұрақты тіркестердің бір немесе екі компонентін тіркестен тыс жеке алғанда өзара қарсы мағыналы болу керек: жақсы атты көріну - жаман атты болу;
2. Қарама-қарсы мәнде жұп құрайтын фразалық тіркестерде мағынаға өзек боларлық бір сөз қайталанып келіп отырады: ант ішті - антын бұзды;
3. Тұрақты тіркестердің компоненттерін антонимдік мағына түгел қамтуы керек: ындыны кепкен - бейілі тоқ.

Антонимдік қатарлар негізгі қызметінде жұмсалыумен қатар, өздеріне қосалқы міндет те жүктейді. Ол - жай нәрсенің астарына қосалқы міндет те жүктейді», - дейді ғалым Б.Шалабай [4].

Қазақ тіл білімінде антоним фразеологизмдерді зерттеудегі өзекті мәселелердің бірі - олардың контексте көрінуі. Сондықтан фразеологиялық бірліктердегі антонимияны контексте қолданылу аясына қарай анықтау маңызды деп танымыз. Контекст - тұрақты тіркестердегі қарама-қарсылықты анықтаудың негізгі критерийлерінің бірі болып табылады. Антоним фразеологизмдерді контекст ауқымында қарастыру, олардың стилистикалық қасиетін анықтауға, фразеологиялық бірліктердің арасында болуы мүмкін антонимдік өзара қатынастардың формаларын ажыратуға негіз бола алады. Фразеологизмдердің антонимдік қатынасын көркем шығарма тілінде айқын және нақтырақ болып келеді. Антонимдер туралы осыған дейін тілдік қағидалардың аясында грамматикалық құрылысы, тұлғалық белгілері, сөз табына қатыстылығы т.б. айтылып келеді. Соңғы зерттеулер антонимдердің тек тілдегі ерекшеліктерін сөз етпей, қарама-қарсылық

ұғымының сөйленістегі семантикалық көрінісіне қарай талданады. Орыс филологиясындағы Н.С.Трубецкойдың оппозиция әдісін антонимия құбылысына да зерттеу тәсілі етіп алған. Соның нәтижесінде оппозиция әдісі бойынша қазақ тіліндегі антонимдердің **басқышты** немесе **сатылы** (градуалды) **оппозицияларының** түріне: **үлкен орташа кіші, кеше - бүгін - ертең** т.б. мысалдарды жатқызады (А.Жұмабекова. Қазақ тіліндегі антонимдер сөздігі).

Ал **қос мүшелі оппозицияларының** түрі деп /привативті/: жанды - жансыз, бар - жоқ, оң - теріс, жүйелі - жүйесіз т.б. мысалдар кел- тіріледі. Күшті - күшсіз, сауатты - сауатсыз сияқты мысалдарды антоним деуге болмайды. Себебі бұл ұғымдар оппозициялы болғанымен, ұғымға қатысты күші аз, шала сауаты бар деген сөздер арасына қосылады.

Анатомиялық оппозициялардың тағы түрі **эквивалентті антонимдер**. Бұлардың алдыңғы екеуінен басты айырмашылығы қоршаған ортадағы түрлі құбылыстардың, іс-әрекеттердің қарама-қарсылығына негізделген қарым-қатынастың көрінісі: кіру - шығу, қашу - қуу, кіріс - шығыс, күн - түн, әке - шеше, жығу - жығылу т.б. Мұндай антонимдер адамдардың өзгермейтін қарама-қарсылықтар жағдайында дағдылы өмір сүруінің тілдегі қалыптасқан қарсы мәнді сөздермен білдіреді.

Антоним сөздер мен фразеологизмдер арасында жалпы семантикалық және стильдік байланыс бар. Алайда лексикалық антонимдерге қарағанда фразеологиялық бірліктердің өзіндік ерекшеліктерінен туындайтын өзгешеліктер кездеседі.

Антоним сөздер фразеологизм компоненттерінің бірін құрайды. Сондай-ақ, сөз де, фразеологизм де тұрақты тіркестің құрылымы мен құрамының тұрақтылығын сақтап тұрады.

Фразеологиялық антонимдерге қарағанда лексикалық бірліктер антонимдерге бай келеді. Олардың лексика-грамматикалық сипаты қазақ тіл білімінде жақсы зерттелген. Антонимдік қатарды құрайтындар алдымен сын есімдер, содан соң үстеулер, ал етістік, зат есімдер кейінгі орында.

Лексикалық антонимдерден фразеологиялық антонимдердің айырмашылықтары бар. Лексикалық антонимдер кейде сөздердің көп мағыналылығынан басқа да антоним жұп құрауы мүмкін. Қарсы мәнді фразеологизмдерде тұрақты тіркес ретінде мұндай құбылыс байқалмайды. Бір фразеологиялық мағынадағы бейнелілік басқа қарсы мәндегі фразеологиялық бейнелілікпен антоним құра алмайды.

Антоним сөздер фразеологизм құрамында қарсы мағыналық негізде айтылса, онда фразеологиялық антонимдер **бір құрылымды** болып келеді.

Мысалы:

Ыстық қанды - суық қанды, дүниеге келу - дүниеден кету, қолы ұзару - қолы қысқару, аты шықты — аты өшті, ашық мінез — тұйық мінез, әлі кірді — әлі кетті, бақ қонды — бағы тайды, беделі артты — беделі түсті, маңдайының бес елі бағы бар - маңдайының бес елі соры бар - бір құрылымды антонимдер.

Ал антоним фразеологизмдер лексикалық құрылымы мен синтаксистік құрылысы жағынан ерекшеленіп тұрса, онда олар **әр құрылымды**.

Мысалы:

Ауылы аралас, қойы қоралас болу - ит пен мысықтай болу; Ит арқасы қиянда - таяқ тастам жерде; Әмпей-жәмпей болу - жүз жыртысу; Ит жеместі жесісу - ауыз жаласу

Фразеологиялық антонимдер көбінесе етістікті фразеологизмдер құрамында кездеседі.

Етістіктердің қарама-қарсы мәнде кездесуінен мысалы, *жанды - сөнді, түсті - көтерілді, кеңіді - тарылды т.б.* сияқты сөздерден эквивалентті антонимдер жасалады.

Шырағы жану - Шырағы сөнуге

Еңсесі түсу - Еңсесі көтерілу

Пейілі кеңіу - Пейілі тарылу

Кейде қарама-қарсылық ұғымдарды әр түрлі фразеологиялық мағыналарды салыстыру арқылы байқауға болады. Мысалы, компоненттер жеке тұрып қарама-қарсы мәнде айтылмай-ақ, /басына ақ күн туу - қара күн туу дегендегі ақ - қара сияқты/ қарсы мәндегі ұғымды беретін тіркестер бар.

Мысалы:

Үлде мен бұлдеге орану - үрерге иті жоқ, сығарға биті жоқ; Аспан айналып жерге түскендей - сақылдаған сары аяз.

Қарсы мәнді фразеологизмдердің ерекшеліктеріне сәйкес оларды қарама-қарсылықты жуықтап көрсететін фразеологизмдер деп топтастырған жөн. Олар негізінен үнемі бір-біріне қарама-қарсы мағынада жұмсалмағандықтан пайда болады. Қарама-қарсылықтың бірде дәл, бірде жуықтап берілуі - оның берілу тәсілінде. Осыған байланысты қарама-қарсы фразеологизм жасаудың мынадай жолдарын көрсетеміз:

1) компоненттердің біреуі қарама-қарсы ұғымда айтылуы негізінде жасалады;

2) компоненттердің мағыналық жиынтығынан туындайтын қарама-қарсылық негізінде жасалады. Байқалатын ерекшеліктің бірі антонимдік құбылыс фразеологиялық тізбектерде жиі кездеседі, сонымен қатар қарама-қарсылық салмағы тең әрі дәл, ал бұл құбылыс фразеологиялық бірлік пен фразеологиялық тұтастықтарға тән, бірақ мағына тұтастығы берік болған сайын, антонимдік жұптың дәлдігі солғындайды.

Қорыта айтқанда қазақ тіліндегі фразеологизмдердің антонимдік ерекшеліктері контексте айқын көрінеді. Антоним фразеологизмдердің қолданылу сипатын кең және тар көлемдегі контекст ауқымынан айқындай аламыз. Көркем шығарма тілінде фразеологиялық антонимдердің жиі кездесуі, алдымен жазушы тілінің шеберлігін білдірсе, кейде кейіпкердің түрлі мінез-құлқын, қасиеттерін, дүниедегі түрлі құбылыстарды қарама-қарсы қоя отырып салыстыруда таптырмайтын көркемдік әдіс болып табылады. Контексте берілу ыңғайына қарай, антоним фразеологизмдер бір сөйлем ішінде кездесуі сияқты т.б. формаларда қолданылады. Сондай-ақ, жеке тұрғанда антонимдік жұп құрмайтын фразеологизмдердің контексте антоним ретінде жұмсалыуы да кездеседі.

Пайдаланылған әдебиет

1. Жумабекова А.К. Оппозитивный анализ антонимических единиц

казахского и русского языка: филолог. ғыл.док. диссертациялық жұмысы. - Алматы, 1995. - 161 б

2. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.

3. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы. -Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. - 264 б.

4. Шалабаев Б. Көркем проза тілі. - Алматы, 1994. -320 б.

5. Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. - Алматы: «Мектеп» баспасы, 1972. - 111 б.

6. Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. - Алматы: Мектеп, 1984. – 176 б.

ӘОЖ 37

ОҚЫЛЫМ МЕН ЖАЗЫЛЫМ – БІР ҮДЕРІС

Ақбұзауова Б.

Назарбаев университеті, Астана қ., Қазақстан

bakyt.akbuzauova@nu.edu.kz

Қазақ тілі пәнінде мәтінтану (оқылым/тыңдалым) мен мәтінтудыру (айтылым/жазылым) – қатар жүретін үдеріс деген пікір бар [1]. Біздің мақсатымыз осы ойды дамыту, олардың бірінсіз бірі жүрмейтінін, мысалдар арқылы көрсету. Оның өзіндік себептері бар. Егер оқылым арқылы білім алушының танымы кеңейіп, сыни ойлау жүйесі дамиды десек, жазылым құзыреті қазіргі ақпараттық технологиялар заманындағы кез келген маманның немесе басшының кәсіби жетістігін анықтайды деген пікірмен келіспесе болмас [1]; [2]. Бұл пікірді шетел ғалымдардың пікірі де растайды. Мәселен, «Жақсы жазу дегеніміз басқа адамдармен диалогқа түсу екенін авторлар бұрыннан түсінген. Әсіресе академиялық жазу автордан өз ойын айтып қана қоймай, оны басқа зерттеушілер айтқан сөздердің жауабы немесе жалғасы ретінде көрсетуді талап етеді» деген пікір мұны бекіте түседі [3]. Бұл айтылғандар мәтінді(оның барлық түрін) оқып, қорытып, содан соң жазылым жұмыстарына көшеміз деген жаңсақ пікір екенін көрсетеді. Әдістемелік әдебиетте бұлардың атауы бөлек әрекеттер ретінде аталғанмен олардың мақсаты - бір, яғни тіл үйренушінің сауатты, жүйелі жазу//сөйлеу немесе жазбаша// ауызша сауатты қатысым жасау біліктілігін қалыптастыру.

Қазақ тілі екінші тіл ретінде оқылатын аудиторияларда жазылым тапсырмалары эссе, рецензия немесе жоба т.б. түрінде беріледі. Бұдан басқа өтілген тақырыппен байланысты жаттығулар да орындалады. Бұл жаттығулар жекелеген мәтіндерді немесе грамматикалық тақырыптарды меңгертуге бағытталғандықтан, әрине, бұл тапсырмалардың, тіл үйретуде өзіндік үлесі бар. Алайда ортадан жоғары деңгейде көлемді және жүйелі ғылыми стильде мәтін жазып шығару үшін қандай дайындық жұмыстары жасалу керектігі ашып айтылмайды.

Біз бұл мақалада эссе тәрізді шығармашылықпен орындалатын көлемді жазба жұмыстарын орындау үшін студент қандай дайындықпен келу керек? Сауатты жазу машығын қалыптастырудың жолдары қандай деген сұрақтар бойынша өз тәжірибемізді ортаға саламыз. Сондай-ақ, студент қанша жазу керек, неден бастаған дұрыс, қалай жазу керек деген сұрақтарға тоқталамыз. Мақалаға арқау болып отырған ортадан жоғары (B2) деңгейіндегі студенттер.

Тілі үйренуші жазу жұмыстарын семестрдің алғашқы сабақтарынан бастаған дұрыс. Себебі бұл арнайы жазылым курсы болмағандықтан уақытты тиімді пайдаланған ләзім. Неден бастау керек десеңіз - силлабусты оқып, танысудан басталады. Студент оқу бағдарламасымен жете танысу үшін сол бойынша қойылған сұрақтарға жауап жазады. Яғни оқып қана қоймай түсініп, ой қорытып жазылған жұмыстың 80-90 пайызы есте қалатыны түсінікті. Жазылым жұмысы әр сабақта болу керек. Әр тақырып бойынша 5 минут талқылау: сұрақ қою, сосын жазу; Әр түрлі лексикалық тақырып бойынша мәтін оқу, берілген сұрақтар бойынша жауап жазу. Мәселен, «Отбасы. Неке» тақырыбы бойынша мәтінмен танысып, 1) туыстық атауларға парафраза жасау; 2) Азаматтық, діни неке, жалған неке түрлеріне анықтама жазу. Бұл жұмыс студенттің бірнеше дағдыны меңгеруіне бағытталған. Парафраза жасау, туыстық қатынастармен танысу, есте сақтау, оқығанынан тұжырым жасау, анықтама беру.

Бір ғана парафраза жасаудың бірнеше жолдары бар. Студенттің ең жиі қолданатыны- өзі білетін сөзді немесе сөз тіркесін ауыстыру. Яғни бұл тапсырма парафразаның әр түрін жасауға дағдыландыруды қажет етеді. Мәселен, сөйлемнің баяндауышын ырықсыз етіс формасына айналдыру арқылы субъектіге емес назарды әрекетке аудару, немесе фактілерді баяндау сипатын беруге болады. Бұл эссе жазу барысында тақырыптың зерттелуіне шолу жасауға өте қажетті дағды. Сөз таптарын немесе сөйлем мүшелерін ауыстыруда есімшелі тіркестерді қолдану және ой, пікірді басқа сөйлеммен беру. Мәселен, мәтіннің негізгі идеясын өз сөзіңізбен беріңіз. Сұхбатқа қатысушының мына пікірін сіз қалай түсінгеніңізді жазыңыз. Немесе автордың қай пікірімен келіспейсіз. Неге? Қандай аргументтеріңіз бар? Осы тәрізді жаттығуларды жиі орындаса, студент алғашқы оқығанда түсінбеген мәселелерді тереңірек түсініп, ой қорытады. Өз дәйектерін келтіріп, пікір жазу машығы қалыптасады.

Оқылым бойынша жазба жұмысын жасаудың тағы бір тиімділігі-студенттің сыни ойлау дағдысы дамиды. «Ол не дейді, мен не айтамын» деген ой әруақытта оқығанын талдауға әрі тұжырым жасауға әкеледі. Тіпті сабақта не үйренгені туралы жазу, оқылым бойынша ненің түсініксіз болған жазу, берілген мақала тараулары, бөлімдері, беттері бойынша болса да күнде жазу жазылым жұмысының үздіксіздігін және оқылым мен бірге болатын үдеріс екендігін дәлелдейді. Сондай-ақ, жиі жасалатын қателер бойынша күніне 1-2 сөйлемнен жазылым тапсырмасын беру тиімді болмақ.

Жазу күнделікті дағдыға айналу керек, бірақ бағалау міндетті емес [5]. Бұл-үйрену үдерісі. Яғни студенттің көлемді жұмыс яғни эссе жазуға қажетті қадамдар болып табылады. Эссе жазуға дайындық үшін бір апта бұрын оқуға тапсырма беріледі. Оқылым бойынша берілетін тапсырмалар шығарманың құрылымын а) түсіндіру; ә) талдау; б) топтық және жұптық талқылау жұмыстарын жасау

қажет(басқа студенттерге айтса 75-90% үйренеді). Бұл жұмыстармен қатар грамматикалық сауаттылықты меңгерту тапсырмаларымен қатар жүріп отырады. Студентке берілетін тапсырмалардың көпшілігі тілдің қызметін меңгертуге бағытталады. Мысалы, сипаттау, анықтау, салыстыру, келісу//келіспеу, себебін//салдарын, шартын түсіндіру, қарсылық білдіру т.б. Ондағы байланыстырушы құралдар және оларды дұрыс пайдалану. Тілдік білімді, академиялық жазылым дағдыларын тамытатын дағдының бірі: төл сөзді төлеу сөзге айналдыру. Академиялық жұмыс ғылыми еңбектерден оқыған ақпаратты талдау, жалпылау, салыстыру, тұжырым жасау арқылы жасалады. Демек бір мәселе бойынша түрлі авторлардың ұқсас немесе қайшы көзқарастарын беруде төл сөзді төлеу сөзге айналдыра білудің мәні зор.

Жазылым жұмыстары әр сабақтың қандай да бір бөлігін алуы тиіс, сонда ғана нәтижеге жетуге болады. Өйткені барлық еңбектен дәйексөз беру мүмкін емес. Төл сөзді төлеу сөзге айналдыру жолдарына қарапайым мысалдар арқылы жаттыққан соң. Диалогтан тұратын тұратын жеңіл мәтін беріледі. Бұл жаттығудан соң екі (қарсылық, себеп, салдар шарт мәнді) пікірлерін жазуға яғни төлеу сөзбен беруге жаттығу жасалады. Бұл туралы айтылған мына пікірге назар аударуды жөн көрдік. «Сондықтан, біз авторлар зерттеу тақырыбы туралы өздерінің не ойлайтынынан емес, басқалардың бұл туралы не ойлайтынынан бастауға кеңес береміз. Бұл тәсіл мәтініңізді маңыздырақ етеді және тақырыпты қозғауға не түрткі болғанын оқырмандарыңыздың түсінуіне көмектеседі. Мәтін бұрын айтылған немесе болуы мүмкін нәрсеге жауап болса, ол маңызды рөл атқарады. Дәлірек айтқанда, басқа адамдардың идеяларын қолдау, түзету немесе тереңдету» бағытында болу керек [3].

Тұжырып айтқанда академиялық мәтін жазу дегеніміз басқалармен диалогқа түсу. Сіздің жұмысыңыз тек сіздің ойыңыз емес, басқа зерттеушілердің айтқан ойының жалғасы немесе оның жауабы болып табылады. Басқалардың пікірін жалпылау, жинақтау көбінесе белгілі бір шаблондармен беріледі. Мысалы,

- Автор тақырып бойынша көптеген мәліметтер береді.
- Әуелі айтады ... ..
- Сосын көрсетеді .... ..
- Оған ... . қосады.
- Сосын ... . атап кетеді.
- Ол да көрсетеді ... ..
- Сосын... дейді.

Көбінесе басқа адамдардың көзқарасын өз көзқарасынан бөлек көрсететін авторлар «жалпылау тізімі» деп атауға болатын тұзаққа түседі. Мұндай жалпылау арқылы мәтіннің авторы басқа авторлардың әртүрлі ойларын бір үлкен идеяға түсірмей, жай ғана тізімдейді. Егер сіз жазу барысында «және де» немесе «бұдан басқа» сияқты сөздермен байланыстыратын әдісті пайдалансаңыз, мұндай тізімдердің қаншалықты қызықсыз, әрі жалықтыратын әдіс екенін түсінесіз [ ].

Қалыптасқан шаблондарды пайдалана отырып, эссе мазмұныны қызықты әрі тартымды етіп беруге болады. Біз, көбінесе, эссе мазмұны қызықты болу үшін бірінші сөйлемді назар аударатын тартымды етіп баста дейміз. Оқырман назарын аудару қарапайым қалыптасқан дайын тілдік құралдар арқылы жасуға болатынына назар аудармаймыз. Сізге дейінгі авторлардың не ойлағанын дұрыс жеткізу жанды

және нақты әрекетті білдіретін етістіктерді мүмкіндігінше жиі пайдалануды ұсынамыз. Кейде монографияда//зерттеулерде «ол айтады» немесе «ол ойлайды» деген сөздер шынымен жақсырақ болса да, әдетте өзіңіз сипаттайтын әрекеттерге сәйкес келетін етістіктерді таңдаған кезде мәтініңіз дәлірек және жанды болады. Мысалы, *Әрине, біреу бұған ... деп қарсы пікір айтуы// келіспеуі мүмкін. Мен _____ екенін мойындасам да, әлі де _____ екенін растаймын// дәлелдеймін. Жақында кейбір әлеуметтанушылар бұл туралы айта бастады. Зерттеушілер//ғалымар бұл жұмыстан бірқатар қателерді анықтады. Бүгінде көптеген адамдар _____ жете бағаламайды. Бұл тұжырымды//пікірді өздерінің соңғы жұмыстарында сала мамандары// зерттеушілер _____ үшін _____ қатты сынады.* Бұл шаблондар эссені бірден тартымды етіп оқырманға назарын өзіне аударады.

Егер эссе жазушы бұрыннан қалыптасқан таптаурын немесе типтік көзқарасты талдайтын болса да байланыстырушы құралдардың көмегімен оны қызықты етіп бере алады. Мәселен, ... *адамдар әрқашан әділдіктің орнайтынына сенеді; Халық даналығы _____ дейді; Абайдың бұл сөзін барлық адамдар білсе де, _____; Әдетте адамдар бұл мәселе бойынша пікірді _____ ұстанады; _____ деп жиі айтылады. Көп адамдар _____ деп ойлауға дағдыланған т.б.* Бұл әдіс әсіресе жан-жақты зерттелген көп жазылған тақырыптарда, таптаурын болған пікірлерге қатысты жаңа пікірді, өз көзқарасыңызды жеткізуге қолайлы.

Жалпы кім сапалы мәтінді жазады десек, ол басқалардың жазғандарын көп оқитын адамдар екен. Олар басқалардың жазғандарын оқи отырып, үйренеді. Себебі кез келген автор белгілі бір шаблондарды қолданады. Осындай құрылымдарды жаттығу ретінде беру студент жазбасының мазмұнын ғана емес, құрылымын да қалыпқа келтіреді.

Осы мысалдардан «олар айтады // мен айтамын» үлгісі тек жазуға ғана емес, саған дейін жазылғанды оқып, түсінуге де көмектесетінін көруге болады. Оқу мен жазу бір-бірімен тығыз байланысты іс-әрекет болғандықтан, оқушылар осы кітаптағы әдіс-тәсілдерді өздері оқыған мәтіндерден тануды үйрену үшін пайдаланады. Ал егер тиімді дәлелдер әрқашан басқа аргументтерге жауап ретінде пайда болса, онда тіл үйренуші күрделі мәтіндерді оқығанда оларды түсіну үшін, бұл мәтіндердің қандай пікірге//көзқарасқа жауап беретінін анықтау керек.

Тіл мамандары арасында төрт әрекеттің ішіндегі ең маңыздысы оқылым дағдысы, себебі оқудың тиімді жолын меңгеріп, оқығаны бойынша анализ жасай алған адам ойын еркін айта да алады, сауатты жаза да алады» деген пікір бар екен [1]. Әрине бұл пікірмен келісуге болады. Алайда советтік білім беру жүйесі бойынша ауызша білімге баса назар аударылғанын сол себептен білім сапасының, сауаттылықтың төмендеп кеткенін ескерсек, жазба білімнің маңызы артық болмаса кем емес екенін көреміз. Өйткені сіздің жазғаныңызды жұрт оқып қана бағалайды немесе білім алады. Сауатты, жүйелі, қызықты етіп жаза білу-үлкен қабілет пен білімді қатар қажет етеді. Алайда білімсіз адамның көп жаза алмайтынын ескерсек, оқылым мен жазылымның қатар жүретін әрекет екені түсінікті бола түседі. Жақсы жаза білу үшін, дұрыс оқи білу керек. Бұл жерде тек жанр ғана маңызды емес, оқу стратегиясын да білу қажетті дағды. В2 деңгейінде көбінесе тапсырмалар шолып оқу, түсініп оқу және зерттеп оқу стратегиясына қарай құрылады. Зерттеп оқу

әсіресе ғылыми және ғылыми-көпшілік мақалаларға қатысты тиімді болмақ. Мысалы,

... және ... ұғымдарына түсініктеме беріңіздер.

Мақаланың тезисін анықтаңыз.

Тезистегі болжам дәлелденді ме?

Қандай аргументтер берілген?

Мақалада тағы қандай пікірлер бар?

Мақала авторының қай пікірімен келіспейсіз?

Мақала қай стильде қай ғылым саласы бойынша жазылған?

Сізге таныс емес термин сөздер болды ма? Атаңыз.

Мақаланы оқуға кеңес бересіз бе?

Мақаланың жаңалығы неде?

Бұл мақала сіздің пікіріңізді өзгертті ме? т.б сұрақтарға жауап жазуға болады.

Бұл тапсырманы орындау арқылы студент қажетті ақпараттарды тауып, сыни пікір қалыптастыруға дағдыланады, болашақта жазатын зерттеу эссесіне қатысты басқалар не айтты//мен не айтамын деген сұрақ төңірегінде ойланады. Бірнеше мақаланы салыстыра оқу арқылы студент өз эссесінің тезисін және қолдаушы аргументтің алғашқы нұсқасын жазуға мүмкіндігі болады. Бұдан соң талқылау тапсырмасы беріледі. Студенттер өз ойларын үнсіз және жеке ойлау арқылы емес, мәтіндерді оқығанда, дәріс тыңдаған кезде және ең бастысы- басқалардың пікірін тыңдаған кезде жақсы тұжырымдайды.

Бұл тапсырманы орындау арқылы студент қажетті ақпараттарды тауып, сыни пікір қалыптастыруға дағдыланады, болашақта жазатын зерттеу эссесіне қатысты басқалар не айтты//мен не айтамын деген сұрақ төңірегінде ойланады. Бірнеше мақаланы салыстыра оқу арқылы студенттің өз эссесінің тезисін және қолдаушы аргументтің алғашқы нұсқасын жазуға мүмкіндігі болады. Бұдан соң талқылау тапсырмасы беріледі. Тіл үйренуші өз ойларын іштей өзі ойлау арқылы емес, мәтіндерді оқығанда, дәріс тыңдаған кезде және ең бастысы басқалардың пікірін тыңдаған кезде жақсы тұжырымдайды.

Түптеп келгенде академиялық жазудың мақсаты – ақиқатты іздеу, шындыққа көз жеткізу. Сондықтан да академиялық жазу аналитикалық сипатта болады. Қарап отырсаңыз, ғылыми мақалалар белгілі бір мәселерді дәлелдеу үшін жазылады. Жазылым авторының мақсаты осы салада өзінің эксперт яғни маман екенін дәлелдеу. Дәлелдеу үшін, әрине, сізге дейін жазылған жұмыстарға сүйенесіз, яғи талдайсыз, сол арқылы шындыққа көз жеткізесіз. Эссе жазуда да тіл үйренуші осы бағытты ұстану керек. Ұсынған тезисін дәлелдеу, қолдау үшін қажетті аргументтерді оқыған материалдардан дәйексөз яғни цитата келтіру жұмыстың сапасын арттырады.

Бір тақырыпқа жазылған бірнеше еңбектегі ой пікірді жинақтап, өз сөзімен беру қажет болған жағдайда студент меңгеретін маңызды дағдылардың бірі төл сөзді төлеу сөзге айналдыру. Бұл дағдыны меңгерту үшін арнайы осы әрекетті бекіту үшін жиі қайталап отыратын жаттығулар қажет. Бұл дағдыны меңгертетін нақты ережелері мен жаттығулары бар профессор З. Күзекованың «Қазақ тілінің практикумын» пайдалануға кеңес берер едім. [3]. Практикумдағы түсінікті тілмен,

қарапайым мысалдармен берілген жаттығулардан бастап, өз тақырыбыңызға сай тапсырмалар жүйесін құрастыруға болады.

Мысалы, мұны шағын диалогтардан бастап үлкен сұхбаттарға дейін дамытуға болады. Мысалы, Жұмыстан келе жатсам, метроның жанында бір ақсақал отыр. Алдындағы жаймада күллі орден-медалі жатыр.

Қарияға - «Менің ақшамды алыңыз, бірақ ерлігіңіздің қадіріне жетпейтін адамдарға орденіңізді сатпаңызшы!» - дедім. Ардагер көзіне жас алып: «Рахмет, қызым!» - деді. Осындай шағын диалогтарды, үлкен сұхбаттармен жалғастыруға болады. Келесі мысал, <https://baribar.kz/143161/suraghy-zhoq-suhbat-asqar-zhumadildaev/>

1. Сілтемеге кіріп берілген ақпаратпен танысыңыз. Мұнда сұхбат алушы тарапынан берілген сұрақтар жазылмаған. Сұхбат берушінің жауабына қарап қандай сұрақ қойылғанын болжап жазыңыз. 2. Сұхбат берушінің кім екенін болжап жазыңыз (мұғалым, зерттеуші, тарихшы, ғалым, физик, т.б.). Неге олай ойлатыныңызды дәлелдеп сұхбаттан үш аргумент келтіріңіз. Сұхбатты парафраза жасап, төлеу сөзбен беріңіз.

Үлгі: Тілші сұхбат берушіден (ғалымнан) жақсы маман, білімді адам болу үшін қандай кітаптарды оқығажәне қанша кітап оқу керектігі туралы сұрады. Х... ең бастысы - дұрыс, пайдалы кітапты тауып оқуда екенін, керексіз кітаптың зияны тиетінін айтады. Тілшінің келесі сұрағы... деп жалғасыруға болады.

Бұл тапсырмада төрт дағдыны дамытуға болады. Біріншіден, оқылым стратегиясы бойынша түсініп оқу, сыни ойлау, тұжырым жасау, екіншіден жазылым дағдысы бойынша, тұжырымдап жазу, парафраза жасау, үшіншіден төл сөзді төлеу сөзге айналдыру. Бұл тапсырма, әрине, жеңіл тапсырма емес. Кейбір студенттер үшін әңгіменің ауанын түсіну, қандай мәселе туралы сөз болып жатқанын түсінуі қиын болуы мүмкін. Бұл жан-жақты фондық білімді қажет етеді. Сондықтан бұл сұхбатты бейімдеп, қысқартып беруге де болады.

Студент тұрмыстық тақырыптарда осы әрекеттерді орындап машықтанған соң, бір тақырыпқа жазылған екі немесе одан да көп ғылыми – көпшілік немесе таза ғылыми мақалалар оқылымға беріліп, зерттеп оқу тапсырмасы жасалады. Мұндағы ортақ және қайшы көзқарастарды анықтап, талдап алған соң өз пікірлерін парафраза жасау және төлеу сөзді сөйлемдермен беру және оларға сілтеме жасау тапсырмасын орындауға келеді.

Бұл дағдыны меңгерген тіл үйренушіге эссе жазуда өзі оқыған еңбектерді тұжырымдап жазуда, сілтеме жасауда ешқандай қиындық туындамайды. Бұл студенттің плагиат жасамауына, басқалардың еңбегін өз жұмысында пайдалануға және академиялық жазылым дағдысын меңгеруіне мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде, оқылым мен жазылым бір үдеріс дегеніміз- академиялық немесе ғылыми стильде мәтін жазу бұл тақырыпта басқалар не айтты, қалай айтты мен олардан өзгешелігім неде, мен мынандай жаңа ұсыныс айтамын немесе бұрынғы пікірді дамыту арқылы ақиқатқа жету жолын көрсетемін деген сөз. Мұндай сөзді эксперт яғни маман ғана сауатты жазылым арқылы жеткізе алады. Ғылыми дискурс қалыптастырады. Қазақ тілі екінші тіл ретінде ортадан жоғары деңгейде оқытылатын тіл үйрету курсының яғни академиялық қазақ тілі курсының мақсаты да осы.

Пайдаланған әдебиет

1. <https://bilimdinews.kz/?p=85999>
2. https://kaz.inform.kz/news/akademiyalyk-sauattylyk-bugingi-zaman-talaby_a3680751/
3. G. Graff and C. Birkenstein “They Say, I say”.
4. Framework for the Curriculum of KazLT (Prepared by: Funda Güven)February 18, 2020.
5. Heather Melloy Кеңестері. Презентациялары. 2019 ж.
6. З.С. Күзекова «Қазақ тілінің практикумы». Астана, 2010.
7. Е.Т. Оспан «Академиялық жазылым негіздері». Алматы, 2020.

ӘОЖ 808.5

КӨРКЕМ ПРОЗАДАҒЫ КЕЙІПКЕР МОНОЛОГЫ АРҚЫЛЫ РИТОРИКАЛЫҚ КЕҢІСТІКТІ АЙҚЫНДАУ

Алдангорова А.Ә.

Ғылыми жетекші: Касенов С.Т., қауымдастырылған профессор,
филология ғылымдарының кандидаты
Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: a.aldangorova@dsm.gov.kz, ayzhan.aldangorova@mail.ru

Тарихи тұрғыдан алғанда риторика шешендік сөздер үшін қызмет етеді. Ал, жалпы алғанда, риторика сұлу сөйлеудің ғылымы ғана емес, тұтастай сөйлеудің, яғни, сөз өнерінің де ғылымы екені даусыз. XX ғасырдың алпысыншы жылдары пайда болған неориторика шешендік өнердің қалыбын тек шешендік сөздерден ғана емес, көркемдік ашылымдардың барлығының (*бұл жерде сөз өнері*) табиғатынан қарастырады. Оны сұлу сөздің қалыбы деп емес, мақсатты ойлы, мәнді сөз ретінде тексереді.

Бұл ретте риторика ғылымы зерделейтін шешендердің сөздері мен көркем проза қаһармандарының тілінде сондай бір айырмашылық жоқ. Соның ішінде монолог кейіпкер тілі ретінде туындыгердің сол шығармасының композициялық-эстетикалық сәнін келтіріп, негізгі мойынұсынтатын ойдан хабар беріп тұрады.

Кез келген туындыға жан бітіретін жазушы кейіпкерлері. Оқиғаның тууы, оның жаңа оқиғалармен ұштасуы, оқиға барысында түрлі қақтығыстар мен кедергілердің орын алуы, т.б. жағдайлар сол шығарма кейіпкерінің қатысуымен жасалады. Кейіпкердің ішкі әлемі, оқиға барысындағы қуанышы мен сүйініші, қиындығы мен қайғысы жазушы суреттеуімен оқырманға жетеді. Көркем шығарма тілі – қыры да, сыры да мол дүние. Әрбір қалам қайраткерінің, табиғи талантын, дүниетанымын, қабілетін, білім дәрежесін былай қойғанда, сөз өнерінде өзіндік қолтаңбасы, сөз қолданыс тәсілі, сөз саптау мәнері бар. Көркем туындыда автор баяндауы жетекші орын алады. Бірақ белгілі бір тұстарда кейіпкерлерінің ойлануына жол береді. Бұл тілдегі диалог, монолог, ішкі монолог, ортақ төл сөздерді арқылы орындалады [1].

Көркем проза, ондағы кейіпкер бейнесі дегенде біз әуелі монологқа назар аударамыз.

Монолог – лирикалық прозадағы басты және тиімді тәсілдердің бірі. Ол автор ойының жеткізілуіне ерекше ықпал етеді. Жазушының, кейіпкердің сезімі, толғанысы басқа да түрлі әдіс-тәсілдер арқылы берілгенімен, монологтың маңызды қызмет атқаратынын қайталай айтқымыз келеді.

Қазіргі көркем прозадағы бейнелеу тәсілдерінің бірі - ішкі монолог (*іштей ойлау, кейіпкердің ішінен айтатын сөзі, өзін-өзі іштей саралау, ойлау ағымы*) көрінісі жан-жақты қарастыру және оны зерттеу бүгінгі күннің еншісі екені белгілі. Ал, ішкі монологты, жалпы психологиялық талдау өнерін жан-жақты зерттемейінше, қазіргі әдеби даму үрдісінің заңдылықтарын түсіну мүмкін емес.

Көркем проза адам психологиясының ішкі иірімдері, күрделі де терең ойлау жүйесі, сана мен сезімдегі жанды қозғалыстарды ашу арқылы идеялық-эстетикалық ізденістердің жаңа жолдарын ашты. М.Әуезов «...Орыс жазушыларында анық сүйенетінім: Толстой, Достоевский. Адам жанын сонша қойма ақтарғандай ақтармаған соң, жазушылықтың мәні де жоқ. Прозаға психология араласпаса, өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жолы», - деп тегін атамаса керек [1].

Жалпы, ішкі монологтың кейіпкер образын ашудағы қызметі орасан зор. Ішкі монолог пен ой ағысы тәсілдерінің көркемдік қызметі сөз жоқ, тың тақырып.

Антикалық дәуірдегі мифтен қазіргі дамыған, күрделенген үлкен жанр романға дейінгі даму эволюциясын бастан кешірген ішкі монолог тәсілі өзінің шын мәніндегі көркемдік қызметіне жазба әдебиетте, әсіресе прозада ғана ие болды. Ол көркем проза арқылы өзінің әдебиеттегі орнын белгілеп, ғылыми айналымға түсті. Ғылыми-теориялық анықтамаға ие болған ішкі монолог тәсілі қазақ әдебиетіндегі ХХ ғасыр басындағы прозада орын алған болатын. Көбінде кейіпкердің ішкі ойын немесе кейіпкерді сөйлетудің бір тәсілі ретінде эпизодтық ретте қолданылып келген қарапайым, дәстүрлі монолог тап осы кезеңде өзінің сапалық өсу сатысын бастан кешірді. Ол енді тек көркем шығармадағы кейіпкерді сөйлету, оның ішкі ойын жүйелі түрде айтып шығу секілді қарапайымдылықтан біржола қол үзіп кетпесе де бөлектеніп, дербес тәсілге, яғни ішкі монологқа айналды.

Бір ғана адамдың ішкі көңіл-күйін білдіретін және кейіпкерді сөйлету тәсілі болып табылатын ішкі монолог, көбіне, көркем шығармаларда дәстүрлі, қарапайым монологтың қызметін атқарады және оның ішкі монологтан тағы бір айырмашылығы жүйелі сөз болып келеді.

Ал, ішкі монологта жүйелілік сақтала бермейді. Монолог түріндегі жүйелі сөзден ішкі монологтың айырмашылығы да осында, яғни бір ойды бір ой тірсектеп, логикалық байланысы үзіліп, қайта оралып, қайта жалғасып, көп жағдайда сезім құбылысының тұтастығы саналы түрде сақталмайды. Кейіпкерлердің ішкі сөзінің логикалық байланысын саналы түрде үзіп, ой мен сезім құбылысының тұтастығын сақтамауды ХХ ғасыр басындағы прозалардан кездестіру жат құбылыс емес. Сондықтан да кейіпкердің ішкі сезімін, ішкі толғанысын ішкі монолог түзілімдері арқылы талдау бүгінгі күннің басты мәселесі.

Жалпы ішкі монолог тәсілі – әлем әдебиеті мен фольклорында (*риторика тәсілінде*) кеңінен дамыған, дәстүрі бай, әдебиеттің қай жанрында да атқарар көркемдік қызметі зор, дербес бейнелеу құралы. [2.]

XX ғасырдың 80-ші жылдары қалың оқырман қауымға қазақ халқының өз бас бостандығы мен тәуелсіздігі үшін жүргізген күресі туралы үлкен еңбек ұсынған Әбіш Кекілбаевтың «Үркер», «Елең-алаң» романдарына талдау жасаумен монолог арқылы риторикалық кеңістікті айқындауға болады.

Ішкі монологтың авторлық түрлері негізгі үш жағдайда байқалады. Бірінші: ішкі монолог кейіпкердің ой-сезімін жеткізетін автор сөзі тұрғысында берілуі.

Мысалы: *«Патша сарайының нұсқауы өз алдына, Тевкелевтің ойлап келе жатқаны осы. Осы жолы Бекович-Черкасский мен Бухпольцтің кебін кимей, ақ патшаға көкейін тескен ант қағазын алып барса, россияның шығыс дипломатиясындағы жарқыраған жарық жұлдызы бұл болмағанда кім болмақ!*

Тевкелевтің көз алдына Петр патшаның қуанғанда жыбыр ете қалатын едірең мұрты елестейді. Бірақ, құдай мұның маңдайына ондай бақытты қимапты ғой. Патшаны қойып, әлгі індетке қарайтын Остерманның шүңірек көзінің қиығының бір қыли еткенін көрсе де осал болмас еді.

Осыны ойлағанда Тевкелев масаттанудың орнына қобалжып қалады. Бақса, Россияның болашаққа артқан үміттерінің басқа батыс елдерінің алдына шығаратын шығыстағы мүдделерінің кілті басқа ешкімде де емес, тек мұның өзінде. Сыртқы істер коллегиясының тілмашы Тевкелев мырзаның ақылы мен айласында, тілінің ебінде, осы жолғы сапарының сәтінің түсер-түспесінде екен...» деген үзінді де ішкі монологтың кейіпкердің, яғни романдағы ірі тұлғалардың бірі Тевкелевтің патша алдына барғандағы ішкі-ой, сезімін жеткізетін автор сөзі тұрғысында берілгені айқындалады.

Жалпы көркем прозадағы бейнелеу тәсілдерінің бірі – ішкі монолог. Ішкі монолог — кейіпкердің ішінен айтылатын сөз, «іштей сөйлету, өзіңді -өзің іштей саралау ішкі монолог кейіпкердің ой – сезімін жеткізетін автор сөзі тұрғысында берілуі немесе тура кейіпкердің өз атынан айтылуы да ғажап емес.

.....«Таяқ жеген адамның жалқылдап ісіп кеткен көзінің алдындай боп көкжиекке көк мұнар көлکیدі де тұрады. Ол аласа нәрсенің бәрін жермен жексен қып жерге сіңіріп жібереді де, дәл төбесі қылтиған нәрсенің бәрін серейтіп – серейтіп көкпен тайталастырып қояды. Сосын мына ұшан даладағы қай қарайғанның аласа, қай қарайғанның биік екенін біліп көр. Әне, анадайдағы қарауыл төбенің басындағы сақшының өзі қолындағы найзадан бетер жіңішкеріп, көзге еміс-еміс қана қылаңдатады. Қапелімде, сол бір сабақ жіптей жіңішке нәрсенің қашан қимылдағанын, не деп белгі бергенін аңғарудың өзі қиын. ... Иә, сабыр да қашанға сарқылмасын! Ойлаған ойыңнан шығып жатсаң, бұның бәрі әлі-ақ ұмыт болар-ау, ал....» [3].

Осы берілген мысалда кейіпкердің ішкі сезімі, яғни ішкі монолог автор баяндауы арқылы беріліп отыр. Автор кейіпкердің ішкі ойын, сезімін дала табиғатының сырымен астарласа берген. Сонымен бірге кейіпкердің алдағы ойының, күткен хабарының халық тағдырымен сабақтас екенін көрсете білді.

Ішкі монологқа тікелей қатысты кейіпкер бойынан табылатын түс көру, оны жорыту, ішкі дауыс, ішкі диалог, ой ағысы т.б. көркемдік бейнелеу тәсілдері Әбіш Кекілбаевты өзгелерден бөліп көрсететін жазушылық шеберлігі екені анық.

Адамның сезім-күйін, ой толғанысын, күйініш-сүйінішін барлық қайшылығымен асқан шеберлікпен шынайы әрі дәл де танымды нақышпен

бейнелейтін психологиялық романның ерекшелігі жанрлық талап пен автордың кәсіби шеберлігінде жатыр.

Шығармада авторлық баяндау көп ретте кейіпкерлердің көзімен, ойымен беріледі. Сондықтан бұл баяндауда тосын сипаттамалар, астарлы атаулар аз кездеспейді [4].

Жоғарыдағы үзіндіде берілгеннің барлығы – авторлық баяндау. Бірақ автор бұл сөздердің барлығын романдағы кейіпкердің бірі елші Тевкелевтің ойы ретінде беріп отыр. Тевкелев елші болып келе жатқан ақ патшаның бір қолы. Ол романда қазақ халқының елі мен жерін бір кісідей білетін жан секілді, қазақ халқының ханы мен билеріне өз іш-сезімімен сипаттама бере отырады. Ен даланың қалай екенін, ондағы адамдардың өзін қалай қабылдайтына іштей болжам жасап отырады.

Көркем шығармада авторлық идеяның жазушы еркінен тыс, сәл өзгеше түрде жүзеге асуы жиі кездеседі. Мұндай үрдісте композициялық элементтер қарым-қатынасының рөлі зор.

Монолог арқылы мінездер ерекшелігі, ойлау сипаттары, образдың дүниетанымдық арналары өрнектеледі. Шығарма идеясының не бір нәзік тұстары, кейде автор мақсатының басты дәні көп ретте ішкі сөздер ағымымен бейнеленеді.

Ал монолог арқылы риторика кеңістігін тану, сөзшендіктің (ділмарлық) барлық теориясын қамтиды. Сөз ділмарлығы әдеттегідей бұл өз ойларымыз бен сезімдерімізді жазу немесе сөз арқылы дұрыс және анық жеткізу білу қабілетіміз. Ежелгілер сөз ділмарлығы дегенді тек қана – шешендік өнерді, риторика дегенде – қызмет етушілер және шешендердің қалыптасуын түсінген. Басқа да прозалық шығармалардың теориясы диалектика мен грамматикаға жатқан.

Риториканың мақсаты басқа да барлық прозалық шығармалардың теориясы сияқты тек қана сендіру мен дәлелдерден тұрмайды. Ежелгі және кейбір қазіргі тәлімгерлерге қарсы ретте біз сол сөзді ғылымдағы санамызды қалыптастыратын, үйрететін немесе жүрекке және ерік-жігерімізге әсер етеді деп түсінеміз. Сонымен, ол үйрететін, әсер ететін, орын алатын, дәлелдейтін бұл әрбір прозалық жазушының құрайтын пәні. [5]

Мағына, бұл сезім, және оларды жеткізу сөздің маңызын құрайды, ол жан мен тән сияқты байланыста болуы қажет. Сол және басқалары да материя мен форма секілді риторика пәніне жатады, олар өздерінің зерттеулерін сөздеріне және ойларына дейін жоймайды, оны логика мен грамматикаға қалдырады. Ол шығарманың әдемілігіне және түзулігіне қарайды, сол сияқты ол дұрыс ойланған және грамматиканың ережелеріне сәйкес сөзшендіктің әрбір түріндегі ойларды оқиды. Кейбіреулер сөзшендікті өлеңдер және проза деп түсінсе, біреулер тек қана проза деп бөледі, сол себепті оны екі түрге: прозалық және өлеңдік өнер деп атауға болады. Бұл тек сыртқы пішініне қарап бөлу емес; оны шешен мен ақынның алдарына қойған мақсаттың айырмашылығынан білуге болады; біреуі-оқытуға, екіншісі – қанағаттануға мақсат тұтады.

Табиғи шешендігімен ерекшеленетін адамдар бар; олар риторика ережесін оқымаған, сонда да таза ой, тілі жеңіл және өз қабілетімен мақсаттарына сәйкес өз ойлары мен сезімдерін жеткізе білген. Соның бір дәлелі ретінде мысал ретінде алған Әбіш Кекілбаев стилі, жазу шеберлігі.

Әрбір жазушыдан талап етілетін нәрсе ол өзінің айтатын сөзін жан-жақты білуі қажет, ол өзін барлық уақытта ұстай білуі, басқаларға ұсынатын себептеріне және дәлелдеріне сенімді болуы керек, сондай-ақ оқырманның жүрегіне жеткізуі қажет.

Сөз ділмарлығының пайдасын, егер кімде кім оның мәні мен мақсатына назар аударса ғана біледі. Басқа ешқандай да ғылым біздің жан-дүниемізге олай әсер ете алмайды, өте әдемі сөз ділмарлығы біздің жүрегімізді жаулап алады. Соның көмегімен бізден ғасырлар бойы жат адамдардың ойлары мен сана-сезімдерінен бөлек сезімдері, қабілеттеріне дейін біздікі және қазіргі заманғы болады. Ол бізді заттарды таңдауға, оларды дұрыс және бір-біріне байланыстырып суреттеуге үйретеді; ол шындыққа сенімді күш береді; ол біздің адамгершілік қасиеттерімізді қалыптастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әуезов М. Анкетаға жауап. «Жұлдыз», №10, 1991, 129 б.
2. Г.Пірәлиева Ішкі монолог, Алматы. Ер-Дәулет. 1994, 6 б.
3. Ә.Кекілбайұлы он екі томдық шығармалар жинағы. 4т. «Үркер» романы. Елшілік тарауы Алматы, Өлке, 1999. 63-64 б.
4. Р.Сыздық Сөз күдіреті. Алматы, Санат, 1997. 84б.
5. Андреев В.И. Деловая риторика: практический курс. Казань, 1993 г.

ӘОЖ 37

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕР

Алимжарова А.О., қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі
ШҚО ББ Самар ауданы бойынша білім бөлімінің
«Иван Яроцкий атындағы негізгі мектебі» КММ
e-mail: vko_podgornoe_sh@mail.ru

Қазақ тіл білімі ғылымының тарихы – ана тілінің құрылымын талдауға бағытталған ізденістер мен жаңалықтарға, қателіктер мен кемшіліктерге, ғылыми әдіс пен әдіснама іздеу үстіндегі әртүрлі қайшылықтарға, ұсыныстар мен болжамдарға, байсалды ғылыми тұжырымдар мен байламды қағидаларға, ғылыми пікірталасқа бай. Бүгінде қалыптасып дамыған, әр түрлі идеяларға иек артып, теориялық тұжырымдары жетілген, ғылыми метатілі айқындалған, өзіндік бет-бейнесі мен бағытын айқындаған қазақ тіл білімінің 100 жылдық тарихы бар. Ана тілінің мерейін үстем ету үшін, өмірден баз кешкен тарлан боздардың тағдыры бар.

Қазақ тілі — сан ғасырдан бері ата бабадан мирас болып келе жатқан киелі дүние. Ол — халықтың алтыннан қымбат кені. Тіл — адам баласының әлем бейнесін тану жолындағы түсінігінің, ойының, сезімінің, идеясының, дүниетанымының көрінісі. Тіл — халық тарихы. Тілде халық жасаған мәдениет пен өркениеттің даму жолы жатады. Қазақ халқының барлық құнарлы ойы, құнды қиялы көркем сөзбен кестеленген. Сондықтан да тілдің болашағын бағамдау үшін,

оның кешегі өткен тарихын білу — қажеттілік. Тіл бар жерде ұлт бар. Ұлттың өзгеден ерекшеленетін ең негізгі де тұғырлы белгісі — тілі. Тілдің қасиетін түйсіну — ұрпаққа парыз. Әрбір ұлт тілі өзінше ұлы, өз нақышымен қымбат. Қазақ тілі — ең бай әрі дамыған тіл. Әлемдегі санаулы әдеби тілдердің бірі. Қазақ тілінің кешегімәйекті қалпын, терең философиялық тұжырымды екі ауыз сөзге сыйғыза білген, мірдің оғындай өткір қалпын терең меңгеру, меңгерту парыз. Әрі бұл меңгеру мен меңгерту — ғылыми бағытта парасаттылықпен дұрыс жолға қойылса орынды. Кез келген тілдің сипаты мен өзіндік тарихы бар, оларды бірінен-бірі артық не кем деуге ғылыми негіз жоқ. Мәселе сол тіл иеленетін әлеуметтік құндылыққа, ұлттық мәдениеттің басымдылығына, мемлекет жүзеге асыратын тілдік саясатқа, ақыр аяғы отбасына келіп тіреледі. Тілдің әлеуметтік құндылығын асыру не кеміту қоғамның өз қолында. Қазіргі таңда ана тіліміз ғылыми ойдың, ғұламалықтың тіліне айналуда. Барлық ғылым салалары бойынша терминдер жасалу үстінде. Бұл жолы ауырлау болса да, жасампаздардың жасап жатқан жақсы жолы. Шешен сөйлей білу — қазақ халқының маңдайына жазылған бағы. Ал оның түп мақсаты — тыңдаушысын иландыру, сендіру. Шешен сөйлеу тек бай тілге ғана тән қасиет болу керек. Қазақ халқының шешендігі — тілінің байлығы. Бұл байлық бір күнде жинала салған дүние емес. Онда заманалар ізі, ғасырлар демі жатыр. Тіл мен ой тарихи тұрғыдан бірдей пайда болды дегенге құлақ қойсақ, онда қазақ тілінің терең тарихи даму жолы көз алдымызға келуі керек. Туған елдің болашағы саналатын жас ұрпақты ұлттық дәстүрі мен салт-санасының негізінде тәрбиелеп, туған топырақта тамырлаған алтын тарихтың бесігінде тербетіп, қазақтың бай мәдениетінде жүздіру — баға жетпес өлшеусіз рухани қызмет. Ұрпақ тәрбиесінің маңызына қазақ баласы зер салып, оған ерекше мән берген. Тал бесіктен басталған тәрбиенің сыры мен сипаты да сан салалы. Ана әлдиімен басталатын ұлы істі ата ақылы тереңдетсе, мектеп табалдырығын аттаған сәбиге ұстаздың да берер ұлағаты мол. Қазақ тіл білімінде жаңадан қалыптаса бастаған когнитивті лингвистика сияқты жаңа үдерістер ХХ ғасырдың басында ұлттық тіл білімінің көш бастауында тұрған ғалымдардың еңбектерінен басталады. Қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар мен А. Байтұрсынұлы, Қ. Кемеңгерұлы, Т. Шонанов, Қ. Жұбанов, Қ. Басымұлы сынды ғалым-зерттеушілердің еңбектерінің арасындағы сабақтастық осы кезенді зерттеуді қажет етіп отыр.

ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы ғылыми білімдер жүйесін арнайы қарастырудың өзіндік себептері бар:

Біріншіден, осы кезеңде қоғамдағы өзгерістерге байланысты білім-ғылым саласы қарқынды дамыды, оқулықтар мен оқу құралдары көптеп жарық көрді, жекелеген ғалымдар қазақ тілінің толық грамматикасын құрастырып, тіл біліміндеториялардың қалыптасуына түрткі болды. Сол арқылы ұлттық тіл білімінің қалыптасуына жол ашты.

Екіншіден, осы кезеңде қазақ тілін оқыту, грамматикалық тұрғыдан сипаттау мәселесі қоғам тарапынан да қызу талқыға түсті.

Үшіншіден, ХХ ғасырдың 20-30-жылдарында ғылыми грамматика мен мектеп грамматикасының аражігі айқын көрініп, қазақ тілінің ерекшеліктерін грамматикалық тұрғыдан сипаттаудың ғылыми негіздері нақтыланды, ғылыми сипаттама мен ана тілін оқыту тәжірибелерінің өзіндік әдіс-тәсілдері айқындалды.

Төртіншіден, осы кезеңде қазақ әдеби тілі стильдік тармақтарға жіктелді, соған байланысты қазақ тілі грамматикалары әдеби тіл нормаларына сәйкес түзілді. Сол себепті осы кездегі грамматикалық сипаттамаларға талдау жасай отырып, ғалымдардың қазақ әдеби тілін қабылдау, түйсіну ерекшеліктерін де байқауға болады.

Бесіншіден, XX ғасырдың басында тілді грамматикалық тұрғыдан сипаттаудың бірнеше үлгісі жасалды. Қазақ тіл білімінің тарихында ғылыми парадигманың Қазақстандағы XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы лингвистикалық теориялар жүйесіне қаншалықты ықпал еткенін айқындауға болады. Қазақ тілі білімі — қазақ тілін зерттейтін ғылым саласы. Қазақ тілі білімінің тарихы шартты түрде: а) ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезең, ә) ұлттық тіл білімі қалыптасқан кезең болып екіге бөлінеді. Ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезең XIX ғасырдың II жартысынан басталады. Қазақ тілінің грамматикалық құрылысы туралы алғашқы мәліметтер Н.И. Ильминскийдің «Материалы к изучению киргиз-казахского наречия» деген еңбегінде ұшырасады. Бұл — қазақ тілінің кейбір ерекшеліктерімен таныстыруға арналған тұңғыш еңбек. Кейін М.А. Терентьевтің «Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская» (1875), П.М. Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казахско-киргизского языка» (1894, 1897), В.В.Катаринскийдің «Грамматика киргизского языка» (1897), т.б. еңбектер жарық көрді. Қазақ тілін таныстыру мақсатын көздегендіктен бұл еңбектерде белгілі бір категориялардың сырын ашу, оның ерекшеліктерін анықтау жағы қарастырылмаған. Олар негізінен қазақ тілінің заңдылықтарын, ерекшеліктерін орыс тілімен салыстырып, сол тілдің негізінде түсіндіруге тырысты. XIX ғасырдың II жартысында қазақ тілінің лексико-грамматикалық жұмыстары қауырт қолға алынып, дами бастады. Ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезеңде 40-қа жуық сөздік жарық көрді. Орыстардың Ресей империясына қараған халықпен қарым-қатынас жасауына көмектесу мақсатын көздеген бұл сөздіктер қазақтың сөздік құрамын хатқа түсіріп, жаңа, көне сөздердің мағынасын ашып көрсетті. Ұлттық тіл білімі қалыптаса бастаған кезеңнің өзі а) қуғын-сүргінге дейінгі кезең (1912-29); ә) қуғын-сүргіннен кейінгі кезең (1930-88) болып екіге бөлінеді.

Қазақ тіл білімінің ғылым ретінде қалыптасып, дамуы Ахмет Байтұрсынұлының есімімен тығыз байланысты. Оның қазақ тілі оқулығы ретінде жазған «Тіл-құралы» атты еңбектерінде, мақалалары мен баяндамаларында тіл білімінің өзекті мәселелері сөз болады. Қазақ жазуының тарихы көне түркі, араб, латын графикасымен, қазіргі қазақ жазуы орыс әліпбиі графикасымен тығыз байланысы. Қазақ жазуының тарихы көне түркі, араб, латын графикасымен, қазіргі қазақ жазуы орыс әліпбиі графикасымен тығыз байланысты екендігі тақырып барысында жан-жақты қарастырылып, түсіндіріледі. Негізгі мақсаты — сонау V-VIII ғғ. қолданыған Орхон-Енисей әліпбиінен бастап, күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан орыс графикасына негізделген қазақ әліпбиінің қалыптасу тарихын жете білдіру. Сондай-ақ олардың түркі туыстас тілдерге ортақ көне жазба мұраларын (Орхон-Енисей ескерткіштері, көне ұйғыр әліпбиімен жеткен ескерткіштер) түпнұсқа бойынша оқи алатын, тілдік талдау жасап, қазіргі тілімізбен салыстыра зерттей алатын дәрежеге жетуін көздейді. Қазақ жазуының тарихы негізгі түркі тілдерінің бірі — қазақ тілі жайында студенттердің бұдан бұрынғы

алған білімін кеңейтіп, тереңдетуіне мүмкіндік береді. Сонымен бірге бұл — қазіргі қазақ жазуының пайда болу, қалыптасу тарихы жөніндегі бірден-бір актуальді мәселе.

Әрбір адамның өз елі мәдениеті мен әдебиетінен, ата-бабаларының басынан кешкен тарихынан мағлұматы болуы керек. Себебі ел мәдениетінен, тарихынан хабары жоқ адамның жерін, елін сүюі мүмкін емес. Ал жазусыз, мәдениетсіз ел болмайды. Әр халық өткені арқылы бүгінін таниды. Сондықтан да Қазақстанның әрбір зиялы азаматы өз елінің өткенінен, тұрмыс-тіршілігінен хабардар, шұғылданған кәсібі, қалдырған мұрасымен таныс болуы керек. Қазақ жазуының тарихы тақырыбын оқу орындарында оқытудың басты маңызы осыдан келіп шығады. Тақырыпты оқу барысында студенттер қазақ жазуының тарихымен толық таныс болады. Екіншіден, көне ескерткіштер мәтіндерімен, жазу түрлерімен танысады. Үшіншіден, әр кезең әліпбилерін (руна, көне ұйғыр, араб, латын, орыс) үйрену арқылы ескерткіш мәтіндерімен өздері оқып, таныса алады. Ең бастысы студенттер халқымыздың қандай жазу түрлерін басынан кешкендігін, қазіргі жазуымызға қалай жеткендігімізді біле алады. Сондай-ақ, қазақ жазуына қатысты әр кез зерттеушілерінің пікірлерімен, олардың пікірлеріндегі қайшылықтар, даудамайлар жөнінде, яғни тақырыптың зерттелу тарихына да шолу жасалады. Графикалық лингвистика. Жазу жүйесіндегі таңбалардың не бүтіндей хабарды, не жеке сөзді, не буынды, не дыбысты белгілеуіне қарай жазудың да түрлері келіп шығады. Олар: 1. Пиктографиялық жазу; 2. Идеографиялық жазу; 3. Буын жазуы; 4. Әріп не дыбыстық жазу.

Орхон-Енисей және түркі жазуы — қазақ жазуының алғашқы түрі. Сол жазумен жеткен ескерткіштердің түркі туыстас халықтардың ру-тайпа кезінде бір орталыққа бағынған, жазу-сызу мәдениеті ортақ, тіршілік тұрмыс жағдайы ортақ замандағы жазба мұралары, олардың қазақ халқына да тікелей қатысы бар көне мұралар екеніне жастарымыздың көздерін жеткізу керек. Сондықтан руникалық таңбалы жазумен жеткен көне ескерткіштер Могилян, Күлтегін, Онгин, Селинга, Күлі Чор, Мойын Чор, Талас, т.б. көне түркі ескерткіштерінің тілін зерттеудің, тарихи мәліметтері айқындаудың мәні зор. Көне түркі ру-тайпалары руникалық жазудың заңды жалғасы ретінде көне ұйғыр алфавитін қолданды. Бұл жөнінде әр рутайпалық топтар бұл жазуды VIII-XIII ғ. қолданған. Ұйғыр алфавитінің шығуына Манихей алфавитінің соғды орта парсы жазуыграфикасы негіз болды деген көзқарас бар. Ұйғыр жазуы дегенде қазіргі ұйғырлардың жазуы деген ұғым емес, сол кездегі тоғыз оғыз ұйғыр немесе тоғыз тайпалық ұйғыр деген ұғымында түсінген жөн. Манихей алфавиті жазуы — Орта Азия, Шығыс Түркістан аймақтарын мекендеген түркі тайпаларына кең тараған жазу. Сол жазу арқылы соғды, қытай, тибет тілдеріне аударылған. Ұйғыр жазуын XIV-XV ғасырларда атақты Ақсақ Темір, оның қол астындағылар, Алтын-орда хандығы да пайдаланғандығы туралы деректер бар. Бұл жөнінде академик Қ. И. Сәтбаев тау-тас қойнауынан тапқан жазбалары арқылы көп мағлұмат берген болатын. Сол сияқты X ғ. Ю. Баласағұнның «Құдатғу білігі» білім дастанының ұйғыр вариантымен жетуінің де Алтын Ярух «Алтын жарық» атты дидактикалық шығармасының да тілдік мән-мағынасы зор. Бұлардың оқылуына, зерттелуіне еңбек сіңірген А.

Вамберидін, В.В. Радловтың, В. Томсеннің т.б. есімдермен, еңбектерімен танысудың орны бөлек.

XI ғасырда арабтардың Орта Азия, Қазақстан жеріне келуіне байланысты бұл жерлерді мекендеген халықтар өмір талабына орай араб жазуына көше бастады. Бұл сияқты қоғам тарихыда болып жатқан өзгерістер тілге де өзіндік әсерін тигізбей қоймады, халықтардың жазу мәдениетіне де елеулі өзгерістер енгізді. Бұл жазумен жеткен деректер «Құдатғу біліг» араб жазуымен жеткен варианты-1069 ж дастаны шамамен XII-XIII ғасырларда көшірілген делініп жүр. Махмут Қашқаридің XI ғасырда жазды деп жүрген Дивани луғати ат-түрік сөздігі түркі тілдеріне қатысты арабша жазылған атақты 3 томдық салыстырмалы- тарихи сөздігі. XII-XIV ғғ. араб графикасымен жазылған түркі халықтарының көне ескерткіштері - Ахмет Юғінакидің Хабат алхақаиқ Ақиқаттар тартуы Қисса ал-анбия Әулие- әнбилер қиссасы. Бұлар тілі жағынан V-VIII, XI. ғғ. жататын ескерткіштердің жалғасы болып есептеледі.

Түркі туыстас тілдердің көне мұралары біздің заманымызға ескі латын гот жазуымен де жеткен. Олай болса, қазақ халқының мәдени дамуына латын жазуы да белгілі дәрежеде қызмет еткен. Бұл жазумен жеткен ірі ескерткіштердің бірі — Кодекс Куманикус. Ескерткіштің атауы Кумандардың заңы деген ұғымды береді. Кумандар половецтер деп сол кезде түркі халықтары қыпшақтарды атаған. Зерттеудің нысаны: XX ғасыр басындағы қазақ тіл білім мен қазақ жазу тарихы. Зерттеудің материалдары: XX ғасыр басындағы тіл білімін зерттеуші ғалымдардың еңбектері, монографиялар. Қазақ жазуының тарихы туралы жазылған монографиялар, оқулықтар, мақалалар мен авторефераттар. Зерттеудің мақсаты: XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ тіл білімі туралы мәлімет бере отырып, оның дамуына үлес қосқан ғалымдардың еңбегін көрсету; қазақ жазуының тарихына шолу жасау. Зерттеудің міндеттері: XX ғасыр басындағы тіл біліміне шолу жасау; ерекшеліктерін сипаттау; сол дәуірдегі қазақ тіл білімінің дамуына талдау жасау; ғалымдардың еңбегі мен қосқан үлесі туралы баяндау; қазақ жазуының қалыптасуы мен дамуы кезеңдеріне сипаттама; бүгінгі жағдайы мен латын графикасына көшу проблемаларын көрсету.

Зерттеуге ұсынылатын тұжырымдар:

1.Осы кезеңде қоғамдағы өзгерістерге байланысты білім-ғылым саласы қарқынды дамыды, оқулықтар мен оқу құралдары көптеп жарық көрді, жекелеген ғалымдар қазақ тілінің толық грамматикасын құрастырып, тіл біліміндеториялардың қалыптасуына түрткі болды. Сол арқылы ұлттық тіл білімінің қалыптасуына жол ашты.

2.Осы кезеңде қазақ тілін оқыту, грамматикалық тұрғыдан сипаттау мәселесі қоғам тарапынан да қызу талқыға түсті.

3.XX ғасырдың 20-30-жылдарында ғылыми грамматика мен мектеп грамматикасының аражігі айқын көрініп, қазақ тілінің ерекшеліктерін грамматикалық тұрғыдан сипаттаудың ғылыми негіздері нақтыланды, ғылыми сипаттама мен ана тілін оқыту тәжірибелерінің өзіндік әдіс-тәсілдері айқындалды.

4.Осы кезеңде қазақ әдеби тілі стильдік тармақтарға жіктелді, соған байланысты қазақ тілі грамматикалары әдеби тіл нормаларына сәйкес түзелді. Сол себепті осы кездегі грамматикалық сипаттамаларға талдау жасай отырып,

ғалымдардың қазақ әдеби тілін қабылдау, түйсіну ерекшеліктерін де байқауға болады.

5. XX ғасырдың басында тілді грамматикалық тұрғыдан сипаттаудың бірнеше үлгісі жасалды. Қазақ тіл білімінің тарихында ғылыми парадигманың Қазақстандағы XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы лингвистикалық теориялар жүйесіне қаншалықты ықпал еткенін айқындауға болады.

6. Латын графикасы қазақ жазуының жаңа белесі. Қазақ тіл білімінің негізін салушылар төңірегінде ғалымдар арасында түрлі пікірлер бар. Бір топ ғалымдар — П.М. Мелиоранский десе, біреулері — Н.И. Ильминскийді, көпшілік ғалымдар — А. Байтұрсыновты негізін салған дейді. Бұл күрделі де қиын сұраққа жауап беру үшін қазақ тіл білімінің қалыптасуындағы бастау алар көзіне, арналарына баруымыз қажет. Дереккөздерге сүйенсек, қазақ тіл білімі XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қолға алына бастайды. Осы ғасыр түркі тілін зерттеудің алтын ғасыры деген атауға ие болып тарихта қалғанын қазақ тіл білімін зерттеуші ғалымдар: А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков,

І. Кеңесбаев С. Аманжолов, Р.Ғ. Сыздықова т.б. еңбектерінде айтылады. Орыс және Батыс Еуропа ғалымдары түркі тілдерін тарихи, ғылыми тұрғыдан зерттеуді осы кезеңде нақты қолға алады. Оларға үлкен міндеттер жүктеледі, өз еңбектерінде түрік грамматикасын Үнді Еуропа, оның ішінде орыс грамматикасымен байланыстыра зерттеу басты нысанға алынады. Көптеген еңбектер орысшаға аударылып, жарық көре бастайды. Орыс оқымыстылары қазақтарға орысша үйретіп, олармен араласа бастайды. Барлық түркі тілдері сол кезеңде отандық ғалымдардың ғылыми-зерттеу нысанына айналады. Түркі тілін, соның ішінде қазақ тілін зерттеуде атақты орыс ғалымдары — Н.И. Ильминский, М.А. Терентьев, П.М. Мелиоранский, В.В. Катаринский, Н.Созонтов, Г.В. Архангельский, В.В. Радлов, В.В. Григорьев, В.В. Бартольд сияқты және қазақ халқының ағартушы-ғалымдары А. Диваев, М.Н. Бектемиров, Қ. Кемеңгеров, А. Байтұрсынұлы, Тоқаш Бокин, Е. Букин, Н.С. Жетпісбаев, Ж. Көшербаев, М.А. Машанов т.б. ғалымдары зор үлес қосады.

Аталған ғалымдар қазақ тіл білімінің лексикалық, грамматикалық және фонетикалық құрылымын зерттеумен айналысады. Қазақ тілі туралы алғашқы зерттеу — неміс ғалымы Г.Ю. Клапроттың 1823 жылы жариялаған Қазақ тілі жайында деген француз тіліндегі мақаласы [2]. Шығыстанушы ғалым бұл мақаланы Парижде Азия журналында жариялаған. Мақаланың алғашқы бөлімінде қазақ тілі жайлы жалпы шолу жасалса, екінші бөлімінде французша-қазақша сөздік беріліп, сол арқылы қазақ тілінің фонетикалық, грамматикалық, лексикалық ерекшеліктері, оның монғол тілінен айырмашылығы, түркі тілдерімен туыстығы салыстырылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Аташев С.М. Қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемнің актуальды мүшеленуі: филология ғылымының кандидаты. Диссертация -Алматы, 1995. 131– 143 бб.
2. Ө.Айтбаев Қоғамдық ғалымдар терминологиялық лексиканың қазақ тіліне қалыптасуы мен дамуы. – Алматы-1991. 100-114 бб.
3. Кобозева И.М. Лингвистикалық семантика -Москва: Эдиториал УРСС, 2000. – 352 б.
4. Айбын. Қазақ энциклопедиясының бас редакторы Б.Ө. Жақып-Алматы-2011.

МОТИВАЦИЯ К ИЗУЧЕНИЮ РУССКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ МНОГОЯЗЫЧИЯ

Аманкулов Ш.К., декан филологического факультета
Денауского института предпринимательства и педагогики
Республики Узбекистан, amankulov_972@mail.ru

Аминова М.Д., студентка 3 курса 309 группы
направления русский язык и литература в иноязычных группах
Денауского института предпринимательства и педагогики
Республики Узбекистан

В статье определяются современные подходы к преподаванию русского языка как неродного в условиях многоязычия. Развитие мотивации к изучению русского языка включает в условиях многоязычия параллельное изучение русского и национальных языков с учётом конкретной ситуации. Языки не функционируют отдельно друг от друга, бесспорно то, что они взаимодействуют. Приводится классификация типичных ошибок интерферирующего характера в области фонетики, лексики, грамматики.

Мотивация, многоязычие, интерферентный, межнациональное общение, лингвистические факторы, системный подход, язык.

Совокупность социальных, исторических и лингвистических факторов способствовала выдвиганию именно русского языка на роль средства межнационального общения народов России и за её пределами. Существовали лингвистические причины, обусловившие выдвигание русского языка на передовые позиции: богатейшая, неисчерпаемая лексика, наличие стройной морфологической и синтаксической систем, богатые словообразовательные средства, разветвлённая система функциональных стилей. Процесс межкультурного диалога не может быть осуществлён без русского языка как языка межнационального общения.

Чтобы русский язык был един для всех, он должен усваиваться в одной своей форме - в форме русского литературного языка. Отбор материала для преподавания осуществляется с опорой на следующую схему: *один* - для дошкольной подготовки детей по русскому языку, *другой* - для общеобразовательной школы, *третий* - для высших учебных заведений и т.д. Но эти направления не изолированы друг от друга. Чтобы ученики имели желание изучать русский язык, необходима мотивация, пробуждение интереса к предмету преподавания.

Развитие мотивации к изучению русского языка включает в условиях многоязычия параллельное изучение русского и национальных языков с учётом конкретной ситуации. Языки не функционируют отдельно друг от друга, бесспорно то, что они взаимодействуют. Важным условием овладения русским языком учениками другой национальности является языковая среда, постоянно звучащая речь.

В методике изучения русского языка как неродного должны быть учтены особенности влияния родного языка. Школьники часто строят речевые

высказывания на русском языке по моделям родного языка, не учитывая несоответствие грамматического строя родного и русского языков. Лингвистический фактор является одной из важнейших причин возникновения ошибок в речи тех, кто изучает русский язык как неродной.

Ошибки расцениваются как некорректные для данных условий функционирования единицы из ряда одноуровневых единиц, членов одной парадигмы. Коммуникативно значимые ошибки нарушают понимание смысла отдельной фразы, диалогического единства, разговора в целом, в связи с чем делают затруднительным продолжение коммуникации. Причинами затруднений являются: нарушения координации и согласования, например: *он много занималась; ты есть красивый имя*; нарушение в управлении формой слова, например: *он здесь для учиться*; нарушение в порядке расположения частей предложения, например: *друг сказал, мы надо помогли ему, чтобы*; употребление слова без учёта его семантики; искажение ритмико-интонационной структуры высказывания, например: *кто игрушка есть* (когда фраза воспроизведена без повышения интонации — ровным тоном). На современном уроке учащиеся формулируют затруднения и осуществляют коррекцию самостоятельно.

Русский язык, давно перешагнув национальные границы, стал средством коммуникации. Язык — важнейший компонент этнической культуры и этнического самосознания. В процессе развития этнической общности определяющее значение приобретает литературный язык как полифункциональная и наиболее кодифицированная форма существования языка.

В начальный период обучения русскому языку в национальной школе главная задача — это изучение фонетики, системы гласных и согласных фонем, постоянное обучение правильному произношению. Здесь важную роль играет оснащение кабинетов техническими средствами. Вместе с тем требуется тщательное уточнение, конкретизация, выявление обуславливающих факторов. Ученик начальной школы осуществляет логико-мыслительные операции, особенно на начальных этапах обучения, на своём родном языке и обращается к русскому посредством перевода этих категорий с родного языка на русский, и чем быстрее этот перевод, тем быстрее овладение русской речью. Научить детей владению русским языком — означает привить умение пользоваться русским в диалогической и монологической речи, в разных ситуациях коммуникации, научить их пониманию и проникновению в тексты русской классики и современной литературы.

Особенностью тюркских языков, является фиксированный порядок слов в предложении — управляемые (зависимые) слова предшествуют сказуемому, отсюда возникают ошибки при конструировании предложений на русском языке (Моя где тётя? (Где моя тётя?)).

Коммуникативно незначимые ошибки связаны с нарушением тех или иных норм языка в области:

1) фонетики:

- ошибки, связанные с пропуском непроизносимых согласных, например: *здрастуйте (здравствуйте), стреча (встреча)*;

- фонематические ошибки, например: *арбота (работа), дурук (друг), хотила (хотела)*;

2) грамматики, например: *я ел много мороженое*;

3) лексики, например: *мой дедушка — старинный человек* и т.д.

От способов и путей формирования высказывания зависит его правильность. И на исполнительном этапе — этапе звучащей речи, этапе внешней реализации — вследствие отрицательного влияния родного языка могут возникнуть различные отклонения от нормы изучаемого русского, порождающие разноуровневые ошибки.

Первый этап формирования навыка характеризуется способом выполнения действий, ставший в результате упражнений автоматизированным осмыслением. Выполняя конкретные операции ученик допускает ошибки.

Ко второму этапу относится сознательное, но недостаточно умелое выполнение операций (действий), когда происходит интенсивная концентрация произвольного внимания, требующего заметных волевых усилий.

Третий этап - этап автоматизации навыка (операций), когда появляется возможность положительного переноса в процессе обучения. Так, например, при формировании навыка спряжения глагола *читать* внутриязыковой положительный перенос на другие глаголы этой модели (*отвечать, спрашивать, отдыхать*) возможен только на третьем этапе освоения в целом навыка спряжения глагола-модели. Это применимо и к формированию навыков оформления падежных форм существительных, прилагательных и т.д.

На четвёртом этапе - осуществление речевого действия на изучаемом русском языке подвергается контролю сознания, ошибки исправляются как с помощью самоконтроля, так и указанием со стороны преподавателя.

Пятый этап заслуживает особого внимания в процессе обучения русскому языку как неродному. Для сохранения навыка, как известно, им следует систематически пользоваться, иначе утрачивается быстрота, лёгкость, плавность и другие качества, характерные для автоматизированных действий. Больше всего страдают навыки аудирования. Говорение сопровождается напряжённостью, замедленной, заторможенной реакцией, затруднениями в постановке вопроса. В процессе чтения уменьшается объём понимания, снижается темп чтения вслух и про себя. В письменной речи появляются «старые» ошибки, обусловленные сильным действием механизмов внутриязыковой и межъязыковой лексической и грамматической интерференции. Хочется обратить внимание на необходимость постоянной поддержки сформированных динамических стереотипов в языковом сознании обучающихся. Успешной реализации этой задачи помогает правильная организация повторения, отличающегося осознанностью и активностью.

Системный подход доказывает преобладание на всех этапах обучения ошибок, вызываемых механизмами внутриязыковой и межъязыковой грамматической интерференции, их взаимодействием и взаимосвязью: несоблюдение дифференциального признака в изучаемом языке ввиду его отсутствия в родном языке, например: неправильное употребление формы притяжательного местоимения «свой», неразличение глаголов движения по способу действия и т.д.; перенос дифференциального признака из родного языка в изучаемый при отсутствии этого признака в нём, например: *Я слышу девочку петь песню*; замена дифференциального признака неродного языка дифференциальным признаком родного, например: употребление глагольного управления — *помогать*

его — или неправильное употребление рода — *мой подруга, тётя сказал, моя часы, мои одежды*, а также чисел.

Приведём корпус фонетико-ритмико-интонационных ошибок:

1) неправильное произношение гласных звуков, например, увеличение количества элементов в слове:

- протеза, гласный звук в начале слова: [*астол*] — *стол*, [*из'д'эс'*] — *здесь*;

- эпентеза, дополнительный гласный между согласными звуками: [*д'и*] *верь* — *дверь*, [*п'ир'и*] *ехал* — *приехал*, [*соловар*] — *словарь*;

- метатеза, перестановка согласного и гласного звуков: [*бир*] *гада* — *бригада*, [*в'эр*] *дный* — *вредный*;

2) неправильное произношение согласных звуков: *гри[в]ной* (смешение *б* и *в*); [*читат*] — *читать*, [*был'*] или [*б'ил'*] — *был* (смешение твёрдости-мягкости), [*с'ил'из'ина*] — *середина* (неправильное произнесение звуков, отсутствующих в родном языке);

3) нарушение ритмической организации слова: *учился* вместо *училса*, *календари* вместо *календари*, *Иван* вместо *Иван* и др.

Выделим наиболее типичные среди грамматических ошибок:

1. Ошибки в координации и согласовании, например: *я купил новый тетрадь*;

2. Ошибки в управлении, например: *я люблю читать книга*;

3. Ошибки, связанные с нарушением синтаксической связи примыкания, например: *он читал быстрый*; *она поехала для учиться*;

4. Ошибки в видовременных отношениях, например: *вечером я буду посмотреть новый фильм*; *можно мне заходить к вам в гости*;

5. Ошибки, связанные с искажением грамматической модели (пропуск полнозначных слов, десемантизированных глаголов, неправильное соотношение объекта и др.), например: *я надо много спать*;

6. Ошибки, связанные с неправильным употреблением возвратных глаголов, например: *возвращал домой*;

7. Ошибки в оформлении прямой и косвенной речи, например: *он сказал я рад вижу этот город*;

8. Нарушение в порядке расположения частей предложения (неоправданная инверсия), в оформлении придаточных предложений, пропуск синтаксических частей предложения, например: *она жила в городе, находился в Германии*.

Кроме того, нарушение норм согласования обособления, обособленных членов предложения с определяемым словом, неправильное конструирование предложения с обособленными членами. Урок современного типа предполагает то, что учащиеся сами осуществляют контроль ошибок (применяют формы самоконтроля, взаимоконтроля). Особенности карачаево-балкарского языка объясняются ошибки при употреблении предложного и беспредложного управления, заключающиеся в пропуске или избыточном употреблении предлогов, неправильном употреблении падежных форм. Вместе с тем в русском языке есть грамматические явления, которым нет соответствия в родном языке обучающихся, а именно: вид глагола, возвратные формы глагола, согласование, предложная система управления и другие.

Научить владению русским языком - означает привить умение пользоваться русским языком в диалогической и монологической речи, в разных ситуациях коммуникации, способствовать пониманию и глубокому проникновению в тексты русской классики и современной литературы. Русский язык обогащает лексику национальных языков, они заимствуют из него множество как русских, так и интернациональных слов для обозначения новых предметов, явлений и понятий; национальные языки совершенствуют свою синтаксическую систему, стилистические средства, развивают выразительные возможности, опираясь на достигнутое в развитии русского языка.

Воспитание речевой культуры - это воспитание духовности, нравственности, речевого этикета. Так, к ошибкам, обусловленным несформированностью навыков и умений говорения в монологической речи, относятся языковые и речевые ошибки, нарушение непрерывности речи, нарушение последовательности, логичности, отсутствие смысловой связи. В свою очередь ошибки в диалоге могут возникнуть при нарушении основных умений, требуемых для его успешного протекания: неумение чётко определить свою речевую задачу может привести учащегося к коммуникативному сбою, неумение планировать ход общения провоцирует неуспех или преждевременное прерывание диалога, отсутствие механизмов прогнозирования, способности перестройки своей программы по ходу общения также не способствует реализации первоначального замысла, неумение захватывать и перехватывать инициативу общения, удерживая её до достижения цели, неумение использовать формы этикета, неумение предоставить партнёру возможность реализовать свою речевую задачу. Отсюда следует, что типизация ошибок (квалификация, идентификация) способствует выработке необходимой методики.

В настоящее время всё более актуальным в образовательном процессе становится использование в обучении приёмов и методов, которые формируют умения самостоятельно добывать знания, собирать необходимую информацию, выдвигать гипотезы, делать выводы и умозаключения.

В преподавании русского языка в национальных условиях важно учитывать сходство и различие между русским и родным языком учеников. Сравнительно-сопоставительный метод должен постоянно находиться в поле зрения, это позволяет опираться на сходство и различия в фонетике, орфоэпии, грамматике этих языков. Предупреждение ошибок индифферентного характера, поиск пути выявления причин речевых ошибок и их устранение, пути преодоления интерферирующего влияния родного языка в русской речи - важная задача в методике обучения русскому языку в условиях многоязычия.

Список литературы

1. Даунене З.П. Лексические ошибки, обусловленные спецификой родного языка. / З. П. Даунене. - РЯНШ, 1995, N 5. - 30 с.
2. Закирьянов К. З. Проблемы сохранения родных языков // Вестник Башкирского университета, 2018. Т. 23. №3. С. 787-792.
3. Крючкова, Л.С. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному / Л.С. Крючкова, Н.В. Мощинская. – 4-е изд. – М.: ФЛИНТА : Наука, 2013. – 480 с.

4. Михайловская Н. Г. Культура русской речи в условиях национально-русского двуязычия / Н.Г.Михайловская. Москва «Наука» 2005.–184 с.
5. Расулова З.Х.. К вопросу о переводе диалектов в художественных произведениях. *Urasian journal of academic research*, 2(12), 821–824. 2022.
6. Расулова З.Х. Особенности изучения двуязычия. *Innovative Academy Research Support Center UIF = 8.1 | SJIF = 5.685*, 2022.
7. Филин Ф.П. Русский язык как средство межнационального общения / Ф.П. Филин. М., 2007,-9 с.
8. Черняк В. Д. Русский язык и культура речи. М.: Высшая школа, 2009. 488с.

ӘОЖ 81'23

ҚОҒАМДЫҚ ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ ЖАСТАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНЕ ӘСЕРІ

Ануар С., Түйте Е.Е.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан
e-mail: bota_021@mail.ru, eldos_t_e@mail.ru

Тіл динамикалық құбылыс болғандықтан, қоғамда болып жатқан түрлі өзгерістерді өн бойына бірден қабылдайды. Ол оның дыбыстық жүйесіне, лексикалық қабатына, грамматикалық құрылысына әсер етеді. Сол себепті қазіргі әлемде болып жатқан саяси, экономикалық, діни, мәдени, ақпараттық, жаһандық өзгерістер жастардың сөйлеу тіліне қатты әсер етуде. Тілде ұзақ уақыт бойы қалыптасқан норма бұзылып, ауызекі сөйлеу тілінде нормаға қайшы қолданыстар белең алуда. Себебі мұндай сөйлеу тіліне тән сленгтердің, атап айтқанда, арго, жаргон, варваризм, дисфемизмдер бірінші кезекте жастардың сөйлеу тілінде пайда болады. Бұл – заңдылық, өйткені дәл осы жастар қоғамда болып жатқан кез келген өзгерісті алғашқы болып қабылдайды, өзгеруге ұмтылады, өзгеге еліктейді, өзгелерден ерекше болуды қалайды, бұл жағдайлар оның сөйлеу тіліне де әсер етпей қоймайды. «Бүгінгі жастар сленгтер мен жаргондарды әртүрлі себептерге байланысты қолданады:

1. Әсер қалдыруы үшін;
2. Елден ерекше болу;
3. Өзгелер түсінбеу үшін;
4. Белгілі бір әлеуметтік топқа жататынын көрсету үшін;
5. Әзіл ретінде» [1].

Қазіргі жаһандану заманында ақпараттық технологияның қарқынды дамуына байланысты адамдар арасындағы қарым-қатынас та өзгеруде. Қоғамда тілдік қарым-қатынас тек табиғи тілдердің қатысуымен ғана болмайды, ол белгілі бір қоғам мүшелері ойлап тапқан жасанды тілдер (сленг, арго, жаргон т.б.) арқылы да жүзеге аса береді.

Адамдардың күнделікті ауызша қарым-қатынасында стильдік бояуы әртүрлі сөздер қолданылады. Мұндай сөздер әдеби нормаға жатпайтын тілдік элементтер

болып табылады. Олардың өз алдына сөйлеу тілі лексикасы деп аталуы әдеби нормаға қайшы келуіне байланысты. Бұл қолданыстар қазіргі жастар тілінде, сонымен қоса автор тарапынан ауызекі сөйлеу тілінде, көркем шығармаларда арнайы мақсаттарда қолданылады. Әдеби тілге жатпайтын тілдік элементтер көбіне сөйлеу тіліне тән. Сөйлеу тілі – әдеби тілді тұтынушылардың дайындықсыз, машық бойынша бейресми жағдайда, тыңдаушымен бетпе-бет сөйлесетін сөзі, әдеби тілдің функционалдық тармақтарының бірі болып табылады.

Қазіргі жастардың сөйлеу тіліне жаһандық үдеріс салдарынан әсер етіп жатқан мынандай факторларды айта кетуге болады:

- 1) Экономикалық (маркетинг, сауда-саттыққа байланысты)
- 2) Саяси (қостілділікке, көптілділікке, көші-қонға байланысты)
- 3) Әлеуметтік (жас ерекшеліктеріне, әлеуметтік топтарға байланысты)
- 4) Діни (түрлі діни ағымдарға байланысты)
- 5) Ақпараттар ағымы (әлеуметтік желі, мессенджерлер, компьютер т.б. байланысты).

Осындай жағдайлардың әсерінен жастардың сөйлеу тілінде сленг – арго, жаргон, варваризм, дисфемистік қолданыстар қалыптасады. Енді осыларға жеке тоқталайық.

Сленг – ауызекі сөйлеу тіліне тән эмоционалды-экспрессивті бояуы бар, жиі өзгеріске ұшырайтын, әдеби нормаға жатпайтын, ешқандай фонетикалық және грамматикалық жүйеге бағынбайтын қолданыстың бір түрі. Бұл термин көбіне Англия мен Америкадағы ағылшын тілінің қызметіне қатысты пайда болған. Мектеп оқушылары, студенттер, әскери қызметкерлер мен жас жұмысшы топ өкілдері арасында кеңінен қолданылады. Әдеби тілге оңай еніп кетеді. Мұндай қолданыстарды көбіне автор кейіпкерлердің сөйлеу ерекшеліктері мен қай әлеуметтік топтың өкілі екендігін көрсету мақсатында арнайы қолданады. Тіл мамандарының зерттеуі бойынша сленгтерді 13-23 жас аралығындағы жастар жиі қолданады екен. Мысалы: *ОМГ* – о құдайым, *жиза* – өмір, шындық, *изи* – оңай, *краш* – әдемі, ұнату, *соска* – әдемі, *асфальт қой* – қаланың адамы, *рили* – шынайы т.б. Сленг термині тіл біліміндегі арго, жаргон сөздерімен синонимдес.

Арго – әртүрлі әлеуметтік және кәсіби диалектілерден жасалған ауызекі сөйлеу тіліне тән қолданыстың бір түрі. Өзіне тән ерекше лексикалық қолданысы бар, бірақ фонетикалық және грамматикалық жүйесі жоқ, белгілі бір әлеуметтік топ өкілдерінің тілі. Арго – XVIII ғасырдағы француз ақсүйектерінің өзге қарапайым тұрмыстағы халықтан ерекшеленуі мақсатында, яғни өздерін қоғамның басқа мүшелерінен оқшаулау негізінде ойлап тапқан ерекше мәнердегі сөйлеу тілі. «Мәселен, француз буржуазиялық революциясы болар алдындағы кезеңдерде француз аристократтары қоғамның басқа мүшелерінен өз бойын аулақ салуға тырысты, олардан оқшауланғысы келіп бақты. Сөйтіп, француз аристократиясы өздерінің ерекше «салондық тілін» – жоғарғы тап аргосын жасауға әрекет етті. Мұндай аристократия Версаль төңірегіндегі топтар деп аталатын. Олардың салондық аргосы бойынша жалпы халықтың кейбір сөздері дөрекі, қолдануға қолайлы емес деп танылды. Олардың орнына, шынтуайтқа келгенде, қарапайымдылық пен табиғилықтан жұрдай болған сөздер мен тіркестер қолданылды: «құлақтар» деудің орнына «есту қақпасы», «еркектер көйлегі»

дегенді «тірілер мен өлілердің мәңгілік серігі», «мен қауынды жақсы көремін» деудің орнына «мен қауынды бағалаймын» деген тәрізді балдыр-батпақтарға үйір болған» [2, 123]. Аргоны арнайы білімі жоқ жастар да, жоғары білімі бар адамдар да қолдана береді. Арго оқушыларға, студенттерге, ұрыларға, көшеде жүретін кезбелерге тән. Ол жаргонға қарағанда жағымды мәнде жұмсалады. Оның мынандай түрлері бар:

а) оқушылар аргосы: *химичка* – химия пәнінен сабақ беретін мұғалім, *предки* – ата-ана, *изи* – оңай, *инет* – ғаламтор т.б.

ә) студенттер аргосы: *рубешка* – аралық бақылау, *жатақ* – студенттер үйі, *қоянның суретін салып кету* – қашып кету (сабақтан), *стипуха* – стипендия т.б.

б) спорттық арго: *газон* – шөппен төселген футбол алаңы, *бук* – букмекер, *классик* – классикалық үлгіде күресетін адам, *мешок* – тәжірибесі, икемі жоқ адам т.б.

в) карта ойнаушылар аргосы: *картёжник* – үнемі карта ойнайтын адам, *шулер* – карта жасаушы, *ва-банк* – барын тігу, *көзір* – негізгі карта, *көн* – ақша салатын орын, *көн өсті* – ақша өсті т.б.

г) ұры-қарылар аргосы: *үй таза ма?* – үйде ешкім жоқ па?

д) әскерилер аргосы: *үйдің шатыры көрінді* – әскери борышын өтеген адамның қайтуға жақын қалған кезі, *балабас* – тәттілер, *атас* – қарауыл.

ж) саудагерлер аргосы: *күйіп кету* – банкротқа ұшыру, *слаксы* – кең шалбар, *резина* – автошина, *магнитолла* – магнитофон, *аппарат* – машина, *торгаш* – сауда жасаушы т.б.

Жаргон – белгілі бір шектелген әлеуметтік топ өкілдерінің (социолект) сөйлеу тілі. Ол ең алдымен лексикалық және стилистикалық белгілерімен ерекшеленеді. Аргоға қарама-қарсы көбіне жағымсыз мәнде жұмсалады. Лексикасы әлеуметтік топ өкілдерінің (қылмыскерлер, ұрылар, әскерилер т.б.) біразына ортақ болып келеді. Жаргон лексикасы әдеби тілдегі сөздерді құбылту, түрлі тілдік құралдар арқылы, яғни метафора, дыбысты қысқарту, шетел сөздері мен қосымшаларын араластыру негізінде жасалады.

Кәсіби жаргонды кәсіби бағытта біріккен адамдар тобы пайдаланады. Көбіне бір салада адамдар жиі қолданатын сөздер мен ұғымдардың орнына жеңілдетілген (қысқартылған, бейнелі) сөздердің жиынтығын, яғни жасанды немесе құпия сөйлесімді қолданады. Демек ауызша қарым-қатынас пен өзара түсіністікті жылдам әрі тез жүзеге асыру үшін қызмет етеді. Мысалы, әскери салада *глушак* – глушитель (дыбысты шығармайтын құрал), *шайтан-труба* – жаяу әскердің реактивті огнемөті, *рацуха* – рация, *калаш* – Калашников автоматы т.б.

Тіл тілде жаргонның төмендегідей түрлері кездеседі:

а) әскери жаргон: *әруақ* – жаңадан келген солдат, *дедовщина* – әскерде үстемдік ететін солдат, *дембель* – үйіне қайтуға жақын қалған солдат т.б.

ә) қылмыскерлер жаргоны: *балық жеу* – анаша шегу, *пахан* – түрмеде бәрінің үстінен қарайтын адам, *закрой хлебозерку* – ауызыңды жап, үніңді шығарма, *редиска* – жаман адам, *хата* – түрме камерасы, *қатып алу* – шегіп алу т.б.

б) жастар жаргоны (оқушылар, студенттер): *шпор* – шпаргалка, *тонна*, *қағаз*, *капуста* – тенге, ақша, *система салу немесе қабырғаға тұру* – төбелесу т.б.

в) журналистер жаргоны: *консервы* – ескі сюжет, *кірпіш* – көрнекіліксіз үлкен мәтін, *мясо* – фотоны артық бөлшегі т.б.

г) ұрылар жаргоны: *гон-стоп жасау* – тонау, ұрлау, *маяк тастау* – белгі беру, *арена* – қылмыс жасалатын орын, *вор* – беделді т.б.

Варваризм – әдеби нормаға жатпайтын ауызекі сөйлеу тіліне тән ерекшелік. Ол өз ана тіліне басқа тілден кірген сөздерді араластыра сөйлеуден орын алады. Тілде қалыптасқан баламасы бола тұрса да, оның орнына бөтен сөздерді кіріктіріп сөйлеу ол – тілдік нормаға қайшы. Қажеттілік тудырмаса да бүгінде көбіне жастар осы варваризмді жиі қолданады. Мысалы: «*Ужас, мынаның маған айтпағаны жоқ*», «*Конечно, сен солай істемесең болмайды*», «*Прикинь, мен оны бүгін автобуста көріп қалдым*», «*Да ну, ол маған вообще ұнамайды*» т.б.

Көркем шығармада автор варваризмдерді арнайы мақсат үшін де қолданады. Біріншіден, кейіпкердің қай ұлт өкілі екендігін көрсету немесе сонымен сол тілде диалог құру және басқа ұлтқа еліктеу үшін өзін ерекше ғып көрсету мақсатында, екіншіден арнайы әзіл-қалжың үшін. Мысалы:

«*Әбілдің шалағай орысшасын Семенякин ызғармен тыңдап тұрып, Әбіл «іңсе аята ізделает он Жақып, он Қыстаубайұп» деп бітіргенде: – Стерва! – деп қойды Семенякин, сөзін тістене шығарып, басындағы қалың шашын ойнақшытып жіберіп, – Антихрист – деді Семенякин тістене түсіп, – сволочь! Мерзавец!.. Его надо расстрелять!*» (С.Мұқанов).

«*Нешево, нешево, - деді ол, суыққа піскен беті алмадай бөртін, - не бойся, он хороший*» (С.Мұқанов).

Дисфемизм – әдеби нормаға жатпайтын дөрекі мәндегі сөйлеу тіл ерекшеліктері. Дисфемистік қолданыстар жай сөйлеу мәнерін күшейту немесе дөрекі, әдепсіз сөздерді қолдану, яғни тұрпайы сөздермен ауыстыру арқылы жүзеге асады. Ол жаратпау, менсінбеу, кемсіту, қорлау мағынасында жұмсалады. Экспрессивті-эмоционалды реңкі күшті. Дисфемизмдерді автор көркем шығармада ауызекі сөйлеу тілінің үлгісі ретінде пайдаланады. Бүгінгі қоғамда жастардың ауызекі сөйлеу тілінде мұндай қолданыстар жиі ұшырасады. Олар түрлі жолмен жасалады. Мысалы: *мал* – адам емес, *қораға кіргізу*, *косякка тығу* – тығырыққа тіреу, *жыртылма* – айғайлама, *қума* – қайдағыны айтпа, *өшіп қал* – сөйлеме, *сасыма* – босқа сөйлеме, *сындыру* – ұру, қарату (ақша сындыру, жігітті не қызды сындыру), *айыру* – ұру, *жырту*, *жыртты* – ұру, қатырды т.б.

Бұдан бөлек «қазіргі жастардың ауызекі сөйлеу тілі қолданыстарымен қатар жазба тілінде де орфографиялық нормаға сай келмейтін қолданыстардың да артып келе жатқандығын айта кеткен жөн. Көбіне смартфондар арқылы хат алмасуда мұны жиі көзіміз шалады. Мысалы: *нестеватсың* (не істеп жатырсың?), *келатрм* – (келе жатырмын), *слм, см* (сәлем), *қс, қалайсың* – (қалың қалай), *сб* – (сау бол), *тұрқ қой* – (тұрмыз), *спс, раха* – (рақмет) деген сияқтылар нормаға айналып бара жатыр» [3, 463]. Осындай жастарымыз түрлі компьютерлік сленгтерді де қалыптастырды. Мысалы: *BB* – сау бол, *pls* – өтініш, *GGG* – күлкі, *OMG* – о, құдайым, *бот* – бағдарлама түрі, *веник, винт* – винчестер немесе қатты диск, *клава* – пернетақта, *инет* – интернет, *терезе* – Microsoft Windows оперативті жүйесі т.б.

Қорыта келгенде, қай қоғамның болмасын жастары болады. Жастар қоғам дамуының басты негізі десек артық айтқандық емес. Олар біз үміт артып отырған

халықтың рухани құндылықтарын бойына сіңіре отырып, ұлттың сақталып қалуының басты кепілі. Тілдің кумулятивтік қызметі атадан балаға мұра ретінде қалып отыратынын ескерсек, басты ұлттық құндылығымыз – тіліміздің де болашағы осы жастар қолында. Кез келген қоғамдағы жастардың тілдік қолданысынан жаргон, арго, варваризм, дисфемизм сынды ауызекі сөйлеу тілінің элементтерін кездестіреміз. Жалпы мұндай ауызекі сөйлеу тілінің элементтері барлық тілдерде кездеседі және түрлі мамандық иелерінің бәріне ортақ бола беруі мүмкін. Бұлар әдеби тіліміздің дамуына кері әсерін тигізетін, сөйлеу мәдениетін төмендететін тілдік қолданыстар екендігін осы орайда айта кеткен дұрыс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қасенов Е. Қазіргі ауызекі сөйлеу тіліндегі фразеологизмдер және лингвоэкология // Ақиқат журналы, 02.03.2020.
2. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Алматы: Санат, 2003. – 416 б.
3. Түйте Е.Е. Бүгінгі жастар тіліндегі сөйлеу тілінің кейбір элементтері // «Мектеп. Отбасы. Мемлекет» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. - Қарағанды: Tengri Ltd, 2014. – Б. 462-464.

ӘОЖ 37

OVERVIEWING THE MAIN APPROACHES OF THE METHODOLOGY OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Askhatova M.T.

Sarsen Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

The practical purpose of language acquisition is its use to deepen one's knowledge in various fields of science, technology, social life, the development of a person who is able and willing to participate in a dialogue in the language being studied at the level of free communication, which must be carried out competently. The paper also considers the issue of the content of education, its forms, methods, means and modern requirements. The content of teaching foreign languages is one of the cardinal problems of the methodology, since it is designed to answer the question "what to teach?".

As an object of research, we singled out the process of teaching English grammar at the middle level.

Subject of study is the study, selection and application in the practical part of the most effective methods and techniques in teaching the grammar of a foreign language (English in particular).

This work is to study a sufficient amount of methodological literature on the problem, which will allow you to select the best methods and techniques for presenting grammatical material, the effectiveness of which will be tested in the experimental and practical part of this work.

1.1 Concept, essence, characteristics of methods and techniques used in teaching foreign languages

Grammar-translation method

In domestic methodological literature, this term has two meanings: method as a methodological direction and method as a method - a set of teaching methods. The duality of the meaning of this term is connected with the following circumstances. Initially, the first meaning of this term came from methodological literature: natural method, direct method, and the like. This term meant a certain system of education, characterized by a set of specific principles of education, that is, basic guidelines. It should be noted that the method in this sense is characterized by a set of principles, because individual principles in different methodological systems may coincide (9; p. 26).

Consideration of methodological directions begins with the oldest method - grammar-translation, which has existed for two centuries and has not been used since the beginning of the twentieth century. Representatives of this trend believed that the study of a foreign language in secondary schools is of exclusively general educational importance, which comes down to the gymnastics of the mind and the development of logical thinking, achieved as a result of the systematic study of grammar. The main principles of teaching this method were as follows.

1. The course was based on a grammatical system that determined the selection of material, including the selection of vocabulary, and the construction of the course as a whole. This position was justified by the fact that the study of grammar provides a solution to the general educational problem - the development of thinking.

2. The main material on which education was based was texts, because written speech reflected, according to the teachers of that time, the true language.

3. Vocabulary was considered only as an illustrative material for studying grammar. Since it was believed that the words of different languages differ from each other only in a sound and graphic way, and not in meaning, compatibility, and, they were recommended to be memorized out of context as isolated units.

4. Analysis and synthesis were recognized as the leading processes of logical thinking. In this regard, in the teaching process, much attention was paid to text analysis from the point of view of grammar, memorization of rules and the construction of foreign language sentences on this basis. Sometimes this method was called analytic-synthetic.

5. The main means of semantization of linguistic material was translation (from foreign to native and from native to foreign).

Natural method

In the 70s of the nineteenth century, serious economic changes took place in the countries of Western Europe. The development of capitalist relations, accompanied by a struggle for markets and raw materials, demanded that fairly wide sections of society speak foreign languages. In this regard, the social order of society to the school in relation to teaching foreign languages is changing. The methods then in use did not meet these requirements. Pedagogical science was not prepared either. In this regard, a new direction in the methodology of teaching foreign languages was first developed by practitioners and some methodologists without sufficient scientific justification. This new method is called natural. According to the supporters of this direction M. Berlitz, M. Walter, F. Gouin, teaching oral speech, and this, in their opinion, was the main task, should be carried out in such a way

The basic principles underlying teaching according to the method of M. Berlitz were as follows:

1. The purpose of training is the development of oral speech.
2. Perception of linguistic material should be carried out directly. The words of a foreign language should be associated with an object or action, and grammar should be learned intuitively, because such a process is typical for a child to master his native speech.
3. Mastering the material should be based on imitation and analogies. Therefore, comparisons with the native language and rules are superfluous.
4. Disclosure of the meaning of words, grammar should be carried out with the help of Visualization (objects, actions, pictures).
5. The main form of work is dialogue.
6. All language material is preliminarily perceived by ear (mastery of pronunciation), then it is practiced orally (by different authors in different ways in terms of duration) and after a considerable time reading, starting with individual words.

Direct method

This method arose on the basis of the natural method. Its difference from the latter was that its principles were substantiated by the data of linguistics and psychology of that time. No wonder among its creators were such prominent scientists - linguists as V. Fiestler, P. Passy, G. Sweet, O. Jespersen and others. The name of this method is due to the fact that its supporters demanded to link directly and directly the word of a foreign language with the concept, bypassing the word of the native language.

The main goal of teaching foreign languages, representatives of this direction considered teaching practical knowledge of the language being studied. Initially, such "practical" possession was identified with the possession of oral speech, which is often found today. However, representatives of the direct method also understood it as learning to read (for example, Sweet G.).

The methodological principles of teaching the direct method were as follows:

1. Learning is based on oral speech, since any language is by its nature sound and the leading place is occupied by sound and kinesthetic sensations (sensations of the speech apparatus), which was proved by psychology.
2. Exclusion of native language and translation. This position was based on studies that the words of the native language do not coincide with the words of the meaning studied in terms of volume, express different concepts, and the like, since each nation has its own worldview, a system of concepts reflected in the language.
3. Particular importance was attached to phonetics and pronunciation, since mastering the sound side of speech is an indispensable condition for oral communication. This conclusion was made on the basis of studies of the sound side of the language. As a result, methods for setting pronunciation were developed.
4. Based on the position of Gestalt psychology that the whole is not the sum its components, and the linguistic position on the ambiguity of words, representatives of the direct method recommended studying words only in context.
5. In this method, it was proposed to study grammar on the basis of induction. On the basis of a well-studied text, students made observations on the text and extracted rules. Jespersen O. called it "observational grammar". In the future, these rules were brought into the system (11; p. 15).

1.2 From the history of the development of communication-oriented learning

Communication-oriented learning was basically aimed at overcoming the shortcomings and limitations of already known methods. At the same time, the supporters of the new approach did not at all call for abandoning what had already been created, but suggested using the rational that contained methods that had already passed the test of time, taking into account the latest achievements in the field of linguistics, psychology, sociolinguistics and other sciences. And in this sense, the communicative principle of teaching a foreign language put forward in the first place was not something radically new, but a further development and logical continuation of methods that focus on teaching oral foreign language speech, namely, direct methods (3; p. 18) .

The communicative approach is aimed at developing students' ability to practically use a real "living" language and is designed to teach not to manipulate language structures, but to consciously correlate these structures with their communicative functions in everyday situations of communication. As for teaching various types of speech activity, their ratio should probably be the same as it takes place in real communication. At the same time, attention should also be paid to the development of the ability to move from one type of speech activity to another (3; p. 19).

1.3 Historical and modern problems of teaching the grammar of foreign languages; basic approaches to teaching grammar

Standing out from the synthesis of logical and philosophical questions, grammar even before our era became an independent field of knowledge. The teaching of any language was carried out through grammar, as a rule, built on the model of Latin. Grammar was studied as a special subject as an end in itself (14; p. 22). In the 20th century, there were tendencies of the almost complete or absolutely complete elimination of grammar and all grammar textbooks in educational institutions.

Tendencies to reduce the role of grammar in teaching a foreign language are observed to this day. Many European teachers note that general educational and developmental goals in learning are not achieved due to the fact that schoolchildren, when studying traditional grammars of a foreign language, according to numerous observations, do not understand either the practical significance of studying grammatical terms and concepts, or the goals of grammatical analysis. Tendencies towards the elimination of traditional educational grammar, including in our country, appeared in the 60s and 70s. And in the last decade, there has been a desire to excessively reduce the role of grammar, which has led to a significant increase in the number of errors in students' speech due to the use of the communicative method of teaching a foreign language.

As historical experience shows, on the one hand, attempts to abandon any grammar, and on the other hand, the exaggeration of its role in the educational process have a negative impact on the results of practical knowledge of the language (14; p. 23).

Systematic study of grammar:

Pros and cons

Among foreign language learners and teachers, there are different points of view on the need for systematic study (teaching) of grammar. Consider two opposing points of view.

Arguments in defense of the systematic study of grammar in a foreign language course

Starting from the early adolescence (9-10 years old), categorical thinking begins to predominate in children. The study of grammar in the system, through the development of grammatical categories, allows you to establish systemic connections in the language and make speech grammatically correct and clean without supernatural effort.

1. The study of grammar is very interesting and exciting introduces people to the world of new concepts.

2. Studying grammar in the system allows you to better understand the features of the native language system.

3. Studying grammar in the system allows you to better understand the cultural characteristics of people who speak this language, their mentality.

4. Promotes the development of logic and memory, disciplines thinking.

5. Well-formed grammatical skills facilitate the process of interaction in oral and written speech.

While there are many grammatical phenomena in any language, they can be grouped within quite discrete categories. Unlike vocabulary, grammatical material is quite visible. Another academician Shcherba L.V. said: "Vocabulary is a fool, grammar is well done" (20; p. 105).

2. Experimental - practical part

I decided to choose an observation method. According to Hoepfl, the observation of participants in the context of a natural situation is a classic technique of data collecting in naturalistic or field research [22]. The objective of observational data is to describe environments, events, individuals, and the meanings of what is observed from the participants' perspective. Because it gives a knowledge of the context in which events occur, observation can lead to more profound explanations than interviews solely, as it allows the researcher to observe things that the participants are unaware of or hesitant to reveal [23]. A skillful observer is someone who has been taught how to monitor both verbal and nonverbal cues, as well as how to utilize concrete, unambiguous words to describe what they're seeing [as all cited in 22].

The observation was used as a main instrument for this study. Since I am an English teacher, I decided to carry out narrative research based on my observations from the lessons I conducted myself. The approach was to actively participate in the observation. As in a formal interview, the researcher may exert greater active control over the observation to obtain specific types of information [22]. I controlled the observation as I conducted the lessons and I analyzed their success using term overall report on students' progress.

This experimental and practical work was carried out in one secondary school in Ust-Kamenogorsk in the 7th "A" grade, and consisted of three stages. We describe the goals and objectives of each stage.

Purpose of the first stage: identifying the level of proficiency in grammatical material: the tenses of the Simple group (Past, Present, Future), Progressive (Past, Present, Future), Present Perfect, verb to be (Past, Present, Future), modal verbs Can, May, Must.

Based on the results of the ascertaining stage, the goals and objectives of the formative stage, we have prepared and conducted lessons that include communicative, inductive and deductive methods and techniques corresponding to these methods. The content of the lessons was based on the textbook for the 7th grade "Eyes Open 3".

Thus, comparing the results of the ascertaining and control stages, it can be found that students not only learned a new grammatical phenomenon, but also began to better know the material that served as the basis for the newly studied.

Successful execution	Ascertaining stage	control stage
Did a good job	25%	75%
Handled satisfactorily	50%	25%
Failed	25%	-

Therefore, based on the results obtained, it can be argued that the simultaneous use of communicative, inductive, deductive methods and their constituent techniques contributed to a better assimilation of grammatical material. As you know, the human brain most actively perceives and remembers information and works productively during the first half of life; thus, in the case of the English language, as well as with a huge variety of other disciplines, it is extremely important to provide an opportunity to master the language at a relatively early stage of human personality development.

Thus, the hypothesis presented by us was confirmed, that is, we found out that if optimal methods and techniques are used in the process of developing grammatical skills, then the efficiency of mastering grammatical material will increase.

References

1. Conversations about a foreign language lesson: a manual for students of pedagogical institutes / Passov E.I., Kolova T.I., Volkova T.A., Dobronravova T.N., Voronova O.M., Krainova E.A. – L., "Enlightenment", - 1975.
2. Bim I.L. On the question of methods of teaching foreign languages. // IYASH.- 1974.- No. 2.-pp.19-32.
3. Volovin A.V. Communicative approach to the study of foreign languages in the methodological systems of Great Britain and the USA // Communicative approach to the study of foreign languages: collection of scientific works, issue 275 – M., 1985.
4. Introduction to the communicative methodology of teaching English: a manual for teachers of Russia – Oxford University Press, 1997.
5. Dufo Bernard. Interaction and imagination of students in the practice of teaching languages // Communicative teaching of foreign languages: inter-university collection of scientific works of PSTU – Perm, 1998.
6. Methodological recommendations for the organization of research work of students in a pedagogical college./ Ed. Oschepkova L.S., Shisterova E.A.- Perm, 2002.- 43s.
7. Milrud R.P., Maksimova I.R. Modern conceptual principles of communicative teaching of foreign languages.// IYASH.- 2000. - No. 4 – p.9-15, No. 5 – p.17-22.
8. Milrud R.P. Language communication and teaching conversational grammar (simplified sentences).// IYASH.- 2002.- No. 2.- pp.15-21.
9. Mirolyubov A.A. Grammatical and translational method.// IYASH.- 2002.-No. 4.-pp.27-28.
10. Mirolyubov A.A. Natural method // IYASH.-2002.-No. 5.-pp.26-28.
11. Mirolyubov A.A. Direct method //IYASH.-2002.- No. 6.- S. 15-17.

12. Nikolenko T.G. English grammar tests. - М.: Rolf, 1997.- 160с.
13. Passov E.I. Communicative method of teaching foreign language speaking: a manual for teachers of foreign languages – М.: "Enlightenment", 1985.
14. Modern problems of teaching grammar of foreign languages. //IYASH.- 2000.- No. 5.- pp.22-26.

ӘОЖ 37

POETIC TRANSFORMATIONS IN ARTISTIC TRANSLATION (BASED ON THE MATERIAL OF TRANSLATIONS OF B.PASTERNAK'S LYRICS)

Аушахман А.Т., Тараков А.С.

КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

e-mail: assel.aushakhman@gmail.com

In contemporary discourse, the translation of literary pieces, especially preserving a poet's metaphorical essence, is a significant challenge. This involves safeguarding the original text's artistic impact and cultural subtleties when translated. Despite broader examination, this matter remains unexplored for individual authors, like Boris Pasternak, whose works are rich in metaphorical imagery.

The study's objective is to substantiate the importance of preserving metaphorical imagery in translation, focusing on Pasternak's English translations. It uses contemporary linguistic and cultural methodologies, encompassing linguistic, cultural, historical, and philosophical dimensions.

Pasternak's works, particularly his poetry, were the main focus, with over twenty different translations analyzed. The research employed textual analysis software, offering a holistic approach. Translating Pasternak's metaphorical imagery is complex due to linguistic and cultural differences. Russian metaphors deeply rooted in culture, history, and mythology pose challenges in conveying their essence in English. Differences between literary traditions can lead to misinterpretation, especially when metaphors are culturally specific.

The literature review assessed seminal works in translation and metaphor, highlighting gaps in existing research regarding Pasternak's works. This study aims to address these gaps. Cultural subtleties in Pasternak's work require careful consideration, as words and expressions may carry distinct connotations in Russian and English. Translators must select equivalents thoughtfully to preserve the metaphors' meaning.

When dealing with the translation of Pasternak's metaphors, this implies that a literal translation of words might result in a loss or distortion of meaning. Therefore, the translator should delve into the underlying significance of each word and make an effort to identify the most suitable equivalent in the target language [1].

Furthermore, the structural and grammatical disparities between Russian and English pose additional challenges when translating metaphors. The unique grammatical structures of Russian are intricate to render into English without sacrificing beauty or meaning, encompassing distinctions in word order, tense agreement, and the use of parts of speech that may not exist in English. This complexity demands not only a profound

understanding of the grammar in both languages but also a creative and sensitive approach to translation. This complexity adds layers to the task of preserving the metaphorical essence within Pasternak's work, rendering it intricate and multifaceted.

The phonetic and rhythmic characteristics of the language have a notable impact on the translation of metaphorical imagery in Boris Pasternak's works, particularly in his poetry. Sound and rhythm can constitute an integral component of the metaphor in the original text, and maintaining them in an English translation can prove exceedingly challenging. This may necessitate the translator to locate not only semantic but also phonetic analogues to preserve the musicality of the original text, a distinctive feature of translating Pasternak's fictional texts [2].

Translating Pasternak's works, particularly his metaphors, requires a high level of equivalence with the original text. This involves linguistic, cross-cultural, and creative competence. Specific techniques may be developed for his texts. Specific techniques are necessary to balance equivalence and faithfulness while crafting an engaging text in Russian.

Precision in metaphor translation is crucial, evolving from traditional literalism to contemporary ideas. Modern translation theory acknowledges multiple translation variants. In order to achieve the highest level of adequacy in translating metaphors within Pasternak's works, several techniques can be employed, including the selection of equivalent vocabulary, analogical translation, descriptive translation, calquing, combined translation, and other strategies [3].

Foreign literary critics and translators have extensively expounded on the translation of metaphors in Pasternak's writings, delineating various levels of translation equivalence and categorizing them based on criteria such as the communicative intent, situational description, and the manner of describing situations, among others.

An essential aspect of metaphor translation pertains to their inherent renewability. Metaphors in Pasternak's work exhibit a consistent structure of components, structural rigidity, a fixed order of elements, and grammatical uniformity, rendering them cohesive units with clear meanings for all participants in the act of communication [4].

Metaphorical expressions in Boris Pasternak's oeuvre possess a unique quality and emotional intensity, conveying the tumultuous motion of seemingly still objects and the inherent disorder of the natural world. This characteristic trait stands out as a hallmark of his poetic craftsmanship. Translating these metaphors presents a formidable challenge, often encountering issues of compromised precision stemming from the disparity between discourses in distinct languages. This incongruity can be aptly described as existing "after language but before utterance" [5].

This paper analyses Boris Pasternak's poem 'It is not beautiful to be famous' and provides a comparative analysis of the translation of this poem by A. Todd, PhD and Professor of Literature and Russian Language. At the centre of the poem is the idea that the true value of creative work lies not in fame, but in the ability to discover new things for readers and to leave a meaningful mark in one's chosen field.

The structure of the poem is divided into three parts: the first part states that the goal of the creator should not be the recognition of the public, the second part describes how a poet should live, and in the final part Pasternak says that following these principles will lead to literary immortality. The style of the poem is lyrical and the genre is

philosophical lyric. The size of the poem is complex, using four-stop iambic with pyrrhiches at different places in each line. The author uses metaphors: “оставлять пробелы в судьбе”; “быть притчей на устах у всех”, “окунуться в неизвестность”, “места и главы жизни”; epithets: “жизни целой”, “живому следу”, “единой долькой”; comparisons: “как прячется в тумане местность”; и antithesis: “поражения – победа” harmoniously to emphasise the general idea of the poem. Pasternak has created a work in which content and form are perfectly combined.

Original

Быть знаменитым
некрасиво.
Не это подымает ввысь.
Не надо заводить архива,
Над рукописями трястись.
(Pasternak, 1956)

Translation

To be famous is not in good
taste.
That is not what will exalt us.
Don't build an archive, it's but a
waste
To raise with manuscripts a fuss.
(Translated by Albert C. Todd)

In the first sentence, the negative expression "некрасиво" is replaced by "не в хорошем вкусе". The translation of the third line adds a new meaning of "a waste," which means "отходы".

Original

Цель творчества
самоотдача,
А не шумиха, не успех.
Позорно ничего не знача,
Быть притчей на устах у
всех.
(Pasternak, 1956)

Translation

Creation calls for self-surrender
And not loud noise and cheap
success.
Shame on the ignorant offender
Who lets all lips his fame
confess.
(Translated by Albert C. Todd)

In line 5, "creation calls" is translated as "творение требует". In the sixth line, the added negative meaning of "cheap success" is "дешёвый успех". The noun "шумиха" is replaced by the phrase "loud noise" - "громкий шум".

Original

И надо оставлять
пробелы
В судьбе, а не среди
бумаг,
Места и главы жизни
целой
Отчеркивая на полях.
(Pasternak, 1956)

Translation

Some blank spaces should he left to
chance
And not to this paper shuffling,
Not marking the margins in advance,
Places and chapters of nothing.
(Translated by Albert C. Todd)

In the translation of the tenth line there appears the semantic substitution "to chance" - в судьбе (fate-chance relation).

In the twelfth line, the word "жизнь" is omitted.

In the translation of the thirteenth line, the addition of "nothing" to emphasise the author's idea that it is pointless to leave traces on paper.

<i>Original</i>	<i>Translation</i>
Другие по живому следу Пройдут твой путь за пядью пядь, Но пораженья от победы Ты сам не должен отличать. (Pasternak, 1956)	Others then will track your living trail, Retracing step by step your feet, But you must inevitably fail To tell your triumph from defeat. (Translated by Albert C. Todd)

In the translation of the eighteenth line there appears the semantic substitution "за пядью пядь" - step by step. Since an inch is an Old Russian measure of length, the poet here meant that the followers will follow the same path after the poet, step by step. The translator is quite successful in translating this stylistic device of the author.

<i>Original</i>	<i>Translation</i>
И должен ни единой долькой Не отступаться от лица, Но быть живым, живым и только, Живым и только до конца. (Pasternak, 1956)	And you must not by a single hair Retreat from their face, nor bend, But be alive, alive your full share, Alive and only till the end. (Translated by Albert C. Todd)

In the translation of the twenty-first line the semantic substitution "ни единой долькой" appears - "by a single hair". Here the substitution is due to the fact that the lexical unit in the original cannot convey the full meaning given to it by the author. And since "дольку" in the original can be understood as a "particle", the translator gives it the form of a "hair", which "must not depart from the face", which is a very successful variant of translation substitution.

As a result of analysing the translation of the poem, we have come to the following conclusions:

- The author of the translation was able to convey the meaning of Pasternak's original poem as accurately as possible, which is probably due to his deep knowledge of Pasternak's work, the Russian language and Russian culture;
- The lexical units with the semantics of must or prohibition, verbs in the infinitive form are preserved: *Быть* – *to be*; *Прятать* – *conceal* – *спрятать*;
- The lines of the translation in content and semantic load almost completely coincide with the lines of the original: *Но надо жить без самозванства* – *Life must he lived without false face* - *Жизнь должна жить без ложного лица*;
- Words and word combinations close to each other in meaning are present: *Пространство* – *space* – *космос*. *Не шумиха* – *not loud noise* – *не громкий шум*;
- In only a few lines have we found added meanings and images not present in the original poem, and once we considered that a lexical unit in translation could not convey the full meaning given to it by the original author: *Retreat from their face, nor bend* – is added the phrase «*nor band*» - «*не сгибаться*».

In the context of translating Pasternak's metaphors, it's worth emphasizing an interpretative approach that centers on their expressive and stylistic attributes. Within this framework, a categorization is introduced, distinguishing between colloquial, literary, and inter-style metaphors. Notably, a significant aspect is the restriction of metaphor use within particular linguistic styles. In this context, numerous metaphorical constructions serve not only to convey the essence of a phenomenon but also to express distinct emotional attitudes, such as disapproval, affection, irony, rhetoric, and other subtle nuances. This layer of complexity and richness contributes to the multifaceted tapestry of Pasternak's poetry [6].

Flawed translations of poetry, particularly in English, can lead to a loss of metaphoric significance, potentially diminishing Russian poetry's global cultural standing. Pasternak's complex poetry can challenge translators, and relying solely on intuition or generic techniques risks losing his unique style, especially in metaphor translation. Maintaining a hierarchical structure and preserving metaphor integrity is crucial for reader accessibility.

Exploring Pasternak's metaphors reveals his distinctive artistic methodology, filled with intricate imagery. Pasternak's diverse metaphorical images harmonize to create unique poetic cadences, offering insights into his motivations and spiritual realm.

Translating Pasternak's metaphors is complex, requiring a deep understanding of language, context, emotions, and culture. Pasternak's poems contain polysemous imagery, adding exceptional depth to his work and making it a unique phenomenon in literature, inviting further critical analysis.

This section concludes our investigation into Boris Pasternak's metaphorical modes of expression. It highlights the outcomes of a comprehensive analysis aimed at understanding his unique artistic approach.

Our study focused on exploring the intricacies of Pasternak's metaphorical language, employing a comprehensive approach including literary examination, semiotic analysis of metaphors, and comparison of translations.

The findings confirmed the originality of Pasternak's metaphors, reflecting his profound understanding of the world and human psyche. These metaphors create distinctive rhythms that reveal his motivations and poetic philosophy. Translating these exceptional metaphors is a complex task requiring deep linguistic and cultural comprehension.

This study opens avenues for future research into Pasternak's use of metaphor and his impact on Russian and global poetry, benefiting fields like translation and literary studies. It enhances our understanding of language, culture, and an artist's vision.

Список использованных источников

1. Hughes, O. R. Princeton Essays in Literature Ser.: The Poetic World of Boris Pasternak, Princeton, 2015, 210 p.
2. Тюленев, С. А. Системный век русского поэтического перевода. Asia Pacific Translation and Intercultural Studies, 2016, № 2. – С. 123-145.
3. Manipuspika, Y. Analyzing Translation of Metaphor: A Case Study. Studies in Linguistics and Literature. Vol. 2, No. 1, 2018, pp. 1-13.

4. Cheetham, D., Literary translation and conceptual metaphors: From movement to performance. *Translation Studies*, 9 (3), – 2016. – pp. 241-255.

5. Жабина, О. М. Особенности перевода метафоры на английский язык в стихотворении Б. Пастернака «Зимняя ночь». *Тульский научный вестник. Серия История. Языкознание*. 2020, №2 (2). – С. 76-82.

6. Hariyanto, S. Problems in Translating Poetry. [Электронный ресурс]. – 2003. – (дата обращения: 20 июля 2023, URL: <http://www.translationdirectory.com/article640.htm>)

ӘОЖ 81.373

БАЙЫРҒЫ ТҮРКІЛІК ТІЛДІК ЖӘНЕ ТОПОНИМДІК БІРЕГЕЙЛІК (АБАЙ АУДАНЫ МАТЕРИАЛЫ НЕГІЗІНДЕ)

Ахметова Г.С.

«Alikhan Bokeikhan University» ББМ

Семей, Қазақстан, gulnur_51984@mail.ru

Белгілі бір халықтың өмір сүріп отырған территориясындағы топонимдердің қалыптасуына ең алдымен сол халықтың басынан кешкен тарихы, өмір салты, әлеуметтік-мәдени тұрмысы, кәсібі, басқа елдермен шекараластығы тікелей әсер етеді. Ономастика ғылымын зерттеуші ғалымдардың пайымдауынша қазақ тілінің топонимикасының қалыптасып дамуына бірнеше фактор әсер етеді. Осы факторлар негізінде қазақ топонимиясының қалыптасуының бірнеше қабаты аталып көрсетіледі: 1) Көне түркілік қабат, яғни түркі халықтарына ортақ жәдігер болып табылатын Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде (Күлтегін, Тоникөк, Білге қаған), Оғыз, Қимақ, Қарахан мемлекеті кезеңінде өмір сүрген алғашқы түркітанушы Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрік» атты еңбегінде және т.б. кездесетін жер-су, елді-мекен атаулары бүгінгі таңдағы қазақ тілінде қолданылып жүрген топонимдермен грамматикалық құрылысы, сөзжасамдық белгілері тұрғысынан ұқсас болып келеді. Бұл ұқсастықтар қазақ тіліндегі топонимдердің белгілі бір бөлігі лексикалық жағынан, я болмаса, қалыптасуы жағынан сонау көне түркі дәуірінен бері қолданыста болуы мүмкін екендігін көрсетеді. Сол себепті де бұндай топонимдерді көне түркілік қабатқа жатқызамыз. 2) Қыпшақ қабаты; XI ғасырдан бастап Ертіс пен Днестр өзендерінің аралығындағы, «Дешті Қыпшақ» даласын мекендеген орта ғасыр қыпшақтарының тарихи топонимдері ұлттық топонимиямыздың қалыптасу, даму тарихымен тығыз байланысты болып табылады. Сондықтан да, қыпшақ тілінде кездесетін ономастикалық атаулардың этимологиясы мен қазіргі қазақ ономастикасындағы антропонимдермен этнотопонимдерді салыстыру арқылы тарихи сабақтастықты көре аламыз. Олай болса, қыпшақ тіліндегі антропонимдердің көне семантикасын анықтау қазіргі қазақ тіліндегі топонимдер мен қыпшақ тілінде кездесетін топонимдердің этногенетикалық байланысы мен тарихи сабақтастығын анықтауға мол мүмкіндік береді. Этногенетикалық байланыспен тарихи сабақтастық қазақ ономастикасында қыпшақ қабатын қалыптастырады. 3) Кірме қабат; бұл топтағы топонимдер қатарын

көбіне қазақ даласына мұсылман дінінің таралуы негізінде келген арап-парсы тілдерінен, көршілес моңғол және орыс тілінен енген сөздер арқылы қалыптасқан антропонимдермен этнотопонимдер құрайды. 4) Негізгі тілдік қабат; бұл топқа тіліміздің сөздік қорындағы негізгі сөздерден құралған атаулар жатады. Сонымен, лингвистика ғылымының негізгі зерттеу объектісі болып табылатын топонимдерді әр қырынан зерттеу маңызды ғылыми тұжырымдарға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Абай ауданы Абай облысының оңтүстік - батыс жағында орналасқан. Абай өңірінің жер бедері аулан түрлілігімен ерекшеленеді. Олар өңір топонимдерінің қалыптасуына елеулі әсерін тигізеді сөзсіз. Мәселен, *Қарауыл, Ақшоқы, Архат, Саржал, Тоқтамыс, Қоңырәулие, Ералы, Қасқабұлақ, Бөрлі, Жидебай, Қарашоқы*, т.б. тәрізді жер-су атаулары өңірдің жер бедерінің айқын көрінісі болып табылады. Аудан көлеміндегі жер-су атауларының бай қоры тарихи және мәдени мұрамыз болып табылады. Себебі кез келген жер-су атаулары ғасырлар бойы қалыптасып, аймақтың табиғат жағдайларынан, сол өңірде өмір сүрген халықтың ежелгі және бүгінгі тарихын өн бойында сақтаған, ұлттың тұрмыстық және рухани мәдениеттерінен мәлімет бере алатын көптеген географиялық атаулар жиынтығы болып келеді.

Абай ауданының топонимикалық жүйесінің қалыптасуының сан ғасырлық тарихы бар. Сонау біздің жыл санауымызға дейінгі замандардан бастап, ғұндар, сақтар, көне түркілер, оғыздар, қыпшақтар, моңғол үстемдігі, жоңғар-қалмақ қақтығыстары, орыс отаршылдығы және т.б. тарихы оқиғалар мен кезеңдер өлке топонимдерінде өз іздерін қалдырмай қоймады. Абай ауданы жер-су атауларының осы ерекшеліктерін ескере отырып, төрт лексикалық топта қарастыруға болады: 1) көне түркілік қабат; 2) қыпшақ қабаты; 3) кірме қабаты және 4) негізгі тілдік қабат.

Көне түркілік қабат - Абай өңірі топонимдерінің қалыптасуының негізгі қабатының бірі. Ол көне түркі, яғни Күлтегін, Тоны көк, Білге қағаннан бастап, көне ұйғыр, Қарахан мемлекеті кезеңдерін, яғни осы кезеңдерде қалыптасқан Алтунуарук, Диуани Лұғат-ит түрік, Құтты білік, Диуани хикмет, Ақиқат сыйы сынды тарихи еңбектерде қолданылатын тілдік қабат пен бүгінгі таңдағы жер-су атауларының сабақтастығы мен сәйкестілігін көрсетеді. Мәселен, *Көкала су (қоныс), Көкбұлақ (жайлау)* топонимдерінің құрамындағы «көк» сөздері де Күлтегін ескерткішінің шығыс жүзінің отыз үшінші және бірінші жолында орын алады. Көк – «аспан түсті немесе жасыл» реңк мағыналарында қолданылады. Мысалдардан көріп отырғанымыздай, топоним құрамындағы сөздердің фонетикалық құрамы, лексикалық мағынасы мындаған жылдар өткеніне қарамастан, қалпын сақтап келеді.

Сонымен қатар, топонимдердің көне түркілік қабатын анықтауда баға жетпес шығармалардың бірі – Махмұд Қашқаридің «Диуани Лұғат-ит түрік» атты ғылыми еңбегі. Шығарма– сол дәуірде өмір сүрген түркі тілдес халықтардың тілдік ерекшеліктеріне, сөздік қорына талдау жасайтын, сол дәуірде қолданыста болған топонимді атауларды жинақтап, сипаттама беретін алғашқы, бірден бір туынды. «Диуани Лұғат-ит түрікте» сипатталатын кейбір жер атауларының Абай ауданы аймағы жер-су атауларының құрамында орын алуы өңірдің көне түркілік қабатынан маңызды мағлұмат береді. Мәселен, Шыңғыстау жотасының батысында Көксеңгір

деген оқшауланған тау бар. Махмұд Қашқариде де, Талас өңірінің маңында орналасқан «Кенчексенгир» деген жер атауы кездеседі. Яғни, бұл Қашқар қаласының солтүстік аймағы болып есептеледі [1, 480-2]. Бұл атаудың құрамындағы «сенгир, сеңгір» сөзінің бүгінгі таңдағы оронимде орын алуы көнеден бүгінге дейінгі тілдік, мағыналық байланыстылықты білдіреді. Екіншіден, Диуани-лұғатта автор «сеңгір» сөзіне таудың шығыңқы жері, таудың мұрны деген анықтама береді [1, 362-3]. «Сеңгір» - көне түркіден бері қолданылып келе жатқан сөз. Орта түркі тілдерінде сеңир, сенгир болып қолданылған бұл сөз «кез келген қабырғаның ұшы» мағынасын береді. Көне қыпшақ тілінде «сеңгір» тау, төбе деген мағына береді [1, 233 б]. Монғол тілінде «сегер» таудың арты, төбе мағыналарын береді [2, 73 б. Қазіргі түркі халықтарының тілдерінде де «сеңгір» сөзі сеңир, сеңгір, сенгир тәрізді фонетикалық варианттарда қолданылады. Мәселен, түрік ғалымы Бесим Аталай «сеңир» сөзінің этимологиясына тоқтала келе, Түркия елінің Анадолы аймағында «Сениркент» атты елді мекен атауын мысалға келтіреді. Сондай-ақ, халық арасындағы ауызекі тілде бұл елді мекен атауының «Сенгиркент» түрінде айтылатынын тілге тиек етеді [1, 360-2]. Абай ауданында орналасқан *Көксеңгір* тау атауының құрамындағы «сеңгір» сөзі де тіліміздегі ономастика тарихын сонау көне түркі кезеңіне дейін жетелейді.

Сонымен қатар Абай өңірінде *Байқошқар* атты көл атауы кездеседі. Атаудың адам есімімен байланысты берілген екендігі халық арасында тілге тиек етіледі. Ал Диуани-лұғатта болса, Баласағұнның оңтүстік батысында орналасқан «Кончгарбашы» деген көл атауы кездеседі [5, 382-3]. Қалай болғанда да, осы екі атауда орын алған қошқар және кончгар сөздері бір мағынаны беретін фонетикалық варианттар болып табылады.

Абай ауданы топонимикасын құрайтын *Ащысу, Шүйгінсу, Қарасу, Молалы су* тәрізді жер-су атаулары да көне түркілік қабатқа жататын атаулар. Себебі қай түркі тілдес халықты алсақ та, ономастика кеңістігінде «су» сөзімен байланысты жер-су атауы кездеспейтін халық жоқ. Мәселен, түрік тілінде Аксу, Қырмызысу, Карасу деген атауларды жиі кездестіруге болады. Осы аталған мәліметтерге сүйене отырып, Абай өңірі топонимикасының көп бөлігін көне түркілік қабат құрайтындығын байқауымызға болады.

Араб тілінен енген топонимдер негізінен, діни ұғымды білдіретін атаулар болып келеді, олардың тілімізге енуіне ислам дінінің әсері мол болған. Араб тілінен енген атауларға: әулие, молда, мола, мешіт, мазар, кесене, зират сөздерінің тіркесімен келген атаулар жатқызылды. Мәселен, *Әулие тас, Қоңыр Әулие үңгірі, Әулие бұлағы, Қос кесене, Ералы Әулие кесенесі, Еңлік-Кебек кесенесі*, т.б.

Сонымен қорыта келе, Абай өңірінің жер-су атаулары қазақ тілінің тарихи қалыптасуы мен дамуынан, ерекшеліктерінен, халықтың басынан кешірген тарихи кезеңдерінен мол мағлұмат беретін тілдік бірліктер. Олардың жасалуына ен алдымен, сонау көне түркі дәуірінен бері қолданылатын географиялық терминдер негіз болған. Мәселен, жер-су атаулардың құрамында орын алатын шоқы, түбек, ой, қырат, сеңгір, тас, бұлақ, төбе, тау тәрізді топонимикалық атаулар сонау түркі дәуірі жәдігерлерінде ұшырасатын атаулар қазақ ономастикасының қалыптасуына негіз болған. Бұдан уақыт сынына ұшырағанына, азын-аулақ дыбыстық өзгеріске түскеніне қарамастан, жер-су атауларының құрамында келетін бұл сөздер о бастағы

мағыналарын сақтап қалған. Яғни жер-су атауларының құрамында келіп, сол аймақтың кешегі физикалық-географиялық ерекшелігінен ақпарат береді. Сондай-ақ, қазақ халқының басынан кешірген тарихи оқиғалар, жер-су атауларының пайда болуына байланысты сақталған аңыздар да өңір топонимикасының этимологиясынан мол мағлұмат береді. Кей уақыттарда халық этимологиясы мен ғылыми этимологиялық тұжырым арасында алшақтық та байқалып, екі тұжырым бір-бірімен қиыспайтын мысалдарды кездестірдік. Мұнымен бірге Абай ауданы топонимдерінің құрамында сол өңірде өмір сүретін халықтың шаруашылығымен, тұрмыс-тіршілігімен, наным-сенімімен байланысты қалыптасқан атаулар да бар. Сол себепті Абай өңірі жер-су атауларын ұлттың тарихы, шаруашылығы, мәдениеті, наным-сенімімен өзара байланыста қарастыру көптеген ғылыми тұжырымдарға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ATALAY, Besim DivanüLûgat-it-Türk, I-IV. Ankara: TDK Yayınları, 2006.
2. AKBULAK, Özlem. Divanülûgat-it-türk'te yer şekillerine ilişkin terimler. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/6 Spring 2014, p. 17-38, ANKARA-TURKEY.
3. Өзбеков С. Мұра. Алматы: Қайнар, 1998. – 304 б.
4. Сейітова Ш.Б. Қазақ этнонимдерінің тарихи-лингвомәдени жүйесі (Шығыс Қазақстан аймағы материалдары бойынша) 10.02.02 – қазақ тілі ФГДД.
5. Махмұт Қашқари «Дивани лұгат-ит Түрк» сөздігі әзірлеген Türk Dili Kurumu, 2003 жыл 1-том, 85 бет. 348б.)
6. Назарбаев Н.Ә.. Ғасырлар тоғысында. Алматы: Өнер; 2006. – 640 б.

УДК 37.02

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫНДА МӘТІНДЕРДІ ОҚУҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН АРТТЫРУ

Базылжанова М.М.

«№2 жалпы білім беретін орта мектебі» КММ, Курчатова, Қазақстан
k_makpala@mail.ru

Халықаралық сарапшылардың айтуынша, жетістіктерге қол жеткізіп, бәсекеге қабілетті әрі қазіргі қоғамда өзара байланыс орната білетін тұлға болып қалыптасу үшін кітап оқуға деген құштарлықтың әсері мол.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жылдам дамуына байланысты қазіргі таңда елімізде оқушы жастардың кітап оқымайтыны жасырын емес. Осыдан қоғамдағы мәселе оқырман мәдениеті мен сауаттылығының дағдарысын көрсетеді. Дамыған елдердің көпшілігі, соның ішінде Қазақстан да белсенді, бұл құбылысқа қарсы тұру мақсатында шаралар қабылдануда.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінде берген тапсырмасына сәйкес БҒМ «Оқуға құштар мектеп» жобасын

бекіткен болатын. «Оқуға құштар мектеп» жобасыны аясында көркем әдебиеттер тізімі 4 бағыт бойынша жүзеге аспақ. Яғни олардың қатарына еліміздің үздік классиктернің кітаптары, ана тіліне аударылған шетелдік әлем әдебиетінің жауһарлар, сонымен бірге қазіргі заманғы ақын-жазушылардың кітаптары енетін болады. Білім берудегі кітап оқуға үйрету мәселелері әрдайым маңызды болғанымен, оқу сауаттылығын дамыту тапсырмасы ҚР-ның мемлекеттік білім беру стандартын жүзеге асыратын заманауи мектеп үшін жаңа сала болып табылады. Оқу сауаттылығы қазіргі қоғамдағы өмірге дайындық үшін ең маңызды көрсеткіштерінің бірі ретінде қарастырылады[2].

Функционалдық сауаттылық тұлғаның білім, білік, дағдылары арқасында әлеуметтік ортаға тез бейімделуі-білім беру нәтижесі болып табылады. Әлеуметтанулық зерттеудің нәтижелері бойынша балалардың есеюіне қарай кітап оқуының азаюы үрдісі байқалады.

Оқуға деген қызығушылықтың төмендеуінің себептері:

✓ бұқаралық ақпарат құралдарының әсері (кітап оқу алдында, компьютерде, ұялы телефондарда көп сағаттық отыруға ауыстырылады);

✓ бірінші сыныпқа келген білім алушылардың оқу жұмысына ересектердің қызығушылық танытпауы;

✓ қоғамдық ортаның күрт өзгеруі (қиын отбасылар) [3].

Жаңа ақпараттық қоғамдағы адамға қойылатын талаптар артып келеді. Қазіргі әлемде адам өмір бойы оқуға мәжбүр. Өзін-өзі жетілдірудің шарттарының бірі - негізгі құзыреттерді жетілдіру. Осыдан ақпараттық әлемнің кілті-оқу болып табылады.

Оқу-тәрбие, білім беру және дамудың негізгі құрамдас бөлігі. Бұл тұлғаны қалыптастырушы және дамытушы, білім алу және мәдениетті тарату құралы, коммуникативтік және маманның кәсіби құзыреттілігі, адамның өмірдегі жетістікке жету құралы. Баланың қиялын дамытуда, классикалық әдебиет тілін игеруде, сөйлеуді дамытуда оқудың маңызы зор.

Мәтін оқытудың әдісінің негізгі бір бөлігі деп сенімді түрде айтуға болады. Барлық мектептің гуманитарлық және техникалық пәндерінде мәтінмен жұмыс жасалады. Бірақ қазіргі мектепте біз оқымайтын балалар мәселесіне тап боламыз. Сондықтан бұл өзекті мәселе.

Мәтіндермен жұмыс істеу тәжірибесімен бөлісуімнің мақсаты-зейінді жақсарту, мотивацияны, оқуға деген қызығушылық арттыру әдістерімен таныстыру. Шет тілі сабақтарында мәтінмен жұмыс жасаудың нақты әдістерін қарастырайық.

Бірінші әдісі білім алушылардың мәтінді ауызша оқу, мәтінде қысқаша көп кездесетін сөздерді қалдырып қойып, білім алушыларға сол сөздерді табуға ұсынылады. Қалып қойған қысқаша сөздерді табу арқылы оқушылардың өзара жарысуы, сонымен қатар мәтінді бірнеше рет тыңдау арқылы өз қателерін табу[4].

Мәтінді бірнеше рет тыңдау нәтижесінде мәтін бойынша жаттығуларды тезірек және дұрыс орындауға мүмкіндік береді және кейінгі ауызша мазмұндауға дайындайды. Тапсырма жеңіл болғандықтан, жасырылған сөзді табу барысында, балалар арасында қызығушылық, бәсекелестік пайда болады. Сынып тапсырманы

мүқият бақылап, барлығы өздерін сынап, оқығысы келеді, тапсырма ойынға, бәсекелестікке айналады.

Келесі әдісті мәтінді аудару уақытында қолданамыз мысалы, мұғалім мәтінді қателер жіберу арқылы аударарды (антоним немесе мағынасын бұрмалау арқылы), оқушылардың міндеті қате аударманы тауып оны мәтінмен сәйкес дұрыс аудармасын табу, оны түзету. Бұл әдіс мағыналы, ойластырылған аудармаға қол жеткізуге, зейінді тұрақтандыруға, белсенді жұмыс жасауға мүмкіндік береді[5].

Сондай-ақ, үлкен мәтіндермен жұмыс істеудің тиімді әдістерінің бірі-оны бөліктерге бөлу. Мәтіннің қысқаша үзіндісін оқимыз (балалар ауқымды ақпаратпен жұмыс жасауға қызықпайды, олар қысқаша форматта ақпаратты қабылдауға онымен жұмыс жасауға дағдыланған), ол бойынша келесі тапсырмалар орындалады: сұрақ–жауап, суретпен сәйкестендіру, кілтті сөз табу, негізгісін ерекшелеу, осылайша оқушылар тапсырмаларды орындау арқылы дәптерлеріне қысқаша конспект жазады. Тәжірибе көрсеткендей, бұндай жұмыс оқушылар мәтін бойынша шындық/жалған немесе тесті жақсы орындайды. Нәтижесінде ауызша мазмұндауға дайын тірек аламыз.

Мәтінмен жұмыс істеудің тағы бір нұсқасы «қатені табу» . Қателер әр түрлі болуы мүмкін, мысалы, грамматикалық, орфографиялық, ақпаратты бұрмалау, бірақ ең қызықтысы мәтінге «Stand up and say –Hello!» сияқты тапсырмасы бар сөз тіркестерін қосу. Фраза мәтіннің ортасында немесе соңына қарай енгізіледі, сондықтан оны байқау қиын. Оқушылар бұл мәтінді оқып тапсырманы орындайды . Бұл әдіс оқу дағдыларын жақсы дамытады. Қорытындылай келе, оқуға қызығушылық әлбетте ойын және бәсекелестік арқылы жүзеге асырылады.

Мысалы Афанасьеваның 5 сыныпқа арналған RainbowEnglish оқулығынан тапсырма: 1)Детям дается задание прочитать текст, не читая предлог in.

In Russia we have school holidays in spring, in summer, in autumn and in winter. Our summer holidays are the longest. They usually begin in June and finish in August. School begins in September. Russian schoolchildren say that they like their summer holidays very much. Many children spend their holidays in the country. Some boys and girls travel in Russia and abroad with their parents. Russia is a very big country, bigger than many countries in the world. There are a lot of interesting places in it. Last summer my parents and I travelled to Nizhny Novgorod. Nizhny Novgorod is an old city on the Volga. My sister Kate, our parents and I went to Nizhny Novgorod by train. To travel by train can be as comfortable as to travel by plane or by sea. We liked the city of Nizhny Novgorod, one of the biggest and oldest cities in Russia. We saw the Kremlin with its thirteen towers and went to Pokrovskaya Street to buy some presents for our friends. Kate and I enjoyed our holidays. We are going to visit Nizhny Novgorod again next summer and see more of the place.

2)Robin Scott is a schoolboy. He is from London. He is twelve. He has parents and grandparents. His parents are young. His father is a pilot. He is big and strong. He has a big new car. It's bright blue. It's a very good car. His mother is nice. She is thin but she is not weak. She has three fat cats. They are her pets. Her father and mother are not in London. They are on the farm. They have horses, cows and sheep on the farm. Robin helps his grandparents on the farm. He can feed the animals. (RainbowEnglish, 3 класс, 1 часть, упр. 4 стр. 70-71) [6].

Робин Скотт школьник. Он из Лондона. Ему десять лет. У него есть родители и бабушка с дедушкой. Его родители молодые. Его мама – пилот. Он большой и

сильный. У него есть новый самолет. Она светло-синяя. Это очень хорошая машина. Его мама красивая. Она стройная и слабая. У нее есть три кота. Они ее домашние питомцы. Ее бабушка и дедушка не в Лондоне. Они на ферме. У них есть лошади, коровы и грузовики на ферме. Робин помогает бабушке и дедушке на ферме. Он может играть с животными.

Қорытындылай келе, *оқу іс-әрекетін қалыптастыру* – маңызды міндеттердің бірі заманауи оқу процесі.

Бүгінгі таңда оқу әрекеті басты мақсат пен міндет болып табылады оқушының оқу көрсеткіші. Оқырманның саналы түрде мүмкіндігі бар оқу материалын таңдау, алғанын тиімді пайдалану оқу-тәрбие процесіндегі білім, білік және дағды. Оқырман белсенділігін қалыптастыру ғана нәтижелі болмақ мектепте заманауи тиімді технологияларды қолдану шартымен және оқыту әдістері.

Қазіргі заманғы оқушылардың оқу және қолдану қабілеті өмірдегі көркем әдебиет, шығармадан жауап табу өмірлік маңызды мәселелер, қоршаған ортамен қарым-қатынасқа түсу, іскерлік қабілеттерін қалыптастыру, рухани жан дүниесін байыту. Сондықтан мұғалімнің басты міндеті – баланың ішкі жан дүниесін ояту бастама, автормен диалогқа саналы көзқарас қалыптастыру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. http://window.edu.ru/resource/352/60352/files/Report_PIRLS2006.pdf
2. Методические рекомендации «Читательская деятельность школьника». – Астана: НАО им. И. Алтынсарина, 2018. – 162 с
3. Д 70 «Достижения по чтению, математике и естествознанию: результаты исследования PISA-2018 в Казахстане», Национальный отчет / АО «Информационно-аналитический центр», 2020 - 150 стр.
4. <https://infourok.ru/metodicheskaya-razrabotka-vneklassnogomeropriyatiya-igra-puteshestvie-literaturnyj-dilizhans-4165821.html>
5. «Мектеп оқушысының кітап оқу іс-әрекеті» әдістемелік ұсынымдамалары – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2018. – 161 б.
6. Английский язык. 5 класс. Rainbow English. О.В.Афанасьева, И.В.Михеева, К.М.Баранова. Просвещение: Дрофа, 2022ж.

ӘОЖ 37

ҚОЙШЫБЕК МҮБӘРАК ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ АРХЕТИПІ

Бақытқызы Д.

Ғылыми жетекші: Сыздыкова Б.Е., п.ғ.м.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан
e-mail: dana.bakytkyzy@list.ru

Архетип жайлы әдебиеттануда көптеген анықтамалар бар. Карл Густав Юнг архетип дегенде еске бірден келетін, сақ етіп санамызда сақталған тұлға. Десек те, Юнгқа дейін де архетип жайлы деректер келтірілген. Оған архетипті-ұжымдық бейсаналық тұрғыда қарастырған Платон еңбектері дәлел. Юнгтың ұстазы Фрейд

миды екі қабат негізінде қарастырып, бірінші қабат-сана, екінші қабат-бейсаналық,- деп көрсетеді. Ал, Юнг болса бейсаналықтан кейінгі қабат барын аңғарады да, оны архетип деп жүйелеп, туа біткен ақпарат, қасиет қоры деген анықтама береді. Осы туа біткен алғашқы бейне кейін келе өмірдің түрлі құбылыстары арқылы толысып, образға айналады [1,99]. Бұл образ арқылы туа біткен прототипті тани аламыз. Түркі халықтарында архетип- адамның табиғи, төл болмысына негізделуі, - деп көрсетіледі. Демек, архетип- үнемі, бейсаналы тұрғыда қайталанатын түпнұсқа болмыс,- деген тұжырымға тоқталамыз.

Юнг архетиптерді мынадай түрге бөліп қарастырады:

- 1) Өздігінен-ең негізгі, ортақтық, тұтастыққа негізделген архетип.
- 2) Шалфей-білімге, данышпандылыққа ұмтылыс.
- 3) Құдай-ішкі дүние мен сыртқы дүниенің байланысын сезіну.
- 4) Анима және Анимус-ер және әйел бейнесі.

Ал, ТМД-лық зертеушілер Е. Петрова, В. Шишкиндер К.Г. Юнгтің еңбектері бойынша:

Көлеңке Архетипі,
Анима Архетипі,
Ана немесе Жан Архетипі,
Абыз Архетипі,
Анимус Архетипі,

Сәби Архетипі сияқты алты негізгі архетипті атап көрсетеді [2]. Ана архетипі- мәңгілік өшпес бейсаналықты, сәби архетипі- бастаманы, бейкүнәлікті, анима және анимус архетипі-нәзіктік пен батылдықты, абыз архетипі-саналы және бейсаналы сфераны білдіреді [3, 6]. Ментальді тұрғыда жүзеге асатын архетиптің біздің өмірдегі маңызын осы типтік бөліністердің жиілігінен, жалпы түп негізді анықтаудың артықшылықтарынан байқауға болады.

Негізгі бөлім: Қазақ прозасындағы әйел архетипі

Архетип мифтік фаза тұрғысынан көрініс табады, символ арқылы беріледі. Біздің зерттеу объектіміз- мифтік шығармалар төңірегінде екені аян. Кіріспе бөлімде берілген архетип бөліністерінің ішінен біз әйел архетипіне тоқталамыз. Әйел дегенде бізге ана образы елес береді. Прометей мифінде айдаһармен болған ұрыс-бұл ата-анамен ұлдың арасындағы қақтығыс, - деп көрсетіледі [3, 8]. Яғни, дүниеге келгеннен бері әке мен қыз, ана мен ұл жақындығы белгілі. Ана мен ұл арасындағы жақындықтың бұзушысы-әке образы. Сонымен қатар, ана архетипіне қатысты тілімізде «жер ана» тіркесі қолданылады, көне грек елдерінің мифологиясында «Гейя-жер құдайы, анасы» деген түсінік бар. Бұл жерде жер ана архетипінің жалпы халыққа ортақтығын аңғара аламыз.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің студенттеріне сауалнама жүргіздік.

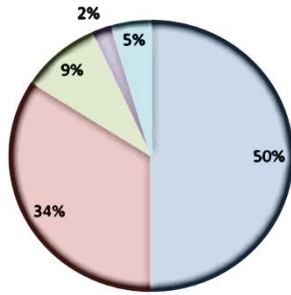
https://docs.google.com/forms/d/19UJUuSQ03Fqa6L8xmKI7jvi18_2WHTuM8wNLdQTrRPM/edit?pli=1

Сауалнама барысында: 1)Әйел дегенде ойыңызға келетін алғашқы сөз, ой?
2)Қазақ әйелі дегендегі алғашқы ой? сынды сұрақтар қойылды. Берілген жауаптарды келесідей диаграммаға үлестірдік:

■ ана ■ нәзіктік ■ сұлулық ■ тіршілік ■ жаулық

Қазақ әйелінің образы

Психология ғылымының кандидаты Валентино Дудкоға:

Сіз, қазақ әйелін не нәрсеге ұқсатасыз немесе оларды немен байланыстырасыз? - деген сұрақ қойылады.

-Табиғатқа ұқсатамын – күн, кең дала, жел, бір сөзбен айтқанда – «еркіндік», - деп жауап берген. Сонымен қатар, «Жұмбақтас» жартасына қатысты мыстан кемпір мен жас қыздың образын әдемі алмастыратындығын айтады. Мұнда екі стихияның образы-мейірімді ана және залым ана. Ғалым қазақ әйелдерінің архетипі деп суреттеген [4].

Қазақ прозасындағы әйел бейнесінің архетипін келесідей кесте арқылы жинақтадық:

Архетип:	Мысал:	Түсініктеме:
Тәңір, жаратушы	Ұмай ана	Әйелдің өмірге физиологиялық тұрғыда бала әкелуі-жаратушы функциясын атқарады.
Залым, жауыздық	Мыстан, жезтырнақ	Уақыт өте келе залым кейіпкерге айналған мифтік образдар.
Өнер	Қойбас ана	Қой мүйізді домбыраға жан сыйлаған Қорқыт атаның қарындасы, мифтік образ.
Еркіндік	Ақбота	Оралхан Бөкейдің «Жетім Бота» шығармасында ботасын жетектеген, теңіз бойында сағымға айналған жетім қыздың образы.

Қазақ прозасында, қазақ мифологиясында осындай әйел архетипінің бірнеше бейнесі көрініс табады.

Менің әр шығармамның артында бір әйел тұрады, – дейді көп жазушылар аяқ баса бермейтін мифтік сарындағы туындылардың авторы Қойшыбек Мүбәрак [5]. Қаламгердің бұл жанрда қалам тартуына өзіндік себептер де бар. Бала кезінен ауыл арасында мифтік, аңыз желілеріне қанық болып өскендігі болашақ әдебиеттегі өзіндік жолды табуына септігін тигізді.

Қойшыбек Мүбәрактің «Бұлтарыс» әңгімесінде болашақтан келген өз шығармасындағы Майраның образынан нәзіктікпен ерін өзіне бағындыратын ерке әйел архетипін байқаймыз. Туындыдағы Естердің шығармасын өзі танымайтын бейтаныс сылқым арудың өзгерткеніне көнуі осының дәлелі.

Шығарма сонында:- Естер, мен Ләйла емес, Майрамын ғой, – деуінің өзінде де авторлық құбылту байқалады [6].

«Ай толған түндегі ақ қыз» шығармасында перілер, пері көші сынды мифтік желілер кездеседі. Сонымен қатар, тұмар тағу, ай толғанда перінің қызына дұға оқу

сынды тәңіршілдік наным-сенімдер шығармада көрініс табады. Туындыдағы перінің анасының образы-әйелдің жанашырлық архетипімен ұштасады. Себебі, баласы үшін тайсалмаған ана кесімін байқаймыз. Ақ көйлекті пері қызы пәктік бейнеде сипатталады. Пері қызының: Мәңгіге осы жұмақ мекенде бірге қалар едік, әттең, ақ жаныңды кірлетіп алғаның, -деуі осы сөзіміздің дәлелі [7].

Шығармада Жәміш апайдың тұмар әйел қолына түссе, еркектің барынан айырылатынын айтуы; Соныңдағы тұмардың Айна қолына түсуі; Бас кейіпкердің барынан айырылуы перінің қызы мен Айнадан айырылғанына тең. Бұл жерде өмірдің негізі-әйел деген ой жатыр. Әйелді негіз, ұйытқы архетипінде көре аламыз.

Ғылыми-зерттеу әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, ғылыми-әдеби еңбектерді оқып, ізденіп, көркем шығармадан мысал келтіріп, сауалнама жасап, нәтиже мен талдау жүргізілді. Әдебиеттің басты объектісі-адам болғандықтан, адамзат тұптамасын, сезімін, қасиетін зерттеу үнемі ескірмейтін тақырып. Зерттеу жұмысын жүргізе отыра, келесідей ойға келдік:

-архетип- адамның түпнегізі, түпнұсқа қасиеті;

-архетип көптеген ғылымның негізі;

-әйел архетипінің типтерін қазақ прозасында кеңінен байқай аламыз;

-Қойшыбек Мүбәрак шығармаларында жаңашыл әйел архетипі көрініс табады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1) Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного //Архетип и символ/ пер. А.М.Руткевича. - М: Ренессанс, 1991.- 485 с.

2) <https://abai.kz/post/17289>

3) Мелетинский Е.М. О литературных архетипах / Российский государственный гуманитарный университет. — М.. 1994. — 136 с.

4) <https://qamshy.kz/article/15619-resey-psikhology-qazaq-ayelderininh-arkhetipituraly-dal-osy-dgerde-men-naghyz-a>

5) https://adebiportal.kz/kz/news/view/qoisybek-mubarak-menin-arsygarmamnyn-artynda-bir-aiel-turady__20426

6) <https://bilim-all.kz/article/13307-Bultarys>

7) <https://adebiportal.kz/kz/amp/news/view/22278>

ӘОЖ 37

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУЫНЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Балыкбаева Д.С., қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
«№18 жалпы орта білім беретін мектеп» КММ, Семей қ., Қазақстан
e-mail: dinara.balykbaeva@mail.ru

Бүгінгі таңда білім беру саласындағы негізгі бағыт - «білім берудің мазмұнын орталық білімнен біліктілік мазмұнына қарай (нәтижеге бағдарланған білім беру) өзгерту» болып табылады. Сондай-ақ, тұжырымдамада «білім берудің мазмұнын дүниені тұтастай қабылдауды қамтамасыз ететін: тіл мен әдебиет ... сияқты білім беру салалары арқылы іске асыру» қажеттігі айтылған.

Нәтижеге бағдарланған білім берудің негізі оқушының дара тұлғалық қабілеттерін дамытумен анықталады.

Дара тұлғаға бағытталған педагогика, өзінің аты айтып тұрғандай, білім беру процесінде оқушыны негізгі тұлға деп қабылдау болып табылады.

Филология ғылымының докторы, профессор Нұржамал Оралбаеваның: «Оқушы тілін дамыту ауызша және жазбаша жүргізіледі. Тілді оқытуда бұл екі бағыт қатар байланыста іске асырылады. Қазақ тілін оқытудың алғашқы кезеңінде ауызша тіл дамыту басымдық болды. Сөйлеу тілі кейінірек жазба тілді дамытуға негіз болады», - деген пікіріне сүйенсек бөгде ұлт мектептеріндегі қазақ тілі сабағының арқауы – тіл дамыту жұмысы болуға тиіс.

Тіл дамытуда:

1. Сөздік қорын байыту
2. Байланыстырып сөйлеуді дамыту
3. Грамматикалық тұлғада жүйелі сөйлеуді үйрету
4. Сөйлеу мәдениетін қалыптастыру міндеттерін жүзеге асыру бағытында жұмыс жүргізетініміз өздеріңізге мәлім.

Кез келген тілді оқытуда әдіс-тәсілдерді пайдаланудың маңызы зор. Бүгінгі күні қазақ тілін оқыту барысында сол әдіс - тәсілдерді одан әрі жетілдіру міндеті тұр. Ол үшін тілге үйретіп, тілді дамытатын әдістердің тиімділігін арттыру керек. Сол тиімділікті арттыру шарттардың бірі- сабақта әр түрлі әдістер мен құралдарды пайдалану. Бұл үшін әдістеме шеберлік қажет.

Оқушылардың ойын дамыту, яғни, дұрыс жазу, дұрыс айту, дұрыс оқи білу дағдыларын ұлттық ойындар арқылы қалыптастыру. Мәселен, сабақта грамматика материалдарын, сөзбен сұхбат, әңгіме, мәтін құрастыру, оны есте сақтап қалу мәселелері жоспарлаған делік. Сабақта сөздік қорын дамыта отырып, оқушыларға сабаққа байланысты лексикалық минимумды дамытамыз. Мысалы, яблоко- алма, груша- алмұрт, виноград- жүзім сөздерді сөздік дәптерлеріне жазғызамыз. Оқушылар жаңа сөздермен сөйлем құрастырады.

Қазақ тілі пәнінің негізгі мақсаты - мектеп оқушыларын қазақ тілінде сөйлеп, жаза білетін дәрежеге жеткізу, қазақ халқының әдет - ғұрпын, тарихын танып білуге талпындыру, тілін құрметтеуге тәрбиелеу. Ал мұның бәрі - оқушылардың интернационалдық, патриоттық рухта тәрбиелеу жұмысымен ұштасып жатыр.

Оқушылардың мемлекеттік тілді үйренуі сөздік қордың байлығы арқылы ғана іске асатындығын өмір тәжірибесі көрсетіп отыр. Сондықтан да мен осы жұмысымда тіл дамытудың тиімді жолдарын іздеп, қолдану барысын көрсеттім. Оқушылардың сөздік қоры көбейген сайын бақылау жаттығуын жүргізу, бақылау тест алу, оқушылар көптік, септік, тәуелдік жалғауларын есте сақтап қалу үшін арнайы перфокарталар арқылы тексеріп отыру, грамматикалық тапсырмаларды сызба арқылы беру, оқушылардың шығармашылық жұмыстары тіл дамытуда тиімді әдістердің бірі болып табылады.

Қазақ тілі мұғалімдерінің мақсаты сөйлей білуге, өз пікірін өзгеге жеткізе білуге, тілдік қорын дамытып, қазақ тілін қатынас құралы ретінде пайдалана білуге үйрету. Ол үшін мына әдістерді пайдалана отырып жұмыс жүргізу керек.

Түсіндіру әдісі - мұғалімнің оқу материалын тиянақты, сапалы түрде жеткізуі, яғни мұғалім түсіндірілетін тақырыпты айқын етіп қойып, дәйекті түрде жеткізеді.

Грамматикалық тақырыпты басқа ұлт өкілдеріне түсіндірген кезде орыс тілінде салыстырмалы түрде түсіндірген өз нәтижесін береді.

Сұрақ-жауап әдісі - ауызша сөйлеуге, тіл дамытуға көмектеседі, бұл әдіс, әсіресе, мәтінмен жұмыс жасау кезінде өтілген грамматикалық тақырыптарды бекіту мақсатында қолданылады.

Мәтін бойынша тіл дамыту әдісі - белгілі бір тақырыптағы мәтінмен, мәтінде қолданылатын сөздікпен жұмыс жүргізу барысында, мәтіндегі жаңа сөздерді игеруде оқушы лексикалық қорын байыта отырып, қазақша сөйлеуге, сұхбаттасуға мүмкіншіліктері арта түседі.

Аударма әдісі - екі тілге тән грамматикалық ерекшеліктерді игерту үшін өзара салыстыра отырып қазақ тілін саналы меңгерту үшін аса тиімді әдістің бірі. Аударма әдісі сөйлем құрамындағы сөздердің орын тәртібін, қазақ тіліндегі сөз тудырушы, сөз түрлендіруші жұрнақтардың ерекшеліктерін т.б. меңгерту үшін қолданылады.

Сөздікпен жұмыс істеу әдісі - жаңа сөздерді, сөз тіркестерін аударып немесе мағынасын синоним сөздер арқылы түсіндіріп, сөздердің өзара байланысын түсіндіріп, сөйлем құрып үйрету арқылы түсіндіру.

Қайталау әдісі - өткен тақырыптарды тиянақты есте қалдырудың ұтымды тәсілі. Бұл да жүйелі, үздіксіз қайталау нәтиже береді.

Жаттығу әдісі арқылы қазақ тілі грамматикасынан түсініктеме беріп, оны жаттығу жұмыстары арқылы дәлелдеп, үйренушілерге бірінші орында грамматика емес, сөйлей білуге үйрете алады.

Сабақты бекіту мақсатында сұрақ-жауап жұмысын жүргізіп, сол сабақта олардың нені үйренгендерін, нені білгендерін байқаймын, түсінбеген жерлерін түсіндіремін. Сабақ аяқталуға бес минут қалғанда үй тапсырмасын беріп, не істейтіндіктерін айтамын. Сабақтың соңында қорытынды жасап, кім сабақта қалай жұмыс істегендерін, неге баса назар аудару қажеттігін айтып, бағалаймын. Жаттығу материалдары оқушылардың жалпы ой-өрісін, білімін, дүниеге көзқарасын қалыптастыру мақсатын көздеуі керек.

Тіл үйренудің тиімділігін арттыруда оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім әрекеттерін қатар ұйымдастырудың маңызы зор. Оқылым бойынша берілген материалдағы әрбір тілдік қатысымдық тұлғалардың мағынасын біле отырып, оны тілдік қарым-қатынаста кеңінен пайдалана білу мүмкіндігіне ерекше мән береді. (3)

Жазылым бойынша: оқушының айтар ойын басынан аяғына дейін толық жаза білуі; көзқарасын, пікірін қағазға түсіріп жеткізуі; суреттерді, заттарды, кейбір іс-әрекеттерді бейнелеп жазып, қысқаша әңгімелеп бере білуі; естігенін не оқығанын қысқаша жаза білу қажеттігі ескеріледі.

Тыңдалым бойынша: есту арқылы қабылдау және ұғу; мағыналы, маңызды хабарды ұғып алып, есту арқылы қабылдау және ұғу; мағыналы, маңызды хабарды ұғып алып, қажетке жарата білуі көзделеді.

Айтылым бойынша: оқушының сөйлей білуі, айтар ойын жеткізе білуі; екінші адаммен түсінісе білуі; ойын ауызша жеткізіп қана қоймай, оған жауап ала білу мақсаты қойылады.

Тілдесім бойынша: өзара пікірлесудің нәтижесінде бірінің ойын бірі ауызша да, жазбаша да түсіну және оған жауап қайтара білу; тілдесім арқылы бір-бірінің сезімін, көңіл-күйін, бөлісе алуы тиіс.

Оқу орыс тілінде жүретін мектептердегі қазақ тілі сабақтары тек мәтін оқумен, оны қазақшаға аударумен шектеліп және орыс тілінде жүргізіліп кету тәжірибесінен үзілді-кесілді аулақ болу мақсатында, тілдік қызметтің бес түрі де: сөйлесім, оқылым, тыңдалым, жазылым, тілдесім ұтымды қолданылып, тілдің қатысымдық жағына басты назар аудару алғы шарт ретінде алынуы керек. Сонымен, қорыта айтқанда, өзге тілді мектептерде оқылатын қазақ тілі сабақтарында коммуникативтік ұстанымға негізделген оқу процесінде баланың сөздік қорын молайту арқылы, өзінің ойын еркін жеткізе білуі, жаза білуі, өзінің көзқарасын дәлелдеп, қорғап шығуы, тілдік қатысымдық тұлғаларды қарым-қатынас барысында пайдалана білуі арқылы оқушыны қалыптастырудағы маңызы зор.

Сонымен тіл дамыту - ой дамыту деген сөз. Тілі жақсы дамыған бала дұрыс ойлап, сол ойын дұрыс жеткізе алады. Тіл дамытуда оқушылардың ақыл-ойы, қабылдау формалары төмен болса, онда мұғалім жоғарыдағыдай түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып белгілі нәтижелерге жетуіне болады.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Қ. Бітібаева, М. Мұқашева. Технология талаптары және әдебиет сабағы (мақала). Қазақ тілі мен әдебиет, 2/2004 (3)
2. Жаңа жоба – жаңашылдық бастауы- Алматы, 2012 жыл.
3. Ел-назар – Республикалық журнал № 05(08) мамыр 2012 жыл 21 бет.
4. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Астана, 2012 жыл.

ӘОЖ 37

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Балыкбаева С.К., қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
«№15 жалпы орта білім беретін мектеп» КММ, Семей қ., Қазақстан
e-mail: sara.balykbaeva@mail.ru

Ж. Аймауытов айтқандай: «Сабақ беру – жай ғана шеберлік емес, ол жаңадан жаңаны табатын өнер» десек, бүгінгі оқыту жүйесінде әр түрлі инновациялық технологияларды пайдалану тәжірибеге еніп, нәтижелер беруде.

Бүгінгі таңда негізгі талап – өмірден өз орнын таңдай алатын, өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап, кез-келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласынан білімі мен білігін көрсете алатын, өз ойы мен пікірін айта білетін, мәдениетті жеке тұлғаны қалыптастырып тәрбиелеу. Оқыту әдістері - оқытудың мақсат-міндеттеріне сай оның мазмұнын оқушыларға меңгертуде оқытушы мен оқушылардың қолданатын амал-тәсілдері мен құралдарының жиынтығы болып табылады. Оқытушы оқыту әдістерінің көмегімен оқушыларға білім беріп, олардың

тәжірибелік әрекетін ұйымдастыруда өзінің іс-әрекетін оқушылардың таным әрекетіне басшылық етумен байланыстырады.

Әдіс деген сөз гректің "metodos" деген сөзінен шыққан. Метод деген ұғым *белгілі ақиқатқа, шындыққа, мақсатқа жетудің жолдары* деген мағынаны білдіреді.

Қысқаша психологиялық-педагогикалық сөздік "әдіс" — мақсатқа қол жеткізетін жол, тәсіл, белгілі жолмен тәртіпке салынған іс-әрекет"- деген анықтама береді.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін арттырып, ынталандыру үшін сабақтарды мынадай жолдармен өткізуге болады:

- 1.Сабақта кең көлемде көрнекі құралдарды пайдалану;
- 2.Сабақты түрлендіріп өткізу;
- 3.Сабақта оқушылар өздері жасаған суреттер, схемаларды пайдалану;
- 4.Техникалық құралдарды тиімді қолдану;
- 5.Сабаққа қатысты бейнетаспаларды, фильмдерді көрсету.

Қазіргі кезде мектептерде жиі қолданылып отырған жаңа технологиялардың бірі – оқушылардың жазу мен оқуда сын тұрғысынан ойлау қабілетін қалыптастыруға бағытталған әдіс-тәсілдер. Осындай әдістеме негізінде жасөспірімдерге қазақ тілі мен әдебиетінен терең де тиянақты білім беруді өз тәжірибемде жиі қолданып келемін.

Сын тұрғысынан ойлау әдісі арқылы оқушылардың өз бетімен ізденіп, өзін-өзі реттей отырып диалогтік қарым-қатынас арқылы білімдерін арттырып, сандық технологияларды пайдалана білетін белсенді, білімді, саналы азаматтарды тәрбиелеу керек екендігін түсіндім. Сыни тұрғыдан ойлау ең маңыздысы болғандықтан, ойлай отырып мәселелерді талқылайды. Оқушыларға шығармашылық бағыт-бағдар бере отырып, үздіксіз іс-әрекетке жетеледім. Бұл бағдарламаны оқып, үйреніп оны өз жұмысымда қолданып мұғалімдік кәсіптің қыр-сырына тереңдей түстім. Бағдарлама стратегиялары оқушылардың бірін-бірі тыңдап, құрметтеуіне үйретті. Қуанышпен айта кететін жайт, бұрын үндемей отыратын балалардың сабаққа қызу араласуы. Жай уақытта олар өздерін бұлай көрсетуге бара қоймас еді. Сабақтарды ерекше, жаңа технология жобасымен өтуі оларға еркін сөйлеп, ойларын ашық жеткізуге, сыншыл көзқарас байқатуларына мүмкіншілік туғызғандай.

Постермен жұмыс – тақырыпты ашудың тиімді тәсілі. Постермен жұмыс барысында оқушылар түрлі идея тастап, оны дәлелдеу үшін еңбек етеді. Оқушының ойлануы, ол ойын жеткізуі тілді меңгеру үшін өте тиімді. Постерді қорғау – шешендік өнерді қажет етеді.

Сабақта пайдаланылатын әдістерім:

«Миға шабуыл» әдісі

Мақсаты:Қандай да болмасын ақпарат (мәлімет, проблема, сұрақ) туралы бар білгендерін жазбаша немесе ауызша ой салу.

Тиімділігі: Оқушыға сұрақ қою, проблеманы зерттеу арқылы ой-өрісін дамытады, ойын еркін жеткізеді. Пікірлерінің еркін айтылуы, ешқандай сынға ұшырамау керек, қағазға түсіріліп, талқылау жұмысы болады.

Қолданылуы: Жаңа сабақ бастар алдында осы әдіс бойынша сұрақ қою арқылы жаңа сабақтың тақырыбын ашуға болады.

Ақылдың алты ойлау қалпағы» әдісі

Мақсаты: Оқушының сыни тұрғыдан ойлауын дамыту. Мәселені барынша мұқият талқылап, оқушының жалпы ойлау қызметін жетілдіру үшін ойдың/сананың түрлі аспектілерін жандандыру мақсатында қолдану.

Тиімділігі: Ұсынылған мәселе бойынша өз ойына талдау жасайды. Жасалған жұмыс бойынша өз көзқарасына рефлексия жасай біледі, толыққанды, жан-жақты түйіндеме жасайды, жасалған жұмыс бойынша өзінің шығармашылық қатынасын көрсетеді, таным әрекеті үрдісінде қарым-қатынас шеберлігі артады.

Қолданылуы: Алты қалпақтың әрқайсысы ойлаудың түрлі элементтерін, аспектілерін білдіреді. Оқушыларға қалпақ беріледі (рас қалпақ немесе ойдан шығарылған), олардан мәселені талқылау барысында барлық ой операцияларын (ойлану, талдау т.б.) осы қалпақтың түсіне сәйкес келетін шекте жүргізу сұралады. Сынып топтарға бөлініп, бір топқа бір түсті қалпақ беріледі. Мұғалім әңгімені жүргізеді, бағыттайды.

«INSERT» әдісі

Мақсаты: Оқылған мәліметті түртіп алу жүйесі бойынша таным түсінігін қалыптастыру.

Тиімділігі: Жаңа материалмен таныса отырып, түртіп алу жүйесімен мәлімет жинайды, саралайды, бағалайды.

Қолданылуы: Тапсырманы оқып, түртіп алу жүйесі бойынша жұмыс жасалады: W- білемін; + жаңалық; - білмеймін; ?- білгім келеді; кесте жүйесі бойынша жұмыс жасайды

Бүгінгі таңда оқу процесінде оқытудың қалыптасқан негізгі әдістері мен қатар оқытудың жаңа әдістері, яғни инновациялық әдістері де жиі қолданылады. Мысалы: қалыптасқан әдістер:

- а) сұрақ-жауап;
- б) суретті немесе көрнекілікті пайдалану;
- в) аударма
- г) сөйлем және сөзді толықтыру;
- д) мәтін бойынша әңгімелесу;
- е) тест сауалдарымен жұмыс;
- ж) мақал- мәтелдер жарысы;
- з) өлең, тақпақтар жарысы т.б.

Жаңама жаңғыртып оқыту әдісі

- а) пікірсайыс (дебат) әдісі
- б) коммуникативтік әдісі
- в) драматизация әдісі
- г) іскерлік әдіс
- д) видео (бейне) арқылы сабақ беру әдісі
- е) жобалы сабақ өту әдісі
- ж) саралап оқыту әдісі т.б.

Әдіс-тәсілдердің түрлері өте көп таралған. Осымен ғана шектелмейді. Әр сабағымда әр түрлі әдістерді пайдалануға тырысамын. Өйткені оқушылардың қызығушылығын тудырып, пәнге деген қызығушылықтарын арттырамын.

Қорыта келе, осы әдіс-тәсілдерді қолдану нәтижесі:

- Оқушы тұлғасының танымдық қабілеттерін дамытуға;
- Оқуға жағымды қызығушылық қалыптастыруға;
- Белсенді сөздік қорын, ауызша және жазбаша тілін ұстартуға;
- Тұлғаның қиындықтарға даяр болу және оны білу, қарым-қатынас, ойын, танымдық, өзін-өзі бекіту қажеттіліктерін қанағаттандыруға ықпал етеді.

Қандай да болмасын жаңа әдіс-тәсілдер әрбір оқушының өз бетімен оқып үйренуіне сенімін ұялатып, шығармашылықпен жұмыс істеуіне, қорытынды жасай алуына, сөйлеу мәдениетінің өсуіне ықпал етеді, білім сапасын арттырады. Оқыту технологияларын сабақта қолдану оқушылардың білім сапасын арттырып қана қоймайды, олардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына әсерін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Инновациялық технологиялар арқылы функционалдық сауаттылықты көтерейік. Қазақстан мектебі.2014,№9, 17-19-б.
2. Оқушыларды сын тұрғысынан оқыту тәсілдері. Қазақ тілі мен әдебиеті. 2015, №3. 11-14-б.
3. Артықова Т.М. Қыстаубаева Ж. Қазақ тілі . Оқыту әдістемесі.А.: 2005 ж.

УДК 372.881.111.1

THE ROLE OF GAMING TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH TO KAZAKH-SPEAKING GROUPS

Берденова С.Л., Байтелиева М.А.

Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан
e-mail: sania_berdenova@mail.ru, moldir.baiteliyeva@mail.ru

The modern process of teaching foreign languages cannot be imagined without gaming technologies. Gaming technologies are part of the “communicative teaching method”. The basis of this method is the development of basic language skills (speaking and writing, grammar, reading and listening comprehension) in the process of live, relaxed communication.

The communicative method involves the numerous use of game teaching methods. They bring excitement to classes, support a positive emotional mood of students, and increase their motivation.

Using a game as one of the methods of teaching a foreign language greatly facilitates the learning process for both teachers and students. It is very important for a teacher to conduct games with a positive emotional uplift, showing politeness and interest. The communicative method allows you to establish contact between the teacher and students and creates a favorable psychological climate. It is easier for them to start talking in a relaxed atmosphere.

The use of gaming technologies in teaching foreign languages helps the teacher make the learning process not boring and even exciting, because there is a spirit of competition in the game. People of different ages pay attention to and do what arouses their involuntary interest. The game is a kind of challenge for students. Students reveal themselves in a new way during the game, reveal their abilities and reveal themselves as individuals. The game makes it possible to intensify the learning process.

Many scientists, such as Elkonin D.B., Makarenko A.S., Sukhomlinsky V.A., Stronin M.F. involved in teaching methods foreign languages, emphasized that gaming activities in a foreign language lesson not only organize the process of communication in this language, but bring it as close as possible to natural communication. The game develops mental and volitional activity. Being a difficult, but at the same time exciting activity, it requires enormous concentration, trains memory, and develops speech. Game exercises captivate even the most passive and poorly prepared students, which has a positive effect on their academic performance. Basically, games are played based on the material covered, reinforcing it. The game stimulates students not only to improve, but also to acquire new knowledge, since the desire to win forces them to think, remember what they have already learned and remember everything new.

According to the theory of M. F. Stronin, who in his book “Educational games in English lessons” [1] divides games into the following categories:

- 1) lexical games;
- 2) grammar games;
- 3) phonetic games;
- 4) spelling games;
- 5) creative games.

1. Lexical games.

Goals: - to train students in the use of vocabulary in situations close to a natural setting;

- intensify the speech and thinking activity of students;
- develop students' speech response;
- introduce students to the combination of words.

2. Grammar games

Goals:

- teach students the use of speech patterns containing certain grammatical difficulties;

- create a natural situation for using a given speech pattern.

3. Phonetics games

The goal is to train students in pronouncing English sounds.

4. Spelling games

The purpose of these games is to exercise in writing English words and memory training.

5. Creative games

The purpose of these games is to promote the further development of speech skills and abilities. The ability to demonstrate independence in solving speech-cognitive problems, quick reaction in communication, maximum mobilization of speech skills -

characteristic qualities of speech skills can be manifested in these games. Creative games train students to use language skills creatively.

As our groups in which we teach English consist of Kazakh-speaking students, it will be very beneficial to use games at our lessons with Kazakh originality, especially national games with Kazakh colorings, which represents Kazakh culture and tradition. And therefore we believe that every Kazakh-speaking student will easily and quickly learn educational material by playing such games in the classroom, because they have already known the essence and rules of national games from early childhood.

Each nation has its own national games, and Kazakhs have many popular and intellectual games such as “Bayge”, “Kokpar”, “Altyn Saka”, “Doiby”, “Khan Talapai”, “Asyk atu”, “Zhamby atu”, “Togyz kumalak”, “Ak suyek”, “Oramal tastau”, “Monshak”, “Sakina salu”, “Arkan tartys”, etc. In each of these mentioned games, you can see a unique cultural and ethnic experience, characteristics and features of a particular nation [2].

And Kazakh national games are an integral part of Kazakh culture. Although some games go back to ancient times, they have survived to the present day. National Games are our history, heritage and traditions. One of the features of the games of the Kazakh people is a test of strength and endurance.

Since now in modern times students are completely depend on phones and gadgets, we would also like to offer our games as an alternative to modern computer games. It would be very useful for students to play such national games instead of just sitting on their phones and wasting their time. Any type of game is also valuable in increasing the physical and mental development of students. National Kazakh games were played a long time ago, but they are relevant and practical today and do not require any costs - all the necessary materials you can find even at home. We also suggest playing these games not only in class, but even in physical education lessons, extracurricular lessons, and also at home with the whole family. Everyone will become interested in games and culture of the Kazakh people and you will have a pleasant time all together.

In this article, we gave a general description of the above games, and then explained how these types of games can be used in the classroom.

Kokpar is the most popular and national game of Kazakhs and other nations of Central Asia as Kyrgyz, Altayans, Bashkirs and Uzbeks. Kokpar has been known since ancient times. Kokpar is a symbiosis of horse racing. Riders compete for a goat carcass - it is necessary not only to get hold of it, but also to keep it from being captured by other competitors. In the sports version of the game, the carcass must also be thrown into the "kazan" (gate) of the opposing team.

The game is also played according to other rules. For example, it is necessary to get with the carcass to the agreed place, for example, to your village, where the opponents have no right to fight for it. Also widespread is the folk game "Alaman Ulak" in which an unlimited number of players (up to a thousand or more) can participate. In the nation, the game is often played on holidays in honor of a significant event. For example, on the occasion of the birth of a long-awaited baby, parents may assign prizes for the players.

So here is the way of using the same game at English lesson with students - teacher divides students into two groups and gives to each group a chest which is called in kazakh language “sandyk” with asyks (a bone of a knee sheep joint) in it. Teacher should prepare inventories for the lesson by labeling each asyk with numbers from 1 to10, and the chart

with different tasks according to the numbers, if the group consists of more students teacher may also add more asyks with numbers. It will be better to form the chart by using an interactive program “Jeopardy” or teacher also can make a chart on a simple poster or paper. After that teacher explains the rule of the game to students. From each group students come to the board one by one, and chooses one asyk from the chest by not looking. Then if student chooses the number 3, teacher opens the third chart with the task or question according to the theme. If student answers correctly, he gets a point for his team, or conversely if student answers wrong, he lose his points. Teacher just elicits the student’s knowledge according to the theme and encourages them by giving spirit to win the game, also teacher may use this game by revising grammar and vocabulary of the unit. In addition this game is useful for teachers to evaluate student’s knowledge at the lesson easily by collecting their points.

In conclusion, we want to compare two types of Kokpar game which is played outside as usual, and how may we use the game at our lessons. Both of them has competitive character, needs two teams with players, players collect points. But one difference between them is in used materials, in general in the game Kokpar are used such inventories as gate “kazan”, carcass of goat, but at the lesson we couldn’t use this things, so we use only chest “sandyk”, and asyks. When you hear these kazakh words “sandyk” and “asyk”, they represent kazakh colouring, culture and tradition, because “sandyk” is a national kazakh furniture which you can find from “yurt” (a circular tent of felt or skins on a collapsible framework, used by nomads), asyk is a bone of a knee sheep joint.

Bayge is one of the oldest and most popular types of horse racing among many Turkish nations, as well as Kokpar. Most of all bayge is a long-distance cross-country race (5-15 km, and in the past more than 50 km), in which the rider's tactical skill plays the most important role. Its origin is connected with nomadic life, the need to prepare horses for long crossings. Nowadays it is held at racetracks. Sometimes bayge is held in the form of a chase for the rider, who was first given the opportunity to break away from the general group [3].

So we think that it is also very beneficial to use this Kazakh national game at English lesson, it will be competitive game as well as Kokpar. The game doesn’t need any visual materials, teacher needs only the task or some questions from cards, books or board. We can conduct this game at every part of the lesson, for instance, at the beginning of the lesson we may play Bayge with students as Brainstorming by including to this method different questions to make some introduction for the unit. Also in the middle of the lesson to consolidate what has been learned by the students. To explain the game progress we want to take some simple, random questions from Unit 1 from our English file (Pre-Intermediate) book as an example:

So there are such questions:

1. Where are you from?
2. Where were you born?
3. Where do you live?
4. Do you live in a house or flat?
5. Do you have any brothers and sisters?
6. What do you do?
7. What school / university do you go to?

8. What year are you in?
9. Can you speak any other languages? Which?
10. Where did you learn English before?

Teacher gives students 5 minutes to answer all these 10 questions, also they should answer correctly each question. For each correct answer student gets a point. Like playing horse racing game Bayge each student should reach to the finish line on time by doing the task. One of the benefit of this game is to help students to develop listening and speaking skills, work and think faster.

Aksuyek is very interesting Kazakh national game. The game is played in bushes, on a lawn or a meadow covered with tall grass, in a garden. The game is played on a bright moonlit night. One of the participants of the game (by lot) takes an aksuyek (a small but heavy white object) and throws it in any direction. The others run in the direction in which the aksuyek is thrown and look for it. It is necessary to find the thrown object and take it so that other participants of the game, if possible, did not notice it, and then deliver it to the place from where it was thrown. If the participants notice an aksuyek from the finder, they must take it away. In the latter case, the participant of the game who has taken away the aksuyek in turn tends to deliver it to the central place in order to secure the victory. After the aksuyek is taken to the center, the game starts again.

So this game Aksuyek will be very interesting and unusual to play with students at the lesson. First of all teacher needs some materials as cards – two types of cards. Some cards with the picture of bones as the game's name says, and some blank cards. For instance, 10 cards with bones, 10 cards with nothing (blank). But all this cards has some tasks, exercises or new vocabulary in it according to the unit. Before starting the game teacher shows all the cards to students, then put them upside down on the desk or on the board. Students come to the board one by one, and chooses one card randomly and does the task which is given in the card, if he chooses a card with bones, he gets points according to the number of bones, if he chooses an empty card but with the task, he just does the task, but he won't get any points.

From our research we observed that different types of games with Kazakh colorings has their own originality, and most of them has typical ethno cultural features. Because Kazakh people have been nomadic lifestyle since ancient times, livestock and hunting were the largest part of their life. In this way, we can see the characteristics of the Kazakh people in most of the Kazakh national games, as in the game “Kokpar” is used the sheep carcass, in the game “Arkan tartu” people used a very strong rope which is made of animal wool, even in the game “Togyz kumalak” are used pebbles, in ancient times people used dry sheep pellets and so on.

Practice shows that the use of gaming technologies is an effective tool in learning foreign languages. There are a large number of games that can be used in the classroom; you just need to choose the right situation to successfully implement them.

The game has a positive effect on the psychological climate in the team, helps to establish friendly communication both between the teacher and students, and between the students themselves.

The game contributes to the development of human skills, such as perception, thinking, memory, imagination. The game teaches students to work in a team, develops responsibility, discipline.

Gaming methods are often very simple in their organization and do not require special equipment. Game methods can be used in every foreign language lesson, the main thing is that they correspond to the goals and learning objectives.

The game helps students master a foreign language and adapt to foreign language speech, especially if the educational games contain elements of a national game, and even national attributes.

Literature

1. Стронин М. Ф. Обучающие игры на уроке английского языка. — М.: Просвещение, 2001. — 370 с.
2. Қалиев С., Оразаев М., Смайылова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. — Алматы «Рауан», 2004. — 34 б.
3. Бекбергенова Ж. Ұлттық спорт ойындары. — Тараз, 2017. — 41б.

ӘОЖ 811.512.122

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ФОРМА ТУДЫРУШЫ ЖҰРНАҚТАР

Бердығожина А.Қ.

Ғылыми жетекші: Айтмукашова А.А.

С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: arujanberd1990@gmail.com

Морфология саласының ғылыми негіздері айқындалған, тіл білімінің өзге салаларынан ерекшеліктері мен ұқсастықтары нақтыланып, орныққан сала. Морфология саласында қалыптасқан білім беру жоспары мен бағдарламасы, арнайы оқулықтары мен басты ғылыми нысаналары қалыптасқан болса да, оның кейбір жалпы теориялық мәселелерімен бірге жеке немесе практикалық жүйелерінде әлі де болса даулы, талас туғызатын, кейде тіпті қайта қарауды қажет ететін де жайттар жоқ емес. Қазақ тіл білімінің негізі – оның сөздік қоры. Жаңа сөздің жұрнақ арқылы жасалуын мойындасақ, сөз тудырушы қосымшалардың сөз құрамында қолданылуын және сөздің құрамы морфологияның нысанасы екенін де түсіндіріп, талқылау қажет.

Қазақ тілінде жаңа сөз жасауға пайдаланылатын негізгі тұлғалар: түбір сөз, қосымша. Түбір сөздер тілімізде түрлі аспектіде қаралып жүргенімен, дәл сөз жасаушы негізгі тұлғалардың бірі ретінде толық зерттелді деп айтуға келмейді [1, 3б.]. Қазақ тілінде қосымшаларды жіктеу, бөліп қарастыру мәселесінің қалыптасуы, өзіндік даму жолдары бар. Қазақ тілі қосымшаларын жіктеудің алғашқы сұрлеуі ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы П.М.Мелиоранский, Н.А.Баскаков, Э.В.Севортян сияқты орыс түркітанушыларының ғылыми еңбектерінде қарастырылып, сараланған. ХХ ғасырдың басында қазақ тілінде қосымшаларды жіктеу мәселесі Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінде жалғастырылған. Құдайберген Жұбанұлы бастаған тіл біліміне елеулі үлес қосқан мамандар бұл мәселені одан әрі теориялық жағынан толықтырып, өсу деңгейін көтерді [2]. Тілдің құрылымдық бөлшектері жеке-жеке қарастырылатын өзіндік жүйесі болатыны

сияқты, сөз құрылымының бірі болып саналатын қосымша морфемалардың тиісінше өз зерттеу жүйесі бар. Оларды қосымша морфема деп атаймыз. Қосымша морфема жеке тұрып, ешбір мағына бере алмайды.

Қазақ тіл білімінде қосымшаларды жаңаша жіктеген Ыбырай Маманов болды, оларды сөз жасайтын, форма жасайтын деп қарастырған. Кейіннен осы концепцияны ары қарай дамытып, зерттеген – филология ғылымдарының докторы, профессор Сейілбек Исаев. Профессор қосымшаларды сөзжасам және форма тудырушы деп жіктеген. Сөзжасам қосымшасы деп қарастырғаны – бұрынғы сөз тудырушы жұрнақ. Ал форма тудырушы қосымшаларды жұрнақ пен жалғауға бөледі. Жұрнақ (сөз түрлендіруші) түбірге жалғанып, категориялық грамматикалық мағына үстейді, ол сөзді басқа сөзбен байланыстырмайды. С.Исаев жұрнақтарды модификациялық және грамматикалық деп екіге бөледі.

Модификациялық жұрнақтардың кейбірінің түбір морфемаға жалғануы шектеліп қалған. Олар грамматикалық сипаты жағынан категориялық түрлену жүйесінің көрсеткіші болу қасиетінен айрылып, сөзжасам қосымшаларына ауыса бастағанмен, сөздің лексикалық мағынасын бүтіндей өзгертіп жібермейді. Сондықтан ондай жұрнақтарды сөз тудырушы қосымшалар қатарында қарамай, тілдің даму барысындағы жұрнақтар мен сөзжасам қосымшалары арасындағы тұлғалар деп қараған жөн. Оларға қазіргі қазақ тіліндегі зат есімнің рендік мәнді жұрнақтарын, сын есімнің шырай категориясына ендіріп жүрген -ғылт -ғылтым, -шыл, -шылтым, -ша, -ше жұрнақтарын, реттік сан есім, етіс, болымсыз етістік, күшейтпелі етістік жұрнақтарын жатқызуға болады. Сондықтан да болу керек, модификациялық жұрнақтар арқылы жасалатын категория лексика-грамматикалық категория деп аталады.

Лексикалық мағына жағынан жаңа сөз тудырмай сөздерге әртүрлі эмоциялық әсер, экспрессивті рең беретін қосымша, семантикалық мағыналар ғана үстейтін жұрнақтар бар. Олар зат есімнің рең мәнін тудыратын жұрнақтары. Бұл жұрнақтар жалпы есімдерді де, жалқы есімдерге де қосылады. Мысалы: -й жұрнағы туыс атауларына жалғанып, құрмет тұту мағынасында жұмсалады (апай, ағай); -еке, -ке, -қа, -а, -е жұрнақтары жалқы есімдерге жалғанып, сыйлау мәнін үстейді (Бәке, Мұқа, Жұмеке); -тай жұрнағы туыс атауларына еркелету, ізет көрсету мағынасында қолданылады (апатай, әкетай, көкетай); -жан (ағажан, Ардақжан), -қан, -кен, -кей, -қай, -аң, -ең жұрнағы өнімсіз болғанымен, еркелету, кішірейту реңкін білдіреді (балақай, ботақан, Ахаң, Тәкең); -шақ, -шек (інішек, құлыншақ), -шық, -шік (үйшік, төбешік), -ша, -ше жұрнақтары зат есімге жалғанып, туынды үстеуді де жасайды және зат есімге жалғанып кішірейту мағынасында да қолданылады (кітапша, күркеше, сандықша); -ш, -ыш, -іш (қалқаш, сәулеш, Нұрыш), -сымақ формасының өзге жұрнақтардан ерекшелігі буын үндестігіне қарамастан жуан қалпында жалғанады және қомсыну, кекету, сынау тәрізді салыстыру мағынасын үстейді (ақынсымақ, қорасымақ).

Бір түрлі сынның әр түрлі дәрежеде болатынын білдіретін сын есім түрін сын есімнің шырайы деп атаймыз. Сонымен бір түрлі түр мен түстің, сапа мен белгінің, иіс пен дәмнің әрқилы реңдерін шырай деп аталады. Сын есімнің екі шырайы бар: салыстырмалы, күшейтпелі [3, 89б.]. Мысалы, қаралау, көгірек, сұп-сұр (түр мен түс); жақсырақ, жаманырық, тәп-тәуір (сыры мен сапасы), үлкенірек, кішірек,

ауырырақ, жеңілірек (көлемі, аумағы, салмағы) т.б. Жасалу жолы: -рақ, -рек, -ырақ, -ірек (сарырақ, кішірек); -лау -леу, -дау, -деу, -тау, -теу (биіктеу, пысықтау); -қыл, -ғыл, -қылт, -ғылт, -қылтым, -ғылым (бозғыл, бозғылым); -аң, -қай, -ғыш, -ілдір, -ша, -ше (қуаң, сарғыш, сұрша, ақ құбаша).

Форма тудырушы жұрнақтарға сан есімнің синтетикалық сөзжасам жүйесіне жататын қосымшаға -ыншы, -інші, -ншы, -нші жұрнағы жатады. Бұл жұрнақ есептік сан есімнен реттік сан есім жасайды, дара, күрделі есептік сан есімдердің қайсысынан да реттік сан есім осы жұрнақ арқылы жасалады. Мысалы: Бірінші құпия сандықтың шешімін таптым.

Болымсыз етістік жұрнақтары – іс-әрекеттің жүзеге аспауын білдіретін етістік формасы. Болымсыз мағына етістік түбір морфемасына -ма/-ме, -ба/ бе, -па/-пе жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады: отырма, көрмеген, айтпаса, барғызбайтын, жатпай. Болымсыздық мағыналы сөздер тек жұрнақтар арқылы ғана емес, жоқ, емес сөздерінің тіркесуі арқылы да жасалып, қолданылады: барған емеспін, барғаным жоқ.

Етіс – қимылдың іс-әрекеттің орындаушыға қимыл иесімен тура істелетін істің қатысын білдіру үшін етістіктен етістік тудыратын жұрнақтар арқылы жасалатын етістіктің түрі. Жасалу жолы: -ін, -ын, -н: киін; - ғыз, -гіз, -қыз, -кіз: отырғыз; -дыр, -дір, -тыр, -тір, -ыр, -р: салдыр, сендір, тіктір. -т: жасат, сөйлет. Бұл аталғандар – модификациялық жұрнақтар тобындағы қосымшалар.

Ал грамматикалық немесе категориялық жұрнақтар өзі жалғанған түбірге таза грамматикалық мағына үстеп, белгілі бір сөз табының түрленуінің көрсеткіші болады. Оған есімше, көсемше, рай, шақ тұлғалары, яғни етістіктің түрлену көрсеткіштері және көптік жалғау жатады [4].

Көсемше екі түрлі мәнде, екі түрлі қызметте қолданылады: 1) күрделі етістіктің құрамында келіп, негізгі іс-әрекетті білдіреді. 2) қимыл-әрекеттің әртүрлі сипатын, амал-тәсілін, себеп-мақсатын білдіреді. Есімше төрт түрлі жолмен жасалады: 1) -қан, -кен, -ған, -ген жұрнақтары; 2) -ар, -ер, -р және болымсыз етістіктен кейін -с жұрнағы арқылы болжалды келер шақ есімше жасалады; 3) -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек жұрнақтары мақсатты келер шақ есімше жасайды; 4) -атын, -етін, -йтын, -йтін жұрнақтары ауыспалы өткен шақ жасайды.

Сөйлеп тұрған сәтке байланысты қимылдың өту кезеңін білдіруді етістіктің шағы дейміз. Шақ жұрнақтары да жалғанған етістіктің мағынасын түбегейлі өзгертпей, грамматикалық мағына үстейді. Сөйлеушінің сөзі арқылы қимылдың шындыққа қатысын, айтушының пікірін, көзқарасын білдіріп, белгілі бір грамматикалық тұлғалар арқылы жасалатын етістік түрін рай дейміз. Етістіктің бұйрық райының модальді мағыналары – семантика жағынан да, грамматика жағынан да қарымы кең формалар. Бұл рай іске қосу, амалды істеуге қозғау салу, түрткі болу, ұсыныс жасау, кеңес беру, өтініш ету, жалыну, бұйыру, әмір ету тәрізді өте көп модальдік мағыналарды білдіреді, демек, бұл рай сөйлеу сөйлеушінің белгілі бір істі жасау, жүргізу туралы іс иесі талабын, тілегін білдіреді.

Грамматикалық жұрнақтардың құрамында көптік жалғау бар, себебі -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер жалғаулары сөз бен сөзді байланыстырудан гөрі түбір

морфемаға жалғанып, оған грамматикалық мағына үстейді. Әрине, жалғауларды жұрнақтар қатарында қарастыру тың жаңалық екені сөзсіз.

Жалғаулардың сөз бен сөзді байланыстыру қызметінде басқа да ерекшеліктері, атап айтқанда, сөйлемде түсіп қалып, жасырын қолданылу, нөлдік форма қасиеті бар. Сөйтіп, жалғаулар сыртқы формалық сипаты жағынан ашық және жасырын, нөлдік болса, мағыналық жағынан заттық субстантивтік (тәуелдік, грамматикалық септіктер), субстантивтік-адвербиалдық (көлемдік септіктер) және предикаттық (жіктік жалғау) мәнде қолданылады [4].

Қосымша морфемаларды жаңаша топтастыру мәселесі әлі мектеп бағдарламасында қамтылмаған. Профессор Сейілбек Исаев тек қосымша морфемаларды ғана емес, морфологияның басқа да маңызды мәселелерін тың көзқараспен сипаттаған. Ол жаңалықтардың барлығы нормативті грамматикада көрініс тапқан.

Әдебиеттер тізімі

1. Мұхтаров С. Қазақ тіл біліміндегі сөздерді топтастыру мәселесі. – Алматы: Ғылым, 2001.
2. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы, 2007.
3. Қайырбай Қ., Оспан Д., Аблаева А. Қазақ тілі. ҰБТ-ға арналған оқу-әдістемелік құрал. – Алматы, 2020.
4. Исаев М. Қазақ тілі. – Алматы: Өнер, 2007.

ӘОЖ 8.1751

ЕРБОЛ ЖАНПЕЙІСОВТИҢ ҚАЗАҚ ЭТНОЛИНГВИСТИКАСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Бияров Б.Н., қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасының
қауымдастырылған профессоры, ф.ғ.к.

Келенова А.Ж., С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
магистранты, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: Arailym5@mail.ru

Белгілі бір ұлттың, этностың тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымын, әдет-ғұрпын оның тілінде сақталған лексикалық, фразеологиялық, мақал-мәтелдік және т.б. бірліктердің мазмұнын ашу арқылы түсіндіру тіл білімінің этнолингвистика саласына жатады.

Профессор Ербол Жанпейісов – қазақ тіл білімінде этнолингвистика мен тың сала болып қалыптасып келе жатқан функционалды грамматиканың негізін қалаған ғалымдардың бірі.

Белгілі бір ұлттың, этностың тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымын, әдет-ғұрпын оның тілінде сақталған лексикалық, фразеологиялық, мақал-мәтелдік және т.б. бірліктердің мазмұнын ашу арқылы түсіндіру тіл білімінің этнолингвистика

саласына жатады. Бұл орайда қазақ этнолингвистикасын әдеби шығармалардағы көптеген атауларды зерделеуге белгілі тілші-ғалым Ербол Жанпейісовтің еңбегі мен қосқан үлесі мол. Ол кісі дүниеден өткенімен, соңында қалдырған зерттеу мұрасы «Қазақ ескіліктері» деген тақырыппен жеке кітап болып жарық көрді. Яғни тіл білімінің этнолингвистика саласы тағы бір ғылыми туындымен толықты.

Ғалым «Қазақ ескіліктері» атты ғылыми еңбегінде тіліміздің заттық мәдениет лексикасын этнолингвистикалық тұрғыдан зерттей отырып, түркі тілдерінің материалдары арқылы идиоэтникалық бірліктердің құрылымдық-семантикалық табиғаты мен этимологиясын ашады. Ең алдымен, кітаптың атауына арқау болған «ескілік» сөзінің мән-мағынасына ой жүгіртейік. Бұл сөздің лұғаттық мағынасы Қазақ сөздігінде: «I. тозығы жету; бұрынғы, ескі қоғамның салт-санасы, әдет-ғұрпы; II. ескіге тән, бұрынғы, баяғы; қарттық, кәрілік; ескі-құсқы, тозығы жеткен» деп көрсетілген (Алматы, 2013, 429-б.). Демек, ескілік сөзінің «тозығы жеткен», «ескі салт-сана», «бұрынғы», «қарттық» деген мағыналарын белгілеуге болады. Ақын-жазушылардың шығармаларында да осы негізгі ұғымдар қолданылған. Алайда Мұхтар Әуезовтің «Батырлар әңгімесі» атты ғылыми мақаласындағы «Қазақ елінің ескілігі жалғыз қазақтікі емес, жалпы түрік жұртының ескілігі деп санауға керек» деген сөйлемінен ескілік сөзінің жоғарыда сөз болған семаларға қосымша «халықтың бұрынғы заттық-рухани мәдениетіне қатысты ұғымды» білдіретін ортақ белгісін аңғаруға болады.

Профессор Е. Жанпейісов – қазақ тіл біліміне модаль сөздерді жеке сөз табы ретінде енгізген ғалым. Оларды есімді және етістікті модаль сөздер деп екіге бөліп қарастырады, түркі тілдерінде модаль сөздер мен модалді тіркестердің жасалу синтаксистік құрылысын анықтай отырып, жасалу жолдарының 6 түрін көрсетіп береді.

Ғалымның қаламынан туған "Қазақ прозасының тілі", "Абай жолы" эпопеясының тілін" ондағы ұлттық кодтар мен символдарды этнолингвистикалық тұрғыда терең зерделеген құнды еңбегі алдымен қазақ тілінде "М.Әуезовтің "Абай жолы" эпопеясының тілі" деген атпен, кейіннен орыс тілінде "Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М. Ауэзова)" атты еңбегі қазақ этнолингвистикасы мен этимологиясы салаларында жаңалығы мол, іргелі зерттеу ретінде танылған болатын.

Ғалымның "Қазақ тілінің этномәдени лексикасы" деген тақырыпта қорғаған докторлық диссертациясы аталған саладағы еңбектердің шоқтығы биік деуге болады.

Өткен ғасырдың аяғында Е. Жанпейісовтің «Абай жолы» эпопеясының тілін, ондағы ұлттық кодтар мен символдарды этнолингвистикалық тұрғыда терең зерделеген құнды еңбегі алдымен қазақ тілінде «М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі» деген атпен, кейіннен орыс тілінде «Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М.Ауэзова)» атты еңбегі қазақ этнолингвистикасы мен этимологиясы салаларында жаңалығы мол, іргелі зерттеу ретінде танылған болатын.

Қазақ халқының тарихы оның жүріп өткен жолы арқылы танылады. Алайда «танылу» тек халықтың тіліндегі түрлі аталымдар, өмір сүру, тіршілік етудің мәдени формалары бейнеленген тілдік бірліктердің мазмұнында сақталған. Осы

орайда қазақтың заттық лексикасының қолдану аясын, шығу төркінін тіл иелменіне этнографиялық еңбектер мен көркем шығармалар арқылы дәйектей отырып, мазмұндап жеткізу мақсатында жазылған Е.Жанпейісовтің бұл еңбегі қазақ этнолингвистикасының ғана емес, қазіргі түркологияның да жетістігі болып табылады.

Ғалымның сөз болып отырған зерттеу еңбегінің мынадай ерекше тұжырымдарын атап өтуге болады:

– қазақ тіл ғылымының этнолингвистика саласы өзінің бастау тінін Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінен алады. Зерттеуші тіл мен этностың арасындағы өзара байланысына алғаш көңіл бөлген тұңғыш түрколог ғалым Махмұд Қашқари екенін айта келе, тіл ғылымындағы дербес бағыт саналатын этнолингвистиканың негізін қалаушы Вильгельм фон Гумбольдттың ғылыми теориялық тұжырымдарына мазмұндас пікірді қазақ тіл білімінің көсемі Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінен де көруге болатынын жан-жақты дәлелдейді. Ғалым этнолингвистиканың негізгі нысаны болып табылатын орыс тіліндегі - материальная культура, духовная культура ұғым-терминдерін Ахмет Байтұрсынұлы қазақы менталитетке лайықтап тірнек өнер, көрнек өнер деп атағанын, XX ғасырдың аяқ шенінде орыстардың (алғаш рет С.Арутюновтың) этнолингвистикалық зерттеулерінде жиі кездесетін культура жизнеобеспечения, предметы жизнеобеспечения дейтін ұғымдық категорияларды А.Байтұрсынұлы күн көру керек-жарақтары, жан сақтау (жан қоштау) керегінен шыққан нәрселер ретінде қазақ тілінде XX ғасырдың басында-ақ сәтті терминденгенін айрықша атап өтеді.

– туыстас түркі халықтарының идиоэтникалық бірліктерін бірге алып зерттеу үлгісін «түркі этнолингвистикасы» деп атауға болады. Автордың «зерттеуімізде қазақ ескіліктері деп отырғанымыздың өзі көп жағдайда осы күнгі туыс түркі тілдерінің де, сондай-ақ бұлардың бәрінің де ертеде жеке-жеке отау болып бөлініп шыққан қара шаңырағы – «ескі түрік бірлігі заманындағы» көне түркі тілінің де материалымен барып астасады» деген пікірі Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласындағы «тарих пен география түркі мемлекеттері мен ұлы көшпенділер империялары сабақтастығының айрықша моделін қалыптастырды. Бұл мемлекеттер ұзақ уақыт бойы бірін-бірі алмастырып, орта ғасырдағы Қазақстанның экономикалық, саяси, мәдени өмірінде өзінің өшпес ізін қалдырды» деген ойымен үндеседі.

– көркем шығарманың тілі арқылы халықтың ұғым-түсінігі, дәстүрлі-тұрмыстық мәдениеті анықталады. Е.Жанпейісовтің тұжырымы бойынша, «этностың таза өзіндік ерекшеліктерін, әсіресе өткен алыс заманғы дәстүрлі-тұрмыстық мәдениетін айқындауда таптырмайтын маңызды дереккөзі қызметін, сондай-ақ кәсіби көркем шығармалар да атқара алады. Мұндай шығармалардың өзі кейде этностың ажырағысыз бір компонентіне айналып кетеді». Ғалым бұдан бұрынғы ғылыми еңбектерінде идиоэтникалық лексикалардың этнолингвистикалық сипатын М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі арқылы ашуға тырысқан. «Қазақ ескіліктері» еңбегінде де ғалым заттық мәдениет лексикаларын талдау барысында М.Әуезовтің шығармаларымен қатар, ескі жыр-дастандарды, Абай Құнанбаев, Мұқағали Мақатаев және т.б. ақын-жазушылардың шығармаларын маңызды дереккөз ретінде келтіреді.

– тілдік деректерді диахрондық талдаумен қатар, синхрондық жолмен талдау әдісі де этнолингвистика саласына тән сипат. Профессор Е.Жанпейісов 1994 жылы «Ана тілі» газетіне (№ 3, 20 қаңтар, 7-б.) «Этнолингвистика» тақырыбымен жариялаған ғылыми мақаласында «этнолингвистика өзінің бітім-болмысы, табиғаты жөнінен жалпы тарихи категория болып табылады. Себебі ол этностың қазіргісін емес, көбіне-көп өткенін зерттейді. Ал этностың өткені оның этномәдени лексикасынан айқынырақ көрінеді» деп пікір келтірген болатын. Автор тіл ғылымының этнолингвистика мен әлеуметтік лингвистика салаларын қызметі мен қолданыс аясы тұрғысынан жан-жақты талдап, уақыт арақатынасы жағынан оппозициялық қосарлар қатарында алып қарауға болатынын айтады. Бұл дербес екі сала диахрондық тұрғыда «негізінен тарихи мәнді, тарихтық сипаттағы тіл деректерін» қарастырумен қатар, «таза бүгінгі күннің жалпы қолданыстағы тілдік материалдарын» да зерттейтінін айта келе, осы синхрондық жолмен талдау әдісі этнолингвистика саласына тән сипат екенін айрықша білдірген.

– Қазақтың ескіліктерін негізгі үш бөлікке бөледі. Олар: заттық мәдениет лексикасы, рухани мәдениет лексикасы, мифологиялық лексика. Қазақ этнолингвистикасының теориялық негізін салған академик Әбдуәли Қайдар қазақтың тіл әлемін «Адам. Қоғам. Табиғат» деп үш фактордың аясында зерттеген (Қазақтар: ана тілі әлемінде. Үш томдық этнолингвистикалық сөздік: I Адам. II Қоғам. III Табиғат. А., 2009, 2013). Академик ғалымның шәкірттері де осы топтастырудың негізінде жан-жақты зерттеу жүргізіп, Әбдуәли Қайдардың этнолингвистикалық мектебін қалыптастырды. Ал Ербол Жанпейісовтің қазақ этнолингвистикасын зерттеп-зерделеуі өзіндік ғылыми ұстанымымен ерекшеленеді. Ғалым мәдениет феноменін екі топқа бөліп, олардың объектісін былайша жүйелейді: «киім-кешек үлгілері, үй мүліктері, баспана түрлері, төрт түлікке қатысты бұйымдар, азық-түлік өнімдері заттық мәдениетті, яғни тірнек өнерді, ал бұдан кейінгі әдет-ғұрыптық ишара көріністер мен символдық түрлі рәсімдік актілер тобы рухани мәдениетті, яғни көрнек өнерді құрайды». Сонымен қатар бұларды заттық-рухани мәдениет (тірнек-көрнек өнер) дихотомиясы деп атап, соңғы дәуірге жатқызады.

Себебі біртұтас семиотикалық жүйе болып табылатын архаикалық мәдениет бұлай мүшеленбейді деп тұжырымдайды.

- заттық мәдениет лексикасының идиоэтникалық ерекшеліктері этнолингвистикалық тұрғыда зерттелді. Профессор көп жыл бойы жалпы түркілік контексте жүргізілген қазақ ескіліктері жөніндегі зерттеуін заттық мәдениет лексикасы, рухани мәдениет лексикасы және мифологиялық лексика деп аталатын негізгі үш бөлікте қарастыруды жоспарлағанымен, бұл ғылыми кітабын заттық мәдениет лексикасын зерттеуге арнаған. Сонымен, сөз болып отырған еңбекте сөздік қорымызда сақталып, бүгінгі күнге жеткен сәукеле, көйлек, тон (қамқа тон, берен тон, себіл тон, қаракес тон, кіреуке тон), шапан, шекпен, ішік, сақсыр, сақпан, самалық, белбеу, жүзік, селебе, киіз үй, лау идиоэтникалық лексикалары және оларға қатысты этномәдени тілдік мәтіндер тарихи-салыстырмалы, этимологиялық талдау әдістерімен зерттелді.

Себебі ол этностың қазіргісін емес, көбіне-көп өткенін зерттейді. Ал этностың өткені оның этномәдени лексикасынан айқынырақ көрінеді» деп пікір келтірген

болатын. Автор тіл ғылымының этнолингвистика мен әлеуметтік лингвистика салаларын қызметі мен қолданыс аясы тұрғысынан жан-жақты талдап, уақыт арақатынасы жағынан оппозициялық қосарлар қатарында алып қарауға болатынын айтады. Бұл дербес екі сала диахрондық тұрғыда «негізінен тарихи мәнді, тарихтық сипаттағы тіл деректерін» қарастырумен қатар, «таза бүгінгі күннің жалпы қолданыстағы тілдік материалдарын» да зерттейтінін айта келе, осы синхрондық жолмен талдау әдісі этнолингвистика саласына тән сипат екенін айрықша білдірген.

Әдебиеттер тізімі

1. Жанпейісов Е. Қазақ ескіліктері. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2018. – 352 б.
2. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б
3. Әбілқаев А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі (Оқу құралы). – А., 2015.
4. Дәулетбекова Ж.Т. Жалпы білім беретін мектептерде қазақ тілінен сөз мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. – А., 2008. – 50б.

ӘОЖ: 16.41.21

ESSENTIAL METHODS OF ORAL AND WRITTEN NARRATION

Bolat Rauan

Scientific adviser: Fedosova S.A.

Student of East Kazakhstan University named after S. Amanzholov,
Oskemen, Kazakhstan, rauan_b@list.ru

Imagine a world without stories, without the power of words to transport us to faraway lands, inspire us, or make us feel deeply. Both oral and written narration are essential methods of storytelling that have been integral to human communication since the dawn of time. From ancient civilizations passing down tales through spoken word to modern authors capturing their imaginations on paper, these methods of narration continue to shape our understanding of the world around us. In this article, we will delve into the intricacies of oral and written narration, exploring their unique techniques, their similarities and differences, and their impact on our lives. Prepare to embark on a journey that will unlock the secrets behind the art of storytelling and empower you to become a master of both oral and written narratives.

An **oral narrative** is a story told via word of mouth rather than being written down and read. Oral narratives can be fiction or non-fiction, but they are more than just funny anecdotes and historical accounts. Oral narratives are elaborate tales passed down through generations, recited by a passionate speaker to an audience. They are adapted to the listener and often contain theatrics. The oral narrative is more closely related to drama than prose, but while the visual elements of a play are often the most exciting part for an audience, the oral narrative is all about listening. [1]

Narrative writing is, essentially, story writing. A narrative can be fiction or nonfiction, and it can also occupy the space between these as a semi-autobiographical

story, historical fiction, or a dramatized retelling of actual events. As long as a piece tells a story through a narrative structure, it's narrative writing. [2]

Oral and written literature are both forms of communication that use language to convey ideas, stories, and information. They both rely on the use of figurative language, such as similes, metaphors, and personification, to create vivid imagery and evoke emotions in the reader or listener. Both oral and written literature can be used to entertain, inform, and educate.

Here are some of the similarities between oral and written literature:

They both use language to communicate ideas. Oral and written literature both use language to convey ideas, stories, and information. In oral literature, the words are spoken aloud, while in written literature, the words are written down.

They both use figurative language to create vivid imagery. Both oral and written literature use figurative language, such as similes, metaphors, and personification, to create vivid imagery and evoke emotions in the reader or listener. For example, in the oral tradition, a storyteller might use a simile to compare a warrior to a lion, or a metaphor to say that the sun is a golden disk in the sky. In written literature, a poet might use personification to say that the wind is whispering through the trees, or that the rain is dancing on the ground. They both can be used to entertain, inform, and educate. Both oral and written literature can be used to entertain, inform, and educate. Oral literature is often used to pass down stories and traditions from generation to generation. Written literature can be used to teach people about history, science, and other subjects. It can also be used to entertain people with stories, poems, and plays.

In addition to these similarities, oral and written literature also have some important differences. One of the most important differences is that oral literature is typically more ephemeral than written literature. This means that it is more likely to be forgotten or changed over time. Written literature, on the other hand, is more permanent and can be preserved for future generations. Another important difference between oral and written literature is that oral literature is typically more interactive than written literature. This means that the audience is more involved in the storytelling process. In oral literature, the storyteller can respond to the audience's reactions and adjust the story accordingly. Written literature, on the other hand, is typically a one-way communication from the author to the reader. Despite their differences, oral and written literature are both important forms of communication that have played a significant role in human culture. [3]

Oral Narration Techniques.

Oral narration, also known as storytelling, is an art form that has been practiced for centuries, captivating audiences through the magic of spoken words. It involves the skillful use of tone, voice, gestures, pacing, and pauses to bring stories to life and deeply engage listeners. Whether it is a captivating bedtime tale or a persuasive speech, oral narration has the power to evoke emotions, inspire, and leave a lasting impact on its audience. To understand the techniques of oral narration more deeply, it is important to explore various sources and references. The following resources can provide valuable insights into this art form:

1. "The Art of Storytelling" by John Walsh:

This book delves into the art of storytelling, exploring storytelling traditions from different cultures and providing practical techniques to enhance oral narration. It offers valuable advice on engaging the audience, developing a narrative structure, and creating memorable characters through voice and gestures.

2. TED Talks:

TED Talks often feature renowned storytellers who share their experiences and insights on oral narration. These talks cover diverse topics, providing a wealth of knowledge on the art of effective storytelling and how it can make a difference in various aspects of life.

3. Storytelling festivals and events:

Attending storytelling festivals and events is an excellent way to witness professional storytellers in action and learn from their techniques. These events often include workshops, performances, and discussions that can provide deep insights into the methods and practices of oral narration.

4. Online storytelling communities and forums:

Engaging in online storytelling communities and forums allows you to connect with storytellers from different parts of the world. Here, you can participate in discussions, share experiences, and learn from the collective wisdom of fellow storytellers.[4]

Remember, while these sources can provide valuable insights, personal practice and experimentation are vital to mastering the art of oral narration. By honing your skills and incorporating techniques from different sources, you can become a captivating storyteller who mesmerizes audiences with the power of words. As we continue our exploration, we will delve deeper into specific oral narration techniques, giving you a comprehensive understanding of this captivating art form.

The art of storytelling encompasses various elements that contribute to its impact and effectiveness. Let's explore some of these crucial aspects: tone, voice, and gestures.

1. Tone:

The tone of a storyteller sets the mood and atmosphere of the narrative. It reflects the emotions and intentions behind the story, guiding the listener's emotional response. A skilled storyteller utilizes tone to create suspense, excitement, sadness, or any other desired emotional state. [5]

2. Voice:

A storyteller's voice is a powerful tool for engaging the audience. By modulating volume, pitch, and rhythm, a storyteller can capture attention, emphasize key moments, or convey the personalities of different characters. A captivating voice draws listeners into the narrative and enhances their emotional connection. [6]

3. Gestures:

Gestures are physical movements or actions that accompany the narrative and enhance its visual and emotional impact. Effective gestures include facial expressions, hand movements, and body language. They help convey the characters' emotions, actions, and intentions, enriching the storytelling experience. [7]

By mastering the art of storytelling, incorporating appropriate tone, voice, and gestures, you can immerse your audience in a vivid and captivating narrative.

Examples of Effective Oral Narrations in Various Mediums:

1. Speeches: One example of an effective oral narration in the form of a speech is Martin Luther King Jr.'s "I Have a Dream" speech. King's use of powerful imagery, rhythmic language, and passionate delivery captivated the audience and inspired a nation. His skillful storytelling techniques made the speech memorable and impactful, leaving a lasting impression on listeners.

2. Presentations: Steve Jobs was renowned for his captivating presentations that showcased not only the features of Apple products but also the stories behind them. Jobs used storytelling techniques to engage his audience emotionally, making his presentations more relatable and memorable. By sharing personal anecdotes and narratives, he created a connection with his listeners and effectively conveyed the value of Apple's products and innovations.

3. Storytelling Performances: Storytelling festivals and events often feature skilled performers who bring stories to life through oral narration. One example is the acclaimed storyteller Donna Washington, who combines her mastery of voice, gestures, and characterizations to transport audiences into magical worlds. Her dynamic storytelling performances captivate listeners and leave them spellbound, demonstrating the power of oral narration in enchanting and entertaining audiences.

These examples highlight how effective oral narration techniques can be applied in various mediums, including speeches, presentations, and storytelling performances. By studying and analyzing these oral narratives, people can gain valuable insights into the techniques used by skilled storytellers in capturing and engaging their audiences.

Written Narration Techniques.

Written narration is a literary form of storytelling that relies on written words to convey a narrative. It plays a vital role in various genres, such as novels, short stories, and articles, allowing writers to craft engaging narratives and connect with readers on a deep level. Written narration offers a unique and enduring way to communicate stories, ideas, and experiences, making it a powerful medium of expression. In the realm of novels, written narration allows authors to create intricate and immersive worlds, develop complex characters, and explore deep themes. The ability to convey thoughts, emotions, and descriptions through written language gives writers the freedom to paint vivid pictures in the readers' minds, fostering a more intimate and personal connection. Short stories, with their concise format, rely heavily on the efficiency and precision of written narration. Writers must carefully choose each word to evoke the desired emotions, create compelling characters, and deliver impactful plot twists within a limited space. This form of written narration is a testament to the power of brevity and the art of crafting a well-rounded narrative within a condensed format. Written narration is not confined to fiction; it also plays a crucial role in articles across various fields. Whether it is a journalistic piece, an academic paper, or a personal essay, written narration can inform, persuade, and inspire readers. Precise and well-organized written narration allows writers to present arguments, convey information, and share personal perspectives in a compelling and coherent manner.

The significance of written narration lies in its ability to transcend time and space, enabling stories and ideas to be passed down through generations. It provides a platform for writers to leave a lasting impact on readers, sparking reflection, empathy, and

understanding. Through written narration, the human experience is shared, preserved, and celebrated.[8][9]

By exploring the techniques of written narration in different genres, we can appreciate its versatility and power in capturing and conveying stories and ideas. In the following sections, we will delve deeper into the key elements and techniques of written narration, which contribute to its effectiveness and allure.

Explanation of the Narrative Structure. Narrative structure refers to the organization and progression of a story, which includes the introduction, rising action, climax, falling action, and resolution. This structure provides a framework for writers to effectively engage readers, build suspense, and deliver a satisfying narrative experience.

Let's explore each element:

1. **Introduction:** The introduction sets the stage for the story by introducing the main characters, the setting, and the central conflict or problem. It establishes the context and grabs the reader's attention, enticing them to continue reading.

2. **Rising Action:** The rising action comprises a series of events and complications that build suspense and develop the story. It moves the plot forward, intensifying the conflict and increasing tension. This section allows for character development, reveals the motivations and desires of the characters, and presents obstacles and challenges they must overcome.

3. **Climax:** The climax is the turning point of the story, where the conflict reaches its peak. It is the most intense and pivotal moment, often bringing the protagonist face-to-face with the main challenge or dilemma. The climax holds a significant emotional impact and determines the direction and outcome of the story.

4. **Falling Action:** After the climax, the falling action follows, where the story begins to wind down. It explores the consequences of the climax and reveals how the characters are affected. Loose ends are tied up, and lingering questions may be answered, providing closure to subplots and resolving secondary conflicts.

5. **Resolution:** The resolution, also known as the denouement, is the final part of the story. It offers a sense of closure by providing the outcome of the main conflict. It may include the protagonist's growth or realization, a moral or thematic conclusion, or a glimpse into the characters' future. The resolution brings a satisfying end to the narrative and allows readers to reflect on the journey.

Understanding and implementing the narrative structure is essential for writers, as it ensures a well-paced and compelling story. By effectively utilizing each element, writers can engage readers, create anticipation, and deliver a satisfying narrative experience. [10][11]

In conclusion, the essential methods of oral and written narration play a critical role in effectively communicating stories and information to others. Whether it is through the spoken word or written text, narration allows individuals to engage and captivate their audience. The use of essential methods such as story structure, character development, dialogue, descriptive language, and pacing help to create a cohesive and engaging narrative. Additionally, the use of oral and written narration provides a means of preserving stories and experiences for future generations. Overall, In a world saturated with information and stories, mastering the essential methods of oral and written narration is more important than ever. It is not simply enough to have knowledge or experiences;

we must learn to articulate and share them in a meaningful way. By harnessing the power of story structure, character development, dialogue, descriptive language, and pacing, we can craft narratives that resonate deeply with others. Let us embrace the art of oral and written narration, not only to entertain and educate but also to inspire empathy, drive change, and build bridges among diverse perspectives. Together, let us become storytellers who can shape the world with our words.

List of references

1. <https://www.studysmarter.co.uk/explanations/english-literature/literary-devices/oral-narratives/>
2. <https://www.grammarly.com/blog/narrative-writing/>
3. Sajida Latif, Professor at Colleges and Universities
<https://www.quora.com/What-are-the-differences-and-similarities-between-oral-literature-and-written-literature>
4. Walsh, J. (2016). *The Art of Storytelling*. North Mankato, MN: Capstone Press.
5. Gottschall, J. (2012). *The Storytelling Animal: How Stories Make Us Human*. Houghton Mifflin Harcourt.
6. Andrews, M. (2006). *Storytelling and the Art of Imagination*. McGill-Queen's Press.
7. Nasrallah, A. (2019). *Storytelling in World Cinemas: Forms*. Cambridge Scholars Publishing.
8. Eagleton, T. (2005). *How to Read a Novel: A User's Guide*. Yale University Press.
9. Poe, E. A. (2017). *The Philosophy of Composition*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
10. Frey, J. (2003). *How to Write a Damn Good Novel: A Step-by-Step No Nonsense Guide to Dramatic Storytelling*. St. Martin's Griffin.
11. Foster-Harris, W. (1959). *The Basic Patterns of Plot*. University of Oklahoma Press.

УДК 37

ОЦЕНИВАЕТСЯ ИНФОРМАТИВНОСТЬ ФИЗИЧЕСКОГО ПРАКТИКУМА

Даминов Д., студентка 4-курс физики
Денауский институт предпринимательства и педагогики
г. Денау, ftoraxonov12@gmail.com

В данной работе предложены научно-методические разработки оценки теоретической и экспериментальной информативности содержания лабораторной задачи общего физического практикума.

Ключевые слова: информативность, практикум, эксперимент, моделирование, метод, межпредметные связи, момент инерции.

В процессе проведения физического практикума необходимо научить студента творчески подходить к исследовательской работе, правильно выбирать методику эксперимента и измерительные приборы.

Студент должен научиться понимать и применять теорию изучаемого явления. Сознательное выполнение эксперимента, внимательность и сосредоточенность на процесса измерений, бережное отношение к приборам - необходимые условия успешного проведения опыта.

Как известно, лабораторный практикум по физике предусматривает освоение студентами следующей теоретико-экспериментальной информации: экспериментальное ознакомление с основными физическими явлениями и их закономерностями; выработка умений и навыков работы с современной физической измерительной аппаратурой; овладение основными методами физических измерений, а также способами обработки и оценки погрешностей в результатах таких измерений. Кроме того, будучи тесно связанным с лекционной, семинарской и другими формами обучения физике, практикум несет в себе функцию обобщения, закрепления, развития и углубленного усвоения основных положений теории.

Теоретико-экспериментальная информация, охватываемая одной лабораторной работой практикума, может быть различной в зависимости от специфики вуза и факультета. Такие различия программируются в процессе постановки задач и в методах проведения занятий. Это и позволяет управлять объемом и содержанием учебной информации, заключенной в комплексе лабораторных задач, которые предстоит решить за семестр, учебный год или за весь период обучения.

Но практически нередко выбор задач, приходящихся на каждого студента, оказывается случайным, и это может приводить к неравноценности суммарной информации, получаемой членами учебных групп, а также ослабляет связь экспериментального обучения с лекционным.

Точная оценка теоретической и экспериментальной информации, заключающейся в каждой задаче, позволит преподавателю и кафедре оптимально отобрать комплекс экспериментальных задач для одного студента применительно к каждому разделу физики.

Ниже приводится образец принятой на нашей кафедре «Общей физики» оценки теоретической и экспериментальной информативности содержания лабораторной задачи общего физического практикума.

У нас разработан перечень параметров, на основе которых мы и ведем соответствующий научно-методический поиск. Приводим этот перечень: 1) связь теории изучаемого явления с теоретическим курсом; 2) вопросы теоретического курса, развиваемые, углубляемые и проверяемые в процессе эксперимента 3) степень абстрагирования при моделировании эксперимента и в теории данного явления; 4) осваиваемые в процессе выполнения работы методы измерения, навыки экспериментирования; 5) применяемые здесь методы обработки результатов измерений и анализа конечного результата эксперимента; 6) межпредметные связи с курсом высшей математики в теории изучаемого явления, в процессе обработки результатов измерений и в оценке точности конечного результата; 7) установление связи теоретико-экспериментальной информации, приобретенной в работе, с

аналогичной информацией, извлекаемой из других работ практикума; 8) возможности расширения и углубления содержания эксперимента, а также реализации его студентом в виде УИР.

А теперь рассмотрим конкретную лабораторную работу, посвященную вопросам вращательного движения твердого тела. Обычно в описании такой работы в пособии к практикуму дается краткая теория явления, характеризуются особенности экспериментальной установки и методики измерений. Методы же обработки результатов измерений и вычисления погрешностей эксперимента в конкретном задании обычно сообщаются преподавателем и зависят от типа конкретных задач. Рассмотрим же содержание данной задачи на основе приведенной выше программы.

1. Основные физические понятия, встречающиеся в теории эксперимента, относятся к кинематике и динамике поступательного и вращательного движения твердого тела и материальной точки. В частности, для анализа этого явления привлекаются понятия и закономерности физической механики (твердое тело, угловая скорости, угловое ускорение и т.д.).

2. Проверяется теорема о переносе оси момента инерции применительно к конкретной физической системе; экспериментально проверяется основное уравнение динамики вращательного движения твердого тела; вводится понятие момента инерции сил трения - наблюдается зависимость момента силы трения от давления на ось вращения системы.

3. В данной работе надо пренебречь зависимостью силы трения от скорости вращения; не учитывать силу трения о воздух падающего груза; грузики на крестовине принять за материальную точку; игнорировать момент силы трения, действующей на грузики; считать: момент силы натяжения нити много меньше, чем момент силы трения на оси.

4. Студенты осваивают методы непосредственного измерения основных величин (массы, длины, времени), а также косвенного измерения величин (линейного углового ускорений, моментов инерции и силы); знакомятся с графическим методом определения среднего значения физических величин. Здесь приобретаются также навыки и умения работы с рычажными весами, миллиметровыми линейками, штангенциркулями, секундомерами. Теоретически знакомятся с конструированием маятника Обербека; подбирают оптимальные условия проведения эксперимента: устанавливают пределы варьирования натяжением нити, перемещением грузов на стержнях маятника.

5. В обработке данных эксперимента здесь можно применить метод наименьших квадратов. Результаты анализируются сравнением данных, полученных различными методами (вычислением, графическим усреднением и методом наименьших квадратов). Ведется оценка вклада учета моментов сил трения, формы тел на стержнях, а также влияния колебательного движения падающего на конечный результат эксперимента.

6. При выводе аналитического выражения уравнения динамики для вращательного движения твердого тела используются знания в области кратных интегралов, методов суммирования и дифференцирования второго порядка из курса математического анализа. В процессе обработки результатов эксперимента привлекаются понятия уравнения прямой первого порядка и прямоугольная Декартова система координат из курса аналитической геометрии. При обработке же

результатов измерений применяются методы графической экстраполяции и наименьших квадратов. В вычислении погрешностей конечного результата используются методы определения погрешностей прямых и косвенных измерений понятий случайной и систематической ошибок, доверительный интервал, коэффициент Стьюдента.

7. Основные понятия, осваиваемые в данной работе (момент силы, момент силы трения, момент инерции, момент количества движения, теорема о переносе осей инерции встречаются или являются главными исследуемыми понятиями в ряде традиционных экспериментальных задач.

8. Учитывая уровень подготовки студентов в 1-м семестре, мы поручаем им самостоятельно выполнить ряд этапов обработки эксперимента: приведение выражения основной закона динамики вращательного движения к линейному уравнению применительно к данной экспериментальной установке; сличить результатов эксперимента по проверке выполнимости теоремы Гюйгенса - Штейнера полученных разными способами (численных графическими расчетами и методом наименьших квадратов) и т. п.

Определение и классификация значение понятий, явлений и закономерностей, охватываемый одной задачей экспериментальной практикума, позволяет разработать и программы для количественной оценки усвоения студентами научно-экспериментальной информации, содержащейся в задания практикума.

Литература

1. Физический практикум: Механика и молекулярная физика. Учеб. пособия / Под ред. В. И. Ивероновой. М.: Наука, 1967.
2. Стрелков С.П. Механика. М.: Наука, 1965.
3. Механика и молекулярная физикадан амалий машғулотлар Назиров Э.Н. Тошкент, 2001.
4. Turakhanov F.B. Methods and forms of determining effectiveness of computer models // Proceedings of the 1st international scientific and practical conference, Recent advances in scientific world. SCIENTIFIC COLLECTION "INTERCONF" №92 Monterrey, Mexico, 2021. – pp. 186-191.

ӘОЖ 811.512.122.37

КӨРКЕМ МӘТІН ПРАГМАТИКАСЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИ САНА

Даривхан Нургул

Ғылыми жетекші: Қасенов С.Т., С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры, ф.ғ.к.

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: nurgul.darivkhan@gmail.com

Дербес филологиялық сала ретінде прагматика бастапқыда Тіл білімі ғылымында қалыптасқаны белгілі. Әдебиетте көркем шығарманы біртұтас эстетикалық дүние десек, осы дүниені дүние етіп тұрған – оның тілі, яғни көркем дүние құралы, поэтикалық тілі екені даусыз. Көркем шығарманы тұтас эстетикалық

дүние деп тану, оның эстетикалық, әсерлілік қызметіне тікелей байланысты. Алайда тілдің эстетикалық қасиеті оның коммуникативтік, информативтік қызметтерінен мүлде оқшау қалмайды, қайта осы қызметтеріне негізделеді. Тілдің көркемдігін қамтамасыз ететін басты белгісі ретінде тіл арқылы беріліп тұрған мазмұн мен қалыптың сәйкестігі, яғни суреткердің ұсынып отырған идеясының берілу тәсілдерінің (бұл жерде сөздер, қолданыстар) оқырман (тыңдаушы) қауымға түсініктілігін және әсерлілігін атай келіп, академик Р. Сыздық: «Поэтикалық тіл деген анықтауыш тіл көркемдігінің, дәлірек айтсақ, көркемдік үшін қолданыстың биігін, идеалын білдіреді. Сондықтан өлең біткеннің барлығында поэтикалық көрініс тұнып тұрмайды. Көріктеу құралдары қолданылған мәтіннің өзінде әрдайым мазмұн мен қалыптың сәйкестігі бола бермеуі мүмкін, демек, мәтін әсемдік биігінен көрінбеуі ықтимал» [1, 406], – деп поэтикалық тілге қойылатын биік талап пен талғам жайын сөз етеді. Осы орайда поэтикалық тілді құрайтын элементтердің екі типі бар екенін айта кеткен жөн. Кейбір сөздер үнемі әсерлі, экспрессивті мәнде жұмсалуды арқылы тіліміздегі тұрақты поэтикалық сөздер тобын құраса, енді бірсыпыра сөздер тек контексте, яғни ауызекі сөйлеуде ғана поэтикалық өңге ие болады.

Сонымен қатар «суреткердің, айталық ақынның, поэтикалық тілін зерттеуде өз алдына бөлініп шығатын дербес тақырып – ақынның өзіне тән көркемдік қолтаңбасы, мұны ғылымда «шығармашылық контекст» деп те атайды. Бұл орайда ақын тіліндегі сөз - символдарды, өзі сүйіп, жиі пайдаланған троптарды және өзге де тіл элементтерін эстетикалық қызметте жұмсауының принциптерін, стильдік ерекшеліктері арқылы көрінетін «автор образын» ашып талдау қажет болады», - дейді Р. Сыздық [1, 407]. Ғалымның пайымдап түсіндіруі бойынша «шығармашылық контекст» дегеніміз – әр ақынның өзіне тән көркемдік қолтаңбасы, дара стилі. Ақын поэзиясының мазмұны мен сол мазмұнның тілдік көрінісі ақынның «идиостилинен» саналады. Екеуі де «ақын (автор ретіндегі) образын» сипаттаумен байланысты қаралатын мәселелер. Автор образын ашуда Р. Сыздық «қазақ филологиясында бұрын - соңды әңгіме болмаған» «текст түзу» тақырыбын алғашқылардың бірі болып ғылыми тұрғыда сөз еткенін баса айтуға болады. Оның талдауында көркем мәтін түзу поэтикалық контекст ұғымына қатысты алынады. «Кез келген көркем шығармада немесе оның кез келген тұсында мәтін түзіле бермейді, – дейді зерттеуші, – Мәтін түзілісінің бір белгісі – шығарманың бір бөлігінде немесе бір өлеңнің өн бойында мағыналары бірін-бірі айқындайтын, модальдік реңктері біртектес сөздерді шоғырлап беру». Көркем мәтін түзуде мағыналары бір-бірін ашатын экспрессивті сөздердің, семантикалық жақтан тақырыптас сөздердің шоғырланып берілуімен бірге, мағыналары әр түрлі сөздердің де контекст ыңғайымен мазмұндас болып шыға келуі ғажап емес. Ол үшін, әрине, суреткердің ерекше сөз саптау шеберлігі керек екені анық.

Ал көркем әдебиеттегі суреткер тілінің прагматикасы, сана ағыны дегеніміздің өзі – мәтін түзудегі авторлық ұстанымды танытатын жүйелі құрылым. Мұндағы сана ағыны - бұл әдебиеттің әдістемесі, ол негізінен поэзия мен көркем әдебиетте қолданылады. Ол жеке адамның көзқарасын бейнелеуге тырысады. Сонымен бірге ішкі монологта немесе оның сезімтал реакциясына байланысты кейіпкердің ойлау процесінің жазбаша баламасын береді. Сана ағынының жазылуы

модернистік қозғалыспен тығыз байланысты. Оның әдеби контексте психологиядан ауысуы танымал британдық жазушы Мэй Синклерге жатады. Ішкі тәжірибенің ағынын білдіретін «сана ағыны» тіркесін Уильям Джеймс алғаш рет қолданған болатын. Әдеби техниканың атауы сөзбен ойлауды білдіретін ішкі монолог деп аталатын сана ағымының психологиялық тұжырымдамасынан шыққан.

Сананың жазылуы қазіргі ағым сюрреалистік автоматты жазу тұжырымдамасымен тығыз байланысты, бірақ олардан ерекшеленетін тұсы бар. Бұл - жазушының саналы ойынан шықпайтын материалды жазу процесі. Зигмунд Фрейдтің бейсаналық теориялары әсер еткен сюрреализм саналы ойды айналып өтіп, бейсаналыққа ену үшін автоматты жазуды қолдануға тырысты. Керісінше, қазіргі филологиядағы әдеби сана - әдеби әдіс ретінде қарастырылады деуге болады. Көркем әдебиеттің прагматикасы әдеби сананың субъектісі ретінде жазушының саналы ойларынан туындайды, бірақ тек кейіпкердің ақыл - ойы арқылы сүзілген жазушының санасынан шығатын стиль, құрылым және тыныс белгілерінің шектеулері әсер етпейді. Сана ағыны, әдеби сана тұрғысынан келу - бұл адамдар сөйлегеннен гөрі қалай ойлайтынына ұқсайтын жазу. Бұл кейіпкердің ішкі психикасын бейнелеуге арналған. Қазіргі мысалдарға Вирджиния Вулфтың романдары жатады. «Демек, сананың өзі бөлшектенген болып көрінбейді. Тізбек немесе пойыз сияқты сөздер оны бірінші сәтте көрсеткендей дұрыс сипаттамайды. Бұл біріккен, тұтасып кеткен дүние емес. Ол қозғалыстағы процесс. Өзен немесе ағын - бұл табиғи түрде сипатталатын метафоралар. Бұл туралы бұдан былай оны ой, сана немесе субъективті өмір ағыны деп атайық», - дейді У. Джеймс өзінің «Психология принциптері» атты еңбегінде [2, 233]. Саналы түрде жазу әдетте монологтың ерекше формасы болып саналады және синтаксисте және пунктуацияда ассоциативті (және кейде диссоциативті) секірулермен сипатталады. Бұл прозаны жазуда қиындатады, кейіпкердің бөлшектелген үзік ойлары мен әсерлі сезімдерін қадағалайды. Сана ағыны мен ішкі монолог драмалық монологтан ерекшеленеді. Онда спикер аудиторияға немесе үшінші адамға, негізінен поэзияда немесе драма жанрларында сөйлейді. Сана ағымында сөйлеушінің ойлау процестері көбінесе есту арқылы бейнеленіп, көрініс табады (немесе өзіне бағытталған) және ең алдымен ойдан шығарылған құрылғы болып табылады. Бұл терминді әдебиеттану саласына психологиядан алғаш рет философ әрі психолог Уильям Джеймс және оның ағасы ықпалды жазушы Генри енгізді. Әдеби тұрғыда сананы баяндау мен интерьерлік монолог арасында бірқатар айырмашылықтар бар. Біріншіден, сана ағыны - интерьер монологының ерекше стилі. Ішкі монолог кейіпкердің ойларын тікелей баяндайтын және қорытындылаушының қатысынсыз жеткізсе де, оларды өзара әсерлі сезімдермен, қабылдау сипаттарымен араластырмайды. Грамматика, синтаксис және логика нормаларын бұзбайды. Сана ағыны, әдеби сана - бұл бір нәрсені немесе екеуін де жасайтын ішкі монолог.

Сана жазудың ағыны ретінде әр түрлі стилистикалық формада болады. Ең бастысы - баяндалған сана мен сананың келтірілген ағыны («ішкі монолог»). Саналы әңгіме көбінесе психо-баяндау (кейіпкерлердің психологиялық жағдайлары туралы баяндау) мен еркін жанама стильді қамтитын әр түрлі сөйлем түрлерінен тұрады. Интерьер монологы - бұл кейіпкерлердің үнсіз сөйлеуінің тікелей цитатасы, бірақ міндетті түрде сөйлеу белгілерімен белгіленбейді. «Интерьер монологы»

кейде сана ағынының синонимі ретінде қате қолданылады. Көркем әдебиеттің прагматикасы әдеби сананың субъектісі ретінде әр қаламгердің сөз саптау үлгісінен, арқау еткен тақырыбынан, көтерген мәселесінен, шығарманың өн бойындағы желідей тартылған проблематикасынан айқын көрініп жатады десек, еш артық айтпаған болар едік. Бұл тұрғыдан келгенде автор өз қаламдастарын ғана емес, оқырмандарын да иландырып, елітіп, әдеби санасына, сезімдеріне, ой-көзқарастарына, дүниетанымдарына тікелей әсер ететіні де сөзсіз. Демек, тарихтың әр кезеңі өзі дәлелдегеніндей әдебиет рухани қару ретінде сананы жаңғыртуда, я болмаса сананы улауда белгілі бір мақстат – мүддеге сай қызмет атқаратыны да сөзсіз.

Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы жарыққа шыққанда елдің аңсары жаппай тарихқа ауып, жазушылар тарихи тақырыпқа белсенді қалам тербей бастағанын білеміз. Бұғауда тұрған тарихи сананы бір желпінткен бұл күй тарихи тақырыпқа қалам тартқан жазушылар санының артуына ықпал етті десек те болады. Қазақтың шежірелік сипатының өзі оның тарихи санасының тамыры тереңде жатқанын аңғартса керек. Әйтсе де, ғылыми дәйектер келтірілген тарихи еңбек пен көркем шығарманың да айырмашылығы болатыны сөзсіз. Ал бүгінгі ақпараттық соғыс үдей түскен кезеңде тарихи сана мен әдеби сананың аражігін қалай ажыратамыз?

«Көркемдік сана тарихи санаға тәуелді болып келеді. Әдеби сана тарихи сананың көркем түрдегі қайталауы болуы тиіс. Өз бетінше көркемдікке беріліп, ақиқаттан тым алшақтауға да болмайды. Болған шындықты жазушы тап сол күйінде жүз пайыз қайталамағанымен, негізгі кейіпкерлерді өзгертпей алға тарта отырып, заманның ағымын суреттесе көркемдік шешім көрініс табады. Бір тарихи уақиғаны екінші, үшінші жерге салып жіберіп, барлығын шатыстырып жүргендер де бар. Ол дұрыс шешім емес. Тарихқа қиянат. Көркемдік шешімді құптай отырып, оның түпнұсқасына қиянат келтірмей жасау керек» дейді белгілі жазушы, драматург Әнес Сарай [3]. Әдеби сана тарихи санадан, ұлттық санадан, құндылықтардан тысқары болмауға тиіс. Әдеби сананың субъектісі ретінде көркем әдебиет прагматикасы шындыққа, яғни ақиқатқа табан тіреп, нақтылыққа арқа сүйеп, масатты түрде сипатталады.

Тіл біліміне «прагматика» терминін алғаш енгізген Чарльз Моррис оны семиотиканың синтактика мен семантикадан кейінгі үшінші таңбалаушы компоненті ретінде қарастырған. Мәтінтанушы Т.А. ван - Дейк прагматиканы «контекстегі тілді зерттеу» деп көрсетеді. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасын зерттеген еңбегінде профессор Қ. Есенова прагматика туралы: «Сөйлеу актісінде бұл тіл ұстанушының тілдік бірліктерді өз түпкі ниетіне сай етіп іріктей білуі, қай сөзге баса мән беретіндігі, өз сөзінің тыңдаушыға қандай дәрежеде әсер етуін көздейтіндігі, соның нәтижесінде адресаттың қандай да бір әрекеттерге баруына түрткі болатындығы, сондай-ақ, айналадағы адамдарға өз сөзі арқылы өзін белгілі бір қырынан таныстыруға, көрсетуге тырысатындығы т.б. барлығы жинала келе оның түпкі ойының аудиторияға дәл, нақты күйінде жеткізілуін қамтамасыз етеді» – деген анықтама береді [4, 8]. Әдеби сана – ұлттың түрлі прессингтерге қарсы тұрар иммунитеті, әлеуметтік жады және ұлт коды сақталған «матрица». Әдеби сана – ұлттық сана мен мемлекеттік сананың, тарихи сананың негізі.

Өкінішке орай, бұлардың барлығы көп жағдайда «синонимдік тұрғыда» тұтастықта болмай тұр. Сондықтан әдеби сананың дамуы әжептәуір кедергіге ұшырап келе жатқаны тарихтан белгілі.

Ұлттың кодын ділі мен тарихынан, әдебиетінен, тілінен іздеп, көнергенін жаңғырта дамытып, керектісін заманауиландырғанымыз абзал. Өйткені, көркем әдебиеттің прагматикасы әдеби сананың субъектісі ретінде ұлттың табиғатына сәйкес қалыптасып, дамып отырады. Көркемдік сана, әдеби сана – эстетикалық ойлауды дамытатын, тілдің байлығын арттыратын құбылыс. Бірақ оның образ жасауда, көркемдік әдіс-тәсілдерді пайдалануда шындықтан алшақ кетпегені дұрыс. Мейлі, әдеби сана аңыз бен мифке құрылса да. Өйткені, М.Әуезов айтқандай кез келген «аңыз түбі – ақиқат».

Сонымен прагматика дегеніміз – айтушының ойы, ниеті десек, мәтіннің прагматикалық сипаты мәтін иесінің алдына қойған коммуникативтік мақсатын жүзеге асыруда тілдік құралдарды қаншалықты сұрыптап, талғап қолдануына байланысты. Әрине, сөз таңдауда сол сөз «билік құратын» контекстің мән-мазмұны және қабылдаушы жақтың түсінік деңгейінің белгілі болуы адресат үшін маңызды болмақ. Осы орайда Тұрсын Жұртбай қаламгер ретінде өзінің «таңдаулы адресаттарына» (ұлттың тарихын, мәдениетін, тілін терең меңгерген орта) арнаған мәтінінде қазақтың тілінің ең шұрайлы, көркем де өткір өрнектерін еркін қолданудан тартынбайды. Қазақ халқының бодандыққа түсіп, бұрыларға жер қалмаған шарасыз қалпын: «Енді бір аттаса – тарихтың шыңырауына құлап, діні де, тілі де, салт-дәстүрі де, ойлау жүйесі де, күнкөріс қам-қаракеті де, түрі мен киімі де, билік пен заң жүйесі де, тәлім-тәрбие ғұрпы да құрып, Басыбайлылықтың жылымы жұтып қоюға әзір тұр еді», [5,14] – деп суреттейді. «Жылымына жұтылу» ұғымы қолданыста бұрыннан бар болуы мүмкін, бірақ «басыбайлылықтың жылымы» Тұрсын Жұртбай қаламына тән жаңа тіркес. Бұл қолданыстың тілдік әсерін сезіну үшін балық, теңіз кәсіпшілігінен хабардар болмай-ақ, Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен терін» оқу да жеткілікті болар еді. Ал автор оқырманының сондай деңгейіне сенімді болғандықтан да, осындай тілдік ойнатуларға еркін барады. Ал автор оқырманының сондай деңгейіне сенімді болғандықтан да, осындай тілдік ойнатуларға еркін барады. Абайдың қарабайыр таныммен түсіндірмек болған «тоңмойындығымызды»: «Біз оның Ең Ұлы Нысанасын, «гүлденген ой өлкесін» жапырақсыз, тамырсыз қалдырдық та, ақ сөңкеге айналған ағаш сияқты жаттанды, сықиған сілтемелермен бүркемеледік» [5, 6] – деп сипаттайды. Сықиған – Қазақстанның батыс өңіріне тән тілдік ерекшелік, мағынасы – «керемет, жақсы». Бірақ «сықиған сілтемелер» тіркесінің астарында мақтау, ұнатудан гөрі мысқылдау, сынау мәніндегі сарказмдық реңк жатырғаны сөзсіз. Сондай-ақ, Тұрсын Жұртбай контексіндегі қылқұрт («халықты жұтатын қылқұрт...»), жаһил («Жаһангер Жаһил – Империя»), инсаншыл («қаншама дана, инсаншыл, әділетті болғанмен...»), делбе қылу («өсек таратып, ақыры делбе қылды емес пе»), жанын қасым етіп («намыс байрағының астына жанын қасым етіп жи- налып»), ғұнсырлық («Отаршылдық биліктің ғұнсырлығына барынша жеккөріншілікпен қарады») тәрізді екінің бірінің қаламына іліге бермейтін поэтикалық қолданыстар (кірме, кәсіби, жергілікті сөздер мен фразеологизм), жазушының тілтану қазынасынан ұсынылған ықтисаттық (экономика), дәбірлер (чиновниктер) тәрізді қазақыланған терминдер, «цыган

диуанасы», шам көріп шамкөстік таныту, тіршілік алқымы (Алысқа арқан тартпай-ақ, көптің көз алдында жүрген, тіршілік алқымына назар салу) сияқты тосын тіркестер, Р.Сыздық айтқандай, жазушының идиостилін танытатын «сөз таңдау, сөз құбылту» ерекшелігі, адресант ретінде адресаттың түсінілімін, қабылдауын, әсерлілігін арттыратын әдіс -тәсілі деп түсінеміз.

Көркем тілде фразеологизмдерді контоминациялау (құрамын өзгертіп қолдану) жолымен әсерлілігін арттыру әдісі бар екені белгілі. Жалпы фразеологизмдер ғасырлар бойы қалыпқа түсіп, құрамын да, құрылымын да, мағынасын өзгертуге болмайтын ұлттың тілдік қазынасындағы поэтикалық-танымдық тіркестер. Ал көркем тілде, шешендік тілде фразеологизмдерді орнымен өзгертіп, құбылта қолданудың да өзіндік әсері үлкен. Тіліміздегі «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды» деген тұрақты сөз тіркесін Тұрсын Жұртбай: «Аға сұлтандар бір-бір қошқар болып алды да бір қазанға бастары сыймады» түрінде береді, ал қазақтың «дәніккеннен құныққан жа- ман» тіркесі: «дәніккеннен кәніккен жаман» деп қолданылған. Бұл жерде автор «кәніккен» сөзінің семантикалық астарындағы «кәнігі болу – үнемі біреуден бірдеңе жырып кетуге, алып кетуге үйреніп, қалыптасып кету» сияқты мағыналық реңкке иек артып отырғаны сөзсіз. Автордың прагматикалық тілінде өз жанынан фразеологизм, парамеология түзу де біршама орын алған: «Пәрменсіздің жанында дәрменсіздің жүретіні заңды», «ішін мидың нәрімен емес, қидың зәрімен нығыздап тастаған», «желігіп, жерініп, жерік боп, ерігіп жүріп», «Абайдың сөзін өзгеге емізіп, тәуелді етіп қойдық»; «Еліктеудің ар жағында – есерлік, желігудің желісінде – жөнсіздік, қызығудың қасында – көрсеқызарлық, жатсынбаудың жабығында – бәрін бойына сіңіретін жылым жатыр». Дәніккен, кәніккен, пәрменсіз, дәрменсіз, мидың, қидың, нәрі, зәрі, желігіп, жерініп, жерік, еліктеу, есерлік, желігу, желісінде, жөнсіздік, қызығу, қасында, жатсынбаудың жабдығында жылым жатыр тәрізді дыбыстардың үндесімін, әуезділігін шебер ойната білу де Тұрсын Жұртбай-адресаттың қаламына тән.

Тұрсын Жұртбай тілінің прагматикасындағы енді бір әсерліліктің ізі – қазақ халқының тұрмыс - тіршілігіне ғана тән таным-түсінікті сипаттайтын этнографиялық ұғымдарды образдық мақсатта қолдануы. Мына сөйлемдердің астарына үңіліп көрейік: «Одан қалғанын түріктен тараған тамырлас бұтақтар өзара бөлісе алмай, бәсіреге түсіріп, ортақ мұраның шалғайын жыртыс қып жыртады»; «Сондай-ақ, кезі келгенде ойымызды еркін айтып, ақылға салудан, келеге түсуден тартыншақтауды да ар санадық»; «Оның үстіне, бұл түркі тарихының қоламтасын көсеп, тамырын аршитын еңбек емес» [6, 6-7]. Осындағы «бәсіреге түсіру», «шалғайын жыртыс қып жырту», «келеге түсу», «қоламтасын көсеу» тіркестерінің әрқайсысы – қазақтың тұрмыс-тіршілігі мен салт-санасынан хабар беретін этнографиялық қолданыстар.

Қорыта айтқанда, Тұрсын Жұртбай-адресаттың қазақ деген адресантқа бағытталған көсем сөзінің тілі қазіргі мәтінтанымдағы адресат – тіл – адресант факторы аясында ғылыми зерттеудің нысаны болуға лайық жүйелі тілдік-прагматикалық құбылыс екені анық.

Әдеби сана – эстетикалық ойлауды дамытатын, тілдің байлығын арттыратын құбылыс. Сонымен қатар әдеби сана – ұлттық сана мен мемлекеттік сананың, тарихи сананың негізі. Көркем әдебиеттің прагматикасы әдеби сананың субъектісі

ретінде әр қаламгердің сөз саптау үлгісінен, арқау еткен тақырыбынан, көтерген мәселесінен, шығарманың өн бойындағы желідей тартылған проблематикасынан айқын аңғарылатынына да көз жеткізуге тырыстық. Ғылыми материалдарда әдеби сана ұғымы терминологиялық жағынан түрлі вариациялармен беріледі. Осы ретте кейде мәнделес ұғымдар ретінде қолданылатын әдеби сана, шығармашылық сана, көркем сана тіркестері негізінен әр алуан мағыналық жүкті арқау етеді. Шығармашылық сана жалпы өнер атаулыға тән түсінік болса, соның ішіндегі сөз өнеріне қатыстысы – әдеби сана.

Әдебиеттер тізімі

1. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: Арыс, 2004. – 611 б.
2. Жұртбай Т. Күйесің, жүрек... Сүйесің. – Алматы: Санат, 2001. – 408 б.
3. Джеймс У. Психология принциптері. – М.: 1991. - 368 с.
4. Сарай Ә. Көркемдік сана тарихи санаға кіріптар // Қазақ әдебиеті. – 12.05.2017.
5. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. –Москва: Высшая школа, 1989. – 404 с.
6. Жұртбай Т. Күйесің, жүрек... Сүйесің. – Алматы: Санат, 2001. – 408 б.
7. Жұртбаев Т. Дулыға. 1-кітап. – Алматы: Жалын, 1994. — 368 б.

ӘОЖ 821.512.122.09

МӘННАН ТҮРҒАНБАЕВ – ҚАЗАҚ ОЯТУШЫСЫ

Дәулет С., С. Аманжолов атындағы ШҚУ «Қазақ тілі мен әдебиеті»
БББ 4-курс студенті

Ғылыми жетекші: Касенов С.Т., ф.ғ.к., С. Аманжолов атындағы ШҚУ
қауымдастырылған профессоры

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: sdauletovaa@gmail.com

Қазақтың азаматтық тарихында өшпес ізі, сара жолы бар мемлекеттік құрылым – әйгілі "Алашорда" өкіметі. Алашорда - қазақтың көзі ашық, көкірегі ояу азаматтарының басын бір идеологияға, бір мақсатқа жинаған орда. «Алашорда» Үкіметінің сапалық құрамы туралы қазір біз көп айтып, көп жазамыз. Оны кей тұста Ресейдегі Уақытша үкіметтің сапалық құрамымен де салыстыра қарайтынымыз бар. Сол тұста алашордашылардың білім деңгейінің жоғарылығын, айырықша тәлім-тәрбиесін көреміз. Өкінішке қарай, «Алаш» пен «Түркістан» автономиялары ХХ ғасырдың басында тарих сахнасына шыққан, орыс отаршылдық-әміршілдік жүйесінің сасатын жалғастырған большевиктердің өкіметінен жеңіліс тауып, тіпті 2019 жылы оларға кешірім жарияланғанына қарамастан, қуғын-сүргінге ұшырап, "халық жауы" атанды. Бірі Кеңестік дәуірде ақталса, бірі тәуелсіздіктің ақ таңында ғана жалған жаладан құтыла алды. Десек те, әлі күнге дейін зерттелмей, я болмаса толық зерттелмей, тарихтың бір бұрышында қалып, өз зерттеушісін тосып жатқан, ұлтын сүйген ағаларымыз, апаларымыз қаншама?! Соның бірі, бірегейі - Мәннән Тұрғанбаев.

Шығыстың шырайлы өлкесінде дүниеге келген Мәннән жастайынан білім іздеген жан болғаны белгілі. Кезінде Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатовтармен қатар бірге жүрген халық жанашыры. Елімді "оятам" деп ұстаз да, газет шығарушы журналист те, заңмен айналысқан заңгер де болды. Демек, «Алашорда» мемлекетінің іргетасын қаласушы жан. «Ұмытпадым» деп аталатын мақаласының бір тұсында: «Көп сыншылар маған әр қызметке кіргіш, ұстанған мақсаты жоқ, бірбеткей болмай, шатылып кетті дер. ...Мен жоғарғы санаған қызметтің бәрін өзіме лайықты деп қалап алып отырғаным жоқ. Иесіз жұмысты көтеруді ғана біліп отырмын », - деп жазады. Яғни, дәл сол кездегі қазақ қоғамындағы оқыған азаматтар санының аз екенін ашық айтпаса да, еске салып өтеді. Бары бар-ау, бірақ дәл елдің қамын жеп, қайғысын бөлісері аз. Осы «Ұмытпадым» мақаласы өзінің алғаш редакторлық еткен «Қазақ тілі» газетінде жарық көрген. Бұл газеттің шығуының өзі сол кездегі қазақ зиялыларының болашаққа деген қамы еді. Өзі редакторлық еткен газеттен Мәннәннің мақалалары жиі шығып тұрды. Бұл мақаланың негізгі мақсаты – қазақ сахарасын сауаттандыру болатын. Мақалаларының көбінде қазақты оятуға, санасын қозғауға арналған сөздерін жазды. Қазақ қазақ болуы үшін тілін сақтау керектігін назарда ұстады. Сол себепті тіл мәселелеріне байланысты мақалалары жарық көрді. Соның бірі «Қазақ тілін іске асыру» деп аталатын мақаласы. Жалпы алғанда, мақала мазмұны көкірек көзі ашық қазақ қоғамына үндеу салады. Қазақ тілін іске асыруда үкіметтің бос қарап жатпағанын, ендігі кезек кеңсе істерінде жүрген азаматтарда екенін тайға таңба басқандай жазады. Оған мына сөздері дәлел: «Енді кеңселерде жүрген азаматтар жанталасып істеулері керек. ...қағаздардың бәрін жақсы үлгі, жатық тілмен қазақша аударып, баспаханаға көп етіп бастырып, ұлыстарға, милицияларға, билерге, тергеушілерге тарату керек. Қазақ тілін жүзеге шығаруға нұсқаушы болған азаматтар өзін үлкен жауапты жұмыстың ауыр бейнетінің кірісі деп білуі керек». Мақала тақырыбы айтып тұрғандай, қазақ тілін мемлекет тіліне айналдырудың, іске асырудың жолын айқын белгілеп береді. Сөз соңында «Сен бүгін тіріліп отырсың, сенің тілің хүкімет тілі болып отыр» деп қазақ тілінің ертеңінің жарқын болатынына сенім білдіреді. Сонымен қатар «Қазақтың келесі буындарының алдында өздеріңе кара деген таңба қалдырма» деп ұран тастайды.

Осы мақаласының жалғасы іспеттес тағы бір мақаласы «Сезімі барға» деп аталады. Қазақ тілін қолдаушы халықтың табылғанын, алайда кеңсе жұмыстарын істер жұмысшы жоқтығын жазды. «Жұмысқа ысылған ескі қызметкерлерден ел ішінде бос жүргені шұқыма сауда істеп жоқты ермек етіп жүргені бар. Оларды қызметке шақырсақ та келетін емес» деп ашынып жазады. Сонда қазақтың ертеңі үшін күресер азаматтар аз болғаны ма? Мақаланың атауы айтып тұрғандай сезімі бар азаматтар жоқ па? Осының бәрі қазақтың өз ішінен шығып отырғанын айта келе, оларға не істесе болатынын ойлайды. Бүгінгісін емес, ертеңін ойлаған Мәннан олар жайлы нақты дерек қалдырып, оларды газетке шығару жайлы өз ойын айтады. Осы сөзі арқылы азаматтарға «сезімі болса, келешекте ары таза болсын» деген ой тастайды. Демек, Мәннан бүгінгінің ғана қамын жеген азамат емес, болашақтың жарқын күндеріне қол созған жан!

Өзінің мақалаларында түрлі жағдайларды көтеріп, қазақ пен орыс арасындағы қарым-қатынасты ашық жазды. «Ұлтшылдық» атты мақаласында «Бұрынғы заманда ел қамын жеген ерлер көп шығып, көпшілдік мінездері болса да, Россияға қарағаннан кейін ол мінезден айрылды» деп нақтылап көрсетті. Қазақ қоғамындағы

өзгерістерді сынады. Білім алып оқыған азаматтардың көбі еліме, жеріме көмектесем деген ниетте емес, қарақан бастарының қамын жеді. Пайда табу жайлы ойлады. Осы мақаласында: «Дүниедегі кісінің бәрі алғы өзімшіл болса, бас пайдасынан басқаны ойламаса, бірігіп жұрт болып жасау мүмкін емес қой», - деген пікірін жазды.

Сол кездегі қазақ қамын ойлаған азаматтар білім беруді мектеп ашудан, бала оқытудан бастады. Мәннан А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытовтармен қатар жұмыс атқара жүріп, қазақ мектебінің реформасын жасауға тырысты. Педагогиканың маңызды мәселелеріне байланысты мақалаларын үзбей шығарып отырады. Соның бірі Семейде жарық көрген «Жазу, таныту, һәм жаздыру әдісі» мақаласы. Мақаланың негізгі мақсаты - сауатсыздықты жою. Әрине, сауатсыздықты жою үшін, бірінші бала оқыту керек. Алайда баланы оқытатын ұстаз - ең бірінші мәселе. Мәннан осы ұстаздықтың асыл жолын көрсетеді. Іс-жүзінде «Жойылсын, сауатсыздық!» атты сапармен қалаларды аралағанын түрлі семинарлар өткізгенін осы мақаласында тілге тиек етеді. Бұл сапарында Мәннан сауатсыздықты жою мақсатында методикалық мақалаларын баспа беттеріне бастырады. «Жаңа мектеп» журналында жарияланған мақаласында қазақ сахарасындағы білім беру жүйесінің дұрыс құрылмағанын жазады. Яғни, көшпелі қазақ халқы үшін бірінші басқыш мектеп екі жылдық, ал екінші басқыш мектеп бес жылдық болып құрылсын деген пікірін айтады.

Қорыта айтқанда, Мәннан - ұлтын шексіз сүйген, халқының мүддесін барынша ойлаған азамат. Оның білім беру ісіне, журналистика саласына сіңірген еңбегі өлшеусіз. Дәл осындай артында өшпес із алдырған азаматтың аз зерттелуі, қалың бұқара беттеріне сирек шығуы көңіл қынжылтады. Сондықтан да ер есімі ел есінен ұмытылмаса екен дейміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Тәбәріқұлы С. Қайран, Мәннан [Мәтін]. - Алматы : Қанағат, 2002. - 257 б.
2. Нәсенов, Б. Абыралы - Сарыарқаның кіндігі [Мәтін]. Т. 2, 3-ші кітап : Абыралы - қанды жылдары (1905-1945 ж.), 2002. - 642 б.
3. Алаш қозғалысы [Мәтін]: құжаттар мен материалдар жинағы. 1918-2007 жж.: Т.4.- Алматы: Ел-шежіре, 2008.- Тұрғанбаев Мәннан: б.224-228.

УДК 821.512.122.09

НОМИНАЦИИ ПЕРСОНАЖА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ АНТРОПОЛОГИИ АЛИБЕКА АСКАРОВА

Джилкибаева А.А.

Высший колледж ВКУ имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: jilalma55@gmail.com

Повесть Алибека Аскарлова «Энциклопедия аула Мукур» как бы доказывает правоту древних в том, что «судьба человека, города и даже государства предначертана его именем». Аул Мукур и речка Мукур носят название, означающее в переводе с казахского «безрогий телок»: «Мукур он и есть Мукур... Вода вырывается из недр гор с шумом, визгом, грохотом, клокотанием, кипит, бурлит,

мечется в разные стороны. В поведении реки сказывается ее нрав: неукротимый, шальной, капризный – настоящий безрогий телок» [1, 24]. Таковы и жители аула – «мукуры», простоватые и добрые, совершающие маленькие грехи и нелепые поступки, живущие редкими радостями и постоянными заботами: «Аул Мукур мало чем отличается от других аулов, может, только тем, что здесь разводят маралов. С незапамятных времен Мукур считался благодатным местом». Каждая глава – это рассказ об одном из жителей этого аула. Автор любит самобытного человека из народа, часто чудаковатым, простодушным. С ними постоянно что-нибудь случается, они попадают во всякие нелепые происшествия, вызванные собственными оплошностями. Мукурцы – творческие натуры, фантазеры и выдумщики. За их странноватыми поступками, не соответствующими привычной логике, мы видим неудовлетворенность скучной обывательской усредненностью, они стремятся сделать жизнь ярче, веселей. В названиях глав чаще всего вынесены номинации – именные («Дамеш и Жангали», «Бектемир-мулла», «Блаженный Амир», «Чингизид Мырзахмет»), неименные («Казах из кержаков», «Мукурский энциклопедист»), в других случаях номинации являются частью заглавия («Грех Нургали», «Война камаев и каргалдаков»).

Роль личного имени в жизни человека очень велика. Каждого человека можно назвать не иначе как по имени, поэтому все его хорошие или плохие поступки делаются достоянием гласности благодаря имени. Имя – это специальное слово, служащее для обозначения отдельного человека и данное ему в индивидуальном порядке для того, чтобы иметь возможность к нему обращаться, а также говорить о нем с другими. Имя – это слава, известность, широко распространяющаяся молва о ком-то, «приобрести имя» – прославить, создать (нажить) себе доброе (худое) имя, приобрести добрую (худую) славу, «человек с именем» – имеющий вес, положение в обществе или на службе.

Герои повести А. Аскарова, пытаясь выразить собственную индивидуальность, совершают «подвиги», желая прославиться, попадают в различные переделки. От их грубоватых шуток, несуразных поступков и горько и смешно. Алексей, казах из кержаков, устраивает на праздник Первого мая настоящую корриду, «как будто он прибыл к нам из самой Испании, а не из какой-то там Коробихи» [1, 27], после чего мукурский тореро месяц провалялся в больнице. Мырзахмет из-за своего любопытства четверо суток просидел в «избушке» – ловушке для медведя. Жангали вернул заболоченный источник к жизни, и к Святому роднику снова потянулись люди, приезжают паломники и из Береля, и из Катон-Карагая. Попытка двух неразлучных друзей Бектемира и Нургали оседлать и объездить оленя («Чем здешние олени хуже тех, что в тундре!») чуть не погубила одного из них: «С тех пор грудь у Нуреке стала никуда не годной, а все из-за нелепой прихоти оседлать оленя и прославить свое имя в потомках» [1, 36].

В традиционном казахском обществе не было понятия «фамилия», как и в допетровскую эпоху на Руси, когда необходимо было переписать население, требовали, чтобы записывали всех по именам «с отцы и прозвищи». Казах представлялся своим личным именем, уточнял сыном кого является (называлось имя отца), указывал свой род (названием рода обычно было имя далекого предка).

Фамилии появились позже из потребности в добавочном именовании человека, из необходимости дать ему более четкие координаты в обществе, чем название рода, и постоянные, чем прозвища. Такая потребность возникает при массовых передвижениях людей, при скоплении их в одном месте (город, армия и т.п.). Развитие делопроизводства способствовало возникновению новой языковой категории – фамилии, нового типа номинации – официального именовании человека.

В ауле Мукур, жизнь которого во многом сохранила патриархальные черты, люди обращаются друг к другу только по имени. А.Аскарлов в повести редко называет фамилии своих героев, только тогда, когда они представляют официальные государственные структуры, например, все начальство совхоза именуется только по фамилиям. «Одни приходили, другие уходили. Но редко кто из этого начальства оставил по себе яркую память, мало о ком вспоминают жители. Приходят неизвестно откуда и исчезают бесследно, словно вода в песок» [1, 45]. Персонажи, именованные только фамилиями, всегда оказываются отрицательными: «Но интересная деталь – приезжают сюда новоявленные руководители всегда на одной машине, нередко с одним чемоданом, а пройдет пять-шесть лет – уезжают назад, только теперь уже нажитое укладывают на три-четыре грузовика». Использование в номинациях фамилий без имени, несмотря на то, среди них нет ни одной «говорящей», становятся частью сатирической характеристики. Отсутствие имени – знак отверженности, эти персонажи оказываются не принятыми в сообщество аула, воспринимаются чужаками, «все они со стороны, все назначены сверху».

Лишь однажды в тексте мы видим, как фамилия начинает играть не сатирическую, а комическую функцию. Когда библиотекарь увидел в паспорте сына старика Амира его полное имя «Махарадзе», то вскрикнул от неожиданности: «Ведь это не имя, а грузинская фамилия!» На это он получил простое объяснение: «Махарадзе – друг моего отца, погибший на фронте. В память о нем отец и назвал меня этим именем» [1, 41]. Эта экзотическая для казахов фамилия потеряла свой юридический статус, из официальной номинации перешла в личное имя, носитель которого гордо, без всякой иронии называет себя «живым воплощением интернационализма». Имя представляет собой сгусток информации о его носителе. Зная одно лишь имя, мы уже имеем представление о происхождении, национальности, возможном вероисповедании, даже об особенностях темперамента человека. Комичность несоответствия имени и отчества снимается тем, что это имя в данной ситуации несет социально-историческую информацию, его происхождение (не как фамилии, а как имени) является свидетельством того сложного драматического пути, который прошли бывшие советские народы. Когда казаху с именем Махарадзе предлагают поменять имя, он отказывается. В этом не столько вера в то, что имя – это судьба, сколько уважение к отцу, который, нарекая сына именем погибшего однополчанина, верил, что ему передадутся лучшие качества друга, он как бы заранее проецировал имя на характер ребенка.

Личные имена могут указывать на принадлежность своего носителя к определенному коллективу, социальной ячейке. Чаще всего таким коллективом является семья. Среди казахов довольно широко распространен обычай, согласно

которому родные братья и сестры носят имена, имеющие одну общую повторяющуюся часть. Жена Амира родила ему подряд пять дочерей, когда родилась пятая дочь, он решил, что у них будет не пять имен, а два: первым трем имя «Сакасали» – от Сабира, Кабира, Салима, последним имя «Жакан» – от Жанипа и Канипа. Против этих труднопроизносимых, вычурных имен взбунтовалась жена. Ведь имена человека можно рассматривать как эмоциональные раздражители. Женские имена должны звучать мягко, вызывать у окружающих своим звучанием чувства приятного, возвышенного. Это так называемая «музыка имен». От того, какова она, будет во многом зависеть изначальное отношение окружающих к носителю имени. Неприятно звучащее имя вызывает у людей одинаковую негативную реакцию, что, в свою очередь, сказывается на особенностях характера человека. Эти искусственные имена вызывали только насмешки, и «аульчане долго еще дразнили дочерей Амира». Эти истории, эта игра с именами, эти антропонимические неологизмы Амира объясняют, почему мукурцы назвали его «апенди», то есть «чокнутым», «блаженным». В то же время мировая литературная традиция видит в «блаженных» вестников истины, именно в их уста вкладывают пророческие откровения.

Вторичные номинации «молчун», «каменный истукан» становятся важным дополнением не только к модели образа, но и несут особую информацию о мировоззрении автора. «Окружающие привыкли к тому, что он молчит. А раз молчит, значит, ни в чем не разбирается, ни до чего ему дела нет. Как они ошибались!» Автор слову противопоставляет молчание как более продуктивное духовное состояние. «Молчание собирает воедино телесные, духовные и душевные силы человека, позволяет обрести утраченную цельность и открывают путь к богопознанию» [2, 25] Молчание выводит к постижению мира и собственной души в их истинных сущностях.

Так и Амир удивляет окружающих своими высказываниями: «Через сто лет здесь никого не останется из нас, копошащихся сегодня. Все до единого умрем. Через сто лет мы все исчезнем, даже младенцы, родившиеся сегодня. У нас одна общая судьба, всем нам уготована одна общая доля. Прав был француз Экзюпери» [1, 45]. Автор в силу художественной логики повествования заканчивает главу не на этой пафосной ноте, а переводит в комический план. Пораженная словами старика, жена в тот же день пригласила муллу снять порчу с «контуженного» мужа.

Вынесенные в заглавие именная и нарицательная номинации осмысляются ретроспективно, после прочтения всей главы «Блаженный Амир». Все его поступки, помыслы с точки зрения автора серьезные вполне исполненные внутреннего высокого содержания, снижаются окружающими, воспринимающими их как чудачества «блаженного». Не случайно, только в авторских номинациях мы встречаем имя героя – Амир, окружающие насмешливо называют его Аужеке – от «аулие», что означает «святой».

Особый интерес представляют вторичные номинации, которые дают важную информацию об образе-персонаже. Глава «Казах из кержаков» повествует о Лексее, который с малых лет остался сиротой и жил в Коробихе среди кержаков, переселился в Мукур, когда директор позвал его стать главным пастухом. У Лексея есть и казахское имя – Алдаберген, которое переводится как «данный богом» и

перекликается с Алексеем – «божьим человеком». Но это имя не нравится: «Его долго произносить. Язык сломаешь. А русское имя совсем простое. Мне самому оно больше нравится» [1, 27]. Среди вторичных номинаций встречаются: местный краевед, хранитель совхозного стада; кержак, так и не ставший казахом, травоед; самый что ни на есть русский человек; крещеный казах; невзрачный полуказах; истинный кержак – смерти не боится; непоседа-кузнечик; смельчак; удалец; тореро; дурень; контуженный; сосед отменный; казах, откармливающий свинью, оскверненный; любитель горилки; главный пастух; мастер машинного доения; чернорабочий; ветхий старик. Из этих номинаций к сфере авторского повествования относятся «местный краевед», «хранитель совхозного стада», «тореро», остальные встречаются в речевых зонах отдельных персонажей. Они не только выявляют особенности взаимоотношений персонажей, но и характеризуют разные грани художественного образа. Лексей «походил скорее на прыгающего без усталости непоседу-кузнечика, легкомысленного нравом и очень подвижного» [1, 27]. Он то устраивает на праздник корриду, ломая ход торжественных мероприятий, то заводит у себя кабанчика, что никак не укладывается в головах аулчан («Лексей погладил визжавшего кабанчика и звонко поцеловал его»), то загорелся желанием построить «культурный» нужник для односельчан.

Заглавие «Казах из кержаков», соединяющее неименную номинацию и указание происхождения, оформлено по типу стандартных казахских антропонимических формул: имя + род (имярек из найманов, имярек из аргынов). Необычная вторичная номинация в заглавии дает автору возможность заинтриговать читателя, и его ожидания оправдываются, так как повествование становится увлекательным, веселым собранием анекдотов, «случаев из жизни» Лексея. Многие недоразумения в жизни героя объясняются его маргинальностью: «Теперь из меня ни казаха настоящего, ни русского не получится». Неофициальным именем героя становится прозвище «кержак». Добродушные мукурцы в это прозвище не вкладывают негативную информацию, а объясняют неординарность его носителя: «Отзывчивые и гостеприимные, время от времени, правда, Лексей и Ольга вели себя так, что их поступки никак не укладывались в головах односельчан. Может, сказывались традиции прежней жизни, когда они жили среди русских, хотя в жилах у них текла казахская кровь» [1, 29].

Неименная номинация «казах из кержаков» является доминантной, так как ей подчиняются все остальные, она заключает в себе код образа, который конкретизируется, подтверждается каждым отдельным эпизодом повествования.

Выявление номинативного ряда персонажа, интерпретация его образа через множественность именных и неименных номинаций позволяет моделировать образ-персонаж, представить разные стороны художественного бытия литературного героя.

Список литературы

1. Аскарлов А. Энциклопедия аула Мукур // Простор. – 2002. - №3.
2. Розадеева М.А. Чистое золото молчания // Русская словесность. – 1997. - №3.

**СВОЕОБРАЗИЕ АВТОРСКОГО МИРОМОДЕЛИРОВАНИЯ В
СКАЗОЧНОЙ ПОВЕСТИ Е. КЛЕПИКОВОЙ И К. ЗЕМСКОЙ
«КАРАНТИННЫЕ ЧЕЛОВЕЧКИ»**

Джумадилова Д.А., Кувшинникова О.А.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: alfa661@yandex.ru

Одной из характерных черт современного литературного процесса Казахстана является интенсивное развитие художественного авторского творчества, предназначенного для детей, при этом в родовидовой системе вербальной культуры, рассчитанной на ребёнка, доминирующее положение занимает сказочный эпос: «В русскоязычной детской литературе Казахстана наблюдается своеобразный “сказочный бум”» [1, с. 141]. Детская литература Казахстана представлена полижанровыми формами, которые попадают в фокус внимания исследователей. Ведущее значение в системе жанров прозы традиционно занимает сказка.

Для актуальной сказочной формы характерно расширение жанровых границ: «Современная литературная сказка является метажанром, она сочетает в текстовом пространстве фольклорные и мифологические элементы, сегодняшние реалии и жанровые образования (фантастика, фэнтези, страшилки, детективы, волшебство, рассказы и детские рассказы)» [2, с. 134].

Объект изучения авторов настоящего исследования - сказочный эпос в контексте современного литературного процесса; предметом изучения избрано произведение алматинских авторов Елены Клепиковой и Ксении Земсковой «Карантинные человечки», рассматриваемое в аспекте принципов и приемов авторского миромоделирования.

Сказочная повесть «Карантинные человечки» получила широкую известность в литературных кругах Казахстана, став произведением-победителем литературной премии Республиканского конкурса «Алтын Калам-2020» в номинации «Лучшая детская и подростковая литература» [3].

Отнесенность «Карантинных человечков» к жанру сказочной повести определили сами авторы. Композиция произведения представлена пятью «историями», каждая из которых делится на несколько частей. Функция рассказчика-повествователя отведена мальчику Данику, который вместе с младшей сестрой Дианой являются основными участниками сказочных событий и «сквозными» образами-персонажами всех историй.

Данное произведение интересно для исследования в аспекте авторского принципа миромоделирования. Сказочная модель мира строится на взаимодействии нескольких видов дискурсов, имеющих свои «сюжеты». В произведении находим элементы научно-фантастического, исторического, культурологического, бытового повествовательного, волшебного-сказочного дискурсов. Присутствие культурологической и научной информации в тексте

обеспечивает выполнение им «гносеологической функции» [4, с. 317] – формирования у ребёнка базы знаний и представлений об окружающем мире.

Вкрапления реальной действительности в тексте сказки выполняют функцию композиционного обрамления сюжетов: читатель узнаёт о жизни обычной семьи – супругов с двумя детьми, которая вынужденно находится дома в связи с введением карантина. Временем изображения событий реальности является период коронавируса (2020-й год), местом изображения – городская (алматинская) квартира.

Сказочным атрибутом, благодаря которому осуществляется переключение видов дискурса, является волшебное зеркало – «семейное сокровище», перемещающее детей из одного мира в другой. Образ волшебного зеркала появляется в начальной части повести-сказки и выполняет функцию своеобразной «скрепы», сцепляющей эпизоды, репрезентирующие события разных сюжетных фрагментов.

Волшебное зеркало имеет свою «сказочную биографию», частично восстанавливаемую авторами: на момент начала повествования оно хранится в деревянной расписной шкатулке в ящике тумбочки родительской спальни. Зеркало само сообщает свою историю детям:

«– Откуда ты такое чудесное появилось?»

– Ваша пра-пра-бабушка спасла меня из огня. С тех пор я оберегаю вашу семью. Но просыпаюсь раз в пятьдесят лет.

– Семейный талисман! – воскликнул я, – как же нам повезло!» («Семейное сокровище», текст повести-сказки «Карантинные человечки» цитируется по изданию: [5]).

В повести-сказке реализуется традиционная символика образа зеркала как предмета, который «является механизмом организации картины мира, системой противопоставленных пространств, границей между «нашим» и «чужим» мирами» [6, с. 85]. Не случайно особую роль приобретает этот образ в жанре литературной сказки (на нём строятся сюжетные линии произведений А.С. Пушкина, Г.Х. Андерсена, Л. Кэрролла, Э.Т.А. Гофмана, О. Уайльда, Р.Р. Толкиена, Дж. Роулинг и др.). Теория зеркальности разрабатывается Ю.М. Лотманом, А.З. Вулисом, учеными – представителями Тартуской семиотической школы [7]. По Ю.М. Лотману, зазеркалье сближается с онейрическим текстом: сон рассматривается как «семиотическое зеркало, и каждый видит в нем отражение своего языка» [8, с. 123]. Зеркало трактуется как семиотический объект, выполняющий семиотическую, гносеологическую, аксиологическую функции [9].

В повести-сказке «Карантинные человечки» зеркало наделяется способностью разговаривать и выполнять желания детей, перемещая их в другие пространства (миры). Сигналом трансфера является звук зеркала: «Зеркало тоненько динькнуло, и мы с Дианкой оказались в какой-то капсуле с круглыми иллюминаторами» («Защитники»), «Раздалось знакомое «динь!», и мы с Дианкой провалились в черноту» («Сказочный город»). Зеркало также дает возможность наблюдать за происходящим в других пространствах (мирах).

Именно зеркало дает номинацию людям, переживающим период карантина, – «карантинные человечки», которая служит названием произведения. Такой вариант

названия обнаруживает прямую переключку книги с другим детским произведением - сказочной повестью Эдуарда Успенского «Гарантийные человечки» (речь идёт о крошечных существах, живущих в бытовых технических устройствах и ремонтирующих их в случае поломки – гарантируемыми оказываются сохранность оборудования и возможность его использования в домашних условиях).

Фрагменты научно-популярного дискурса вводятся в части «Защитники» («История первая»). Для перемещения по человеческому организму предлагается особое средство, которому авторы дают название «Плаволет». Такая номинация свидетельствует о полифункциональном назначении приспособления, его способности перемещаться в водной и воздушной среде. Описание сказочного объекта под названием «Плаволет» сугубо лаконично: авторы сообщают только, что транспортное средство имеет капсулообразную форму.

Маршрут Плаволёта организован в соответствии с устройством человеческого организма: транспортное средство последовательно преодолевает рот, горло, бронхи, лёгкие, погружается в похожие на розовые туннели кровеносные сосуды. Информация о качествах и характеристиках объектов внутреннего мира человека подается в режиме диалога детей, что позволяет сделать описания этих объектов объёмными, исчерпывающими и выразительными, а сами объекты - наглядно представляемыми.

Читатель имеет возможность глазами ребёнка увидеть недоступные при обычных условиях визуальному восприятию объекты внутреннего строения организма, дети – под руководством незримого сказочного существа, на присутствие которого указывает один-единственный признак - звучащий металлический голос, - могут почувствовать себя в роли ученого: «мы же, в конце концов, научная экспедиция, – задумчиво протянул голос» («Защитники»). Из главы «Защитники» ребенок получает информацию о том, как устроен человеческий организм изнутри, что в нём находится и где, какую функцию выполняют кровеносные сосуды, что такое эритроциты и лимфоциты, для чего они нужны, как организм борется с вирусами. Часть названа «Защитники» - номинация лимфоцитов по функции (их назначение – защищать организм от проникающих вирусов и бактерий). Лимфоциты описываются авторами достаточно подробно, через ряд образных средств: «лиловый, весь в шипах шар», похожий на морского ежа с короткими иглами. Описание лимфоцита воссоздается в режиме внешней (прямой) и внутренней (несобственно-прямой) речи персонажа.

Научный дискурс даёт читателю возможность выявить методы исследования (которые не упоминаются в тексте, но присутствуют в нём, появляясь по ходу развития сюжета). В тексте повести-сказки (часть «Защитники», «История вторая») познание мира героями осуществляется посредством следующих методов научного исследования: 1) наблюдение (внимательное целенаправленное рассматривание детьми внутреннего устройства организма, поведения клеток); 2) эксперимент (организация выпуска в организм «диска»-эритроцита - «ложной клетки», зараженной вирусом простуды).

В анализируемой нами повести-сказке используется особая разновидность научного дискурса – научно-популярный, основная функция которого -

«распространение специальных научных знаний в непрофессиональной среде» [10, с. 39], этот тип научного дискурса является приспособленным для передачи научного знания широкой детской аудитории. В тексте повести-сказки научно-популярный дискурс вводится способом вкрапления элементов научной картины мира в художественное повествование.

Дискурс волшебной сказки становится сюжетной доминантой «Истории второй» «Карантинных человечков». Центральными персонажами «Истории второй» становятся брат и сестра, транспортированные в Сказочный город и превращенные зеркалом в воронёнка и кошку, Внучка-Яга. Жителями Сказочного города являются герои фольклорных и авторских, русских и зарубежных сказок. Сюжет разворачивается вокруг процесса приготовления вещества, называемого детьми «антисептик-антизаразин», призванного уберечь жителей Сказочного города от заражения вирусом.

Жители Сказочного города изображены как обитатели некоей условной реальности, периодически играющие свои роли в сказках. Проводником по Сказочному городу выступают зеркало и Внучка-Яга – «смуглая худая девушка», с которой герои знакомятся на опушке леса.

Место жительства Внучки-Яги и Бабы-Яги – традиционная избушка. Авторы изображают избушку в фольклорном стиле, как небольшую темную комнату со столом в центре и котлом на столе, печью у стены, со связками мухоморов и корешков, развешанными по стенам, и пучками трав - под потолком.

Авторы повести-сказки предлагают свой вариант «спасения» жителей Сказочного города от вируса: приготовленный Внучкой-Ягой антисептик-антизаразин и маски, сшитые из листа подорожника: «Этот, антизаразин ваш, я сварить сумею - зелье оно зелье и есть. Из ромашки, да шалфея, да душицы, да Melissa. Ещё листиков эвкалипта добавить» («Идем на помощь!»). Читателю сообщается сказочная технология создания противовирусных масок: «Ежи под руководством Мяшки-Дианки принялись за шитьё. Готовые маски сестра подносила Внучке-Яге, и та шептала над ними заклинания. Маски становились прочными и крепкими» («И работа закипела»). В «Истории второй» по фрагментам воссоздается картина жизни социума в период пандемии: рекомендации соблюдать дистанцию, пользоваться антисептическими препаратами и носить маски, разъяснительная работа среди населения посредством выпуска ознакомительных листов: «я собрал птиц и на оставшихся листьях подорожника мы принялись клювами рисовать картинки-листовки - как правильно носить маски, как дезинфицировать руки и продукты из магазина. Нарисовали даже дистанцию, которую нужно соблюдать, чтобы не заразиться» («И работа закипела»).

В тексте повести-сказки воспроизводятся онейрические пространства, которые усложняют композицию, подчеркивая авторский принцип построения «текста в тексте». В «Истории второй» реконструируется сон ребёнка, воссоздающий сюжет борьбы героев-кинозвезд (популярных зарубежных мультипликационных персонажей) с коронавирусной инфекцией.

Проанализировав повесть-сказку Е. Клепиковой и К. Земсковой «Карантинные человечки» в избранном аспекте, приходим к следующим выводам.

1 Произведение запечатлевает сказочный сюжет на фоне реальных исторических событий и отражает тенденции развития литературного процесса в целом и детской литературы Казахстана: принципы полиструктурности, расширения жанровых границ, использование монтажа как ведущего композиционного приема, интертекстуальность, воспроизведение идеи многомирия.

2 В произведении обнаруживаем ряд дискурсов (волшебной сказки, исторический, научно-популярный и др.), связанных между собой сюжетными линиями и сквозными персонажами. Функцию сказочного проводника в пространстве выполняет зеркало – традиционный символ мировой художественной культуры, семиотически насыщенный образ-архетип.

3 Каждый из дискурсов строится по своим законам и сохраняет некоторые атрибутивные признаки в структуре повести-сказки как целого (например, дискурс волшебной сказки воспроизводит соответствующий персонажный ряд (Кощей, Баба-Яга), отдельные приметы хронотопа волшебной сказки: «лес», «избушка на опушке»). Отклонения от дискурсивных признаков обусловлены особой функцией дискурсов в границах другого жанра с его многосюжетностью и интертекстуальными вкраплениями. Роль композиционного обрамления выполняет дискурс, воспроизводящий фрагменты реальной действительности.

4 Достоверность сказочного события обеспечивается способом подачи информации глазами ребёнка – «инициатора» (все путешествия по пространствам – результат выполнения волшебным зеркалом пяти детских желаний) и участника сказочного события. Функцию реконструкции волшебного повествовательного дискурса, внутреннего механизма создания волшебного эффекта приобретают фикциональные образы, которые являются результатом работы авторского воображения: «Плаволёт» (транспортное средство, используемое участниками сказочных событий для перемещения в среде человеческого организма), «антизаразин» (средство для предупреждения заражения вирусной инфекцией).

Список литературы

1 Власова Г. Литературная сказка в современной детской прозе Казахстана / Г. Власова // «Простор». - 2019. – № 8. – С.141-144.

2 Баймагамбетова Г.М. Фантастическое и волшебное в современной литературной сказке в Казахстане / Г.М. Баймагамбетова, К.Р. Нурғали // «Нурғалиевские чтения-ХІІ: Научное сообщество ученых ХХІ столетия. Филологические науки»: сборники статей в трёх томах по материалам Международной научно-практической конференции (23-24 февраля 2023 г., г.Астана / Под общ. ред. д.ф.н., проф. К.Р. Нурғали. – Астана: «Мастер ПО», 2023. – Том I. - С. 304-307.

3 «Литературная Алма-Ата»: Альманах. – 2021. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://almaty-lit.ucoz.ru/publ/82-1-0-727>.

4 Жакенова Р.М. Сказочная повесть Елены Клепиковой и Ксении Земсковой «Карантинные человечки» / Р.М. Жакенова // Multidisciplinary academic notes. Theory, methodology and practice. Proceedings of the XXVII International Scientific and Practical Conference. - Prague, Czech Republic, 2022. - С. 312-318.

5 Клепикова Е. Карантинные человечки / Е. Клепикова, К. Земскова. — Алматы: Олша, 2020. - 56 с. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://www.litres.ru/static/or4/view/or.html?baseurl=/pub>

6 Шкурская Е.А. Зеркало как образ и символ в зарубежной литературной сказке XIX-XX вв. / Е.А. Шкурская // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - 2020. - Том 13. - Выпуск 2. – С. 84-90.

7 Зеркало. Семиотика зеркальности. Труды по знаковым системам, XXII / ред. З. Г. Минц. - Тарту: Тартуский гос. ун-т, 1988. - 165 с.

8 Лотман Ю.М. Сон – семиотическое окно / Ю.М. Лотман // Лотман Ю.М. Семиосфера. - СПб.: Искусство-СПб, 2001. - С. 123-126.

9 Столович Л.Н. Зеркало как семиотическая, гносеологическая и аксиологическая модель / Л.Н. Столович // Зеркало. Семиотика зеркальности. Труды по знаковым системам, XXII. - Тарту: Тартуский гос. ун-т, 1988. - С. 45-52.

10 Воронцова Т.А. Научно-популярный дискурс в современных российских СМИ (проблемы жанра и стиля) / Т.А. Воронцова // Вестник ЧелГУ. – 2014. – №6 (335). Филология. Искусствоведение. Вып. 88. – С. 38-42.

ӘОЖ: 811.512.122'366

ҒАЛЫМНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Енсебаева К.К., ф.ғ.к., қауым. профессор, PhD
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
E-mail: kulash_EK9@mail.ru

Қазақ тіл білімінің дамуы бүгінгі кемелденген шағына жетіп, биіктерге көтерілуі оның ірге тасын қалап, қазақ тілін ғылым ретінде қалыптастырған ардақты есімдермен тығыз байланысты. Қазақ тіл білімінің тарихында оның ғылыми-теориялық негізін салған ғалымдардың әрқайсысының орны ерекше.

Артына қалдырған мол мұрасын арнайы зерттеуді лайық ететін біртуар ғалымның бірі-филология ғылымының докторы, профессор Сәрсен Аманжолов. Ғалым С.Аманжоловтың әрбір тілді зерттеуі диалектикалық даму көзқарастарымен ұштасып отырады. Бұдан тілдің қалпын дамуымен тығыз байланыста зерттеудің, тіл жүйесінің әр элементін қолданыста қарастырудың ұтымды болатынын байқауға болады.

Профессор С.Аманжоловтың ғылыми мұрасы бүгінгі ұрпақ үшін де мәнін жоймаған, бағдарламалық мәні бар, игі пікір мен зерттеуге лайық, көптеген ғылыми еңбектерге негіз болатын дүние деп танымыз. Ғалымның синтаксис теориясы жөніндегі көзқарастарының кейінгі ғылыми және теориялық тұжырымдарға негіз болғанын көрсету, оның ғылыми мұрасын бүгінгі күнгі теориялық тұжырымдармен салыстыра отырып, жан-жақты талдау оның білгірлігін танытады. С.Аманжоловтың тиянақтауында құрмалас сөйлемдер салалас, сабақтас, аралас болып болып алғаш рет үш түрге жіктеледі. «Бірнеше сөйлем күрделі ойды білдіру үшін бір-бірімен ұласады, кейде біріне-бірі бағынып барып ұласады. Кейде әрі бағынып, әрі тең боп ұласады», - дейді автор. Ғалымның құрмалас сөйлем

синтаксисін ғылыми тұрғыда зерттелген еңбегінде құрмалас сөйлемге мынадай анықтама берген: «Құрмалас сөйлем дегеніміз – екі я бірнеше сөйлемнің, яғни бірнеше субъектінің көрінісі болған сөздің я сөздер тобының жиынтығы». С.Аманжолов салалас құрмаласты, жалғаулықты, жалғаулықсыз деп бөлген еді. С.Аманжоловқа дейін А.Байтұрсынов салалас құрмалас сөйлемдерді бес топқа топтастырған.

Профессор С.Аманжоловтың «Қазақ тілі грамматикасының» синтаксис бөлімі жарық көрді. Бұл еңбекте автор салалас сөйлемдердің жалғаулық арқылы да, жалғаулықсыз да жасалатынын айта келіп, оның жеті түрін саралап көрсетеді. Салалас сөйлем түрлерін ажыратуда жалғаулықтардың ыңғайымен талдап отырған, мысалы: тіркесті салалас (да, де) жалғауымен келген сөйлемдер, қарсылықты салалас (бірақ, сонда да, т.б.) жалғауларымен, үдетпелі салалас (әрі жалғаулығымен), талғаулы салалас (я, яки, жалғаулығымен), себепті салалас (себепті, сондықтан жалғаулықтарымен), кезектес салалас (біресе, кейде жалғаулықтармен), бейтарап салалас (құй, мейлі жалғаулықтарымен) келген сөйлемдер.

С.Аманжолов салалас құрмаластың ерекшеліктерін былай көрсеткен: «Салаласқа енген сөйлемдер форма жағынан бөлек болғанымен, мағына жағынан бір-бірімен байланысып жатуы керек. Күрделі ұғымды беру үшін, екі сөйлем бірігіп барып, кеңірек бір ойды білдіреді. Салаласқа енген жай сөйлем бірыңғай мүшелермен форма жағынан ұқсас келеді, ал мағына жағынан айырмашылығы бар. Салалас құрмалас сөйлемдер біріне-бірі тіркесіп, мағына жағынан бағынады да, сыртқы формасы жағынан бағынбайды. Ондағы жай сөйлемдер бірімен-бірі тіркесіп, ойдың тұтастығына ие болады да, белгілі мағына бірлігін сақтайды». Салалас сөйлемде қиысушылық та бар дегенді айта отырып, былай ескертеді: «Бұл бастауыш пен баяндауыштың қиысушылығы, мұнда кейде мезгілдік жағынан қиысады, кейде қиыспайды,» - дей келіп, мысалдармен дәлелдеген [1,24б.].

С.Аманжолов сабақтас құрмалас сөйлем жасаудың алты түрлі жолын көрсеткен: көсемшелер арқылы, есімшелер арқылы, шылаулар қосу арқылы, етістіктің шартты райы арқылы, есімдік арқылы, жай етістікке шылау қосу арқылы жасалады деп көрсеткен.

Жай сөйлемдердің бірін-бірі бағындырмай, бірімен-бірі тең тіркесе айтылған түрін салалас құрмалас сөйлем дейміз. *Мәжіліс бітіп еді, жұрт тарай бастады.* Мұндағы екі жай сөйлемнің біріне-бірі бағынбай, тең тіркесіп, іргелесіп тұрғанын байқауға болады және бұлардың әрқайсысын бөлек-бөлек айтуға да болады. Сондықтан да бұл құрмаластағы екі жай сөйлем бірімен-бірі тең болып жалғасқан дей аламыз. *Жер жырттық, қайнады еңбек, егін салдық.* Бұл еленің тармағында үш сөйлем бар. Әр сөйлем жеке-жеке ойды білдіріп тұр. Бірақ бұл үш сөйлемнің мағыналары бірімен-бірі өте тығыз байланысты келгендіктен, тұтасып, күрделі бір сөйлемге айналып тұр. Бірнеше жай сөйлем күрделі ойды білдіру үшін, біріне-бірі грамматикалық форма арқылы бағынып құрмаласады.

Бірнеше жай сөйлем бірігіп, күрделі бір ойды білдіру үшін өзара тең болып әрі бірін-бірі бағындырып та құрмаласады. Құрмаласқа енген жай сөйлемдердің бір-бірімен салаласып та, сабақтасып та тіркескен түрін аралас құрмалас сөйлем дейміз. *Сағит базарды аралап жүр еді, алдынан Қошқарбай кездескен соң, жолдасы екеуі*

дереу пәтер үйіне қайтты [2, 25б.]. Бұл құрмаласта үш жай сөйлем бар. Мұндағы алдыңғы жай сөйлем соңғыға бағынбай, салаластағы сияқты тиянақты айтылған: ал екіншісі өзінен кейінгіге бағынып тұр. Ең соңғы сөйлем де тиянақты айтылған. Бұл соңғы екеуі сабақтастағы сөйлемдер сияқты да, басқа сөйлем мен соңғы сөйлем салаластағы сөйлемдерге ұқсас. *Жалғыз ақыл жақсы, бірақ екеу болса, бекем болар.* Мұнда үш сөйлем бар: біріншісі-жақсы деген баяндауышпен бітеді, ол – тиянақты сөйлем. Екіншісі – болса, үшіншісі – болар деген баяндауышпен бітеді. Екінші Екінші сөйлем өздігінен тиянақтап айтылмайды, соңғыға бағынады. Ал алдыңғы сөйлем соңғы сөйлемінің ешбіріне бағынбайды, бірақ соңғылардың шумағында айтылып, араласа, құрмаласып тұр.

Бұлай етуіміз біріншіден, мәселенің толық тексеріліп, айқындалып жетпеуіне байланысты, екіншіден, мектеп грамматикасына бар нәрсенің бәрін айта беру мүмкін емес екендігіне байланысты. Ал негізінен жалғаулықты салаластарды сегіз түрге бөлуге болады: қарсылықты, себеп-салдар, талғаулы, ыңғайластық, болжамды (әлде, бәлкім), үдетпелі, (әрі), бейтараптылық (күй, мейлі), кезектестік (біресе, кейде, бірде)

Сабақтастардың классификациясы, сабақтас сөйлем жасаудағы негізгі шарт: алдымен, ондағы сөйлемдер басыңқы бағынқылы болып екі жікке бөлінеді. Сабақтас сөйлемді жіктегенде, басыңқы мен бағыныңқыны екі ара қарым – қатынасынан туған мағынасына қараймыз, (олар істің мақсатын, шартын, мезгілін, т.б. білдірмек); басыңқы, бағыныңқыны бірдей бастауыш болу, болмауы шарт емес, тек сөйлем қатарына (бір сөзде де болса) жетуі шарт. Бұл – мағыналық классификация. Сөз жоқ, мұнда екі арадағы дәнекерлер, жалғау жұрнақтар да өз мағынасын жарыққа шығарады. Сөйтіп сабақтас сөйлемдерді мағына жағынан бірнеше жікке бөлеміз. Басыңқы сөйлемдер атқаратын қызметіне қарай, екінші жағынан – баяндауыштың формасына қарай бөлінеді. Бағыныңқылы құрмаластар мынадай ірі салаға бөлінеді:

1. Шартты бағыныңқылы сабақтас. Бағыныңқылы басыңқы айтылғанының шартын көрсетеді, мұндай сөйлемдер шартты райлы етістіктің дәнекер болып келуін керек қылады. Мысалы: *Сәулең болса кеуденде, Мына сөзге көңіл сал* (Абай). Бұл сөйлемдегі шартты рай болса деген сөз арқылы бағыныңқы сөйлем басыңқының шартын көрсетіп тұр.

2. Қарсылықты бағыныңқылы сабақтас. Кейде бағыныңқы сөйлем басыңқының мағынасына, ісіне, қимылына қарсы қойлып айтылады. Қарсылықты бағыныңқылы сөйлемнің баяндауышы көбінесе шартты райлы етістікке -да, - де шылауының жалғасы келу арқылы (бұл жөнінде жоғарда айтып өткенбіз), есемшеге көмектес жалғауының жалғануы арқылы, - мақ тұлғалық етістік есімге (тұйық етістікке) түгіл шылауы қосылуы арқылы т.б жолдар арқылы жасалады. Мысалы: *Әшім баяндама жасамақ түгелі, хат жаза алмайды.* Қарсылықты сабақтас сөйлемдер екі түрлі болады: жәй қарсылықты және ереулі қарсылықты (ереуілді).

3. Себеп-салдар бағыныңқылы сабақтас. Мұнда бағыныңқы сөйлем басыңқыда айтылған ойдың істің, оқиғаның; болмысты себеп-салдарын көрсетеді. Себеп-салдар сабақтас бағыныңқының баяндауыштары мынандай жолдармен жасалады: есімшеге -дықтан, деген күрделі қосымша жалғану арқылы ғ есімшеге үшін шылауы қосалқылануы арқылы, есімшеге соң, кейін деген шылаулардың бірі

қосалқылану арқылы, көсемше арқылы. Мысалы: *Осы кісінің жәрдемі болғандықтан, біз баратын жерімізге тез бардық* [3, 37б.].

4. Мезгіл бағыныңқылы сабақтас. Басыңқыдағы қимыл мен бағыныңқыдағы қимылдың болуы бір мезгілге байланысты болып келген құрмаласты мезгіл бағыныңқылы сабақтас деймііз. Мұндай сөйлемнің түрі түркі тілдерінен өте бай. Мезгіл бағыныңқылы қазақ тілінде мынандай жолдармен жасалады.

1) Жатыс септіктегі есімшенің бағыныңқыға баяндауыш болып келуі арқылы.

Аттылар жалт-жалт қарасқанда, жақын жерде дөңгелене отырған көп адамның жиыны көрінді. Бағыныңқының баяндауышы болған есімшеден соң, кезде, шақта, күнде, уақытта. деген мезгіл мәнді сөз.

2) Соңынан соң шылауы келген есімшенің барлығында баяндауыш болып келуі арқылы. Күн көтерілген соң, ол қалаға жетті.

Кейде соң, кейін шылауы есімшенің шығыс септігінде тұруы керек. Біз жүргеннен кейін, әкесінің қолынан бір шие жерге түсіп кетті.

3) Бағыныңқының баяндауышы шығыс септіктегі есімше болады да, соңынан бері шылауы тіркеседі.

Жаз шыққаннан бері, біздің отряд өсімдік өмірін бақылауға кірісті.

4) Бағыныңқының баяндауышы шығыс септіктегі есімшеге я тұйық райлы етістікке бұрын шылауы тіркесу арқылы. Күн шықпастан бұрын, біреу тау жақтан желдіртіп келеді.

5) Есімшеге сайын шылауы қосыюу арқылы жасалады. Жонылған темір шаммен шағылысып жарқылдаған сайын, оның да көзі жалт-жұлт етеді.

5. Қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас. Бұл сабақтастардың бағыныңқыларында көсемшенің -п, -а, -е, -й ға бііткен баяндауыштар және және ашық райлы жіктік жалғауы етістіктен соң да, де, те шылауы келуі арқылы жасалады. Қимыл-сын бағыныңқы сөйлемдер басыңқының етістіктен болған баяндауышын пысықтайды. Мысалы: *Көзге қамшы тигендей, Шыр айланды артқы жас* (Абай).

6. Мақсат бағыныңқылы сабақтас. Бағыныңқы сөйлемі басыңқыдағы ойдың, істің мақсатын білдіріп келген құрмалас сөйлем мақсат бағыныңқылы сабақтас деп аталады. Мұндай бағыныңқылар не мақсатпен, неге, не үшін, не етпек болып ? деген сұраудың біріне жауап береді. Мақсат бағыныңқылардың баяндауыштары мына тұлғаларда келеді. Мұндай сөйлемдерде есімшенің тұйық етістіктің артынан үшін шылауы жалғанады, кейде тұйық етістіктерге барыс жалғауы да жалғанады. Мысалы: *Арыстан өзінің сөзінен шығуы үшін, үш күнде бір кітап оқып шығады.*

7. Ұқсату бағыныңқылы сабақтас. Бағыныңқы сөйлем басыңқыда айтылмаған (затпен, іспен) салыстыра, ұқсастыра айтылады. Мұндай сабақтастар есімшеге -дай, -дей жұрнағын жалғану арқылы жасалады. Мысалы : *Әкесі базардан келгендей, Жәмила қатты қуанды..*

8. Үлестес бағыныңқылы сабақтас. Кейбір бағыныңқылы сөйлемдер , басыңқылы айтылғанды айқындамайды. Өз алды , басыңқылы басқа бір істің жайын білдіреді. Алайда бағыныңқы мен басыңқының өз алды бастауыш болып, әрқайсысындағы іс, әрекет қимыл болғанмен, бұл сияқты сабақтастың басыңқылары (жәй сөйлемдер) өз алдына бөлек бөлініп кете алмайды. Мұнда бағыныңқы сөйлемдер көсемше арқылы басыңқы сөйлеммен байланысады да,

әрқайсысы істі бөліп алған сияқты мәнде болады. Осындай , бағыныңқы жағы көсемшеге біткен, мағына жағынан тиянақты болғанмен, тұлға жағынан тиянақсыз болып келген сөйлемдерді үлестес сабақтас дейміз. Мысалы : *Мен кітап оқып, басқалар жазу жазды.*

9. Аяулы бағыныңқылы сабақтас. Кейбір бағыныңқылы сөйлемде істелген іс басыңқыда істелген істің бекер істелгендігін, оның басқаша болса, жақсы болатынын көрсетеді, алғашқы істі аяй, қызғана айтылады. Мұндай сабақтас сөйлемдердің басыңқысының баяндауышы -ша, -ше жұрнағы жалғанған есімшеге бітеді де, ондағы істің , қимылдың істелуінен болуынан гөрі басыныңқыдағының істелуі керек я пайдалы екендігі екі сөйлемнің қарым - қатынасынан айқындалады. Сонымен қатар бұл екі сөйлемнің арақатынасынан бірінші істі істеудің керегі жоқ, ол пайдасыз, екендігі білінеді. Бұл мағына сөйлемнің интонациясынан айқын болып тұрады. Мысалы: *Ынтасыз оқығаннан да, оқымаған жақсы.*

10. Қыстырмалы бағыныңқылы сабақтас. Бағыныңқыдағы айтылған ой негізгі емес, басыңқыдағы мағыналық жақтан ешбір әсерлі байланысы жоқ, тек форма жағынан байланыса келіп, негізгі объект я субъект туралы ескерту сияқты ойды білдірген құрмаластың қыстырмалы сабақтас дейміз. Демек қыстырмалы сабақтастас сөйлемнің жасалуы, негізінде, бағыныңқы сөйлемнің қыстырма түрінде келуіне байланысты болады. Мысалы: *Баяндама демекші (дегендейін) , ол бізге жақсы баяндама жасап кетті.* Бұл сөйлемді қыстырмала сабақтас етіп тұрған демекші, дегендейін дегендей – шылау қатарлы сөздер. Бұл сөйлем халық тілінде көп кездеседі.

11. Сілтеу бағыныңқылы сабақтас. Бұл сабақтастың бағыныңқысы басыңқыдағы ойды тірек ете, соған сілтей айтылады. Осылай бір ой екінші бір ойды тірек ете, әңгіменің шешімін соңғы ой , яғни соңғы бағыныңқыдағы ой , шешетіндей болып келген құрмалас сөйлемді сілтеу бағыныңқылы сабақтас дейміз. Мысалы: *Менің айтайын дегенім сол – ол өте жақсы оқиды. Менің айтарым сол – ол өте жақсы оқиды.* Жоғардағы мысалдардан көріп отырғанымыздай, сілтеу бағыныңқылы сөйлемді жасауға есімшенің келер шақ формасының бірі , соған тіркес айтылған сілтеу есімдігі қатысады.

12. Ыңғайлас бағыныңқылы сабақтас. Бұл – есімшенің, тұйық етістіктің барыс жалғауы түріне қарай, лайық шылауының қосылуы арқылы пайда болатын сабақтас. Бағыныңқыдағы істің ыңғайын басыңқы сөйлемдегі іс әрекеттікт көрсетеді. Мысалы : *Әшімнің баяндама жасауына қарай, жұрт көп жиналды. Әшімнің баяндама жасауына лайық, бұрын түсінбей жүргендер көп келді.*

13. Үдетпелі бағыныңқылы сабақтас. Сөйлемнің бұл түрі көмектес жалғаулы есімшеге я тұрмай, я бірге, я қатар шылауы қосылу арқасында жасалады. Мұндай сөйлем субъект бір істі істеумен тынбай, екінші бір істеде қошеметтей істейтіндікті білдіреді. Мысалы: *Әшім баяндама жасағанмен тұрмай, саханада ән салыпта берді.*

С.Аманжолов сабақтас құрмалас сөйлем жасаудың алты түрлі жолын көрсеткен: көсемшелер арқылы, есімшелер арқылы, шылаулар қосу арқылы, етістіктің шартты райы арқылы, есімдік арқылы, жай етістікке шылау қосу арқылы жасалады деп көрсеткен.

Сөйтіп, тіл біліміндегі синтаксис саласының бүгінгі дамуы мен оның өзекті мәселерін танып білуде профессор С.Аманжоловтың ғылыми тұжырымдарын,

сөйлем теориясының негізгі грамматикалық сипаттары, жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің ара жігін айқындату, сөйлем мүшелері түрлерін ажырату критерийлері, үйірлі мүшелі конструкциялардың жаратылысын тану, сөйлемдерді топтастыру мен олардың жіктелу принциптері, сөйлем теориясының даму жолдарына қатысты тұжырымдары жайлы аз-кем сөз қозғадық деген ойдамыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Аманжолов С. Қазақ тіл теориясының негіздері. /-С.Аманжолов Қазақ тіл теориясының негіздері./-Алматы: 2002.

2. С.Аманжолов. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы: / Аманжолов С.Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы: /оқулық. 2–бас. Алматы Санат, 1994.

3. Оразбаева Ф.Ш. С.Аманжолов және тіл теориясы өзектілігі мен маңызы. С.Аманжолов оның ғылыми мұрасы және ХХІ ғасырдағы гуманитарлық ғылымдар мәселелері. /// Ф.Ш. Оразбаева, Аманжолов С. және тіл теориясы өзектілігі мен маңызы. Аманжолов С.оның ғылыми мұрасы және ХХІ ғасырдағы гуманитарлық ғылымдар мәселелері.///Халқаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары ШҚМУ.

4. Еңсебаева К.К.Сәрсен Аманжолов синтаксис мәселелері жөнінде /// К.К. Еңсебаева /// С.Аманжоловтың ғылыми мұрасы және ХХІ ғасырдағы гуманитарлық ғылымдар мәселелері.///- Халқаралық ғылыми практикалық конференциясының материалдары ///- К.К.Еңсебаева Сәрсен Аманжолов синтаксис мәселелері жөнінде /// К.К.Еңсебаева /// С.Аманжоловтың ғылыми мұрасы және ХХІ ғасырдағы гуманитарлық ғылымдар мәселелері./// - Халқаралық ғылыми практикалық конференциясының материалдары /// - ШҚМУ. Өскемен: 2003.

5. К.Еңсебаева. Тіл білімінің негізі: [С.Аманжоловтың «Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы» атты ғылыми еңбегі] // Еңсебаева К. Тіл білімінің негізі: [С.Аманжоловтың «Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы» атты ғылыми еңбегі] //Дидар. - 1995.

ӘОЖ 37

БАЯНЖҮРЕК ТАУЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ОРЫНДАР: ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ҚҰПИЯСЫ

Әндас Ершат

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
«Zhansugurov college»-ның оқытушысы, Талдықорған қ., Қазақстан
ershat_andas@ mail.ru

Жетісу облысы, Ақсу ауданына қарасты Баянжүрек тауларында тарихтың талай құпиясы жатыр. Оған өңірдің әр түкпіріндегі табиғи және археологиялық ескерткіштер мен оларға жүргізілген экспедициялық зерттеулер барысында анықталған тұжырымдар негіз болады. Әрине, бұл мақалада оның бәрінің сипатын

толық көрсете алмаймыз. Біз соның ішінде жұртқа толық жете қоймаған әрі өңір өмірімен етене жақын бірнеше тарихи нысанға тоқталмақпыз.

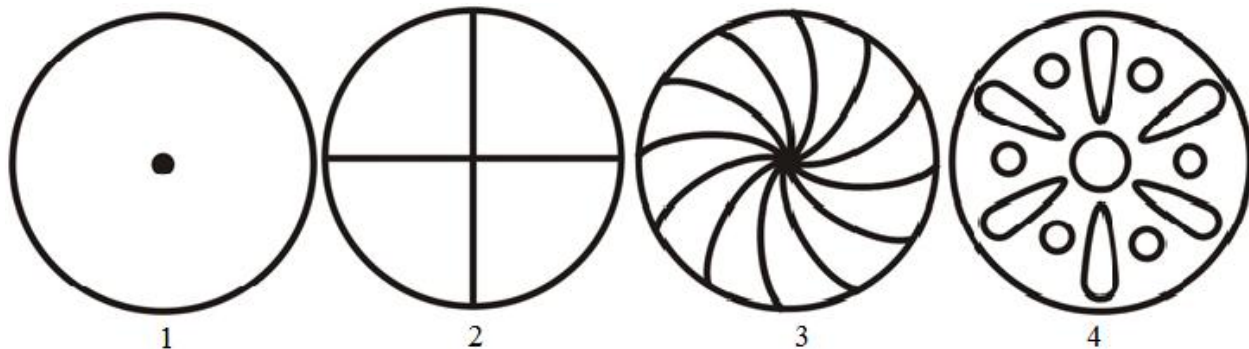
Жетісу, Баянжүрек, Қапал өңірі, Шеңбар тас, қалақай, мәдениет, археология, Жібек жолы, ерте орта ғасыр, тоғызқұмалақ, ойын тақтасы, Қызылжар шайқасы.

2017 жылы «Қазақстанның қасиетті жерлерінің географиясы» жобасы басталып, Алматы облысы бойынша комиссия құрылып, жұмыс бастады. Мен сол комиссияның топ жетекшісі ретінде біраз дүние жасадық. Сол кездегі Алматы облысы аумағында тіркеуге алынбаған 500 нысан анықталып, оның 57-і Қазақстанның жалпыұлттық және өңірлік қасиетті нысандар тізіміне енгізілді. Содан бері де жетісулық өлкетанушылар тынымсыз еңбектеніп жүріп, тағы да біраз құпиясы көп тарихтың ақтаңдақтарын анықтады. Сол қатарға «Шеңбер тас» абсерваториясы мен Тоғызқұмалақ тақта тасын және «қызылжар» шайқасы болған жер мен «Жүз оба, Қыз бейіті» тарихи орнын жатқызуға болады[1].

Қола, сақ, түркі кезеңдерінен бастау алатын аспан кеңістігін бақылау, ғибадатхана қызметтерін атқарған «Шеңбертас» (Қалақай) абсерваториясы Баянжүрек (279м) тауы мен Қаратау жотасының (3289м) аралығындағы Күреңбел ойысында теңіз деңгейінен 1830м биіктіктегі Сұңқарбүйен өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан. Ол қола, сақ, үркі кезеңдерін тән астрономиялық бекет, ғибадатхана қызметтерін атқарған. Обсерваторияның тура ортасында алапат сел ысырып әкелген биіктігі 2,5-3 м болатын үкен қойтас жатыр. Осы тастың айналасын малта тастармен қоршалған шеңбердің және кеңістіктің негізгі төрт бағытын көрсететін солярлық белгінің болуына байланысты «Шеңбер тас» кешені аталған. Ал оның айналасына көлденең қимасының өлшемдері 50-100см-ден асатын ірі және орташа малта тастардан тұратын шеңбер және ортасындағы үлкен тас арқылы кеңістіктің төрт бағытына (солтүстік, оңтүстік, батыс, шығыс) бағытталған тастан қаланған сызық бар[2].

Шеңбертас кешеніндегі солярлық белгілерде дүниежүзінің көптеген халықна ортақ Күнді бейнелейтін соялық белгілер бар. Мұның ішінде, 1-ші ортасында нүктесі бар қарапайым солярлық белгі; 2-ші кеңістіктің төрт бағытын көрсететін солярлық белгі; 3-ші көп сәулелі солярлық белгі; 4-ші көркем солярлық белгі.

IV сурет.

Жоғарғы тас ғасырынан қола дәуіріне өтпелі кезеңдердің өзінде Күнге табыну ежелгі тұрғындардың, малшылардың, аңшылардың құралында, тұрмыстық бұйымында, әдет-ғұрпында көрініс тапқан. Қазақстан аумағын мекендеген халықтардың солярлық белгілері негізінен адамдар мен оның тұрғын үйлерін теріс күштердің қауіп-қатерінен сақтау, жалмауыздардан қорғау қызметін атқарған.

Ғылыми жазба деректер мен мәдени мұраларға жасалған талдаулар – қоршаған орта жағдайына тәуелді қола, сақ, түркі кезеңінде тәңірге табынған Қазақстан аумағын мекендеген ежелгі халықтардың әдет-ұрпында солярлық белгілер жиі кездесетінін көрсетті.

«Шеңбертас» ғиадатханасындағы біз танысқан толық шеңбер мен оның құрамдас бөліктерін ерте замандағы сақ, түркі кезеңдеріндегі Жетісуда мекендеген халықтар аспан шырақтарының орны мен қозғалысын, жылдың әр түрлі мезгілінде ауа райын болжау мақсатында қолданған. Мұндай ежелгі обсерваторияның арқасында алуан түрлі дәстүрлі болжам мен сәуегейлікке сеп болатын астрономиялық күнтізбе секілді жұлдызды аспанның картасын жасауы да ықтимал.

«Шеңбер тас» орналасқан аумақтан бірнеше шақырым жерде Баласаз көне қала орны жатыр. Одан он шақырым жердегі Ашыбұлақ ауылының іргесінде тағы бір көне қала орны бар. Француз королі ІХ Людовиктің бұйрығымен Қаракорым қаласына жолға шыққан саяхатшы Гильом Рубрук Екіоғыз қаласынан өткеннен кейін Сарқанға қарай бет алады. Қазіргі көзбен қарағанда Екіоғыз, Дүңгене қалашығы орналасқан Көксу мен Қаратал өзенінің бойынан Қойлыққа жететін екі бағыт бар. Бірі Сағабүйен, Қызылағашты басып өтетін жол. Осы бағытта, яғни, Сағабүйен ауылының іргесінде зерттеушілерді қызықтырмаған тағы бір көне қала орны жатыр. Енді бірі Қапал ауылын басып өтіп, Баянжүрек арқылы Баласаз, Ашыбұлақ арқылы Қойлыққа жететін жол. Рубруктың жазбаларын зерделеп көргенде ол екінші бағытпен жүрген деп айтуға әбден болады. Себебі, Рубрукті «Шеңбер тас (қалақай)» обсерваториясын көру қызықтырмай қоймады. Тіпті, оның жазбаларында Баласаз қаласына келгені туралы деректер де осы ойымызды нақтылай түседі.

Баласаз бен «Шеңбер тас» орналасқан аумақтың аралығында көптің көңілін аударған екі тарихи қоныс бар. Оның бірі өткен ғасырдың алдыңғы жартысына тән көне қорым. Ондағы зираттар өзен аңғарынан тасып жеткізілген малта тастармен қоршалып, әр қабырдың маңдайына тасқа қашалған латын, кирил, төте жазуы бар белгі қойылыпты. Соның біразы өшіп, оқуға қиындық тудырды. Осыған дейін тархшылар мен өлкетанушылардың назарына ілінбеген қорымды зерттеу керек.

«Бұл 1930 жылдардағы қуғын-сүргін кезінде қайтыс болғандарды жерлеген жер болуы мүмкін», – дейді археологтар.

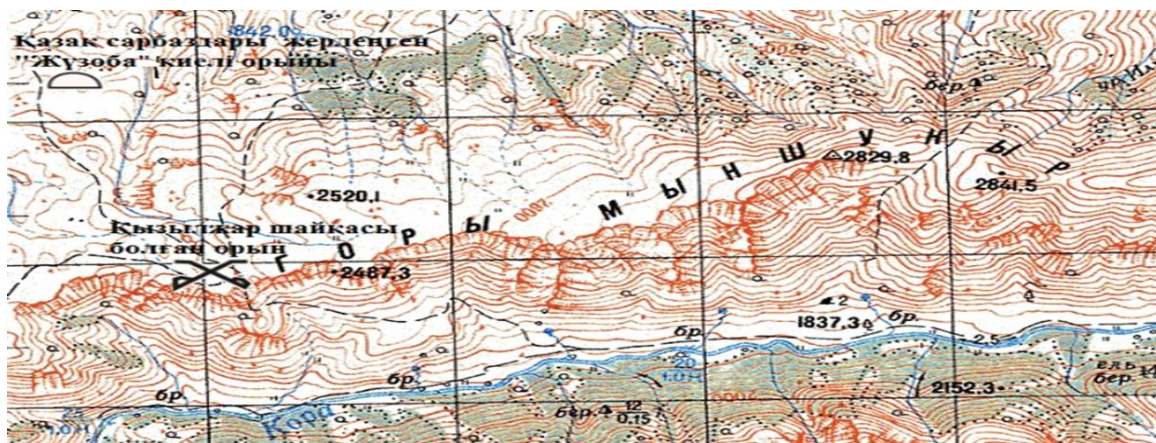
Енді бірі, Көксай өзенінің аңғарындағы жотадағы жалпақ тасқа ойылған тоғызқұмлақ тасының жанында тастан үйілген 5 қорым бар. Оның көлемді үшеуі бір сызықтың, кішілеу екеуі бір сызықтың бойында орналасқан. Одан ары тау бөктеріне қарай кішілеу тағы бір қорым көрінеді. Таспен үйілген бес қорым мөлшермен кейінгі орта ғасырға, ал арғы жағындағы қорым түркі дәуіріне тән жәдігер[3].

– Бұрындары тоғызқұмалақ ойылған тақта тастың екі жағында адам отыруға ыңғайлап жасалған, түрлі таңба ойылған екі үлкен қара тас болушы еді. Бірнеше жыл бұрын оны әлдекімдер қазып, көлігіне тиеп алып кетіпті. Осы тасты да бір күні ұрлап кетпесін деп күні-түні күзетіп жүрміз. Бұл байлықты ел болып қорғағанымыз жөн, – дейді ауыл тұрғындары.

Тастағы ойын тақтасының уақытын дөп басып айту қиын. Алайда, маңайындағы қорымға қарап кейінгі орта ғасырға тән деуге болады. Оны суретке түсіріп, елімізге танымал археологтарға жіберіп едік. Олар ашық аспан астындағы ойын тақтасы Аустралия, Швейцарияда кездескен деген болжам айтты. Тереңірек зерттеуді талап ететін жаңалық.

Өткен жылы жетісулық өлкетанушы Қажет Андастың кешенді зерттеуінің нәтижесінде Қапал шатқалындағы осыдан 300 жыл бұрын қазақтың үш жүзінің 100 батыры бас қосып, ел қорғау жолында қайтыс болған «Қызылжар шайқасы: Жүз оба және Қыз бейіті» тарихи кешенінің орны анықталып, ауқымды жұмыстар жүргізілді.

Тарих бетінде жазылған Жетісу өңірінде болған Орбұлақ (Кербұлақ және Панфилов аудандары (1643 ж.) Арқасты (Жетісу) қолаты (Алакөл ауданы (1664 ж.), Қызылжар (Ақсу ауданы 1697 ж.), Аңырақай (Жамбыл облсының Қордай, Адматы облсының Жамбыл аудандары (1729 ж.), Бестөбе (Сарқан ауданы 1746 ж.), Сөгеті (Ойрантөбе) (Кеген ауданы 1749 ж.), Қазақ қытай әскерлері соғысқан Борша (Алакөл ауданы 1756 ж.), Қоңырөлең (Панфилов ауданы 1756) т.б. шайқастары туралы мәліметтер толық емес, жауаптан гөрі құпиялары көп. Тарихи соғыстар болған жоғарыда аталған киелі орындардың қатарына шамамен 1698 жылдары Құдайназар батыр Тәңірбердіұлы бастаған 100 қазақ сарбазы мен мерген қыз Гүлайым жоңғар шапқыншыларын екі күн бөгеген «Қызылжар» шайқасын жатқызуға болады[4].

Тарихи деректерге, ел аузында сақталған аңыз әңгімелерге, жер су аттарының этимологиясына жасалған талдауларға сәйкес, 1635-1758 жылдар аралығында Жетісу Алатауының Лепсі, Сарқан, Қаратал, өзендерінің жоғарғы ағыстарында қазақтар мен жоңғар қалмақтары 100 жылдай қатар қоныстанғанын айғақтайтын деректер бар. Оны Қаратал өзені алабының жоғағы ағысындағы Бұрқанбұлақ, Шыжы, Мұқыры сыяқты жергілікті жер-су аттары, Қора өзенінің Қараталға құяр сағасында будда храмының орынының сақталуы дәлелдейді[5].

«Қызылжар» шайқасы Қора шатқалының Қапал, Балықты өзендерінің суайрығы болып табылатын Мыңшұңқыр тауының ең биік бөлігіндегі шағын топпен соғысуға қолайлы бүркеніштік қасиеті бар тік жартасты асуда болған.

Құдайназар батыр бастаған қазақ жасақтарының жауды бөгеуі қазіргі Ақсу, Ескелді, Қаратал аудандары аумағында мекендеген жергілікті халықтың қауіпсіз жерге көшуіне, «Қарауыл төбелерде» от жағып жаудың қарулы жасақтарының шапқанын айғақтайтын белгі беру арқылы жоңғар қалмақтарының шабуылын тойтаратын күш жинауға, соғысатын қолайлы орынды таңдауға мүмкіндік берді.

Сол кезеңдерде қазақтар жан-жағы жақсы көрінетін биік төбелерде тұрақты бақылау жүргізетін қарауыл қойған. Олар жау жасақтары жақындаға жағдайда от жағып жергілікті халыққа белгі беріп отырған. Олар еліміздің барлық жерінде қамтыған. Оны қазіргі кезеңде еліміз аумағында кездесетін «Қарауылтөбе» атаулары айғақтайды.

Өкінішке қарай, қойы қоралас болған қазақ пен жоңғар қалмақтары арасында қақтығыстар, сұрапыл соғыстар жиі болып тұрған. Бүгінгі таңда «Орбұлақ», «Аңырақай», «Ойрантөбе» шайқасы болған жерлер республикалық және өңірлік маңызы бар киелі орындар тізіміне енгенімен 1698 жылдары Құдайназар батыр бастаған «Қызылжар» шайқасы болғанын айғақтайтын қазақ сараздары, Құдайназар батыр мен 18 жасар қызы Гүлайым жерленген «Жүзоба», «Қыз бейіті» тарихи орны әлі киелі орындар тізіміне енген жоқ. Бұл алдағы күннің еншісінде.

Биылғы жылы Баянжүрек тауларынан тағы да бірқатар тарихи орынанықталды. Оны төмендегі суреттерден көруге болады.

Бұл тарихи кешендер жайлы зерттеушілер мен өлкетанушылар тынымсыз еңбектеніп келеді. Оның құпиясын ашып, жұрттың игілігіне берілер күнде алыс емес.

Айта кетерлігі, Жетісудағы қасиетті жерлерді анықтау мен қорғау жұмысы кейінгі кездері қолға алынбады. Бұл істің басы-қасында жүрген өлкетанушы, тарихшы, шежіреші, географ, архитектор, тағы да басқа сала мамандарының жұмысын реттейтін заңдық және құқықтық негіз әлі қалыптасқан жоқ. Қасиетті нысандарды кешенді зерттеу жұмысы ойдағыдай жүргізілмегендіктен оны әлемге насихаттаудың жолы қалыптаспаған. Осы кедергілерді шешуіміз керек.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Жетісу» газеті, №41, 8 сәуір 2023 жыл, Талдықорған.
2. <https://7-su.kz/m/news/show/8375/>
3. <https://7-su.kz/news/cat-4/15477/>
4. <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/11819>
5. <https://egemen.kz/article/321721-babalar-izin-dganhghyrtty>

ӘОЖ 811.512.122' 374:34

НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ БІРІЗДЕНДІРУДІҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗІ

Жанжигитов С.Ж.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан, syrgym.g_96@mail.ru

Қазіргі әлемде құқықтық нормалар әлеуметтік реттеу жүйесінде жетекші орын алады, ал оларды білдірудің негізгі қайнар көздері нормативтік құқықтық актілер болып табылады. Осыған байланысты заң шығару қызметі ерекше мәнге ие және оның тиімді жүзеге асуының негізгі шарты – тілдік құралдарды дұрыс қолдану. Себебі заң шығару қызметі субъектісінің еркін білдіретін және барлық мүдделі тұлғаларға жеткізетін негізгі элемент – тіл.

Құқық тілі құқықтық ойды барынша дәл және ықшам жеткізуге арналған, қажетті деңгейде жетілдірілген терминдер жүйесінің болуымен сипатталады. Сонымен қатар, олардың арасында құқықтық нормалардың басты қайнар көздері болып табылатын және қоғамдық қатынастардың басым көпшілігін реттейтін

нормативтік құқықтық актілерде қолданылатын терминдердің маңызы ерекше. Бұл ретте, біздің еліміздегі нормативтік құқықтық актілер жүйесі қазіргі кезеңде бірқатар кемшіліктерге ие, соның ішінде терминологияға қатысты кем тұстары бар.

Бірыңғай құқықтық кеңістікті қамтамасыз ету үшін заң шығару процесінде пайдаланылатын терминологияны біріздендірудің маңызы зор. Нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіру ұғымын зерттеуге кіріспес бұрын, терминологияны біріздендіру және құқықтық терминология ұғымдарына жүгіну қажет.

«*Біріздендіру*» («унификация») термині латынның «*unus*» – «бір», «жалғыз» және «*facio*» – «жасау», «өндіру» деген сөздерінен шыққан. Сөздіктерде бұл категорияның келесі анықтамаларын кездестіруге болады: «*бір нәрсені бір жүйеге келтіру, оны біркелкілікке жеткізу*»; «*біркелкілікке, бір нормаға, бір қалыпқа келтіру*»; «*бір нәрсені бір жүйеге, формаға, біркелкілікке келтіру*».

Ғылыми әдебиеттегі терминологияны біріздендіруді түсіну мәселесі бойынша келесі ұстанымдарды атап өтуге болады. Ғылыми біріздендіру терминологияны әдеби жүйеге келтіруді көздейді, терминдердің стильдік табиғатын оны жалпы қолданыстағы, күнделікті сөзден ерекшелейтін маңызды белгілері бар арнайы болмыстың көрінісі ретінде қарастырады. Сонымен бірге, терминнің өзіндік сипаты бірінші кезекте сөздің жалпы тілдік ерекшеліктеріне емес, оның ғылыми функционалды стильдің белгілі бір нормаларына сәйкес келуіне байланысты.

1990-жылдардан кейін жарық көрген А.В. Суперанская, Подольская, Н.В. Васильева [1] сияқты авторлар өздерінің бірлесіп еңбектерінде реттеу мен біріздендіру нормалаудың құрамына кіреді деп біледі. Нормалау термині мейлінше дәйекті әрі оның ауқымы кең дей келіп, олар халықаралық термин болғандықтан оны аударудың қажетсіздігін және терминнен нормалау немесе нормаландыру, нормаланған терминология, нормалау қызметі тәрізді туынды терминдер қатары өрбиді дейді.

Біздің терминологиялық жұмыстардың барлығы да кеңестік кезеңде орыс тіліне негізделген халықаралықтандыру бағытында жүргізілді. Тілшілік, тіларалық, халықаралық деңгейлердің қай-қайсын да біз жалпы кеңестік терминқор қалыптастыру бағытын негізгі бағдарымыз ретінде берік ұстандық.

Құқықтық терминологиялық жүйенің лексика-семантикалық сипаттары терминдерді біріздендіру мәселесін өзектендіреді. Жалпы бұл лингвистикалық категорияларды зерттеуде А. Байтұрсынұлы [2], Қ. Жұбанов [3], К. Аханов [4], Ә. Болғанбаев [5], Ә. Қайдар [6], Б. Қалиұлы [7], Ө. Айтбаев [8], Ш. Құрманбайұлы [9] сияқты ғалымдардың лексикология, семантика, терминология, лексикография саласына қатысты қалыптастырған пайымдауларын басшылыққа аламыз.

Зерттеу барысында қазіргі заманғы нормативтік құқықтық терминология бірқатар маңызды кемшіліктермен сипатталатыны анықталды. Осыған байланысты қазіргі қазақстандық құқықтық саясаттың маңызды бағыттарының бірі – *нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіру* болуы қажет. Алайда, қазіргі уақытта Қазақстанда бірыңғай нормативтік құқықтық терминология жүйесінің қалыптасуына кедергі келтіретін көптеген мәселелер бар, олардың ішінде: нормативтік құқықтық терминологияны қолдану мәселелерінде құқықтық

реттеудің болмауы; нормативтік құқықтық актілер мен олардың жобаларына сараптама жүргізуге байланысты мәселелерге құқықтық реттеу жасаудың жеткіліксіздігі; нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіру үшін ұйымдастырушылық негіздің болмауы; заң шығару қызметінің шешімдерін және ақпараттық технологияларды дамытуда ақпараттық-құқықтық қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі; заң шығару қызметімен айналысатын адамдардың кәсіби дайындығының жеткіліксіздігі, қажетті мамандардың болмауы.

Заң ғылымында кең және тар аспектіде біріздендіру туралы өзіндік түсінік бар. Заң терминологиясын біріздендіру деп *бірінші аспектіде* - заңнама тіліне қойылатын талаптарды түсінсе, ал *екінші аспектіде* – заңнамада терминдерді пайдаланудың бірқатар өзекті мәселелерін шешумен байланысты терминологияны жетілдірудің белгілі бір бағыты болып табылады.

Қарастырылатын категорияның екінші аспектісі белгілі бір терминологиялық жүйедегі терминдердің семантикалық бірегейлігіне қол жеткізуге, оның артық синонимиясын, құқық нормасын тұжырымдаудағы логикалық қайшылықтарды, терминдердің біркелкі және ұтымды қолданылуын, норма шығарушы қызметтің барлық салаларында бірдей функционалды мақсатты жоюға бағытталған әдістер мен құралдардың жиынтығы ретінде анықталады.

Нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіру динамикалық аспектіде терминологиялық жұмыстың бағыттарының бірі ретінде қарастырылуы керек, құзыретті субъектілердің нормативтік құқықтық терминдерді бірыңғай жүйеге келтіруге бағытталған қызметі. Терминдерді үш деңгейдегі (*логикалық, лингвистикалық және мазмұндық*) барлық нормаларға сәйкестігін қамтамасыз ету үшін құқықтық техниканың барлық әдістері мен құралдарын қолдана отырып, біркелкілікке келтіру болып табылады.

Нормативтік құқықтық терминологияны біріздендірудің келесі белгілерін бөліп көрсетуге болады:

– *бұл терминдерді оларға қойылатын нормативтік талаптарға сәйкестендіру бойынша белсенді қызмет, өйткені нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіру құзыретті субъектілер тарапынан белгілі бір әрекеттің болуын көздейді;*

– *біріздендіру үрдісінде әртүрлі салалардан, ең алдымен заңтану, тіл білімі, логика, философия және тағы басқаларынан біршама білім жиынтығын алуға және пайдалануға байланысты зияткерлік сипат;*

– *терминологияны біріздендіру үрдісінің қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің тиімділігін бірыңғайлау және арттыруға бағытталуын, белгілі бір билік өкілеттіктері бар субъектілердің нормативтік құқықтық терминологиясын біріздендіру процесіне қатысуды білдіретін ұйымдастырушылық-билік сипаты;*

– *еріктілік сипат, яғни тұтастай алғанда бүкіл қоғамның немесе оның көпшілігінің мүдделері мен қажеттіліктерін жеткізушісі болып табылатын біріздендіру субъектілері қалауының нормативтік құқықтық терминологиясын біріздендіру процесіндегі көрінісі;*

– *қазақстан құқығының бүкіл жүйесінің немесе заңның жекелеген салаларының нормативтік құқықтық терминологиясын біріздендіруде*

объективті қолданыстағы әлеуметтік, топтық және жеке қажеттіліктерді ескеруді қамтитын әлеуметтік жағдай;

– субъекті, объект, мазмұн секілді элементтерді қамтитын белгілі бір құрылымның болуы.

Нормативтік құқықтық актілерде терминдер болып табылатын сөздер мен сөз тіркестерімен қатар *жалпы қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері* де қызмет етеді. Құқықтық терминдер, сөздер мен сөз тіркестерін ажырату мәселесі бойынша ғылыми әдебиеттерде бірнеше ұстаным бар.

Бірінші ұстанымға сәйкес құқықтық терминдерге құқықтық мәтінде кездесетін барлық сөздер жатады. Көптеген заңгерлер бұл әдісті қолдайды.

Қазіргі уақытта заң ғылымында заң терминдерін жалпыға бірдей қолданылатын (жалпы қабылданған, барлығына түсінікті терминдер), арнайы техникалық (арнайы білім – техника, медицина, биология саласында қабылданған мағынасы бар) және арнайы заңды (белгілі бір құқықтық ұғымның өзіндік ерекшелігін білдіретін айрықша заңды мағынасы бар) деп жіктеу кең таралған. Соңғы топ жалпы тілден енген, бірақ заңнамада бұрынғыдан өзгеше мағынаға ие болған терминдерге (шағым, өтініш) және тек заңнамалық актілерге (соттылық, құқық қабілеттілігі, әрекет қабілеттілігі) тән терминдер болып бөлінеді.

Сондай-ақ, құқықтық әдебиеттерде заң терминологиясын жиі қолданылатын терминдер (күнделікті ауызекі сөйлеуде, көркем және ғылыми әдебиеттерде, іскерлік құжаттар мен заңдарда бірдей қолданылатын заттардың, қасиет, белгілердің, әрекеттердің, құбылыстардың қарапайым, кең таралған атаулары); нормативтік актіде неғұрлым тар, арнайы мағынасы бар жалпы қолданылатын терминдер; арнайы техникалық терминдер (арнайы білім – техника, медицина, биология саласында қабылданған мағынасы бар) және арнайы заң терминдері (белгілі бір құқықтық ұғымның өзіндік ерекшелігін білдіретін айрықша заңдық мағынасы бар) деп жіктеу кең таралған.

Мұндай жіктеудің бір түрі заң терминдерін 4 топқа бөлу болып табылады:

а) әдеттегі әдеби мазмұнын өзгертпей, заң ұғымдарын атау үшін қолданылатын күнделікті сөздер мен сөз тіркестері;

ә) заңгерлер арнайы мағына беретін жиі қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері;

б) заң ғылымына арнайы терминологиямен әрекет ететін салалардан (медицина, әлеуметтану және т.б.) келген кәсіби ұғымдар мен терминдер;

в) нақты құқықтық ұғымдар мен терминдер.

Екінші ұстаным өкілдері мұндай қатысым терминнің ерекшелігін анықтау үшін жеткілікті деңгейде қатаң және бірыңғай емес, нақтылауды қажет етеді деп санайды. Бұл пікірді лингвистер де ұстанады.

Нормативтік құқықтық актінің мәтінінде жалпы мағынада қолданылатын сөздер терминдерге жатқызылмауы керек деп санаймыз, өйткені «термин» ұғымының мағынасы жалпы әдеби тілмен салыстырғанда белгілі бір ерекшеліктің болуын білдіреді, сондықтан жалпы қолданылатын сөзді термин ретінде қолдану оның нормативтік құқықтық актіінде ерекше мәнін туғызуы тиіс.

Нормативтік құқықтық актілер мәтініндегі техникалық терминдерді транстерминдерден (лат.: trans – «арқылы, қайта, тыс»), яғни транстерминология

нәтижесінде пайда болған нормативтік құқықтық терминдерден (бір терминдік жүйеден екінші терминдік жүйеге ауысатын, оның мағыналық құрылымының әр түрлі өзгерістерімен жүретін термин) ажырату қажет.

Мысал ретінде төмендегідей нормативті құқық терминдерін атауға болады: «*сотқа дейінгі санация (қайта құру)*» (*борышкердің, сондай-ақ оның құрылтайшылары (қатысушылары) мен лауазымды адамдарының орналасқан жерін қатарынан алты ай бойы анықтаудың мүмкін болмауы, бұл жөнінде уәкілетті орган айқындаған нысан бойынша және тәртіппен құжат жасалады*) – 114-бап. (Банкроттық рәсімін қозғамай борышкерді тарату туралы іс жүргізу кодексі). «*Санация*» терминінің тамыры медицина ғылымының тереңдігінде жатыр, мұнда ол «ауыз қуысын жақсартудың профилактикалық емдік шаралары» мағынасында қолданылады. Бұл терминдерді медицинада да, заң ғылымында да осы терминнің мәнін көрсететін жалпы семантикалық матрицаның болуы біріктіреді.

Жоғарыда келтірілген классификацияға сәйкес нормативтік құқықтық актілердегі транстерминдерді арнайы заң терминологиясына жатқызу керек, өйткені адамның ғылыми және практикалық қызметінің әртүрлі салаларынан заң ғылымына енген терминдер тек құқықтық сипатқа ие болып қана қоймай, сонымен бірге, құқықтық терминдердің қалыптасуына да қатысады.

Осылайша, біз нормативтік құқықтық актінің мәтінінде жалпы қабылданған мағынада қолданылатын сөздерді терминдерге жатқызуға болмайды деп санаймыз. Нормативтік құқықтық терминдерге: нормативтік құқықтық актілерде терминдер ретінде пайдаланылатын және арнайы мағынасы бар жалпы қолданылатын сөздер, арнайы заң терминдері (*әрекет қабілеттілігі, құқық қабілеттілігі, талапкер және т.б.*), мамандандырылған терминдер жатады. Осы зерттеуде нормативтік құқықтық актілерде қолданылатын барлық терминдер біріздендіру объектісі ретінде қарастырылмайды.

Нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіру белгілерін анықтай отырып, нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіру айтарлықтай күрделі және ұзақ үрдіс болып табылатындығына назар аудару қажет деп санаймыз. Бұл біріздендіруді бірқатар кезеңдерге бөліп жүзеге асыруға алып әкеледі және нормативтік құқықтық терминологияны бір жүйеге келтіру жұмыстарына заң саласының, лингвист, психолог, логика мамандары жұмылдырылуы тиіс екенін есте ұстаған жөн.

Нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіру барлық элементтері бірдей маңызы бар жүйені құрайтын белгілі бір қағидаларға негізделеді. Ғылыми әдебиеттерде терминдерді біріздендіру қағидалары туралы мәселе зерттелмегенін айта кету керек. Нормативтік құқықтық терминологияны біріздендірудің мынадай қағидаларын бөліп көрсетуге болады: 1) заңдылық; 2) ғылыми негізділік және практикамен байланысы; 3) құзыреттілік; 4) біріздендіру субъектілерінің іс-әрекеттерінің үйлесімділігі; 5) халықаралық тәжірибені және басқа мемлекеттердің тәжірибесін есепке алу; 6) жүйелілік (кешенділік); 7) тәуелсіздік және объективтілік; 8) нысаналылық; 9) болжамдылығы.

Осы қағидаларды сипаттайық.

1. Заңдылық. Нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіруді жүзеге асыру кезінде әр түрлі құқықтық күштердің нормативтік құқықтық актілерінде терминологияны біркелкі қолдануды қамтамасыз ету үшін Қазақстандағы нормативтік құқықтық актілердің иерархиясын, қолданыстағы жалпы құқықтық, салааралық және салалық принциптерді ескеру қажет. Сондай-ақ, нормативтік құқықтық актілерде бекітілген заң техникасының ережелерін ескеру қажет.

2. Ғылыми негізділік және практикамен байланыс. Нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіру субъектілері терминологияны зерттеу саласындағы ғылыми жетістіктерге, әсіресе құқықтық доктринаның жетістіктеріне сүйенуі, заңгер ғалымдардың заң терминологиясын жетілдіру жөніндегі ұсыныстарын назарға алуы, ғылыми талдаудың әдістері мен тәсілдерін пайдалануы тиіс дегенді білдіреді. Сондай-ақ нормативтік құқықтық актілердің терминологиясын жетілдірумен байланысты практикалық қызметкерлердің ұсыныстарын ескеру қажет. Белгілі бір нормативтік құқықтық терминдерді біріздендіру қажеттілігі заң ғылымында нақты негіздемеге ие болып, практикада қолдау табуы керек.

3. Құзыреттілік. Бұл қағидат алдыңғылармен тығыз байланысты және нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіру субъектілерінде кәсіптік даярлықтың белгілі бір деңгейінің болуын болжайды (заң техникасының тәсілдері мен қағидаларын білу, қолданыстағы заңнаманы, терминология және нормативтік құқықтық актілермен жұмыс істеудің лингвистикалық және логикалық қағидаларын білу).

4. Біріздендіру субъектілерінің іс-әрекеттерінің үйлесімділігі. Көрсетілген қағидат өзінің мазмұнына біріздендіру субъектілерінің іс-әрекеттері бір мақсатқа – нормативтік құқықтық терминдердің дәйекті жүйесін құруға бағынуға тиіс екенін білдіреді. Бұл біріздендіру субъектілері арасында әр түрлі пікірлер болған жағдайда ғана мүмкін болады, алайда олар біріздендіру процесін тежейтін факторға айналмауы керек, егер олардың арасында жедел ақпарат алмасу жүйесі болса, дауларды шешу кезінде белгілі бір этикалық ережелерді сақтау қажет.

5. Халықаралық тәжірибе мен басқа мемлекеттердің тәжірибесін есепке алу. Бұл қағида нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіру кезінде тек мемлекетіміздің тәжірибесімен шектеліп қалмауын білдіреді. Атап айтқанда, басқа мемлекеттерден және тіпті әлемдегі ұлттық құқықтық жүйелер кешенінен алынған құқықтық техниканың құралдарын, әдістерін және ережелерін пайдалану мүмкіндігін қамтиды. Мысалы, біздің елімізде нормативтік құқықтық актінің жеке бабында негізгі терминдерді анықтау сияқты жалпы құқықты елдердің заң техникасының әдістемесі кеңінен тарады. Бұл әдістемені қолдану терминдерді қолдануда бірлікке қол жеткізудің маңызды факторы болып табылады.

6. Жүйелілік (кешенділік). Ол нормативтік құқықтық терминдердің жүйелік сипатынан туындайды. Бұл қағида нормативтік құқықтық актілердің терминология жүйесіндегі әрбір нормативтік құқықтық терминнің орнын жан-жақты талдауды және оның жүйенің барлық басқа элементтерімен байланысын есепке алуды көздейді. Жүйелілік қағидасын жүзеге асыру Қазақстанда дәйекті терминологияны құрудың негізгі шарттарының бірі болып табылады. Сондай-ақ, көрсетілген қағидат көп аз заңдық күшке ие нормативтік құқықтық актілердің терминологиясының сәйкестігіне қол жеткізу қажеттілігін болжайды.

7. *Тәуелсіздік және объективтілік.* Бұл принцип нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіру субъектілерінің оны жүзеге асыру кезінде саяси, идеологиялық, басқа топтық және жеке мүдделерден мүмкіндігінше еркіндігін білдіреді.

8. *Нысаналылық.* Осы қағидатқа сәйкес нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіру процесінде мемлекетте қалыптасқан нақты тарихи, саяси, экономикалық және басқа да жағдайларды ескеріп, құқықтық ұғымды неғұрлым дәлме–дәл білдіретін терминнің ең оңтайлы нұсқасын таңдау керек.

9. *Болжамдылық.* Нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіруді жүзеге асыру кезінде терминнің нормативтік құқықтық терминология жүйесіне және заң практикасына енгізілу дәрежесін ескеру, жаңа нормативтік құқықтық терминді енгізудің немесе қолданыстағы нормативтік құқықтық терминді ауыстырудың ықтимал салдарын есептеу қажет.

Нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіру жаңа нормативтік құқықтық актілерді дайындау мен қабылдау кезінде де, қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу кезінде де қажет. Кез келген жағдайда терминологияны біріздендіру осы нормативтік құқықтық актінің шеңберінде де, құқықтың, ең болмағанда, бір саласы шегінде де жүзеге асырылуы тиіс. Қазіргі уақытта нормативтік құқықтық актілердің жобаларын жасаушылардың қызметі жаңа және қолданыстағы өзгерістерге толықтырулар енгізіп, бірқатар кемшіліктермен сипатталады.

Сонымен, нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіру – бұл терминологиялық жұмыстың бір түрі, оның мазмұны нормативтік құқықтық терминдер жүйесін жетілдіру, оларды белгілі бір әдістерді арқылы барлық нормативтік талаптарға сәйкестендіру үрдісін қамтиды. Бұл жұмыстың мақсаты Қазақстан Республикасында заң шығарудың барлық деңгейлерінің нормативтік құқықтық актілерінде қамтылған, оларға қойылатын барлық талаптарға сәйкес келетін терминдердің дәйекті жүйесін құру болып табылады. Нормативтік құқықтық терминологияның бірізділігіне қол жеткізу үшін әртүрлі әдістерді қолдануға болады: нормативтік құқықтық актілердің мәтіндерінде қолданылатын құқықтық ұғымдардың анықтамаларын әзірлеу, нормативтік құқықтық актілер мен нормативтік құқықтық актілердің жобаларын сараптау, құқықтық тезаурустар (электронды форматта) құру.

Әдебиеттер тізім

- 1 Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: терминологическая деятельность. – Москва: Едиториал УРСС, 2005. – 288 с.
- 2 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 3 Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 637 б.
- 4 Аханов К. Тіл білімінің негіздері: оқул. – Алма-Ата: Мектеп, 1978. – 494 б.
- 5 Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы: монография. – Алматы: Мектеп, 1988. – 147 б.
- 6 Қайдаров Ә.Т. Ғылым тілі және әдеби тіл статусы // Кіт.: Терминдер және олардың аудармалары. – Алматы: Ғылым, 1990. – Б. 9-21.

7 Қалиұлы Б. Тіл білімі терминдерін біріздендіру мәселесі // Терминдерді біріздендіру мәселесі: республ. ғыл.-практ. семин. матер. – Астана, 2005. – Б. 21-28.

8 Айтбайұлы Ө. Қазақ тілінде термин жасау жолдары мен принциптері хақында // Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері: республ. ғыл.-практ. конф. матер. – Астана, 2002. – Б. 23-28.

9 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: Сардар, 2014. – 928 б.

ӘОЖ 37

IMPLEMENTING WISDOM QUOTES TO TEACH EFL STUDENTS

Zheniskhan A.M.

S. Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

Researchers are actively researching the phenomena of small-format text, or microtext, within the context of text linguistics. Small-format literature, such as aphorisms, proverbs, sayings, gnomes, maxims, maxims, and so on, are believed to have a "small format" [1].

Proverbs, sayings, and aphorisms exist in all languages of the globe and represent the country's national identity, the idiosyncrasies of the people's lives, and its language. As a result, competency in a foreign language entails the capacity to utilize terms unique to that language, which convey all the richness of an ancient civilization.

Aphorisms are one of the most prevalent genres of small-format literature. The term "aphorism" is derived from the Greek word *aphorismos*, which meaning "a short saying." This notion has several meanings. Aphorism is defined as "a short and clear saying, a rule based on experience and reasoning" [3,] or "a short expressive saying containing a generalizing conclusion." "An aphorism is defined as "a phrase that expresses a generalized final thinking in a succinct manner" [4]. "a short, expressive saying, a catchphrase." [5]. It should be emphasized that such sayings, initially articulated by a specific (historical) person, are nevertheless linked with a certain work of fiction, a specific system of beliefs, and the author's personality.

In this way, it is conceivable to characterize an aphorism as a brief expressive utterance of a certain creator, communicating a certain generalized finished thought and bearing a moralizing character. Considering an aphorism as a pointed saying, its most noteworthy highlights ought to be highlighted:

- the brevity of the frame, which gives the proper to talk of it as a seriously capacious expression;
- sentential deliberately, which is based on the ethical meaning of the articulation;
- subjectivity of the judgment communicated within the axiom;
- generalization of the meaning related with its spread in numerous circles of human life, which makes it conceivable to utilize the truism at all times and in all ages.

The treasury of human intelligence incorporates axioms born in antiquated times. Numerous of them were carved on stone pieces, which, with their quality, appeared the endlessness of the truths talked.

Their fundamental qualities were extreme brevity and profound substance, profundity of generalization and enticement. Musically organized equations were effectively confined from the content as discourse parts and had the property of being effortlessly recollected. The truism expelled from the broad content was a judgment with brevity, constancy and profundity of generalization.

Since its inception, the aphorism has repeatedly changed both its content and structural features. If at first it acted as a genre that forms everyday rules, then later it goes beyond the practical: instructions and advice, acquires a philosophical and moral-ethical character and begins to be considered as a form of expression of universal truths intended for all times and peoples.

Considering an aphorism as a sort of small-format content, it is fundamental to decide its highlights. The content, as a run the show, could be a total instructive and auxiliary entire, which is characterized by such a highlight as network. This implies that the components of the content are associated "with each other by correlative and administrative lexico-grammatical relations within the surface (straightforwardly seen) the structure of the made content" [6]. It ought to be famous that "within the content structure, linguistic associations between its components serve only for the semantic cohesion, or astuteness, of the content" [7]. From this it can be concluded that the moment imperative highlight of the content is semantic coherence.

Because any text may be seen from the perspectives of structural and semantic organization, and because these two aspects are inextricably linked, the same linguistic features can be used to organize the text structurally and semantically. Lexical repetitions are usually utilized for recurrent nomination and also for structural structuring of the text itself. Because they are situated one after the other, they can serve as a way of syntactic communication between phrases. There are whole or partial repeats of some element once specified in the text in all aphorisms. All these methods and means are, in their essence, means of influencing the reader. The text should be considered as the result of the speech-thinking activity of its creator, embodying a special idea in its orientation to a certain listener / reader. Consequently, an aphorism as a text, on the one hand, is characterized by intentionality, i.e. it is a message that is always created to implement some intention; on the other hand, it is informative. Informational self—sufficiency is a necessary categorical characteristic of the text, the essence of which is that the text, even in the smallest size, must necessarily contain up-to-date information. The integrity of the text is unthinkable without the informational, thematic unity of all its components forming a single unique composition of the text. The text's next distinguishing feature is its emphasis on a specific addressee. Any text written by any author is intended to be perceived by someone. "The text contains the writing (speaking) subject's speech-thinking activity, designed for the reader's (listener's) response activity, for his perception." This is the beginning of an interrelated triad: the author (text creator) — the text (the material embodiment of speech—thinking activity) — the reader (interpreter). As a consequence, the text seems to be both the outcome of action (by the author) and the material for activity (by the reader — interpreter)" [8].

In addition, the author addresses the reader as if directly, asking him questions or demanding some action from the reader:

It can be noted that every aphorism is aimed at a certain situation in which the topic/problem raised in the text may arise.

Thus, it should be noted that the aphorism as a small-format text contains all the mandatory features of the text, namely: coherence, semantic unity, informativeness, addressability, situativeness.

The lexical and syntactic richness of sayings and aphorisms permits them to be utilized not as it were in clarifying and enacting numerous linguistic wonders, but moreover to enhance the lexical stock. Truisms can be utilized in discourse advancement works out in which they are utilized as a boost. The same saying can be deciphered in numerous ways. In this manner, on the basis of this aphorism, understudies learn to specific their possess contemplations, sentiments, encounters, i.e. illustrate different ways of setting them in discourse. In this manner, the utilize of maxims and axioms in outside dialect lessons creates the inventive activity of understudies through arranged and ill-equipped speech. Knowledge of English adages enhances the lexicon of understudies, makes a difference them to memorize the metaphorical structure of the dialect, creates memory, presents them to society intelligence. In a few metaphorical sentences containing a total thought, modern words are more often than not simpler to keep in mind. Memorizing proverbs and truisms not as it were creates the memory of the understudy, but moreover permits you to memorize how to enough select lexical units and creates enthusiastic expressiveness of discourse. The require for look devices for identical interpretation of expressions into the local dialect creates interpretation abilities and capacities. In expansion, working with axioms invigorates students' intrigued in working with a lexicon.

Aphorisms touch many aspects of human life. With all the universality of human cognition, each nation has its own image of the world, reflecting its mindset.

To do this, students are given ten aphorisms on the theme "Man" and asked to answer the question: What issue connects aphorisms?

In order to better memorize aphorisms, you can perform the following exercises:

- Which word is missing?
- Connect the parts of aphorisms.
- Fill in the gaps in the aphorisms from the words and expressions suggested in the right column.
- Find and read aphorisms.
- Rearrange the words and read the aphorisms.

It is necessary to use the situation of the aphorism text as a support (language, speech, content) for the development of monologue speech.

Students are offered two statements by the same author and tasks for them, for example:

1. Tell me to whom each text can be addressed?
2. In what situation can these statements be used?
3. Why use these statements? Justify your opinion.
4. Expand the meaning of each statement in detail. Choose a statement and refute it.
5. Verify the statement and prove the correctness of the judgment.
6. Select the cure and name all the pros and cons.
7. Compare the two statements.)
8. Tell me, what could be the reason for such an opinion of the author? Justify your opinion.
9. Tell me what the author is right / wrong about. Justify your opinion.

10. Describe the author according to his statements.
11. Provide counterarguments.
12. Evaluate the author's opinion and comment on it.
13. Which of the statements reflects your opinion? Justify your opinion.
14. Prepare a detailed monologue on a given topic. (Use the suggested statements when doing this.)

The progression of such assignments can be used to teach kids monologue reasoning (writing an essay reasoning).

To summarize, deliberate and methodical work with aphorisms can enhance students' motivation to learn English in general and small-format texts in particular, as well as to achieve educational, educational, and developmental goals.

References

1. Valgina N. S. Text theory: Textbook. M.: Logos, 2003.
2. Goncharova E. L., Shishkina I. P. Interpretation of the text. German: Textbook. Moscow: Higher School, 2005.
3. Krysin L. P. Explanatory dictionary of foreign words. — Moscow: Eksmo, 2008. — 944 p. — (Dictionary Library). Electronic version of the dictionary — <http://slovari.yandex.ru>
4. Shvedova. 4th ed., add. M.: Azbukovnik, 1999.
5. Modern explanatory dictionary of the Russian language / Edited by S.A. Kuznetsov. St. Petersburg, 2001.
6. Solovova E. N. Methods of teaching foreign languages: advanced course. — M.: AST: Astrel, 2010.
7. Explanatory Dictionary of the living Great Russian language by Vladimir Lal: In 4 volumes; St. Petersburg, 1914.
8. Trubitsyna O.N., Kolosova O.S. The use of aphorisms as small-format texts in order to form students' speech competence: Modern methods of co-studying foreign languages and cultures/under the general editorship of M.K. Kolkova. — SPb.:KARO, 2011.
9. Fedorenko N. T., Sokolskaya L. I. Aphoristics. — M.: Nauka, 1990.

ӘОЖ 8' 1373.421

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ТЕКТІЛІК ФЕНОМЕНИ

Жилкубаева А.Ш., филология ғылымдарының докторы,
қауымдастырылған профессор

Сапанова А.М., сениор-лектор, филология магистрі
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
dias_ai50@mail.ru; aiman_uk1972@mail.ru

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде (Алматы, 1999) «**феномен**» сөзіне төмендегідей анықтама беріледі: «Өмірде сирек кездесетін, ерекше жаралған ерен қабылеті бар адам». Біз мақаламызда «феномен» анықтамасын қазақ дүниетанымындағы тектілік ұғымына қатысты қолдануды жөн көрдік.

Тектілік деген – адам бойындағы бар ізгі қасиеттердің, көркем мінездің жиынтығы. Тектілік дегеніміз – адам бойындағы асыл қасиеттер ұрпақтан-ұрпаққа үзілмей берілетін сабақтастық. Егер бұл дәстүр бұзылған жағдайда сол этнос құриды. Мысалы, өткен ғасырлардағы отаршылық кезеңі халқымызды осы тектілік қасиетінен айыруға айрықша күш салды. Барлық саяси-идеологиялық насихат құралдары ұлттың өзегі болған тектілігін жоюға бағытталды. Кеңестік кезеңде байларды тәркілеу, оқыған ұлт зиялыларының көзін жою әрекеті бұған дәлел. Сонымен қатар отарлаушылар «Халық үшін ең керемет заң – оның дәстүрі» деп ежелгі қытай ілімгері Конфуций айтқандай, жүздеген ғасыр бойымызға атаның қаны, ананың сүтімен дарып, сүйекке біткен асыл тектілік қасиетімізден айырды. Тіпті, Бұхар жыраудың өзі

Аспаннан түскен жасын-ды,

Жасынға тіктім басымды.

Теңізден маржан сүзгендей,

Теріп бір алды-ау асылды.

Қаптай да көшкен қауымның,

Қорымы қалды-ау, о, жалған.

Ардағы кетіп ауылдың,

Тобыры қалды-ау, о, жалған, - деп жырлаған екен.

Тектілік ұғымы жастарды тәрбиелеу мәселесінде ерекше орын алады. Өйткені, қазіргі жастар отбасын құруда, тұрмысқа шығуда осы мәселеге салғырттық танытқаннан көптеген қателіктерге ұшырайды. Сондықтан ата-аналар бала тәрбиесінде осы мәселеге көп көңіл аударғаны жөн. Осы тақырыптың жалғасы мектеп, орта және жоғары оқу орындарында ары қарай жалғасын тапса құба құп болар еді. Бұл мәселенің кез келген адамды ойландыратыны анық. Адам бойындағы ізгі қасиеттер, ең алдымен ананың сүті, атаның қаны арқылы бойға дариды. «Қанмен сіңген сүйекпен кетеді», «қанына тартпағанның қары сынсын» деп қазақ бекер айтпаған, Әсіресе тіл, тарих, философ, мәдениеттанушы мамандар «Отбасы», «Қазақтың салт-дәстүрі» тақырыптарын өту барысында осы ұғымның мәнін ашуда кеңірек тоқталғаны дұрыс. Мысалы тектілік туралы қазақ тілінде біршама мақал-мәтелдер, нақыл сөздер кездеседі. Мысалы:

Жақсыдан жаман туса да,

Жаманнан жақсы туса да,

Тартпай қоймас негізге.... Демек, текіден тектінің туатыны, тектілік тұқым қуатыны – ақиқат нәрсе.

1822-1915 жылдар аралығында өмір сүрген Бекасыл атты ақын:

Текіден текті туады,

Тектілік тұқым қуады.

Тектілердің тұяғы,

Таңдайды күз-қияны.

Шын тектілер халқы үшін,

Өлімге басын қияды.

Жақсы, жаман деместен,

Жанына жұртын жияды... – депті. Яғни, текті дегеніміз – халқы үшін басын өлімге қиятын, жұрты үшін жайылып төсек, жиылып жастық бола алатын адам. Ал

мұндай мінез адамға, біріншіден, ата-анасынан, бабасынан жұқса, екінші жағынан, тәрбиелеумен келеді. Өз-өзін тәрбиелеуі арқылы да адам жақсылық жасай алады, ізгілікті тарата алады. Әркім – өз амалының тұтқыны десек, кішкентай жақсылықтары арқылы да өзгелерге көл-көсір пайда тигізіп, тектілік, көргенділік танытуға болады[1].

Тектілікті сақтаудың бірден-бір жолы – жеті атаға дейін қыз алып, қыз беріспеген ата-бабамыздың салтында жатыр. Бірде Жәнібек хан емші Өтейбойдақ Тілеуқабылұлынан: «Қандай ауруды емдеу қиын?» - деп сұрайды. Сонда емші: «Тұқым қуалайтын ауруды емдеу қиын», - деп жауап береді. «Оның алдын алуға бола ма?» - деген ханның екінші сұрағына Өтейбойдақ: «Болады, бірақ ол үшін жеті атаға дейін туыс адамдар өзара қыз алыспау керек,- деген екен. Осыны ескерген Жәнібек хан жеті атаға дейін үйленуге тиым салып, заң бекіткен деседі.

Жеті ата ұғымы қазақ дүниетанымында маңызды болып саналады, себебі қазақтар ертеден жеті атасын білу - мұсылманның парызы деп түсініп, оған үлкен мән берген, сондықтан жеті атаға дейін туыс адамдар қыз алыспаған, бұның түп - төркінінде ұлттық генофонд бұзылады деген ұғым жатқан. Ал басқа түркі халықтары мұндай қағиданы ұстанбаған (мысалы, түрікмендер, ұйғырлар немересіне үйленген) , сондықтан болар оларда тұқым қуалайтын аурулар көптеп кездескен. Бұл ретте белгілі этнограф - ғалым А. Сейдімбектің мына бір пікірін келтіруді жөн көрдік: «...Жеті атаға дейін қыз алыспау дәстүрін ұстанатын қазақтан басқа этностың жер бетінде бар екенін біз біле алмадық. Бұл үрдісті қалыптастыруда олар мейлінше мол өмірлік тәжірибе жинақтап, эмпирикалық жолмен-ақ өздерінің эвгеникалық (тектілікке ұмтылу) зердесін таңғаларлық биікке көтере алған. «Жеті атаға дейін қыз алыспау» дәстүрінің қылдай ауытқымауын әрі қырағылықпен, әрі қаталдықпен қадағалап отырған. Еңлік пен Кебектің, Қалқаман мен Мамырдың аралары төрт-бес ата болғанына қарамастан, олардың бір-біріне деген сүйіспеншілігі елдіктің шырқын бұзатын ауыр қылмысқа баланып, қатал жазаға ұшырайтыны да содан»[2].

Ғасырлар бойы қазақ қоғамына билік жүргізген Шыңғыс ұрпақтары, яғни төрелердің жеті атаға дейін туыс адамдар өзара қыз алыса беретін дәстүрінен де бойын аулақ ұстады. Өзге жұртта кездеспейтін өте ерекше этникалық жүйенің тек дәстүрлі қазақ қоғамымен байланыстылығына ерекше мән берген Ә. Кекілбаев мұны «көшпелі тұрмыс пен көшпелі экономика үшін ауадай қажет туысқандық психология, соған негізделген этика мен моральдан туындаған құбылыс деп қорытты [3].

Текті де терең тамырлы бай тарихы бар қазақ халқы қашанда асылы мен жасығын, жаманы мен жақсысын парықтауға Көшпелі қазақтардың ел билеу заңы Жеті жарғы бойынша да жеті ата ішінде қан араластыру өлімге не ағайындар белгілеген жазаға бұйырылады. Атақты ғалым М.Қозыбаевтың пікірінше, «тоқсан тоғыз қырылып, тоқсан тоғыз тірілген ол (қазақ-Ж.Ж.) халықтың асыл тұқымын қалай сақтау заңын игерді. Жеті атаға дейін өзара қан араластыруға болмайтынын барша түрік тайпаларының ішінде ең алдымен түсінді»[4]. Демек, ата-бабаларымыз дәл қазіргідей ДНК-ны толық зерттемесе де, жақын адамдардың отбасылы болуына тыйым салған.

Сонымен қатар халқымызда: «**Жігіттің жақсысы — нағашыдан...**» деген мақал да орын алған. Тектілікті сақтаудың, қалыптастырудың тағы бір жолы – оның анасын дұрыс таңдау. Келін таңдаудағы қазақтың қырағылығына таңданбасқа болмайды. Қазақ келешек құдасын орынды, құрметті жерден, аталы, іргелі ауылдан қараған, ұрпақ жалғастырушы әйелдің өнегелі, биязы, тәрбиелі болуын қалаған. Себебі, алма сабағынан алыс түспейді. Түбіне қарай бұтағы, тегіне қарай ұрпағы қалыптаспақ. Кезінде Омар ибн әл-Хаттабтан «Баланың әкесіндегі ақылары қандай?» деп сұрағанда халифа: «Анасын таңдауы, жақсы есім қоюы және оған Құран үйретуі», - деп жауап берген екен. «Анасын көріп, қызын ал», «Анасын сүйгеннің баласын сүй», «Шешеге қарап қыз өсер», «Ана көрген тон пішер», т.б. деген мәтелдерде терең мағына жатыр. Демек, текті ұрпақ қалыптастыруда ананың атқаратын рөлі зор[4].

Тарихшы-этнолог ғалым Жамбыл Артықбаевтың сөзімен айтсақ, тектілерді баудай түсірген алапат азапты жылдардан кейін бұл мәселе өз бетімен кетті. Яғни, елді аздыратын тексіз әрекеттер, өркениет үлгісі ретінде ұсынылды. «Текіден текті туады, тектілік жолын қуады», «Тексізді төрге шығарма» дейтін қазақтың көне ұстанымы жайында қалып, жарлылық, тексіздік, Абай атамыз айтқандай «арсыздана жалынатын» жолсыздық көріністер жана қоғамда артықшылық ретінде дәріптелді. Тарихшы-әлеуметтанушы Жаңабек Жақсығалиев, тектілік феноменін сақтаудың негізінде – ұзақ уақыт сүзгіден өткен асыл дәстүр, терең ой, ғасырлық өмір тәжірибесі, генетикалық ілім сіңген даналық көзқарас жиынтығы бар, бұл қасиет – ұрпақтан ұрпаққа қан арқылы, қатаң тәрбие арқылы дариды депті.

Сол сияқты қазақ қоғамының байырғы басқару жүйесі мен генеологиялық тұтастығын жайлы кезінде зерттеу жасаған марқұм ғалым-заңгер Нағашыбай Шайкенов, қоғамды берік тұрақтандырушы күш эволюциялық сабақтастық дейді. Яғни, бұл дегенміз – билік мұралаудың тектілік технологиясы. Абай атамыздың мына бір өлең жолдары жар таңдаудың тамаша формуласы бола алады: «Жасаулы деп, малды деп байдан алма, Кедей қызы арзан деп құмарланба. Ары бар, ақылы бар, ұяты бар, Ата-ананың қызынан ғапыл қалма». Яғни, бізден бұрын өмір сүрген және ең жақсы жар бола білген ізгілер жар таңдаудың әдістерін, қағидаларын, маңызын жан-жақты айтып кеткен.

Зерттеуші Р.Әлмұханова былай деп жазады: «Ел қорғайтын үлкен мақсаттың адамы қатардағы жай қызды алмайды, оған о баста текті қыз бұйырылған. Шындығында, фольклорлық шығармаларда бас кейіпкерлердің жары не ханның қызы, не байдың қызы болуы ойландыруы керек. Таптық сананың өзіндік ықпалы болғанымен, мұндай сарынның сақталуы текті жерден қыз алуды білдіреді. Жырлардағы: «Қаныкейдей көріктіні, Тінікейдей тектіні ал» деген фольклорлық қаңқаның тым терең тарих қойнауынан тамыр тартатыны осылайша белгілі болады» Жал, құйрығы қаба деп, Жабыдан айғыр салмаңыз! Қалың малы арзан деп, Жаман қатын алмаңыз! Жабыдан айғыр салсаңыз, Жауға мінер ат тумас. Жаман қатын алсаңыз, Топқа кірер ұл тумас... Немесе Ай, Абылай, Абылай, Қатын алма қарадан, Қара тумас сарадан. Қатын алсаң қарадан, Алды кетпес баладан, Арты кетпес жаладан (Бұқар жырау). Атайы жұртқа қол артып, Асылдан ару тандап алмаған. Атасы мұның малды деп, Қызының беті қанды деп, Қарадан сұлу таңдаған. Күндердің күні болғанда, Олардан асыл болмаған (Байтоқ жырау)[5].

Ежелгі Аталарымыз біздерге «Тегін білмеген тексіз, жеті атасын білмеген жетесіз», «Жеті атасын білген ұл жеті жұрттың қамын жер, жеті атасын білмеген құлағы мен жағын жер» деген мақалдар қалдырған. Бұл мақалдардың бізге айтып тұрғаны, бірінші тегінді біл дейді. Ал, тек дегеніміз бұдан сан мыңдаған жылдар бұрын ғұмыр кешкен арғы ата-бабаларымыз. Ал, жеті атаң өзіңнен бастап санағандағы тікелей жеті атаң. Қазақта текті ұрпақ өсіру тәжірибесі ХХ ғасырдың басына дейін сақталды. Өкінішке орай, тектілерді баудай түсірген алапат азапты жылдардан кейін бұл мәселені өз бетімен жібердік, мұхиттағы ескексіз қайықтай қай жағалауға тоқтайтынымызды, кімнің қолына түсетінімізді білмейміз. Беті жылтыры текті болады ма? «Болғанда ақыл бөлек, ажар бөлек, не пайда тым әдемі болғаныңмен» демеуші ме еді?! Небір қабілетті балалар тіс қаққан жеңілтек қыздардың қолына түсіп, тектің көзі бар қыздар жүргіш жігіттерге жем болып жатады. Тектілікті Ақтамбердідей «мұхиттың түбінен шыққан гауһар» деп бағалайтын уақытымыз келді. «Көріп алған сұлудан, көрмей алған текті артық» дейтін қазақ түсінігі қайта жаңғыруы керек. Сөздің қысқасы, мыңның біріне ұя салатын тектілік құбылыстың тәрбиеге көнбейтінін, ол атаның қаны, ананың сүтімен дарып, сүйекке бітетін асыл қасиет екенін қазақ халқы алыстан, аңғарды. Тектіде терең тамырлы бай тарихы бар қазақ халқы қашанда асылы мен жасығын, жаманы мен жақсысын парықтауға айрықша мән беріп, тектілік қасиетті ерекше классикалық биік-деңгейге көтерді. Тектілік ұрпақтың тағдыры – ұлттың тағдыры. Ата қазақ келешек ұрпағының кемел болуы үшін өзіне талапты биік қойған. Зерделі, тапқыр, жігерлі, қайратты, ақылды, білімді, т.б. болып өсуді ер жігіттің басындағы асыл қасиеттерге теңеген. Қазақта біреудің баласы жақсы өнегелі азамат болып өссе: «Оның әкесі жақсы кісі еді, өнегелі жерден шыққан ғой», – дейді. Сондықтан, табиғи дарынды әлеуетті күш қашанда мемлекет үшін баға жетпес ұлттық құндылық. Халықтың көшін бастайтын ел азаматтары мен игі-жақсылары жоғалса, ұлттың ұнжырғасы түсіп, тұлғасыз-тұлдыр ұлтқа айналады. Тамырынан айырылған теректей текті ұлдарынан айырылған ұлттың ұшпаққа шыға алмасы, ақиқат. Қалың тобыр арасынан дара көрінетін текті тұлға – бір қап арпа ішіндегі жалғыз бидай секілді айшықталып тұрады. «Көп қарға тең келмейді бір сұңқарға, Көп жылқы тең келмейді бір тұлпарға. Жақсының әрқашанда жөні бөлек, Жаман адам жарамас бір қымтарға» немесе «Жабы жүйрік болмайды байлағанмен, Жасық болат болмайды қайрағанмен» деп Ж.Жабаев шалқыса, ұлы ойшыл Абай Құнанбаев жеке тұлғаның қалыптасуы барысында оның өскен ортасы мен алған тәрбиесінен де бұрын, оның қанындағы, тегіндегі қасиеттердің басымдыққа ие болатынына ерекше тоқталған. Абай сынды алып ой иесінің тамыры тобықтының ішіндегі шынжыр балақ, шұбар төс тұқым екенінде кезінде көп көңіл бөлінбегені рас. Әкесінің: «Әй, Абай! Мақтағыш болсаң, алдымен мені – Құнанбайды мақта! Өзімнен асырып мен сені тудырдым. Ал, сен мықты болсаң, өзіңнен асырып ұл тудыр. Содан кейін мақтанарсың, шырағым», – деп ширыға тіл қатуында ұлт танымындағы тек туралы түсініктің терең мағынасы жатыр. Сайып келгенде, ұлттың тектік қорын (генофондын) күшейту мақсатында жеті атаны сақтау, құдандалы болу, атастыру, қалың мал, полигамия (көп әйел алу), әмеңгерлік, т.с.с. ата дәстүрлерді сары майдай сақтап, шынжырлы-текті тұқымдардың тамырын үзіп алмай, ұрпақтарға сабақтастыруда бай тәжірибе жинақтады. Дәстүрлі қазақ

қоғамында қалыптасқан некелік-отбасылық қатынастың негізгі өзегі бозбала мен бойжеткеннің арасындағы тамыры жоқ арзан сезім емес, жарық дүниеге, ақыл-ойы зерек, дені сау, аяқ-қолы балғадай текті ұрпақ әкелу философиясымен байланысып жатыр. Өйткені, қай кезде-де ұрпақтың денсаулығы мен зердесі мемлекеттің ең үлкен қазынасы екені сөзсіз. Қазақ әйелдері туралы сөз болғанда, ең алдымен лиро-эпостық жырлардағы аруларымыз ойға оралады. Құртқа мен Жібек, Айман мен Шолпан, Ақжүніс пен Назым, Баршын мен Баян образдары – қазақ әйеліне тән, ақыл-парасат пен көргенділіктің, сұлулық пен нәзіктіктің, тапқырлық пен айлакерліктің, адалдық пен тұрақтылықтың символы.

Өскелең ұрпаққа сөз болып отырған тектілік, жеті ата құбылыстарының тәрбиелік маңызы өте жоғары. Өзінің жеті атасын білмей жатқандар қаншама десенізші.... Жастарымыздың оқудан кейін шетелде қалып қоюы, ата - аналарын қарттар үйіне тапсыруы, еркектердің әйел адамдарға зорлық-зомбылық корсетуі - олардың рухани білімдерінің таяздығынан ба деген ой келеді. Шежіре жинау, оны зерттеу, ғылыми айналымға кіргізу жөнінде алдына жан салмаған ғалым – Әлкей Марғұлан еді. Кеңес үкіметі заманында шежірені өзінің ғылыми еңбегіне негіз қылған Мұхаметжан Тынышбаев қазақтар жөніндегі алғашқы еңбектің авторы болды. Онда ол өзіне белгілі қазақ руларын талқыға салды. Өткен ғасырдың 20-шы жылдары Ташкент қаласында жарық көрген оның кітабы, көпшіліктің сүйіп оқитын шығармасына айналды.

«Қазақ тарихын зерттеу, қазақ қоғамының ішкі құрылымын жіктеу, рулық-тайпалық қатынасын анықтау, XVIII ғасырдағы орыс ғалымдарының алдындағы негізгі ғылыми мақсат болды. Бұл, сол кездегі орыс үкіметінің Қазақстандағы саясатымен сабақтасып жатты. Келешекте отарлық соғыс жүргізетін елдің халық сапасын анықтау орыс ғылымының алдында тұрған үлкен міндет еді. Осы кезде ресми әкімшілік А.И.Левшин, В.В. Радлов, В.В. Вельяминов-Зернов, А.Харузин, Н.Аристов, А.Нестеров, Н.Остроумов және тағы басқа ғалымдарды қазақ даласын зерттеуге бағыттады... Қазақ шежірелерін ел ішінде көп жүрген, қазақ тілін, әдет-ғұрпын жақсы білетін Г.Потанин, Ә.Диваев сияқты ғалымдар да зерттеді. Осылардың ішінде көп еңбек атқарған Әбубәкір Диваев ақсақалды айтуға болады. Ұлты башқұрт, Әбубәкір ақсақал қазақ тілінің, әдебиетінің, әдет-ғұрпының білгірі еді.

Тектілер – ұлттық мұрат жолында қызмет ететіндер, ел жүгін арқалағандар. Өз халқының асылы мен жасығын, жаманы мен жақсысын парықтауға мән беретіндер. Ұлт тағдырына бейжай қарамай, ұлт мүддесін көздеп, ұлты үшін бар қиындыққа төзе білетіндер.

Сонымен, мақалада сөз болған деректер жастарымыздың бойында ұлттық рух пен еліне, жеріне деген сүйіспеншілік сезімдерін оятары сөзсіз. Бұның түп – төркінінде тектілік феномені жатыр. Тектілік адамның ізгілікке, баянды мақсаттарға ұмтылып, жақсы үлгі- - өнеге қалдыруынан көрінеді. Нағыз тектілік сыпайылықтан, кешірімпаздықтан, мейірбандықтан көрініп, осы ізгі ниетпен ешкімді төмендетпей, шеттетпей биіктеуге мүмкіндік береді. Халқының, Отанының мүддесін жоғары қоя білген адамдардың саны көбейген сайын, текті адамдардың қатарының көбейері сөзсіз. Сондықтан біз жас ұрпақ санасына тек қазақ халқына тән рухани құндылығымызды ұлттық феномен ретінде дәріптеуіміз керек.

«Кекшілден тектілік күтпе», «Тұқымы жаман туғаның сыйламас», «Жетесізге жеті айтсаң да жетпейді», «Тегі жаман тойда «тонымды бер» сияқты мақал - мәтелдер көптеп кездеседі. Ал мақал- мәтелдердің қайнар көзі халық деп білеміз.

Қорыта келе, өнегелі, зерделі, ары да, жаны да таза, иманды ұрпақ тәрбиелеуіміз керек, сонда ғана біз «Мәңгілік ел» боламыз, биік армандарға жетеміз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Ақпарат дереккөзі: https://massaget.kz/mangilik_el/tup_tamyir/64018/
2. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. – Астана, 2008.170,171,174-б.
3. Ә.Кекілбаев. Үш пайғамбар, 134-135-б.
4. Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. Алматы: Қазақстан, 1994. 59-б.
5. Жилкубаева А.Ш. Тағылымы мол еңбек. «Тарихқа тағзым» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдар жинағы. Өскемен, 2023. Б. 46-50.
6. Әлмұханова Р. «Алпамыс батыр» жырындағы тектілік мәселесі //Ана тілі, 2010, 21 тамыз.
7. Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық (Құрастырушы М.Мағауин, М.Байділдаев). – Алматы, 1991. – Т. 1.44,91,24,63–64,90, 100-б., Тәжімұратов М. Шәңгерей. А., 1998. - 83-б.).

УДК 8.1

ВКЛАД В.А. МАСЛОВОЙ В РАЗВИТИЕ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ В КАЗАХСТАНЕ

¹Жилкубаева А.Ш., филология ғылымдарының докторы,
қауымдастырылған профессор
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
dias_ai50@mail.ru

Доктор филологических наук, профессор кафедры германской филологии Витебского государственного университета имени П.М. Машерова Маслова Валентина Авраамовна является одним из самых известных современных русскоязычных ученых-лингвистов. В сферу научных интересов профессора В.А. Масловой входит несколько лингвистических направлений, таких как, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, филологический анализ текста, философия языка и др. Валентина Авраамовна является руководителем лингвокультурологической научной школы, в рамках работы которой реализовано значительное количество финансируемых научно-исследовательских работ, защищены кандидатские и докторские диссертации.

Пожалуй, нет ни одной диссертационной работы по лингвокультурологии и когнитивной лингвистике в Казахстане, которая не ссылалась бы на научные труды Валентины Авраамовны Масловой. И автор этой статьи во время работы над докторской диссертацией (Бишкек, 2013) и во время написания монографий

«Лексика питания в тюркских языках» (2012) и «Когнитивная лингвистика» (2022) несомненно цитировала ее высказывания по данной проблеме. К тому же мне посчастливилось слушать ее лекции во время летней школы в Бишкеке, а позже - во время проведения данных школ в Санкт-Петербурге в онлайн режиме (2021,2022). По итогам работы летних и зимних школ мною опубликованы статьи.

В.А.Маслова рассмотрела теоретические основы лингвокультурологии как актуальной отрасли знания всесторонне и внесла неоценимый вклад в ее развитие . По ее мнению, «Лингвокультурология - это наука, возникшая на стыке лингвистики и культурологии и исследующая проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке» [1, с. 28]. В языковых фактах, следует находить приметы культуры, исследовать их, уделяя особое внимание специфическим особенностям национальной культуры. Язык интересен для данной науки как феномен культуры: «Это определенное видение мира сквозь призму национального языка, когда язык выступает как выразитель особой национальной ментальности» [там же, с.8].

По мнению А.Ш.Жилкубаевой, в работе связь языка с культурой, даются лингвокультурологические методы, используемые при описании слов.

На сегодняшний день в казахском языкознании сложилась школа лингвокультурологии, во главе которой стоят А.Кайдаров, К.Хусайын, Ж.Манкеева, Г.Смагулова, Н.Уалиев, С.Сатенова, Ш.Сейтова, А. Жилкубаева. В последнее время появился целый ряд исследований в данной области, авторы которых продолжают разработку теоретических положений названных ученых (А.Сейсенова, Г.Кажыгали, А.Сеилхан и др.). Настольной книгой лингвокультурологов Казахстана, несомненно явился вышеназванный труд Валентины Авраамовны.

Известный фразеолог, доктор филологических наук Гулдархан Смагулова в своей монографии «Қазақ фразеологиясы: лингвистикалық парадигма», анализируя фразеологию казахского языка с точки зрения когнитивной лингвистики, приводит следующее высказывание В.А. Масловой: «Предметом исследования этой науки являются единицы языка, которые приобрели символическое, эталонное, образно-метафорическое значение в культуре и которые обобщают результаты собственно человеческого сознания - архетипического и прототипического, зафиксированного в мифах, легендах, ритуалах, обрядах, фольклорных и религиозных дискурсах и т.д.» [2,С.172].

В современной науке о языке на материале лингвистических форм и отдельно взятых слов исследуется не только мыслительная функция, но и мировосприятие и миропонимание пользователей языка, находящие отражение в языковых единицах и категориях. В таких исследованиях идеальной единицей признается концепт. Это ментальный комплекс, репрезентированный посредством языковых единиц. Сегодня феномен концепта стал базовым понятием в контексте нескольких наук, его изучают в разных аспектах, а также как отдельную теорию. Согласно этой теории концепт понимается как ментальное знание, выраженное через язык и содержащее в себе лингвокультурные особенности. И не случайно, что теория концепта, разработанная зарубежными и российскими учеными, привлекла пристальное внимание казахстанских лингвистов, появилось много научных изысканий в этой области.

Лингвокультурологическому анализу посвящена и монография известного ученого-этнолингвиста Ж.А. Манкеевой (1997, 2010). Так, в работе «Мәдени лексиканың ұлттық сипаты» (1997) автор проводит историко-лингвистический анализ языковым фактам, собранным из произведений УНТ, поэтов-жырау XV-XIX веков, анализирует лексико-семантические группы слов, относящихся к материальной культуре казахского народа. По словам ученого: «Эпостық жырлар мен ежелгі жыр-аңыздар сол дәуірде өмір сүрген бабаларымыздың тек рухани дүниесін ғана көрсетіп қоймай, сонымен қатар бай да көркем материалдық мәдениетін де бейнелеген. Ол туралы нақты ақпаратты, құнды деректер мен қажетті мәліметтерді сол дәуірдің тарихымен сабақтастырыла зерттелген, ғылыми топшылауларға негізделген еңбектерден табамыз» [3, с.3].

В современной науке о языке на материале лингвистических форм и отдельно взятых слов исследуется не только мыслительная функция, но и мировосприятие и миропонимание пользователей языка, находящие отражение в языковых единицах и категориях. В таких исследованиях идеальной единицей признается концепт. Это ментальный комплекс, репрезентированный посредством языковых единиц. Сегодня феномен концепта стал базовым понятием в контексте нескольких наук, его изучают в разных аспектах, а также как отдельную теорию. Согласно этой теории концепт понимается как ментальное знание, выраженное через язык и содержащее в себе лингвокультурные особенности.

Так, молодой ученый-лингвист из Алматы И.В. Григорьева в своей докторской диссертации «Лингводидактические основы языковой концептуализации действительности в преподавании филологических дисциплин» опирается на работы В.А. Масловой и соглашается с ее мнением, что концепт «относительно стабильный когнитивный слепок с объекта действительности» и как ментальное национальное специальное образование [4, С. 18]. Значит, теория концепта является базовым понятием не только теоретической филологической науки, но и лингводидактики.

Значительный вклад в развитие когнитивной теории лингвокультурологии внесла диссертация М.Т.Куштаевой «Семантическая структура и лингвокультурное содержание концепта «просо»». Используя сравнительные исторические факты и лингвокультурные единицы, автор выявляет природу земледелия как древнего традиционного вида сельского хозяйства [5, с.5]. В работе систематизируются по семантическому принципу имена, относящиеся к возделыванию проса. При этом за основу берутся различные исторические и археологические факты. Объектом изучения являются фразеологизмы, коннотативные значения, микро- и макроконцепты и особенности их применения. Решение проблемы семантического поля (использованы термины *денотат*, *сигнификат*, *коннотация*) приводит ученого к выводу, что национально-психологическая обусловленность процесса познания выявляет мифологические корни значений слов.

Объектом внимания доктора филологических наук Ш.Сеитовой стала лингвокультурная система казахских этнонимов. Опираясь на достижения современной науки о языке, она раскрывает лингвокультурную, этнолингвистическую сущность устойчивых сочетаний слов, связанных с наименованиями казахских племен и родов. Устойчивые сочетания, выбранные как

из современного казахского языка, так и из генеалогических сведений (шежіре), рассмотрены в свете антропоцентрической парадигмы. Выявлены закономерные черты, характер мотивированности и особенности употребления устойчивых сочетаний, в составе которых использованы наименования племен и родов Восточного Казахстана «найман», «аргын», «уак» и др. [6, с.54].

В языке каждого народа формируются признаки и свойства, отличающие его от других народов, и наиболее ярко это видно на примере устойчивых сочетаний слов. Одной из интересных работ является диссертация А.Смаилова «Лингвокультурная характеристика устойчивых сочетаний, формируемых концептом «женщина»». Автор говорит о роли названных устойчивых сочетаний в построении языковой картины мира, выявляет концептуальную систему и различные формы выражения, связанные с данным словом. Таким образом, через лингвокультурные средства представлена национальная природа образа казахской женщины.

Таким образом, целый ряд казахстанских лингвистов, беря за основу вышеуказанные труды В.А. Масловой, плодотворно занимается когнитивными исследованиями, конкретизируя и расширяя сферу лингвокультурологии и когнитивной лингвистики.

Когнитивная лингвистика – это «лингвистическое направление, в центре внимания которого находится язык как общий когнитивный механизм, как когнитивный инструмент – система знаков, играющих роль в репрезентации (кодировании) и трансформировании информации» [7, с. 53]. Следовательно, центральной проблемой когнитивной лингвистики является построение модели языковой коммуникации как основы обмена знаниями.

Одним из работ, написанных в русле когнитивной лингвистики является монография доктора филологических наук А.Ш.Жилкубаевой: «Лексика питания в тюркских языках». Как отмечает автор: «Материальная и духовная культура этноса находит яркое воплощение в названиях продуктов питания. В целом, процессы приготовления пищи и ее потребления являют собой не просто жизненно важную необходимость, это общественное явление, иллюстрирующее общественные отношения внутри этноса, его национальные ценности. У каждого народа особенности коллективного приема пищи определяются составом собравшегося народа, поводом, послужившим для данного сбора, а также его материальной основой. Значит, порядок приема пищи у кочевников считается моделью традиционной культуры общения» [8,С.264].

Структура концепта «пища» в языкознании, включая в себя названия кушаний, различных блюд, а также понятия сытость, вкус, основа жизни и т.п., значительно расширяет свое пространство такими этнографическими понятиями, как единство, достаток, довольство, дружба, щедрость. Вхождение этих понятий в сложную семиотическую систему находит выражение в различных концептах, которые описывают их особенности и отличительные признаки, свойственные бытованию этноса(там же)

Концепт показывает ментальную структуру картины мира, формируемую в результате взаимодействия культурно значимых ценностей. В коллективном сознании носителей языка он замещает понятия.

Многовековая история народа, его духовное бытие, образ жизни, сознание и обычаи фиксируются посредством языка и сохраняются в нем. Их образы в коллективном сознании расширяют этнокультурное пространство в том случае, если познаются через концептуальную систему языка. В составе концептов «единство», «гостеприимство», «сватовство», «беременность», «лечение», «пожелание», «пожертвование», «смерть», имеющих прямое отношение к пище, сохранилась точная информация о глубокой по содержанию и сохранившей в себе духовное богатство народа, традиционной культуре. Так, пространство концепта «единство» относительно к лексике питания отражает в языковых единицах такие национальные ценности, как мир и покой, богатство, достаток, дружелюбность, согласие, понимание, сплоченность, организованность, единство целей, взаимоуважение между отдельными людьми и между группами, семейные взаимоотношения, готовность оказать материальную и духовную поддержку, прием гостей, хранение традиций.

В тюркском языкознании когнитивная лингвистика не получила широкого развития. Как справедливо отметила профессор Э.Д. Сулейменова, современное состояние казахстанского языкознания наряду со значительными достижениями характеризуется отсутствием генеральной координации исследований, несмотря на наличие достаточно широко представленных научных трудов, целые направления, в том числе и когнитивная лингвистика, -представлены единичными исследованиями, а не сколько-нибудь серьезной школой или законченной концепцией.

В заключении хочется отметить, что несомненным вкладом в развитии лингвокультурологии и когнитивной лингвистики в Казахстане явились труды известного ученого- лингвиста Валентины Авраамовны Масловой, 75 -летие которой отмечает вся российская филологическая общественность. И пожалуй, она является самым цитируемым российским ученым- филологом в Казахстане. Желаю Валентине Авраамовне долгих лет жизни, благодарных учеников и дальнейших интересных изысканий.

Список использованной литературы

1. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию [Текст] / В.Маслова.– М.: Наследие, 1997. -424 с.
2. Смагулова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда. Алматы: Арыс, 2010. – 277 б.
3. Манкеева, Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері [Текст] /Ж.Манкеева.- Алматы: Жібек жолы, 2008.- 356 б.
4. Григорьева И.В. Лингводидактические основы языковой концептуализации действительности в преподавании филологических дисциплин. Диссертация на соискание ученой степени доктора философии(PhD) Алматы, 2001. - С. 6-7.
5. Күштаева, М.Т. «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны [Текст]: филол. ғылым. канд. ... дис. автореф. / М.Т. Күштаева. – Алматы, 2003. – 27 б.
6. Сейітова Ш.Б. Қазақ этнонимдерінің тарихи-лингвомәдени жүйесі [Текст]: филол. ғылым. д-ры ... дис. автореф. / Ш.Б. Сейітова. - Алматы, 2009. - 54 б.

7. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика [Текст] / В.А. Маслова. – М.: Академия, 2003. – 287 с.
8. Жилкубаева А.Ш. Лексика питания в тюркских языках (лингвокультурологический аспект). Усть-Каменогорск, 2012. – 291 с.
9. Жилкубаева А.Ш. Когнитивная лингвистика. Монография. Усть-Каменогорск, 2022. – 125 с.
10. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / под общ. ред. Е.С.Кубряковой. - М.: Изд-во МГУ, 1996. - 245 с.

ӘОЖ 808.5(=512.122)

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДІҢ ЖАНРЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУІ, БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ӨЛКЕТАНУ МАТЕРИАЛДАРЫН ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Задахан М.Б.

Ғылыми жетекші: Касенов С.Т., қауымдастырылған профессор,
филология ғылымдарының кандидаты
Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: merei1709@mail.ru

Қазақ ауыз әдебиетінің ерекше бір жанры – шешендік сөздер. Халқымыздың даналығының үлгісі шешендік сөздер – ғасырлар бойы халық сынынан екшелеп өткен құнды мұра, асыл қазына.

Қазақтың шешендік сөз тарихы Майқы билерден басталып (XII-XIII ғғ.), Жиренше шешен, Асанқайғы (XIV-XV ғғ.) есімдеріне қатысты қалыптасып, Төле, Қазыбек, Әйтеке билердің заманында өркендей түсті. Қазақ қоғамындағы шешендік өнерінің кеңінен дамып биіктеген кезеңі – XV-XVIII ғасырлар.

Ал әлемдік шешендік өнерді зерттейтін ғылым шешендіктану (риторика) – негізі қаланып, заңдылықтар жүйесі айқындалған, бір ізге түскен сала. Оның тарихы біздің заманымызға дейінгі жыл санаулардан бастау алады. Ал салыстырмалы түрде ұлттық шешендік өнеріміздің тарихын зерделеу, оның аясында туындаған шешендік сөздерді зерттеу күні кеше ғана. Атап айтқанда, өткен ғасырдың басында ғана қолға алынды.

Қазақ әдебиеттану ғылымының кеңестік дәуірі мен тәуелсіздік жылдарында шешендік сөздерді зерттеудің түрлі бағыттары пайда болып, зерттеу методологиялары қалыптасты. Зерттеудің фольклорлық және әдеби қағидалары орын тепті. Төменде осы ізденістерді саралап көрейік.

Жалпы шешендік өнер аясында туындаған сөз үлгілерін шешендік сөздер деп атап, оны әдебиеттің дербес, жеке жанры ретінде ғылыми тұрғыдан бажайлау XX ғасырдың жиырмамыншы жылдарындағы А.Байтұрсынов, М.Әуезов және С.Сейфуллин т.б. ғалымдар еңбектерімен тығыз байланысты.

Аталмыш ғалымдар алғаш рет шешендік сөздерді ғылыми зерттеудің көзі ретінде арнайы қарастырды. Мәселен, А.Байтұрсынов 1926 жылғы ”Әдебиеттанушы” атты еңбегінің ”Шешен сөз” деген тарауында

шешендік сөздерді бес түрлі ішкі жанрлық үлгілерге жіктеді: а) саясат шешен сөз, ә) билік шешен сөз, б) қошамет шешен сөз, в) білімір шешен сөз, г) уағыз /1:405/.

Бұл тұстағы шешендік сөздердің функциональдық сипатын жазған, Ш.Уәлиханов еңбектеріндегі /2:35/ ой сорабын тереңдеткен, дамытқан ғалым Халел Досмұхамедов.

”Қазақ халық әдебиеті” атты зерттеуінде Х.Досмұхамедов халық әдебиетін қырық алты түрге жіктей отырып, соның бір үлгісіне, жанрлық түрге ”Билік сөз” деп шешендік сөздерді жатқызады. ”Әртүрлі сот істері кезіндегі билердің тамаша үкім сөздері, екі жақтың ұтымды даулары мен тапқыр жауаптары, әдетте, ұйқасты мәтел не өлең түрінде айтылады. Поэзияныңбұлтүрібиліксөз(замечательные приговоры судей биев)деп аталады”, - деп атап көрсетеді /3:23/.

Кең көлемде жиырмасыншы жылдары қазақ әдебиетінің тарихын жасауға батыл қадам жасаған еңбек М. Әуезовтің ”Әдебиет тарихы” десек, автор аталмыш еңбекте қазақтың шешендік сөздерін әдебиет тарихынан орын тептіріп, ”Билер айтысы” деген терминдік атау беріп, өзіндік пайымдаулар мен ішкі үлгілерге жіктейді. Бірақ автор бұл жанр төңірегіндегі ілімнің әлі де болса теориялық шымырлануы қажеттігін былайша аңғартады: ”Билер айтысының қазір де барлық түрлері жиналып болмағандықтан, екінші бұл түрдегі айтыстар ерекше көп болғандықтан, бұл күнде түгел жіктеп, бөліп қоюға болмайды. Сондықтан, қазірде қандай түрлері кездесетінін айтамыз. Бірақ бұл жіктеу уақытша ғана және ылғи ішкі мағынасына қарап жасалған жіктер болады”/4: 188/.

Бұдан кейінгі кезеңде жалпы шешендік өнер аясында пайда болған шешендік сөздердің үлгісі ретінде қандай жәдігерлердің қарастырылуы, аталуы тиіс деген көкейдегі ойдың пердесін сыпырған, бұл төңіректегі теориялық ой-толғақтың негізі шиырлауы керектігін Әуезовтен кейін тағы да атап көрсетіп, әдебиет тарихының тұтас бір дәуірін арнаған еңбек С. Сейфуллиннің 1932 жылғы ”Қазақ әдебиеті” кітабы болды.

С.Сейфуллиннің еңбектегі ой-зердесі М.Әуезовтің ой-пікірлері мен астасып, шешендік сөздердің негізі ретінде дау-дамайда, талас-тартыста туған билер сөзі алынуы керектігін зерделеген ой-әлемі жанрға ”билер сөздері” деген термин-атау ұсынғандығынан аңғарылады.

Сондай-ақ С.Сейфуллиннің ғалым ретіндегі ой-тұжырымдарының құндылығының тағы бір қыры мынада: автордың қазақ билерінің болмысының халық өмірінің сан-алуан қырлары мен байланыстылығын, билердің көп қырлы функциясын айта алғандылығында.

Әдебиетші ғалым С.Негимов бұл турасында ”...бұған қоса ол әрі батыр, әрі әнші-ақын, жыршы, сыншы, сәуегей, шежіреші, ғұлама, бір сөзбен айтқанда, әмбебап дарын екендігін ескертеді”, - деп пайымдайды /5:107/.

Осылайша шешендік өнердің аясын айқындап, халықтық негіздері мен ұлттық сипатын бағдарлап, көркем сөз ретіндегі теориялық табиғатын тексере бастаған ғылыми-зерттеушілік ой-ағым отызыншы жылдардан кейінгі уақытта әдебиеттану ғылымындағы бел алып кеткен ”тұрпайы социологизм” ағымының салқынына ұшырады. Сейфуллин зерттеулерін де табысезіле бастаған бұл оңсыз теорияның ықпалы 1945 жылы қорғалған Ә. Мәметованың ”Қазақ билерінің шешендік сөздері және оның әдебиеттегі тарихи орны” атты диссертациясына кері

әсеретіп, кейін 1948 жылы шыққан "Қазақ әдебиеті тарихы" атты кітапта жал-құйрығы күзеліп, кейбір концепциялары алынып тасталды.

Ұлттық шешендік өнер, шешендік сөздер теориясының дамуының келесі бір кезеңі тікелей әдебиетші ғалым Балтабай Адамбаев еңбектері мен айқындалады.

Балтабай Адамбаев М.Әуезов, С.Сейфуллин, Х.Досмұхамедов ұсынған "билер сөзі" терминін "шешендік сөздер" термині мен алмастырып, тақырып аясын айқындап, жанрдың ішкі үлгілерін мазмұнына қарай үшке, құрылысына қарай екіге бөледі/6:95/.

Ғалымның шешендік сөздерді құрылысына қарай пернелі және термелі деп жіктеуі, тілдік-көркемдік сипатын екшеуі, шешендік орта, дәстүр, сондай-ақ шешендік мектеп мәселелерін сөзетуі аталмыш саланың поэтикасын жасауға тырысқан ғылыми көңілінен. Б.Адамбаев еңбектерінің өмір шендігі ғалымның бұл саладағы ғылыми ауанды қалыптастырып, теориялық пікірлерінің ұзақ уақыт бойы қағидалы пікірге айнала алғандығы.

Бұдан былайғы тұста айтарлықтай құнды пікірлер берген ғалымның бірі – С.Садырбаев.

"Халық әдебиетінің тарихи негіздері" дейтін еңбегінде зерттеуші: "қазақтардың шешендік өнерін үшке бөлуге болады: а) салтанатты, екпінді сөздер; ә) нақтылы, қысқа түйінді сөздер; б) майда, биязы, сыпайы сөздер", – деп жіктеп, олардың мәтіндері мен түрлерін де саралайды/7: 33/.

«Шешендік сөздердің поэтикасы» атты зерттеуінде С.Касенов қазақтың дәстүрлі шешендік сөздерін билік сөз, дау сөздер және шешендік тәсілдер қолданылған нақыл сөздер деп үлкен үш салаға жіктейді /8/.

Теориялық толғамдарды қалыптастыруда қазақ шешендік сөздерін жинап-бастырып, алғы сөз жазып, жүйелеп беріп жүрген ғалымдар еңбегі де айтулы. Бұлорайда Т.Кәкішов, Ж.Дәдебаев, С.Қорабай, Н.Төрекұлов, М. Қазбековсынды бұл істің үлкен жанашырлары натағанлазым.

Қорыта келгенде, ұлттық шешендік өнер ғылымының қалыптасуы мен өркендеуінің жолдары басқа да халықтардың бұл іспеттес өнерінің өсіп-өну жолы мен қарайлас ғылыми-шығармашылық процесті басынан кешіріп, әлі де жетілдіре, айқындай түсетін келелі мәселелерінің бар екендігін атаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынов А. Ақжол. – Алматы, 1991.
2. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы, 1985.
3. Досмұхамедов Х. Қазақ халық әдебиеті // Аламан. – Алматы, 1991
4. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991.
5. Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы, 1997.
6. Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Мектеп, 1976.
7. Садырбаев С. Халық әдебиетінің тарихи негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992.
8. Касенов С. Шешендік сөздердің поэтикасы. – Өскемен, 2022.

ОРАЛХАН БӨКЕЙ СУРЕТКЕРЛІК ШЕБЕРЛІГІ (адам және табиғат)

Исмаилова Р.Н., «Bolashaq» Академиясы,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы, raihan-a@mail.ru

Оралхан Бөкей – әдебиетімізге игілікті ізденістерінің арқасында келген жазушы.

Дарын мен даналықты тұлғасына тоғыстырған өміршеңдік сипатын ашып, ұлт танымы тұрғысынан суреткерлік шеберлігін шендестірген әлем классиктерінің озық үлгілерінен тәлім алған, елге, жерге деген ұлы махаббатын ана сүтімен бойына сіңірген қаламгер Оралхан Бөкей шығармаларында қоғам өмірінің өзекті мәселелері, ар мен азаматтық алдындағы жауапкершілік, рух тазалығы, жаратылыс пен адам арасындағы қарым-қатынас, жалпы адам проблемасын өткір қозғай білген жазушы.

Ол халқына адал қызмет етіп, алдағы мақсатына жету үшін өз бетінше білім алып, ізденімпаздықтың арқасында әдебиет әлемін биікке көтерді.

О.Бөкейдің шығармаларындағы толғау-толғаныстарынан бірде романтикалық құштарлыққа, бірде публицистік от-жалынды, бірде реалистік өткірлікті, енді бірде сағыныш мұңға бөлейтін лирикалық әуенді айқын аңғарасың. Жазушы Дулат Исабеков: «Оралхан бір оқылатын жазушы емес. Оралхан қайталап оқуды қажет ететін жазушы, түсінгеніңше оқи беретін күрделі суреткер»- деген екен. О. Бөкей де қолына қалам ұстағаннан-ақ өз замандастарының мұны мен қуанышын шынайы суреттеуге тер төккен жазушы.

Оралхан шығармаларында терең психологизм, адам жанының сан алуан құбылыстарын, нәзіктігін суреттеп, ішкі әлеміне терең үңіледі. Жазушы қаламынан туған әр шығармада халықтың тек өзіне ғана тән қасиеті, өмірлік ерекшеліктері, адамгершілік-рухани құндылықтары бой көрсетеді. Оның кейіпкерлері - «Қайдасың, қасқа құлынымдағы» Орал, «Өліарадағы» Қойшы, «Құм мінезіндегі» Бархан, «Мұзтаудағы» Ақтан - күнделікте тұрмыс-тіршілігіміздегі таныс қарапайым замандастарымыз [1,35].

Бұл ретте автордың өзі де: «Әйтеуір не жазсам да, өз заманымды, сол заманда табан ет, маңдай терін жұмсап жүрген қарапайым еңбек адамдарын тілге тиек етуге тырысамын», - деген болатын [2].

Бір ерекшелігі - бұл кейіпкерлерді әдебиетіміздегі замандастар бейнесі галереясынан басқаға шатастырмай бірден танитынымыз. Бұл да жазушының образ сомдаудағы өзіндік ізденісінің нәтижесі. Мұның сыры - О. Бөкейдің өз кейіпкерлерінің іс-әрекетінен гөрі, олардың ішкі әлеміне, жан дүниесіне көбірек үңілетіндігінде еді. Олар шетінен арманшыл, қиялшыл болып келеді. Мұның себебі автор шығармалары да кейіпкер ой-толғаныстарын табиғат суретімен астарласып, астасып жататындығында. Өйткені табиғаттың төл перзенті адам сол табиғат иесін сезініп - түйсінген кезде оның арманшыл-қиялшыл болмауы мүмкін емес.

Табиғат келбетін суреттеу арқылы адамның ішкі толғанысын, сонымен қатар болар істің хабарын берді, тамаша композиция құра білді.

Кейіпкер болмысын табиғатпен байланыстыра суреттеу арқылы таныту - О. Бөкеев творчествосының өзіндік бір қыры. Бұл ретте автор - табиғат жыршысы. Ол - бүгінгі әсем де сұлу өлке, өр де асқар Алтайдың асқақ жыршысы болды! Табиғат пен Адамзат бір - бірімен болмысынан тығыз байланысты. Табиғат адамсыз жасай берсе де, адамның табиғатсыз өмір сүруі мүмкін емес екендігі белгілі. Сондықтан Адамзат өмірінде табиғат үлкен мән атқарады. Әр нәрсенің өз пайда болу, даму тарихы болатындығын ескерсек, табиғат лирикасының түп-тамыры тереңде жатқандығы күмәнсіз.

Зерттеуші Қ.Мәшһүр-Жүсіп: "Табиғат көріністерін бейнелегенде, нақтылық, дәлдік және оны жандандыру табиғи ұштасқан кезде ол суреттер әрі табиғат әдемілігін ашуға, әрі лирикалық кейіпкер көңіл - күйін, қуанышын тағы басқаларды жайып салуға қызмет етеді" - деп орынды ескереді.

«Ол әдебиетке осылай дүрсілдетіп келді», - деп еске алады үзенгіліс досы Д.Исабеков. Әдебиет майданында шаңдатпай шабар Оралхан ба, оның әр шығармасы баз біреудің сүйсінтіп, баз біреуді күйінтті кесек те атты. Олардың ешқайсысына бұрылмады және шалынып құламады. Ол драматургияға да осылай келді [3,35].

1970 жылы Алматы қаласындағы «Жазушы» баспасынан басылып шыққан «Қамшыгер» атты алғашқы жинағы жас жазушының атағын шығарды. Осы баспадан оның «Үркер» (1971), «Қайдасың, қасқа құлыным?» (1973), «Мұзтау» (1975) әңгімелер мен повестері шығарылды.

«Өз отынды өшірме» (1983), «Қар қызы» (1982), «Атау кере» (1991) романдары, «Құлыным менің» (1986) пьесалар жинағы жарық көрген.

Оралхан Бөкеевтің шығармаларынан «Кісікіік» (1985,режиссері М.Самағұлов), «Сайтан көпір» (1986,режиссері Д.Манабаев) көркем фильмдері және «Кербұғы» (1986, балетмейстер Б.Аюханов) балеті қойылды.

О.Бөкеев өз қатарынан айқын даралық стилімен көрінген суреткер жазушы әрі шығармаларында адам бейнесі, оның іс-әрекетін әлеуметтік-қоғамдық жағдайлармен астастыра, реалистік-романтикалық табиғатын қанық көрсете білген дарын иесі.

Әдебиетімізді байыта түсуге және шығармаларында реалистік, романтикалық, мифтік желіні қолдану арқылы оқырманға Оралхан Бөкейдің қаламынан «Қамшыгер», «Кербұғы», «Бәрі де майдан», «Қайдасың, қасқа құлыным», «Өліара», «Қар қызы», «Сайтан көпір», «Құм мінез» сынды повестері, «Өз отынды өшірме» атты романы және тағыда басқа көптеген повестері, әңгімелері ел арасында жоғары бағаланды. Жазушы өзінің туған жерін Шыңғыстайды ерекше жақсы көрді, оны ерекше бағалады, ерекше қастерледі. Сондықтанда ол өзінің көптеген шығармаларында туған елінің, туған жерінің ең алдымен тамаша табиғатын және қарапайым халқының, өмір-тіршілігін, тынысын шығармаларына арқау етіп, оны бүкіл әлемге таныта білді.

«Қызара бөртіп, шығар күнді маңдайға ала қос жолаушы атқа қонды. Ауыл әлі уыз ұйқысынан ояна қойған жоқ, иттердің басын басып кетсе де мыңқ етпейтін өлі тыныштық ұйыған. Сиырлар да ертеңгі шақтың тірлігінен қаперсіз, сілекейін шұбыртып, жалмаң-жалмаң күйсеп жатыр, тек ала сиыр ғана орнынан үш ұмтылып

созалаңдай тұрды да, керги керіліп, сонсоң тұяғын сыртылдатып өріске беттеді – жалғыз беттеді».

Қолтаңбасына үнілсеңіз тылсым сезім құдіретімен бедерленген түйдек-түйдек өзгеше сарынмен көмкерілген сөздері құдды бір өлең әлемінен әлдилеп, таңғажайып дүниенің сырлы әуенін естіркендей еді.

Табиғат келбетін суреттеу барлық жазушыға, ақынға тән қасиет, дегенмен-табиғат келбетін суреттеу, пейзаж жасау шеберлігі, оны қолдану әдісі ерекше М.Әуезовтің мектебінен үлгі алған осы- Оралхан.

Оралхан Бөкейұлы - тілдік қоры бай, ойы терең, адамның жан дүниесін көп жазып, табиғат пен адамның үйлесімділігіне, жұмыр басты пенденің тіршіліктегі тірлігіне көп бас қатырып, қалам тербеген жазушы.

Көркем шығармадағы портрет пен пейзаж көркем әдебиет жаралғалы өмір сүріп келе жатқан, сонымен бір туған көркемдік сондай-ақ, көркем шығармада пейзаждың болмауы мүмкін емес.

Жазушының барлық шығармаларында кездесетін тұрақты тақырып, ортақ желі бар. Ол адам мен табиғат, олардың әлім-сақтан туыстығын, тұтастығын жазушы тап басып тани біледі, сүйсіне суреттеп, жарқырата жазады. Оралханның көптің көкейіндегісін тап басып, айрықша сүйіспеншілігіне бөленуі, атының алыс елдерге танылуы да осынау шығармашылық шеберлігінің нәтижесі. Автор өзінің табиғат туралы концепциясын адамның іс-әрекетімен аша түседі. Оның шығармаларындағы «Адам - табиғаттағы артық нәрсе». Адам кей жағдайда жалпы тіршіліктегі біріншілікке ұмтыла отырып, өзіне де, өзгелерге де зиянын тигізеді. Ол өзіне дейінгі қалыптасқан дүниені өзгертуге тырысады, бірақ ол оңай шаруа емес. Адам өзін дүниеге бағынып отырғандай сезініп, сол себепті осы қиындықты айналып өтетін жол іздей бастайды. Бірақ бұл жол көзге бірден көріне қоймайды. Оралхан Бөкей табиғатты ақылды, әділетті, бірақ адаммен қарама-қайшылықты дамыған деп суреттейді. Табиғат адамсыз өмір сүре алады, ал адамның табиғатсыз өмір сүруі мүмкін емес. Автор адамды табиғаттың өгей баласындай суреттейді: «Адамнан өткен қаскөй не бар екен бұл жалғанда: ендеше табиғатқа біздерден өгей ештеңе де жоқ, ештеңе де, тек екі аяқтылар ғана артық, сол керексіздігімізді жасқана жасырамыз, жанталаса қорғаймыз. Өгейлігімізді білдірмес үшін арпалысып, мұқым жер-жаһан, ұшқан құс, жүгірген аңға өктемдігімізді жүргіземіз. Адам баласы жаратылыстан бәрін алып, тауысуға айналады, ал өзіміз не бердік сол табиғатқа. Түк те берген жоқпыз. Адам баласы жаратылыстың астын тыңдап, үстін шындап зерделеп, танып білді, тек қана өздерін өзі зерттеп, дөп басып, тани алмай жүр»[4].

Табиғат қаталдығы Оралхан шығармаларында сюжеттік маңызға ие. Табиғат оқиға желісіне ұдайы араласып отырады. «Сайтан көпір», «Қар қызы» повестерінде кейіпкерлерді дедектетіп оқиғадан оқиғаға қуып отыратын күш – табиғат қаталдығы, табиғаттың алай-дүлей мінезімен бетпе-бет келу. Мәселен, «Қар қызы» повесінде шөп әкелуге шығып, жолдан адасқан, суыққа тоңған үшеуінің де адамгершілік бет-бейнесі осы сипатта айқындала түседі.

«Өр Алтайды жайлаған үш жылғы құрғақшылықтың есесін осынау ес жидырмай жауған қар қайтаратындай. Төпелеп жауған қар алғашында, қызық әрі әдемі болып көрінген. Аққала жасап, асыр салып ойнаған балалар, ұлпа мамыққа аунап жетіскен ауылдың қайқы құйрық иттері әсіресе мәз еді. Үлкендер жағы да

келесі жаздың жаңбырлы, ырысты жыл боларын сәуегейлеп, аса риза пейілде-тін. Амал не, сағынып көріскен қардың аяғы, үлкен жұтқа айналмаса неғылсын: елді де, жан-жануарды да әбден зықысын шығарып, мезі еткені рас еді. Борап, ұйтқып соғар тентек мінез де танытпай, үн-түнсіз жауып алғаны ауыр екен: бірде ұйқың келеді, бірде өз-өзіңнен жер тепкілеп айғайлағың келеді - сезімің селт етпейтін сергелдең күй кешесің, әйтеуір, басынан кене шаққан адамдай мең-зең, өз алдына лағып, бұйығы тартқан біреулер»[5].

Осы бір сәттен бір жамандықтың боларын сезгендей күй кешесің. Оқырманын баурап ала жөнелетін сиқыр әлем бар. Жазушы ойынша, табиғат қаталдығы - қажет нәрсе.

Оралхан Бөкей шығармаларында өмір сүру мәселесіне байланысты екі тенденция бар. Бірі - табиғатпен біте қайнасып кету, адамдар қоғамынан тыс өмір сүру. Екіншісі - табиғатқа қамқор бола отырып, адамдар қоғамында өмір сүру.

Адам мен табиғаттың терең байланысын, бұзылмас бірлігін пантеистік сенім дәрежесіне дейін көтерген Оралхан Бөкей адам болмысының мәңгілік мәселелерін романтикалық, философиялық тұрғыдан бейнелей білген. Жазушы шығармаларында кейіпкердің жан күйзелісі, сезімі табиғат құбылыстарымен егіз бейнеленіп, адам мен табиғат арасы ажырамас бірлікте болады. Табиғат - жазушы үшін рухани тазарудың, рухани жаңарудың түрі, тазалық таразысы. Ол табиғат пен шығарма кейіпкерінің тіршілігін байланыстыра суреттейді, себебі табиғатты тереңнен сезінбесең нағыз жазушы бола аласың ба?

О.Бөкейдің романтикалық пейзаждарындағы табиғат адамға тән сезімдер мен мінезге ие болады. Жазушы табиғатқа адам іс-әрекетін береді, сондықтан да табиғат суреті антропоморфозды қасиетімен ерекше-лінеді. Мұндай тәсіл - романтизмге тән белгілердің бірі болып саналады. Жазушының «Мезгіл әуендері»(1973), «Табиғат-Өмір-Адам» (1974) атты шығармаларында табиғат бейнесін романтикалық тәсілмен бейнелеп жазған. Бұл туындыларда автор мен лирикалық кейіпкер бірігіп кеткен және бірегей образға айналып кеткен. Табиғат бейнесін кестелі сұлу сөз арқылы шебер суреттеген.

Жазушының «Жетім бота», «Атау-кере» повестері романтика-реалистік қосжелілік адам мен табиғат арасындағы қайшылықтан келіп туындайды. «Жетім бота» повесінің бас кейіпкері Тасжан асығыс атом ғасырында, өзінің даралығын, табиғатпен байланысын жоғалтып алмауға тырысады. Осы жолда Ақбота жігіттің рухани «қайта тууына» септігін тигізеді. Ақбота - романтикалық бейне.

«Атау-кере» повесінің реализмі жазушының қоғамдық өмірдегі әлеуметтік құбылыстарды заман мен адам, адам мен адам арасындағы күрделі қарым-қатынастарға терең түсіне біліп, оны бейнелей беруінде. Шығарманың негізгі мақсаты - адамзатты ғасыр дертінен сақтандыру. Шығарма бүкіл адамзаттық мәселерді қозғайды. Повестегі Шал образында романтизм сарыны байқалады. Шығармадағы Шал да, Таған да қоғамда бет алған адамның рухани әлсіреуінен шығудың шығар жолын, амалын табуға тырысады. Бірақ табиғат аясында қалудан басқа жолды көре алмайды. Сондай-ақ шығармадағы Тағанның табиғат туралы ойлары былайша беріледі: «...Табиғат жаратқан алқам-салқам болмайды, ол - әмісе әдемі, әмісе сүймейді, әрі шыншыл, әрі ақылды, сондықтан да адамдар секілді қателеспейді. Табиғат - мәңгілік тірі, өтірік айтпауды, алдап-арбамауды табиғаттан

үйрену керек, өйткені ОНЫН, [табиғаттың] жүрегі таза. Табиғат бізді алдаған емес, тек өзімізді өзіміз ғана қан қақсатамыз, қан жоса қыламыз. Табиғат қате жібермейді, егер «ақымақты» дүниеге келтірсе, онда сол ақымақтың да бір нәрсеге қажет болғаны; Табиғатта АДАМНАН басқа артық нәсте жоқ, тек БІЗДЕР ғана жаратушының гармониялық берік байланыстағы тізбегіне кіре алмаймыз...» [6,463].

Жазушы негізінен табиғат құбылыстарын адам өміріне сәйкестендіріп алады, сол арқылы адам характерін ашады, өмір шындығын алға тартады, қоғам бітімін танытады.

Оралханның қазақ әдебиетінде салып кеткен өзіндік жолы бар. Жазушы Алтайды, еңбектің сан түрлі саласында ерліктің үлгісін көрсетіп жүрген адамдарын тек өзіне ғана сыйымды, ғажап пейілмен сүйе білді. Олардың сан - салалы, қилы-қилы тағдырларын өзінің үлкенді -кішілі шығармаларына өзек етті.

Қай шығармасын оқысаңыз да ерекше сезімге тап боламыз. Суреттеліп отырған бейненің қас ерекшелігін ашу үшін, не таныту мақсатында табиғаттағы әр нәрседен жылылық, жақсылық аңдағандай. Ол табиғат суреті мен сезімін қатар танытады.

Пайдаланылған әдебиет

1. Бөкеев О. Хикаяттар. – Алматы: Ан Арыс, 2010. – 320 б.
2. Бөкей О. Екі томдық таңдамалы шығармалар, бірінші том. Повестер. Алматы, 1994. – 496 б.
3. Тоқбергенов Т. «Қос қағыс». – Алматы: Жазушы, 1981.
4. Жанұзақова Қ.Т. Оралхан Бөкеев прозасындағы романтизм. - Алматы:, 1999.
5. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: «Жазушы», 1983. - Т.2. – 456 б.
6. Бөкеев О. Өнерге өлердей-ақ ғашық едім. Очерктер, көркемсөздер, эсселер. - Алматы: «Санат», 1995. - 304 б.
7. Бөкеев О. Мұзтау. – Алматы: «Жазушы», 1974. - 256 б.
8. Мәмесейітова М. Зерделік айнасы. – Алматы: «Жазушы», 1988. - 175 б.
9. Т.Жұртбай //Жалған мен жалғыздық жыршысы. Түркістан. - 2013.- №10.

ӘОЖ 37

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫН ДӘУІРЛЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Інірбай С.Д.

Ғылыми жетекші: Сыздықова Б.Е., п.ғ.м.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан, e-mail: symbat.nrby@mail.ru

Қазіргі кезеңде ғылым дамыған сайын, әдебиет тарихының жаңа беттері ашылып, оны ұғыну тым тереңге үңілуді талап етеді. Әдебиет тарихын дәуірлеу – әдебиеттің тарихи даму процесін белгілі бір кезеңдерге шартты түрде бөлуден тұратын жүйелеудің ерекше түрі. Ал, әдебиет тарихы – әдебиеттану ғылымының

бір саласы екенін ескерсек, қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу әдебиеттану ғылымы үшін маңызды және даулы мәселелердің бірі. Ол туралы әдебиеттанушы ғалым Ж.Қ.Смағұловтың тілімен айтсақ «Қазақ әдебиеттану ғылымында фольклор мен қазақ әдебиеті тарихының ғылымдық тұрғыдан зерттелуі, оны дәуірге бөлу, белгілі әдебиет өкілдерінің шығармаларына баға беру, әдебиет тарихынан алатын орнын белгілеу – үлкен проблемалық мәселелердің бірі» [1, 234].

Жалпы қазақ әдебиетін әр ғалым өзінше дәуірлеп, өзіндік пікір мен тұжырым қалыптастыратыны хақ. Қазақ әдебиетін дәуірлеу мәселесі бойынша ең алғаш үлгіні ұсынғандар: Р. Мәрсеков, А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, Х. Досмұхамедов, С. Мұқанов, С. Сейфуллин және тағы басқа ғалымдар болған еді. Қазіргі таңда дәуірлеу мәселесіне орасан еңбек сіңірген, сонау ХХ ғасырдың басынан бастаған Б. Кенжебаев, Е. Ысмайлов, М. Мағауин, Р. Нұрғали, М. Жолдасбеков, А. Қыраубаеваның ғылыми еңбектеріне сүйенетініміз анық.

Аталған мәселе төңірегінде алғаш пікір білдіріп, өзінің дәуірлеу үлгісін Райымжан Мәрсеков өзінің 1915 жылы «Қазақ» газетінде жарық көрген «Қазақ әдебиеті жайынан» атты мақаласында ұсынады. Мақалада автор қазақ әдебиетінің тарихына шолу жасай отырып, әдебиеттің өткені мен бүгінгісін саралай, сараптай көрсетуді мақсат тұтқан. Ғалым қазақ әдебиетінің негізгі үш кезеңін көрсетеді.

Алғашқысын «Ескі замандағы қазақ арасына жазу таралмай тұрғандағы кез» - деп алып, ол кезеңге Төле би, Қазыбек би, Қаражігіт би т.б. айтқан халық жадында сақталған шешендік сөздер мен ақындардың мұраларын жатқызғанды жөн көреді. Оған ғалым мынадай түсініктеме береді: «Бірінші дәуір ескі замандағы қазақ арасына жазу тарамай тұрғандағы кез; ол заманда қазақ өз алдына тұрып, кең далада еркін дәурен сүріп, ...ойлауға уақыт кең, сөз сөйлеуге тіл еркін болған заман» - деп түсініктеме береді [2, 142]. Ал, екінші дәуірге – «Жазудың халық арасына көбірек таралған заманын» жатқызады. Мұнда жазба әдебиеттің берік орын тебуі көп талас-тартыс кезінде жүзеге асқанын зерделейді. Үшіншісін – «Абай марқұмнан бергі дәуір» деп алады [2, 142-143]

Ғалымның бұл тұжырымы әдебиетті дәуірлеуге жасалған алғашқы қадам екені дау туғызбауы тиіс. Дегенмен, мұндай тұжырымдардың қалыптасуына осы кезеңдердегі А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов т.б. ұлт зиялыларының «әдебиетті жасау» жолындағы ізденістерінің нәтижесінде айтылған ойлары мен мақалалары ықпал екенін жоққа шығармауымыз керек. Бұл ретте қазақ әдебиетінің дәуірлеудің тарихын ғылыми-теориялық тұрғыдан талдау жасауда үлкен еңбек етіп жүрген ғалым А.Б.Жұмағұловтың: «Әдебиет тарихындағы ұлы тұлғалардың шығармашылығын алғаш қарастырған Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатовтардың мақалалары ұлттық әдебиеттанудағы әдебиет тарихын дәуірлеудің алғашқы тәжірибелері ретінде де қарастырамыз. Өйткені оларда әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесі нақты сөз болмағанымен, қазақ әдебиетінің тарихын тануда ерекше аталатын жекелеген дарындар шығармашылығының қарастырылуы кейінгі зерттеушілік арналарға жол ашқаны анық. ...көне түркі ойшылдары мен қазақтың ұлы ағартушы-ғалымы Ш.Уалихановтың ғылыми ой-пікірлері бұл мәселенің түп төркіні тереңде жатқанын көрсетеді. ...Р.Мәрсековтің қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу туралы құнды ой-пікірлері сол құнарлы арналардың жалғасы деуге толық негіз бар» – деген пікірі дәлел бола алады [3, 5-6].

Шындығында, әдебиет тарихын дәуірлеуде А.Байтұрсыновтың ықпалы болды, олай дейтін себебіміз ғалым жазба әдебиеттің дәуірлерін *діндар және ділмар* (кейіннен сындар деп өзгертті) дәуір деп екіге бөліп, діндар дәуірге діни сарын мен шығыстың сюжеттік желілері негізінде жырланған шығармаларды жатқызып, ділмар (сындар) дәуірге Абайдан басталатын кезеңдегі әдебиетті жатқызған болатын. Әдебиет тарихын дәуірлеудегі бұл әдісті А.Байтұрсыновтың «Европа әдебиетімен танысқаннан кейін қазақ ақындары сөздің асыл болатын сырын біле бастады. Қазақ әдебиетінің сындар дәуірі Абай сөздерінен басталады» – деген пікіріне сүйене отырып әдебиеттанушы ғалым Ж.Қ.Смағұлов өзінің «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» атты еңбегінде А.Байтұрсыновтың әдебиетті дәуірлеуде хронологиялық әдісті емес, көркемдік әдісті алып отырғаны жөнінде айта келіп, діндар дәуірді – реакцияшыл кертартпа романтизм, ділмар дәуірді – революцияшыл (азаматтық) реализм, яғни сыншыл реализмнің баламасы екені анық деп түсіндіре отырып: «А.Байтұрсынов әдебиет тарихын тарихи кезеңдерге бөліп отырған жоқ, әдеби дамудың заңдылығына орай көркемдік әдіс тұрғысынан дәуірлеп отыр» – деп қорытындылайды [1, 304-306]. Демек, әдебиетті тарихи кезеңдерге бөліп, дәуірлеу мәселесін алғаш көтерген Р.Мәрсеков болып табылады. Дей тұрғанмен, мұндай қадамдардың жасалуына А.Байтұрсынов сияқты ұлт зиялыларының құнды пікірлерінің ықпалы зор болғанын жоққа шығармауымыз шарт.

Қазақ әдебиетінің даму жолын қазақ халқының тарихи бастауларымен байланыстыра отырып, сан ғасырды қамтыған кезеңдерін дәуірлеу мәселесінде Р.Мәрсековтен кейінгі тағы бір құнды қадам 1923 жылғы «Шолпан журналының №5-ші санында жарияланған М.Әуезовтің «Қазақ әдебиетінің дәуірі» мақаласы болды.

М.Әуезовтің осы мақаласы мен 1927 жылы шыққан «Әдебиет тарихы», сондай-ақ, басқа да ғылыми жинақтардың бетінде жарқы көрген еңбектерін басшылыққа ала отырып, ғалымның әдебиет тарихын «Зар заман әдебиеті», «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деп қарастырғаны туралы сөз етеді. Алайда бұл ғалымның алғашқы немесе нақты пікірі деп айту қиын. Себебі 1927 жылы шыққан «Әдебиет тарихы» оқулығы оқырманға ұсынылмай, көптомдық еңбекке сол кезеңдердегі «әдебиетке берілген теріс бағалардың» кесірінен қысқартылып енгізілген. Бұл оқулықтың 1991 жылғы қайта бастырылып шығарылған нұсқасында М.Әуезовтың өз алғысөзінде әдебиеттің бастауы көне заманда жатқанына сілтеме береді, яғни, қазақ елінің ғұмыр кешкен уақыныдағы тарихи жолын ескере отырып, екі дәуірге бөлуге болатынын айтады: Біріншісі *іслам діні кіргеннен кейінгі және екіншісі одан арғы дәуір*. Ислам діні кіргенге дейінгі дәуірді ескі дәуір деп түсіндіріп, ол кезеңнен бізге тек мұсылмандықтың елегінен өткен елдің кейбір әдет-салтындағы, өлең-жырларында қалған белгілері ғана жеткенін түсіндіреді [4, 19]. Егер ғалымның өз сөзіне терең үңіле болсақ, көне дәуірді меңзеп отырғанын байқаймыз. Олай дейтін себебіміз, ислам дінінің түркі даласына енуі Х-ХІ ғасырлардан басталса, ғалымның меңзеп отырған «*арғы дәуірі*» Н.Келімбетов атаған *тәңірлік дәуірі* деп нақты айта аламыз. Демек, М.Әуезов «қилы заманды» басынан кешіре отырып, біз ойлағаннан да тереңге үңілгенін, қазақ әдебиетінің бастауын әріден бастау керек екендігіне сілтеме жасап отырғанын анық байқаймыз.

Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеуді көне дәуірден бастау керектігі туралы айтқан ғалымдардың бірі – Б.Кенжебаев. Бұл тұрғыда ғалым: «Әдебиет тарихы халық тарихымен тығыз байланысты, соның бейнелі көрінісі, сүрлеуі; ол қай кезде болсын халық тарихының ізімен жасалады» [5, 5],- деген өзінің сүбелі пікірін қалдырған. Демек әдебиетті дәуірлемей тұрып, ең бірінші халықтың басып өткен жолы мен түп-тамырынан бастап қарасақ, ғалым сөзімен айтқанда «баба-тарихтың алдындағы міндет-парызымызды абыроймен атқарар едік» [5, 52] – дей отырып, қазақ әдебиетінің тарихи кезеңдерін мынадай кезеңдерге бөліп қарауды ұсынады:

- 1) Көне дәуір әдебиеті (V-XV ғ.ғ.);
- 2) XV-XVII ғасырлардағы әдебиет;
- 3) XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті;
- 4) XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті;
- 5) Қазақ совет әдебиеті.

Ғалымның бұл талабы кейбір ғалымдардың қарсы шығуының және бұл қарсылықтың сол заманға жағуының салдарынан қабылданбағанымен, ғалым артқа шегінген жоқ. Бұл ұстанымы тек «дәріс» деңгейінде ғана оқытылып келгенімен, кейін 1967 жылы ғалымның бастамасымен Х.Сүйіншәлиев, М.Жолдасбеков, М.Мағауин, Қ.Сыдиқовтардың құрастырылуымен «Ертедегі әдебиет нұсқалары» атты тұңғыш хрестоматия жарық көрді. Аталған еңбекте Әдебиетті дәуірлеудегі негізгі принциптер мен қағидалар басты нысанаға алынып, осы мәселе төңірегінде жан-жақты ғылыми талдау жасалды. Соның негізінде қазақ әдебиетінің тарихын көне түркі әдебиетінен бастау негізгі мақсаттардың бірі болып табылды. Бұл ретте Х.Сүйіншәлиевтің қазақ әдебиетінің даму кезеңдерін қарастыру мәселесін көтерген «Қазақ әдебиеті. XVIII-XIX ғ.ғ.» еңбегі, М. Жолдасбековтің «Асыл арналар», М. Мағауиннің «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет», Н.Келімбетовтің «Ежелгі әдебиет бастаулары», А.Қыраубаеваның «Ежелгі дәуір әдебиеті» және т.б. еңбектерінің жарық көріп, өз кезегінде қазақ әдебиетінің тарихын қалыптастыруға жаңашыл қадам жасады. Атап айтсақ, Х. Сүйіншәлиев қазақ әдебиетінің қалыптасу, даму кезеңдерінің бастауларын VIII-XIV ғасырлардағы әдеби жәдігерлерерді қамти отырып, бес дәуірге бөліп қарастырса, Алма Қыраубаева «Заманымыздан бұрынғы жазу-сызулар, аңыз-жырлар.(сақ-ғұн, VII-IV ғасырлар)», «Түрік қағанаты дәуіріндегі әдебиет (V-VIII ғасырлар)», «Оғыз дәуіріндегі әдебиет (IX-X ғасырлар)», Ислам дәуіріндегі әдебиет (X-XII ғасырлар)», «Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет» деп, Н.Келімбетов «Тәңірлік дәуір әдебиеті» және «Ислам дәуір әдебиеті» деп, Ә.Қоңыратбаев «XV-XVIII ғасырлардағы әдебиет», «XIX ғасырдың бірінші жартысындағы әдебиет», «XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиет» және «XX ғасырдың басындағы әдебиет» деген жіктеу түрін ұсынады.

Әдебиет тарихын дәуірлеу, кезеңге бөлуде ғалымдардың арасында қайшы көзқарастар орын алды. Мәселен, қазақ әдебиетінің тарихы XVIII ғасырдан басталуы керек, оған дейінгі әдебиеттің барлығын ауыз әдебиетке жатқызу керек деген пікірлер де орын алды. Бұл ретте Қ. Жұмалиевтің «XVIII-XIX ғ.ғ. қазақ әдебиеті туралы» атты мақаласы басты орында. Ғалым қазақ әдебиетінің тарихын Бұқар жыраудан бастағанды жөн көреді, яғни: 1)XVIII ғасырдың екінші жартысындағы әдебиет; 2) XIXғасырдың бірінші жартысындағы әдебиет; 3) XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиет; 4) XX ғасырдың басындағы әдебиет [6].

60-шы жылдары шыққан «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты 3 томдық еңбектің шығуына дәл осындай тұжырымдар себеп болғаны анық.

Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеуде ұлт тұлғалары мен зерттеуші ғалымдарымыз хронологиялық, гетерогенді, автогенді принципті ұстанған. Атап айтсақ, Б.Кенжебаев және Р.Мәрсеков дәуірлеуде хронологиялық принципті негізге алған. Онда оқиғалардың бірінен кейін бірі орналасуы, қазақ халқының ғасырлар арасындағы жағдайы және өмірі толығымен әдебиетте баяндалады. Бұл туралы ғалым Е.Тілешов өз зерттеуінде: «Қазақ әдебиеті тарихында дәуірлеудің ғылыми тәжірибелеріне зер салатын болсақ, онда бізде үш принцип бар екендігін байқар едік. Алғашқысы – М. Әуезов, М. Мырзахметұлы еңбектеріне негіз болған әдебиет тарихын халықтың азаматтық тарихымен байланыстыратын дәуірлеудің гетерогенді принципі. Екіншісі – А. Байтұрсынов қолданған жанрлық принцип. Үшіншісі – Р. Мәрсеков, С. Сейфуллин, Б. Кенжебаев, Қ. Жұмалиевтер еңбектеріне негіз еткен хронологиялық принцип» – деген пікірді айтады [7,241]. Алайда, ғалым А.Б.Жұмағұлов Е.Тілешовтың пікірімен келісе отырып, «зар заман» аясында М.Әуезов жанрлық принципті де қатар ала отырғандығын айтады. Әдебиет тарихын жасауда қай принципті алса да маңызды, себебі қандай әдіс-тәсіл, қандай принциптер мен жолдары болмасын бір-бірімен үнемі тығыз байланыста болады.

Заман өзгеріп, тәуелсіздігімізді алғаннан кейін әдебиетімізді терең зерттеп, тарихымыз бен мәдениетімізге терең үнілуге жол ашылды. Әдебиеттанушы ғалымдар өзіне дейінгі теориялар мен тәжірибелерді зерделей отырып, осыған дейінгі ұсынған дәуірлеу жүйесін негізгі іргетас ретінде ала отырып, әдебиеттің бастауын 5-7 ғасырлардан әрірек кезеңнен бастау керек деген көзқарастарын ұсынды. Ол туралы жоғарыда Б.Кенжебаев, Н.Келімбетов, А.Қыраубаева, М.Жолдасбеков сияқты бірнеше ғалымдардың тұжырымдарына тоқталып өттік және бір жүйеде топтастырып көруге тырыстық:

- 1) Ежелгі дәуір әдебиеті (б.д.д. II ғасырдан бастап XV ғасырға дейін);
- 2) Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет (XV- XVIII ғғ.);
- 3) XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті;
- 4) XX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ әдебиеті (20-40 жж.);
- 5) XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеті;
- 6) Қазіргі қазақ әдебиеті.

Дегенмен қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу мәселесі әлі күнге дейін нақты бір ізге түсті деп айту қиын. Себебі бүгінгі күннің өзінде аталған мәселеге қатысты бір-біріне кереғар пікірлер жоқ емес. Сол себепті бұл саладағы зерттеулер мен ізденістердің алдағы уақытта жалғасын тауып, нақты бір жүйеге келтіру жолында жұмыстар атқарылатыны анық.

Әдебиеттер

1. Смағұлов Ж.Қ. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 432 б.
2. Әбдіманов Ө. «Қазақ» газеті. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 168 б.
3. Жұмағұлов А.Б. Қазақ әдебиетін дәуірлеу тарихы. Монография. – Қарағанды, 2012. – 145 б.

4. Әуезов М. Әдебиет тарихы. / ред. М.Жолдасбеков. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
5. Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. – Алматы: Жазушы, 1991. – 381 б.
6. Жұмалиев Қ. XVIII-XIX ғ.ғ. қазақ әдебиеті туралы // Әдебиет және өнер. №9 – Алматы, 1940. – 57-67 б.
7. Тілешов Е. Суреткер және көркемдік әдіс. – Алматы: Арқа, 2005. – 278 б.

УДК 81-139

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Кабдулинова Н.Е.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail:kabdulinova23@mail.ru

В данной статье рассматриваются методы, используемые при обучении иностранному языку в рамках индивидуального подхода. Основной акцент делается на разработке эффективных стратегий, необходимых для успешного овладения навыками во всех аспектах речевой деятельности.

В результате глобальных изменений во всех сферах человеческой жизни, владение иностранным языком стало основополагающим признаком успешной и развитой личности. Сегодня постепенно трансформируется система образования, отношение к обучению меняется на целенаправленный процесс организации учебно-познавательной деятельности, учитывающий индивидуальные потребности учащихся. Иностранные языки из простого учебного предмета превращаются не в базовый элемент образования, а в средство реализации профессиональной компетентности.

Целесообразно рассматривать образование, направленное на развитие личности учащегося таким образом, чтобы он был способен самостоятельно открывать новые знания, решать проблемные ситуации, рационально использовать информационные и технологические ресурсы, налаживать социальное взаимодействие. Одним из методов обучения, подчеркивающим индивидуальные особенности, является индивидуальный подход, который представляет собой систему педагогических средств организации учебного процесса.

Рассмотрим аспекты индивидуального обучения иностранному языку, определим целесообразность и нецелесообразность данной формы.

Изучение иностранного языка с учетом индивидуальных особенностей учащихся является важным аспектом образования. Это позволяет адаптировать процесс обучения под потребности каждого ученика и повысить его успеваемость.

Индивидуализация обучения представляет собой составляющую принципа природосообразности, учитывающую возраст и индивидуальные особенности учащихся, их интересы, способности и склонности [5, с. 38]. Она может воплощаться в двух направлениях: репетиторстве и самостоятельной работе ученика. При репетиторстве учитель более интенсивно взаимодействует с учеником

и контролирует его учебные действия, а при самостоятельной работе ученик получает инструменты самоконтроля.

Форма индивидуального обучения предусматривает несколько вариантов организации учебной деятельности: взаимодействие учителя с конкретным учеником, работа ученика только с учебными материалами (книги, компьютер и т.д.), а также взаимодействие двух учащихся без непосредственного участия учителя.

Процесс индивидуального обучения обеспечивает всестороннее развитие различных сфер личности ученика, таких как интеллектуальная, мотивационная, эмоциональная, волевая, предметно-практическая, саморегуляционная и экзистенциальная [3, с. 6].

Часто учителя сталкиваются с противоречиями в мотивационной, эмоциональной и волевой сферах. Цели и мотивы учеников оказывают влияние на их потребность в изучении иностранного языка. Если учащиеся хотят самостоятельно достичь новых знаний, учебный процесс становится динамичным и у них нет проблем с мотивацией. В случае, когда они не заинтересованы, иностранный язык не является для них средством саморазвития, они подвержены влиянию социума, и учение для них становится источником раздражения. Учителям необходимо уделять внимание совершенствованию мотивации учеников, учить их понимать свои эмоции, развивать навыки управления эмоциональным состоянием. Это позволит предотвратить раздражительность и тревожность, которые могут вести к снижению уверенности учеников, потере интереса к предмету и неудачам в обучении. Важным аспектом индивидуального обучения является создание атмосферы, в которой ученик ощущает защищенность, уверенность и признание, ведь только в такой атмосфере он сможет достичь личностного роста. Для этого перед основным педагогическим процессом учитель должен определить уровень мотивации каждого ученика и использовать индивидуальные методы для развития их желания осваивать новые знания и преодолевать трудности. Оценка потребностей учащихся, по которой разрабатываются учебные планы и методика преподавания, может производиться различными методами, такими как анкетирование, собеседования и наблюдение за результатами работы.

Совершенствование интеллектуальной и предметно-практической сферы в процессе обучения иностранным языкам опирается на создание разноуровневых индивидуальных заданий. Существует множество подходов к формированию таких заданий и упражнений. Прежде всего, учитель должен уметь адаптировать упражнения в соответствии с уровнем языковой подготовки учащихся — это может быть как системное изучение всего языка, так и фокусировка только на определенной области. Во-вторых, важно своевременно корректировать учебные ситуации, чтобы устранить пробелы в речевых навыках учеников. Основные виды упражнений выделяются следующие: адаптивные, которые направлены на развитие познавательных и речевых способностей, учитывающие личные интересы; корректирующие - упражнения, которые исправляют пробелы в устных и письменных навыках; совершенствующие - упражнения, направленные на развитие индивидуального стиля. Один из эффективных способов внедрения такой формы обучения - использование дифференцированных заданий, которые позволяют

увеличить объем самостоятельной работы. Однако дифференцирование должно проявляться не только в уровне заданий, но и в поддержке, предоставляемой учителем.

Обучение «один на один» систематически позволяет развивать все аспекты речевой деятельности - говорение, аудирование, чтение и письмо.

Для успешной реализации индивидуального подхода в обучении английскому языку преподавателю необходимо решить несколько важных вопросов, связанных с подбором материала и выбором упражнений. Например, при контроле чтения используются упражнения, направленные на внимание учащихся к содержанию текста, развитие памяти, языкового интуитивного мышления и прогностических навыков. Примерами таких упражнений могут быть: перечисление персонажей в тексте, последовательное расположение частей текста, определение значений слов в контексте, чтение и логический анализ. При обучении чтению важно, чтобы тексты были подобраны с учетом уровня сложности, и чтобы языковые элементы, представленные в новом тексте, в некоторой степени перекликались с ранее изученными [2, с. 87].

Одним из ключевых навыков в овладении устной речью является аудирование. Эта форма речевой деятельности помогает понять собеседника, извлекать нужную информацию и давать ответы, что, в свою очередь, является проявлением навыка говорения. При обучении аудированию важно выбирать интересные и полезные аудиотексты, такие как аудиозаписи, фильмы, песни на английском языке, аудиокниги, радиопередачи, телевизионные программы [1, с.82]. В зависимости от поставленной задачи выделяются три типа аудирования: аудирование с полным пониманием текста («детальное прослушивание»), требующее высокой концентрации памяти и внимания учащихся; аудирование с пониманием основного содержания; аудирование с выборочным извлечением информации, которое направлено на способность учеников выделять и запоминать нужную информацию [4, с. 313]. Умение слушать и понимать оказывает влияние на успешность коммуникации, включая понимание и говорение на иностранном языке. Кроме основной цели, аудирование также способствует развитию памяти и критического мышления.

Индивидуальные занятия перманентно обновляют учебный процесс, умело включая в него компоненты развития личности. Кроме того, такая форма обучения обеспечивает гибкость и возможность динамически изменять программу, позволяя учащимся эффективно распоряжаться своими усилиями и в полной мере проявлять свое творческое начало, чтобы достичь выдающихся результатов в освоении иностранного языка. Таким образом, неоспоримым преимуществом индивидуального обучения является его способность полностью приспособлять учебный материал к индивидуальному стилю обучения каждого ученика.

Литература

1. Murphey T. Teaching One to One. New York: Longman, 1991. P. 54-85.
2. Osborne P. Teaching English One-to-one Teaching English. Modern English Publishing, 2005. P. 68-89.

3. Гребенюк О.С., Гребенюк Т.Б. Теория обучения. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 384 с.

4. Малярова И.А. Обучение аудированию на уроках английского языка и типология упражнений для развития этого вида речевой деятельности. Молодой ученый. – 2018. – № 48 (234). – С. 311-313.

5. Олешков М.Ю., Уваров В.М. Современный образовательный процесс: основные понятия и термины. – М.: Компания Спутник+, 2006. – 191 с.

УДК 81

ФУНКЦИИ СИМВОЛА В РАССКАЗАХ Г.К. БЕЛЬГЕРА

Кажаева Н.К., магистрант 2 курса, 7М01702 «Русский язык и литература»

Научный руководитель: Ананьева С.В., к.ф.н.,

ассоциированный профессор

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

Давно известен у нас и далеко за пределами Казахстана многогранный феномен полиязычного Герольда Карловича Бельгера.

Он и первоклассный переводчик с казахского, немецкого, русского, и одаренный новеллист, романист, отважный публицист, крупный языковед, активный (на страх своим подколодным оппонентам) общественный деятель, вдумчивый исследователь литературы российских немцев, кавалер ордена «Парасат» за № 1, заслуженный работник культуры. Мемуарист, каких вообще на постсоветском пространстве мало – про его нескончаемый «Дневник...» и громадную публикацию «Вольные строки», прежде поименованную исконно гоголевским титулом «Плетение чепухи», уже сейчас ходят легенды.

Символика – это ведущий элемент идиостиля Г.Бельгера, который является одним из важнейших понятий в его теории художественного языка. Идиостиль – это индивидуальный стиль выражения каждого художника, своеобразная система знаков и символов, которые используются им для передачи определенного содержания и эмоционального воздействия на зрителя.

Символика в идиостиле Г. Бельгера олицетворяет собой совокупность символов, которые используются в конкретном произведении и которые имеют определенные значения и смыслы.

Г. Бельгер считал, что символика в идиостиле является основным способом передачи глубинного содержания и эмоциональной нагрузки произведения. Символы могут быть различными – это могут быть предметы, животные, цвета, абстрактные формы и т.д. Они выступают как знаки, которые несут скрытый смысл и образуют сложную систему отношений и ассоциаций.

Символика в идиостиле Г. Бельгера может быть конкретной и универсальной. Конкретная символика относится к конкретному произведению и имеет свои индивидуальные значения и смыслы. Универсальная символика, напротив,

является общепринятой и понятной для многих людей, она имеет универсальные значения и смыслы.

Использование символики в идиостиле является важным элементом художественного языка и позволяет художнику передать свои идеи, мысли и чувства в более глубоком и эмоциональном виде. Символы могут вызывать различные ассоциации и эмоции у зрителя, что делает произведение более интересным, многогранным и оригинальным.

Например, в рассказе «Каменный брод» выделяется символ дороги. Рассказчик повествует о родном ауле, о Каменном бросе, который оставил большой след в его жизни, в жизни аульчан. Каменный брод – это символ начало жизни, дороги и напутствия в будущее молодых людей. Хочу выделить строки из этого рассказа *«...мои сверстники, чтобы добраться до грейдера на той стороне, переходили или переезжали Каменный брод и он с добрым напутствием, как бы провожал нас в большую жизнь...»*

В рассказе Г. Бельгера "Каменный брод" можно выделить символическое значение "Каменного брода". Он может символизировать переход, преодоление преград и перемены. Каменный брод может также служить метафорой для жизненного пути, где герои сталкиваются с трудностями, но находят силы и решимость пройти через них. Брод может также иметь значение инициации или перехода в новую фазу жизни.

А также Каменный брод символизирует изменение времен года. Каждое время года по своему интересен и многообразен рисует автор в сравнении с Каменным бродом. «Летом он спокоен и добр... все вокруг благоухает, дышит блаженством, истомой.» Писатель олицетворяет Каменный брод, он как бы поучает читателя дает напутствие и говорит человеческим языком: *«Будь добр и ласков, прост и ясен. Доставляй людям радость. Не суетись, не бегай на поводу вечной спешки...»* Эти слова Каменного брода символизируют мудрость, ум и дают наставление будущему поколению. Зимний Каменный брод не так счастлив, как летний описывает автор. А непривычно тихий и печальный, укутанный толстым снежным одеалом. Жалуется Каменный брод *«Видишь, что со мной стало а? Я вовсе и не брод теперь. По мне ходят и человек, и зверь, и птица. Скрутили меня, связал. Наказан я за свою строптивость и гордость...»* Слова Каменного брода доказывают, что бывают с теми, кто горд, строптив. Ведь, у всего есть конец. Символ весеннего Каменного брода – это непокорность, желание жить, изменяться, быть независимым, преодоление всех преград в жизни, умение выстоять и дать отпор всем кто будет у тебя на пути.

«Неукротимо и шумно бежит черная вода» символ цвета – черный символизирует энергию, движение вперед. Различные символы в рассказе «Каменный брод» помогают читателю углубиться в мир повествования, который воодушевляет будущее уметь выстоять в сложных ситуациях жизни.

А вот в рассказе «Сосновый дом на краю аула» можно выделить такие ключевые элементы, как сосновый дом, который может символизировать уединение или природную гармонию, и аул - населенный пункт в степях, который может символизировать жизнь в обществе или суету городской жизни. Главный герой писатель Акбасов приехал в свой родной аул, ища вдохновение для своего

творчества. Встречаясь со своими родными, знакомясь с Марьяш, он воспрнял духом. Женится и обзаводится детьми, хочет построить дом. Дом символизируется героем, как начало новой жизни, опорой для семьи. Желанной целью, которая является точкой для творческой деятельности писателя. Но время неумолимо бежит, герою становится тоскливо и несчастен. Хлопоты семьи, аула не дают Акбасову время на творчество лишь изредка писал очерки. Искания себя героя не длилось долго, он нашел выход, изменение, происходящие во всей стране всхолмилось героя. Он начал печатать свои труды. То есть в конце рассказа писатель обретает внутренний покой.

В рассказе Г. Бельгера "Абильмажин" символом является сам персонаж Абильмажин. Его имя символизирует смелость, решительность и стремление к свободе. Абильмажин - символ народного героя и символом сопротивления в условиях тоталитарного режима.

Так же символом этого рассказа может быть то, что для родителей дети радость, это видно в чувствах старика Абильмажина, и в строках «... *благодарил Аллаха, что тот послал им такую дочку и такого сына, как, Эркин ...*», «... *Сын Абильмажина, - говорили все в ауле. И от этих слов Абильмажин молодец...*».

Глубоко символично, что отец и сын встречаются не в доме, а именно в степи, куда навстречу Эркину, еще не зная, что тот приехал, вышел старик. У каждого из них при встрече заколотилось сердце. И когда вечером они остались дома вчетвером, Абильмажин думал о том, что все – таки он счастлив, что счастье хоть и трудное, но простое, бесхитрое, как сама жизнь.

В рассказе "У залива Тущи-Бас" можно выделить символическое значение залива Тущи-Бас. Он может символизировать уединение, спокойствие и природную гармонию. Залив также может представлять убежище или место, где герои обретают внутреннюю гармонию и находят ответы на свои жизненные вопросы. Так как возле этого залива проходят все важные события, и залив это важный элемент в жизни героев.

Имя сына Шокимана, Калакай символично, взято автором не просто так. По-русски «калакай» означает лекарственная трава - крапива. Крапива излечивает болезни от лихорадки, различные хвори людей. Где растет крапива, там плодородная земля. Значит, мальчик Калакай будет продолжателем рода и дела отца. В рассказе Калакай хочет стать рыбаком, как отец. А родители рады тому, что сын будет продолжать мастерство отца.

"У залива Тущи-Бас" – это рассказ диптих. В котором есть вторая часть она называется «За шестью перевалами». В нем говорится о мальчике Эркеш, который пытался защитить косулю (зайца) от рук Алеке, и в конце повествования Балым говорит: «... *Он море сторожит, мой айналайын, - ласково улыбнулся Балым, - Степь сторожит. И солнце... Так он напугался вчера, козленок мой...*». Символично то, что маленький мальчик с малых лет заботится «о братьях меньших», о природе. Образа Эркеша – это символичный образ. В нем собран образ защитника природы. Ведь, уже в то, время писатель выступает защитником и ведет пропаганду о том, что природа не вечна и ее нужно оберегать. Но вот проступок Алеке - это противоположность Эркешу. В наше настоящее время, XXI веке, существуют и такие как Алеке и Эркеш. Одни уничтожают и наживаются за счет природы, а другие защищают и создают прекрасную среду. Символ в этом рассказе защита

окружающей среды, доброта маленького мальчика к «братьям меньшим». А последние символизируют гармонию и понимание того, что они нужны людям. Потому что люди и природа взаимосвязаны, они должны жить в согласии и мире.

Рассказ "Дедушка Сергали" Г. Бельгера символичен на нескольких уровнях. Например, имя главного героя, Сергали, может символизировать его свирепость и мужество, а также отражать его роль в истории. Кроме того, образ дедушки Сергали может быть символом сопротивления и борьбы с несправедливостью и подавлением. Другие символические элементы в рассказе могут включать природу, окружающую героев, и действия, которые они выполняют. В целом, символика в рассказе помогает передать глубокие смыслы и идеи, которые автор хочет донести до читателя.

Рассказ "Дедушка Сергали" Г. Бельгера носит символический характер. Символизм присутствует в различных аспектах текста, например, через образы героев, мотивы и сюжетные элементы. Проявления символизма в рассказе помогают раскрыть глубинные смыслы и идеи, связанные с темами времени, памяти, семьи и человеческой судьбы.

Рассказ "Чайки над степью" Г. Бельгера написан в символическом стиле, что позволяет автору передать свои идеи и эмоции через изображение конкретных символов и образов.

Одним из основных символов в рассказе являются чайки, которые возвышаются над степью. Они могут быть толкованы как свобода, легкость, стремление к высотам. Чайки, летящие в небе, символизируют то, что автор желает найти или достичь. Они представляют из себя живой и динамичный образ, который создает ощущение взлета и вольной души.

Еще одним важным символом в рассказе является степь, которая представляет собой пустоту, бескрайность и одиночество. Она может служить образом вечности, бесконечности или монотонности жизни. Степь придает рассказу определенную атмосферу и контраст к образу чаек.

Также автор использует символическое описание цветов – белых чайек. Белый цвет обычно ассоциируется с чистотой, невинностью и светом, что может указывать на светлое и прекрасное будущее, которое автор хочет найти.

В рассказе Г. Бельгера "Чайки над степью" символом является чайка. Чайки в рассказе символизируют свободу, легкость, природную красоту и независимость. Они могут также служить символом стремления к недостижимому или исканию новых горизонтов. Чайки в рассказе могут быть метафорой для героев, ищущих свое место в мире или стремящихся к свободе и самоутверждению.

Символичность в рассказе Г. Бельгера "Чайки над степью" помогает передать глубокий смысл произведения и вызывает у читателя размышления о жизни, свободе и стремлении к чему-то большему.

В рассказе Г. Бельгера "Малая Родина" символом является "Малая Родина" - родной город или сельская местность, где происходит действие. Этот символ может представлять родные корни, традиции, идентичность и привязанность к месту, где выросли герои. "Малая Родина" также может символизировать ностальгию, чувство принадлежности и сильную эмоциональную связь с родными местами.

Г. Бельгер - автор, который часто использует символику и подтексты в своих автобиографических рассказах. Он стремится передать свои эмоции, мысли и опыт через скрытое значение символов и глубину подтекста.

Один из таких рассказов - "Воспоминания о детстве". В нем автор описывает свои воспоминания о счастливом детстве в маленькой деревне. Используя символы и подтексты, Бельгер передает смысл и значимость этих воспоминаний. Он описывает солнечный день, который символизирует радость и беспечность детства. Ребята, играющие на поляне, являются символом дружбы и счастья. В то же время, подтекст рассказа подразумевает то, что автор вспоминает искренность и невинность детства, которые были утрачены с течением времени.

Еще один автобиографический рассказ Г. Бельгера - "Дорога в никуда". В этом произведении автор рассказывает о своей поездке на велосипеде в неизвестное место. Здесь символизм и подтексты имеют особое значение. Дорога, которую пересекает герой, символизирует путь в неизведанное и служит аллегорией жизни. Велосипед может быть символом свободы и самостоятельности, но также может указывать на неопределенность и риски.

Вышеназванных рассказах автор вкладывает в символы и подтексты глубокий смысл и эмоциональную силу. Которые помогают читателю понять и прочувствовать авторский опыт и мысли, а также задуматься о собственной жизни и глубоких переживаниях.

Таким образом, символика – важный и неотъемлемый элемент идиостиля Г. Бельгера, который позволяет художникам выразить свои мысли и чувства в художественном произведении.

Надо, чтобы современные подростки изначально имели верные ориентиры в жизни, не внушенные с телеэкрана николодиумами и комиксами, а заповеданные предками.

Надежным помощником в этом нам будет книга, освещающая путь к светлому будущему. Ведь хорошая книга учит делать добро так, чтобы оно стало естественным в жизни человека, стало обыкновенным.

Литература

1. Бельгер Герольд. Зов. Роман-исповедь. – Астана: Аударма, 2010.
2. «Поликультурная личность Герольда Бельгера в потоке национальных языков и литератур» Материалы вузовской конференции, посвящённой творчеству Г. Бельгера, 2 марта 2015 года.
3. Бельгер Герольд. Избранное – Алматы: «Келешек», 2017.

ӘОЖ 8.80.801

АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ҚАЙРАТКЕРІ, АҚЫН, ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ЖАРЫҚ ЖҰЛДЫЗЫ – МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВТЫҢ 130 ЖЫЛДЫҒЫ

Калиева З.Б.

Абай облысы Бесқарағай ауданы «Беген орта мектебі» КММ

Қазіргі 21 ғасырдың философиясы әр күн сайын өзгерістерге ұшырап отыр. Жастардың ой толғау жолдары әр қалай болып келеді. Білім стандартында философиялық білім берудің басты мақсаты білім алушылардың логикалық ойлау қабілетін дамыту және өз ойын тура жолда байыптай білу. Жаһандану дәуірі –

әлемдегі елдердің бәсекелестік жағдайында халықаралық деңгейде өзара кірігу үрдістерінің жандану дәуірі де болғандықтан, білім пайдалы инвестиция саласы ретінде еліміздің экономикалық, әлеуметтік және саяси даму тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Әлемде жүйелі түрде болып жатқан сан алуан өзгерістер тұрақты үрдіс-әлеуметтік-экономикалық, ақпараттық-коммуникациялық өнімдер мен интербелсенді әдістердің рөлі артып келеді. Студенттердің өзіндік дамуы мен қалыптасуының субъектісі ретінде заманауи білім беру ортасында педагогикалық креативтігін қалыптастыру заман талабы. Өйткені, жаңаша білім беру үдерісі студенттерге білім берудің әр кезеңінде жаңашылдық идеялар ұсынудағы жаңа тұғырлар немесе туындылар, ақыл-ой әрекеттерінің дәстүрлі жүйелермен сабақтастықта және түрлі іс-әрекетте педагогикалық креативтікті қалыптастырады. Сол себепті, қазіргі және бұрынғы заманның оты өшпес философ, ақын Мағжан Жұмабаев әр қашан актуалды болады. Ақынның философиялық көзқарасы өз өлеңдерінде жақсылық пен жамандық, әділдік пен әділетсіздік тәрізді қарама-қайшылықты философиялық ұғымдарды шебер шендестіре білуінен байқалады. Ол дүниені біртұтас құбылыс ретінде алып, адамды сол ұлы табиғат, жаратылыстың бір туындысы, бөлшегі ретінде суреттейді. Табиғатсыз, жаратылыссыз адам жоқ. Ал табиғат адамсыз да күн көре береді. Бірақ сана оған бағынбайды, дене бағынса да сезім бағынбайды. Сондықтан ол бұлқынады, серпінеді, үстем болғысы келеді. Адамгершілік тәрбиесінің өзекті міндеті - өзі өмір сүріп отырған кезеңдегі қоғамның алдында тұрған мақсат мүддесіне сай адамгершілік қасиеттердің тұтастығын тәрбиелеу. Адамгершілік тәрбиесі күрделі де қайшылыққа толы процесс. Сондықтан, адамгершілікке баулу дегеніміз – ол адамдардың үлкен бе, кіші ме, әрбір істеген ісін, сөйлеген сөзін, өзгелермен қарым - қатынасын ақылға салып, ар - ұят таразысынан өткізіп, біліммен ұштастырып, ең әділ, ең дұрыс жолын таңдап ала білуі. Тұжырымдай келе адамгершілік – адамның рухани байлығы. Ақын тұңғыш өлеңінен бастап әлеуметтік тақырыпқа ден қойып, ағартушылық, ұлт-азаттық, демократияшыл бағытты ұстанды. Батыс пен Шығыстың рухани қазынасын сабақтастыру негізінде қазақ поэзиясын тақырып, түр мен мазмұн жағынан байытты. Мағжан Жұмабаев ақын ел ішіндегі әлеуметтік мәселелерді көтерді «Шын сорлы», халқын өнер-білімге шақырды «Ләззат қайда», «Жазғы таң», «Өнер-білім қайтсе табылар», «Балалық шақ», «Қазағым», «Қарағым», «Осы күнгі күй», «Мен сорлы». Бірқатар өлеңдерін махаббат тақырыбына арнады «Жас келін», «Зарлы сұлу», «Сүйгеніме», «Алданған сұлу». Өз поэзиясының алғашқы қадамдарынан бастап ақтық демі біткенге дейін Мағжан Бекенұлы ұлт азаттық тақырыбын үзбей толғанды, оны өз поэзиясының өзегі етті. Бүкіл халықты тап, топқа жіктемей, Қазақ елін әлемдік мәдени жетістіктерге қол жеткізуге қандай күш кедергі деген сауал қойып, оған басты кедергі – отаршылдық деген шешімге келді. Бастапқы кезде бұл тақырып туған жердің табиғатын тамашалаудан барып қайран жердің ендігі күні не болады деген уайым-қайғыға ұласады, ақыры келіп кіндік қаны тамған нулы, сулы өлкені жаулап жатқан қара шекпенді отаршылдыққа қарсы наразылық оты болып тұтанды. Мағжан шығармаларындағы романтикалық сарын, әсіресе, оның символикалық арнада жазған өлеңдерінен айқын көрінеді. Ақын символизмі болашақ пердесін ашатын жаңа мифология туғызды, келешек суретін салу саясатшылардың емес, ақындардың қолында деген сенімге. Ақын дыбыс-

буынның соны үндестіктерін тауып, қазақ жырын байыта түсті. Мағжан поэзиясындағы құнарлы арнаның бірі – түркі тақырыбы. Түркі халықтарының бірлігі тақырыбы Жұмабайұлы поэзиясының әуелден қалыптасқан алтын арқауы іспетті. Ақын дүниетанымына Қызылжардағы Бегішев медресесінде оқуы көп ықпал етті. Қазақ лирикасының сыршылдығын тереңдеткен адамдардың бірі Мағжан, адамның нәзік сезімдеріне тіл бітіре білген. Осы қасиеттер оның махаббат лирикасына тән «Сүй, жан сәулем» дегенне байқауға болады. Мағжан Жұмабаев – әлемдік поэзияда экологиялық тақырыпты алғаш жырлаушылардың бірі – «Айда атыңды, Сәрсембай», «Шойын жол». Ол техникалық прогреске қарсы болған жоқ, оның ұлттық-мәдени, рухани дәстүрлерді бұзуына қарсы еді. Техника жетістіктерін қызыға жырлай отырып, туған жердің әсем табиғатынан айырылып қалмауға үндеді. Мағжанның әйгілі өлеңдерінің бірі "Мен Жастарға Сенемін" болып табылады: Арыстандай айбатты, Жолбарыстай қайратты – Қырандай күшті қанатты. Мен жастарға сенемін! Қанша уақыт өтседе бұл өлеңдер шумағы әр қазақтың жанына жылы келеді. Ақын өзін немесе өзінің лирикалық кейіпкерін ғана емес, айналасындағы жастарды да «Арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты» деген қалыпта көргісі келген. Халқымыздың болашағы үшін күресетін негізгі күш ол жастар. Олай болса, өмір бойы «Алаш» ұранын көтеріп кеткен Мағжан үшін жастардың тәрбиесінің, қайраттылығының орны бөлек. Өз өлеңінде ол жастарға үлкен үмітпен қарайды. Жастардың бойынан қыранның қанатындай күштілікті, таза жүрек пен ер мінезді, туған жерге деген шексіз махаббатты көреді. Осындай әсерде болған ақын мақтана, шабыттана жырлайды. «Мен жастарға сенемін» деп асқақтай сөйлейді.

Бірақ қазіргі жастар ақын ойын ақтап жүрме?- деген сұрақ көкейде тұрады. Өлеңдегі қайраттылық, рух-жігер, табандылық, әділеттілік, бәрі-бәрі тәрбиеден бастау алады. Тәрбиелілікті көрсетеді. Әрине, ондай тәрбиені біз басты ата-анадан, ортамыздан және осы өлеңнен аламыз.

Көздерінде от ойнар,
Сөздерінде жалын бар,
Жаннан қымбат оларға ар,

Мен жастарға сенмін! - деп жастарды намыстылыққа, қыздарымызды атақ-абыройларына дақ түсірмеуге шақырады. Жастарды ақиқаттың ауылынан алшақтатпай, ар намысын бірінші орынға қоюға үндейді. Намыс-адам тұлғасының күзетшісі. Мағжан Жұмабаев әділетсіздікке қарсы шығып, ар-намысын алға қойып отырған. Осы қасиетті қазіргі жастар бойына сіңіріп алу керек. Бұл қасиеттер ақшаға сатылмайды және оңай қолға түспейтінін. Адам бойындағы адамгершілікке тән қасиетті жүрек тәрбиелейді. Ішкі ынта, ой өріс адам қолында жетілдіру. Өз ойынды маңызды түйіндермен, толғаулармен және жұмыспен қамтамасыз етпесен, сенің ойынды басқа біреу жаулап алады. Бұл өзінде жоқ нақты сенімділік, шыншылдық, адамгершілік қасиеттерінің жоқтығын білдіреді.

Әдебиеттер тізімі

1. Кәрібаева Б. Мағжан поэтикасы // Қазақ тілі мен әдебиеті.- 2000.- N7.- Б.39-42; 2000.- N8.- Б.35-39; 2000.- N9.- Б.25-29.
2. Кемелбаева А. Мағжанның прозасы // Абай.- 2002.- N1.- Б.59-61.

3. Сарбалаев Б. Мағжанның лирикасы // Қазақ әдебиеті.- 1990.- 13 көкек. - Б. 10.
4. Тұрғынбекұлы С. Мағжан мұңды ой ақыны // Ақиқат.- 1993.- №8.- Б.83-87
5. Аманжолова А. Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы махаббат тақырыбы // Поиск. Серия гуманитарных наук.- 2000.- №2.- Б.57-60.

ӘОЖ 37

ТЕХНИКА SHADOWING – ОДИН ИЗ ЭФФЕКТИВНЕЙШИХ МЕТОДОВ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Кальжирова Н.М.

КГУ «Казахская школа-гимназия имени К. Бозтаева»
Абайская область, г.Аягоз, nazekakm@gmail.com

За время работы в школе, я попробовала различные методы обучения английского языка в своей практике, среди прочих как активные, словесные, наглядные, традиционные и т.д., и в процессе заметила, что имеет немаловажное место актуальность и современность выбранного метода. Одним из таких методов-открытий для меня стала техника Shadowing.

Техника изучения иностранного языка shadowing (от английского shadowing – слежение, shadow - тень). Автор данной техники Александр Аргуэльес родился в Чикаго в 1964 году. Он полиглот, а также консультант по изучению иностранных языков. Думаю, стоит отметить то, что он получил докторскую степень в университете Чикаго, позже работал в Свободном университете Берлина и стал профессором в южнокорейском университете. Сегодня Александра Аргуэльеса можно встретить в Новом колледже в Сан-Франциско и в Сингапуре. Его имя, прежде всего, связывают с техникой изучения языков «shadowing», а также знаниями нескольких десятков языков.

Довольно сложно объективно оценить знания другого человека, когда сам владеешь как минимум двумя-тремя языками. Сам автор техники утверждает, что иностранные языки можно осваивать на достаточно высоком уровне и для этого необходимо придерживаться трех идей:

- заниматься стандартным обучением;
- погружаться в язык;
- самостоятельно работать над изучением языка.

На мой взгляд, стандартное обучение включает в себя изучение языковых норм, грамматику и фонетику. То что мы ежедневно разбираем с учениками на наших занятиях. Здесь же, по моему мнению мы можем погрузиться в язык, а именно посредством прослушивания диалогов и исполнения песен, просмотра кинофильмов, общения с носителями языка (если есть такая возможность). И конечно же, искать нужную и интересную информацию на английском языке для себя, в развороте своих интересов. Я часто прошу своих учеников рассказывать о своих интересах, хобби, и увлечениях на уроке, уделяя этому несколько минут. Ключевым моментом является собственная заинтересованность ученика, он должен

описать именно то, что нравится ему, на мой взгляд - это огромный мотиватор в изучении иностранного языка.

Так что же такое shadowing? Это особое копирование речи носителей языка. Для этого вам понадобится озвученный текст (средней скорости и понятного исполнения). Я стараюсь брать диалоги, монологи, с различной эмоциональной окраской, для более яркого восприятия речи у детей.

На первоначальном этапе нужно слушать текст, даже не понимая его (не уделяя внимание незнакомым словам). Далее смотреть в текст и слушать, при этом появляется понимание знакомых слов (которые вы распознали зрительно). Далее смотреть перевод текста, в результате чего уже станет понятно все. Последним этапом является воспроизведение речи говорящих посредством передачи эмоций, интонаций, остановок, при этом полностью понимая содержание данного отрывка.

Изначально, процедура включала 10 стадий, каждая из которых занимала в среднем 10-15 минут. Если отрывок текста короткий, повторять его нужно было 5-10 раз, более длительные отрывки текста 2-3 раза. И для этого требовалось несколько дней. В первый день достаточно было слушать отрывок и повторять речь за диктором (даже не понимая ее). Второй день продолжать слушать тот же отрывок текста, но уже глядя в перевод. Третий день – слушать и смотреть в оригинальный текст. День четвертый – самостоятельно читать текст на изучаемом языке без аудио, при этом стараясь имитировать интонацию. Пятый день – необходимо читать вслух, при этом записывая предложения от руки, проговаривая каждое слово.

Если говорить о затраченном времени, то выглядит очень утомительно. Но этот способ как бы то ни было, имеет огромную эффективность. К примеру, так занимаются устные переводчики. Кроме того, такая техника позволяет сконцентрироваться сразу на нескольких видах деятельности: письме, чтении, произношении, интонационном рисунке. Этот метод охватывает и помогает развить несколько навыков в обучении языкам: говорение, слушание, и письмо.

В современном мире, мы можем наблюдать стремительное развитие всех сфер жизнедеятельности человека. Так же и методы обучения, которые преобразуются и модернизируются. Я использую технику shadowing, немного видоизменив, исходя из потребностей учеников, т.к. на уроках в моем распоряжении только 45 минут, и 12 учеников, которые с безудержным интересом хотят испробовать свои навыки в данном методе. Для этого, я выстроила свой алгоритм действий следующим образом:

- 1) представить ученикам видео-отрывок (посмотреть, внимательно слушая речь говорящих), читают перевод
- 2) смотреть – слушать - читать оригинальный текст
- 3) проговорить текст вместе с персонажами из видео-отрывка вслух
- 4) проработать текст снова, включая эмоции и интонацию персонажей
- 5) Отключаем звук видео-отрывка, ученики пробуют озвучить персонажей самостоятельно, пытаясь передать эмоции и интонацию

В первую очередь, тему видео-материала необходимо подбирать в соответствии с лексической темой урока, так проведенная работа с новыми словами и фразами будет более эффективна и усвоится учениками более чем на 60%. Во-вторых, видео-подбор ведется исходя из возрастных особенностей учеников. К

примеру, в начальных классах возможно использование отрывков из мультфильмов, а в средних и старших отрывки из фантастических фильмов про супергероев из киновселенной Марвел, комиксов, аниме и т.д.. Можно так же расспросить самих учеников, что им было бы интересно озвучить.

Важно понимать, что такие упражнения можно и нужно выполнять параллельно с активным движением (ходьба, прыжки, повороты и т.д.). Если в видео персонажи смеются, плачут, садятся, размахивают руками, хватаются за голову и пр. попросите учеников играть вместе с ними. Учеными доказано, почему результаты всегда лучше, когда мозговая деятельность связана с движением. Это связано с работой мозжечка – участок мозга, контролирующей движения тела. Он передает когнитивную информацию благодаря миллионам нервных окончаний и нейронов, а соответственно отвечает за процесс мышления. Что дает нам колоссальный результат в изучении иностранного языка.

Подводя итог, хочу отметить актуальность и эффективность этого метода. Во-первых, работают одновременно несколько центров восприятия информации. Во-вторых, процесс происходит на целевом языке, у вас нет времени для перевода. В – третьих, ошибки практически исключены, ведь вы имитируете язык носителя. И наконец, идет погружение в изучаемый язык. То, чего мы не встречаем в повседневной жизни. Соответственно, у детей расширяются границы в изучении английского языка.

Мои ученики с удовольствием работают по данной технике. По наблюдениям, используемые фразы, предложения, слова остаются в памяти на долгий срок и в дальнейшем используются в лексике ученика. Что является доказательством, мощной эффективности, актуальности и долгой жизнеспособности данного метода в преподавании английского языка. Что дает развитие необходимых навыков у учеников, и в дальнейшем раскрытие их безграничных возможностей в обучении, в целом.

UDC 37

STUDYING THE CULTURE OF THE CHINESE PEOPLE THROUGH FOLK TALES FOR INTERESTED AND OTHERS

Камбарова А.Е.

Научный руководитель: Бейсенова С.Ж.

Сеньор-лектор кафедры иностранных языков и переводческого дела,
магистр гуманитарных наук

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: amina.kambarova.04.04@mail.ru

In recent years, in the light of the expansion of Chinese-Kazakh relations in the economic, political and socio-cultural spheres, the level of interest in Chinese culture and the establishment of ever greater ties between the peoples of the two countries has been increasing. Language plays an important role in the issue of effective interaction between representatives of different cultures. Therefore, in order to create the necessary conditions

for interaction, it becomes necessary to take into account the cultural specifics characteristic of China, as well as understanding the linguistic picture of the world of Chinese speakers, creating a positive image and perception of the individual as a carrier of the corresponding socio-cultural characteristics.

Fairy tales can be defined as one of the genres of literary or folklore creativity. Folk tales are a kind of written and oral folk art that does not have a specific author and is most often the result of combining a large number of diverse stories that have been passed from generation to generation for a long time, "by word of mouth". Despite the fact that with the development of society, an increasing number of different types and genres of creativity appeared, and today it is not at all possible to say that fairy tales are the dominant genre in the general array of written and oral creativity, however, for a long time, especially during periods of lack of mass literacy and availability of other types of art, it was folk art that served as one of the the main mass-accessible and well-known means of expressing thoughts, ideas about the world, and transmitting moral attitudes. Chinese folk tales, like Kazakh bayans, are divided into fairy tales about animals, magical and everyday fairy tales. There are traditional images and characters, typical human qualities inherent in fairy tales of different peoples and specific, characteristic of a particular linguistic culture. That is, in the plot of fairy tales, along with universal characteristics, ethnospecific ones can be distinguished. The folklore fairy tale itself always ends with a happy ending.

I would like to clarify that the end of the fairy tale can rather be characterized as the rule of justice, a happy ending awaits only those who deserve it. Chinese fairy tales are no exception, you can find both universal moral principles and specific ones in them. This is expressed in a special description of the surrounding world. The Chinese specifics include: emphasizing hunger as a common and characteristic condition of poor people, the characteristics of ancient coins that were worn on bundles and which had a hole in the middle, the description of local flora and fauna, special reverence for parents, directness of expression of thoughts and the presence of non-standard vocabulary, which representatives of some cultures may be perceived as extremely unusual or even vulgar. Among other things, by studying fairy tales, you can more deeply understand the linguistic picture of the Chinese world. Speaking about the linguistic features of fairy tales, the Chinese often like to embody realities in their speech, for example, fog – longing, rain – tears. They perfectly express their assessments using such stylistic techniques as the use of paronyms or words similar in sound, but differing in lexical meaning, for example, bianfu (bat) – to become happy, lianhua (lotus) – love, etc. For a modern Chinese, a pig is often a cute, pink animal, in everyday speech, girlfriends can use it when addressing each other, mentioning it has a rather diminutive and affectionate connotation, in Kazakhstan, this is a rude form of swearing, can often be used as an insult. It is noted that the fairy tale is a reflection of the mentality of a particular people, its characteristic features are well traced in it. The discrepancy between cultural and linguistic stereotypes hides possible "side effects" from the misinterpretation of fairy tales: comic, feelings of awkwardness, misunderstanding of what is happening and even cultural shock. In general, a broader analysis also indicates the presence of both similarities and differences in personifying metaphors. The list of animals is similar. Folklore fairy tale conveys not only

heroic folk images and plots, but also the spiritual culture of the nation. Wang Guohong, in a comparative analysis of Kazakh and Chinese fairy tales, identified four groups of values inherent in the fairy tales of both peoples: 1) moral values 2) values of self-belief and self-strength 3) social values 4) personal values. He also notes that fairy tales have long performed an important educational function, that is, they participate in the formation of the necessary moral qualities and values. Despite the similarity of ideas about many aspects of society's life, there is a significant difference in what attention is focused on and what is especially important and comes to the fore in the life of society. The Chinese often say that "of all moral principles, the most important is the reverence of parents," so Chinese folk tales also emphasize the principle of filial piety. From this it should not be concluded that the reverence of parents by children is not a benefactor in the culture of other peoples, the only difference is what place is given to this phenomenon in the life of each of the peoples, how acutely the departure from the relevant principles is perceived, what attention is paid to this against the background of everything else. Han Qi and Xu Pei also note the difference in perceptions of moral categories when comparing the concepts of "good and evil" in Chinese fairy tales. There is a categorical attitude and intransigence towards "evil". Despite the fact that in Chinese fairy tales, characters are more often described from one side and therefore good is separated from evil very clearly and extremely obviously, which can be agreed with, difference is that the description of positive characters also includes a description of negative traits. The authors emphasize the widespread principle of "good is paid for good, evil is paid for evil" and mention a Chinese fairy tale about a rich man who fell into the river from a sunken boat, and asked for the help of a fisherman, promising him a lot of money. However, after his rescue, he refused to give the fisherman money. After the rich man fell into the river again, someone wanted to save him again, the deceived fisherman said about breaking the promise last time and the rich man drowned. This example shows how important the concept of justice and the inevitability of punishment is in Chinese traditional thought, even if the price of justice is human life. Individual images have become collective and for a long time have accumulated many meanings and features around them, with the help of the image of individual characters, objects, phenomena, animals, the ideas accumulated by the people about various aspects of life are expressed. For example, as N.N. notes. Repnyakova, myths about the universe, the possibility of fortune-telling, the appearance of hieroglyphs are associated with the image of a turtle alone, it is also a symbol of large size and strength, longevity and wisdom, etc. As you can see, all these events were and remain very important in the process of forming the perception of the world. It is possible to trace on many examples how the process of accumulation and transformation of the way of thinking of the people takes place on the example of folk art. Many aspects of China's spiritual culture have passed through generations and have remained virtually unchanged to this day. This has helped China to preserve its civilizational specificity, not to lose it in the processes of globalization, in which morality and elements of spiritual culture begin to have a universal character. The works of oral folk art have had a very great, one might say, leading importance in the formation and development of Chinese fiction. In addition to a deeper understanding of the socio-cultural background when studying fairy tales, which in itself is useful in the process of improving the quality of communications, understanding the linguistic picture of the world, the "cultural code" of the people can also

be useful in the process of learning a language. In her work, N.N. Repnyakova, when studying the role of interjections in Chinese fairy tales, notes, "one of the difficulties that arise when mastering a foreign language is the ability to understand a statement not only at the level of content, but also at the level of the speaker's attitude to what he reports". When using individual words that do not have content as such, they can still convey a number of emotions and feelings that are very important in understanding the cultural code of the people. Interjections can serve as a good example, the speech of the Chinese people is full of them, which is reflected in folk art. In Chinese fairy tales, interjections that convey emotions and emotional assessments are most often found. Interjections do not give a direct assessment of the situation, the reader guesses about it by the context, by the intended tone and by the general linguistic meaning of the interjection [Repnyakova N.N. Stylistic role of interjections in Chinese folk tales.171-174.]. They are especially important for the Chinese language, where it is often assumed that the interlocutor or listener understands the speech situation, or their own speculation of the situation. This is quite clearly expressed, including in modern examination materials aimed at determining the level of knowledge of the Chinese language.

Chinese culture has more than 5,000 years and Chinese folk tales are no exception, taking into account their national traditions. The Chinese have a fairy tale "Yellow Stork". Its meaning is that good should be done to everyone, regardless of the wealth and poverty of the one to whom it is addressed. It is by no means selective. As soon as a rich man with tightly stuffed pockets tries to take possession of the good and protects all ordinary people, the good will leave this house.

Poor student Mi painted a yellow stork on the wall of the cafe owner and he came down from the wall and danced only in front of the cafe's crowded tables. This brought the owner of the establishment a big profit, because many citizens learned about this miracle. But once the owner of the cafe broke the rule - he could not resist the money of a rich visitor who drove ordinary people out of the cafe. The stork did one dance and later left the institution together with the student.

In conclusion, it is important to remember that the main function of Chinese fairy tales is educational, not entertaining. Chinese fairy tales teach that a person should be hardworking, kind, witty. The positive heroes of Chinese fairy tales receive magical help not just for kindness of character. So let's, dear reader, read and understand the moral of these works!

References

1. Repnyakova N.N. Semantika obraza cherepakhi v kitaiskikh narodnykh skazkakh. // Omskii nauchnyi vestnik
2. Chinese Folk tales.Moscow. "Fiction". Rutfin 1972.
3. Karasik V.I., Li Inin. Axiological specifics of Chinese fairy tales. // Siberian Philological Journal. 2018.
4. Wang Guo Hong. Values of cultural worlds in Russian and Chinese fairy tales. // Bulletin of Tomsk State University. History. 2019.

ДАРЫНДЫ ОҚУШЫЛАРМЕН ЖҰМЫС. ОҚУШЫЛАРДЫ ОЛИМПИАДАҒА ДАЙЫНДАУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Камысбаева Ж.З.

«К. Билялов атындағы мектеп-лицейі» КММ

Өскемен қ., Қазақстан

Дарындылық – адамның өз бейімділігі арқылы, шығармашылықпен жұмыс істеу арқылы қалыптасатын қасиет.

Дарынды оқушымен жұмыстың мақсаты – олардың шығармашылық жұмыста өзінің қабілетін іске асыруға дайындығын қалыптастыру. Ал мақсатқа жету - оқу бағдарламасын тереңдетіп оқыту және оқушылардың танымдық белсенділігін дамыту арқылы жүзеге асады.

Ең алдымен оқу жылының басында дарынды балалармен жұмыс жоспарын құрып, жұмысты жүйелі түрде жүргізуді мақсат етіп қоямын.

Қыркүйек

1-2 Дарынды оқушыларды байқап, тізімін жасау

3-4 Дарынды оқушылармен жүргізілетін жұмыстың мақсат-міндеттерін, бағыттарын анықтау

Қазан

1-2 Оқушылардың ағылшын тілі пәніне деген қызығушылығын анықтау. Оқушылардың ғылымға деген көзқарасын білу

3-4 Олимпиадаға қойылатын талаптар-міндеттермен, мақсатымен таныстыру
Ғылыми жобаға қойылатын талаптар-міндеттермен, мақсатымен таныстыру

Қараша

1-2 Ағылшын тілінен ережелерді еске түсіру, тапсырмалар орындау

Ғылыми жоба туралы жалпы мәлімет

Ғылыми жоба түрлері

3-4 Мектепшілік олимпиадаларға қатысу

Ғылыми жоба құрылымы

Желтоқсан

1-2 Аудирование арқылы ауызша тапсырмалар.

Кітапхана, интернет, қосымша ақпарат көздерімен жұмыс

Ғылыми жұмыстың тақырыбын таңдау

3-4 Ағылшын тілінен ізденіс жұмыстары

Жазбаша тапсырмалар орындау, қатемен жұмыс жасау

Тақырыбына сай ғылыми жұмыстың жоспарын құру

Қаңтар

1-2 Аудандық олимпиадаларға қатысу

Әдебиеттермен жұмыс

Дарынды балаларды анықтаймын. Дарынды балалар өз қатарластарын басып озып, оқу материалын меңгеру қарқындылығымен ерекшеленеді. Мұндай балалармен жұмыс жасау қызықты да күрделі. Оқыту үдерісін белсендіріп, оған танымдық, шығармашылық сипат беру үшін оқу әрекетінде ақпараттың заманауи

құралдарын: электронды оқулықтар, интернет желісін, сондай-ақ қазіргі заманғы: ойын, оқу-ізденушілік, проблемалы-ізденушілік және т.б. технологияларды тиімді қолданамын.

Сабақ – ұстаздың көп ізденуінен, көп еңбектенуінен туатын педагогикалық шығарма. Ал осы «шығарманы» алда отырған оқушыларға игерту оңай емес. Ол үшін мұғалімнің біліктілігі, көптеген әдіс-тәсілдерді қолдана білуі, айтқаның оқушы жүрегіне жеткізе алатындай шешендігі шебер ой өрнегі болу керек.

Сабақта дарынды оқушылардың білімге деген ынтасы мынандай жағдайда төмендеуі мүмкін: тапсырмалардың жеңілділігі және олармен жұмыс жасауға уақыттың аздығы. Осы кемшіліктерді болдырмау мақсатында баланың білімге деген қызығушылығын арттыратын жүйелі іс-әрекеттер ұйымдастыруға талпынамын. Ол жүйе мына төмендегідей:

1. Тақырыпқа байланысты хабарламалар;
2. Деңгейлік тапсымалар;
3. Оқушылардың тақырыпқа, жаңа сөздерге, мәтіндерге байланысты қысқа әңгімелері;
4. Шығармашылықпен жұмыс істеуге бағытталған тапсырмалар
5. Жарыстар, сайыстар ұйымдастыру;
6. Әртүрлі танымдық ойындар ұйымдастыру;
7. Сабақтың әртүрлі формада өтуін қамту.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін арттырып, ынталандыру үшін сабақтарды мынадай жолдармен өткіземін:

1. Кең көлемде көрнекі құралдарды пайдалану;
2. Сабақты түрлендіріп өткізу;
3. Оқушылардың өздері жасаған суреттер, схемаларды пайдаланып отырып, әңгіме құрастыруы;
4. Техникалық құралдарды тиімді қолдану;
5. Тақырыпқа қатысты бейнетаспаларды, фильмдерді көрсету.

Сонымен қатар ағылшын тілі пәнінде де шығармашылыққа, интеллектіні дамытуға берілетін тапсырмаларды қолдану тиімді. Бұл тапсырмалар балалар үшін өте қызықты. Мысалы,

«Қосымшасын тап». Жеке атау сөздерден құралған сөздер беріп, оларға тиісті қосымшалар, предлогтарды қойып сөйлем құратамын.

Omar... Asel were watch...TV...8 o'clock. My friend came home...9 o'clock yesterday evening. His mother was cook the kitchen.

«Мәтін құра». Тақырып белгіленіп, солтақырып бойынша ыдыратылған сөйлемдер беріледі. Оқушылардан сол сөйлемдерді орын– орнына қойып, жүйелеп айтып беруін талап етемін.

«Hobbies». Steve enjoys playing football. He has two brothers. His favourite subject is P.E. He knows a few words of Spanish but he doesn't like learning foreign languages. He is in the school team. He doesn't like doing homework. He also likes basketball.

«Сұраққа жауап бер». Тақырып белгіленіп, сол бойынша ыдыратылған сөйлемдер беріледі, астына сұрауларын жазып қоямын. Оқушылар сол сұрауға жауап боларлық сөйлемдерді орнына қойып, әңгіме айтады.

«Тақырыбын тап». Бір тақырыпқа байланысты белгілі сұрақтар жазып қоямын. Балалар сол сұрақтарға жауап береді және әңгіменің тақырыбын белгілейді.

Мұғалім: Which class are you in? What is your teacher's name? What subject do you like?

«Әңгімені құра». Белгілі бір оқиғалы суретті үлестіріп беремін, кейде сынып тақтасына үлкейтілген түрін іліп қоямын. Суреттің астына сұрақтар жазамын. Оқушылар сол сұрақтарға жауап беру арқылы мәнді әңгіме құрап береді.

Мұғалім: When was she ill? What was the matter? Did she have a headache in the morning? How long did she sleep? How does she feel today? Why is she staying in bed?

«Әңгімені аяқта». Тиісті тақырыпқа жазылған әңгіменің бас жағына 2-3 сөйлем өзім жазып қоямын. Оқушы сол әңгімені өзі аяқтау керек.

«Мақалды тап». «I like this place», said the young man. «Tastes differ. As for me, I prefer the seaside», George smiled at his brother.

«Сөздердің антонимдерін тап».

Sly-naive fast-slow

Greedy-kind clever-silly

Cowardly- brave strong-weak

Осы тапсырмаларды орындау жеке тұлғаны қалыптастыруда зор үлес атқарады. Себебі, оқушы қарапайым нәрседен ой тұтатып, қиял әлеміне шомылып, кез-келген нәрсені еркін айтып, ойын жаза да, айта да біледі.

Менің міндетім – оқушы бойында жасырынып жатқан мүмкіндіктерін ашып көрсету. Бұл мүмкіндіктерді біз көбінесе пән олимпиадалар мен ғылыми конференцияларда көре аламыз. Белгілі бір жетістіктерге жету үшін алдымен оған үлкен дайындықты, тиімді жоспарлауды қажет етеді. Оқушы дайындап, дамытуда оқушыны жеке тұлға ретінде қалыптастырып, ізденімпаздыққа тәрбиелеу. Ал бұл жетістіктерге шығармашылық қабілеті дамыған нағыз дарындар қол жеткізе алады. Ағылшын тілі пәнінен өткізілетін олимпиадалар мектеп бағдарламасы мен базалық курс бойынша өткізіледі.

Олимпиадаларға ұсынылатын тапсырмалар дәстүрлі емес, яғни сабақ үрдісінде негізі қаланған, бірақ терең талданылмаған тапсырмалар. Бұл тапсырмаларды орындау - оқушылардың қосымша ізденуін талап етеді. Оқушыларды олимпиадаға дайындау кезеңі өте күрделі. Дайындалатын оқушының білімін жетілдірумен бірге, оның моральдық - психологиялық жағдайларына да мән беру қажет.

Олимпиадаға дайындық үшін алынатын оқушыларды 5-6 сынып оқушыларының ішінен тандаймын. Біріншіден, бұл сынып оқушыларында білімге деген құштарлық жоғары болса, екіншіден, мұғалім оқушыны олимпиадаға бастап қатыстыру арқылы, оқушының мол тәжірибе жинақтауына мүмкіндік береді. Үшіншіден, мұғалім оқушыны 5-6 жыл үздіксіз дайындау арқылы оқушының пәнді жан-жақты меңгеруіне ықпал жасайды.

Олимпиада білімді оқушыларды анықтау мақсатында ұйымдастырылғанымен, оның басты мақсаты - аса қабілетті және даярлығы күшті 2-3 оқушыны табу ғана емес, мектеп оқушысының басым көпшілігінің ағылшын тілі пәніне деген ынта, ықыласын арттыру.

Оқушыларды олимпиадаға дайындау барысында олимпиадалық тапсырмаларды талдаған дұрыс. Себебі, мұндай талдау оқушылардың олимпиадалық тапсырмалардың түрлерімен таныс болып, оны орындауға өз күшіне деген сенімін арттырады.

Олимпиадаға дайындау барысындағы ұстанымдар:

- мүмкіндігінше өзіндік жұмыстарды орындату;
- белсенді білім алу;
- күрделіліктің озық деңгейлілігі;
- өткен олимпиадалық тапсырмалар нәтижесін талдау;
- жеке жұмыс;
- психологиялық ұстанымның болуы (мен жеңіске жетуім керек ұстанымы).

Сабақ барысындағы жұмыстар:

- сабақ тақырыбымен байланысты олимпиадалық тапсырмаларды орындау;
- шығармашылық және олимпиадалық үй тапсырмаларын беру;
- сыныптан тыс жұмыстар
- жеке өзіндік жұмыс тапсырмаларын беру;
- топтық жұмыс.

Олимпиадаға дайындық кезінде келесі жұмыстар жүргіземін:

- ✓ тестер нәтижелерінің талдауы,
- ✓ қиын тақырыптармен жұмыс істеу,
- ✓ қайталауды ұйымдастыру,
- ✓ мәліметтерді блоктап беру,
- ✓ тақырыптық тестерді қолдану.

Олимпиадаға дайындау кезінде келесі жолдарын таңдаймын:

1. Ағылшын тілінен грамматикалық негіздерді қайталау;
2. Болымды, болымсыз және сұраулы сөйлемдердің жіктелуі мен олардың арасындағы шақтардың байланыстарындағы өзгерістерді жазып дәлелдеуге үйрету;
3. Мәтінді оқып, ағылшын тілінде түсінік айтуға үйрету;
4. Грамматикалық ережелерді меңгерту;
5. Ағылшын сөздерін дұрыс жазу дағдысын қалыптастыру;
6. Ережелер мен сөздіктер арқылы есте сақтауға арналған жаттығулар орындату;
7. Ағылшын тілінде топик жазуға үйрету;
8. Күрделі сөзерді жаттауға және сөйлем құрай білуге дағдыландыру.
9. Тәжірибелік тур бойынша жаттығуларды өз бетінше орындауға үйрету.

Дарынды оқушылармен жоғарыда айтылған жұмыстарды жүйелі түрде өткізудің нәтижесінде, оқушыларым әр түрлі деңгейдегі олимпиадаларға қатысып, жүлделі орындарға ие болды.

Қорыта келгенде, оқушылардың шығармашылық қабілеті мен белсенділігін арттыруда мұғалімге үнемі ізденуге, тұрақты еңбек етуді міндеттейді. Әрине, артқарылған істер аз емес. Дегенмен, әлі де болса бізді ойландыратын, толғандыратын істер жетерлік. Атап айтқанда, олар – білім сапасын арттыру, оқушылардың біліміне, ойлау қабілетіне сай деңгейлеп оқыту, ғылыми-ізденіс қабілеттерін қалыптастыру. Өйткені, ХХІ ғасыр - білімділер ғасыры. Ендеше бізге

ой өрісі жоғары дамыған, зерделі, жан-жақты парасатты ұрпақ керек екенін бір сәтте естен шығармағанымыз жөн.

Әдебиеттер тізімі

1. Г.В.Бурменский, В.М.Слуцей «Дарынды балалар».
2. А.Иманғалиев «Дарынды дамыту – ұстаз парызы».
3. Н.С.Лейтес «Дарынды оқушылардың психологиясы».
4. А.Матюшкин «Концепция творческой одаренности». «Вопросы психологии» №6.

ӘОЖ 37

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ТҮРЛІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМУ

Касенова А.М.

«№27 орта мектебі» КММ, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: elerki@mail.ru

Коммуникативтік құзыреттілік дегеніміз не? Яғни, «коммуникативтік құзыреттілік» (латынның «comperere» -қол жеткізу, сәйкес келу, сөзінен шыққан) – қажетті тілдерді, қоршаған адамдармен және оқиғалармен әрекеттестікте болу тәсілдерін білуді, топта жұмыс жасау дағдыларын, ұжымдағы әр түрлі әлеуметтік рөлдерді меңгеруді қамтиды. Ғалым Ф.Ш.Оразбаева «коммуникация» термині туралы былай тұжырымдайды: «коммуникация» сөзінің негізгі мазмұны жалпы қарым-қатынас, араласу, хабарласу, байланыс деген сияқты мағыналарды білдіре келіп, адамдардың тіл арқылы сөйлесу процесін, тілдесу ерекшеліктерін, тілдік әлеуметтік мәні мен қоғамдық қызметін, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, өзара түсінушілікті көрсетеді.

Коммуникативтік құзыреттілік өз ана тілін және басқа тілді білудегі қабілеттілігін қарастырады. Ол құрамына **қарай 5 негізгі бөлікке бөлінеді:**

1. **Грамматикалық құзыреттілік;**
2. **Социолингвистикалық құзыреттілік;**
3. **Дискурсивті құзыреттілік;**
4. **Стратегиялық құзыреттілік;**
5. **Социомәдениеттік құзыреттілік.**

Грамматикалық құзыреттілік – тіл ережелерін білу.

Грамматикалық ережелерді оқыту мақсатында сабақта сызбаларды, кестелерді, деңгейлік карточкаларды, тестерді және интерактивтік тақтаға арналып жасалған флипчарттарды қолдануды тиімді деп санаймын. Өйткені, оқушылар жаттығулармен жұмыс істей отырып, грамматикалық тапсырмаларды жүйелі түрде орындайды. Мысалы: тыныс белгілерін дұрыс қою, түсіп қалған әріптерді табу, сөйлемдерді дұрыс айту және қазақ тілінен орыс тіліне, орыс тілінен қазақ тіліне аударғанда мағынасын дұрыс түсініп, жеткізе алу. Мұндай әдісті қолдану оқушыларға қазақ тілінің грамматикалық құрылымын меңгеруге мүмкіндік береді.

Сабақта сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі ережесіне жиі көңіл аударамын. Бұл оқушылардың сөйлемді дұрыс құра алу біліктіліктерін дамытады.

Социолінгвистикалық құзіреттілік – мәтіндердің шығу және танып білу үрдістерін меңгеру.

Бұл тыңдалым арқылы басқа адамның (мұғалімнің немесе оқушының) тілін ұғу болып табылады.

Дискурсивті құзіреттілік - айтылымдардың құрылым ережелерін меңгеру.

Оқушылар дұрыс сөйлем құрып, өз ойларын дұрыс жеткізуге үйренеді.

Коммуникативтік қатынастың мақсаты ауызекі сөйлеу және жазба тілдерін дамыту.

Стратегиялық құзіреттілік - әңгімелесуші адаммен байланыс ережелерін білу және қолдану. Бұл - диалог құру және оны жалғастыру шеберліктері.

Социомәдениеттік құзіреттілік – тілді тасымалдаушы, қолданушы – халық мәдениетін білу.

Оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту үшін жүргізілетін жұмыс түрлері төмендегідей:

- Сұрақ – жауап (мұғалім мен оқушылар)
- Диалог (оқушы мен оқушы, мұғалім мен оқушы)
- Қатысым (мұғалім мен оқушылар, оқушы мен оқушы, мұғалім мен оқушы)
- Жазылым (тақырыпқа байланысты мәтінмен жұмыс).

Бұл жұмыс түрлері коммуникативтік құзыреттіліктің алашқы баспалдағы болып есептеледі. Себебі, бұл жұмыс түрлерін барлық сабақта мұғалім мүмкіндігінше қолдана алады. Коммуникативтік құзыреттілікті дамыту үшін жүргізілетін жұмыс түрлері оқушылардың

- Қатысым және жазылым қарым – қатынасын қалыптастыруға
- Сөйлеу тілін дұрыс меңгеруге
- Жеке тұлғаның құзіреттілік қатысымдылығын жүзеге асыруға ерекше ықпал ететінін көруге болады.

Өйткені, осыған байланысты әдіскер - ғалым Ф.Ш. Оразбаева қатысымдық әдістің өзіндік белгілерін көрсете отырып, оған мынадай анықтама береді: «Қатысымдық әдіс дегеніміз – оқушы мен оқытушының тікелей қарым – қатынасы арқылы жүзеге асатын, белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен әдістемелік категорияларына тән басты белгілер мен қағидалардың жүйесінен тұратын, тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыратын әдістің түрі». Осылайша мұғалімнің оқудағы құзіреттілікке бағыт – бағдар беруі оқушылардың ой-қорытынды жасауына, өз ойын айта білуіне, оны күнделікті өмірде пайдалана білуіне көмегін тигізеді. Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуде коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастыру – заман талабы. Сабақ үстінде коммуникативтік құзіреттілігін дамыту мақсатында жұптық, топтық жұмысын да пайдалану жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпы орта білім беру стандарты, 2010.

2. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. - Алматы, 2004.

3. Жалпы білім беретін мектептің 5,9-сынып мұғалімдеріне арналған оқыту әдістемесі, А.Қайырбекова, Қ.Барақова, Алматы: «Атамұра», 2004.

4.Құдайбергенова Қ.С. Құзырлылық амалының негізгі ұғымдары. Алматы.

УДК: 372.881.111.1

ENGLISH FOR SPECIAL PURPOSES OF ITS TEACHING AS A SUBJECT OF RESEARCH AND TRAINING

Kaharman Yernar

S. Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

The main purpose of this study is to identify and consider a special kind of ESP (English for Specific Purposes) - English for special purposes, in particular, English for special purposes of its teaching. Accordingly, within the framework of this article, our tasks include a review and analysis of existing definitions of this term, rethinking and clarifying the title and content of the English-language term, as well as the introduction of an appropriate Russian-language term-analogue.

"English for Teaching", "English for special learning purposes", "English for Teaching purposes" and similar definitions in meaning. Then, using the methods of thematic diachronic and comparative analysis, the development of scientific ideas about the object of research was modeled, the main approaches to the definition of the English language for special purposes of teaching it were determined and their own definition of the specified term was modeled. A similar methodology of theoretical analysis has been used with similar goals before, including in the works cited in this study [12; 13; 15]. Thus, the first mention of the English language for special purposes of its teaching, we find in the textbook work of T. Hutchinson and A. Waters [13, p. 17], where the authors, structuring various areas of the English language graphically for special purposes, placed on a common tree-like scheme and such a concept as "English for Teaching" or, if translated literally – "English for teaching". It is noteworthy that in addition to the drawing in the book by T. Hutchinson and A. Waters, this "branch" of the English language for special purposes is not commented on in any way. Moreover, it remains unclear whether language teaching is meant in this case, or whether this branch also concerns other areas of pedagogical communication.

Then, already in 1998, speaking about the creation of language courses for future teachers of English, D. Richards emphasizes that in this situation we are dealing with a special case of LSP (a language for special purposes), which is not described in detail in the scientific literature [15, p. 18].

Nevertheless, isolated attempts continued to be made in the foreign methodological community to define the concept of EFT (English for Teaching). One of the definitions is as follows: "... the necessary skills that a teacher needs to prepare and conduct a lesson in accordance with the English language curriculum (usually based on state standards) in a way that is recognizable and understandable to other people who speak this language." As you can see, the main focus is on theoretical (methodological) training, while there is not a word about any specific professional and communicative skills of the teacher. From our point of view, this definition is rather dotted, it hardly helps to clarify the specifics of this phenomenon.

We emphasize that today in the domestic scientific sphere there is still no established adequate Russian-language translation or equivalent term corresponding to this variety of language for special purposes. We pay special attention to this fact due to the fact that the literal translation of the term "English For Teaching" can be misleading, because it can involuntarily cause associations with the abbreviation EMI (English as a Medium of Instruction - English as a means of teaching), which is fundamentally wrong. In order to avoid terminological confusion, we will distinguish between these two concepts. We adhere to the opinion of E. N. Solovova, who draws a kind of dividing line between EMI and ESP, and emphasizes that in the case of EMI, "English is not the purpose of teaching, but simply acts as a working language," while in the case of ESP, despite the fact that the training is conducted in English nevertheless, the language itself is at the center of the study, or, more precisely, "... the study of language specifics in a narrowly focused area, as a rule, related to the student's professional activity (present or future)" [9, p. 145].

Despite the small number of publications on this topic, a team of American scientists in a recent study also uses the term EFT (English- For-Teaching), by which they understand one of the forms of the English language for special purposes; in addition, EFT, in their opinion, is both knowledgeable ("knowledge-for-teaching"), and a language construct ("classroom language"), with which we quite agree [12]. In addition to this, the authors distinguish and limit EFT to three functional spheres:

- managing the classroom;
- explanation of the educational material (communicating lesson content);
- assessment of students and providing them with feedback (assessing students and giving them feedback) [Ibid., p. 34].

If the content of the theoretical part of this construct is more or less clear, since it is provided with knowledge in the field of teaching methods of a foreign language, then some questions arise regarding the second part. As you can see, in it American scientists refer to such a term as "classroom language" (the language of communication in the classroom). We believe that caution should also be exercised here, because it can mean not only the teacher's speech, but also the speech of students during foreign language classes. Accordingly, in order to avoid misunderstandings, it seems logical to rely on the more specific term "teacher talk" (teacher's speech).

This term is fixed in the dictionary describing concepts from the field of teaching foreign languages and applied linguistics, where it means "the type of language that teachers use in the learning process" [15, p. 588]. Over the past three decades, the concept of "teacher talk" has attracted the attention of many scientists, for example, K. Lindholm-Leary (2001), P. Sidhouse (2004),

R. Ellis & Barkhuizen (2005), T. Wright (2005), etc., however, their research focuses on the features of speech interaction in the classroom and speech interactions between teachers and students. The British linguist R. Ellis believes that the teacher's speech (teacher talk) is a kind of special language that teachers/teachers use in the classroom when they address students who learn this language. [11, p. 145]. J. Sinclair and D. Brazil defines teacher's speech as a language that is used in the classroom to indicate to students the course of further actions, explain how to complete certain tasks, and check to what extent students have understood what they need to do. C. Krashen understands by this term the language used in the class, which accompanies exercises and tasks, as well as explains their implementation within the framework of learning a foreign

language, and is used to manage the class [14]. As you can see, one of the significant disadvantages of the above definitions is the ambiguity of using the term "language" when defining this concept. Thus, in order to bring some clarity and avoid terminological discrepancies, in our research we rely on the fundamental works of the scientific school of the Faculty of Philology of the Moscow State University named after M. V. Lomonosov in the field of English for special purposes, and therefore we will adhere to the terminology that has been used in key works on the topic by such authors as N. B. Gvishiani, A. I. Komarova, I. M. Mamidova, T. B. Nazarova, etc. Thus, A. I. Komarova, speaking about the English language for special purposes, uses the formula "a functional variety of the English language" or "a special variety of the language with pronounced categorical (conceptual and pedagogical) activities. In addition, today there is a need to create and test in practice a model of the English language for pedagogical purposes. Despite the absence of a large number of materials devoted to ELTP, numerous studies in the field of English for special purposes are highly likely to help in the creation and development of a training model for future language teachers.

Of course, this functional variety of the English language has its own distinctive features and linguistic features that are of interest to all-party study. Thus, the prospect of further research direction is the description and stratification of the layer of professionally-oriented vocabulary used in this field (some attempts have already been made by the authors in recent works [2; 3]), a description of the use of specific grammatical structures, special discursive constructions and speech moves, as well as highlighting a list of typical professionally-oriented situations and corresponding communicative tasks.

Finally, another point of our research is the creation of a special language course for future applicants within the framework of the English language for special purposes, more precisely, its special variety - ELTP.

References

1. Galperin I. R. *Ocherki po stilistike angliiskogo yazyka [Stylistics]*. Moscow, 2012. 462 p.
2. Gushchina Y. A. [Professional lexical competence of a language teacher: revising the concept]. In: *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 19. Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikatsiya [Bulletin of Moscow University. Series 19: Linguistics and cross-cultural communication]*, 2020, no. 4, pp. 191–197.
3. Gushchina Y. A. [Selecting professionally-oriented vocabulary for pre-service English language teachers: the essential ELT word list]. In: *Rema [Rhema]*, 2021, no. 4, pp. 119–140.
4. Ershova T. A., Korenev A. A. [Integrated Reading and Writing Tasks for the Development of Trainee Teachers' Professional Communicative and Cognitive Skills]. In: *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 19. Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikatsiya [Bulletin of Moscow University. Series 19: Linguistics and cross-cultural communication]*, 2016, no. 1, pp. 159–168.
5. Komarova A. I. *Yazyk dlya spetsial'nykh tselei (LSP): teoriya i metod [Language for specific purposes (LSP): theory and method]*. Moscow, Moscow Association of Practitioner Linguists Publ., 1996. 193 p.
6. Korenev A. A. [Language teacher's professional communicative competence: language for specific purposes of teaching]. In: *Inostrannyye yazyki v shkole [Foreign languages at school]*, 2016, no. 1, pp. 55–60.

7. Korenev A. A. Makarycheva A. A. [Formulation of tasks as a professional and communicative skill of future teachers]. In: Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 19. Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikatsiya, [Bulletin of Moscow University. Series 19: Linguistics and cross-cultural communication], 2017, no. 4, pp. 138–145.

8. Korenev A. A., Mikhailova A. M. [English teacher's professional communicative competence in the classroom: description and development]. In: Inostrannye yazyki v shkole [Foreign languages at school], 2019, no. 3, pp. 16–28.

9. Solovova E. N., Kozlova Z. N. [Global phenomenon “EMI” – English as a means of learning]. In: Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Problemy vysshego obrazovaniya [Bulletin of Voronezh State University. Series: Problems of Higher Education], 2017, no. 4, pp. 144–149.

10. Tareva E. G., Vikulova L. G. [A foreign language teacher speech culture as the basis of pedagogical proficiency: an analytical review of the 20th all-Russia conference proceedings on the topic “Pedagogical discourse: the quality of teachers speech” / Moscow, March 27–29, 2020)]. In: Inostrannye yazyki v shkole [Foreign languages at school], 2020, no. 8, pp. 65–69.

11. Ellis R., Barkhuizen G. Analyzing Learner Language. Oxford, Oxford University Press, 2005. 416 p.

12. Ellis R. Understanding second language acquisition. Oxford, Oxford University Press, 2015. 376 p.

13. Freeman D. English-for-teaching: Rethinking teacher proficiency in the classroom. In: ELT journal, 2015, vol. 69, no. 2, pp. 129–139.

14. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: a learning centered approach. Cambridge, Cambridge University Press, 1987. 183 p.

15. Krashen S. Second language acquisition. In: Second Language Learning, 1981, vol. 3, no. 7, pp. 19–39.

16. Lindholm-Leary K. Dual language education. Bristol, Multilingual Matters, 2001. 384 p.

17. Richards J. C. Beyond training: Perspectives on language teacher education. Cambridge, Cambridge University Press, 1998. 228 p.

18. Richards J. C., Schmidt R. W. Longman dictionary of language teaching and applied linguistics. London, Routledge, 2013. 658 p.

UDC 81'234=111

COGNITIVE AND PRAGMATIC ASPECTS OF SPEECH ACTIVITY EVALUATION IN DIALOGUE

Kim Ginam, Kapysheva G., Larionova I.

NAO «East Kazakhstan University after S. Amanzholov»,

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

kingiman@mail.ru; gulnarkapysheva@mail.ru; cotedazur.riviera@mail.ru

In this article the author investigates the problem of cognitive and pragmatic aspects of speech activity evaluation.

Keywords: educational programs, assessment, language education programs, textbooks

Evaluation is rather problematic subject of study for research linguistic due to two main reasons. Firstly, in linguistics the dominant position is taken by analysis features of conceptualization of the objective world in the mind as a purely rational human (individual) eludes influenced by the emotional sphere. In connection with this act of communication (including the level of spontaneous dialogue speech) we studied primarily rational mechanism of regulation of interpersonal relations. Secondly, the evaluation is a priori psychological phenomenon, and characterized by inner world of the individual speaker, which is not always manifested in appearance, and therefore difficult to study, including because of its unpredictability and inconsistency of manifestation.

In linguistics, there are usually separate studies of denotation and connotation acts of linguistic sign, and the spontaneous dialogical process is seen as a purely informational exchange made by denotative component of the linguistic sign without due regard to the evaluation component (N.A Bagdasarova, M.A. Goncharov). Conversation analysis focuses primarily on the study of "communicative surface" of spontaneous communication, eliminates involvement in the study of internal psychological processes that underpin inter-connected intentions of interlocutors, cognitions, actualized in their background knowledge and evaluation implemented at the moment. As a result, estimation is not always integrated into the system of theoretical formulations.

Spontaneously generated dialogic situation is a priori explicit communicative medium/indirect expression evaluation content as interlocutors exchanged individually oriented information reveal our unique daily experience of being in a certain emotional state. Evidence obtained during exchanging dialogic replicas, in turn, are discussed further with other interlocutors, who also make appraisal reports, give the results of its least value judgments. In other words, the dialogue appears effective mechanism of simulation evaluation. The individual realizes appraisal report, improving its axiological activity in emotional dialogue with stakeholders [1].

Pragmatic study of axiological component of dialogue interaction involves an analysis of how the actual linguistic tools that are utilized in the construction of the speaking subject judgmental and external extralinguistic situation in which appraisal statement is implemented. The last aspect of the analysis is presented as important to dialogical statements that initiate negative estimate because accounting communicative conditions, role status interlocutors, the nature of their interpersonal relationships determines the current perception of a replica as an evaluation or, on the contrary, the impossibility of such an interpretation.

Estimated interpretation of information is realized in the mental act. Evaluation of activity as a result of thinking structured consciousness, cognitive converted to structures that after contact moves in long-term memory. As a consequence, the dialogic activity of consciousness speaking subject begins to operate not only relevant knowledge. As part of the consciousness gradually formed an integral picture of the world of values, which determines the speaker's verbal behavior of the subject. This kind of model of the world in the process of dialogic activity with different interlocutors constantly modified. Recognizing the role of evaluation in processing information and formation of picture of the world, we attribute it to the subjective categories of human thought and consciousness.

The problem of objective evaluation of the implementation of models of situations and events and hypothetical situations in unison communication involves an analysis of

the implementation of the model evaluation dissonant in communication, and the identification of the model implementation in the process of assessing the language game and model generation metaphorical assessment at the conceptual integration [1].

In dialogic communication there released three models of expression evaluation event or situation. By the degree of frequency in the analyzed type of communication it can be summarized as follows: 1) the retrospective model (43.7% of cases); 2) explicit models (32.3% cases); 3) predictive models (24.0% cases).

Also we found examples in which the model is to assess the situation (event) includes a predicate predictable on explication assess the situation (event), and the situation (event) entered after updating the value of the predicate evaluation. Unlike model with projected estimates, in this model, a predicate expressing estimation, and assesses the situation perceived as a syncretic phenomenon modeled by speaking into a single semantic and connotative whole. In this respect to assess the situation turns out to be dependent on implementing evaluation [1].

In the presented model predicate (X) introduces assessment of predictable, as is the case in the model with the projected estimate simulated situation (T) is formulated destination so as is the case in the model explication situation/event. Predicted estimates, speaking, actualized in the final part of the syntactic construction, both components (A) and (T) at the same time form a single syncretic unit. This character of interaction predicates evaluated and assessed the situation is reflected in the fact that the last component in syntactic plan is dependent on the first component. In other words, an integrative model of the object evaluation appears amalgam forecast model and explication assess the situation/event.

At the level of dialogic communication between the choice of (1) a predicate for modeling appropriate assessment of the situation (event) and (2) explicit formulation to assess the situation after the predicates evaluation found the opportunity (3) formulating and assess the situation in one integrative syntactic part [2].

We should also consider as a dialogic speech, as the construction of a hypothetical situation which makes communicating comic perlocutionary effect. This creativity as a way of implementing an objective assessment of the situation is usually improvisational character, is a sphere one or both of them. Our observations show that the method is implemented on a specific evaluation model, which has following implementation phase, predefined contextual parameter: 1) initiation of hypothetical judgments; 2) verbal / non-verbal support (recognition) of the judgment partner dialogical interaction; 3) the construction of an imaginary (virtual) world of communication; 4) Completion of speech influence on the world of emotions and companion associated with the initiation of a hypothetical judgments with comic effect, updated assessment of the objective situation or indirect way.

As part of dialogic communication structural and pragmatic design process hypothetical situations motivated this form of communication, affect the scope of imagination interlocutors [2]. Exploring this area, D. Tannen delineates the dialogic and monologic actualization category imaginable. Dialogic means imagined characteristics of the speaker, the level of awareness they discussed the situation of self-reflection. Actualization refers to an imaginary sphere of discourse analysis. In connection with this

category or imaginary optimizes difficult interaction between participants of communication, according to the accepted style of interaction.

The process of presentation the event narrative largely cognitive consciousness reacting interlocutor, his reaction to narrative. As evidence collected by us material actual phase recognition hypothetical judgment by reacting potential can be realized in two ways:

- Initiation signals approval of hypothetical judgments by non-verbal reaction (smile, laugh);
- Expansion of the content of this judgment by subsequent clarifications by reacting companion (usually having some character).

The term "signals approval" we borrowed from the work of H. Sachs, analysis of speech genre joke. In this paper, under the "signals approval" means a range of discursive nonverbal means, responsive elected interlocutor in manifestations of his reaction to a joke

When reacting the source signals we updated by the endorsement at judgment contained in the originating replica, the initiator of communication, usually extends this situation by new facts in his dialogical replica. Signals approval, expressed companion, become a stimulus for this destination willingness to listen to the continuation of a hypothetical situation, the more that hypothetical in spontaneous communication becomes a humorous character. However, signals approval may indirectly express evaluation of the simulated target a hypothetical situation [2].

Signals expressed responsive interlocutor, mark the end of the phase of approval of a hypothetical judgment. If this proposition receives spontaneous dialogical communication logical continuation, the ability to exercise one of the following passages of dialogue:

- The author of a hypothetical judgment in a subsequent replica implements another hypothetical proposition;
- Interlocutor responds after approving reaction logically hypothetical proposition;
- With three companions: listen to the interlocutor logically hypothetical judgments, presented the initiator of communication, after reacting interviewee expressed approval for this proposition.

Responsive to the source after the initiation of a hypothetical judgment may respond with silence, without expressing thus marks the approval of this judgment. In this case, the implementation model of a hypothetical judgment the purpose of expressing an objective assessment of the situation is moving from Phase 1 to Phase 3, i.e. designing a virtual, imaginary world [3]. The final phase involves the simulation of hypothetical judgments are three ways to implement: the contemplation of a surreal situation, the sudden cessation of its deployment or shared laughter. Calling a friend to contemplate hypothetical situation sender at the same time makes an estimate of the actual situation, relevant to this dialogic communication.

The collected factual material suggests that when in dialogue speech is realized with affective statement implicitly negative estimated value, this statement is interpreted as disapproval of the listener object speech. Dissonant nature in this case becomes apparent, despite the fact that the replica does not express the speaker's negative attitude to the subject of the question. In the dialogic communication - with the development of dialogical activity speaking - there is increased expression of disapproval of the object language.

In order to explain the phenomenon to imply the relationship of the speaker to the other party once again turn to the theory of evaluation of the interlocutor, namely to its aspect, which is directly related to expressed values the process of dialogic interaction interlocutors not only relevant information. As a rule, they give affective contours of what is the subject of the conversation, in varying degrees logical emphasis on the nature of the relationship with the partner communication, display a sense of intensity, evaluation senses. These features dialogic communication pronounced in stylistic transformations of language material, including language game. It is noted that the scope of creative communication activity of the speaker and the listener fall, in particular, the model of building words, namely the transformation of their speech, in which there occasionalisms, the value of which can easily deduced from the context of the current communication.

Marked stylistic transformation models suggest a deliberate play on words that attention on estimated interlocutors sense, since violate common usage model of building and sustainable form units. When updating the assessment of meaning such models involve usually of secondary importance producing form, resulting in spontaneous "invent" occasional words, the transformation of phraseological adhesions (idioms), whose values are in current communication clarifies relevant evaluative meanings. Stylistic means of language form a potential source for creativity interlocutors in dialogic communication. It is obvious that this form of art is different manifestations of spontaneity [3].

At the heart of our research model generation metaphorical evaluation process of conceptual integration is the following hypothesis: to the metaphor used in the evaluation of spontaneous dialogical communication in a comic function, it is necessary to note was focused on two (or more) input spaces. This process, in turn, metaphor provides participants with the opportunity to emphasize the boundaries of communication between these spaces, to submit additional comments on their dissimilarity.

Model of conceptual integration in the process of generation of comic sense involves conventional metaphors input space. In the subsequent course of communication result activated interlocutors in order to enhance the comic. Analysis of dialogic speech made under this chapter showed that the estimated metaphor becomes a comic effect, generates laughter participants to communicate when their attention is focused on two concepts involved in modeling metaphors

Speaking subject intentionally or unintentionally - separates the domains that are for this metaphor, emphasizing the diversity of these domains. Similarly, a voltage between the two introductory, denoted their boundaries, which in turn leads to the comic. In the dialogic form of communication is also observed processes metaphor: the sides, appealing in a subsequent course of the dialogue to one of the input space, "destroy" conceptual integration, during which formed a metaphor. In other words, in communion reverse process of conceptual integration.

The study showed that from a variety of linguistic means judgmental depends on the state of the current focus interlocutors focuses on information about the specific objects of the external world, they are important pragmatic and cognitive characteristics between data objects, which, in turn, take interactions strong position (i.e., the subject of discussion). Sense when implementing the assessment value and meaning appears product of a strong correlation between linguistic consciousness and behavior of interlocutors. In this regard, manifesting at the level of implementation of its speech language awareness,

interaction partners tend to actualize the meaning and emotive content that is exclusively for a specific dialogic interaction.

Ongoing evaluation of the dialogue are manifested not only caller's voice, but also their attitudes and cultural realities, effective for the social community of the true judgments. With this perspective, the analysis of dialogue is interpreted as such a sphere of in which important creative interpretation of this interaction process. Incoming destination decodes statement in varying degrees, tying him with his life and ideological positions, trying to understand the reason speech influence. However, listening subject determines the fact initiated as saying "fit" in the emotional background subsequent dialogic interaction. In other words, in the language of the dialogue manifest such pragmatic as I, my friend, the estimated ratio. In this case, the ratio of the estimated transform myself and others, rather than manifesting their immanent connection as otherwise forming a unity which in the current context of communication forms a dialogic space evaluative sense of being [3].

The main form of pragmatic mutual participation easy communication, presents modeling of verbal images. The first interviewee describes the way proposed in the verbal shell of his remarks, the second recreates the source and interpret the image in order to current valuation information, additions and detail. Pragmatic power of the image in the evaluation of communicating meaning, as well as the emotions based on its ability to connect to the listener's consciousness in cognitive other images emerge in reflecting fragments of the objective situation. Game implementation models estimates evident when initiating judgment, which does not reflect the real interlocutors experienced and fully relates to the field of the imaginary, virtual, currently easy communication. Event-filled hypothetical judgments predetermined situational context interaction.

Modeling of a hypothetical judgment, which usually has a comic character, is a ritualized joint interlocutors that performs a variety of functions cultural, and interpersonal character. During this simulation usually update their historical and cultural knowledge, which are the basis of assessment of the real situation. As a result, communication becomes unison character.

It is also necessary to consider the problem of how to communicate contribute to interactive increase/decrease evaluation in the dialogue that reveals the problematic nature of verbal interaction. Observations suggest that in such communication participants tend to implicitly express their attitude to the subject of the speech and the person that enhances the emotional intensity of the interaction. In other words, in the process of solving a problem through spontaneous nonverbal dialogue estimate, expressed implicit way, depending on the context of communication helps increase / decrease part of this communication [3].

According to the observations, with dissonant communication interlocutor responds largely involves affective statements and opinions than the initiator of the dialogue. The latter, in turn resorted to the statements containing high - positive or negative - site assessment of speech.

We have investigated the interaction between the estimated and generated by this metaphor comic effect. It was, in particular, it was found that the phenomenon of duality and tension between the boundaries of the input spaces are key how the estimated metaphor creates a humorous effect in the dialogic communication. In the scientific literature, linguistics, it was noted that in order to have the text read comic acquired, it is necessary that in this text overlap and simultaneously contrasted two scripts.

In modern linguistics there remain a number of topical issues related to the need to study the implementation of evaluation models communication in terms of their relation to the various types of external to their actualization systems (type of speech and cognitive thinking their professional activities ethnolinguistic culture, etc.). All this is undeniable and deeper perspective of their research

Литература

1. Федоренко, А.К. Особенности выражения экспрессивности в репликах мужчин и женщин. Вопросы социально-гуманитарных наук: научно-практический журнал. - Ростов н/Д, 2019. - № 1-2, 9.

2. Бойко, А.К. Обоснование дискурсивного подхода к осмыслению лингвокультурологических особенностей поведения мужчин и женщин. Язык. Коммуникация. Образование: Ученые записки Ростовского государственного экономического университета «РИНХ». Вопросы лингвистики. - Ростов н/Д, 2021. - Вып. 10.

3. Лазарев, В.А. Диалогическая коммуникация в аспекте оценочной деятельности собеседников. Актуальные направления научных исследований XXI века: теория и практика: материалы Международной заочной научно-практической конференции. - Воронеж: ВГЛА, 2022. - № 1, 6.

ӘОЖ 502/504:37.09

ТІЛДІК КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК

Кинолбаева Р.С.

«15 Орта мектебі» КММ, Өскемен қ., Қазақстан

Сөйлеу әрекеті - бұл тіл үйренудегі маңызды да күрделі әрекет. Оқыту процесінде оның компоненттерін (оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым, тілдесім) қалыптастыру тілдік қарым – қатынасты қамтамасыз етеді. Ал тіл үйренудегі нәтиженің өзі осы тілдік қарым – қатынасты меңгеріп, іске асыра білуден көрінеді. Бүгінде осы сөйлеу әрекетінің ғылыми теориялық негізі жасалғанымен, мектеп тәжірибесінде оны қалыптастыруда айтарлықтай қиындықтар байқалып отыр. Осы орайда әдіскер ғалымдар мен мұғалімдер тарапынан оқытудың тиімділігін арттырып, оң нәтижелерге қол жеткізуге көмектесетін тиімді іс – тәсілдерді қолданудың берері көп. Ондай әдістердің түрі – оқушылардың тілге деген қызығушылықтарын арттырып, өз қажеттіліктері үшін үйренуге ынталандыратын, ізденуге, шығармашылықпен жұмыс істеуге жұмылдыратын интерактивті әдістер.

Ғалым Ф.Оразбаева: «Қазақ тілін оқытуда әр түрлі амалдар мен жолдар қолданылғанымен, әр оқытушы үшін ең ұтымды, ең пайдалысы – оқушының қоғамдық ортада пікір алмасуын, адамдардың түсінісу қажеттілігін өтейтін, басқа ұлт өкілдері үшін, қазақ тілінде сөйлесе білуді қамтамасыз ететін түрі. Бұл саладағы еңбектің ең әділ таразысы – оқытылған сабақтың, үйретілген тілдің нәтижесі», - деп жазады [1; 141-142].

Қазақ тілі сабақтарының нәтижесі тіл үйренушінің қазақ тілін сөйлеу әрекетінде қолдана алу мүмкіндігінен көрінеді. А.Байтұрсынұлына жүгінсек: «Тілді қолдана білу деп айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді және сол сөздерді сөйлем ішінде орын-орнына дұрыстап қоя білуді айтамыз» [2; 349]. Қазақ тілін қолдана алу мүмкіндігі қазақ тілін үйренудің соңғы мақсатты нәтижесіне айналады. Оқушының қазақ тілін оқып-үйрену арқылы дүниетаным шеңберінің кеңеюі, қарым-қатынас мүмкіндігінің артуы, жинақтаған білімі мен қалыптастырған білік, дағдысын сөйлеу әрекетінде қолдана білуі оның тілдік құзыреттілігінің деңгейін көрсетеді.

Ғалым Қ.Қадашева: «Меңгеру дегеніміз – білімді алудан, дағдыларды қалыптастырудан, біліктілікті дамытудан, түсіну, есте сақтау, практикалық тұрғыдан қолдану сатыларынан тұратын танып-білудің формасы. ...Меңгеру – үйрету мен үйренудің нәтижесі», - дей келіп, тілді толық меңгеру үшін тіл үйренушінің тілдік құзыреті, коммуникативтік құзыреті, әлеуметтік-мәдени құзыреті жоғары дәрежелі болуы тиіс екендігін айтады [3; 76].

Педагогика ғылымында құзырет, құзыреттілік ұғымдары әлі тұрақтала қоймаса да, әлі нақты анықтамасы болмаса да, категория ретінде өзінің берік орнын алып үлгерді. Латын тілінен келген «Компетентность (лат.competentia – құқылы тиесілік) термині бір нәрсе жайында өзінің дәлелді, абыройлы пікірін білдіре алатындай білімді меңгеру, бір салаға қатысты хабардарлық, беделділік деген мағынаны білдіреді. Competence - беделді тұлғаның нақты шарттарда белгілі бір іс-әрекеттерді жасай алуының заңдастырылған мүмкіндігі, *өкілеттілік шеңбері*. Осыдан келіп, (competens - тиесілі, лайықты, мүмкіндігі бар) – өзінің білімі мен өкілеттілігі тұрғысынан шешім қабылдап, пікір білдіре алатын белгілі бір саланың білімді, білгір маманы» [4; 149].

«Компетенция (лат. Competere – дегеніне жету, үйлесіп келу, талапқа сай болу) – 1) белгілі бір тұлғаның сол салада жақсы танымы, тәжірибесі, хабардарлығы бар мәселелер шеңбері; 2) біреудің, белгілі бір органның немесе лауазым иесінің өкілеттігі шеңбері [4; 196].

«Компетентность человека имеет форму вектора акмеологического развития, а компетенции есть некоторые внутренние, потенциальные, скрытые психологические новообразования (знания, представления, алгоритмы действий, система ценностей и отношений), которые затем выявляются в компетентностях человека, что определяет компетенции как актуальные компетентности, возможность их дальнейшего проявления в качестве компетентностей» [5; 178].

Тілдік бірліктерді, грамматикалық ережелерді білу арқылы қарым-қатынас жасау, тілдік формаларды дұрыс таңдай алуы, педагог- тәрбиеші үшін тілдік коммуникативтік құзыреттіліктің мәнмағынасы орасан зор, себебі үштілді білім беру жағдайында қарым –қатынас жасау құралы ретінде қазақ, орыс, ағылшын тілдерін пайдалану бәсекеге қабілеттіліктің негізі болып табылады [8, 262 б.]. Сол себепті, өз мамандығының аясында сөздерді дұрыс саптау арқылы қарым-қатынас жасау, ой-пікіріңді толыққанды үштілді жеткізу бәсекеге қабілетті маман үшін қажет. Қарым-қатынасты адамның өмірлік іс-әрекетінің негізгі факторы десек қателеспейміз. Интеллект және ерік, эрудиция және эмоционалды мәдениет тәрбиелілік – осылардың барлығы; және басқа адамдарды түсіну, яғни психикалық

дұрыс бағалау. Екіншіден олардың мінез-кұлық және жағдайына адекватты эмоционалды жауап бере алу, үшіншіден әр адамның өзінің жеке даралық ерекшеліктеріне байланысты стилін, әдіс-тәсілін, формасын таба білу. Қарым-қатынас мәдениетін көтеру үшін, ерте жастан бастап адамның басқа адамға жанашырлық, тілектестік, ортақтастық, мейірімділік қасиеттерін қалыптастыра білу керек [9; 416].

«Тілді меңгерудің жалпыеуропалық компетенцияларының» мазмұндық негізі компетенциялар күрделілену деңгейлері бойынша ШТ оқу деңгейлері жүйесін құрайды және бұл шетелдік білім алуға қойылатын жалпыеуропалық талаптар жүйесін құрайды.

Еуропалық стандарт тілдік құзыреттіліктердің қалыптасуына бірегей талаптар қояды, бұл өз кезегінде деңгейлік оқытудағы оқу материалдары тілдік құзыреттілікті қалыптастыру мазмұнына тілбілімдік құзырет, әлеуметтік мәдени, әлеуметтік лингвистикалық құзырет, дискурсивті құзырет, кәсіби құзырет және стратегиялық құзыреттердің кіретінін айқындап көрсетті.

Тілді жете меңгеріп, ол арқылы байланыс жасап, қарым-қатынасқа түсіп, өзара түсінісу тілдік қатынастың дамуына жол ашады. Оқушының тілдік құзыреттілік деңгейі оның өзін және айналасындағы адамдарды білуі, басқаларды дұрыс қабылдай және бағалай білуі, өзін-өзі басқару мүмкіншілігі, адамдармен дұрыс қарым-қатынасқа түсуі және олардың іс-әрекетіне түсінушілікпен қарауы, қарым-қатынастың вербалды және вербалды емес құралдарын қолдана білуі түрінде көрініс табады.

Әдебиеттер тізімі

1. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі / Ф.Оразбаева. - Алматы: Ы.Алтынсарин ат. РБК, 2000. - 208 бет.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағлымы / А.Байтұрсынұлы. - Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 бет.
3. Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі / Қ.Қадашева. – Астана: Атамұра, 2006. – 240 бет.

ӘОЖ 37

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ЖӘНЕ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТИ

Култаева А.М.

«К. Бозтаев атындағы қазақ-мектеп гимназиясы» КММ, Аягөз қ., Қазақстан
e-mail: kultaeva_aseм_81@mail.ru

«Абай – қазақ халқының рухани қазынасына өлшеусіз үлес қосқан ғұлама ғана емес, ел болуына ұлан-ғайыр еңбек еткен данагер...»

Кемеңгер ақынның ұлы мақсат-мүдделері бізге тамаша әдеби еңбектері арқылы жетті. Абай қалдырған бұл мұралар өз дәуірінің алуан түрлі мәселелерін қамтыды, сол кездегі қазақ қоғамының шын сырын ашты. Абайдың шығармалары – өз дәуірінің келелі мәселелерін реалистікпен суреттейтін, мазмұнға бай, ізгі ойға

толы, шебер тілді көркем туындылар. Абайдың жас кезіндегі көңіл сергітіп, жүрегін жібіткен жылы құшақ кіші пейіл анасы – Ұлжанның мейірімді көңілі, көпті көрген әжесі Зеренің қойыны. Оқу жасына жеткеннен бастап, Абай ауыл молдасында, үйде оқыды. Сегіз жасар Абай өзінің зеректік қабілетімен әке көзіне ілігіп, үміт күтер, ата жолын ақтар бала болар ма деген ой салады. Міне, осы себептен әкесі Құнанбай Абайды Семей қаласына апарып, әуелі Ғабдулжаппар молдаға оқуға береді. Бұл молданың қарамағында екі жылдай оқып, мұсылманша бастауыш білім алады. Бұдан кейін, он жасар Абай, бір басқыш ілгері дәрежедегі, жабық оқу орны, мешіт жанындағы діни медресеге оқуға түседі. Осы медресе имамы Ахметризаның қарауында оқиды. Абай бұл медресе оқуын да меңгеріп, үздік көзге түседі. Абай молдадан оқып жүріп, өз бетімен көп ізденеді. Сол кезде көп тарап жүрген Орта Азия және тәжік, парсы халықтарының ұлы ақындары-Науаи, Низами, Фердаусилер шығармаларымен танысады.

Абай – балалар әдебиетін жасаушылардың бірі және оның ірі өкілі. Баланы оқытуға, тәрбиелеуге көп көңіл бөлген, зор мән берген ақын «Ғылым таппай мақтанба», «Интернатта оқып жүр», «Әсемпаз болма әрнеге» т.б. көптеген өлеңдерінде жастарды оқуға, өнер-білімге, өмірде орнын тауып, жақсы маман болып, халыққа қызмет етуге шақырады.

Мысалы: «Әсемпаз болма әрнеге» (1894) өлеңінде:

Әсемпаз болма әрнеге,-

Өнерпаз болсаң арқалан.

Сен де бір кірпіш дүниеге,

Кетігін тап та, бар, қалан! – деп, жасөспірімдердің ойына қозғау саларлық ақыл айтады, болашаққа жөн сілтейді. Абай мұнда әрбір жас азамат өзіне мақсат қойып, сол мақсатты орындау жолында күш-қайратын жұмсап, әсіре қызыл тез оңатынын түсіндіреді. «Қулық саумақ, көз сүзіп тіленіп, адам саумақ – өнерсіз иттің ісі. Әуелі Құдайға сиынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды, — деп, мамандыққа, өнерге, шаруашылықтың әр жақты жұмыстарына икемді болуды насихаттайды. Қайрат пен ақыл, қажымай-талмай ізденушілік, ерінбеу, еңбек етуадамды ойлаған мақсатына жеткізеді деп кеңес береді. Оңай олжаға тап болуды көздеу – ар-ұяттан безу, еңбексіз күн көруді мақсат ету – азғындықтың белгісі, сондықтан:

Ақырын жүріп анық бас,

Еңбегің кетпес далаға,

Ұстаздық қылған жалықпас,

Үйретуден балаға,- деп тұжырымды ой айтады. «Ұстаздық қылған жалықпас, үйретуден балаға» деп, бала тәрбиелеу ата-аналар алдындағы ең жауапты міндет екенін ескертеді. Балаға қарағанда үлкен адамдардың өмірден көргені мен білгені, үйренгені көп, тым болмаса, соның өнегелі жақтарын жасөспірімдерге үйретіп отыру басты міндетке айналсын деген талаптар қояды. Абайдың өнер-білім мәселесін қамтитын өлеңдерімен қатар, тәрбиелік мәні зор, жастарға үлгі-өнеге болатын қара сөздері де балалар әдебиетінен үлкен орын алады. Ақын «Екінші», «Сегізінші», «Оныншы», «Он сегізінші», «Он тоғызыншы», «Отыз бірінші», «Отыз жетінші», «Қырық үшінші» сөздерінде де халық ағарту мәселесін көтерді. «Екінші» сөзінде қазақ халқының өздері жақтырмайтын, сыртынан, миығынан күліп, мазак

қылып жүрген ноғай, орыс, өзбек халықтарының артықшылығын: егін егу, сауда жасау, өнер үйрену, молдалық, ептілік, қырмызылық, сыпайылық – бәрі де соларда екенін, ал қазақтың олардың құлы, күңі қатарлы жоқ халін ашына айтады. «Сегізінші» сөзінде білім, ғылым, ақылдың болысқа да, биге де, байға да, ұрыға да керегі жоқ, насихат тыңдайтын оларда уақыт та жоқ, керек болса, олар өздері де озық, біреуге үлгі, ақыл беруге сайланды ғой, ал күнін көре алмай жүрген онша-мұнша қоңыршалар байға-биге керек емес ақылды тыңдап қайтсін деген ақын туған халқының надандығына налиды. Абай творчествосынан ерекше орын алатын ендігі бір үлкен тақырып – оның ағартушылық идеясы. Абай – өнер-білім, тәлім-тәрбиеге ерекше көңіл аударған, ұлы ағартушы ақын. Абайдың табиғатты суреттеп жазған бір топ өлеңдері тек түр жағынан ғана емес, мазмұны жағынан да өзгеше. Ол өлеңдерінде ақын еліне, жеріне шексіз сүйсіне отырып, өмір шындығын кеңінен қамтып көрсетеді. “Желсіз түнде жарық ай”, “Қыс”, “Жаз”, т.б. өлеңдерінде жыл мезгілдерінің әрбір кезеңін қазақ аулының өмір тіршілігіне қабыстыра суреттейді.

Жазу өнерінің қарапайымдылығы мен табиғилығы жағынан Абайға ешкім тең келмейді. Ол қазақ сөзін ұстартып, әдеби тілдің негізін салды. Дүниежүзі әдебиетінің озық үлгілерінен нәр алды. Адам өмірін мағыналы етуді, ақылға, еңбекке сүйеніп өмір сүруді, жамандық жасамауды, адамгершілік сақтауды өз ұрпағына өсиет етті.

Әдебиеттер тізімі

1 Есім Ғ. Абай туралы философиялық трактат. Алматы: Қаз ақ университеті, 2004. - 83 б. 35.

2 Абайтанушы ғалым М.Мырзахметовпен сұхбат Д.Сейітжанұлы, «Үш қиян» <http://ushkiyan.kz/>.

УДК 372.882

ЭФФЕКТИВНЫЕ ПРИЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Кумашева Д.А.

Научный руководитель: Радченко Н.Н., к.п.н., асс.профессор

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Казахстан

e-mail: dinakumasheva_23@mail.ru, radchenkon76@inbox.ru

Чтение – один из основных источников знаний. Независимо от того, кем станет маленький гражданин в будущем – врачом или фермером, бизнесменом или юристом, педагогом или водителем трамвая, он должен уметь быстро оперировать большим количеством информации, среди всего выбирать основное, самое ценное, а значит, быть настоящим читателем.

Чтение как предмет в начальных классах – это система учебных занятий, которая обеспечивает развитие навыков сознательного, правильного, быстрого, выразительного чтения, сообщения детям знаний о природе, обществе и осуществления воспитательных задач. В системе занятий по чтению является обязательным сам процесс чтения, беседы на основе содержания прочитанного,

работа над текстом произведения, сопоставление читаемого с наблюдениями за окружающей действительностью и связанные рассказы учащихся в связи с чтением.

Главное место на уроке должно быть отведено чтению и работе над текстом. Работая с книгой, дети учатся понимать содержание произведения, характеризовать образы, мотивировать поступки действующих лиц, выделять главную мысль, устанавливать связи между отдельными мыслями. Классное чтение формирует навыки самостоятельной работы над книгой, которые ученикам надо закрепить во внеклассном чтении. Итак, задача уроков чтения-научить учеников работать над книгой, привить любовь к ней.

Современная школа выделяет ряд ключевых компетентностей, а общим для этих компетентностей является: «умение читать и понимать прочитанное», «умение выражать мысль устно и письменно», «критическое и системное мышление».

Поэтому, чтобы развивать компетентности ученика, надо выработать достаточный уровень темпа чтения и осознания учащимися прочитанного, начиная с первого класса надо работать над развитием читательской компетентности младших школьников. Задача учителя начальных классов, не дать угаснуть читательскому интересу, помочь понять мудрость книги и показать ее необходимость для успешного обучения. Ибо само чтение является одним из основных предметов в системе начального образования, что формирует функциональную грамотность, способствует общему развитию и воспитанию ребенка.

Начиная с первого класса, учитель должен работать над развитием навыков техники чтения. Чем раньше ребенок овладеет техникой чтения, тем легче ему изучать все остальные предметы, предусмотренные программой. Ведь известно, что невозможно добиться грамотного письма, если ребенок не научился плавно читать и понимать прочитанное, немислимо научиться решать задачи, поскольку при плохом чтении их текста теряются логические математические зависимости между величинами. Это касается и изучения других предметов. Читать со скоростью взрослого ученику особенно необходимо тогда, когда он заканчивает начальную школу и переходит в средние классы. Тот учебный минимум, которым должен овладеть ученик по истории, биологии, литературе и другим предметам в этих классах, требует, чтобы дети хорошо умели читать не только вслух, но и о себе, в темпе, хотя бы разговорной речи. Иначе выполнение домашнего задания из-за несовершенства техники чтения займет несколько часов, станет тяжелым бременем для учащихся, будет вызывать негативные эмоции, отрицательный результат.

В развитии навыка быстрого и выразительного чтения можно использовать методики Д.Т. Федоренко, В.М. Зайцева, Б.В. Динги. На утренних встречах вместе с учениками выполняем упражнения на развитие речевого аппарата и угла зрения. Это такие, как: короткие стихи, чистоговорки, скороговорки, пирамиды слов, таблица Шульте, читать, играя в игру «Дождик», «Пенек», «Цепочка», «Земля-небо», «Диктор» и другие. Ведь игра делает труд привлекательнее и интереснее, становится желанным то, что ребенку дается тяжело. Именно благодаря игровым формам удается привлечь пассивных учеников к процессу обучения, игры позволяют ребенку поверить в свои силы, почувствовать успех. Это игры «Кто быстрее», «Интересные читалочки», «Кто больше», «Метко в цель», а также разнообразные интересные упражнения, ребусы, кроссворды, загадки, побуждающие к активному мышлению, желание учиться.

При подготовке к занятиям необходимо подбирать материал с использованием мультимедийных технологий. Мультимедиа способствует созданию условий для организации работы путем сопряжения учебного материала и обеспечения его успешного восприятия с подключением различных видов памяти – зрительной, слуховой, эмоциональной и др. Результативность формирования читательского интереса повышается, если на уроках литературного чтения применять мультимедийные технологии, выполненные как хорошо известными программными средствами – Microsoft Power-Point, так и специализированными редакторами – Macro-media Flash, Picasa, Photodex ProShow; фрагменты учебно-познавательных мультфильмов («Уроки тетушки Совы», «Золотой глобус», «Твои веселые друзья зверьки»). Использование мультимедийной доски, которая обеспечивает новые пути подачи информации, экономит время на уроке, повышает эффективность презентации методического материала, позволяет хранить необходимую информацию в памяти компьютера с возможностью дальнейшего воспроизведения.

Научить детей хорошо читать - одна из важных задач учителя начальных классов. Поэтому необходимо также работать над улучшением навыка скорочтения. Периодически даю такие задания: «Кто прочитает быстрее всего», «Прочитать текст за одну минуту», «Прочти текст и запиши затраченное время».

В своей работе широко внедряю методическую систему «Ежедневные 5», которая обучает учащихся работать самостоятельно. Она состоит из пяти деятельностей – «Письмо для себя», «Чтение для себя», «Чтение для кого-то», «Работа со словами», «Слушание». Дети выполняют задания ежедневно, во время уроков, на переменах, домашних заданий. Использование в ежедневной работе технологии «Ежедневные 5» помогает выработать у учащихся умение работать самостоятельно, делать собственный выбор, высказывать мнения по определенному вопросу или проблеме, анализировать, и принимать решения. Упражнение в самостоятельной деятельности стимулирует потребность в оценке собственных сил и поиске взаимодействия с учителями для поддержки или помощи. Это дает учителю возможность уделять больше времени тем ученикам, которые нуждаются во внимании: проверить, как ученики работают в группах, коммуницируют, анализируют проработанный материал и тому подобное.

В процесс формирования умений и навыков у младших школьников результативность улучшается, если организовать обучение в сотрудничестве, которое основывается на совместной деятельности и взаимопонимании учителя и учеников. Именно такое обучение, с использованием интерактивных технологий, способствует формированию ключевых компетентностей учащихся, повышает интеллект ребенка, укрепляет его веру в собственные способности, стимулирует активность и творчество.

Итак, для формирования читательской компетентности младших школьников нужно постоянно работать над совершенствованием навыков чтения, используя разнообразные упражнения, учить выбирать литературу, учитывая интересы, пожелания, создать надлежащие психолого-педагогические условия для восприятия, понимания и оценки прочитанного, формировать навыки анализа художественного произведения через использование различных приемов работы над художественным текстом, организовывать исследовательскую работу школьников, развивать устную и письменную речь учащихся, работать над

постоянным усовершенствованием эстетического вкуса школьников, сотрудничать с родителями, использовать разнообразные методы и формы на всех этапах урока чтения, воспитывать потребности в систематическом чтении, как средства познания мира, самопознания, общекультурного развития, формировать у школьников приемы самостоятельной работы с различными типами и видами детских книг.

Список использованной литературы

1. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. 11.6. Мотивация читательской деятельности // Вики Чтение. <https://psy.wikireading.ru/64976>
2. «Особенности формирования функциональной грамотности учащихся основной школы при освоении дисциплин общественно-гуманитарного цикла». Методическое пособие. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2013. – 40 с.
3. Фролова П.И. Формирование функциональной грамотности как основа развития учебно-познавательной компетентности студентов технического вуза в процессе изучения гуманитарных дисциплин // автореферат канд. диссер, Омск, 2008.

ӘОЖ:376.37

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІ БҰЗЫЛЫСТАРЫН ТҮЗЕТУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Қабылғани Ш., С. Аманжолов атындағы ШҚУ магистранты
Ғылыми жетекшісі: Ауренова М.Д., п.с.ғ.к., «Психология және коррекциялық педагогика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры,
Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail:sholpan.sholpan.1997@bk.ru

Бастауыш сынып оқушыларының мектеп табалдырығын аттап оқушы атанған кезінен бастап сөйлеу тілінің таза болуы маңызды болып саналады. Сөйлеу тілінің бұзылуы – мектеп жасына дейінгі және бастауыш сынып жасындағы балалар арасында жиі кездеседі. Егер сөйлеу тіліндегі кемістікті уақытымен түзетпесе, бала бастауыш сынып бағдарламасын игеруде қиындықтарға кездеседі. Бастауыш сынып оқушыларында кездесетін сөйлеу бұзылыстары оқытудың бастапқы кезеңдерінде жазу мен оқуды меңгеруге, ал келесі кезеңдерде ана тілі грамматикасын және гуманитарлық пәндер бағдарламаларын меңгеруге кедергі болады. Сондықтан да ата-аналар мен мұғалімдер баланың тілін дамытуың маңызын түсінуі тиіс. Оқушының тілінің дамуы жас ерекшелігіне сай болса, ол білім алушының оқуына, достарымен қарым-қатынасына, сонымен қатар мектепте нәтижелі, жоғары бағаға қол жеткізуіне әсер етеді.

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың сөйлеу тілін қалыптастыру және дамыту бүгінгі таңда маңызды мәселе. Сөйлеу тілі бұзылыстарының түрлері әртүрлі болады. Дыбыс айту бұзылысы, грамматикалық құрылымының бұзылуы, сөздік қордың аздығы және сөйлеу тілінің темптік-ритімдік бұзылысы. Оқушылардың

сөздік қорын және байланыстырып сөйлеуді дамыту жұмысында логопедтің түзете-
дамыту жұмыстары:

Ойлауды,зейінді дамыту;

Ұсақ және ірі моториканы дамыту;

Тыныс алу жаттығулары;

Артикуляциялық жаттығулар;

Дыбыс қою,машықтандыру және ажырату;

Фонематикалық есту және қабылдауын дамыту;

Сөздік қорын дамыту,

Лексика-грамматикалық құрылымын және байланыстырып сөйлеуді дамыту;

Дыбыстық талдау және синтез дағдыларын қалыптастыру ;

Тырысусыз сөйлеуді түзету сабақтары;

Айту ұқсастығы бойынша шатастыратын дыбыстардың жазылуын түзету сабақтары жүргізіледі.Осы аталаған жұмыс бағыттарын логопед үнемі түзету сабағында оқушының сөйлеу бұзылысын зерттеу нәтижелері бойынша анықталған сөйлеу тілінің бұзылыстарына сәйкес және балалардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін ескере отырып, балалармен өткізілетін жеке және топтық сабақтарда басшылыққа ала отырып, жүйелі жұмыстар жүргізіп отыруы маңызды.

Бастауыш сынып оқушыларының ауызша сөйлеу тілдерін дамытуда артикуляциялық жаттығулар, тыныс алу жаттығулары, фонематикалық қабылдауын дамытуға арналған ойындап,дамытушы тапсырмалар,саусақ жаттығуларының орны ерекше болып саналады. Мысалы, артикуляциялық жаттығу- бұл бұлшық ет пен сөйлеу аппаратын нығайтуға, сөйлеуге қатысатын ағзалардың күш, қимыл-қозғалыс және іс-әрекеттің дифференциациясын нығайтуға арналған жаттығулар жиыны. Артикуляциялық жаттығуларды үнемі орындау

-артикуляциялық органдардың қанмен қамтамасыз етілуін және олардың иннервациясын (жүйке өткізгіштігін)жақсарту;

- артикуляциялық органдардың қозғалғыштығын жақсарту;

- тілдің, еріннің, щектің бұлшықет жүйесін нығайту;

- баланы белгілі бір артикуляциялық қалыпта ұстауға үйрету;

- қозғалыс амплитудасын арттыру;

- артикуляциялық органдардың спастикасын (шиеленісін) азайту;

- баланы дыбыстардың дұрыс айтылуына дайындауға көмектеседі.

Бастауыш сынып оқушыларымен логопедиялық сабақты логопед маманы ұйымадастыру кезеңінде оқушылармен жеке және топтық түзету сабақтарын өткізе отырып, оқушылардың ата-аналарыменде балалардың сөйлеу тілі бұзылыстарын түзетуде белгілі бір нәтижеге жету үшін балаға екі жақты қолдау керек екендігін түсідіре отырып, өзара ынтымақтастық орнатып ата-аналарға кеңес беру жұмыстарын үнемі жүргізіп отыруы қажет. Бала сөйлеу тілінде с және ш дыбысын анық айта алады. Бірақ кей жағдайда ауызша сөйлеу тілінде ш дыбысы бар сөздерде с дыбысын айтып немесе керісінше с дыбысының орнына ш дыбысын айтып алмастырады. Мысалы: сабын-шабын, шыбын-сыбын және т.б. Сол үшін ата-аналарға үй жағдайында баланың с және ш дыбысын ажыратып үйренуі үшін арнайы жаттығулар мен тапсырмаларды орындау ұсынылады. Ол үшін айна алдында отырып дыбыстарды жеке айту яғни с дыбысын айтқанда ерніміз жымияды, тіл астыңғы тістің түбіне жабысады, ал ш дыбысын айтқанда ерніміз сәл

дөңгеленеді, тісіміз үстіңгі тістің түбіне, альвеолаға көтеріледі. Келесі артикуляциялық жаттығуларды орындау, с мен ш дыбысын буында, сөздерде айтып ажырату.

1. Сөйлегенде асықпай, қалыпты темпте, интонациямен сөйлеңіз.

2. Айналамызды дыбыстарға назар аударып, «Қандай дыбыс?» ойынын ұйымдастыру. Бұл әтештің шақырғаны, жаңбырдың себелегені, араның ызындауы, оятқыштың шырылдауы және т.б.

3. Балаға қысқа ертегі оқып беріңіз, содан кейін баладан ертегі мазмұнын сұраңыз, қиындық туған жағдайда, балаға бағыттайтын сұрақтар қойыңыз.

4. Балаңызды жиірек мақтаңыз, өз күштеріндегі сенімділігін қалыптастырыңыз.

Бастауыш сынып оқушыларының ауызша және жазбаша сөйлеу тілі бұзылыстарын түзетуде маңызды орын ауызша қарым-қатынас қажеттілігін қалыптастыруға, фонематикалық есту және қабылдау қабілетін дамытуға, барлық психикалық процестерді жетілдіруге бағытталды. Түзете-дамыту жұмысы дыбыс айту бұзылысы, фонетико-фонематикалық сөйлеу тілінің бұзылысы, сөйлеу тілінің жалпы дамымауы, грамматикалық құрылымының бұзылуы, сөздік қордың аздығы және сөйлеу тілінің темптік-ритімдік бұзылысы бойынша жүргізіледі. Осы сөйлеу бұзылысының түрлері жалпы білім беру мекемесіндегі бастауыш сынып оқушыларында қазіргі уақытта жиі кездеседі. Сондықтан жалпы білім беру мектебінде бастауыш мектеп жасындағы оқушыларға логопедиялық түзету жұмысын ұйымдастыру маңызды болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. «Мектептегі логопедиялық жұмысты ұйымдастыру» атты (Әдістемелік ұсынымдар). Орал 2015.

2. О.И.Крупенчук., Т.А.Воробьева Логопедические упражнения: Артикуляционная гимнастика. - СПб.: Издательский Дом «Литера», 2004. - 64 с.

3. Логопедия: оқулық/ Қ. Қ. Өмірбекова, Г. С. Оразаева, Г. Н. Төлебиева, Г. Б. Ибатова-Алматы: «Дәуір», 2011.

ӘОЖ 811.512.122

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ НӨЛДІК ФОРМА МӘСЕЛЕСІ

Қаиртаева А.А.

Ғылыми жетекші: Айтмукашова А.А.

С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: qairtayeva1@gmail.com

Тіл білімінде кейбір грамматикалық формадағы сөздер грамматикалық көрсеткішсіз-ақ нөлдік формада қолданылады. Нөлдік форма термині ғылымда нөлдік жалғау, нөлдік морфема, нөлдік форма, нөлдік қосымша, нөлдік таңба т.б. терминдермен белгілі болды. Нөлдік форма теориясының пайда болуына Фердинанд де Соссюрдің тілдік таңба теориясы негіз болды. Ф.Соссюр грамматикалық мағына білдіруші көрсеткіші жоқ сөз формасы басқа сөз

формаларымен салыстыру арқылы солардан өзгешелігі арқылы танылады деген [1, 16 б.].

Нөлдік форма жайлы мәліметтер алғаш Ф.Ф.Фортунатов еңбектерінен басталады. Ол атау септік формасын ең алғаш рет басқа септік формаларымен бірдей грамматикалық мағына бере алатын, көрсеткіші жоқ нөлдік форма деп таныған.

1960 жылдардан бастап нөлдік форма теориясы ғылыми айналымға түсті. Орыс ғалымдары Ю.С.Маслов, П.С.Кузнецов, И.П.Иванова, А.М.Пешковский т.б. ғалымдар нөлдік форма туралы пікірлерін ортаға салып, әртүрлі терминдер ұсынды.

Қазақ тілінде нөлдік форманы Ы.Маманов, С.Исаев, Н.Оралбаева, Ж.Балтабаевалар арнайы зерттеген. Ғалымдар еңбектерінде бұл тілдік құбылыс алдыңғы аталған ғалымдар еңбектеріндегідей септік жалғауларының тасалануы немесе ашық, жасырын қолданылуы тұрғысынан емес, нөлдік морфема терминдерімен аталады [1, 186.].

Ы.Маманов еңбектерінде нөлдік формаға ілік, барыс, табыс септіктерінің жасырын формалары мен бұйрық райдың 2-жақ жекеше түрін жатқызылады. Ал атау септікті бұл қатарда қарамайды. Н.Оралбаева мен С.Исаев еңбектерінде атау септік нөлдік форманың ең бірінші элементі болып табылады. Бұл ғалымдар септіктердің жасырын формаларын (үй алды), тәуелдік жалғау (біздің ауыл), жіктік жалғаудың үшінші жағын (мектептен келді), 2-жақ жекеше (шай құй), бұйрық рай формасын нөлдік форма деп анықтайды [2, 36.].

Грамматикалық форма ұғымын грамматикалық мағынамен тығыз байланысты, оны білдірудің бір жолы, амал-тәсілі деп қабылдасақ, тіл жүйесінде грамматикалық мағынаның ешбір грамматикалық формасыз берілетін жағдайлары да кездеседі. Бұл грамматикалық формаға нөлдік форма ұғымын қарама-қарсы қойып, кейбір сөздерді грамматикалық формалардың қарсы баламасы ретінде нөлдік грамматикалық форма деп қарауға ықпал етеді. Нөлдік форма жалпы түркі тілдері, оның ішінде қазақ тіліне де тән сипатымен ерекшеленеді [2, 26.]. Қазақ тілінде мұндай форма, негізінен, ілік, табыс септіктерінің жалғаусыз түрі мен бұйрық райдың екінші жақ жекеше түріне тән. Нөлдік форма сырттай түбір тұлғамен ұқсас болғанымен, сөз түбірінің барлығын грамматикалық нөлдік форма деп қарауға болмайды. Грамматикалық форма сөйлеу үдерісінде сөздерді өзара байланыстырып, әртүрлі грамматикалық мағына үстейді. Нөлдік форма мен грамматикалық форма грамматикалық мағынаны білдіру қызметімен ерекшеленеді.

Нөлдік форманың өзіндік белгілерін анықтауда Ы.Маманов, С.Исаев, Н.Оралбай, Ж.Балтабаева т.б. ғалымдар оның түрлі ерекшеліктеріне көңіл бөледі. Мәселен, С.Исаев, Н.Оралбай «белгіленушісі, яғни мағынасы бар», «сөздердің түрлену жүйесінен, парадигмадан орын алады», «парадигмада оппозиция болады» десе, Ә.Төлеуов, Н.Сауранбаев, Ж.Балтабаевалар «қосымша сөзге бірде жалғанып, бірде жалғанбай қолданылады, бірақ жалғанбаса да мағына білдіреді» деген тұжырым жасайды [3]. Мұндағы түйетін ой – нөлдік форма әртүрлі белгілері арқылы ерекшеленеді. Сөйлем ішінде жасырынып та, ашық көрінуі де нөлдік формаға тән белгілердің бастысы болып табылады.

Ғалым Н.Оралбай сандылық категориясының көрсеткіштеріне нөлдік жалғау мен көптік жалғауын жатқызады. Оның ішінде нөлдік жалғау жекелік мағынаның,

көптік жалғау көптік мағынаның грамматикалық көрсеткіші қызметін атқарады. Нөлдік жалғау ұғымын ғалым зат есімнің жекелік мәнін білдіретін нөлдік морфеманың бір түрі ретінде анықтайды. Ғалымның пайымдауынша, нөлдік және көптік жалғауымен қолданылған зат есімдер сандылық категориясының тұлғасындағы сөздер болып саналады. Мысалы, Абай Біржанды Құнанбайдың осы үлкен ауылына әдейі келтірген еді (М.Әуезов), Түнге қарай сырттағы дыбыстар үйдің ішіне анық естіледі (С. Мұратбеков) деген сөйлемдердегі Абай, Біржан, Құнанбайдың, аулына, үйдің зат есімдері сандылық категориясының жекелік, дыбыстар зат есімі көптік тұлғасында қолданылған [1, 46б.]. Жекелік мағына нөлдік жалғау арқылы, көптік мағына көптік жалғауы арқылы берілген. Демек, ғалым көптік жалғау мен нөлдік форманың арақатынасын осылайша мысалдармен келтірген. Алайда қазіргі таңда осылайша нөлдік форманы талдау кездеспейді.

Нөлдік форма берілуінің бірнеше түрі бар. Оларды атап өтсек:

- Сөйлемдегі атау септігінде тұрған сөз әрдайым нөлдік формада тұрады. Мысалы: Айнұр кітап оқыды. Мұндағы Айнұр – атау септігінде тұрып, сөйлемде қимыл иесі мағынасын береді.

- Бұйрық рай сөйлеушінің тыңдаушыдан немесе тыңдаушы арқылы үшінші жақтан қимылды жүзеге асыру-асырмауды талап ету мақсатында қимылға, іске қозғау салу, түрткі болу, бұйыру мағынасын білдіреді. Бұйрық үш жаққа, яғни айтушы, тыңдаушы және бөгде жаққа қаратыла айтылатындықтан, бұйрықтық мағына 3 жақта, жекеше, көпше түрде мынадай грамматикалық формалар арқылы беріледі: -айын/-ейін, -айық/-ейік, -йық/-йік, -лық/-лік, -ыңыз/-іңіз,-ңыз/-ңіз, -ындар/-індер, -ндар/-ндер, -ыңыздар/-іңіздер, -ңыздар/-ңіздер, -сын/-сін. Мысалы: мен барайын, біз барайық, сен бар, сіз барыңыз, сендер барындар, сіздер барыңыздар, ол (олар) барсын. Бұйрық райдың 2-жақ жекеше түрінің арнайы грамматикалық формасы болмайды, сол себепті бұйрықтық мағына нөлдік форма арқылы беріледі [1, 84б.].

- Табыс септік тұлғасының бірде ашық, бірде жасырын қолданылуы сөйлемде бірыңғай мүшелерді жасауда маңызды рөл атқаратыны байқалады. Мұндайда екі мақсат көзделеді: бірі тілдік экономия ұстанымы бойынша, екіншісі бірыңғай мүшелерді түрлендіріп қолдануға ұмтылушылық. Екі жағдайда да табыс септігінің тұлғасы керек-ақ [1, 144б.]. Мысалы: «Асанды, Омарды, Асқарды, Нұрланды шақыр» деп тілдік тәжірибеде әрқайсысы қосымшалы түрде қолданылса, «Асан, Омар, Асқар, Нұрланды шақыр» деп қолдануда, тілдік экономия ұстанымына негіздеп, бірыңғай мүшелердің алғашқы үшеуін бірдей табыс септігінің нөлдік тұлғасында, ал соңғы төртінші сөз қосымшалы формада қолдануды қажет етеді.

- Қазақ тілінің жіктелу жүйесін алайық. Жіктелу үш жақ, екінші жақтың анайы, сыпайы, жекеше, көпшелік мағыналардан тұратыны белгілі. Солай болғанымен, оның бәрінің нақтылы қосымшасы бар деуге болмайтыны анық. Осылайша біздің тілімізде жіктік жалғаудың үшінші жағы әрдайым нөлдік формада тұрады. Мысалы: Әсем әдемі көйлек киді (киді – жіктік жалғаудың үшінші жағы) [4].

Сонымен, сөйлемде кейбір сөздердің арнайы грамматикалық формасыз-ақ грамматикалық мағына білдіруі нөлдік форма деп аталады. Қорыта келе, нөлдік

форма - тілдік таңба тұрғысынан да тілдік бірліктер қатарында танылып жүрген, тілдің грамматикалық жүйесінде белгілі орны бар тілдік құбылыстың бірі [1, 144б.].

Әдебиеттер тізімі

1. Омарова А. Қазақ тіліндегі нөлдік морфеманың функционалдық және семантикалық аспектісі. Ф.ғ.док.дисс. – Алматы, 2006.-281 б.
2. Маманов Ы.Е. Қазіргі қазақ тілі. Лекциялардың текстері. – Алматы, 1973. - 89 б.
3. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
4. Исаев С. Грамматикалық мағына мен форманың сәйкестігі және нөлдік тұлға туралы // «Қазақстан мектебі», 1976. №8.

ӘОЖ 82-343(=512,122)

АЙТЫЛМАҒАН АҢЫЗ СЫРЛАРЫ

Қасаинова А.Н., «Қазақ тілі және әдебиет» БББ 2-курс студенті
Ғылыми жетекші: Келгембаева Б.Б., ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: aru.kasainova@icloud.com

Аңыздар – ғасырлар үні мен бабалар сырын кейінгі ұрпаққа жеткізер халық даналығының алтын көмбесі. Халқымыздың тарихы мен рухани өмірін танытатын маңызды әдеби жәдігерлер. Аңыздар ел өмірінен орын алған нақты оқиғаларға құрылады, әрі осы оқиғалар көбінесе бір мекенмен, тау-таспен және өзен-көлмен байланыстырылады. Ғасырлар үні боп бізге жеткен әрбір аңыздан ақиқат іздеу, өтірік-шынын тексеру ақылға сыйымсыз әрекет. Олар халық қиялымен көмкерілген әдемі оқиға болғандықтан да – аңыз. Аңызда халықтың әдет-салты, ғасырлар бойы жинақтаған ұлағат өнегесі, даналық тәжірибесі жатыр. Аңыздар сырын ұғып, оның өзегіндегі даналықты өмірімізге бағдаршам етіп ала білу – рухани жетілудің көзі.

Біздің дәуірімізге дейін түрлі аңыздар шебін ауыздан-ауызға айтылып жеткені айдан анық. Және де олардың жетуінде маңызды оқиғаларға байланысты бірнеше тақырыпқа бөлінетінін байқаймыз.. Соған орай аңыздың тақырыбы бойынша екіге бөлінгенін Сейіт Қасқабасов былайша жүйелеген: «Аңыздар әр кезде де туып отырады, сондықтан біздің фольклорда ежелгі заманда, сондай-ақ кейінгі уақыттарда пайда болған аңыздар қатар жүреді. Көркемдік сипаты мен шындыққа қатысы жағынан алғанда аңыздар екі түрге бөлінеді. Бірі – тарихи аңыздар, екіншісі мекендік (топонимикалық) аңыздар. Алғашқысында сюжеттің негізі – тарихи оқиға болады да, кейіпкерлер де көп жағдайда өмірде болған, ел тағдырында елеулі роль атқарған айтулы адамдар болып келеді. Топонимикалық аңызда, негізінен, белгілі бір жердің тарихы, оның солай аталу себебі әңгімеленеді.» [1] Яғни, аңыздар екіге бөлінсе де, бір дәуірде қалмай көркемдік сипатта қайта туып отыратындығында. Ендігі сөзіміз тарихи аңыздар жайлы болмақ. Қазақ жерінің әр өңірінде сол өлкенің қайталанбас сұлу табиғатын, киелі орындарын, біртуар ұлдары мен ару қыздарын әңгіме ететін тарихи аңыздар мол. Дәуіріміздің ғұлама жазушысы М.Әуезов: «Жер

әңгімеші, жер әңгімеші болған соң – ел әңгімеші. Жер – анасы, ел – баласы деуге болады. Ел айтқан әңгімені – ел мекені, ер бесігі жер де айтады. Көз жіберсең, көңіл тоқтатсаң, тыңдап көрсең – көпті айтады. Алдымыздағы, айналамыздағы көк өзен, өлке, қойтас, қырқа, бұлақ, шалғын – барлығы да қазақ халқына сүйікті, қымбат болған, көп-көп өлеңнің ұясы, тербелген бесігіндей. Бұл жерлер – әсіресе әңгімеші жерлер».[2] - дегенде ата-бабаларымыздың қиялына қанат бітірген туған жердің киелі аңыздары туралы айтқан. Ел мен жердің тарихы егіз, оларды бір-бірінен бөліп қарай алмаймыз. Оны сүю, жақсы білу, жүрегімізде жаттап өсу біздің перзенттік борышымыз. Тарихи аңыздар – тарих бетінде өшпес із қалдырған шынайы аңыздар тобы. Ерте кезде тарих шырмауында түрлі оқиғалардың белең алып, халық ауызында сақталуы жайдан-жай емес. Тарихи аңыз арқылы халықтың мұраты, сенімі, батырлығы, шешендігі тарих сахнасында көрінісін береді. Баяндалатын оқиғалары мен бейнеленетін кейіпкерлеріне қарай тарихи аңыз бірнеше топ құрайды: а) оғыз-қыпшақ заманының оқиғаларына байланысты аңыздар. Олардың біразы уақыт өте келе әпсанаға айналған; ә) Алтын Орда дәуіріне қатысты аңыздар, олардың кейіпкерлері: Шыңғыс хан мен Жошы, Ақсақ Темір мен Едіге, т.б. Бұларда тарихилық басымырақ; б) Қазақ хандығы тұсындағы оқиғаларды әңгімелейтін аңыздар, олардың басты қаһармандары; в) ХІХ ғасырдағы ұлт-азаттық көтерілісіне қатысты туған аңыздар, олардың кейіпкерлері; г) ХХ ғасырда жасаған тарихи тұлғалар туралы аңыздар.[3] «Бабалар сөзінің» 85-томында айтылғандай бұл алты топтағы шығармалардың бәрі аңыз жанрына жатпауы мүмкін, уақыт өткен сайын ежелгі дәуірдегі оқиғалар аңыз емес әпсанаға жақындай түсетіні анық. Соған орай Алтайдың бергі дәуірге жақын тарихи тұлғаларының сипатына қарай аңыздарды ел ауызынан естіп жатамыз. Шындығында, Алтайдың табиғатының кереметтігін бәріміз білетін болармыз. Топырағының құнарлығына сай жасыл кілеміне, бұлағының мөлдірлігіне, тауының биік шыңына, сол шыңнан арылмайтын бұлтпен таласқан ақша қарларына қарап бейне бір ертегідегі көріністі еске түсіреміз. Сондай бір керемет табиғатта не бір тарих болып қалған оқиғалар да біршама. Олардың бірсыпарысы ел аузында айтылып та, кітап беттерінде жарық көріп те жүр. «Бірде жаздың мамыражай шағында, Марқакөл тауының бір биік орманының «Көпен қия» деген шыңында Көпен деген елге әйгілі ақсақал-би келе жатқан көрінеді. Жалғыз екі аяқты жолаушының іздегені не, әлде бара жатқаны қай жақ белгісіз. Сол шыңда аялдап отырғаны сол-ақ екен, қасындағы орманнан сыбдырмен келе жатқан үлкен аюды байқап қалады, қашса ұстап алатынын білген соң, орнынан тұрып алып алыса жөнеледі. Қолындағы жалғыз қаруы-кездік, соның арқасында аюды сұлатып, шыңнан құлатқан екен. Көпен ақсақалдың аюмен алысатындай неткен алып денелі кісі екендігін көрсететін тағы бір тарихи, шынайы әңгіме естіген едім. Көпен би мен Абай атамның бір шығыстан екені мәлім. Бірде сол Алтай тауларында құрылтайлап халықтар жиналған екен. Сол жерде Абай атам бен Көпен биіміз де болыпты. Халықтың көптігі сонша, Абайдың дауысын ғана естіп, көре алмай: «Абайды көре алмадық»-деп даурығыпты. Сонда тұрып Көпен би Абайды отырған жерінен «Міне, Абай деген осы кісі, көріндер» деп көтеріп көрсетіпті.»[4] Бұл тарихи аңыздың бертінге дейін ел ауызында ғана айтылып жүрген-ді. Шынайы тарихқа негізделіп айтылып жүрген бұл аңыздың тұлғасын сол ғасырдағы жазушылар шығармашылығынан да, өмірбаянынан да кездесетінін көреміз. Тарихи

аңыздарда шынайы тұлғалардың арман-мақсаты, беделі, мықтылығы өз болатынын естен шығармайық. Сонымен қатар, тарихи аңыздың жанрлық сипатында мекендік аңыздың да бірліктері көрінетінін осы аңыздан байқай аламыз. Жалпы тарих сахнасында аңыз өмірде болған, ел өткенінде үлкен із қалдырған тарихи оқиғалар, тарихи тұлғалар жайындағы мағұлматты шынайы етіп баяндайды. Тыңдаушы аңызда суреттеліп отырған жайды шындық деп қабылдаған.[5] Әр елдің, жердің, аймақтың өзінде ғана туындаған бірнеше аңыздар түрлері сол жердің халқының мифтік санасы мен шындығын бірге алып жүруге көмектеседі. Фольклортанушы М.Ғабдуллиннің өзі аңызға тарихилық сипаттың тән екендігін көрсетеді: «Оқиғасын реалистік болмыстан, шындық өмірден алып ауызша шығарған қазақ халқының көркем шығармаларының елеулі бір саласы - аңыз-әңгімелер»[6] Яғни, біздің пайымымызда аңыздың қалыптасуында тарихилық сипат басым болса, тарихи шындыққа негізделсе тарихи аңыздың қалыптасуына ықпал жасайды. Жоғарыда біз ежелгі дәуірдегі тарихи аңыздар шебінің эпсанаға айналып кететіндігін айттық. Бұл пікірді С.Қасқабасов анығырақ дәлелдеп көрсетті: «Бірте-бірте оқиға болған дәуірден алыстаған сайын, аңызда қоспа көбейіп, неше түрлі қосымша детальдар пайда болып, алғашқы мәліметтік әңгіме көркемделе түседі де, болған оқиғаның өзі көмескі тартады, сөйтіп, аңыз әуел бастағы сипатын жоғалтып эпсана-хикаятқа ауысады...». Дегенмен, біздің тарихымызда Қазақ хандығы кезеңінің өзін алатын болсақ, ол жайлы жазылған аңыздар біршама. Ол туралы филолог-ғалым Алмасбек Әбсадықов «Қазақ хандығы және тарихи аңыздар» еңбегінде Қазақ хандығы кезіндегі ел билеген жандардың, тарихи оқиғалар мен билердің ел тұтастығын сақтаудағы көрсеткен өлшеусіз қызметінің, батырлардың ерен ерліктерінің тарихи аңызға арқау болып, қалыптасқандығын көрсетеді. Сондықтан айтылған алты топтың алдыңғы дәуірлеріндегі жайттардан да аңыздар бар екендігін жоққа шығармаймыз. Аңыздың хикаялармен де, эпсанамен де тұтасып жату себебі де дәуірлеу кезеңімен байланысты болатыны шынайы.

Сөз соңында халық ел мен жердің өткені мен кеткенін білгісі келген болса, тарихи аңыздардың берері мол екендігін көре алатынын айтқымыз келеді. Оқиғасы шындыққа негізделіп, нақты өмір көріністерінен алынғанымен, ауызша таралған тарихи аңыздар қазақ фольклор саласынан айрықша орын алады. Және көшпелі ата-бабамыздан қалған рухани құндылықты айрықша бағалап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізе отырып, насихаттау қазақ ұлтына тән мәселе екенін баса айтамыз. Тарихи аңыздар - қазақ халқының өшпес мұрасына, біздің тарихымыздың бір бөлігіне, асыл мұрамызға айналуы қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Қасқабасов С. Ойөріс. Алматы: Жібек Жолы, 2009. – 33б.
2. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 1969. – 400 б.
3. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. - Астана: Фолиант, 2012. Т.85: Тарихи аңыздар.- 10б.
4. Ел ауызынан
5. Келгембаева Б. Ел мен жер тарихы: Шығыс Қазақстанның фольклорлық прозасы. - Өскемен: Медиа-Альянс, 2005.-27б.
6. Ғабдуллин. М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. - Алматы: Ғылым, 1974. - 240б.

АФОРИЗМДЕРДІҢ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАҚЫРЫПТЫҚ ТОПТАРЫ

Құрманбекұлы Қуандық

Ғылыми жетекші: Бияров Б.Н., ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор,
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан, Kuandyk_kur@mail.ru

Афоризмдердің тілдік тұрғысы алдымен олардың көтеретін тақырыбының сипатымен байланысты. Жалпы афоризмдер даналыққа, үлгі-өнегеге құрылады. Мұндай тілдік бірліктерге афоризмдер ретінде танылатын нақыл сөз бен қанатты сөздер, бұлардан өзге мақал-мәтелдер, аталы сөз, жақсы сөз, шешен сөз, өсиет сөздер де жатады. Ғалым Ә.Қайдардың афоризмдерді даналық сөздер қатарына жатқызу себебі ондағы «даналық пен парасаттылықтан туындаған терең ой, логикалық тұжырым, философиялық толғаныс, дүниетаным, өмір тәжірибесі, тағылым-тәлімнің баяндалған, көркем сөзбен көмкерілген, тұрақты, қалыптасқан тіркес, шағын мәтін, қысқа да нұсқа ой үзіктері» [1, 12 б.].

Қазіргі ғылымдар жүйесінде афоризмдер философия, әдебиеттанумен қатар лингвистиканың және оның жаңа бағыттарының зерттеу нысанына айналған. Бұл жөнінде афоризмдердің лингвистикасын зерттеуші ғалым Е.Е.Иванов мынандай пікір білдіреді: «Бұрыннан бар мақал-мәтелдер ғылымы – паремиология сияқты, енді афоризмдер туралы ғылым – афористика пайда болды және бекіп келе жатыр. Афоризмнің жалпы теориясы мен тарихына қатысты іргелі еңбектердің жоқтығынан аталған саланың эпистемологиялық мәртебесі, пәні мен міндеттері әлі де жеткіліксіз түрде сипатталған» [2, 5 б.]. Ғалымның пікіріне назар аударсақ, афоризмдер – афористика саласының зерттеу нысаны, ал афористика – мақсат-міндеттері, пәндік тұғыры толық бекітілмеген, тіл білімінің енді қалыптасып келе жатқан салаларының бірі. Әдебиеттану саласында афоризмдер әдеби жанрдың бір түрі ретінде өзінің толық сипаттамасын нақтылай алмай келеді. Сол сияқты тіл ғылымы, оның ішінде қазақ тіл білімінде де афоризмдердің тілдік болмысы, құрылымы мен тақырыптық-танымдық сипаты қазіргі парадигмалар аясында кеңінен зерттелмей жатқандығы белгілі. Бұл орайда, жоғарыда аталған, афоризмдердің мақал-мәтелдермен арақатынасы, афоризмдердің бір түрі ретінде қаралатын нақыл сөздер мен қанатты сөздердің сипаты, табиғаты туралы өзекті мәселелерді де атап көрсетуге болады. Сондықтан қазақ тіл білімінде афористика саласын дербес қалыптастыру, өзіндік теориялық және әдіснамалық ұстанымдарын нақтылау афоризмдердің бірқатар маңызды мәселелерін, өзекті проблемаларын анықтауға, ең бастысы, афоризмнің өзіне ұқсас тілдік бірліктерден шекарасын ажыратуға ықпал етеді.

Афоризмдердің лингвистикалық тұрғысын анықтаудағы маңызды мәселенің бірі – аталған тілдік бірліктерді типологиялық және тақырыптық жағынан топтастыру. Ғылыми зерттеулерде афоризмдер ғалымдар тарапынан түрліше топтастырылады. Ғалымдар Е.Верещагин мен В.Костомаров афоризмдердің сөйлеу (жеке) және тілдік (жалпы, бұқаралық) тәрізді екі түрін көрсетеді.

Тілші ғалымдар В.П.Фелицына мен Ю.Е.Прохоров та афоризмдерді жеке авторлық және тілдік афоризмдер деп екі топқа бөліп, олардың арасында айтарлықтай айырмашылық бар екенін көрсетеді.

Афоризмдердің бірінші тобына қазақ тіл білімінде Абай афоризмі, Аймауытұлы афоризмі сынды жеке авторлық афоризмдерді жатқызуға болады. Екінші топ, тілдік афоризмдерге мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді топтастырады.

Тілдік афоризмдер жалпыға түсінікті, сөйлеуде кеңінен қолданылады. Афоризмнің бұл түріне ғалымдар мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, ұрандарды жатқызады [3, 88 б.]. Тілдік афоризмдер – жалпыға белгілі, ортақ және сөйлеу барысында қолданылатын, бейнелі мағынаға ие сөздер. Авторлары белгісіз, халық арасына таралған қанатты сөздер. Сөйлеу немесе жеке афоризм – бірінші рет қолданылған және афоризмнің барлық белгілері тән сөздер. Афоризмнің бұл түрінің тақырып ауқымы кең, мазұны мен құрылымы жағынан аяқталған, белгілі бір авторға тиесілі болады (1-кесте).

<i>Жеке авторлық афоризмдер</i>	<i>Тілдік афоризмдер</i>
Баланың мал табары болады, мал шашары болады. (Абай)	Ұлың өссе – ұлықтымен, қызың өссе – қылықтымен бол.
Баланы бұзуға, түзеуге себеп болатын бір шарт – жас күнде көрген өнеге. (Ж. Аймауытұлы)	Өмірде жаман адам болмайды.
Бала әдетті жасынан тамызықтап жинайды. (Ж. Аймауытұлы)	Екі баланың арасындағы шал – бала болады. Екі шалдың арасындағы бала – дана болады.
Атасының баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы бауырың. (Абай)	Елуінде – ер дана, Елуінде – ел жаңа.
Адам баласын заман өсіреді. (Абай)	Халық – дана.
Баланы ұлша тәрбиелесең – ұл, құлша тәрбиелесең – құл болмақшы. (А. Байтұрсынұлы)	Батыр жауда сыналады, Дана дауда сыналады.

1-кесте. Тілдік және авторлық афоризмдер

Авторлық афоризмдерге қарағанда, тілдік афоризмдер қолданыста жиі кездеседі.

Академик М.Л.Гаспаров афоризмдерді авторларының болу, болмауына қарай екі топқа бөліп қарастырады: 1) фольклорлық афоризмдер, 2) әдеби афоризмдер [4, 127-б].

Бірінші топ, фольклорлық афоризмдерге мақал-мәтелдерді жатқызады. Бұл топтағы афоризмдер нақты авторларының болмауымен ерекшеленеді. Екінші топ, әдеби афоризмдердің белгілі бір авторы болады. Қазіргі тілдегі сентенциялар осы әдеби афоризмдердің бір түрі ретінде қаралады.

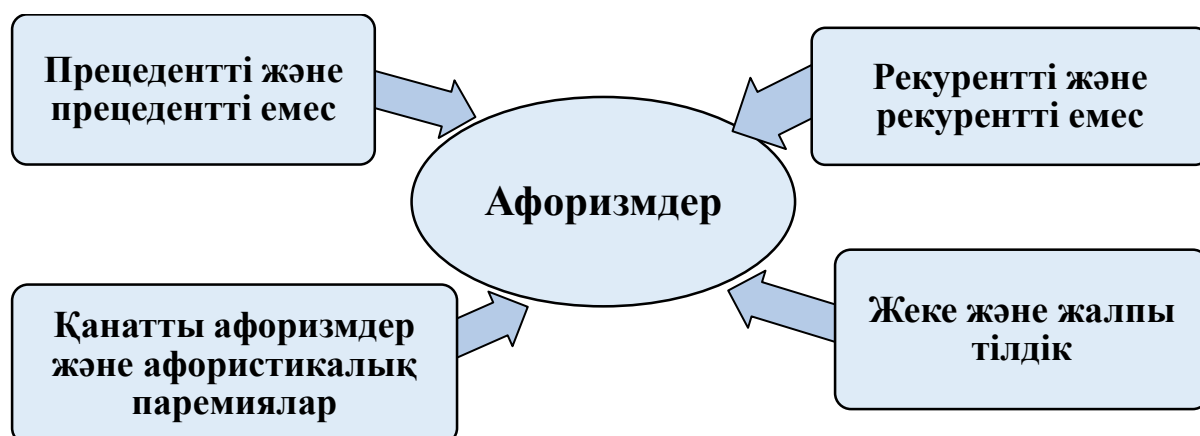
Қазақ тіл білімінде сентенция құбылысын зерттеу нысанына алған еңбегінде ғалым А.Әділова сентенцияға мынандай анықтама береді: «Сентенция –

афоризмнің бір түрі, авторы анық көрсетілмеген афоризм, яғни белгілі бір әдеби контекстен үзіп алуға келетін, ықшамдығымен, әсерлілігімен әрі интеллектуалдық, әрі эстетикалық талапқа сай келетін, көбіне философиялық, дидактикалық поэзияда ұшырасатын, көптің көңіліне ұялағандай қысқа құрылған нақыл сөз» [5, 70-б]. Зерттеушінің пайымынша, сентенция мен афоризмнің ортақ белгісі – авторының барлығы. Осынысы оларды әрі ұқсатады, әрі ерекшелейді, себебі сентенция көлемді жанр туындысын жазу үдерісінде түрлі фактілерді қорытып, дәлелдеу, оқиғаларды байланыстыру үшін немесе сол автор ойына серпін берер «баспалдақ» ретінде контексте туса, афоризм – жеке, қысқа жанр туындысы, яғни белгілі бір жүйемен, арнайы ойлану, екшеу, сөз үнемдеу әрекеттеріне ұшырайтын ерекше формалы – ықшам, өткір, бейнелі – біртұтас бөлшектеуге көнбейтін туынды (мәтін).

Сонымен, академик М.Гаспаров сентенцияны әдеби афоризмнің бір түрі ретінде қарастырса, ғалым А.Әділова сентенцияны белгілі бір авторы бар, адам, қоғам өмірінің сан алуан қырын қамтитын, терең мазмұнды, әсерлі, кітаби-жазба әдебиетте ұшырасатын, мәні контексте ашылатын ықшам сөйлем (синтаксистік бірлік) түріндегі контекстік афоризмдер ретінде анықтайды. Мысалы: *Бақаның бағынан сұңқардың соры артық (Б.Момышұлы). Тарту – достық белгісі (М.Жұмабаев).*

Жоғарыда келтірілген және басқа да ғылыми пікірлер негізінде афоризмдерді типологиялық сипатына қарай бірнеше түрге бөліп қарастыруға болады (1-сызба).

1-сызба. Афоризмдердің типологиялық түрлері

Ғалым Е.А.Нахимова преценттік құбылыстарды *преценттік мәтін, преценттік айтылым, преценттік есімдер және преценттік жағдаят* деп жіктейді [6, 22 б.]. Афоризмдер осылардың ішінде преценттік айтылымның бір түрі ретінде көрсетіледі. Мысалы: *Қара қазан, сары бала қамы үшін қылыш сермедік. Әрбір ақыл иесі адам қара қазан, сары баланың қамын ойламай, бұрынғыдай пайдасыз дүрмекпенен кете берсе, құдай алдында мойындарынан үлкен борыштары түспей, кейінгі нәсілінен де қарғыс алуында шүбә жоқ (М. Дулатұлы). «Жығылған күреске тоймас» деген, алмаса да қазақ сұрауын қоймайды (М. Дулатұлы).*

Міржақып Дулатұлы ел ертеңі, ұрпақ болашағы үшін өмір сүрудің, пайдалы іс жасаудың маңыздылығын Махамбет Өтемісұлының жырынан алынған үзінді арқылы жеткізеді. Тындаушыға, оқырманға үлкен ой салады, әсер етеді. Сонымен қатар **«қара қазан, сары бала»** прецедентінің қайталанып келуі де мәтіннің әсерін арттыруға ықпал етіп тұр. Сонымен қатар **«жығылған күреске тоймас»** мәтелінің негізінде де прецеденттік айтылым бар.

«Көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе?» - дейтін қазақ. Бәрінен білім жүйрік. Білімге жақсы да, жаман да жоқ. Білім алмас қанжар. Кім қолына алса, соның қолы, салып қалса, жақсы жаманды айырмай, басты алып түседі (Ә.Бөкейханов). **Тәні саудың жаны сау. Ең әуелі, бәрінен бұрын тазалықтың қадірін біл! Тән саулығының тамыры тазалықта, жан сұлулығының тамыры тән саулықта** (А.Байтұрсынұлы).

Мұндағы прецеденттік айтылымдар - **«көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе?», «тәні саудың жаны сау»**.

Ғалым А.Әділованың анықтауынша, прецедентті айтылымдар кейде өзгеріске түссе, енді бірде еш өзгертілмей қолданылады. Олар көбінесе синтаксистік трансформацияға ұшырайды [7, 147 б.]. Бұл пікірге жоғарыда талданған мысалдар негіз бола алады. Нақтылап айтсақ, **«қара қазан, сары бала қамы үшін»** прецедентті айтылымы бірінші сөйлемде өзгерісіз қолданылса, екінші сөйлемде **«қара қазан, сары баланың қамын ойламай»** болып тұлғалық өзгеріске ұшыраған. Сол сияқты **«тәні сау», «тән саулығы», «тән саулық»**.

Прецеденттік емес афоризмдерді сөйлеудегі жиі және сирек қайталануына қарай рекурентті (қайталанатын) және рекурентті емес (қайталанбайтын) деп бөліп қарастырады. Рекурентті афоризмдер әдетте мінез-құлық, ойлау, бағалау стереотиптерін білдіретін афоризмдік бірліктер. Мұндай тіркестер күнделікті өмірде жиі қайталанып, жаңғырып отырады. Олар мақал-мәтел, өлең, қанатты сөздер арқылы беріледі. Мысалы: *Қиындықсыз өмірде ештеңеге қол жеткізе алмайсың; Өзің сен өзіңді алып шығар, ақылың мен еңбегің екі жақтап* (Абай).

Рекурентті емес афоризмдер – норма талаптарынан бөлек, сөйлеу барысында ешқандай тілдік бірлік және дискурстық шектеулер қойылмайтын сөздер қатары. Мұндай афоризмдер сөйлеу үдерісінде тек кездейсоқ жағдайларда ғана қайталануы мүмкін. Мысалы: *Сабыр, есеп керек, өмір әуеніне үйлесу үшін* (Ғ.Мұстафин).

Қанатты афоризмдер тарихи тұлғалардың сөйлеуде кең тараған, жалпыға белгілі сөздерін, сол сияқты ауыз әдебиеті, көркем және публицистикалық туындылардан, БАҚ тілінен алынған дәйексөздерді қамтиды. Мысалы: *Өмір деген осы, бүгін бар ертең жоқсың. Сен кетті екен деп өмір-өзен ағысын өзгертпейді* (Д.А.Қонаев).

Ғалым А.И.Ефимовтың пікірінше, афоризмдер – тура және қысқа айтылатын әдеби-кітаби сөздер, авторлары бар мақал-мәтелдердің бір түрі.

Афористикалық паремияларға тән белгілер: - түрлі сөйлеу жағдайларында еркін қолдануы; - сөйлеудің біртұтас бірліктеріне жатуы; - көлемі (көбіне бір сөйлемнен тұрады); - сөйлеу әрекетін ақпаратты афористикалық үлгілермен беру арқылы үнемдеу. Бұл белгілерден афоризмдер мен паремиялардың бір-бірімен тығыз байланысын байқауға болады. Мысалы: *Мал – адамның бауыр еті.*

Жығылған күреске тоймайды. Адал адам ауыр сөзден тартынар; Бас жарылса, бөрік ішінде т.б.

Афоризмдер типологиясымен қатар тақырыбы жағынан да сан алуан. Афоризмдердің әртүрлі мазмұнды қамтуы оларды тақырыптық жағынан топтастыруға негіз болады.

Сонымен, ғылымда афоризм ұғымы әр қырынан сипатталады. Афоризмдердің түрліше анықталуы зерттелу кезеңіне және нақты бір зерттеушінің көзқарасына байланысты түсіндіріледі.

Афоризмдер типологиясы мен тақырыбы жағынан да алуан түрлі. Афоризмдердің қалыптасуына өзі пайда болған кезең, сол кезеңдегі тарихи жағдайлар ықпал етеді. Сонымен қатар тақырыбы жағынан философиялық, саяси мәселелерді, адам өмірі мен қызметінің барлық салаларын қамтиды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: Толғанай Т, 2004. – 560 б.

2. Иванов Е.Е. Лингвистика афоризма. – Могилев: МГУ имени А.А.Кулешова, 2016. – 156 с.

3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения: лингвострановедческий словарь. – Москва: Русский язык, 1979. – 240 с.

4. Иванов Е.Е. Об основных типах афористических высказывании // Вестник МГУ имени А.А.Куляшова. Филологические науки. – 2009. – №1 (32). – С. 126-132.

5. Әділова А.С. Қабылдау стилистикасы. Монография. – Алматы: Эверо, 2016. – 100 б.

6. Дәулеткереева Н.Ж. Қазақ тілді басылым беттеріндегі прецеденттік феномендердің прагматикалық қызметі / Тіл білімі. ҚР ҰҒА Хабаршысы. Филология сериясы. – 2009. – № 6. – Б. 22-25.

7. Әділова А.С. Көркем мәтіндердегі цитация құбылысы. – Алматы: Эверо, 2015. – 252 б.

ӘОЖ 821.512.122.09

ПАРАМӘТІН – ИНТЕРМӘТІН АМАЛЫНЫҢ БІР ТҮРІ

Қасымбек Құштар

Ғылыми жетекші: Сейпутанова А.Қ.

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан, kushtar413@mail.ru

Көркем шығармалар түрлі дәуірлер мен авторлар арасындағы көпір қызметін атқарды. Себебі, мәтіндер мағынасы жағынан, идея тұрғысынан үнемі бір-бірімен ұштасып, байланысып жатады. Бұл өзара әрекеттесу, мәтіндер арасындағы байланыстардың шексіз желісі, интермәтін деп аталады.

Интермәтін – мәтін категориясы ретінде анықталып, мәтін ішіндегі мәтін дегенді білдіреді. Интермәтін – бір мәтін ішіне өзге мәтін элементтерінің кірігуі әрі мәтіндердің бірі екіншісіне белгілі не белгісіз формада сілтеме жасайтынын,

мәтіндердің өзара байланысын білдіретін термин. Интермәтінді көптеген зерттеушілер категория ретінде қарастырып, барлық мәтінде интермәтін деп есептейді. Қазіргі уақытта мәтінге деген қызығушылық мәтінтанудың бағыттарын тудыруда.

Интермәтін мәселесі М.М. Бахтин, И.И. Арнольд, Ж. Женетт, Ю. Кристева, Г.В. Денисова, Ю.М. Лотман, М.Л. Гаспаров сияқты көптеген орыс және басқа да шетел ғалымдарының еңбектерінде тұжырымдалады. Ал қазақ әдебиеттануында интермәтін мәселесі А. Байтұрсынов, М. Әуезов, Е. Турсунов, Н. Келімбетов, А. Қыраубаева, Ө. Күмісбаев еңбектерінен бастау алып, С. Ағыбаеваның, А. Әділованың диссертациялық жұмыстарында жүйеленеді. Сондай-ақ, О.В. Васильева, Ж.В. Бурцева, К.С. Бұзаубағарова сияқты авторлардың мақалаларында талданады.

Интермәтін термині алғаш 1967 жылы жарияланған Ю. Кристеваның «Бахтин, сөз, диалог және роман» атты мақаласында қолданылады. Ю. Кристеваның пікірінше кез келген мәтін басқа мәтіндермен шексіз диалогтық байланысқа түседі. Мәтін мәдени мұраны құрайтын барлық баспа мәтіндерінің жиынтығы. Әрбір мәтін дәйексөздер мозаикасы ретінде құрылады және әрбір мәтін басқа мәтіннің өзгерген нәтижесі [1, 22].

Зерттеушілер интермәтінді тар және кең мағынада қарастырды. Тар мағынасында интермәтінділік мәтін ішінде мәтін деп жиі айтылып жүр. Мәтін ішіндегі мәтін жазушының өз шығармасына өзге мәтін элементтерін кіріктіру болып табылады. Кіріккен өзге мәтіннің элементтері жанры, көлемі, нақтылығы, функционалды типі жағынан әртүрлі боуы мүмкін. Бұл өз кезегінде шығарманың семантикасын толықтыруға, байытуға мүмкіндік береді. Тар мағынасында түсіну көрнекті ғалым Ю.М. Лотманның есімімен тікелей байланысты. Зерттеушіден кейінгі ғалымдардың көзқарастарына сәйкес, мәтінде келтірінді құрылымдарды тар мағынада қолдану автордың оларды әртүрлі мақсатта пайдалануымен түсіндіріледі. Бірі, интермәтін мәтін ішіндегі мәтін сипатында айқындалса, әсіресе Ю.М. Лотманның жұмыстарында, екінші жағынан - интермәтінділік табиғаты Ю. Кристеваның, М. Бахтиннің т.б. ғалымдардың еңбектерінде зерделенеді.

Ю.М. Лотман мәтін ішіндегі мәтіннің негізгі белгілерін былайша көрсетеді:

1) Өзге мәтін үзіндісін сол қалпы, бірақ екі еселенген тұрғысында беру (роман ішіндегі роман, айна мотиві, екі тұлғалылық)

2) Заттар мен білгілердің коллажы (кейіпкердің түсі, деректі қиындылар мен суреттер)

3) Мәтінге кіріспе өзге мәтіннен фрагментті түрде берілуі (дәйек сөз, сілтеме т.б.)

4) Бүкіл мәтінді екі немесе одан да көп рет кодтау [2, 37].

Зерттеушілер интертекстуалды байланыстардың көріністерін, берілуін бірнеше топқа бөледі. Мысалы, Е.А. Попова 1) реминиценция; 2) цитата; 3) стилизация; 4) аллюзия; 5) символика; 6) интертекстуалды-атаулы ойын; 7) антономасия – деп жіктейді [3, 17].

А.К. Жолковский былайша көрсетеді: 1) мәтін бөлігі; 2) сюжет; 3) образ; 4) өмірбаяндық (жекелеген қаламгерлер өміріндегі ұқсастық); 5) құрылымдық өлшемі; 6) ұйқасы; 7) интонация; 8) өлең өлшемі; 9) цитация [4, 45 б.].

И.В. Арнольд 1) цитаталық тақырып; 2) эпиграф; 3) қыстырынды романдар; 4) хаттар; 5) күнделіктер; 6) цитаталар; 7) аллюзия; 8) реминисценция [5, 72].

Ғалымдардың жіктелісінде айтарлықтай алшақтық жоқ екенін аңғаруға болады. Барлық жіктелісте де интермәтін көрінісінің жан-жақты сипаты нақты ашылған. Тек А.К. Жолковский прозалық шығармалармен қатар поэзиялық туындылардың да интермәтіндік көрінісін саралаған. Бұл топтамалардың ішінде И.В. Арнольд топтамасы нақтылау. Жіктелім орыс, ағылшын тіліндегі мәтіндер негізінде жасалғанмен, барлық тілде жазылған әдебиетке тән.

Интермәтіндік байланыстың бұл түрлері көркем шығарманы толығымен оқып, талдауға, мәтіннің негізгі мәнін түсінуге көмектеседі. Бұл интермәтіндер сөйлеу субъектісінің нақтылығына қарай ішкі және сыртқы деп жіктеледі. Автор туындысында өз қиялынан туындаған хат, күнделік, құжат кездесетін болса, ол ішкі интермәтінділік, ал автор өмірдегі нақты құбылысты суреттеген цитацияны енгізсе, ол сыртқы болып табылады.

Интермәтінділік мәтіндердің бір-бірімен қалай әрекеттесетінін және олардың әдеби және мәдени мұрамызды қалай байытатынын терең түсінуге мүмкіндік беретін сөздер арасындағы жасырын және айқын байланыстарды көрсетеді. Біз мәтіндердің бір-бірінен қалай дәйексөз келтіретінін, авторлардың идеялар мен бейнелерді қалай бейімдейтінін ондағы эпиграф, цитата, мәтін бөлігі сияқты парамәтіндік бірліктерден біле аламыз.

«Парамәтін» термині әдетте әдеби зерттеулерде қолданылады және шығарманың негізгі мәтінінен тыс, бірақ сол мәтінді қабылдау мен түсінуге әсер ететін мәтіндік элементтерді білдіреді. Парамәтінге тақырыптар, эпиграфтар, аннотациялар, ескертпелер, иллюстрациялар, мұқаба, автордың өмірбаяндық мәліметтері және негізгі мәтінмен бірге жүретін басқа мәтіндік және графикалық элементтер сияқты әртүрлі элементтер кіреді. Бұл элементтер мәтін туралы алдынала ақпарат беру, мәтіндегі негізгі ойларды көрсету, контексті көрсету немесе әдеби аспектілерді қолдау сияқты әртүрлі функцияларды орындай алады. Парамәтін әдеби шығармаларды талдау мен түсіндірудің маңызды құралы бола алады, өйткені ол оқырмандарға шығарманың мағынасы мен мән, сипатын зерттеуге көмектеседі.

Парамәтін әдеби және мәтіндік жұмыстарда интермәтіндік байланыстарды білдіру үшін қолданылатын құралдардың немесе элементтердің бірі болып табылады.

Интермәтінділік - бұл әртүрлі мәтіндер арасындағы байланыс пен өзара әрекеттесуді сипаттайтын ұғым. Ол мәтіндердің бір-бірімен әрекеттесетінін, дәйексөз келтіретінін, бейімделетінін, түсініктеме беретінін немесе басқа мәтіндерге сілтеме жасайтынын білдіреді. Интермәтіндік байланыстар айқын немесе жасырын болуы мүмкін. Мәтінде парамәтін, яғни тақырыптар, аннотациялар, эпиграфтар, ескертпелер болған кезде ол айқын интермәтінді байланыстар жасай алады.

Парамәтін арқылы автор алған дереккөздерді көрсете алады, басқа шығармаларға сілтеме жасай алады, түсініктеме бере алады немесе жалпы мәдени

контекстті көрсете алады. Бұл оқырмандарға мәтіндегі мәтінаралық байланыстарды тануға көмектеседі.

Сонымен, парамәтін мәтіндердегі мәтінаралық байланыстарды білдіру және түсіну құралы ретінде қызмет етеді. Оқырмандарға осы байланыстарды ашуға және мәтінді кеңірек контексте талдауға көмектеседі. Парамәтін мәтінді талдауда маңызды рөл атқарады, өйткені ол шығарманы қабылдау мен түсінуге әсер ететін ақпарат береді. Ол сондай-ақ автордың өз мақсаттарына жету және оқырманға әсер ету үшін парамәтінді қалай қолданатынын талдағанда зерттеу нысаны болуы мүмкін.

Жоғарыда қарастырылған барлық зерттеушілердің пікірлеріне сәйкес, интермәтін – мәтіннің астарлы ойын анықтауға көмектеседі, көбіне постмодернистік бағыттағы шығармаларға тән; бір мәтін ішінде өзге мәтіннің берілуі; ортақ элементері кездейсоқ берілмейді. Ал, интермәтінділік - мәтіннің өзге бір мәтінмен байланысының түрлі тілдік бірліктер арқылы көрінеді. Кез келген көркем шығармада мәтінаралық байланыс болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму / Пер. с франц., сост., вступ. ст. Г.К. Косикова. - М.: ИГ Прогресс, 2000. – 457 с.

2. Лотман Ю.М. Текст в тексте // Ученые записки Тартуского университета. Выпуск 567. – Тарту, 1981. - №14. – 37-47 сс.

3. Попова Е.А. Интертекстуальность как средство воздействия в политическом дискурсе: на материале англоязычных текстов о политической карьере А. Шварценеггера: дисс. ... канд. филол. наук. – Самара, 1999. – 185с.

4. Жолковский А.К. Блуждающие сны и другие работы. – М.: Наука, 1994. – 428 с.

5. Арнольд И.В. Проблемы диалогизма, интертекстуальности и герменевтики. – СПб.: Образование, 1995. – 72 с.

УДК: 821.111(73):81'255.2

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕРЕВОДОВ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЛЕМОНИ СНИКЕТА «ЛЕМОНИ СНИКЕТ: 33 НЕСЧАСТЬЯ» НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Маликбаева Д.А.

Научный руководитель: Абдрахманова Т.М., кандидат
филологических наук

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: malikbayeva@bk.ru

В данной научной работе проводился сопоставительный анализ переводов на русский язык, а именно то, насколько хорошо переводчики передали читателям структуру и содержание оригинала, все аспекты, особенности и культурные

особенности данного произведения, и даже сохраняя при этом характерные черты стиля и юмора Лемони Сникета.

Аннотация: Исследование сопоставительного анализа переводов произведения Лемони Сникета, известного как "Лемони Сникет: 33 несчастья", на русский язык представляет собой попытку выявить особенности переводческих подходов к данному тексту. В работе анализируются несколько русских переводов данного произведения, выделяются ключевые моменты, включая сохранение структуры и стиля, передачу смысла и ощущения, адаптацию культурных и лингвистических особенностей. Результаты анализа позволяют выявить сходства и различия в переводческих решениях, а также понять, как разные переводчики справляются с вызовами, представленными в этом произведении. Исследование помогает лучше понять процесс перевода и его влияние на восприятие и интерпретацию оригинального текста.

Ключевые слова: анализ, перевод, произведение, переводчик, стилистика

Цель: анализ правильности переводов произведения

Задачи: 1. изучить научную литературу по теме;

2. определить соответствующие методы;

3. оценить качество перевода на степень точности и адекватности;

4. исследовать культурную адаптацию и передачу смысла для русскоязычной аудитории;

5. сравнить разные переводы для выявления сходств и различий между ними.

Методы: анализ, анкетирование

Основная часть: *Обзор литературы*

В своей работе Натали Келли и Йост Цетше показали, какими удивительными и замысловатыми путями перевод преобразует мир, а также, как технологии в сочетании с переводом помогают формированию сообществ и получению информации обо всем на свете (Натали Келли, Йост Цетше, 2020). А в центре работы Тер-Минасова С. Г. оказывается взаимодействие языков и культур, проблемы человеческого общения, межкультурной коммуникации, где главным (хотя и не единственным) средством был и остается язык (Тер-Минасова С. Г., 2008). Что касается труда Комиссарова В. Н. «Современное переводоведение», он посвящен переводческой проблематике, а также книга помогает правильно оценить качество своей работы, разобраться в возникающих проблемах, грамотно сориентироваться в особенностях своей профессии (Комиссаров В. Н., 2001). У этого же автора есть монография под названием «Лингвистика перевода», которая рассматривает проблемы лингвистики перевода в плане общей теории языка, его семантики, стилистики, нормативности, также речь идет о помощи, которую языкознание может оказать переводчику в плане выработки для него нормативных рекомендаций (Комиссаров В. Н., 1980).

Основная часть: *Эксперимент*

Основными вопросами нашей статьи являются:

1. Знаете ли Вы, что такое перевод?

2. Часто ли Вы читаете произведения, переведенные на английский язык с русского языка?

3. Слышали ли Вы или читали произведение Лемони Сникета «33 несчастья»?

4. Если да, то чей перевод Вы читали?

Аналитическая таблица 1

Вопросы	Коды
1. Знаете ли Вы, что такое перевод? 2. Часто ли Вы читаете произведения, переведенные на английский язык с русского языка? 3. Слышали ли Вы или читали произведение Лемони Сникета «33 несчастья»? 4. Если да, то чей перевод Вы читали?	1. знание перевода 2. произведения, переведенные на английский язык 3. произведение Лемони Сникета «33 несчастья» 4. перевод Лемони Сникета

Аналитическая таблица 2

Коды	Цитаты
1. знание перевода 2. произведения, переведенные на английский язык 3. произведение Лемони Сникета «33 несчастья» 4. перевод Лемони Сникета	1. "Перевод - текст, переведённый с одного языка на другой" 2. "Я читала произведение Лемони Сникета, а именно 8 часть "33 несчастья" 3. "Перевод был с английского Н. Л. Рахмановой"

Нами было опрошено 20 студентов. По результатам анкетирования, было выявлено, что 58,8% опрошенных студентов смогли ответить на вопрос "Знаете ли Вы, что такое перевод?" знали понятие перевода и смогли дать на него определение. Говоря о тех, кто отвечал на вопрос "Часто ли Вы читаете произведения, переведенные на английский язык с русского языка?", то процент положительных ответов составляет 32,4%, результаты ответов данного вопроса показывают, что у подобного типа произведений есть потенциал набрать ещё большую популярность среди молодёжи. Что касается произведения Лемони Сникета, на вопрос "Слышали ли Вы или читали произведение Лемони Сникета "33 несчастья?" среди отвечающих об этом рассказе в курсе только 8,8%. Также было выявлено, что отвечающие читали перевод с английского языка, выполнившим Н.Л.Рахмановой. Однако, проводя данное анкетирование, я знала, что результат на данный вопрос примерно будет таким, так как это произведение не пользуется большой популярностью.

1. «Лемони Сникет: 33 несчастья» («Lemony Snicket's Series of Unfortunate Events»). Стратегия перевода: трансформация. Согласно словарю, series имеет следующие значения: 1) ряд; 2) серия; 3) цикл; 4) группа; 5) цепь; 6) комплект; 7) выпуск; 8) система; 9) свита; 10) отдел; 11) череда. Прилагательное unfortunate может быть переведено как: 1) несчастный; 2) неудачный; 3) неудачливый; 4) несчастливый; 5) неблагоприятный. В поисках существительного events словарь выдает следующие соответствия: 1) событие; 2) случай; 3) происшествие; 4) исход; 5) результат; 6) такт; 7) ядерное превращение; 8) номер. Сложив все варианты, можно получить следующие версии заголовка: 1) Лемони Сникет: череда неудач; 2) Лемони Сникет: ряд происшествий; 3) Лемони Сникет: цепь несчастных случаев; 4) Лемони Сникет: серия неудачных событий. Официальный перевод, под которым

фильм вышел в российский прокат – «Лемони Сникет: 33 несчастья». В данном случае переводчик применил трансформацию – так, название стало более конкретным и точнее отражает смысл фильма. Основная трудность перевода состоит в выборе среди многочисленных синонимичных версий. В результате, был выбран перевод «Лемони Сникет: 33 несчастья», в котором все синонимические версии были заменены существующим в русском языке фразеологизмом. Так, русский вариант заголовка получился не сильно перегруженным и, в то же время, близким к русскоговорящей аудитории.

2. Выражение "He (or she) who hesitates is lost" имеет хороший русский аналог «Промедление смерти подобно». Это является интересным переводом и имеет некоторое сходство в выразительности с оригиналом. Оно сохраняет идею того, что промедление или колебания могут привести к негативным последствиям. Однако, стоит учесть, что перевод часто зависит от контекста и характера произведения. Лемони Сникет, автор данных серий, известен своими каламбурами и утонченным стилем, поэтому такой перевод может отражать его особенности. Всегда важно учитывать контекст и стиль произведения при выборе аналога для афоризма или выражения, чтобы сохранить дух оригинала.

В ходе анализа было замечено, что разные переводчики могут прибегать к разным приемам при переводе одних и тех же выражений, шуток и названий. Это может создавать разнообразие в толкованиях и стилях перевода, что может быть, как плюсом, так и минусом, в зависимости от предпочтений читателей.

Заключение: Сопоставительный анализ переводов произведения Лемони Сникета "Лемони Сникет: 33 несчастья" на русский язык позволяет сделать несколько важных выводов: **1. Изучили научную литературу:** Этот этап был важен для понимания предыдущих исследований и методов, примененных в сопоставительном анализе других текстов. **2. Определили методы:** После изучения литературы мы смогли выбрать методы и критерии для анализа. Например, мы могли рассмотреть лексические и структурные аспекты перевода, а также степень сохранения стиля и тона оригинала. **3. Оценили качество перевода:** Мы разработали систему оценки, которая позволила нам оценить каждый перевод по выбранным критериям. Это может включать в себя оценку точности, адекватности, грамматической корректности и т.д. **4. Сравнили разные переводы:** После оценки каждого перевода мы смогли провести сравнительный анализ для выявления сходств и различий между ними. Это позволит нам выделить наилучший перевод и понять, какие аспекты были решены лучше в одном переводе, чем в другом.

Список литературы

1. Натали Келли, Йост Цетше. «Тонкости перевода: Как язык влияет на нашу жизнь и преобразует мир». Перевод с английского Натальи Шаховой – М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2020. – 272 с.
2. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – 3-е издание. – М.: Изд-во МГУ, 2008. - 163 с.
3. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение. – Москва, 2001. – 424 с.

4. Миньяр-Белоручев Р. К. Теория и методы перевода. – Москва: Московский лицей, 1996. – 208 с.
5. Комиссаров В. Н. Лингвистика перевода. – Москва: Международные отношения, 1980 – 167 с.
6. Гарбовский Н.К. Теория перевода: Учебник. 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 2007, – 544 с.
7. Латышев Л.К. Курс перевода: Эквивалентность перевода и способы ее достижения, Изд-во Международные отношения, 1981.
8. Бузаджи Д.М., Гусев В.В., Ланчиков В.К., Псурцев Д.В. Новый взгляд на классификацию переводческих ошибок, Москва: Р-Валент, 2009. — 118 с.
9. Виноградов, В. С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) / В. С. Виноградов. – М.: Издат-во института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.
10. Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. — М.: Наука, 1988. - 215с.

ӘОЖ 831.512.122.09

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ПОСТМОДЕРНДІК ҮРДІСТЕР

Минан Бижан

Ғылыми жетекші: Касенов С.Т., қауымдастырылған профессор,
филология ғылымдарының кандидаты
Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: bizhan.minan@mail.ru

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті ұлы Абайдың ағартушылық, демократиялық дәстүрін жалғастыра отырып, отаршылдыққа қарсы күрес пен тәуелсіздікті аңсау идеясын ашық және батыл көтерді.

Қазақ қоғамында XX ғасырдың басы ұлт-азаттық кезең екені азаматтық тарихтан белгілі. Бұл кезеңде қоғамдағы қайшылықтардың орын алып, шешімі күрделенген мәселелер туындап, мәдениет рухани түрде құлдырап, санада дағдарыстар пайда болған кезде, осыған қарсы мәдени жауап және жаңа ізденістердің нәтижесінде ғасырда жаһандық әдебиетте үстемдік еткен модернизм ағымының ықпалы қазақ әдебиетінде де байқалды.

Бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі әдебиет тілі оқырманға түсінікті болатын. Ал постмодернизмде шын мәнісінде әдеттен тыс, оғаш жайттар жетіп артылады. Сондықтан да оқырман үшін осы ағымдағы жазушылар полиглот, эрудит, кейбір тұстарда философ пен мәдениеттанушы болып та көрінуі мүмкін. Постмодерндік әдебиеттің негізгі ұстанымы өмірдегі ұқсастықты жою, жанрлардың шекарасын тас-талқан етіп, себеп-салдар байланысынан қол үзіп, әдістерді орнықтырып, логикалық байланысты жоққа шығару болып табылады.

Постмодернизмді зерделеу XX ғасырдың II жартысынан бастау алды. Қазақ әдебиетіндегі постмодернизм мәселелерін зерттей бастағаннан бері, қазақ

әдебиеттану ғылымында нақты орныққан пікір жоқ. Б.Нұржанов постмодернизм мен постмодернистік эстетиканың басты ұғымы «мәтін» (одан туындап жататын «мәнмәтін», «интертекст», «гипертекст») екендігін алға тарта отырып, мұндай мәтіндерге талдау жасаудың әдістемесі көп ретте семиотикалық талдауға жүгінетіндігіне тоқталады. Өнердің бұл түрінің өзіндік ережелері (*классикалық шығармалардан бөлек*), грамматикасы, синтаксисі мен таңбалау жүйесі т.б. жасырын алғы шарттары барлығын айта келе, мұндай шығармаларды талдаудың бағыттарына жарық түсіріп, жол көрсетсе [3; 34], ғалым Д.Ысқақұлының, академик С.Қасқабасовтың өз тұжырымдары бар. С.Қасқабасов постмодернизм туралы: «Постмодернизм – өндірісі қатты дамыған постиндустриялы елдерде кең таралған. Өйткені, олар бұрынғы классикалық әдебиеттен қол үзіп кеткен. Біз болсақ, классикалық реализмнен, классикалық әдебиеттен қол үзгеміз жоқ. Одан қол үзе алмайтын себебіміз, бізде әлі постиндустриялық қоғам құрылған жоқ. Сондықтан постиндустриялық қоғам болмай тұрып, постиндустриялық қоғамның өмірін суреттей алмаймыз. Алайда, постмодернистік тәсілді меңгеріп алған біздің кейбір қаламгерлердің ісі сыртқы көрініс қана» [4;4], - деген пікірін білдіреді. Жазушы-драматург Дулат Исабеков те «Қамшы» порталына берген сұқбатында: «Қала өркениетіне жақын, жанашылдыққа құмар толқындар келіп жатыр, бірақ қазіргі шығармаларда ерекшелік жоқ. Біздің кезіміздегідей қызығы мол шығармалардың қатары да сиреген. Жазушылардың шығармаларында өз стилі емес, өзгеге еліктеу басым тұрады. Одан кейін сападан гөрі санға көп мән береді. Қала өркениетіне жақын, жанашылдыққа ұмтылатын жазушылар бар. Олар, тіпті, өздерін постмодернизм өкілдеріміз деп атайды. Қазақ әдебиетінде постмодернизм жоқ» [5, 9],- деп нақты көзқарасын танытады.

Постмодернизмнің соцреализмнен айырмашылығы, ұлт құндылығын жоғалтуға күйініш білдіреді. Сондықтан оны классикалық үлгі құлдыраған кезеңде, соны ауыстырған мәдени дәстүр деседе болғандай. Модернизмде ішкі авторлық «мен» үнемі алға жетелейді. Жазушы өзінің авторлық «менін» айқындап көрсетіп қана қоймай, ондағы оқиға желісіне өзінің де тікелей қатысы бар екендігін білдіріп отырады. Оған «Шұғаның белгісі» повесінде Бейімбет Майлиннің «... Мен әңгімені неден бастарымды білмедім, жол жайын айтып өткенде «Шұғаның белгісі» деген бар еді. Одан бәлендей сөз туады деп дәмеленбесем де, бастауға себеп болсын деп «Шұғаның белгісі дегеніңіз не нәрсе, тау ма? – дедім» деп бастау арқылы шығарманың тууына өзінің тікелей қатысы бар екенін оқырманға жеткізеді. Жүсіпбек Аймауытов «Жаңабайдың жанындағы трагедия» әңгімесінде, шығарманы қайтыс болған Қамит деген жолдасының үйіне көңіл айтуға келіп ұрлап әкеткенін ескертуден бастайды. «Қорғансыздың күні» әңгімесі Мұхтар Әуезовтің жақын қарындасының трагедиялы тағдырынан алынғандығын ойға алсақ, модернистік шығармаларда авторлық меннің орны ерекше екендігі көрінеді.

Ендеше, ХХ ғасыр басындағы модернистер, образды ойдан алып жасандылыққа бармаған. Оған тек өмір шындығын арқау еткен. Жазушы өзі баяндап отырған жайға ішкі аяушылығын, жанашырлық сезімін білдірмеген. Керісінше өмір шындығын боямасыз баяндау арқылы, кейіпкер тағдырына оқырманның аяушылығын оятқан.

Модернистік үлгідегі шығармалардың социалистік реализм дәстүрінен басты айырмашылығы - өз замандары мен замандастары жайлы пікірлерін бүкпесіз, өңдеусіз сол қалпында жазып беруінде. Бірақ нашар тұстарын жеріне жеткізіп сынамайтыны. Жақсы тұстарын асыра сілтеп мақтамайтыны. Адамгершілікті аяққа басып, құдайдың құдіретінен, адамның көз жасынан қорықпаған әділетсіздіктің ел ішін жайлап, еркіндік алып отырғандығын қаз - қалпында баяндауы. Сол арқылы қатыгез, имансыз адамдардың бойынан неге ізгілік табылмайды деген сұрақтардың төңірегінде ой қозғап, оқырманның өзінше шешім іздеуіне мәжбүрлейді. Модернизмдегі сол өмірдің шындығы, ерте ме, кеш пе, бәрібір қоғамды қопарылысқа апаратыны ақиқат. Оған еуропалықтардың басынан өткен үлкенді кішілі оқиғалар мен XX ғасыр басындағы модернистік шығармалар көтерген проблемалардың қоғамда қозғалыс тудырғандығын мұсыл етуге болады.

Егер Көркемтайдың трагедиялы тағдыры жазылмаса, әке шешесінен айырылып панасыз жүрген жетімдерге арналған интернаттар, XX ғасырдың жиырмамыншы жылдары ашылмаған болар еді. Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесі оқырманды тебіренгіп, жанарына жас үйіерліктей, сентиментальды сезіммен жазылмаса, ел ішіндегі әділетсіздіктерге қарсы күрес күшеймеген болар еді. Сол ғасырдың басындағы модернизмде үмітсіздік пен торығу басымдылық танытты. Оған Жүсіпбектің барометрі мысал. Әңгіме техникалық прогреске жетелейді. Ендеше, XX ғасыр басында жарық көрген модернистік шығармалардың өзін екіге бөлуге болады. Бірінде өмірде болып жатқан жағдайды боямасыз берсе, екіншісінде қазақтың бұрыннан ұстанып келе жатқан ескі дәстүр салтынан бас тарта отырып, жаңа заманның күлкілі, көңілді көрністерін шығармаларына арқау еткен. Оған Жүсіпбектің «Қызыл отау, Қызылбике», «Жарасымды сүгреттер» әңгімелері де дәлел.

XX ғасырдың басы қазақ тарихында елеулі кезең болғандығы белгілі. Ол қазақ халқының ойы озық, көкірегі зерделі көрнекті өкілдері ел тағдырына, өткені мен болашағына ой тербеген кезең болды. Сол кезең қазақ халқының қоғамдық, әлеуметтік, мәдени, рухани өмірінде болып жатқан өзгерістер мен адамгершілік, демократтық, ағартушылық идеялардың жаршысы болды. Қазақ халқы өзін іргелі ел болуға, өнер-білімге шақырған демократ ақын-жазушылардың шығармаларына құлақ түріп, зейін қойды. Өйткені олардың үні сол заманның талабына сай, халық тілегіне жауап беретін еді. Ондай шығармаларға С. Торайғыров, М. Сералин, М. Дулатов, Б. Күлеев, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев т.б. көрнекті ақын-жазушылардың еңбектерін жатқызуға болады.

Постмодерндік үрдістердің элементтері аталған шығармаларда да кеңінен көрініс тапты. Мәселен, Мұхтар Әуезов модернистік әңгімелерінде, табиғат суретін натуралистік әдіспен дәл тартқандай бейнелеп, қоғамдағы әлеуметтік жағдайларды көрсетті. Мағжан табиғаттың суретін адам мінезімен астастырып, оған қимыл мен қозғалыс қосып, дәлдік берді. Нәзік лирикалары адам мен табиғат мінезінен ортақ үндестік тапты. Жүсіпбектің әңгімелерінде жаңа сөз қолданыстары арқылы, жаңа заманның «көңілді көріністері» жасалды. Кедейден шыққан атқамінерлердің барған жерлерінде қоқан-лоққы көрсетіп, өз артықшылықтарын танытуы, баларға кеткен еселерін қайтару, ыза-кек болып көрінді. Аштықтан қырылған қазақтардың ауыр тағдырын Сәкен «Аштардың рухы» әңгімесінде түс пен өңнің арасындағы түсініксіз

жағдай етіп жеткізеді. Әңгімеде күндіз көз алдына елес беріп, түнде түсіне кіріп мазалай беретін екі әйел бар. Көзін жұмса көретін осылар. Әлде бір бекетке келіп сәл аял жасаған отарбадан түсіп, тыныс алмақшы болғандарында, орнынан қозғала жүріп кеткен отарбаның артында қалып қойғандар еді. Жүгіріп жетіп қайта мінуге қауқарлары келмеген. Ел жоқ жерде көздерін сүзіп қалып қойған. «Бастарын сүйер адам жоқ. Ауыздарына су тамызатын жан жоқ. Қиналып жатып өледі-ау! Қасқырға, құсқа жем болып, онсыз да тозған киімдері жұлым- жұлым болып жыртылып, кимешегі мен қызыл желегі бір бұтаның басына ілініп, желбіреп қалады-ау!» деген ой санасында ұялап қалған. Оның бірі - шешесі. Екіншісі - қызы. Ол туралы жазушы былай дейді: «Қыз - қатынның қызы болса керек. Екеуінің қияпаты бір-біріне ұқсас. Қатын қоңыр жыртық шапанды. Белін буған, жамаулы бір кимешекті. Кір. Жыртық көйлегінің шолақ етінен жаман етіктері көрінеді. Қыздың басында ескі қызыл желек. Үстінде кірлеген көк ала жол бешпент. Көйлегі келте, мәсі байпағының сыртынан киген галошы көнетоз. Қатынның арқасында, қыздың мойнында асынған дорбасы бар. Екеуі де аштықтың зардабын тартқан һәм тартуда. Екеуі де делбе болған жылқыдай сенделіп қуарыпты». [6.21-б]

Сәкен осы оқиғаны натуралистік суретпен баяндаған. Бірақ аштарға деген аяушылық, олардың ішкі күйзелісі мен психологиялық қиналысы терең суреттелмеген. Ауыр халде қалбалақтаған қозғалыстары арқылы бейнеленеді. Бірақ терең тебіреніс, яушылық тудырмайды.

Қазақ поэзиясындағы модернистік үлгілер прозадан сәл ертерек Абай мен Мағжан поэзиясынан көрініс берді. Соның бірі модернистер поэзиясы мен прозасында жиі ұшырасатын жалғыздық пен молалық мотивтер. Бұл дүниедегі өмір о дүниедегі өліммен жалғасады деген философиялық діни ұғым. Бұл тақырыптар жазба әдебиетінде Абайдан бастау алып, Мағжан поэзиясынан қолдау тапты. Мәселен, Мағжан Дантениң «Залит проклятым ядом целый свет...» деп аталатын сонатасының үлгісімен «Жер жүзін топан басса екен» деген өлең жазған. Мағжанның лирикасындағы модернистік үлгілер қалай көрініс алды дегенге келер болсақ, модернистерге тән «белгісіздікті күтіп үрейлену», «әлде неге алаңдау». Ертеңгі күнге сенімсіздік. Өмірге риза еместік. Алда келе жатқан жамандықты сезіну. Оны «Жазғы жолда», «Қысқы жолда» өлеңдерінен байқауға болады:

Дала. Дала. Сар дала!

Жаман түзде бір қара.

Келем, жалғыз, жаяумын.

Жаныма ерген жолдас жоқ,

Төрт жағы дала - жер де көк

Жылауға да таяумын.

«Қысқы жолда» өлеңінде «Сар далада адасып; Суық кебін жамылып; Қалармын кім біледі?» деп ұлы мақсат жолындағы жалғыздығына налиды. Сондай-ақ ақынның аталған осы екі өлеңінде табиғаттың таңғажайып, әдемі көрінісі бейнелі суреттермен бедерленген. Соның ішінде кенеттен елес беріп, үрейлі қорқыныш тудырған табиғат суреттерінен «спритуалистік» натурализм көрінеді. Сөйтіп, табиғат көрінісін жын елестерімен байланыстыру арқылы, халықпен тілдесіп, табиғат аясында сырласады.

Сәкен мен Мағжаннан кейін 1921-1922 жылдар аралығындағы қолдан жасалған аштықты қозғап әңгіме жазғандардың бірі Жүсіпбек Аймауытов болды. Жүсіпбек сол жылдар қасіретінің тірі куәгері ғана емес, аштыққа ұрынғандарға көмек беруге құрылған комитетінің мүшесі болған. Соңынан жауапқа тартылып, сотталып кете жаздайды. Аймауытов қазақтың қазақ елінің басынан өткен ащы сұмдықтың куәгері ретінде «Жанабайдың жанындағы трагедия» атты модернистік үлгіде әңгіме жазды. Бірақ бұл әңгіменің иесі мен емес, көкірек ауруынан қайтыс болып кеткен Қамит еді деп, шындықты айтудан жалтарады. Әңгіме 1924 жылы «Жас қазақ» журналының № 7-8 сандарында жарияланады. Сәкен өзі көрген өмір шындығын түс арқылы, көз алдынан жеңіл ғана сырғып өткен өмір картинасы ретінде жазса, Жүсіпбек қыр елін жайлаған алапат аштықтың қасіретін Жанабайдың трагедиялы тағдыры арқылы әңгімелейді. Аштықтың адамды қандай азғындыққа апарғанын буалдырланған санадағы ой тасқындарымен жазып жеткізген.

Ал таза өмір шындығынан алынып, тарихи факторлардың негізінде жазылған Жүсіпбектің тағы бір модернистік әңгімесі - «Мысыққа ойын, тышқанға өлім» шығармасы. Жазушы шынайы өмір шындығын аталған әңгімесіне арқау етеді. Ондағы кейіпкерлерге ешқандай жанашырлық танытпай, болған оқиғаны қаз қалпында жазып беріп, оқырмандардың ой таластырып, пікір тудыруларына мүмкіндік жасаған.

XX ғасыр басындағы модернистік шығармалардың бәріне ортақ сарын - қазақ әйелдерінің қасіретті тағдыры болды. Бас бостандықтарын ала алмаған еріксіздігі еді. Мал ретінде сатылып, әке-шешелерінің бұйрығына байлаулы болды. Модернистік шығармалардағы ақ түтек боран адамдар арасындағы бітіспес қаратығыстарды да бейнелейді. Жауыздыққа толы қатал тағдырдың алдында үміт етер тірегі жоқ адамның өмір тәлкегінде тізе бүгіп, мәңгілік толас табуы, модернистік үлгідегі прозаларда, зұлымдыққа құрбан болған образ ретінде бейнеленді. Әлдінің әлсізге қиянаты, қаныпезерлердің жасап жүрген зорлықтары. Сонымен күресе жүріп іштей алапат арпалысқа түсіп, шарасыздыққа ұрынып, өмір боранына үсініп өлетіндері жан түршіктереді.

Сонымен XX ғасырдың басындағы шығармалардағы постмодернистік үрдістің элементтерінің С. Торайғыров, М. Сералин, М. Дулатов, Б. Күлеев, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М. Әуезов т.б. сияқты көрнекті ақын-жазушылардың шығармаларынан көрініс табуының өзі, жазушылардың сол кезеңнің ащы шындығын боямасыз, бүкпесіз, қаз қалпында дәлме-дәл сипаттап жеткізу ерекшелігінде болса керек. Қазақтың қатал табиғаты мен адам тағдырын тамаша байланыстыра білген жазушылар XX ғасыр басындағы проблеманы қозғаушылар ғана емес, оқырманын қуантып, қайғыртып сүйеге, жирендіруге үйрететін жаңа әдеби тәсілдің, қазақ әдеби тіліндегі жаңа астарына көп мағына жасырған жаңа сөздің негізін салушылар да болды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қанарбаева Б. Қазақ әдебиетіндегі постмодернизм. – Алматы: "Арнаулы курсқа бағытталған көмекші оқу құралы", 2018.
2. Сәулембек Г.Р. Қазақ әдебиетіндегі постмодернизм // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогика университеті. Хабаршы. – 2015, №2 (52). – Б. 146-150.

УДК 80

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ НА СОЗДАНИЕ ОБРАЗОВ И СИМВОЛИКИ В ЛИТЕРАТУРЕ

Мурадова В.В.

КГУ «Средняя школа №15» отдела образования по
г. Усть-Каменогорску управления образования ВКО
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

В данном исследовании предполагается изучить, как различные языковые средства влияют на формирование образов и символики в литературных произведениях. Это исследование будет основано на анализе текстов различных авторов и литературных эпох, с целью выявить общие и уникальные характеристики в использовании языка для создания образов и символов.

Методы исследования:

- Лингвистический анализ: Анализ различных языковых средств, таких как метафоры, сравнения, символы, их частота использования, контекст и значение в текстах.
- Семиотический анализ: Изучение символической природы языковых элементов и их влияния на восприятие читателем.
- Сравнительный анализ: Сравнение результатов исследования разных произведений, авторов и литературных эпох для выявления общих и уникальных закономерностей.

Исследование влияния языковых средств на создание образов и символики в литературе представляет собой интересную область литературного анализа. Языковые средства, такие как метафоры, аллегории, символы и многие другие, играют ключевую роль в формировании образов и символики в литературных произведениях. Они позволяют авторам передавать сложные идеи, эмоции и концепции через текст, делая его более глубоким и многозначным.

Ожидаемые результаты:

Исследование позволит выявить, какие языковые средства наиболее эффективно воздействуют на восприятие читателя и создание литературных образов и символов. Будет выявлено, как авторы разных эпох и культур используют разные языковые средства для выражения своих идей и создания уникальных символических образов. Исследование поможет расширить наше понимание того, как язык и литература взаимодействуют и какие роли они играют в формировании культурных и символических значений.

Язык художественной литературы является ключевым инструментом для передачи эмоций, мыслей и создания атмосферы произведения. Каждое слово, фраза или структура предложения выбираются автором с учетом его творческих целей, чтобы вызвать определенные визуальные, эмоциональные и символические

образы в уме читателя. Это делает чтение более увлекательным и погружает в мир произведения, раскрывая его глубокий смысл. [1, с.20]

Для исследования влияния языковых средств на создание образов и символики в литературе, мы обратимся к художественным произведениям разных литературных эпох и авторов. Вот несколько примеров произведений, где языковые средства играют ключевую роль в создании образов и символики:

- "1984" - Джордж Оруэлл: Языковые средства, которые созданы автором, являются мощными инструментами контроля и манипуляции в этом утопическом произведении. Квазиноминации (переименование), которые изменяют значение слов и создают новый язык, подчеркивая сакральность языка власти и классовую разобщенность. Оказионализмы, которые могут добавить аутентичности миру, описанному в романе. Повторы, которые усиливают воздействие и акцентируют эмоциональные точки, добавляя напряженности тексту. Эти выразительные средства помогают Оруэллу создать атмосферу подавления, контроля и манипуляции, что является одной из центральных тем романа.

- "Мастер и Маргарита" - Михаил Булгаков: Языковые обороты и символы в этом произведении подчеркивают мистику, аллегоричность и философские аспекты сюжета. Языковые обороты в произведении служат для создания особого стиля и атмосферы. Они могут быть богатыми, выразительными и иногда даже архаичными, что подчеркивает необычность и загадочность событий. Символы в романе представляют собой множество образов и элементов, наделенных многозначностью и глубоким философским смыслом. Например, черная магия Воланда, метафоры света и тьмы, а также другие символы помогают раскрывать основные идеи произведения.

Эти лингвистические приемы и символы подчеркивают сложность и глубину произведения, позволяя читателям воспринимать его на разных уровнях и анализировать различные аспекты сюжета и персонажей. [2, с.203]

- "Преступление и наказание" - Фёдор Достоевский: Через внутренний монолог и внутренний мир главного героя, Раскольникова, автор передает сложные эмоции и борьбу с собственной совестью. Автор использует богатый язык с множеством метафор и сравнений, чтобы передать сложные эмоции и внутренний мир главного героя Раскольникова. Эта художественная техника помогает читателю лучше понять его мотивы и переживания, создавая глубокое эмоциональное впечатление.

- «Евгений Онегин» - Александр Сергеевич Пушкин: В этом произведении автор использовал разнообразные стили и рифму, чтобы передать различные настроения и характеры персонажей. Использование разных стилей и языковых средств помогает создать контраст и подчеркнуть различные эмоциональные состояния персонажей и их отношение к миру.

- "Алиса в Зазеркалье" - Льюис Кэрролл: Игра слов, абсурд и трансформации языка создают удивительный и необычный мир, где символы представлены в калейдоскопическом спектакле. Игра слов является одной из ключевых характеристик произведения. Льюис Кэрролл играет с языком, создавая множество игровых ситуаций и каламбуров, что подчеркивает абсурд и сюрреализм мира, в котором находится Алиса. Абсурд пронизывает сюжет и диалоги, делая

произведение эксцентричным и неординарным. Мир Зазеркалья представлен как место, где нормы и правила поведения нарушены, и логика перевернута. Трансформации языка также являются важным элементом. Герои и предметы могут менять свои имена и свой смысл в зависимости от контекста, что добавляет многослойности и смысла в текст.

- "Герой нашего времени" - Михаил Лермонтов: Лермонтов использует стилистические приемы, чтобы подчеркнуть душевные состояния главного героя и образы его времени. Использование разных стилей и жанров, таких как лирическая поэзия, реалистическое описание, романтическая метафорика и драматические диалоги, ярко передает разные аспекты душевных состояний Печорина и образов его времени. В романе присутствуют контрастные персонажи и символы, которые отражают дуальность и двойственность человеческой природы. [3, с.11]

- "Великий Гэтсби" - Фрэнсис Скотт Фицджеральд: Использование метафор, образных сравнений и символики создает богатые многослойные образы и комментарии об американском обществе. Одной из наиболее ярких и известных метафор в романе является "зеленый свет" на конце причала, которое является символом Американской мечты и стремления к успеху. Оно образует сравнение между Гэтсби и американским обществом, которое также стремится к чему-то недостижимому и неуловимому. Эта метафора выражает чувство бесконечной надежды и желания, но в то же время пространства между мечтой и реальностью. Большое внимание Фицджеральд уделяет также символике цвета. Например, цвет зелени используется для обозначения денег и богатства, а цвет желтый - богатства и разрушения. Желтые автомобили, желтые наряды и даже желтые листья - все это символы разложения материализма и пустоты внутри блестящей оболочки.

- "Цветы для Элджернона" - Дэниел Киз: Языковые изменения, отражающие интеллектуальное развитие главного персонажа, являются ключевым элементом, отображающим тему человеческой природы и общественной оценки интеллекта. Начав с простых и грамматически некорректных записей в дневнике, Чарли постепенно начал выражаться более сложным и грамматически правильным образом. Эти языковые изменения служили не только для отображения интеллектуального роста Чарли, но и для подчеркивания темы человеческой природы и общественной оценки интеллекта. Они позволили читателям увидеть, как общество относится к интеллектуальным различиям и какие предрассудки существуют в отношении людей с умственными нарушениями. Таким образом, языковые изменения в романе играют ключевую роль в развитии темы и характеристике главного героя, отражая его интеллектуальное развитие и вызывая размышления о природе человеческой морали и общественной оценки.

- "Исчезнувшая" - Гиллиан Флинн: Здесь автор использует перспективу рассказа и лингвистические приемы для создания сюжетной неопределенности и разрушения стереотипов. В романе "Исчезнувшая" Гиллиан Флинн искусно использует перспективу рассказа и лингвистические приемы для создания сюжетной неопределенности и разрушения стереотипов. Автор мастерски играет с точкой зрения персонажей, предоставляя читателям возможность видеть события под разными углами. Этот подход к перспективе рассказа позволяет создать интригующие повороты сюжета и сохранять неопределенность относительно

истинных мотивов персонажей. Через лингвистические приемы, такие как использование двусмысленных высказываний и многозначных слов, автор подрывает стандартные представления о персонажах и событиях, вызывая у читателей сомнения и поднимая вопросы о том, что на самом деле происходит. Таким образом, эти литературные методы не только придают произведению загадочность, но и подчеркивают сложность человеческих отношений и непредсказуемость человеческой природы, что делает роман "Исчезнувшая" захватывающим и умопомрачительным произведением, разрушая стереотипы и заставляя читателей задуматься о истинной сущности персонажей.

Каждое из этих произведений демонстрирует, каким образом языковые средства и стилистика активно воздействуют на формирование образов и символики в литературе. Языковые средства и стилистика имеют огромное воздействие на формирование образов и символики в литературе. Эти элементы помогают авторам выразить свои идеи и создать глубокие визуальные и эмоциональные образы в тексте. [4, с.54]

Рассмотрим некоторые примеры из разных литературных эпох:

Романтизм: В произведениях романтической эпохи, таких как баллада «Светлана», Василия Андреевича Жуковского можно найти множество интересных языковых средств и стилистических приемов. Одним из таких приемов является использование антитезы, то есть противопоставления противоположных понятий или образов. Этот языковой прием помогает передать эмоциональную напряженность и внутренний конфликт героини Светланы в балладе.

Реализм: Пьеса Александра Островского "Бесприданница" является одним из классических произведений русской драматургии, написанным во второй половине XIX века. В пьесе отражены различия в языке персонажей в зависимости от их социального статуса. Высшее общество говорит более литературным и формальным языком, в то время как беднота использует более просторечные и неправильные формы речи. Некоторые персонажи могут использовать диалектные элементы, чтобы подчеркнуть свою принадлежность к определенной региональной или социальной группе. Островский использует разнообразные стилистические приемы, такие как метафоры, аллегории и сравнения, чтобы выразить характеры и эмоции своих персонажей. Поскольку пьеса предназначена для театрального исполнения, в ней также присутствует драматическая речь, включая диалоги и монологи, которые помогают развивать сюжет и характеры. Эти языковые особенности способствуют созданию атмосферы и подчеркивают социальные и психологические аспекты пьесы "Бесприданница".

Символизм: В поэзии символистов, таких как Артюр Рембо, использовались аллегории и символы, чтобы передать абстрактные идеи и эмоции через метафорический язык.

Современная литература: Харуки Мураками - известный японский писатель, который часто использует повторяющиеся мотивы и символы в своих произведениях. Эти стилистические приемы помогают ему усилить темы и образы, создавая уникальный и загадочный стиль. Например, в романе "Кафка на пляже" он часто обращается к мотиву лабиринта, что добавляет глубину и метафоричность его произведению.

Каждая эпоха и каждый писатель находит свой собственный способ использования языковых средств и стилистики для формирования образов и символики, что делает литературу богатой и многослойной искусственной формой. Каждая эпоха в истории литературы оказывает влияние на то, какие литературные приемы и стилистику использует писатель. Например, романтики склонны к использованию образов и символики природы и чувств, тогда как реалисты сконцентрируются на описании деталей и социальной действительности. Писатели также придают своей уникальной "рецептуре" использования языка и стилистики для создания образов и символики. Они могут играть с точкой зрения персонажей, выбирать определенные слова и метафоры, а также создавать уникальные литературные приемы, чтобы выразить свои идеи и темы. [5, с.80]

Список использованной литературы

1. Выготский, Л.С. Мышление и речь. Психологическое исследование / Л.С. Выготский. - М.: Лабиринт, 1999. - 350 с.
2. Есин, А.Б. Принципы и приёмы анализа литературного произведения: Учебное пособие / А.Б. Есин. - М.: Флинта: Наука, 1999. - 248 с.
3. Тимофеев, Л.И. Основы теории литературы / Л.И. Тимофеев. - М.: Просвещение, 1976. - 448 с.
4. Хализев, В.Е. Теория литературы / В.Е. Хализев. - М.: Высшая школа, 1999. - 397 с.
5. Цейтлин, С.Н. Речевые ошибки и их предупреждение. Пособие для учителей / С.Н. Цейтлин. - М.: Просвещение, 1982. - 128 с.

ӘОЖ 512.123.128

М. ӘУЕЗОВТИҢ «КӨКСЕРЕК» ПОВЕСІНДЕГІ ТІЛДІК ҚОЛДАНЫСТАР АЯСЫ

Муратова А.

Ғылыми жетекші: Омариева Л.А., гуманитарлық ғылымдар магистрі,
қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәндерінің оқытушысы
«С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті» КЕ АҚ
Жоғары колледжі, Өскемен қ., Қазақстан, omariev@bk.ru

*«М. Әуезовтің «Көксерек» әңгімесінде түрік аңыздарының сияқты басталады да реалистік баяндау түрінде аяқталады. М. Әуезов өзінің «Көксерек» әңгімесінде түрік аңыздарының ежелгі тақырыбын қозғаған.»
(Йожеф Торма)*

Мұхтар Омарханұлы Әуезов – қазақ халқының біртуар дарынды тұлғаларының бірі және бірегейі. Дарынды тұлға, асыл азамат өз заманында талай-талай құнды да саналы, сапалы да өзекті мұраларды бізге аманат етіп қалдырып кетті. «Көксерек» повесі – қазақтың көркем прозасын классикалық деңгейге

көтеріп, қазақ әдебиетінде биік эстетикалық талғам, көркемдік қуат әкелген үздік туынды болып саналады. Мұхтар Әуезовтың «Көксерек» повесі - әлем әдебиетінің алтын қорына лайықты орын алғашы классикалық шығарма. Ол тілдік және мазмұндық ерекшелікке ие[1, 156.].

Мұхтар Әуезов - ғұлама ғалым ғана емес, ұлы суреткер. Ол Көксеректің әдеби образын жасауда аса игілікті нәтижелерге қол жеткізген. Жазушы үшін Көксерек тек образды ойдың ғана емес, логикалық ойдың объектісі болып табылады. Бұл повесте адам жанның терең иірімдерін, тағдырын, арман-үмітін, тілегін айшықты суреттелген[4, 256.].

«Көксерек» повесінен пейзаж, табиғат көріністері сан қырлы, озық, биік көркемдік сөздермен бейнеленгендігін көруге болады. Мысалы: көктем: «жуалардың», жас шөптердің иісі...», «Жылы күн ұйқыны көп келтіреді, тамақтың артынан бойды көп сергітеді, етті шымырлатады.»; қыс: «жарық айлы түнде тұмсығынан бұрқырап бу...», «Аязды күнде табанының астындағы қар шықыр-шықыр...»[2, 156.].

Қандай шығарма болсын белгілі пікірді – идеяны үндейді. Идеяссыз көркем шығарма болмайды. Тақырып, оқиға және оның құрылысы, шығармада қатысушылардың араларындағы тартыс, оларды суреттеу әдістері, түптеп келгенде, жазушының сол шығармадағы айтайын деген идеясына бағынады. «Көксерек» әңгімесінде жазушы қасқырдың мінез-құлқы өзіне тән табиғи қасиеттерін тақырып етіп алып, айналаны қоршаған табиғаттың өз заңы, өзіндік ерекшелігі бар, оны адамдардың түсіне білуі қажет деген ойды біліреді. Сөйтіп бұл шығармада Мұхтар Әуезов табиғат пен адам арасындағы байланысты, түсінікті негізгі идея етіп көрсетеді[3, 446.].

Қандай шығарма болмасын, идеяны таныту үшін жазушы шығармадағы суреттелетін өмір құбылысын, күрес-тартыстарды образ арқылы оқырмандардың көз алдына елестете, ой сезіміне әсер ете отырып, оларды өзі меңзеген бағытқа жетектейді. Айталық, көзін де ашып үлгермеген шақта қолға түскен Көксеректі жетіле келе адамдарды жақтырмай, ауылдан қаша бастауын, оның себептерін соншама білгірлікпен суреттеуі Көксеректің түбінде өз ортасына қосылуына оқырманның көзін жеткізеді. Сол арқылы жазушының айтайын деген ойын да байқауға болады. Сөйтіп тақырып жазушы суреттеп отырған өмір құбылысы болса, идея – жазушының сол өзі суреттеп отырған өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы, сол өмір құбылысына берген бағасы[3, 586.].

Повесте ең басты сюжет Көксеректің эволюциялық өсуі мен өлімі арасын қамтиды. Шығарманың шарықтау шегі - Құрмаштың қазасы. Сол арқылы жазушы оқырманға мынандай ой тастайды: «Қасқырды қанша асырасаң да, ол далаға қарап ұлиды...», «Қара адырдың Қарағанды сайы елсіз. Айналада қабат-қабат шұбар адырлар. Жақын төбелердің барлығын аласа боз қараған, тобылғы басқан. Сай бойында май айының салқын лебі еседі. Бастары көгеріп, бүрленіп қалған қалың қараған жел лебімен сыбдыр-сыбдыр қағып теңселіп, ыргалып қояды. Маңайдан жуалардың, жас шөптердің иісі келеді..» Повестің осылай басталуы да бекер емес. Жазушы табиғат құбылысын ерекше суреттеп көрсете білген[2, 266.].

Келесі үздіге зер салсақ: «Дәл сол кезде түп қарағаннан аса бере, алдына жас қызыл қозы топ ете түсті. Соның артынан секіріп шыққан — көк шолақ.

Ентіккен, көбік аққан тұмсығымен ақ қасқырды айнала иіскеп, әр жерін жалап алды. Содан соң жерде үйелеп қалып, тыпырлап жатқан қозыны көре сала — "ырр" етіп барыл бас салды...» Автор бұл көріністі жай қарапайым сөздермен емес, эпитеттерді ұтымды қолдана білген. Ешқандай артық сөз, сөз тіркестері жоқ. Ойы нақты әрі ұшқыр[2, 266.].

Мұхтар Әуезов бұл повесте сөйлемнің қарапайым үлгілерін пайдаланған. Мысалы: *«Үй ішінен шықпайды. Түн баласында Құрмаш қасына алып жатады. Сол үшін кәрі әжесінің койнынан да шығып кетті. Бөлек жатады. Қасында не аяқ жағында, көрпенің астында Көксерек жатады..»* Жазушы ойын нақты әрі жүйелі, қарапайым қылып жеткізу үшін жай сөйлемнің түрлерін, әсіресе толымсыз, жалаң сөйлемдерді негізге алып қолданған[2, 336.].

Мұхтар Әуезов бұл повесті өте қарапайым тілмен жазған. Автордың сөз саптау шеберлігі қарапайым болса да, айтар ойы, сөз қолданысы терең әрі түсінікті. Мысалы мына үзінділерде: *«Қалай да болса үзіп-жұла жүріп, Көксерек аш болмайтын. Күніне екі мезгіл тамақ ішу, мұның шарты болып алды. Екі рет қолдан ас құйылмаса, ол күні Көксерек өз бетімен барып бірдемені жеп жататын. Осымен жүріп жаз ортасы ауған кезде Көксерек зіңгіттей көк шолақ қасқыр болып шықты. Енді қара ала төбет те талай алмайды. Жота жүні үрпиіп, көздері жасылданып, бар тістерін көрсетіп, аузын ақситып ашып жіберіп, тап бергенде талай бұралқы төбет, быжыл қанша қаңсылай, шәуілдей қашатын болды.»*

«Жетілмей келе жатқан тісі гана. Көксерек арлан еді. Сондықтан бұның бойы биіктене берді. Әлі тұрқы шығып ұзарған жоқ. Барлық жүні қара көк, жотасы күдірейіп, ауыз омыртқа мен құйрығына шейін түп-тұтас болып, күлдіреуіштей бүгіледі. Атылып келе жатқан садақ оғындай үңілен, сүйірленген бір бітімі бар...» [2, 516.]

Жазушы «зіңгіттей көк шолақ қасқыр», «Жота жүні үрпиіп, көздері жасылданып, бар тістерін көрсетіп, аузын ақситып» сияқты сөз тіркестерін қолданады, сол арқылы Көксеректің бейнесін және мінезін ашып суреттейді. «Жүні қара көк, жотасы күдірейіп, ауыз омыртқа мен құйрығына шейін түп-тұтас болып, күлдіреуіштей бүгіледі», «Атылып келе жатқан садақ оғындай үңілген» деген үзінділерде автор эпитетті теңеулерді қолданып, Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» повесінің тілдік ерекшелігі - тіл қолданыстарының қарапайымдылығында және күрделілігінде. Себебі бұл тунданың негізгі оқырманы - жастар. Автор бұл туындыда табиғат суреттерін көркемдеп ерекше толғаныспен сипаттаса, ал негізгі кейіпкерлердің іс-әрекетін қарапайым тілмен жеткізеді.

Қорыта келгенде, «Көксерек» - адам мен табиғат арасындағы байланысты көрсететін ерекше шығарма. Автор шағын көлемге көп мағына сыйдырған. Бұл жазушының сөз саптау шеберлігін көрсетеді...

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Біздің Мұхтар Алматы: «Жазушы», 2015 - 431б.
2. Мұхтар Әуезов «Көксерек», Алматы: «Жалын», 1986-178б. Әуезов және әлем әдебиеті Алматы: «қазақ университет», 2018 - 66б.
4. М.Әуезов Жиырма томдық шығармалар жинағы. 2т.- Алматы: «Жазушы». 1979. - 43б.

ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУІ

Мухамадиев Т.М.

Ғылыми жетекші: Касенов С.Т., қауымдастырылған профессор,
филология ғылымдарының кандидаты

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан. e-mail: Takha_95@inbox.ru

Әдебиеттану терминдер сөздігі: «Шешендік сөз - қазақ ауыз әдебиетінің жанры, ғибраттылық мәні, өнегелі ой-тұжырым бар, айырықша тапқырлық танытатын нақыл сөз...», - деп анықтайтын сөз үлгілері ұлттық шешендік өнердің де (риториканың), сөз өнерінің де нысаны ретінде жан-жақты зерттеліп, зерделенген жанр деп айтуға болмайды [1].

Шешендік сөздердің жанрлық табиғатын айқын танып білу үшін антикалық шешендік өнер ғылымын білу қажеттігі туындайды. Өйткені онда шешендік өнердің негізгі заңдылықтары мен ережелерінің канондық негіздері жатыр. Ал кейінгі теориялық еңбектер гректер мен римдіктердің теориялық ілімдерін жетілдірумен, нақтылаумен болды.

Жалпы риторика тарихын парақтағанда, көне грек пен рим дәуірінде бұл өнердің жеке пән ретінде оқытылып, теориялық тұрғыдан зерттеле бастағанын көреміз.

Ежелгі Грекияда шешендік өнер б.з.д. V ғасырда дамып, алғаш рет теориясы қалыптасқан. Бүгінгі күнге жеткен мәліметтер Ежелгі Грекиядағы шешендік өнерге үйрететін мектептер ғылым-білім үйрену, қоғамдық-саяси, әлеуметтік істер үшін қажет болғанын дәлелдейді. Сөз қадіріне жеткен халық қай шешеннің сөзі өткір, ойға қонымды, көңілге жетер болса, соны жақтайтын. Сондықтан да риторлар, шешендікке үйретер ұстаздар, сөзді қалай жеткізу амал-тәсілдерін меңгерген, логика заңдарын білетін, айтысу, тыңдаушыға әсер ету әдістеріне жетік шешендер болды. Ежелгі Грекияда сөз өнерінің құдірет-қасиеті жоғары бағаланды. Көпшілік алдында, сотта, жиын, кездесулерде топ алдында сөйлей алуына қарай жеке тұлғалар қоғамдық-саяси, әлеуметтік орындарын белгіледі. Осыған орай, кез келген ортада, қандай жағдайда болсын өз пікірінің дұрыстығын дәлелдеп шығуға үйрететіндерді софистер деп атады.

Софистер шындықты ашуды мақсат еткен жоқ, жалған болса да өз ойын дәлелдеп шығуды ұстанды. Софистер қағидаларына қарсы Сократ (б.з.д. 470-399 ж. ж.) абсолюттік шындықты адам танымынан жоғары қойды. Бұл тұжырым шәкірті Платоннан (б.з.д. 427-347 жж.) жалғасын тапты. Платонның «Федр» атты диалогінде шешеннің міндеті нақты шындықты ашу деп біледі. Платон сөздің адам жан-дүниесіне әсер етуі қажет екенін айтады. Сондай-ақ қандай орында, қалай сөйлеу керек деген мәселені ашады. Аристотельдің (б.з.д. 384-322 жж.) «Риторика» деген еңбегінде шешендік сөздің негізі, түрлері, сөйлеуші мен тыңдаушының сөзге қатысы, сөздің қисынды болу шарттары, т.б. шешендік өнерді анықтайтын білім кешені айтылады. Б.з.д. II және III ғасырларда Рим мемлекетіндегі қоғамдық-саяси жағдай шешендік өнердің дамуына негіз болды. Халық-жиналыстарында, сенат мәжілістерінде, сотта табысқа жетудің жолы шешендік сөз болды. Көркем,

мәнерлеп, ұтымды, көпшілікті сендіре сөйлеу жеңістің негізі екені танылды [2].

Цицерон (б.з.д. 106-43 жж.) мемлекет пен саясат қайраткері ғана емес, әдебиетші, философ әрі шешен болған. Цицеронның пікірінше, көркем, шешен сөйлеу – мемлекет ісі үшін ең бастысы. Цицерон шешенге қажет негізгі міндеттерді белгілеп берді [3]. Оның 800-ден астам трактаттары мен хаттары және 58 саяси бағыттағы шығармалары сақталған. Осындай шешендердің бірі М.Ф.Квинтилиан (б.з.д. 30-966 жж.) болды. Оның шешендік өнерге үйрететін 12 кітабын риториканың энциклопедиясы деуге болады. Ежелгі дүние мәдениетінде шешендік өнер теориясының элементтері анықталды. Шешендік өнердің басты сипаты, сөзді, сөйлеуді түрлі амал-тәсілдермен көркемдеп, ұтымды жеткізу мәні шешенің таланты мен терең білім, ақылына қатысты екені танылды. Шешендік өнер сендіру құралы, күрес құралы, мақсатқа жету құралы болатынына көз жеткізді.

Шешендік өнердің әлем тарихындағы жаңғыруы Қайта өрлеу дәуіріне қатысты. Бұл кезеңде шешендік өнер саяси күрес құралы, билік үшін күрес құралы қызметінде неғұрлым ықпалды болды. К. Каль (Франция), Д. Балл, У. Тайлер (Англия), Я. Гус, Я. Жижка (Чехия), т.б. көтеріліс көсемдерін тарихшылар шешен болған дейді. Кампанелла, Т. Мор, Петрарка, Данта, Рабль, Шекспир, Сервантес, шығармалары шешендік өнер теориясын да дамытты. Аталған кезеңдегі шешендік өнер жаңа дәуірдің бөлінбес қажетті элементі ретінде қызмет етті. Мәдениеттің, әдептің, білім, біліктің көрсеткіші болды.

XVII ғасырдағы бірінші жартысынан бастап Америка Құрама Штаттарында риторика алғаш рет жоғары оқу орындарында Гарвард университетінде, кейіннен басқа да оқу орындарында оқу пәні тізіміне кіргізілген.

Қазақ қоғамында шешендік сөздерді зерттеудің бастамасы XIX ғасыр шешеніндегі ауыз әдебиеті үлгілерінен жинаудан басталды. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының, Ә.Диваевтың, А.Радловтың жинаған шешендік сөздері кейін де өз жанашырларын тауып, көптеген жинақтар болып құрастырылды. Бұл ретте Т. Кәкішевтің, Ж. Дәдебаевтың, Н.Төреқұловтың, С.Қорабайдың, М.Қазбековтің және т.б. тұлғаларды атағанымыз лазым.

Ұлттық шешендіктануды тілге тиек еткенде, қазақ қоғамындағы шешендік өнердің, билердің өнерін пайымдау мақсатымен жазылған XIX ғасырдың екінші жартысындағы Ш.Уәлиханов пен Қ.Халидтің еңбектерін атаған орынды. Ш. Уәлиханов «Сот реформасы жайындағы жазбалар» дейтін еңбегінде аталмыш өнер аясының билік-кесім айтылатын дау-дамайда туындайтынын дұрыс пайымдай келе, бұл өнердің бүтіндей бір елдің билік жүйесін атқарып тұрған заңдық күші бар, көшпелі өмірге мейлінше лайықталған қасиетті өнер екенін айтады.

Ал XX ғасырдың бірінші жартысында шешендік өнер аясында туған сөздерді шешендік сөз деп атап, жеке, дербес жанр ретінде ғылыми тұрғыдан бажайлау А.Байтұрсынов, М.Әуезов, С.Сейфуллин, Ә.Маметованың және т.б. қайраткерлердің еңбектерімен тығыз байланысты [3].

Кейіннен өнер мен ғылымда үстемдік құрған маркстік-лениндік методологияға байланысты, жоғарыда аталған зерттеушілер еңбектеріндегі жетелі ойлар, теориялық пайымдар дамымай, «тұрпайы социологизмнің» салқынына ұрынды. Мәселен, 1945 жылы қорғалған Ә.Маметованың «Қазақ билерінің шешендік сөздері және оның әдебиеттегі тарихи орны» атты диссертациясы 1948

жылы шыққан «Қазақ әдебиеті тарихы» атты кітапқа ендірілгенде, жал-құйрығы күзеліп, көптеген концепциялары алынып тасталып жарияланды.

XX ғасырдың екінші жартысында қазақ шешендік өнерін кең ауқымда қарастырған ғалымдардың бірі – Б. Адамбаев. Ғалым «Қазақтың шешендік өнері» атты ғылыми зерттеуінде ұлттық шешендік өнерді төрт кезеңге дәуірлейді. Алғашқысы – XII XIII ғасырлардағы Майқы би мен Аяз би кезеңі, екіншісі – XIV-XVI ғасырлардағы Асан қайғы мен Жиренше шешен, үшіншісі – XVIII ғасырдағы Төле, Әйтеке, Қазыбек би кезеңі, төртіншісі XIX-XX ғасырдың басындағы шешендік сөз үлгілері деп бөледі. Сонымен қатар ғалым қазақтың шешендік сөздерін мазмұнына қарай үшке, құрылысына қарай екіге бөледі [4].

Тәуелсіздік жылдарында қазақтың шешендік сөздерін зерттеу ісі қайтадан қарқын алып, бірқатар іргелі зерттеулер дүниеге келді. Бұл зерттеулер ұлттық шешендік өнер аясында туындаған шешендік сөздерді қазақтың дәстүрлі шешендік сөздері және қазіргі шешендік сөз деп жіктей отыра, сөз үлгісі ретіндегі жанр табиғатының теориялық мәселелерін кең толғап, түрлі методологиялық ізденістерді паш етті. Соның ішінде шешендікті меңгертудің әдістемелік зерттеулері көрінді. Сондай-ақ, отандық ғалымдар қазіргі шешендіктің жекелеген түрінің негіздеріне қатысты (*сот шешендігі*) зерттеулерді де берді.

XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақтың шешендік өнері мен дәстүрлі шешендік сөздерін зерттеген ғалымдардың мына бір пікір ортақтығына назар аудартқанды жөн санаймыз. Олар шешендік сөз деп дау-дамайда, билік-кесім айтылған кездегі сөз үлгілерін таныды. Оны аталған сөз үлгілеріне М.Әуезовтің «билер айтысы», С.Сейфуллиннің «билер сөзі», Х. Досмұхамедовтың «билік сөз» деп терминдік атау берулерінен аңғарамыз.

Себебі кейбір тұста біз осы бір жоғарыдағы ой сорабынан ажыраңқырап, қазақтың шешендік сөз нұсқаларына халық ауыз әдебиетінің (*фольклордың*) көптеген жанрларын жатқызған жағдайларды да ұшыратамыз. Бұл сөзсіз теориялық тұрғыдан жанрларды айқындаудың фольклорлық және әдебилік қағидаттарына қайшы.

Әдебиеттер тізімі

1. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 365 б.
2. Мастера красноречия: Сборник / Сост. Н.И. Митрофанов, Ю.Л. Кириллов]. - Москва: Знание, 1991. - 144 с.
3. Байтұрсынов, А. Ақ жол. - Алматы: Жалын, 1991., Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991., Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. -Алматы: Қазақтың Мемлекеттік Көркем Әдебиет баспасы, 1960., Мәметова Ә. Қазақ билерінің шешендік сөздері және оның әдебиеттегі тарихи орны. Фил. ғыл. канд. дисс., 1945.
4. Адамбаев Б. Шешендік өнер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 204 б.

**АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ РУХАНИ – АДАМГЕРШІЛІККЕ
ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ МАҢЫЗЫ**

Мухаметбекова Ж.Т.

«№27 орта мектебі» КММ, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: elerki@mail.ru

Рухани-адамгершілік тәрбиенің өзектілігі – ол барлық пән арқылы жеке тұлғаның адами қасиеттерді меңгеруін, ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүректе болуын талап ететін, адамның өзін өзі реттеуін жүзеге асыруын, әлеуметтенуін қамтамасыз ететін ұлттық құндылықтар арқылы ата-бабамыздың қанында бар қасиеттерді бойға сіңіруді көздейтіндігінде. Өзектілігі – бұл тәрбиенің ешуақытта қатып қалған қағидаларға сүйенбейтіні, нәтижесінің бірден көзге көрінбейтіндігі. Біздің халық сөзге мән берген, сөзге тоқтаған, үлкенін құрмет тұтқан. Сол қасиеттерімізді мектеп қабырғасында бойға сіңіру жауапты да үлкен міндет болып саналады.

Абай – адамзат ақыл -ойы, ақындығының ірі тұлғасы. Оның тағылымы білімнің де, тәрбиенің де қайнар бұлағы екені түсінікті. Ұлы дананың қай шығармасын алмайық, оның алтын қазығы – Адам. Ол нағыз Адам, Толық Адам қандай болу керек деген сұраққа жауап іздейді, әрі оған жауап береді. Мысалы, «Атымды Адам қойған соң қайтып надан болайын», «Адамды сүй, алланың хикметін сез, не қызық бар өмірде одан басқа» - дейді. Тағы да «Әуелі бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңінде: «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боларсың елден бөлек»- деп, ой тастайды. Ары қарай ақын: «Үш -ақ нәрсе адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» деп, толық адамның қасиеттерін санамалап береді. «Толық адам» ұғымын талдай келіп, оның мәні үш сипатты (ғылым, рақым, әділет) болуға талаптану деп көрсеткен. Абай көтерген «Толық адам» қағидаты – ұлттық педагогикада «Сегіз қырлы, бір сырлы» ұрпақ тәрбиесінің қағидатымен үндестігін байқамау мүмкін емес. Ұлы гуманист адамды сүю туралы айта отырып, «Адамзаттың бәрін сүй» деп ақыл айта отырып, «Адамзатты сүю – хақтың жолы, ғаділеттің жолы» деген анықтама береді. Қазіргі білім берудегі басты ұстаным болып отырған гуманистік педагогиканың негізі «Адамды сүюден басқа қызық жоқ» деген пікірімен ұштасады. Ақын адамды әкенің емес, адамның баласы болуға үгіттейді. «Әкенің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың» - деп, ғибрат тастайды. Абай адамдықтың басты қасиеті – адамгершілік екенін баса жырлайды. Адамшылықтың алды – «махаббат, ғаділет, сезім» дейді. Адамшылықтың тәрбие арқылы келетініне көз жеткізеді. Жас ұрпақты тәрбиелеу ісі ең алдымен адамды сүюге баулудан басталуы керек. Абай мұрасы, тағылымының өміршеңдігін бүгінгі тәрбие үрдісінің алдында тұрған мақсаттар мен міндеттер арқылы дәлелдеуге болады. Жеке тұлғаға бағдарлап оқыту мәселесін жүзеге асыруда Абай шығармалары маңызды орын алады. Абай адамның адамдық қасиеті еңбекте, ғылым -білім үйренуде, адамгершілік мінез-құлықта деп түсіндірді. Елін еңбекке шақырып, өнерге үндеді, ескіше көзқарасқа, қазақ ортасының жағдайлары тудырған мінезқұлықтағы ұнамсыз көріністерге қарсы күресті. Абай өзі мұрат тұтқан толық адамдыққа жеткізетін ең басты қасиетке әділеттілікті жатқызады.

Ақынның тікелей басшылығымен жазылған «Қарамола Ережесінің» заңдық, әділеттілік бағасымен қоса, жас жеткіншекке азаматтық-құқықтық тәрбие беру ісінде тәлімі зор шығарма болып табылады.

Ақын адамгершілік, мораль мәселесін сөз еткенде жақсылыққа: адамшы-лық, адалдық, әділеттілік, берекелік, достық, білімділік, еңбеккерлік, терең ойлылық, ерлік, жомарттық, қайраттылық, кісілік, қанағатшылдық, рахымдылық, махаббат, арлылық, намысқойлық, сабырлық, сертке беріктік, табандылық, татулық, тәуекелшілдік, шүкіршілік т.б. қасиеттерді, жамандыққа: арамдық, азғындық, айлакерлік, паракорлық, арызқойлық, тәкап-парлық, сараңдық, алдампаздық, сайқалдық, даңққұмарлық, әділетсіздік, әдепсіздік, пәлекорлық, паңдық, әсемпаздық, бақастық, борышқорлық, өсекшілдік, надандық, менмендік, әсемпаздық, еріншектік, әулекілік, есерлік, жалақорлық, мақтаншақтық, жарамсақтық, залымдық, жылпостық, қияңқылық т.б. жиіркенішті мінез-құлықтарды жатқызады. Абайдың негізгі этика, адамгершілік, түсініктері әділдік пен әділетсіздіктің ұғымдық мәнін, арақатынастарын түсінуге арналған. Адам болудың бір шарты – Ұят деген ұғымды бойға сіндіру. Ұят дегеніміз – адам бойындағы адамгершілікке жат, жаман қылықты, істі өз мойнына алып, өзіңді-өзің сөгу, өзіңе-өзің ұрсу, өзіңді-өзің дұрыс, әділ, адал жолға салу. Абай ұяттыларға мейірленсе, ұятсыздардан жиіркенеді де: «Қайнайды қаның, Ашиды жаның, Мінездерін көргенде», «Жігерлен сілкін, Қайраттан беркін!» деп насихат бергенде; «Ұятсыз, арсыз салтынан Қалғып кетер артынан» деп, ұятсыздарды сөгіп, «осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да, ол істен, мен ұятты болдым дедім ғой, енді нең бар?» — дейді. Ар, ұятпен қатар саналы қазақтың табиғатына сіңген бір ұғым – Намыс. Ақын бұл ұғымға да ерекше мән береді. «Бұрынғы ата-бабаларымыздан артық екі мінезі бар: соның екіншісі – намысқор келеді екен». Ар ұяттан айырылған, намыс дегенді білмейтін, білгісі де келмейтін болыстарды Абай мысқылдай кекетіп, өткір сатиралық тілмен түйреп:

«Сүйегім жасық, буын бос,
Біраз ғана айлам бар,
Айлам құрсын білемін –
Болыстықтың жолы тар
Қайтіп көмек болады,
Антұрған өңкей ұры-қар?
Көргенім әлгі ойлашы,
Ұят, намыс, қалды ма ар?...» —

деп налиды. Не құдайшылыққа, не адамшылыққа жатпайтын, ардан бездіруге итермейлейтін «жарлы болсаң, арлы болма ма», жалқаулыққа, сұрампаздыққа, жылпостыққа шақыратын «Қалауын тапсаң қар жанады, Сұрауын тапса, адам баласының бермейтіні жоқ», ұрлыққа, мейірімсіздікке бағыттайтын «Алтын көрсе періште жолдан таяр», «Ата-анадан мал тәтті, алтын үйден жан тәтті» дейтін, ата-анасын малға сатуға бейім тұрған опасыздардан, сатқындардан «бек сақ болу керектігін» қатты ескертеді. «Қартайдық, қайғы ойладық ұйқы сергек», «Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман», «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат», «Өлең-сөздің патшасы, сөз сарасы.», «Адамның кейбір кездері», жетінші, он үшінші, он жетінші, он тоғызыншы қара сөздерінде адамгершілік тәрбиесі

сипатталған. Ұлылардың өмірі мен тағылымы арқылы ұрпағын тәрбиелеу - әсіресе қазақ халқында ежелден-ақ келе жатқан үрдіс. Бұл жерде сөз өнерінің атқарған орны ерекше болған. Ұлтымыздың осы бір жақсы әдет-салты бүгінгі тәрбие үрдісінде тиімді екені даусыз мәселе. Адамзат ақыл-ойы, ақындығының ірі тұлғасы Абай тағылымы білімнің де, тәрбиенің де қайнар бұлағы екені түсінікті. Ұлы дананың қай шығармасын алмайық, оның алтын қазығы – Адам. Ол нағыз Адам, Толық Адам қандай болу керек деген сұраққа жауап іздейді, әрі оған жауап береді. Мысалы, «Атымды Адам қойған соң қайтып надан болайын», «Адамды сүй, алланың хикметін сез, не қызық бар өмірде одан басқа» - дейді. «Адамды сүйоден басқа қызық жоқ» деген пікірінде қазір көп айтылып жүрген гуманды педагогика ұстанымдары жатыр. Осы жерде жас ұрпақты тәрбиелеу ісі ең алдымен, оларды адамды сүйуге баулудан басталуы керек деген тұжырым шығады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 «Абайтану» курсының оқытудың ғылыми – әдістемелік негіздері. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013.
- 2 Оразғалиева Б. Абайтану пәні //Қазақ тілі мен әдебиеті орта мектепте. – 2011.
- 3 Есім Ғ. Абай туралы философиялық трактат. Алматы: Қазақ университеті, 2004. - 83 б. 35.
- 4 Тәжібаев Т. Абайдың философиялық, психологиялық, педагогикалық көзқарастары. — Алматы, 1957.

УДК 37

ЭЛЕМЕНТЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ В ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ КАК СОВРЕМЕННЫЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ТРЕНД

Мухаметжанова Л.К.

КГУ «Средняя школа №15» отдела образования по городу
Усть-Каменогорску управления образования ВКО
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, lazzat.k.78@mail.ru

Понятие цифровизации является широким понятием. Оно означает использование различных программ, приложений и других цифровых ресурсов для электронного обучения как удалённо, так и непосредственно в школе или вузе (например, когда какие-то задания выполняются на компьютере или на планшете в классе).

Кроме того, цифровизация касается не только учебных процессов, но и организационных. Например, те же электронные дневники и журналы, а также возможность написать учителю электронное сообщение вместо того, чтобы звонить или приходить в школу лично, — это тоже цифровизация.

Современное образование начало жить в другом мире. Весь мир вокруг подвергается оцифровке, и мы не продолжим жить с мелом и доской. Это

необходимо понимать, как веление времени, и мы счастливы, что именно нам досталась возможность преобразовать методы и приемы образования [2].

Цифра — уже не будущее, а неизбежная реальность, и альтернативы ей нет, поэтому нужно перестраиваться и достигать цифровой зрелости.

Я считаю, что уже невозможно не замечать и не использовать те цифровые решения и инструменты, которые помогают автоматизировать рутинные процессы, разнообразить уроки в классе и домашнюю работу. Иными словами, использование цифровых инструментов — не вопрос моды, а насущная необходимость.

Какую пользу может дать цифровизация в образовании?

Эффективность цифровых технологий в образовании сегодня подтверждена как минимум в следующих основных направлениях:

Как и во всех остальных сферах, цифровизация в образовании упрощает организационные задачи. В школьном электронном дневнике удобнее фиксировать и передавать информацию (например, от учителя родителям ученика и наоборот), а современные инструменты для вузов позволяют составить индивидуальное расписание для каждого из тысяч студентов (и ещё учесть при этом его личный выбор).

Цифровизация делает образование удобнее для школьников и студентов. Так, возможности гибридного обучения, когда часть учащихся находится в аудитории с преподавателем, а часть подключается дистанционно из дома, позволяют школьникам и студентам не пропускать занятия, когда они не могут посетить их физически (например, из-за болезни). Возможности смешанного обучения, когда наряду с обычным форматом занятий в классе используются цифровые технологии, помогает сделать обучение более индивидуализированным: более способным ученикам дать темы и занятия посложнее, а более слабым — помочь отработать наиболее трудные для них темы. На полных онлайн-программах можно учиться и сдавать экзамены, физически находясь, где угодно.

Онлайн даёт доступ к гораздо более широкому спектру образовательного контента, чем обычный формат. Крупные онлайн-платформы, на которых размещены массовые курсы ведущих университетов мира (Coursera и другие подобные проекты, в том числе российские), позволяют человеку из любой точки мира прослушать лекции, например, Гарварда или МГУ. До появления подобных платформ такая возможность была лишь у студентов соответствующих вузов, но не у всех есть возможность туда поступить. Сейчас разные вузы могут включать в свои программы готовые курсы лекций других ведущих университетов [5].

В 70-х годах двадцатого века начинается процесс цифровизации книги, в результате чего возникает ее новая форма — электронная. Родоначальником ее считается Майкл Харт, студент Иллинойского университета. В 1971 году он получил доступ к одной из ЭВМ и решил перевести в электронный формат самые известные тексты мировой литературы, первым из которых стала «Декларация независимости» [6]. Появление электронных книг вызвало большое количество обсуждений о преимуществах и недостатках новой цифровой формы. Несомненным достоинством электронного формата является доступность книги. Причем под доступностью подразумеваются следующие аспекты. Во-первых, покупку электронной книги можно произвести мгновенно через интернет-магазин,

занимающийся их реализацией. Во-вторых, тираж электронной книги (в форме изданий сетевого распространения) не ограничен, и купить ее сможет любой желающий, не создавая дефицита. Еще одним преимуществом цифровой книги является ее компактность. Смартфон или ридер (устройство для чтения электронных книг) способны вместить себя целую библиотеку [4]. В статье Д.А.Золотарева и Т.В.Белико «Сравнительный анализ особенностей восприятия текста на бумажном носителе и в интерактивной среде» выделяются следующие преимущества электронного формата [1]:

1. возможность свободного изменения текста;
2. возможность нелинейного повествования за счет гиперссылок;
3. возможность дополнения визуальной информации аудио и интерактивными эффектами.

В той же статье Д.А. Золотов и Т.В. Белико говорят о том, что данные преимущества одновременно являются и проблемой электронного текста, поскольку он «существенно проигрывает печатным изданиям по психологическому комфорту и удобству на уровне простого манипулирования» [1]. Кроме того, при чтении электронных книг мы лишены эстетического восприятия самой книги, тактильных, обонятельных ощущений от бумаги и книгопечатной краски. Но перечисленными выше фактами воздействие цифровизации на книгоиздание не ограничивается. Информационные технологии меняют не только физическое воплощение книги, но и роли людей, которые имеют к ней непосредственное отношение: автора, издателя и читателя. Долгое время автор был полностью зависим от издателя, ведь без последнего книга не могла выйти в свет.

Влияние цифровизации на школьный предмет «Литература»

Доступ к литературным произведениям:

Электронные книги и аудиокниги: Ученики могут читать книги и слушать аудио-версии литературных произведений на различных устройствах, что сделало доступ к литературе более удобным и доступным.

Интерактивные учебники и платформы:

Анализ текста: Цифровые учебники и платформы предоставляют возможность более глубокого анализа текста, включая выделение ключевых моментов, анализ символов и тем, а также создание собственных заметок и аннотаций.

Обратная связь и упражнения: Ученики могут получать немедленную обратную связь на свои ответы и анализы литературных произведений, что способствует их лучшему пониманию и интерпретации текста.

Визуализация и интерактивные ресурсы:

Интерактивные карты и графики: Цифровые инструменты позволяют создавать интерактивные карты персонажей, сюжетных линий и временных линий, что помогает визуализировать литературные произведения.

Мультимедийные материалы: Ученики могут просматривать и анализировать мультимедийные материалы, такие как фильмы и аудиозаписи, связанные с литературными произведениями.

Обучение в сети и обмен знаниями:

Дискуссионные форумы и вебинары: Учащиеся могут обсуждать литературные произведения и идеи на веб-платформах, обмениваться мнениями и получать обратную связь от своих сверстников и преподавателей.

Сетевые ресурсы: Цифровые библиотеки и базы данных обогащают учебный материал и предоставляют доступ к дополнительным исследовательским ресурсам.

Исследовательские проекты:

Цифровые анализы: Ученики могут использовать цифровые инструменты для проведения исследований, анализа текстов и создания своих собственных литературных анализов и исследовательских работ [7].

В школе на уроках литературы прививается любовь к чтению, но, как известно, у школьников не всегда хватает времени прочитать произведение, особенно в старших классах, где сами книги становятся по размеру больше, и прочесть за вечер не получается - сама школа занимает больше времени; появляются дополнительные курсы, также нужно время на себя, какие-то увлечения или просто отдых, поэтому с развитием технологий и упрощением множеств аспектов нашей жизни уже давно существуют цифровые способы для чтения и изучения книг. К примеру, буктрейлеры, краткие пересказы в формате видео, текста, аудио, экшны, интерактивные книги, аудиокниги, презентации и т.д. И мы, заботясь об экономии времени, понимая, насколько его мало, пользуемся возможностями развития прогресса и цифровизации в обучении, что очень помогает в кратчайшие сроки ознакомиться с сюжетом и, при желании, уже прочесть целиком и составить полноценное мнение об произведении без лишних догадок.

Медиапроектирование – это совместная деятельность педагога и учащегося. Очень важно помнить о том, что учащийся – всегда автор проекта, автор идеи. Учитель может выступать в роли руководителя проекта, в роли помощника, осуществляющего технологическое сопровождение проекта [3].

При этом учащийся занимается активной поисковой деятельностью, учится сотрудничеству, взаимодействию в команде, получает навыки самопрезентации проекта

Форматы цифрового контента, которые можно использовать при совместном медиапроектировании с обучающимися:

- лайфхак (блог полезных советов), селфи-дневник как основу УУД (универсальных учебных действий);

- мемы и гифки как визуальные маркеры понятий и явлений;

- сайты и блоги как развитие навыков систематизации и обобщения материала в интерактивной форме;

-буктрейлеры (видеоролики-миниатюры), медиаиллюстрации к различным этапам урока как визуализация их содержания.

Цифровые образовательные ресурсы (ЦОР) - это представленные в цифровой форме фотографии, видеофрагменты, статические и динамические модели, объекты виртуальной реальности и интерактивного моделирования, картографические материалы, звукозаписи, символные объекты и деловая графика, текстовые документы и иные учебные материалы, необходимые для организации учебного процесса [6].

С помощью электронных таблиц дети учатся анализировать языковые явления, делать выводы и обобщения, схематично представлять языковой материал.

Таблицы помогают вспомнить орфограмму или пунктограмму. В отличие от печатных, электронные таблицы обладают повышенной наглядностью. Одну и ту же таблицу можно использовать в течение всего периода изучения какой-либо темы, так как таблицы бывают многоуровневые, содержащие полную информацию по какому-либо разделу (например, «Местоимения» или «Имя существительное») [4].

- интерактивные тесты

На этапах повторения и закрепления материала целесообразно использовать интерактивные тесты.

Активное использование цифровых технологий учащимися на уроках русского языка и литературы соответствует гуманитарному образованию и развитию личности ребенка. Создание на уроке ситуации успеха позволяет активизировать творческие способности, стимулировать их проявление, а также повышает уровень обученности учащихся.

Творческая активность и нравственность способны обогатить духовную сущность ученика, сформировать качества, необходимые для полноценной, успешной жизни.

Благодаря внедрению данного метода в практику учебной деятельности значительно повысился интерес к предмету, вырос уровень обученности по русскому языку и литературе.

Учащиеся вовлечены в активный познавательный процесс, поисково-исследовательскую, творческую работу в интересных, посильных и результативных для них формах, предполагающих высокую степень самостоятельности, что дало им возможность реализовать свой творческий и интеллектуальный потенциал, поисковые навыки. Обеспечивается управляемость процессом повторения, отрабатываются на практике знания, умения, навыки с максимальной долей вариативного контроля и прочности усвоения; удается в немалой степени исключить перегрузку учащихся, что способствует сохранению их здоровья; снижается количество учащихся, испытывающих затруднения в учении; улучшается психологический микроклимат на уроке, ребята учатся сотрудничать, приобретают навыки коллективной работы.

ЛИТЕРАТУРА

1. В помощь учителю русского языка и литературы. Использование цифровых образовательных ресурсов (ЦОР) на уроках и во внеурочной образовательной деятельности». Методическое пособие. Составители: Разаренова А.В, Костюхина Н.В.- г. Тула, 2002.

2. Инновационные процессы в образовании: Сборник научных статей. М.: Высшая школа, 2001. с.282.

3. О методе моделирования и возможности применения тестовых заданий при обучении орфографии. Русский язык в школе 2003 № 2 с.13-17.

4. Осин А.В. Электронные образовательные ресурсы нового поколения: Аналитическая записка. - М.: ИИТО ЮНЕСКО, 2011. - 12 с.

5. Развитие творческих способностей и личности учащихся/ Русский язык в школе. – 2001.-№ 6.с.21-25.

6. Чередникова технологии в работе учителя русского языка и литературы. Русский язык. 1 сентября 2009 № 5. с.2-3.

7. <http://uchitel.cuba-vision.com/index.asp/> – Образовательный сайт учителя русского языка и литературы Р.М. Леонтьевой (разработки уроков, презентации, интерактивные тесты).

ӘОЖ 37

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМУЫ

Мухашова Р.Т.

«№ 27 орта мектебі» КММ, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: elerki@mail.ru

Балалардың ақыл – ойына қабілеттерінің дамуына жетудің бірден – бір жолы – өзара тілдік қарым – қатынас. Әр баланың табиғи қабілетін ескере отырып, балаға көмекші әрі сүйемелдеуші болып, әрдайым жанында достық қарым-қатынаста болсақ, оқыту мазмұнын жаңғыртуға, әрі тиімді әдіс-тәсілдерді кеңірек қолдануға еркін жол ашылады. Бала тілді, ең алдымен, ересек адамдармен әңгімелесуде қолдана бастайды. Бұл жастағы балалар суреттегі өздеріне жақсы таныс қарапайым сюжеттерді түсінеді, сонымен қатар, ересектердің кейбір сұрақтарына да жауап бере бастайды. Бала үшін тіл қоршаған ортамен қарым-қатынас жасау құралы, ал ересектердің тілі балаларды тәрбиелеудің негізгі құралы болып табылады. Белгілі психолог А.Н. Леонтьев бала тілінің дамуын 4 кезеңге бөлген: I кезең – дайындық – 1 жасқа дейін; II кезең – тілді бастапқы меңгеру мектепке дейінгінің алдыңғы кезеңі – 3 жасқа дейін; III кезең – мектепке дейінгі кезең – 6 жасқа дейін; IV кезең – мектептік – 17 жасқа дейін.

Сөйлеу – бала дамуының негізгі бағыттарының бірі. Ана тілі нәрестенің біздің әлемге енуіне көмектеседі, ересектермен және балалармен қарым-қатынас жасау үшін кең мүмкіндіктер ашады. Сөйлеу арқылы нәресте әлемді танып, өз ойын, көзқарасын білдіреді. Баланың мектепте табысты болуы үшін сөйлеудің қалыпты дамуы қажет. Сөйлеу тез қарқынмен дамиды, әдетте 5 жасқа дейін өз ана тіліндегі барлық дыбыстарды дұрыс айтады, елеулі сөздік қоры бар, сөйлеудің грамматикалық құрылымының негіздерін игерді, оның айналасындағы адамдармен еркін қарым-қатынасқа түсуіне мүмкіндік беретін үйлесімді сөйлеудің бастапқы формаларына (диалог және монолог) ие. Мектепке дейінгі жаста ана тілінің құбылыстары туралы элементарлы сана басталады. Бала сөздің дыбыстық құрамын түсінеді, синонимдік және антонимдік сөздермен, сөйлемнің ауызша құрамымен және т.б. толық мәлімет (монолог) құрастыру үлгілерін түсіне алады, диалог ережелерін меңгеруге ұмтылады. Тілдік және сөйлеу құбылыстары туралы қарапайым сананы қалыптастыру балаларда сөйлеудің еріктілігін дамытады, сауаттылықты (оқу және жазу) табысты меңгеру үшін негіз жасайды. Мектепке дейінгі жаста баланың сөйлеуін дамытуда белгілі бір жетістіктермен қатар, олқылықтар мен кемшіліктер де айқын көрінеді. Баланың сөйлеу тілінің даму барысындағы кез келген кешігу, кез келген бұзылу оның іс-әрекеті мен мінез-құлқына, жалпы тұлғаның қалыптасуына кері әсерін тигізеді.

Баланың алғашқы ұстазы ата анасы, тетелес ағаларымен апайлары, тәрбиеші

ұстаздары. Олармен күнбе күн араласу, сөйлесу арқылы баланың тілі күн сайын жетіле береді. Баланың тілі бай болса, ойы да жақсы дамиды. Мазмұны терең, тілі көркем, оқуға жеңіл, тез үзінділер оқып үйрену, үйренгендерін өз сөздерінде қолдана білу балалардың сөздік қорын молайтады. Оларды жүйелі ойлауға, ойын дұрыс түсіндіруге жаттықтырады. Баланың ақыл-ой дайындығының компоненттерінің бірі – жеткілікті дамыған тіл. Баланың тілің жетілдіру үшін алдымен баланы дұрыс сөйлеуге, сөздің дыбыстық құрамын дұрыс айта білуге үйрету, оны әңгімеге тарта отырып, баланың сөздік қорын жаңа сөздермен толықтырып, түсінігін молайту. Бұл ретте тәрбиеші балалармен сөйлесу барысында сөйлем мүшелерін қолдана білуіне тәрбиешінің қойған сұрақтарын түсініп, оған толық жауап беруге, өзіне таныс ойыншық, тағам, киім-кешек, қоршаған ортадағы әлемге соның ішінде бау-бақша, жан-жануарлар, өсімдік-жемістер, адамдар, бір ауланың балалары, тіпті балабақша қызметкерлері туралы кім не істейтіні жайлы түсінігі болып, олар жайлы әңгімелей білуге үйренуі тиіс. Мектеп жасына дейінгі балаларда сөйлеудің дамуы жоғары деңгейге жетеді. Балалардың көпшілігі өз ана тіліндегі барлық дыбыстарды дұрыс айтады, дауыс күшін, сөйлеу қарқынын, сұрақ интонациясын, қуаныш, тандануды реттей алады. Мектеп жасына дейінгі аралықта балада сөздік қор жинақталады. Сөздік қорын (тілдің сөздік қоры, бала қолданатын сөздердің жиынтығы) байыту жалғасуда, мағынасы жағынан ұқсас (синонимдер) немесе қарама-қарсы (антонимдер), көп мағыналы сөздердің қоры көбейеді. Сонымен, сөздіктің дамуы қолданылатын сөздердің көбеюімен ғана емес, баланың бір сөздің әртүрлі мағынасын түсінуімен де (көп мағыналы) сипатталады. Сөйлеудің дамуы сананың дамуымен, қоршаған әлемді танумен және жалпы тұлғаның дамуымен тығыз байланысты. Орталық буын, оның көмегімен мұғалім әртүрлі танымдық және шығармашылық тапсырмаларды шеше алады, бейнелі құралдар, дәлірек айтқанда, үлгілік бейнелер. Оның дәлелі – Л.А. Венгер, А.В. Запорожец, Д.Б. Эльконина, Н.Н. Поддякова. Баланың интеллектісі мен сөйлеуін дамыту мәселесін шешудің тиімді жолы модельдеу әдісі болып табылады. Модельдеудің арқасында балалар шындықтағы заттардың, байланыстар мен қатынастардың маңызды белгілерін жалпылауды үйренеді. Модельдеу жаттығуларын мектепке дейінгі жастан бастаған жөн, өйткені Л.С. Выготский, Ф.А. Сохина, О.С. Ушакова, мектепке дейінгі жас – тұлғаның ең қарқынды қалыптасуы мен дамуы кезеңі. Дамып келе жатқан бала ана тілі мен сөйлеудің негіздерін белсенді түрде меңгереді, сөйлеу белсенділігі артады. Балалар сөздерді сан алуан мағынада қолданады, өз ойын жай ғана емес, күрделі сөйлемдермен де жеткізеді: олар салыстыруға, жалпылауға үйренеді және сөздің абстрактілі, дерексіз мағынасын түсіне бастайды.

Тәрбиеші үнемі сөздік жұмысын жүргізуде басшылыққа алып отыруы тиіс. Балалардың сөздік қорын дамытуда ойын, тапсырма, жаттығулардың орны ерекше. Соның ішінде ойын – баланың шын тіршілігі. Ойын арқылы бала айналасындағы нәрседен өзіне қызықтысына ықыласы ауып, таңдап алады. Баланың бір ерекше қасиеті сөйлеуден еш жалықпайды. Ойын бала тілінің дамуына ықпалын тигізіп, таным белсенділігінің артуына жол ашады. Қай бала болмасын ойынмен өседі, өйткені бала табиғатының өзі тек ойынмен байланысты. Ойын үстінде бала еш нәрсеге тәуелсіз. Ол өзін еркін ұстайды. Ал еркіндік дегеніміз барлық дамудың

баспалдағы, бәрін білуге деген талпынысы мен құлшынысы. Баланың білуге деген құштарлығы, сөйлеуі ойын үстінде қалыптасады. Сөздік қорды дамыту ісін ұйымдастыру жұмысында ойын сабағы ең негізгі орын алады. Тәрбиеші бақылау, заттарды қарау, сурет қарау, жұмбақ шешу және құрастыру, саяхат, ойын-сабақтарын ұйымдастыру барысында балалардың сөздік қорларын дамытады. Арнайы ойын-сабақ және сабақ мазмұнына қарай танымдық, дамытушы ойындарды, тапсырмаларды қолдану, балаларды заттарды бір-бірімен салыстыруға, оларды қасиетіне қарай ажыратуға және оны танып білуге үйретеді. Сөйтіп бала топтағы жасына сәйкес бағдарламалық міндетті меңгереді. Ойын ұйымдастыруда тәрбиеші өзі жетекші бола отырып, балаларды ойнай білуге, ойын ережесін сақтауға, әрі оларды ойната отырып, ойлануға бағыттайды, заттың атын немесе қасиетін есінде сақтап қалуға жол ашады, ойынға қызықтыра отырып зейінін, қиялын дамытады. Сонымен балалардың сөздік қорларын дамытуда ойындарды, тапсырма-жаттығуларды қолдану үлкен нәтиже береді. Ойын арқылы балалардың сөздік қоры дамып, ауызша сөйлеу машығын игереді, таным белсенділіктері қалыптаса түсіп, ақыл-ойы өсіп жетіледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Баймұратова Б. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту методикасы. – Алматы: «Рауан» 1991.
2. Бақраденова А.Б. Мектеп жасына дейінгі балалардың ауызша сөйлеу тілін дамыту. Оқу-әдістемелік құрал. – Павлодар: ПМПИ баспасы, 2012. – 153 б.
3. Өсерова Ш. «Сөз өнерін меңгерту-тұлғаның рухани дамуының қазығы». Білім беру жүйесіндегі этнопедагогика ғылыми-әдістемелік журналы.
4. Мәженқызы Р., Нұржұмина Ш., Садуақасова Ү., «Сауат ашу» (Әліппе-дәптер, дидактикалық материалдар). – Алматы: «Мектеп», 2003.
6. Нұрқазова Р.Ш «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуды ұйымдастыру». – Қарағанды: «Полиграфсервис» ЖШС баспаханасы, 2005.
7. Шулешко Е.Е. «Наглядно-дидактическое пособие по обучению дошкольников чтению, письму, счету». – М.: Мозаика-Синтез, 2002.

ӘОЖ 37

ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мұқанқызы Г.

«Шәкерім атындағы орта мектебі» КММ

Абай облысы, Абай ауданы, Кеңгірбай би ауылы, guljanat.1971@mail.ru

Ономастика (грек *onomastike* – ат беру өнері) – тіл білімінің жалқы есімдерді зерттейтін саласы. Жалқы есімдерге кісі, жануарлар аттары, халық, ұлт, ру-тайпа атаулары, жер-су, аспан денелері жатады. Ономастика атаулардың шығу, қалыптасу жайын тексереді. Ол зерттеу нысанына қарай топонимика, антропонимика, этнонимика, астронимика, зоонимика, теонимика, фитонимика секілді түрлерге бөлінеді. Топонимика географиялық атауларды зерттесе,

антропонимика кісінің аты-жөнін, тегін, лақап, бүркеншік есімдерін қарастырады.] Қазақ тіліндегі әйел есімдері гүл, күн, ай, сұлулық, асыл тастармен байланысты болса, ерлер есімі батыр,бек, би, құл, мырза, хан сөздерімен, сан есімдермен бірлікте келуімен ерекшеленеді. Араб, парсы тілдерінен енген есімдер де (Жамал – сұлу, Абдолла – құдайдың құлы, Нәзипа – таза, пәк) кездеседі.

Этнонимика ел, ру аттарын, астронимика (космонимика) аспан әлемі, жұлдыз, планета атауларын, зоонимика жануар, фитонимика өсімдік, теонимика құдай аттарын, рухтар мен мифтік түсініктерге байланысты атауларды тексереді.[2][3]

Ономастика халықтың этнографиясымен тығыз байланыста қаралып, басқа халықтармен жүргізген тарихи, мәдени қарым-қатынастың сыр-сипатын танытады. Ономастика қазақ тілінде ғылым ретінде соңғы 20 жыл ішінде дами бастады.[4]Қазақ тіл білімінде зат есімдерді жалпы есім және жалқы есім деп екі топқа бөлу әдебиеттің алып тұлғаларының бірі, тіл білімі саласының атасы А.Байтұрсынов зерделеген. Ғалымның өз сөзімен айтқанда, «зат есім екі түрлі болады: біреулері-нәрсенің дербес өз басына ғана қойылған: жалқы есім.

Екіншілері -нәрсенің біріне емес, барлық табына қойылған: жалпы есім», -дей келіп, жалқы есімдерге - Ахмет, Ашымтай, Ағытай, Қызылжар, Семей, Қырым, Қытай, жалпы есімдерге: кісі, еркек, қала, дала, ел, жұрт, ұлт, өлке секілді мысалдар келтірген (7, 200).Зат есімдерді семантикалық және грамматикалық жағынан осылайша жалпы және жалқы есімдер деп бөлу кейінгі оқулықтар мен зерттеулерде жалғасып келеді. Мысалы, профессор А.Ысқаков жеке я дара заттарға берілген зат есімдерді «жалқы есім» деп, тілдегі әр алуан деректі және дерексіз заттар мен ұғымдарды білдіретін зат есімдерді «жалпы есімдер» деп атаса, Ә.Төлеуов “Кейбір зат есімдер тобы жеке нәрсенің өзіне арнайы қойылған атын көрсетсе, кейбіреуі жинақты, жалпылама нәрсенің атын көрсетеді. Мысалы, тау, ағаш, жусан, сексеуіл деген сөздер бірыңғай көптеген заттардың жалпылама аттарын көрсетсе, Асан, Алатау деген сөздер- көптеген заттардың ішінен бөліп алынған жеке нәрсенің арнаулы аты. Осындай мағыналық ерекшеліктеріне қарай зат есімдер жалқы есім, жалпы есім болып екіге бөлінеді (51,6), -деп сипаттаған.

Осы пікірмен үндестікті 2002 жылы шыққан академиялық грамматикадан да кездестіреміз. «Жеке адамдарға, дүниедегі жеке заттар мен құбылыстарға атауыш болып келетін сөздер жалқы есімдер, ал бір-біріне ұқсас нәрселер мен құбылыстардың, жан-жануарлардың жалпылама атауышы, ортақ атауы ретінде жұмсалатын сөздерді жалқы есім (32,443)» деп аталған.Бұдан шығатын қорытынды-зат есімдерді жалпы және жалқы деп бөлуде заттың саны ескерілуі керек. Жалпы есім саны жағынан шексіз. Мысалы: қала- жалпы атау, өйткені қала өте көп. Ал, Алматы- жалқы атау, өйткені бір қаланың атауы. Олай болса, “жалқы есімдер жалпы есімдерден ажырату үшін қойылатын арнаулы атаулар (63,146),,.

Жалқы есімдер өз ішінде бірнеше мағыналық топтарға бөлінеді. Олардың ішіндегі ең үлкені-кісі аттары мен географиялық атаулар. Осымен байланысты тіл ғылымының екі саласы жалқы есімдердің екі түрін зерттеу нысаны етеді, яғни кісі атауларын зерттейтін сала ономастика деп, географиялық атауларды зерттейтін сала топонимика деп аталады.Сонымен қатар тілімізде саны жағынан сай келмейтін, бірақ жалқы есімдерге жататын басқа да сөздер бар. Бұған газет-журнал, кітап атауларын жатқызуға болады.

Мысалы, “Парасат”, журналы, оның таралымы 6000 болса да, мазмұны-біреу, бірақ басқа газет- журналдардан ажырату үшін жалқы есімге жатады.

“Қазақ грамматикасында”, жалқы есімдердің тағы да мынадай топтары көрсетілген: аспан, ғарыш әлеміндегі денелердің жеке атаулары (астрономиялық атаулар): Ай, Күн, Үркер, Жетіқарақшы, Ақбозат; тарихи оқиғалардың аты: Ақтабан шұбырынды (1723 жылғы оқиға), Прием (1916 жылғы оқиға), Ұлы Отан соғысы (1941-1945 жылдардағы оқиға); сәйгүлікке, аңға түсетін құсқа, құмайтазыға қойылған аттар: Тайбурыл, Құлагер, Көкжендет, Бөрібасар (32, 444).

Жалпы есім мен жалқы есімдерге тән тағы бір ерекшелік- олардың бір-біріне ауысып отыруы. Мысалы: Арман, Жомарт, Болат, Қызғалдақ, Ләззат т.б. адам есімдері бұрын жалпы есім сөздері болғаны, ал алматылық, ақтаулық, тараздық сияқты жалпы есімдер бастапқы жалқы есімдерден жасалғаны белгілі. Бірақ, А.Ысқақовтың көрсетуінше, жалқы есімдердің жалпы есімдерге ауысуларынан гөрі жалпы есімдерден жалқы есімдердің жасалуы көбірек кездеседі екен (63,146).

С.Омарбекұлы жалқы есім қатарына жататын сөздер мен жалпы есім қатарына жататын сөздердің өзара бір-біріне ауысып отыру факторын тілдегі омонимдер пайда болуының бір жолы деп қараған (32, 445). Шындығында да тілімізде мұндай сөздер жиі кездеседі: жібек-(матаның бір түрі)-Жібек (қыздың аты), жұлдыз- (астрономиялық атау)-Жұлдыз (қыздың аты), қарлығаш - (құстың бір түрі)-Қарлығаш (қыздың аты, әннің аты), раушан-(гүлдің аты)- Раушан (қыздың аты) т.б.

Этностың ұлттық таным әлемін өз бойына сіңірген қазақ тіліндегі жалқы есімдерді жаңа ғылыми парадигмаға сәйкес зерттеу қазақ ономастикасының алдына мақсат етіп қояды, бұл ономастикада бұрын сонды болмаған метатілдік теориялық негіздерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Әлемді тіл арқылы танудағы жалқы есімдердің орны мен маңызын ескерсек, ономастикалық тілдік бірліктердің ментальді-когнитивтік сипаттарын айқындау қазақ тіл білімінің қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазақ ономастикасының алғашқы даму кезеңінде қазақ тіліндегі жалқы есімдер тілдік тұрғыдан зерттеліп, қазақ онимдерінің этимологиясы, лексика-семантикалық топтары, мағынасы, топонимикалық жүйелердің регионалдық ерекшеліктері айқындалды.

Қазақ ономастикасы тарихындағы екінші кезеңде жалқы есімдердің этнолингвистикалық, лингвомәдени сипаттары, көркем мәтіндердегі қызметі, кумулятивтік қызметтері зерделене бастады. Бүгінгі таңда қарқындап дамып келе жатқан когнитивтік лингвистика тұрғысынан қазақ онимиясын бағамдай келсек, жалқы есімдердің тек тілдік сипаттарын қарастыру жеткіліксіз болып көрінеді. Жалқы есімдердің бойындағы рухани және материалдық мәдениетті ұлттың танымдық тәжірибесімен сабақтастыра отырып, ментальді-когнитивтік түрде таңбаланғанын қарастырумен ерекшеленеді. Ұлттық мүддеге негізделген таным мен түсінікті жеке ономастикалық бірліктер арқылы айшықтап суреттейтін дүниенің тілдік бейнесін кең когнитивтік арнада, тұтастықта зерттеудің мәні зор. Қазақ тіліндегі ономастикалық жүйе тілдік құрылым ретінде өзіне тән концептуалдық жүйеге де сәйкес келеді.

Осындай сәйкестікке орай қоршаған болмысты ментальді түрде сипаттайтын ономастикалық концептілер «тіл-сана-ұлт» ауқымында жинақталған таным тәжірибесін мейлінше нақтылайды.

Антропонимика (кісі аттары) – тіл тарихын, ұлт мәдениетін зерттеуде құнды да бағалы мұра. Антропонимдер жүйесі адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құрылысын және материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын да көрсете алады. Олардың кейбір топтары қазақ ауылының ертедегі тіршілік іс-әрекетінен және шаруашылық күйінен мағлұмат береді. Мәселен, төрт түлік малға, шаруашылық, тұрмыстық сөздерге байланысты есімдер. Немесе қазақ халқының ұлттық әдеті бойынша жас келіндер күйеуінің жақын туыстарының, ата-енесінің аттарын атамайтын.

Сөйтіп, жас келін күйеуінің ағасын, інісін я қарындасын тура атымен атай алмай, жанама ат қойып алатын. Атап айтқанда, қайын сіңлілерін - шырайлым, бикеш, бойжеткен, әке қыз, еркем, ержеткен, ерке қыз, ал ер адамдарды төрем, шырақ, мырза жігіт, молда жігіт т.б. деп атайды. Ономастиканың теориясы мен практикасын осы бағытпен бір байланыста қарастырған ғалым Г.Мадиеваның еңбегінде осы сабақтастық былайша көрсетілген: - тіл қызметін іске асыратын нақты тілдік социум мүшелерінің жалқы есімдерді қабылдауы; - тілдік тұлғаның санасындағы жалқы есімнің қызметі; - ұжымдық санадағы жалқы есімдердің қызметі; - жалқы есімдердегі ұлттық танымда бекітілуінің әдісін сипаттау; - жалқы есімдердің инварианттары мен варианттылығын анықтау; - тілдік санада ұлттық когнитивтік қорды құрайтын өзекті жалқы есімдерді анықтау; - жалқы есімдер жүйесінің ұлттық қорының негізгі элементтері мен стереотиптерін жіктеу; - жалқы есімдер мен мифтік танымның байланысы, т.б. [9, 28-29].

Осымен байланысты «Қазақ ономастикасы. Жетістіктері мен болашағы» атты осы саладағы зерттеу нәтижелерін қорытып, болашағын бағдарлаған Т.Жанұзақов пен Қ.Рысбергенованың еңбегінде антропонимияның әлеуметтанымдық зерттеу нысанын былайша анықтаған:

«1) тіліміздегі антропонимдік жүйенің қалыптасып дамуы мен қызмет аясының жалпы мәселелерін теориялық әрі әдіснамалық тұрғыдан зерттеудің жалпы мәселелері; 2) антропонимдерді тұтас бір жүйе ретінде зерттеу; 3) кісі аттарын әлеуметтік-қоғамдық, тарихи категория ретінде қарастыру; 4) кісі аттарының пайда болу, жойылу заңдылықтарындағы тарихи-әлеуметтік жағдайлардың себеп-салдарын анықтау; 5) кісі аттарының сөйлеу тілі мен жазба тілдегі қызметін, қостілдегі орны мен мәдени қарым-қатынастағы мән-маңызын зерттеу; 6) кісі есімдерінің экспрессивті-эмоционалдық қызметін тексеру (көркем әдебиетте, баспасөзде, күнделікті тұрмыста қолданылу ерекшеліктері); 7) антропонимдер жүйесіндегі халықаралық, ұлттық ерекшеліктерді, олардың өзара байланыс-бірлігін зерттеу; 8) қазақ антропонимдерін байытудағы басқа ұлт антропонимдерінің әлеуметтік мәні; 9) көпұлтты Қазақстан Республикасында қазақ антропонимдерінің қолданылуы мен қызмет аясының әлеуметтік сипаты; 10) антропонимдерді тілдік және тарихи тұрғыдан топтастыру» [10, 43-44]. Демек, қазақ халқында ат қою ұлттық тарихымен, рухани мәдени өмірмен, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрімен тығыз байланысты. Ал, ұлттық тарих, әдет-ғұрып, салт-дәстүр деген ұғымдар мәдениетпен байланысты.

Мәдениет - дегеніміз адамдардың өмірі мен іс-әрекетін ұйымдастыру тәсілінен, сондай-ақ олардың материалдық және рухани байлықты жасауынан көрінетін қоғам мен адамның белгілі тарихи даму дәрежесі. Әр халықтың өзіндік қайталанбас ерекшеліктері, яғни ұлттық, этникалық реңк өзгешеліктері болатындығы белгілі. Ұлттық есімдер ұлттық мәдениет ерекшеліктерін білдіреді, мұндағы бір есімдерде ұлттық-тарихи болмысы айқын көрінсе, ал басқаларында оның қарқыны нашар болады, алайда оны жасаған немесе қолданушы халықтың мәдениетімен байланысы жоқ есімі табыла қоймайды.

Ұлттық есімдерде мейлі антропоним, топоним, зоонимдер болсын олардың бойында алуан түрлі тарихи-мәдени ақпарат қалыптасқан. Ю.К.Юркенас: «...антропонимдер өзіндік бір мәдени мәтін ретінде қабылдануы тиіс», - деп тұжырымдайды..

Сөз соңында тұжырымдай келе, ономастикалық зерттеулер, белгілі бір адамның жеке басына, елдімекенге телінгенмен, мағынасы өте кең, онда қазақ халқының бүкіл арман-тілегі, қуанышы мен қайғысы, өмір тарихы т.б. ұлт үшін аса маңызды құндылықтары жатыр. Қоғамдық қатынастарда дыбыстық тұлғасы бірінші орында тұратын болғандықтан, қазіргі жаһанданудың алапат толқынына жұтылудан сақтап қалудың бірден-бір жолы – дұрыс жазу. Есімдер тек туған тілдің дыбыстық заңдарымен сусындап, сол топырақта ғана өркендей алады. Сондықтан, замандар бойы тілімізде қалыптасып, бүгінге жеткен қасиетті құндылығымыз қазақ халқының мәдени мұрасы ретінде қорғалып, қазақша жазылу ережесі белгіленуге тиіс. Оның сыртына шығып, бөтен қосымша жалғауға немесе бөтен дыбыспен былғауға ешкімге құқық берілмеуі керек. [11, 77-89

Пайдаланылған әдебиеттер

1. “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9.
2. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі — Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005 жыл. ISBN 9965-409-88-9.
3. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. – Алматы, - 1998. – 196 б.
4. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва, 1999. -29с.
5. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – Москва, 1984. – 205 с.
6. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. – Москва, 1997. – 37 с.
7. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. Москва, 1997. – 8 с.
8. Суперанская А.В. Теория и методика ономастических исследований. – Москва, 1986. – 293 с.
9. Никонов В.А. Имя и общество. - Москва, 1974. – 56 с
10. Алдашева А.М. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени аспектілері. – Алматы, 1998. – 15 б.
11. Мадиева Г.Б. Теория и практика ономастики. - Алматы, 2003. – 28-29 с.

**БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ
САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗІ**

Мырзабиева Д.Т.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

«№15 орта мектебі» КММ, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail:elerki@mail.ru

Қазіргі әлемдік білім кеңістігіндегі халықаралық стандарт талаптарына сай оқыту үдерісінің орталық тұлғасы білім алушы субъект, ал ол субъектінің алған білімінің түпкі нәтижесі құзыреттіліктер болып белгіленуі білім беру жүйесінде «функционалдық сауаттылықты» қалыптастыру мәселесін негізге алудың өзектілігін арттырып отыр. Функционалдық сауаттылық – адамның сыртқы ортамен қарым-қатынасқа түсе алу қабілеті және сол ортаға барынша тез бейімделе алуы мен қарымқатынас жасай алу деңгейінің көрсеткіші. Олай болса, функционалдық сауаттылық тұлғаның белгілі бір мәдени ортада өмір сүруі үшін қажетті деп саналатын және оның әлеуметтік қарым-қатынас жасауын қамтамасыз ететін білім, білік, дағдылардың жиынтығынан құралады. Ал кең мағынасында ол тек 4 білік пен білімділік әлеміне барудың жолы ғана емес, ол – ұлттың, елдің немесе жеке адамдар тобының мәдени және әлеуметтік дамуының өлшемі. Осындай сапалық сипаты тұрғысынан қарағанда функционалдық сауаттылық жеке адамды дамытудың тетігі ретінде қолданылады.

Білім берудегі сауаттылық мәселесі, біріншіден, нақты бір елдегі халықтың әлеуметтік жағдайына, екіншіден, мемлекеттің экономикалық дамуына, үшіншіден, елдегі мәдени ахуалға тәуелді болатындығы айқын. Бүгінгі өркениеттің даму деңгейі білімділік пен сауаттылық ұғымдарының мазмұны мен оны түсінудің сара жолдарын іздестіруді қажет етіп отыр. Ғылыми еңбектерде сауаттылық ұғымының белгілі бір деңгейде ана тілінің грамматикалық нормаларына сай оқу, дұрыс жаза алу дағдыларын игеруі екені байқалады. Әйтсе де адамның өмір сүруіне қажетті деп танылып, меңгеруге ұсынылған бастауыш мектеп деңгейіндегі белгілі бір білім, білік пен дағдылардың жиынтығы (оқу, жазу, санау, сурет салу және т.б.) ретіндегі тілдік сауаттылық қазіргі кездегі әлеуметтік сұраным талаптарымен сәйкес келе бермейді. Сауаттылық мазмұнының нақты мазмұны дара тұлғаның дамуына қойылатын қоғамдық талаптарға байланысты құбылмалы сипатқа ие болады. Ол қарапайым оқу, жазу, санау біліктіліктерінен бастап адамның әлеуметтік үдерістерге саналы түрде қатысуына мүмкіндік беретін, қоғамдық қажеттігі айқын кешенді білімдер мен біліктерден құралатын функционалдық сауаттылықты меңгеруді де қамтиды. Яғни, «функционалдық сауаттылық» белгілі бір кезеңге сай субъектінің алған білімі мен білігі негізінде сауатты ісәрекет ете алуы деген мағынаны білдіреді. Қоғамның дамуына байланысты сауаттылық ұғымының мәні тарихи тұрғыдан өзгергенін, тұлғаға қойылатын талаптарда оқу, жазу, санай білу қабілеттерінен гөрі белгілі бір қоғамда өмір сүруге қажетті білім мен біліктердің жиынтығын игеру, яғни функционалдық сауаттылыққа жету деген сипатта ұғынылады. Қазіргі таңда функционалдық сауаттылық ұғымы білім кеңістігіндегі білімді құзыреттілікке бағыттау парадигмасына байланысты туындап отыр.

Қазіргідей пәндік білімге ғана негізделіп отырған оқу үдерісінде баланың жалпы дүниетанымының қалыптасуы, өміртанымдық дағдыларының жетілдірілуі, білімнің күтілетін нәтижеге бағытталуы қоғамдық-гуманитарлық пәндердің жаңарған мақсат-міндеттерінен бастап оқытудың әдістемелік жүйесінің әр бөлігінің (білім мазмұны, оқыту түрлері, оқыту әдістері, білім нәтижелері) түбегейлі өзгертілу деңгейіне қатысты екені сөзсіз. Мектептік білім беру жүйесін жаңа уақыт талабына орай жетілдіру білім беру жүйесін өзіміздің ұлттық болмысымызға, негізге алынған ұстанымдарымызға сай құруды қажет етеді. Осыған орай мектептегі берілетін білімді шынайы өмірмен ұштастырып, бастауыш мектепті бітіруші түлектерді үлкен өмірге дайындау қажеттігі туындайды. Сондықтан бастауыш мектеп оқушыларының меңгеруі тиіс білім, білік, дағдыларының жиынтығы ретінде, яғни оқытудың түпкі нәтижесі ретінде оқушылардың бойында қалыптасатын құзыреттіліктер алынады.

Осыған орай Ұлттық жоспарда функционалдық сауаттылықтың төмендегідей негізгі механизмдерін бөліп көрсетеді. Ұлттық жоспардың жоғарыда аталған мақсат, міндеттерін жүзеге асыруда төмендегідей тетіктері (механизмдері) нақтыланып, мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту үшін білім беру жүйесінде басшылыққа алынады. Олар:

- білім беру мазмұны (ұлттық стандарттар, оқу бағдарламалары);
- оқыту нысандары мен әдістері;
- білім алушылардың оқудағы жетістіктерін диагностикалау мен бағалау жүйесі;
- мектептен тыс, қосымша білім беру бағдарламалары;
- мектепті басқару моделі (қоғамдық-мемлекеттік нысан, мектептердің оқу жоспарын реттеудегі дербестігінің жоғары деңгейі);
- барлық мүдделі тараптармен әріптестікке негізделген достық қалыптағы білім беру ортасының болуы;
- ата-аналардың балаларды оқыту мен тәрбиелеу процесіндегі белсенді рөлі.

Оның алғашқысы – оқыту методологиясы мен мазмұнын түбегейлі жаңарту. Яғни мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жалпы білім беретін орта мектептің Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартын (МЖБС) жаңартудан бастау алуға тиіс. Ол үшін мұғалім білім алушының бойына алған білімін практикалық жағдайда тиімді және әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана алатындай негізгі құзыреттіліктерді сіңіруі керек. Олар: басқарушылық (проблеманы шешу қабілеті); ақпараттық (өз бетінше ақпараттар көздері арқылы үнемі білімін көтеріп отыруы, сол арқылы танымдық қабілетін ұштау); коммуникативтік (үш тілде: қазақ, орыс, ағылшын (шет) ауызша, жазбаша қарым-қатынас жасау); әлеуметтік (қоғамда, өзі өмір сүрген ортада іс-әрекет жасай алу қабілеті); тұлғалық (өзін жеке тұлға ретінде қалыптастыруға қажетті білім, білік, дағдыларды игеру, болашақ өзі таңдаған кәсібін өзі анықтау, оның қиыншылығы мен күрделілігіне төзімді болу); азаматтық (қазақ халқының салт-дәстүрі, тарихы, мәдениеті, ділі, тілін терең меңгеріп, Қазақстанның өсіп-өркендеуі жолындағы азаматтық парызын түсінуі); технологиялық (әр азамат өз мамандығына қарай ақпараттық технологияларды, сандық технологияны, білім беру технологияларын сауатты пайдалануы). Егер оқу үдерісі, балаларға білім, білік, дағдыларды игерту

осы ұстанымға негізделсе, нәтижелі болатыны анық. Олай болса, функционалдық сауаттылық тұлғаның белгілі бір мәдени ортада өмір сүруі үшін қажетті деп саналатын және оның әлеуметтік қарым-қатынас жасауын қамтамасыз ететін білім, білік, дағдылардың жиынтығынан құралады. Ал кең мағынасында ол тек білік пен білімділік әлеміне барудың жолы ғана емес, ол – ұлттың, елдің немесе жеке адамдар тобының мәдени және әлеуметтік дамуының өлшемі. Осындай сапалық сипаты тұрғысынан қарағанда, функционалдық сауаттылық жеке адамды дамытудың тетігі ретінде қолданылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы № 832 Қаулысы.

2. Құрман Н., Есенова Г. Қазақ тілінен коммуникативтік жаттығуларды қолдану әдістемесінің ғылыми-әдістемелік негіздері. – Ақтөбе, 2010. – 144 б.

3. Оразахынова Н., Кенжебаева Г. М. – «Оқушылардың функциональдық сауаттылығын қалыптастыру жолдары» ғылыми мақаласы, 2012. – Б. 42.

ӘОЖ 37

БАЛАНЫ КІТАП ОҚУҒА ҚЫЗЫҚТЫРУ

Мырзаханова М.М.

«К. Бозтаев атындағы қазақ-мектеп гимназиясы» КММ, Аягөз қ., Қазақстан
e-mail: myrзаханова1972@mail.ru

Әдеби кітапты оқу арқылы сезімге, ерекше көңіл-күйге, эстетикалық сұлулыққа бөлену, танымдық, энциклопедиялық кітаптар арқылы білім алу, көзқарас қалыптастыру – тәрбиенің баға жетпес қазынасы. Кітап оқу – үлкен мәдениет пен интеллектуалдық жетістіктің іргетасы. «Кітап оқуды сүйетін балалардың сөздік қоры бай, әртүрлі салада білімі мол, мектептегі оқу үлгерімі жоғары болады, өмірде жетістікке жетеді, заңбұзушылықтарға бармайды, тәртіпті әрі тәрбиелі болып қалыптасады» – дейді зерттеушілер.

Кітап оқудың екі мақсаты бар. Біріншісі – нақты бір мәселені шешу үшін, екіншісі – ой-өрісті кеңейту үшін. Бірақ бүгінде балаларымыз кітап оқымайды! Ақпарат пен технологиялар ағынын бойлап бара жатқан қоғам мәселесінің бірі – балаларды кітап оқуға баулу. Компьютерлік ойынға құмартқан жасөспірімнің смартфонға үңілуіне онлайн сабақ та себеп. Балаға қалай кітап оқытамыз? Қандай тәсілдер бар? Балалардың кітап оқуы үшін біз, ата-ана, мұғалім не жасадық? Оқығанымызбен балаларымызбен бөлісеміз бе, олармен талқылаймыз ба? Балаларымыздың арасында кітап культін орнату үшін не жасадық? Балаларымызды кітап оқуға қалай ынталандырдық? Үйімізде кітап оқу мәдениетін қалыптастырдық па? Мүмкін бұл жұмысты баланың жаратылысынан бастау керек шығар?

Баланы кітап оқуға қызықтыру – үлкен шаруа. Себебі барлық бала бірдей кітаппен дос емес. Төмендегі үш түрлі тәсіл мен қағидаларды ұсынамыз. *Кассиль*

тәсілі – баланы кітапқа қызықтырудың танымал әдісі. Бұл оқи алатын, бірақ кітап оқуға құлқы жоқ балаларға арналған. Кассиль тәсілі бойынша, ата-ана кітапты баламен бірге оқып бастап, қызық жеріне келгенде үй шаруасын сылтауратып баланы жалғыз қалдырып кетуі керек. Кітаптың қызығын көрген бала оны соңына дейін оқып бітіретіні анық. Мұндайда ата-ана баланың өз бетімен оқып бітіргенін мақтап, ынталандырып отырғаны жөн. Психолог Искра Даунистің бұл тәсілін басқаша «*сүйікті кейіпкер хаты*» деп те аталады. Бала таңертең оянғанда бөлмесіне оның сүйікті мультфильм кейіпкері (мысалы Карлсон) хат қалдырғанын көреді. Хатта Карлсон балаға сыйлығы бар екені және оны қай жерге жасырып қойғаны жазылған. Бала расымен сыйлықты тауып алады және келесі күні де хат тауып алады. Бірақ бұл жолғысы сәл ұзақтау. Карлсон өзінің қызық оқиғаларын, бала өміріндегі маңызды нәрселерді жазады. Күн сайын хат ұзарып, күрделене түседі. Осылайша хатты оқу арқылы баланың кітап оқуға деген қызығушылығын арттыруға болады. Балаға үйде жатқан белгілі бір кітапты оқуға тыйым салу да бір тәсіл. Оның сәл манипуляциялық негізі бар, себебі «оны оқуға сенің жасың әлі жеткен жоқ» деп алдауға тура келеді. Бірақ бұл – жақсы ниетпен айтылған өтірік және тыйым салынған заттың құны артатыны белгілі. Бұдан бөлек мына қағидаларды сақтау қажет:

– Көбірек мақтап, азырақ түзеп отырыңыз. Баланың әр қатесін айтып, ұрыса берген дұрыс емес. Ол өз мүмкіндігіне қарай оқуға тырысады. Одан да оның әр дұрыс оқып-жазғанын айтып, қолдап отырыңыз.

– Баланы біреумен емес, тек өзімен салыстырыңыз. «Айбар деген бүкіл әліппені жаттап алған» деген сөз баланы ынталандырмайтыны анық, керісінше қапаланып, ыза болуы мүмкін. Баланы тек өзімен салыстыру керек: «Кеше бір бет оқып едің, ал бүгін екі бет оқып тастадың. Жарайсың».

– Балаға үлгі болыңыз. Баланы кітап оқуға қызықтыру үшін құр ақыл айту жеткіліксіз. Оған кітап оқы деп, өзіңіз смартфоннан видео көріп отырсаңыз, бала сізге сенбейді. Балалар ата-анасын тыңдағаннан гөрі, оларға еліктегенді ұнатады. Сондықтан ата-ана өзі де кітап оқып, үлгі болуға тиіс.

– Рөлге бөлініп оқыңыздар. Балаға бір жолын, өзіңіз бір жолын оқып та қызықтыруға болады. Мұндайда бала үлкендерге көмектесіп жатқанын, өзінің маңызы бар екенін сезеді.

– Балаңызды жаныңызға отырғызып, дауыстап кітап оқуды бастаңыз. Ең қызық жеріне келгенде оны жалғастырудан бас тартыңыз. Үйдегілермен алдын-ала келісіп, ешкімнің жалғасытырып оқып бермеуін өтінізіз. Алайда баланы жалғыз қалдырып, кетіп қалудың қажеті жоқ. Мұндайда анасына өкпелеген бала кітапты лақтырып тастап, басқа істерімен кетіп қалуы да мүмкін. Сондықтан жанында болыңыз. Оқиғаның аяғы немен бітетіні сізге де қызық екенін айтып, кезекпен оқуға келістіріңіз.

– Балаңызға оқып берген кітап кейіпкерлерінің сөздерін үнемі тұрмыста қолдана жүріңіз. Балаңыздың да сізге солай жауап қатуын қадағалаңыз. Ертегі кейіпкерлеріше түрлі эмоциямен сөйлеп, дауыс ырғағына мән беріңіз, тіпті қозғалысыңызды да соларша икемдеңіз. Бұл балаңыз үшін қызық болады. Осылайша оның ертегі кейіпкерлеріне, кітапқа деген қызығушылығы артады.

– Егер балаңыз кітап оқудан бас тартып жатса, оған кітапты өзінің жазуын

өтініңіз. Қолына дәптер мен қалам беріп, өз оқиғасын, өз қызықтарын жазуды ұсыныңыз. Әр ертегінің қиял-ғажайыпқа толы оқиғалары, бақытты соңы болатыны жайында айтыңыз. Ол оқиғаларды балаңыздың өзі ойлап табуына болатынын айтып қызықтырыңыз. Ал өзіңіз сол ертегінің кейіпкерлерін бейнелеуге көмектесіңіз. Дәптеріне олардың түр-келбетін салып беріп, балаңызға боятыңыз.

– Балаңызға кітап таңдағанда оның неге қызығатынын ескеріңіз. Мүмкін, ол ертегі тыңдағанды ұнатар немесе жан-жануарлар әлеміне қызығар. Осыларды ескере отырып, бояуы қанық, суреттері «сөйлейтін» кітаптар таңдаңыз. Баланың ең алдымен суреттерге мән беретінін ұмытпаңыз. Олар бірінші кезекте кітаптың суреттерін қарап, парақтап шығады.

– Балалардың, әдетте, сұрақтары бітпейді. «Анау не?», «Күн неге сары?», «Тауық неге қытқылдайды?», т.б деген аяғы жоқ сансыз сұрақтың жауабын кітаптан іздеуді әдетке айналдырыңыз. Кітап – білімнің негізі екенін осылай оның миына сіңіре аласыз. Сонда балаңыз да кітаптан артық білім, кітаптан артық дос жоқ екенін түсінеді.

«Кітап оқитындар теледидар көретіндерді басқарады», – деген Ф. Жанлистің сөзін естімеген адам кемде-кем. Ғалымдар ақыл-ойды ұзақ уақыт сақтап қалу үшін: миды жаттықтырып отыру керек дейді. Мидың қорегі – кітап. Әлеуметтік зерттеулер нәтижесінде ғалымдар кітап оқу ақыл-ойды ғана емес, жан мен тәннің саулығын да арттырады деген қорытындыға келді. Әсіресе кітап оқудың күйзелістен арылтуға ықпалы зор екен. Америка ғалымдары кітапты көп оқитын бір топ адамның миын магнитті-серпінді бақылаудан өткізген. Нәтижесінде адам миының қабылдауға жауапты бөліктерінің белсенді әрекет ететіні анықталды. Мұндай нәтиже теледидар қарағанда немесе компьютерлік ойын ойнағанда да байқалмайтын көрінеді. «Түрлі шығармалардың ішіне ойша ену адамның елестету, қиялдау мүмкіндігін арттырады, яғни адамның физикалық және психикалық жай-күйі жақсарады», – дейді ғалымдар. Балалардың әдебиетке қана емес, жалпы, білімге деген қызығушылығына кедергі – телефондағы түрлі ойынның, қызықты бағдарламалардың қолжетімділігі. Қазір секунд сайын жаңа ақпарат алатын жағдайдамыз. Ақпараттың көптігі мен жылдамдығы балалардың мектепте беріліп жатқан білімді қабылдауына кедергі келтіреді. Балалардың жас ерекшелігін де назарға алу керек. Мысалы, кішкене балалардың ертегілер, суреттері көп кітаптарды оқуға құмарлығы басым. Бастауыш сынып оқушыларына табиғат туралы кітаптарды көп ұсынады. Қоршаған ортаны қорғауды, экологияны наисхаттайтын кітаптар отандық баспаларда көптеп шығып жатыр. Солардың бірнешеуін балаға алып беруге болады. Жасөспірім балалар комикс кітаптарды көбірек сұрайды. Әрбір ата-ананың ең үлкен мәселесі – баланы планшеттен алшақ ұстау. Тамаша комикс кітаптар, иллюстрациялы еңбектер бар, соларды балаға ұсынып көруге болады. Бала планшетпен дос болғанша, кітаппен дос болғаны дұрыс. Осындай түрлі жанрдағы кітаптардан басталған достық мазмұнды, басқа да кітаптармен достыққа алмасатынына сенімдімін. Балаға кітап оқуға бергенде ата-ана өзіне де кітап алған дұрыс. Себебі, бала үлкендерге қарап бой түзейді. Ата-ана кітап оқып жүрсе бала да кішкентайынан кітап оқуға құмар келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Абишева Р. Оқырмандардың кітапханаға құштарлығын ояту // Мектептегі кітапхана. – 2014. - № 3. – Б. 3-5.
2. Джумагазиева Б. Оқырманның кітап оқуға қызығушылығын ояту // Мектептегі кітапхана. – 2016. - № 3. – Б. 3-4.
3. Досанова Ф. Оқырмандардың кітап оқуға қызығушылығын арттырудағы кітапханашы рөлі // Мектептегі кітапхана. – 2012. - № 4. – Б. 2-4.
4. Жақсыбаева К. Кітап оқуды дамыту: жаңа мүмкіндіктері // Мектептегі кітапхана. – 2014. - № 6. – Б. 10-12.
5. Нурмолдина А. Оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудағы кітапхананың рөлі // Мектептегі кітапхана. – 2014. - № 4. – Б. 6-7.

ӘОЖ 821.512.122.09:37.09

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚИТУ

Мырзаханова С.Т., С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің магистранты

Ғылыми жетекші: Келгембаева Б.Б., С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры

Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: saya.myrzakhanova@mail.ru

Бүкіләлемдік білім беру жүйесі шығармашыл жеке тұлға қалыптастыру, әр баланың дарынын, талантын ашу мәселелеріне баса назар аударуда. Осы орайда, білім беру үдерісінде оқушылардың сын тұрғысынан ойлау, өздігінен зерттеу және ақпаратты терең талдау дағдыларын проблемалық оқытуға негіздеудің өзектілігі айқындалады.

Проблемалық оқытуды зерттеу 1960 жылдардан басталды. Проблемалық оқыту идеясы мен принциптері С.Л.Рубинштейн, Д.Н.Богоявленский, Н.А.Менчинская, А.М.Матюшкин тәрізді психолог ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапса, мектепте қолдану мәселесі М.А.Данилов, М.Н.Скаткин сияқты әдіскерлердің еңбектерінде қарастырылды.

Проблемалық оқыту мәселесімен Т.В.Кудрявцев, Д.В.Вилькеев, Ю.К.Бабанский, М.И.Махмутов, И.Я.Лернер, В.Оконь сияқты ғалымдар да айналысты. Проблемалық оқыту технологиясына ғалымдар әр түрлі анықтама береді. В.Оконь проблемалық оқыту: «Проблемалық жағдай тудыру, проблема көтеру, қойылған мәселелерді шешуде оқушыларға қажетті көмек көрсету, ол шешімдердің дұрыстығын оқушылардың дәлелдеуі, оқушылардың меңгерген білімдерін жүйелендіру және бекіту үрдісіне басшылық жасау сияқты іс-әрекеттердің жиынтығы», - деп есептесе [1], И.Я.Лернер проблемалық оқытудың маңызын: «Оқушы оқытушы жетекшілігімен жаңа танымдық және тәжірибелік мәселелердің шешімін табуға қатысуында», - деген ой түйіндейді [2]. М.И.Махмутов «Проблемное обучение. Основные вопросы теории» деген еңбегінде проблемалық оқытуға мынандай анықтама береді: «Проблемалық оқыту

оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруға бағытталады және ол оқыту арқылы іске асырылады»[3]. Бұл оқыту әдісі туралы сөз еткен қазақстандық ғалымдардан Т.Ақшолақов, К.Тасболатов, Ә.Дайыровалардың ізденістерін атауға болады.

Бүгінгі білім берудің талабы, жаттанды білім емес, өнім жасауға бейім оқушы қалыптастыру осы проблемалық оқытудың өзектілігін айқындайды. Демек, проблемалық оқытуда оқушы дағдыдан тыс, белгілі емес мәселелерді өз беттерінше шешуге жұмылады. Проблемалық ситуацияны шешу арқылы оқушылардың шығармашылық ойлауы дамиды, ой-өрісі, танымы кеңейеді.

Проблемалық оқытудың негізі – проблемалық сұрақтар қоя білу. Оқушылар жай сұрақ пен проблемалық сұрақты ажыратқан кезде аталмыш технология тиімді болмақ. Сонымен қатар, проблемалық сұрақтарға дәлелді жауап беру де маңызды. Қазақ әдебиеті пәнінен 5-сыныпта қарапайым «Керкұла атты Кендебай» ертегісі негізінде жай және проблемалық сұрақтардың айырмашылығын кесте арқылы былай көрсетуге болады:

№1 Кесте. Қарапайым сұрақтар мен проблемалық сұрақтардың айырмашылығы.

Қарапайым сұрақтар	Проблемалық сұрақ
Ертегінің түрі қандай? Ертегідегі кейіпкерлерді атаңыз. Кендебай қандай кейіпкер? Мерген батырға кім көмектесті? Жетім бала ертегіде қандай оқиғаларға қатысты? Ертегі қызықты ма? Ертегіні қалай аяқтауға болады? Ертегіні жалғастырғың келе ме?	«Керкұла атты Кендебай» ертегісі неге қиял-ғажайып ертегісіне жатады? Ертегі арқылы халық нені айтпақ болған? Халық арманын қай жерден көруге болады? Өзіңе Кендебай ұнай ма? Әсіресе, қандай мінездері, іс-әрекеттері ұнайды? Кендебай арқылы халық нені армандаған, соны айтуға тырыс. Қалай ойлайсың, Керкұла ат болмаса, Кендебай Мерген батырды құтқара алар ма еді? Керкұла ат арқылы халық не айтпақшы болған? Жетім баланың ертегідегі орны туралы әңгімеле. Ертегіні өзің ары қарай қалай жалғар едің?
<p>Проблемалық жағдаят</p> <p>Проблемалық жағдаят деген – шешуді талап ететін, іздендіретін, ойландыратын күрделі жағдайдың тууы. Ол оқушылардың ойлауына, ізденуіне ғана әсер етпейді, оларды болжам жасауға, өздерінше қорытынды жасауға да жетелейді. Проблемалық жағдаятты туғызу бар да, оны шешуге, болжам жасатуға жетелеу тағы бар.</p> <p><i>Қалай ойлайсың, егер жетім бала Кендебайға кезікпесе, ертегі дәл қазіргідей қызықты болар ма еді?</i></p>	

Кестеде көрсетілгендей проблемалық сұрақ құрастырудың тәсілдері бар. Ең алдымен, оқушыларға проблемалық сұрақтарды құрастырудың жолын алдын ала көрсетеміз. Мысалы, қазақ әдебиеті пәнінен 7- сыныптағы жазушы Төлен Әбдіктің

«Қонақтар» шығармасы проблемалық сұрақтар негізінде талданады. Проблемалық сұрақ құрастыру үшін төмендегідей үлгіні басшылыққа аламыз.

№2 кесте. Проблемалық сұрақтар құрастырудың үлгісі

Проблемалық сұрақ құрастыру тәсілдері	Мысал
Неліктен?	Неліктен Ерғабыл қария немересінің ауылда қалғанын қалады?
Қалай ойлайсыз...	Қалай ойлайсыз, Сапабек ата-анасының жанына көшіп келе ме?
Егер де...	Жазушының орнында болсаң, шығарманы қалай аяқтар едіңіз?
Келісесіз бе...	Автордың шешімімен келісесіз бе?
Сіздің ойыңызша...	Сіздің ойыңызша, қай кейпікердің әрекеті дұрыс?

Проблемалық сұрақ пен жағдаят оқушының жан-жақты жұмыс жасауына, шығарманы түсініп оқуына, өзіндік көзқарас қалыптастыруына дағдыландырады.

Қазақ әдебиеті пәнінің жаңартылған мазмұндағы оқу бағдарламасында ұсынылған «Анализ жасау және интерпретациялау» дағдылары шығармадағы жазушының авторлық тұлғасының көріну қалпын, суреткерлік шеберлігін анықтауға, көркем шығармаға түрлі деңгейдегі талдау жұмыстарын жүргізу арқылы оқушылардың ойлау қабілеттерін (шығармашылық және сыни тұрғыдан ойлау т.б.) дамытуға, ал оқушылар орындайтын ауызша және жазбаша жұмыстар арқылы «Бағалау және салыстыру» дағдылары проблемалық оқыту технологиясымен бірлікте жүзеге асады [4].

Проблемалық оқыту әдісі бойынша сабақ құрылымы қандай болады? Ең алдымен, проблемалық жағдаяттың, сұрақтың қойылуы. Мысалы, 7-сыныпта М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасын «Батыр Баян өрімдей жастарды өлтірген қанды қол жауыз ба, әлде елге сүйіспеншілікті, Ұлттық намысты барлығынан жоғары қоя білген қаһарман ба?» проблемалық сұрақ негізінде талдаймыз.

Сабақтың екінші кезеңінде оқушылардың проблемалық жағдаятты ұғынуы және оның берілуі маңызды. Бұл үрдісті жеңілдету үшін «Қалай ойлайсыздар, Баянның інісін тірі қалдыру мүмкіндігі болды ма?», «Баянның ұлттық намысты жоғары қойғандығын шығарманың қай жерінен көре аламыз?» деген жетекші сұрақтар қоямыз.

Үшінші кезеңде мәселенің шешімін іздейді. Бұл кезеңдегі жұмысты түрліше ұйымдастыруға болады. Гипотезаларды жинақтау үшін «Болжау ағашы», «Идеялар себеті» әдісі, топтық дискуссия құру, зерттеу әрекетін ғаламтор желісі арқылы Баян бейнесі туралы жазылған сыни пікірлерді жинақтау арқылы да жүзеге асыруға болады. «Болжау ағашына» оқушылар: «Баян Ноянды ғана алып қалып, қызды еліне қоя берсе барлығы бақытты болар еді», «Егер Ноян мен қыздың қашуына мүмкіндік берсе, інісін қалмақтар өлтіріп тастар еді» деген болжамдарын ұсынған.

Төртінші кезеңде оқушылар тиімді шешу жолдарын қарастырады. Жоғарыдағы проблемалық жағдаяттың барлық мүмкін болатын шешімдерін талқылай отырып, мәселенің шешімінің басқаларға қарағанда ең дұрысын

таңдайды. Оқушылардың зерттеу әрекеті негізінде ғаламтордағы Баян бейнесі туралы жазылған сыни пікірлерді жинақтау арқылы төмендегідей тұжырымдар жасалынды:

1-топ: Батыр Баян өрімдей жастарды өлтірген қанды қол жауыз. Дәлел:

- Баян қалмақ қызына білдірмегенімен, өлердей ғашық болатын.

- Оның өз бауырын, былайша айтқанда, өз тұяғын өлтіргені – озбырлық, қатігездікті айқындайды.

- «Өз бауыры, өз сүйгенін өзі өлтірген, Болар ма, сірә, сорлы адам менен?!» деген поэма үзіндісі дәлел бола алады.

2-топ: Батыр Баян ұлттық намысты барлығынан жоғары қоя білген қаһарман.

Дәлел:

- Батыр Баян – Абылай ханның тірегiнiң бiрi. Оның ел қорғаған басқа да батырлармен, қазақ халқының туын жықпаған, талай шайқастарда ерлік көрсеткен хас батырының бiрi болған. Мысалы, Тәттіқара жыраудың толғауында:

Бөкейдi айт Сағыр менен Дулаттағы,

Дерiпсәлi, Маңдайды айт Қыпшақтағы.

Өзге батыр қайтса да бiр қайтпайтын

Сары менен Баянды айт Уақтағы, -деген үзiндi Баянның асқан батырлығын, беделiн көрсетедi. Демек, Баянның ұлт намысы үшiн iнiсiн өлтируден басқа амалы болмады.

- Намысқой Баян iнiсi Ноянның қалмақ сұлуымен қашуын опасыздық деп бiледi, кешiрмейдi. Басынан құс ұшырмайтын батырға туған iнiсiнiң мұндай әрекетке баруы оны батыр ғана емес, адам ретiнде де намысын аяққа таптап, бүкiл ел-жұрт алдында қорлағандай болады. Намысын қорғай алмаған батыр түгiлi шын мәнiндегi адам да емес. Сондықтан да алдымен, адам болу – парызың. Менiңшi, Мағжан Жұмабаев поэмасында бас қаһарманына өзiнiң бауырын өлтирткенде, осындай өзектi ойлардың жетегiнде болған болуы керек.

Жоғарыда көрсетiлген мүмкiн нұсқалардың iшiнен оқушылар бiрлесе отырып, проблеманың дұрыс шешiмiн таңдайды.

Бесiншi кезеңде жаңа бiлiмдi қолдану және рефлексия кезеңiнде оқушылар дұрыс шешiм қабылдағанына тағы бiр рет көз жеткiзедi. «ПОПС формуласы» әдiсi проблемалық оқытудың осы кезеңде ұтымды қолданылады. Оқушының зерттеу әрекетiнiң шешiмiн жүйелi көрсетедi. Үлгi ретiнде төмендегi нұсқаны ұсынуға болады:

Бiрiншi сөйлем: «Менiң ойымша, ар-намыс махаббаттан да жоғары тұрады».

Екiншi сөйлем: «Себебi, мен оны Баянның қызға деген жүрек сезiмiн жеңуiмен түсiндiремiн».

Үшiншi сөйлем: «Ар-намыстың махаббаттан биiктiгiн Баянның iнiсiн өлiмге қиюымен дәлелдеймiн».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен «Баян сияқты ерлер ел үшiн туады» деген қорытынды шешiмге келдiм».

Проблемалық оқыту оқушылардың Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баяндай» күрделi туындысының идеялық тереңдiгi мен автор позициясын және автор бейнесiн терең түсiнуiне мүмкiндiк бередi. Көркем туындының идеялық-

эстетикалық құндылығын мұғалім баяндауы арқылы емес, өзінің болжамы, өз зерттеуі және шығармашылық еңбегі арқылы пайымдайды.

Қазақ әдебиетін проблемалық оқыту қажет. Проблемалық оқыту шығарманы толыққанды меңгеруге мүмкіндік беріп қана қоймай, анализ, интерпретация, бағалау және салыстыру дағдыларының дамуына негіз болады. Шығарманы проблемалық тұрғыдан талдай алған оқушы – әдеби туынды туралы өз көзқарасын айта алатын мәдениетті оқырман болары сөзсіз. Осы орайда, Дистервергтің «Жаман ұстаз ақиқатты айта салады, жақсы ұстаз оны іздеп табуды үйретеді» деген пікірі проблемалық оқытудың маңыздылығын айқындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Оконь В. Основы проблемного обучения. – Москва: Просвещение, 1968.
2. Лернер И.Я. Вопросы проблемного обучения на Всесоюзных педагогических чтениях. – Москва: Просвещение, 1970.
3. Махмутов М.И. Проблемное обучение. Основные вопросы теории. – Москва: Педагогика, 1975.
4. Негізгі білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінен жанартылған мазмұндағы үлігілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде). – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2017.

УДК 821.512.122.09-312.9

ПИСАТЕЛЬ И ГРАЖДАНИН: ТВОРЧЕСКАЯ СУДЬБА И ЛИЧНОСТЬ КЕМЕЛЯ ТОКАЕВА (НА МАТЕРИАЛЕ КНИГИ КАСЫМ-ЖОМАРТА ТОКАЕВА «СЛОВО ОБ ОТЦЕ»)

Нурахметова А.К.

Научный руководитель: Ананьева С.В., к.ф.н., ассоц. профессор
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: Askhat-2203@mail.ru

Кемель Токаев известен современной казахстанской общественности как родоначальник одного из популярных жанров – казахского детективного романа. В творчестве писателя запечатлена непростая судьба советского гражданина, благодаря чему авторские произведения стали «ярким примером для последующих поколений» [1]. Жизненный путь Кемеля Токаева – пример беззаветного служения Родине, народу и писательскому труду, который позволил прозаику оставить глубокий след в памяти казахстанцев.

Осмыслению нелегкой судьбы Кемеля Токаева посвящена книга его сына – действующего Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева, на страницах «Слова об Отце» раскрывается личность человека незаурядных качеств – образца целеустремленности и силы воли. Изучение произведения «Слово об Отце. Эке туралы ой-толғау» даёт учёному исторический, литературный, культурологический материал для анализа.

В задачу автора настоящей работы входит рассмотрение книги Касым-Жомарта Токаева «Слово об Отце. Эке туралы ой-толғау» с точки зрения отражения в ней фактов, которые позволили сформировать писательскую позицию известного прозаика и послужили фактором становления авторского мастерства.

Композиция книги «Слово об Отце. Эке туралы ой-толғау» представлена шестью главами, которые последовательно раскрывают образ Кемеля Токаева - писателя и гражданина: «Детство и юность», «Война», «Тернистый путь в литературу», «Творчество Кемеля Токаева», «Кемель Токаев и его современники» [2, с. 255]. Названия частей достаточно просты и понятны, они напрямую соотносятся с биографией отца Президента – этапами жизни и творческой судьбы.

Анализ содержания «Слова об Отце. Эке туралы ой-толғау» позволил нам выявить следующие факторы, повлиявшие на становление личности писателя.

1 Семья и детские годы, пришедшиеся на советскую эпоху.

Кемель Токаев родился в 1923 году в селе Кальпе (Каратальский район Алматинской области) в семье простого крестьянина, он был младшим из двух сыновей, с детства ему знаком нелегкий физический труд, которым занимаются крестьяне.

Семья отца была уважаема, «почиталась в ауле за бескорыстие, добропорядочность, честность и твердую приверженность национальным традициям» [3, с. 82], однако историческая эпоха коллективизации стала для всех членов семьи тяжёлым испытанием: «всем близким родственникам отца была уготована трагическая судьба, связанная с историческими событиями того непростого времени» [3, с. 82]. Чтобы спастись от голода, семья перебирается в город Фрунзе (современный Бишкек) и селится на земле одной из русских семей. Семью преследуют трагедия за трагедией: в один день умирают маленькая сестра и парализованная мать, Кемель со старшим братом Касымом оказываются в сиротском доме как беспризорные. Касым погибает в одном из сражений Великой Отечественной войны через 9 лет, и Кемель остаётся круглым сиротой.

2 Учеба и настойчивость в приобретении знания.

Приобщаться к основам наук Кемель начал в интернате, с присущими ему усидчивостью и прилежным отношением к учебе, проявляя особую склонность к казахскому языку и казахской литературе.

Обучение было продолжено в послевоенные годы в университете: Кемель Токаев поступает в один из известнейших казахстанских вузов - Казахский Государственный университет им. С.М.Кирова на факультет журналистики. Большое влияние на становление будущего писателя оказали лекции признанного классика национальной литературы Мухтара Ауэзова, которые читались на старших курсах факультета.

Академическая среда, знакомство с Муслимом Базарбаевым (филологом, в последующие годы возглавившим Институт литературы и языкознания АН Каз ССР) благотворно сказались на формировании писательской индивидуальности Кемеля Токаева.

3 Участие в боях Великой Отечественной войны.

С началом войны Кемель Токаев окончил сержантские курсы Фрунзенского пехотного училища и был направлен в воинскую часть Сталинградского фронта,

после по собственному желанию переведен в состав 7-го гвардейского танкового полка прорыва, входившего в состав Первого Украинского, а затем Второго Белорусского фронтов.

Будущему писателю не приходилось щадить себя: «для участия в подобного рода боевых действиях от солдат требовались сильная физическая подготовка, снайперские навыки и самое главное - высокий боевой дух.» [3, с. 88]. Писатель воевал два с половиной года, пока не получил тяжелое ранение. Впечатления тяжелых военных лет лежат в основе содержания мемуарного романа Кемеля Токаева «Солдат ушел на войну».

4 Профессиональная деятельность.

Работа в качестве журналиста в областной газете г. Джамбула, с последующим переводом в редакцию одной из детской газет Алма-Аты (редактором которой он становится позже) дает Токаеву «возможность по-настоящему окунуться в журналистскую стихию, попробовать свои силы в этом интересном деле, поучиться у опытных мастеров пера» [3, с. 97]. Работая в качестве редактора, Кемель Токаев начинает писать книги.

5 Почтительное отношение к литературе.

Кемель Токаев ценил творчество корифеев национальной литературы – Сакена Сейфаллина, Ильяса Жансугурова, Беимбета Майлина, Габита Мусрепова, Мухтара Ауэзова, Сабита Муканова, современных ему Абиша Кекильбаева и Абдильда Тажибаева. Этим писателей можно назвать учителями К. Токаева и его проводниками по миру казахской литературы.

6 Личностные установки.

В нелегкое для страны время Кемелю помогали выжить его характер и нравственные принципы: «Он всегда был вежлив, скромен, но тверд и честен в своих поступках, говорил только правду, даже если она была кому-то не по нутру. Может быть, из-за этой черты характера он не смог сделать головокружительную служебную карьеру» [3, с. 100]. Кемелю Токаева была свойственна высокая самодисциплина, помогавшая организовать ежедневную творческую работу.

Многие персонажи творчества Кемеля Токаева воплощают его личностные качества: принципиальность, интеллигентность, способность к сопереживанию и участию в судьбе другого: «Отец был истинным интеллигентом. Никогда не сплетничал о людях, не говорил лишнего, никогда не выплескивал наружу обид и огорчений. Наверное, на это способен далеко не каждый. Он всегда переживал за других людей, которые оказались в трудной ситуации или в неловком положении.

Герои его книг во многом похожи на него, они сдержанны и благородны, интеллигентные по натуре, спокойные по характеру, с широкой душой и большим сердцем, необыкновенно щедрые и добрые по отношению к людям.» [3, с. 107].

Будучи опытным писателем, Кемель Токаев становится наставником для начинающих авторов: «Отдельная тема - это отношение отца к молодым писателям. Он внимательно следил за их творчеством, относился к их произведениям по-доброму, без зависти и ревности. По его мнению, творцами первой величины могли бы стать Шерхан Муртаза, Аким Тарази, Калихан Искаков, Мухтар Магауин, Сатимжан Санбаев, Аскар Сулейменов, Когабай Сарсекеев, Баккожа Мукаи, Дулат Исабеков, Оралхан Бокей. Приятно осознавать, что он не ошибся в своих смелых

прогнозах, все они получили широкую известность, были удостоены высоких премий и званий.» [3, с. 117]. Творческая интуиция не обманывала Токаева, помогала ему выявить талантливую молодежь и оказать посильное содействие становлению новых писателей, в будущем многие из которых стали известными не только Казахстану, но и другим государствам на постсоветском пространстве.

7 Чувство Родины, отношение к родной земле.

Рано лишившись семьи, Кемель Токаев был привязан к родной земле, к её людям, к культуре и истории Казахстана, которые служили ему опорой: «Отца и мать ему заменило государство. Все самое хорошее в своей жизни он познал от государства, поэтому и не мыслил себя вне родного Отечества. Для отца понятие Родины было святым» [3, с. 105-106]. Связь с родной землей воплотилась в творчестве Токаева идеями гуманизма и сострадания, ответственности за историческое прошлое и будущее Родины.

8 Служение истории.

Кемель Токаев – выходец из простой крестьянской семьи, человек, на долю которого выпало немало испытаний. На глазах Токаева осуществлялась смена эпох, которые писателю доводилось проживать и в событиях которых он принимал активное участие, при этом оставаясь верным своей детской мечте стать писателем: «Несмотря на тяжелейшее ранение, отец поступил в университет, где получил высшее филологическое образование и воплотил в жизнь давнюю мечту - стал журналистом и писателем. Ему довелось быть свидетелем четырех исторических периодов: сталинского, хрущевского, брежневского и отчасти горбачевского. Каждая из этих эпох по-своему повлияла на жизненное мировоззрение отца, главной отличительной чертой которого всегда оставалась жажда творчества» [3, с. 114].

Кемель Токаев – знаковая фигура казахской литературы послевоенного периода: «будучи основоположником приключенческого жанра в казахской литературе, до конца жизни был предан своему жанру. Символично, что он скончался 10 ноября - в День сотрудников милиции» [3, с. 118]. В память о Кемеле Токаеве в 1995 году его именем была названа школа № 1 города Уштобе, по инициативе директора в школе организован музей писателя, участника военных действий.

Знакомство с книгой «Слово об Отце» позволяет отметить такие черты творчества Кемеля Токаева, как:

- 1) следование принципам исторической правды в отображении социальной действительности;
- 2) гуманизм и нравственность;
- 3) отказ от принципов соцреализма с их установкой на «глянцевое» отображение событий;
- 4) развитие нового жанра на стыке детективного, приключенческого и исторического романа;
- 5) наличие элементов автобиографизма;
- 6) присутствие культурологической информации, интертекстуальных связей;
- 7) углубленный психологизм, отображение внутреннего мира героев, анализ мотивов поступков;

8) четкость мировоззренческих позиций персонажей;

9) обрисовка конфликта общества и отдельной личности, показ человека на фоне исторического события;

10) быстрое развитие действия («стремительное развитие сюжетных линий» [3, с. 77], о романе «Последний удар» Касым-Жомарт Токаев отзывается следующим образом: «и в этом романе он не отступил от привычного темпа. Бурно развивающиеся события постоянно держат читателя в напряжении, а живые диалоги будоражат воображение читателей.» [3, с. 77]).

Книга «Слово об Отце. Эке туралы ой-толғау» Касым-Жомарта Токаева позволяет читателю не только глубже раскрыть и понять образ писателя – автора замечательных произведений Кемеля Токаева, но и через диалог поколений осмыслить исторический путь Казахстана.

Список литературы

1. Семсербаева Г.А. Кемель Токаев – основоположник детективного жанра казахской литературы // Шығармашылық. - 21.10.2023 [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://daryn.online/article/2696>.

2. Токаев К.К. Слово об Отце. Эке туралы ой-толғау. – Алматы: «Жибек жолы», 2018. – 260 с.

3. Токаев К.К. Слово об Отце // Простор. – 2005. – № 5. - С. 80-134.

УДК 81-26:651.926

ABOUT LINGUISTIC PROBLEMS OF TRANSLATION

Nurhodzhayeva H.A., c.philol.s.,
senior lecturer of the Chair of State and Foreign languages
Almaty Technological University, Almaty c., Kazakhstan

The interest in translation issues is largely due to the growing desire to exchange spiritual values on a global scale. The starting point of the study is the problems of the translation process, i.e. the mechanics of translation work itself. What is the role of the translator in this process? A translator is a specialist engaged in translation, i.e. the creation of a written or oral text in a particular language. Currently, such a specialist must have a higher translation education or a broader philological education. A professional translator in his work relies on the theoretical and practical achievements of such scientific disciplines as linguistics and translation studies. To perform industry translations – medical, technical, economic, legal, etc. doctors, engineers, economists, lawyers with language and translation training, obtained within the framework of higher education and courses for training translators in the field of professional communication, can be involved. At the same time, artistic translation is a creative act, since "its result is the creation of a new artistic value in another language, with which the translation is organically connected and, most importantly, marked by the creative individuality of its creator" [1].

It should be noted that translators since the end of the XX century have been able to increase productivity by using electronic systems of automated and automatic translation, editing texts or other material issued by computer programs.

Historically, a translation was considered good if it was completely identical to the original and conveyed information in more detail. But the study of translation activity, which began only in the middle of the twentieth century, revealed the need to find out the linguistic side of this process, to find out to what extent it is directly determined by linguistic factors, how such factors limit the accuracy of information transmission and what is the role of the translator both in this process and in the field of intercultural communication [2].

Translation studies is still an emerging scientific discipline, which still does not have a single generally accepted name. Some call it "translation studies" or "translation theory", while others call it "translatology". Other terminological difficulties also arise. For example, in Western European countries, translation is usually distinguished between written (translating) and oral (interpreting). There is no such distinction in the Russian language: translation is called both orally and in writing the type of this activity carried out. Translation is commonly understood as a type of human language activity, in the process of which, thanks to special processing of the source text existing in one language, a text is created that represents it in the target language. It is important to note that any independent scientific discipline has a specific object and subject of research. The object of research in translation studies is the process of interlanguage verbal communication of people, the subject is the direct process of translation activity, and the result, respectively, is the translation text [3].

Every translator has to face such a problem as the correct selection of a word to accurately convey its meaning in the translated text. This problem is the main and most difficult in translation studies. The whole difficulty lies in the fact that words are characterized by the versatility of the language and semantic diversity [4]. A word as a lexical unit in Russian and English may not always coincide. Often, a compound word or a whole phrase can correspond to one word in Russian and English (for example, a driveway – подъездная дорога, a mother-in-law- свекровь).

What is the word? The word expresses the concept of an object or phenomenon of reality by a set of meanings. In turn, the meaning implies the real meaning of the word, the nominal and emotional. The real meaning of the word corresponds to a separate concept, behind which there is an object, a phenomenon in real reality. A name is a single object, namely, a person or a geographical concept. The emotional meaning of the word shows emotions and sensations that are caused by objects, facts or phenomena of real reality [5].

To make the right choice of words in translation, it is necessary to analyze the lexical meanings of the word correctly, that is, to choose in the Russian language the word that will best correspond in meaning to English. Sometimes a translator is faced with a situation in which he has to enter an additional Russian word in order to holistically convey the entire meaning of the English word. For example, the word 'to take' has more meanings than just the Russian word "брать".

In order for the translation to be adequate, the translator usually refers to the compilation of a synonym series. Synonyms are used to strengthen and clarify concepts, statements, in order to avoid repetition, etc. Synonyms may not always be interchangeable, since they are ideally suited to one context, but not to another. For example, consider the

word 'brave', which translates as «смелый», «храбрый». In the context of: 'She was brave about it' – you may notice that these values are not suitable, so it is worth continuing the synonymous series and revealing that the values valiant and courageous may be suitable. The last synonym fits the context more than the others, and in general the phrase will be translated as: «Она мужественно это перенесла».

It often happens that an English word has many meanings and is highly combinable, but its use may not coincide with the use of the Russian word. As a result, it will be translated into Russian in different words: a young man – молодой человек, a young child – маленький ребёнок, young in crime – неопытный преступник, etc.

There are also words which meanings in both languages almost completely coincide. For example, to sleep, to talk, a book, a mountain almost completely correspond to the Russian equivalents – спать, разговаривать, книга, гора.

Sometimes the translator may be misled by words such as "false friends of the translator". These words are so called because their formal similarity makes it possible to assume that they are interchangeable, and as a result, many translation errors occur. This is due to the fact that, while learning and applying a foreign language, we often transfer our language habits to a foreign language. The native language, rooted in consciousness, leads us to establish false analogies between formally similar words in translation. In general, "false friends of the translator" are similar words that have arisen in different languages as a result of their mutual influence. Usually there are two groups of such words:

1) similar in form, but entirely distinctive in meaning of the word. For example, if you meet the words 'decade' and 'complexion' in the text, you might think that they mean «декада» и «комплексия», but in fact it turns out that their translation is completely different: It lasted the whole decade – Это продолжалось целое десятилетие; She has a very fine complexion – У неё прекрасный цвет лица.

2) words may coincide in form and partially in semantics, but they are not interchangeable: special – особенный, особый; intelligence – ум; conductor – дирижер; to construct – строить, etc.

When translating a text, words may also have contextual meanings that are not permanent, but only arise in this context – but they are not accidental. When working with the contextual meaning of words, the translator may face great difficulties, since the dictionary can only suggest the right direction in which to select the right word. Although contextual meanings are not reflected in dictionaries, they are initially implied in the word, being "potential" meanings, and are eventually revealed depending on the situation. Therefore, we can say that there is a certain connection between the contextual and the main meaning of the word, so that the translator can realize this meaning in the text. Sometimes we have to face such a problem when the meaning of a word in context can be understood only in connection with the previous or subsequent sentences, and sometimes a whole paragraph or text as a whole may be needed. To demonstrate such a case, where you need to find the appropriate lexical equivalent when translating a polysemous word, consider the word 'attitude', the meaning of which depends on the context: He has a friendly attitude towards all – Он ко всем относится по-дружески. He stood there in a threatening attitude – Он стоял в угрожающей позе. She is known for us her anti-Soviet attitudes – Она известна своими анти-советскими взглядами.

You can also consider a similar case with the word 'challenge': The revolutionary movements of Eastern Asia fill the imperialists with alarm because they regard them as a

challenge to Western security. Basically, dictionaries translate «ВЫЗОВ», but since this word is ambiguous, the concept of «угроза» is better suited in the context, which is as if implied in its main meaning.

When translating, it is also worth paying attention to the transfer of a certain national flavor of words. These include: geographical names, proper names, names of streets, theaters, museums, peculiarities of morals, beliefs, state system, etc. Each of us asks the question, how can this be conveyed? The answer is quite simple – the transliteration method is used for this, that is, the pronunciation of a foreign language is transmitted as accurately as possible with the letters of the native language.

Transliteration in its pure form is quite rare, it is mainly associated with established forms of naming, for example: Michigan – Мичиган, Illinois – Иллинойс. There may also be mixed forms of translation that partially coincide with the original naming (Москва – Moscow), or do not coincide at all (Англия – England) [6].

In conclusion, it can be emphasized that language translation is a complex process with many details, in which the translator tries to express the meaning of the text in one language by means of a second language. In the process of translation, each translator should strive to preserve the peculiarity of the original text, without violating the norms of the native language. Thus, with the help of translation, it is possible to overcome language barriers that often hinder effective communication.

Used literature

1. Хафиз Шерози. Куллиёт, Душанбе, 1983.
2. Илюшкина М.Ю. Теория перевода: Основные понятия и проблемы: учебное пособие. М., 2015.
3. Комиссаров В.Н. Общая теория перевода: учебное пособие. М., 2013.
4. Слепович В.С. Курс перевода, английский-русский язык. М., 2003.
5. Тюленев С.В. Теория перевода: учебное пособие. М., 2004.
6. Шейдина Ю.О. Лексические проблемы перевода. Вестник МИТУ-МАСИ №1/2018.
7. Мюллер, Владимир Карлович. Полный англо-русский словарь English-russian dictionary: 180 000 слов и выражений / В.К. Мюллер. - Москва: Эксмо, 2014. - 907; ISBN 978-5-699-69340-5.

ҒТАМР 02.31.01

ӘЛ-ФАРАБИ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «ТОЛЫҚ АДАМ» БЕЙНЕСІ

Нұржанов А.Қ.

Жалпы білім беретін №25 Б. Момышұлы атындағы орта мектеп,
Атырау қ., Қазақстан, e-mail: asylhan_96.97@mail.ru

Қазақстан дамуының қазіргі кезеңінде экономикалық және саяси өзгерістер аясында әлеуметтік-мәдени, білім беру, білім беру процесінің мақсаты мемлекетіміздің болашақ әлеуетті зияткерлік адами капиталы ретінде жас ұрпақты жан-жақты дамыту болып табылады. Дүниежүзілік экономикалық дағдарыс барлық қоғамдық қатынастарды шиеленістіріп, ең алдымен сау мәдени стандарттар

тапшылығын тудырды. Соңғы кезде көркемдік-эстетикалық білімнің теориясы мен практикасының мәселелеріне назар аудару шындыққа деген көзқарасты қалыптастырудың ең маңызды құралы, адамгершілік және ақыл-ой тәрбиесінің құралы, яғни жан-жақты дамыған, рухани бай тұлғаны қалыптастыру құралы ретінде барынша өсті. Бүгінгі таңда әр адамның үйлесімді дамуын анықтау мақсатында әлеуметтік-мәдени дамуды ізгілендіру проблемасы жан-жақты қамтылған. Соңғы екі онжылдықта гуманитарлық ғылымдар (философтар, психологтар мен мұғалімдер) осы жағдайдан шығудың жолын белсенді түрде іздестірді, қазіргі жағдайда жеке тұлғаны тұлға және шығармашылық жеке тұлға ретінде қалыптастыру мәселесіне жаңа әдіснамалық көзқарастарды табу мақсатында зерттеулер жүргізді.

Жеке тұлғаны сыртқы әлеммен үйлестірудің оңтайлы жолдарын қамтамасыз ететін жаңа зерттеу, білім беру бағдарламалары мен педагогикалық технологияларды дамыту белсенді түрде дамып келеді. Қазіргі қазақстандық қоғамның әлеуметтік-мәдени трансформациясы рухани жаңарған Қазақстанның жаңару процестерімен, жас ұрпақтың тұрақты моральдық-эстетикалық құндылықтарды игеруімен, мұраттарын қалыптастырумен тығыз байланысты. Адамгершілік-эстетикалық идеал адамның ең терең рухани және мәнді ұғымдар - сұлулық, жақсылық пен зұлымдық, достық пен сүйіспеншілік, үлкендерге құрмет, Отанға адалдық туралы түсініктерінің негізі болып табылады. Адамның адамгершілік-эстетикалық идеалдың қажеттілігін арттыру - бұл күрделі басқару процесі, оны басқаруға қиын, қоршаған ортаның, қоғамдағы әлеуметтік-мәдени және экономикалық-саяси қатынастардың, елдің, аймақтың және отбасының қалыптасқан дәстүрлерінен көптеген әсерлерді бастан кешіреді. Соған қарамастан және мұны әлі күнге дейін кеңес мемлекетінің құрылуындағы көпжылдық тәжірибе дәлелдейді, педагогикалық тұрғыдан ұйымдастырылған мәдени-ағартушылық орта, терең мағыналы және дұрыс бағытта жүйеленген, гуманистік тұрғыдан құрылған мұғалім мен шәкірттің қарым-қатынасы осы процесті басқара алады, кемел адамның тұрақты моральдық-эстетикалық мұратын қалыптастырады, бәрінде мінсіз қарым-қатынас идеалы. Бұл компоненттердің жиынтығы белгілі бір адам үшін тұрақты моральдық-эстетикалық құндылықтар жүйесін, әлемге, басқа адамдарға, өзіне деген адамгершілік қатынасты иеленудің жеке маңыздылығын ашу мақсатына негізделген адамгершілік-эстетикалық мұраттарды қалыптастырудың арнайы тәрбиелік механизмі ретінде белгіленуі мүмкін.

Моральдық-эстетикалық құндылықтар табиғаты жағынан әмбебап болып табылады, олар реттеушілік функцияны орындайды, өмірдің барлық жақтарын қамтиды, ұлттық құндылықтарға да, отбасы, білім, еңбек құндылықтарына да кіреді және қазіргі әлеуметтік-мәдени үрдіс үшін ерекше маңызды болып табылатын - қоғамдық қатынастарды ізгілендіру құндылықтарына енеді.

Мемлекеттің маңызды міндеті - жастарымызды тәрбиелеп, тәрбиелейтіндерді мұқият іріктеу. Процесс тиімді болады, егер келесі жағдайлар жасалса:

- білім берудің гуманистік ортаға белсенді әсер ететін, оның ішінде диалогтық қарым-қатынас кеңістігі;
- ақпараттың көрнекілігі, қол жетімділігі, моральдық-эстетикалық байлығы;

- мәдениеттегі, өнердегі, бұқаралық ақпарат құралдарындағы моральдық-эстетикалық мазмұнның мақсаттылығына және сәйкестігіне.

Бұл мәселенің маңыздылығы мынада: философия, психология, педагогика, білім теориясы, адамгершілік-эстетикалық тәрбие теориясы саласындағы теориялық қайнарлар мен проблемаларды талдау сияқты зерттеу әдістерін қолдана отырып, адамгершілік-эстетикалық мұраттарды қалыптастыру мәні ашылады. Моральдық-эстетикалық позицияға ішкі аспект (құндылық бағдарлары, эстетикалық қатынас, идеологиялық принциптер) кіреді; сыртқы аспект (өзін-өзі реттеу қабілеті, өз позициясын адекватты білдіру қабілеті, аудиторияны сендіру қабілеті және т.б.). Сонымен қатар, өзінің моральдық-эстетикалық позициясын иемденуге жағдай жасау адамның жеке қалыптасуы мен жетілуін қолдау үшін, өзін-өзі тану үшін қажет, оған мыналар кіреді: қазіргі заманғы диалог, қарым-қатынас, өзін-өзі табу проблемалары, адамгершілік құндылықтар проблемасы және жеке тұлғаның ішкі әлемі, болуы сезімнің бай әлемі. Ал сұлулық эталоны дегеніміз - формалардың белгілі бір түрінің әдемі деп бағаланған бейнесі. Эстетикалық идеал генезисінің ерекшелігі оның жеке тұлғаның көп қырлы экзистенциалдық тәжірибесін синтездеуінде, яғни оның субъективті мақсатты қызметінің тәжірибесін жалпылау нәтижесінде қалыптасуында. Керемет табиғаттың, қаланың немесе адамның мінсіз бейнесі өз бойында адамның бүкіл өміріндегі тәжірибені синтездейді.

Жеке тұлғаны және көркемдік-эстетикалық мәдениетті қалыптастыру үшін - көптеген жазушылар, мұғалімдер, мәдениет қайраткерлері атап өтті (Д.Б.Кабалевский, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский, Л.Н.Толстой, К.Л.Ушинский, Абай) - бұл үшін ең қолайлы жаста өте маңызды, өйткені дәл осы жаста адамзаттың болашақ дамуының барлық негіздері қаланады.

Балалық шақ - адамның дамуы мен тәрбиесінің ең маңызды кезеңі. Бұл баланың қоршаған әлем туралы біліммен танысу кезеңі, оның алғашқы әлеуметтену кезеңі. Дәл осы жаста ойлау дербестігі белсендіріліп, балалардың танымдық қызығушылығы мен қызығушылығы дамиды. Осыған байланысты мектеп жасына дейінгі балаларда көркемдік талғамды тәрбиелеу, олардың шығармашылық шеберліктерін қалыптастыру, олардың әсемдік сезімін сезіну ерекше өзекті болып табылады. Эстетикалық тәрбие шынымен де білім беру үдерісінің бүкіл жүйесінде маңызды орын алады, өйткені оның артында адамның эстетикалық қасиеттерін ғана емес, тұтас тұлғаны: оның маңызды күштерін, рухани қажеттіліктерін, адамгершілік мұраттарын, дүниетанымның жеке және әлеуметтік идеяларын дамыту жатыр. Адам бойындағы осы қасиеттердің барлығы әр түрлі факторлардың әсерінен дамиды. Табиғат пен еңбек және айналадағы шындықтың тәрбиелік мәні бар: күнделікті өмір, отбасы, адамдар арасындағы қатынастар - бәрі әдемі бола алады.

IX-XI ғасырлардағы араб-мұсылман шығысындағы философиялық ой оның ірі өкілдерінің тұтастай алғанда бүкіл әлем бойынша шынайы философиялық ойлау ошағы мен ошағы болды. Бұл ерте орта ғасырлардағы эсхатологиялық және схоластикалық еуропалық философиядан, Үндістандағы өмір мәселелерін діни бағдарлаудан және Қытайдағы шындыққа теориялық тұрғыдан, философиялық тұрғыдан жақын болды. Адам ешқашан табиғаттан алшақ болған емес, ол әрқашан

оның ішінде тұрады, онымен толық үйлесімділікті құрайды, айналасында біртұтас табиғи нақтылықты сезінеді [1, б. 25].

Табиғат адамның дүниетанымында - бұл эстетикалық дүниетанымның үлгісі бола отырып, сезімтал, жанды сұлулық. Адам өмірдің толықтығын басшылыққа алады, мұнда қоршаған орта формаланған әртүрлілік, реттелген және таңдалған, сезілетін, нақты, демек ерекше. Мәңгілік қозғалатын және өзгертін табиғат туралы тікелей тірі ойлау адамның қиялын, шығармашылық қиялын дамытады, адамның қоршаған шындықты игеру шарасы ретінде сұлулықтың дамуына ықпал етеді. Сұлулық шындықты сезімді түрде қабылдауда жатыр, мұнда бәрі пропорционалды, шынайы. Адам табиғатты тұтасымен қамти отырып, өзін көрінетін әлеммен ішкі тепе-теңдікте қабылдай отырып, сұлулықты органикалық және бейорганикалық өмірдің табиғи үйлесімінен көреді.

Табиғаты дененің, жанның және руханилықтың бірлігінде жатқан адам өзінің тіршілігі мен энергиясымен микро- және макроәлемге енеді. Демек, әр адам өзінің бақытының «ұстасы» екендігіне баса назар аударылады. Шығыс перипатетизмнің өкілдері (Әл-Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд) моральдық жағынан жетілдірілген тұлғаны қалыптастыру мәселесін зерттеуге айтарлықтай үлес қосты, - эстетикалық идеал. Олар рухани жетілудің терең рационалистік бейнесін дамыта отырып, оны шығармашылық элементі, күш ретінде, микро мен макроәлемді байланыстыратын гуманизмнің маңызды атрибуты ретінде түсінді, өйткені адам табиғаты дененің, жан мен рухтың бірлігінде болады. Адам өзінің тәндік және рухани бірлігінде кез-келген зат өзінің табиғи орналасуына ие болатын үйлесімді орналастырылған кеңістікті құра отырып, қоршаған заттар әлемімен толық сәйкестілікте қабылданды.

Адам, басқа тіршілік иелері арасында, өзінің өмірі мен ойлауының қажетті және табиғи саласы ретінде қабылданатын және түсінілетін ғарыш әлемімен толық үйлеседі. Әлемнің космологиялық иерархиясында, әл-Фараби философиясында «айдан жоғары» әлем және «сублунар» әлемі бөлінді. Бар болмыстың, болмыс пен ойлаудың бірегейлігінің пайда болуының себебі - алғашқы нәрсе. «Кемелділіктің ең азы - бұл қарапайым негізгі зат, содан кейін олар кемелдену сатыларына - элементтерге, минералдарға, өсімдіктерге, ақыл-ойдан ада жануарларға және ақыр соңында, ешкім асыра алмайтын ұтымды жануарға - адамнан шығады» [2, б. 239]. Ақыл адамға табиғатты игеруге көмектесетін білімнің негізгі құралы ретінде қызмет етеді, онда адам өзінің рухани мәнінің көрінісін көреді.

Әл-Фарабидің эстетикалық ілімінде адам табиғатынан кемелдікке арналған. Физикалық және рухани кемелдік арасындағы үйлесімділік идеясы бұл мәселені қоғамның элементі ретінде жеке тұлғаның үйлесімді дамуы туралы нақты ережелермен толтырады. Адамның ақыл-ой қабілеттері, ең алдымен, жеке мүшелер мен дене бөліктерінің физикалық қасиеттерімен анықталады, бірақ олар оларға әсер ете алады. Рухани күштердің үйлесімділігін бұзу дененің денсаулығына әсер етеді. «... Жан ауруы бар адамдар, өз қиялдарының арқасында, қалаулар мен әдет-ғұрыптармен мазасызданған, жаман позициялар мен әрекеттерден рахат табады, сонымен бірге әдемі және ізгі нәрселермен ауырады, тіпті оларды елестетпейді» [3, б. 333]. Сонымен, рухани қажеттіліктер, қабілеттер мен дене формаларының жетілдірілуі табиғаттың даму тәжі ретіндегі адам үйлесімінің белгісі болып табылады. Ойшылдың адам туралы ақылға қонымды деп есептеген тұжырымдары

неғұрлым күрделі және терең болды. «Адам ақылдың арқасында адамға айналды» - бұл «бақытқа жету туралы» трактатта көрсетілген бұл формула Әл-Фарабидің тұлғаның рухани жағы туралы пайымдауларында бастапқы нүкте ретінде қызмет етеді [3, с. 37].

Адам хайуанға ұқсайды, өйткені ол, соңғысы сияқты, сезінудің ерекше қабілетіне ие, бірақ ақыл мен ақыл-ой күші адамды қоршаған әлемнен жоғары қояды. «Табиғатта адамға тән» сол рухани күш, ойлау қабілеті оны басқа тіршілік иелерінен ажыратады; осы қабілет арқылы адам «санаттар бойынша ойлайды, ғылымдар мен өнерді игереді, сонымен қатар өзінің және басқалардың іс-әрекетінде әдемі мен ұсқынсызды ажырата алады» [4, б. 265].

Рационалды қызметте адамның шығармашылық іс-әрекетінің жоғары көрінісін көре отырып, Әл-Фараби оның өмірін танымның үздіксіз процесі ретінде түсіндіреді, нәтижесінде адам жетілдіреді, ақыл-ойдың қалыптасу сатыларына сәйкес келетін «адамзат қадамдарына» көтеріледі: потенциалды себеп, алынған себеп және белсенді себеп. Бұл теорияға сәйкес ақыл-ойдың көмегімен алынған білім адамға бақыт пен қуаныш сыйлауы керек, бұл білімнің сенімділігі жоғарылайтын дәрежеге дейін артады: біле отырып, адам өзіне және айналасындағы әлемге сұлулық пен кемелдікті ашады.

Әл-Фараби ілімдерінде әлеуметтік маңызы бар ізденістер қойылады: адам өмірінің мақсаты ақыл-ой әлемінде бақытқа жету. Адам қалаған бақытқа жету үшін нені білуі және оған қол жеткізуі керек? Болмыс туралы теориялық шынайы біліммен қатар (және бұл философияның құзыреті), практикалық өнерді игеру керек, «істерді түзетіп, жандарды бақытқа бағыттайды» (және бұл саясат). Кемел басқарушы адамдарды бақытқа жетелейтін жолда философ пен саясаткердің даналығын біріктіруі керек. Әл-Фараби философиясындағы идеалды мемлекет үйлесімді тұлға принципіне сай құрылады және дененің сау мүшесі болып табылады, онда барлық органдар өзара үйлесімді түрде байланысады. Ізгі қала ғарыш пен адамның тәні мен жаны үшін бірдей ақылға қонымды қағидаттар бойынша ұйымдастырылған. Қоғам жалпыға ортақ заңдарға бағынуы керек.

Идеал билеушінің рөлі - сұлулық пен жақсылыққа ұмтылған парасатты тіршілік жолындағы адамдарға нұсқаулық. Дене кемелдігінің, интеллектуалды дамудың және жоғары этикалық және эстетикалық қасиеттердің үйлесімді үйлесуі - бұл адамдағы және оның іс-әрекетіндегі әдемі және кемелділіктің белгісі. Ең бастысы - адамның сұлулығы, барлық адам және оған адамның ақыл-ойы әдемілік әкеледі. Эстетикалық құндылықтардың гуманистік мазмұны сұлулық, жақсылық (жақсылық) және шындық бірлігі принципіне негізделген. Егер шынайы құндылықтың негізі болып табылатын гуманистік бағыт, бостандық және шығармашылық өзін-өзі бекіту нақты-сезімдік формада өз көрінісін тапса, онда адам әрекеті адамгершілік тұрғысынан жоғары адамгершілікке ие болып қана қоймай, сонымен қатар эстетика тұрғысынан әдемі болады. Жалпы, Әл-Фараби философиясындағы эстетикалық идеал - сұлудың, жақсылардың және пайдалылардың синтетикалық бірлігі. Ізгіліктердің бүкіл кешені және олардың әрқайсысы жеке-жеке адамның таза табиғатына қолданылатын өзіндік «безендіру», «сурет салу» деп санауға болады. Құдай жаратушы, бірақ оның күші адам әрекетінің пайдасына шектеулі. Қазіргі ұрпақтың адамгершілік-эстетикалық мұраттарын

қалыптастыру процесінде біздің ұлы жерлесіміз Әл-Фарабидің барлық озық идеялары жинақталуы керек. Бұл жеке тұлғаның бейімделуі мен әлеуметтену проблемалары, басқа адамдармен үйлесімді қарым-қатынас пен қарым-қатынас өрісін саналы түрде қалыптастыруды, мәдени шығармашылық пен өзін-өзі жүзеге асыруға деген ұмтылысты талап ететін жеке тұлғаның бейімделуі мен әлеуметтену проблемаларымен, мақсаттың бағдарымен, белсенділіктің мотивтерімен дамуымен байланысты күрделі, көп компонентті процесс. шығармашылық белсенділік, тұлғалық өсу, өзін-өзі тану және өзін-өзі жетілдіру.

Қазіргі әлемде Әл-Фарабидің философиялық-эстетикалық ілімі бірқатар себептерге байланысты өзекті болып қала береді.

Бірінші кезекте, әрине, оның ілімдерінің энциклопедиялық және поликамтитын табиғаты бар, мұнда философия болмыстың алғашқы принциптерін, бүкіл адамзаттық білімді зерттей отырып, өнермен, ғылыммен, дінмен (олардың ортағасырлық даму деңгейін ескере отырып), сондай-ақ білім мен ағартушылықпен тығыз байланысты. Адамды Құдайдың үшінші ұрпағы - ізгі - әдемі деп санаған Плотиннің идеяларына сүйене отырып, Әл-Фараби адам жаны әуел баста сұлулыққа деген бейсаналық құштарлыққа тән, оны өсіру сөзсіз рухани кемелдікке жетелейді деп санады.

Әл-Фарабиді философиялық-эстетикалық оқытуда адам «сублунарлық» әлемдегі дамудың ең жоғары буыны болып табылады. Бұл ең жоғары деңгейде белсенді ақылға, ал түптеп келгенде, болмысқа себеп болатын алғашқы болмысқа ұқсас. Ол өзінің ақылымен әлемнің барлық үйлесімділігін аяқтағандай болмыстың барлық иерархиялық деңгейлерін қабылдауға қабілетті. Әмбебап үйлесімділік қағидасы, Әл-Фарабидің пікірінше, ең алдымен, әр затты өз орнында табу және осы мағынада әлемдік дененің тұтас, пластикалық жайлылығымен өзіндік «пікірлестік». Әл-Фараби адам өзінің сұлулығын жасаушы, тек «адам сұлулықты жасай алады, өйткені оған жақсылықты іздеу және жасау қабілеті берілген» деп тұжырымдады.

Қорыта, мемлекетте адамның жеке басының рөлі үлкен, ол қоғамның үйлесімді дамуына қызмет етеді. «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы туралы» трактаттың арнайы бөлімінде Әл-Фараби мемлекет басшысына қажетті он екі туа біткен табиғи қасиеттерді қарастырады. Атап айтқанда, олардың арасында:

- бастың «мүлдем мінсіз мүшелері» болуы керек;
- қоршаған ортаны жақсы білуі керек;
- есте сақтау қабілетінің жақсы болуы;
- талғампаз болу;
- мәнерлі буынға ие болу;
- туа біткен білімге бейімділік және басқаларды оқыту қабілеті болуы;
- тамақтан бас тартуға; сезімге қанағат беретін басқа рахаттарда;
- шындықтың жақтаушысы болу;
- мақтан тұтар жанға ие болу және намысты бағалау;
- ашкөз болмаңыз;
- табиғатынан әділеттілікті сүю және озбырлықты жек көру;
- әр жағдайда қайсарлық пен батылдық көрсету [5, б. 317-319].

Осы қасиеттердің барлығы адамды моральдық тұрғыдан кемелді тұлға ретінде сипаттайды; олар адамның бойындағы сұлулықтың басты белгісі ретінде пропорционалдылық штампна ие.

Әдебиеттер тізімі

1. Столович Л.Н. Эстетикалық және көркемдік құндылық: мәні, ерекшелігі, қатынасы // Эстетика. Білім сериясы. - 2000. – № 1. - С. 19–25.
2. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. - Алма-Ата, 1970. - 430 б.
3. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. - Алма-Ата, 1973. – 399 б.
4. Адамның рухани дамуындағы философия. - Алматы: ҚР БҒМ жиынтықтары I FiP, 2003. – 184 б. - S. 10-11.
5. Әл-Фараби. Тарихи-философиялық трактаттар. - Алма-Ата, 1985. - С. 335.

ӘОЖ 37

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУЫ

Нысанова А.С.

«№27 орта мектебі» КММ, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: elerki@mail.ru

Мектептегі оқыту үрдісінің негізгі мақсаттары – баланың білімді игеру кезінде ойлау қабілетін қалыптастыру, сол арқылы таным әрекетін белсендіріп, жан-жақты жеке тұлғаны тәрбиелеу. Оқытудың мақсаты оқушыларға білім беру ғана емес, сонымен бірге олардың ойлау қабілетін дамыту және белсендіру оқушылардың білімді, дағдыны меңгеру үшін, болашақта танымдық және тәжірибелік іс-әрекетке оқушыларды дайындау қажетті шарт болып табылады. Балалардың ойлауын дамыту туралы М.Жұмабаевтың сөзімен алсақ: «Ойлау жанның өте бір қиын, терең ісі. Жас балаға ойлау тым ауыр, сондықтан басқыштап іс істеу керек. Оқулықтағы берілген тапсырмалар, суреттер баланың жанына дұрыс әсер ететіндей, оқушының оқуға, білімге деген ынта – ықыласы, құштарлығы болуы керек».

Логика ғылымның өз заңдары, дәстүрлері мен дау-дамайлары, бар өзіндік бір ерекше дүние деуге болады. Логика – дұрыс ойлаудың заңдары туралы, жүйелі де дәлелді түрде пайымдауға қойылатын талаптар туралы ғылым. Анықтама, жіктеп-саралау, дәлелдеме, бекерлеу, жалпылау, сияқты логикалық амалдарды әрбір адам өзінің ойлау қызметінде ұдайы қолданып отыр. Ойлаудың негізгі принциптері мен амалдарын пайымдай білу тек логикалық ойлауды ғана емес, сондай-ақ басқа да ойлау дағдыларын дамытып, жетілдіруге көмектеседі. Ойлау – құпиясы мол дүниені әр қырынан тануға, мәселені тереңнен түсінуге мүмкіндік беретін аса күрделі жан қуаты. Сөйлеумен тығыз байланысқан ойлау ми қызметінің нәтижесі. Ойлау – сұраққа жауап қайтарудан, мәселені шешуден, оның мәнісіне түсіне білуден жақсы байқалады. Ақыл – ойлау процесіндегі ұғымдылық пен тапқырлыққа байланысты қасиет. Ойлану үшін білім керек. Бірақ білім бардың бәрі бірдей ақылды боп келе бермейді. Ақылдылық білімді тәжірибе жүзінде дұрыс пайдалана,

қорыта білумен байланысты [2, 81 б.]. Оқу материалын балалардың ойлау қабілеті жетерліктей жас ерекшеліктерін ескере ұйымдастырса ғана, оның ойлау қабілетінің дамуына мүмкіндік туады. Сондықтан да мұғалім балаларды үнемі ойланып оқуға бағыттауы тиіс, бұған оқу үрдісін жүйелі ұйымдастыру, сабақта бала логикасын дұрыс дамыта алатын мүмкіндіктерді мол пайдалану арқылы жетуге болады. Дұрыс ойлаудың формалары мен заңдары туралы ғылым логика деп, ал ой қорытындыларының объектив пікірлерге негізделетін процесі логикалық ойлау деп аталады. Логикалық ойлаудың ерекшелігі – қорытындылардың қисындылығында, олардың шындыққа сай келуінде. Логикаға түскен құбылыс түсіндіріледі, себептері мен салдарлары қатесіз анықталады. Ұғымдар арасындағы байланыстар мен қатынастар логикалық ойлау жолымен ашылады. Бұл байланыстар мен қатынастардың дұрыстығын теріске шығаруға болмайтыны пікірлерде көрсетіледі [2-3]. Психолог – ғалымдар: Н.Н. Пospelов, Ю.А.Петров, А.Н.Леонтьев, «логикалық ойлау» ұғымына нақты анықтама берген. Олардың пікірінше «логикалық ойлау» дегеніміз логика заңдылықтарын пайдалана отырып ой-пікірлерді, тұжырымдарды қолдануға негізделген ойлаудың бір түрі. Оқушылардың логикалық ойлау қабілеттерін дамыту жөнінде А.В.Запорожец, Л.Н. Венгер, И.С. Якиманская еңбектері жарық көрді.

«Баланың әр жас кезеңінде әр-бір психикалық процесстің дамуымен сипатталады. Бала кішкентай кезінде қабылдау процесі қалыптасады, бала бақшаға бару кезеңінде есте сақтау қабілеті қалыптасады, ал мектепке бару кезеңінде ойлану қабілетінің дамуы жүзеге асады»[1-2]. Бастауыш сынып оқушыларының ойлануының өз ерекшеліктері бар. Дәл осы кезеңде алдыңғы көрнекі –бейнелі ойлану, сөйлеу-логикалық, түсініктеме түріне ауысады. Сондықтан бастауыш сыныптарда оқушылардың логикалық ойлану қабілетін қалыптастыру өте маңызды. Бастауыш сынып оқушылары үнемі логикалық тапсырмаларды орындау арқылы, өздерінің логикалық ойлану қабілетін дамыта алады. Сонымен мұғалімнің оларға көмегі төмендегідей [3-4]:

- Қоршаған ортамен байланыс жасау;
- Дұрыс түсінік қалыптастыру;
- Теория жүзінде үйренгенін тәжірибиеде қолдану;
- Ойлану операциялар көмегімен талдау (қорытындылау, салыстыру, классификациялау, синтездеу, және т.б.).

Осының барлығы оқушылардың логикалық ойлану қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Оқушылардың логикалық ойлану қабілетін дұрыс жасалынған педагогикалық жағдайлар ғана дамыта алады. Мұғалімнің міндеті – әр баланың жеке даралығын ескере отырып, потенциалды қабілетін дамыту және ашуға жағдай жасау. В. Давыдовтың «Бастауыш сынып оқушысының психологиялық дамуы» еңбегінде: «Оқыту үрдісіндегі оқушылардың логикалық ойлау қабілетін қалыптастыру өзіндік мақсат емес, ол – белсенді тұлғаны тәрбиелеу құралдарының бірі» делінген. Балалардың ойлауын дамыту туралы М. Жұмабаев былай деген: «Ойлауды өркендету жолдары. Ойлау – жанның өте бір қиын, терең ісі. Жас балаға ойлау тым ауыр. Сондықтан тәрбиеші баланың ойлауын өркендеткенде, сақтықпен басқыштап іс істеу керек. Оқулықтағы берілген тапсырмалар, суреттер баланың жанына дұрыс

әсер ететіндей, оқушының оқуға, білімге деген ынта-ықыласы, күштарлығы болуы керек».

Балалардың логикалық ойлауын дамытудың педагогикалық шарттары ең алдымен әр түрлі құралдар мен әдістерді қолдану болып табылады. Мұғалімдердің көпшілігі дәстүрлі бағдарламалар бойынша жұмыс істейтіндігін ескерсек, логикалық ойлауды, ақыл-ой операцияларын дамытуға бағытталған оқу материалында педагогикалық практиктерге қажеттілік туындайды, оларды сабақта қолдануға болады. А.С. Урунтаев балада логикалық ойлауды дамытудың қажетті шарты салыстыруға, жалпылауға, талдауға, сөйлеуді дамытуға және баланы жазуға үйрету болып табылады деп атап өтті.

Әдебиеттер тізімі

1. Нискамен Л.Г. Интеллектуальное развитие и воспитание дошкольников: Учебное издание / Л.Г. Нискамен. – М.: Издательский центр Академия, 2002. – 220с.
2. Перельман Я. И. Весёлые задачи и головоломки: научно – популярное издание / ред. Е.Ю. Целлариус. – М.: АСТ: Астрель, 2011. – 382 с.
3. Жақыпов С.М., Бизақова Ф. Білім беру жүйесінде қолданылатын психокоррекциялық жаттығулар (оқу құралы). – Т.: Қорғау Тараз 2005, 2007. –260б.
4. Д. Рахымбек. Оқушылардың логика методологиялық білімдерін жетілдіру. – Алматы: РКБ, 1989.
5. Байжұманов Б. Оқушылардың психикалық даму ерекшеліктері. Бастауыш мектеп. – № 12, 1998.

ӘОЖ 512.123.128

КӨПТІЛДІ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ҚОРЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Омариева Л.А., гуманитарлық ғылымдар магистрі, қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәндерінің оқытушысы
«С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті» КЕ АҚ
Жоғары колледжі, Өскемен қ., Қазақстан, omariev@bk.ru

«Ауызша айтсаң – тез ұмыттым,
Көрсетсең – есте сақтаймын,
Іске кіріссең – үйренем»
(қытай мақалы)

Қазіргі қоғамда көптілді беру кез келген адамды кең өріске бастайтын жол болып отыр. Халқымыздың «Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл» деген аталы сөзі –бүгінгі дамыған дәуірімізге сәйкес айтылғандай. Елбасымыз «Қазақстандықтардың жас ұрпағы кем дегенде үш тілді білулері тиіс: қазақ, орыс, ағылшын тілдерін еркін меңгерулері қажет» деп, тілдердің үштұғырлылығын міндеттеп отыр[5].

Біз білім беру саласының өзекті мәселелерін қайта қарастыруды талап ететін, адам қызметінің барлық салалары жаһандану үдерісін кешіп жатқан дәуірде өмір сүріп жұмыс істейміз. Сондықтан, бүгінгі таңда ақпараттық және коммуникативтік

құзыретілікпен қатар көпмәдениеттілік те жаһандық білім беру қауымдастығының тануынша білім беру саласының негізгі құзыреттілігі және жаһандық білім кеңістігін қалыптастырудағы басты бағыттардың бірі болып саналады. Көпмәдени және көптілді білім беру мәселесінің өзектілігі бүкіл әлемнің экономикалық, мәдени және саяси салаларының интеграциясына бет алуымен тығыз байланысты. Біздің тануымызша, көптілді білім беру бірнеше тілді қатар оқу арқылы арнайы білім алу және әр түрлі елдер мен ұлттардың тарихи-мәдени және әлеуметтік тәжірибелерін меңгеру және соның көмегімен әлемдік мәдениетке мақсатты түрде қосылу үдерісі[5].

Ақпарат (лат. *informatio* — түсіндіру, мазмұндау) ұғымы күнделікті өмірден бастап техникалық салада пайдаланылатын көп мағыналы ұғым. Жалпы алғанда бұл ұғым шектеу, байланыс, бақылау, форма, инструкция, білім, мағына, құрылым, бейнелеу, сезіну тағы басқа ұғымдармен тығыз байланысты.

Сөйлеу - адамның тілдік амалдар арқылы пікір, ой білдіру әрекеті. Сөйлеу анатомиялық мүшелердің қатысуымен іске асқанымен, негізінен, адамның психикалық қабілетіне, қоғамдағы пікір алмасу тәжірибесіне сүйенеді. Сөйлеу процесі айтылатын пікірдің мазмұнына, пікір айтудың жағдайына сай түрліше құрылады. Сондықтан сөйлеудің коммуникативтік жағдайға сай стилі қалыптасады. Сөйлеу мен тіл бір емес. Егер тіл қарым-қатынас құралы болып табылса, сөйлеу сол құралдың нақты қолданыста көрінетін түрі болып табылады. Сөйлеуге тән қасиеттер: дауысталу, тембрлік сипат, артикуляциялық анықтық, темп, акцент[1].

Ауызекі сөйлеу тілі — адамдардың тіл арқылы қарым-қатынас жасауының бір түрі. Ауызекі тілдің басты ерекшеліктері — сөйлеудің алдын-ала дайындықсыз, тікелей қарым-қатынас жасау барысында жүзеге асатындығы, әңгіме тақырыбының тез өзгеріп отыратындығы (екі адам ауа райы туралы сөйлесіп тұрып, күтпеген жерден өндіріс мәселесін сөз етуі мүмкін), тілдік (лингвистикалық) факторлармен қоса, тілден тысқары факторлардың (экстралингвистикалық) да жарыса пайдаланылуы (сөз болып отырған оқиға тыңдаушысына түсінікті болса да, бет пішінінің, қолының қозғалыстары, дауысты көтере немесе сыбырлай сөйлеуі, т.б.).[1]

Жоғарыда айтылған ұғымдар бір-бірімен тығыз байланысты. Сөйлеу арқылы ақпарат аламыз не ақпаратпен бөлісеміз, сөйтіп ауызекі сөйлеу тіліміз дамиды.

Қазіргі заманда тіл білу білім кеңістігінде өзекті ілгерілеудің басты көздерінің біріне айналды. Тілді толық меңгеру, қыр-сырын терең түсіну – қажеттілікке айналды. Мемлекетімізде қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ресми тіл, ағылшын тілі – халықаралық қатынас тілі болып бекітілген. Соған орай, білім беру мекемелерінде үш тілде ауызекі сөйлеу тілін оқып үйренуде ақпараттық қорларды пайдасы өте зор.

«Көптілді меңгеруде ақпараттық қорларды қалай тиімді пайдалануға болады?» деген сұрақ барлығымыз алаңдатады. Енді осы мәселе бойынша талдау жүргізсек. Ауызекі сөйлеу тілі әр елде әртүрлі. Сөйлеу тілінің өзіндік стилі және құрылымы бар. Шет тілінен қазақ тіліне аударма жасау барысында соны ескеру жөн. Сондықтан да ауызекі сөйлеу тілінде аударма жасауда осыған ерекше мән беріледі. Ақпараттық қорларды қолдана отырып, осындай ерекшеліктерді білім

алушыға дұрыс үйрету әр оқытушының міндеті. Мысалы, карапйым бір тақырыпты үш тілде көрсетсек:

Қазақ тілінде:

Танысу

Сәлеметсізбе!

Хош келдіңіз!

Танысуға рұқсат етіңіз.

Мен....

Менің есімім...

Құрбыңыздың есімі кім?

Орыс тілінде:

Здравствуйте!

Добро пожаловать!

Разрешите представиться.

Я...

Мое имя...

Как зовут вашу подругу?

Шел тілінде:

Hello!

You are welcome!

May I introduce myself?

I am...

My name is...

What's your friend's name?

Жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаға бағыттап, оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылату – бүгінгі күннің басты талабы.

Елбасымыздың Қазақстан халқына жолдауында ХХІ ғасырда ақпараттық қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу керектігін атап көрсетті: Компьютерлік техниканы, интернет, телекоммуникациялық желі, электрондық және телекоммуникациялық құралдарды, мультимедиялық электрондық оқулықтарды оқу үрдісіне тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көрсету. Сонымен қатар, тәуелсіз еліміздің болашағы - жарқын, білімді, парасатты, өз ана тілімен бірге орыс тілінде, шетел тілінде еркін сөйлеп, өз елін, халқын, мәдениетін шетелге таныстыра алатын үш тілде еркін сөйлейтін азамат болып шығуы керек деген еді.[2]

Адамзат баласының өз ұрпағын оқыту мен тәрбиелеудегі ең озық, тиімді әдістерін тәжірибелерін жалғастырып тың жаңалықтар іздеу, классикалық педагогиканың озық үлгілерін жаңашылдықпен дамыту қашанда жалғаса бермек. Қазіргі таңда жеке тұлғаны қалыптастыру оқушының өзі арқылы, оның іс - әрекетін ұйымдастыру арқылы ойлау дағдыларын дамыта отырып жүзеге асырылады. Білім - жолы қиында қастерлі жол. Болашақ жастарды оқыту, тәрбие беру, қазіргі өмір ағысына бейімдеу ұстаз алдында тұрған ең басты міндет. Қазіргі заманғы білім беру жүйесі оқытудың инновациялық нысандары мен әдістерін енгізу педагог қызметкерлердің тұлғасына кәсіби құзыреттілігіне жоғары талаптар қоюда. «Кәсіби

құзыреттілік - жеке тұлғаның кәсіби іс - әрекетті атқаруға теориялық және практикалық әзірлігімен қабілеттілігінің бірлігі». [2]

Білім берудегі мақсат тек білімді кәсіби мамандандырылған адам дайындау ғана емес, рухани дүниесі бай және адамгершілігі зор, қоғамдық өмірдің барлық аясында ұлттық құндылықтарды бағалауға және дамытуға қабілетті тұлғаны қалыптастыру керек екенін баса айтқан жөн.

Олай болса, оқушыны тілдерге деген қызығушылығын тудырып дамытуды және жемістің нәтижесін көруді мақсат тұтқан әрбір мұғалім жолдауға жедел үн қосу керек деп білеміз. Тілді үйрету қиын да, қызықты жұмыс. Қазіргі кезде ұстаздарға қойылып отырған талап жаңа технологиялық әдістерді қолдана отырып сапалы терең білім беру, оқушылардың ойлау, есте сақтау көру қабілеттерін жетілдіру. Мектептерде жаңа технологиялар арқылы оқыту үш тілді үйренудің сапасы мен маңызын арттырады. Шет тілін оқыту процесінде тілді дұрыс үйрету ауызша сөйлеу, сауатты жазу, мәнерлеп оқыту өте маңызды. Қазіргі кезеңде мектептерде ағылшын, орыс тілдерін оқыту дұрыс жолға қойылған. Оқушылардың тілдерді біліп ғана қоймай, оның тарихын, ұлттық мәдениетін білуге көп көңіл бөлінеді. [3]

Тілді оқытуда жаңа технологияларды, техникалық құралдарды сабақта жан - жақты қолдану, мұғалімнің көптеген қиындаған қызметтерін жеңілдетіп, осы іскерліктің ұстанымды жаңа тәсілдерінің пайда болуына мүмкіндік туғызады. Осындай жаңа жолдардың біріне ақпараттық оқыту жүйесіндегі компьютерлік бағдарламалардың түрлері арқылы тіл үйретуді жатқызуға болады.

Елімізде білім беру саласында жаңа ақпараттық технологияларды қолдану басты мақсат болып отыр. Ол тек қана техникалық құрал емес, сонымен бірге, жаңа ақпараттық, коммуникациялық технология және білім беру жүйесіндегі сабақ берудің жаңаша әдісі болып отыр. [3]

Компьютерлік телекоммуникациялар бүгінгі қоғамда үлкен қолданысқа ие. Біздің мемлекетімізде жаңа ақпараттық құралдардың дамып келе жатқаны сөзсіз. Қазіргі заман педагогтарына компьютер және мультимедиялық құралдарды қолданудың сабақ өту барысында өте тиімді тәсіл екені белгілі. Бұл құралдың қуаттылығы соншалықты, онымен бірге білім жүйесіне жаңа әдістермен бірге әлемдік ойлаудың жаңа идеологиясы (шығармашылығы) енгізілді. [3]

Компьютерлік және ақпараттық технологиялар - заман талабы. Тілді үйренуде компьютерді, мультимедиялық және электрондық оқулықтарды және интерактивті тақтаны пайдаланғанда:

- ✓ лексиканы оқып үйретеді; сөйлеу ырғағын;
- ✓ диалог, монолог және рөлдік ойындарды;
- ✓ хат жазуға үйретеді;
- ✓ грамматикалық құрылымдарды түсіндіріп, оқушылардың есінде сақтауға көмектеседі.

Оқушылардың тілдерді үйренуге деген қызығушылығын арттыруда көп ізденіп, жаңа ақпараттық технологияларды меңгеруді, әр түрлі әдіс-тәсілдерді білуді қажет деп санаймын және мен өз сабақтарымда қолданамын.

Жаңа ақпараттық құралдарды тіл сабақтарында қолданғанда күтілетін нәтижелер:

- ✓ үлгерімі төмен оқушыларға көмектеседі;
- ✓ оқушыларың сабаққа деген қызығушылығын арттырады;

- ✓ сабақта пайдаланылатын көрнекіліктердің санын арттырады;
- ✓ оқушылардың шығармашылығын арттырады;
- ✓ оқушыларды жеке жұмыс істеуге үйретеді;
- ✓ грамматикалық құрылымдарды оңай түсінуге көмектеседі;
- ✓ оқушылардың есте сақтау, есту, көру, сөйлеу, ойлау қабілеттерін дамытады;

- ✓ пікірталас, талдау, анализ жасау мүмкіндіктерін арттырады.

Қазіргі заманда ғылымсыз жан - жақты дамыған өркениетті елдердің қатарына қосылу мүмкін емес. Ал мектеп мұғалімдерінің бүгінгі заманға сай берілген сабақтары осы мәселелерді шешуші күш болып отыр.

Қорыта келгенде, тілді үйренуде компьютер және тағы басқа жаңа ақпараттық құралдарды пайдалану заман талабы. Жаңа замандағы - Жаңа Қазақстанымыздың дамып келе жатқан қадамында оқу процессіне жаңа ақпараттық технологияларды енгізілуі де, келешекте компьютер заманы болатынына көз жеткізеді. Білім саласындағы табыстар мамандардың біліміне, біліктілігіне байланысты екендігін білеміз. Сондықтан, біз тек Қазақстанның ішінде ғана емес, әлем деңгейінде бәсекеге қабілетті жастарды дайындай білуіміз керек. Қазіргі заман сабағы жаңа ақпараттық технологияны меңгерген мұғалімсіз болмайды. Ұлы ағартушы Ы. Алтынсарин: «Маған жақсы мұғалім бәрінен де қымбат, өйткені жақсы мұғалім - мектептің жүрегі» деген екен. Онда «мектептің жүрегі» болумен қатар, жаңа егемен еліміздің ұрпағын жаңа білім нәрін сусындатып, саналы тәрбие, сапалы білім беретін білімді, білікті ұстаз болайық.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы. "Сөздік-Словарь", 2015.
2. Жарықбаев Қ. Аталы сөз.– Алматы: Жалын, 1980.
3. Ақиқат. 2011 жыл, №5. «Қазақ тілін білу - әншейін бір ұран емес».

ӘОЖ 821.512.122.09

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «ҚАЙЫРЫМДЫ ҚАЛА ТҮРҒЫНДАРЫ ТУРАЛЫ» ТРАКТАТЫНДАҒЫ ЭТИКАЛЫҚ МҰРАТТАРЫНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Ракишева А.Е., Уалханова Н.Е.

Ғылыми жетекші: Жиренова А.Т.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: nazerkeualhanova@gmail.com

Мақалада адамдар қауымдастықтардың жүрегі мен жаны болып табылады, әркім өркендей алатын орта жасайды. Олар барлық тұрғындардың өмір сүру сапасын жақсартатын, оң және ұзақ мерзімді әсер ететін қасиеттерді бейнелейді.

Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат — Әбу Насыр Әл-Фарабидің негізгі еңбектерінің бірі. Ғұламаның бұл шығармасы ағылшынның атақты утопист-социалисі Томас Мордың *еңбегіне* негіз болғаны белгілі.⁸ Трактатта

⁸ <http://www.luminarium.org/renlit/morebio.htm>

тарихи дәлдігі жағынан сирек кездесетін өз заманындағы қоғамның көрінісін ерекше әлеуметтік утопиямен көрсетіп, әділетті әкімнің бейнесін суреттейді⁹

Әл-Фарабидің “Ізгі қала тұрғындары туралы” трактаты этикалық және саяси философия тарихындағы маңызды жұмыс болып табылады. Ол оның терең философиялық ойларын бейнелейді және моральдық-этикалық мұраттар туралы түсінігімізге ықпал етеді. Трактатта оның тұрғындары басшылыққа алатын идеалды қоғам мен этикалық құндылықтар туралы көзқарасы көрсетілген.

Бұл кітаптың маңыздылығы – автордың өз еңбегінде қала болып қауымдасып өмір сүретін адамзат баласының өзара ешбір қайшылықсыз, мінсіз идеал қоғамы қандай болуы керектігін жан-жақты сипаттауында деуге болады. «Әлемнің екінші ұстазы» атанған ойшыл ғалым Әбу Насыр әл-Фараби өзіне дейінгі грек философтарының идеал мемлекет туралы идеяларын дамыта отырып, өзіндік тұжырым-қорытындыларын ұсынады.

Ғалым бұл шығармасында мемлекеттің пайда болуы, ондағы теңсіздіктің өмірге келуі, идеал қала халқының моральдық бейнесі, мұндай қала әкімдеріне қажетті адамгершілік қасиеттер, әрбір адамның бақытқа жетуі үшін бүкіл қоғам болып, бірігіп тіршілік етуі керектігі, тағыда басқа мәселелер жайындағы өз пікірін ортаға салады. Және қазіргі заманмен салыстырсақ, идеалды қаланы тұрғызу проблемасы қазіргі таңдада өзекті мәселе болып табылады. Себебі, қазіргі заманның болашағы – жас ұрпақ, ал көптеген жастар қаланы гүлдендірудің орнына керісінше қаладағы қоғамдық орындардағы тәртіп ережелерін және қоғам немесе жеке мүлікті бұзып, вандализммен айналысады.

Яғни қаланың этикалық және эстетикалық жағынан көрініс алады. Осының барлығы ең алдымен әр адамның моральдық бейнесімен байланысты. Біздің ойымызша, тек қана идеалды қаланы тұрғызу емес, сонымен қатар “ақылды қала” (Smart city) деген мәселені көтеру керек.

Ғалым қайырымды (ізгі) қала тұрғындары қалай болуы керек, оның жағымды-жағымсыз, дарынды-дарынсыз басшысына тән сипат-белгілер қандай жайлы жан жақты талдау жасайды. Біз бұл турасында төменде кеңінен тоқталатын боламыз. «Қайырымды қала тұрғындары туралы» кітапта жазылған ой-тұжырымдарды біз бір қырынан алып қарағанда, орындалу мүмкіндігі бар, шынайы теория деп қарастырамыз. Сонымен қатар, әл-Фарабидің бұл ой-пікірлерін орындалуы еш мүмкін емес қиял-ғажайыпқа толы жазба ретінде де қарастыра аламыз.

Жалпы алғанда, адамзат баласының ең ұлы арманының бірі де осы қайырымды, идеал қоғам ғой. Дүниежүзіндегі барлық дерлік халықтардың фольклорында, әсіресе, ертегілері мен аңыздарында мәңгілік бақытқа кенелген ел мен жер суреттелетіні – санадағы осы аңсар күй, асқақ арманның сөзбен жасалған сұлу суреті екендігі анық.

Әл-Фараби: философиялық мұра

Батыста Альфарабиус деген атпен белгілі Әл-Фараби біздің заманымыздың 872-950 жылдар аралығында өмір сүрген көрнекті ислам философы және полиматы болды. Ол қазіргі Қазақстан аумағында дүниеге келген және философия, саясаттану, музыка және этика сияқты түрлі салаларға елеулі үлес қосты. Әл-

⁹ Қазақстан энциклопедиясы

Фараби көбінесе исламдық философиялық дәстүрдегі ең маңызды тұлғалардың бірі болып саналады және оның еңбектері Аристотель мен Платон сияқты ежелгі грек философтарының идеяларын ислам әлеміне жеткізуде шешуші рөл атқарды.

Әл-Фараби философиясы бірнеше негізгі идеялармен сипатталады:

1. Философия жоғары ғылым ретінде: Әл-Фараби философияны барлық ғылымдардың ішіндегі ең жоғарғысы деп санады, өйткені ол шындықтың барлық аспектілерін басқаратын іргелі принциптерді ашуға тырысады.

2. Идеал мемлекет: Әл-Фарабидің саяси философиясы "Ізгі қала" немесе "ізгі қауымдастық" деп атаған "идеалды мемлекет" тұжырымдамасына негізделген. "Ол әділ және үйлесімді қоғамға ақыл мен ізгілікті басшылыққа алатын философ патшалардың билігі арқылы қол жеткізуге болады деп сендірді.

3. Этика және бақыт: Әл-Фараби этика мен адам бақытына ұмтылудың маңыздылығын атап өтті. Ол адамдар бақытқа ізгі және ұтымды өмір сүру арқылы қол жеткізе алады деп сенді.

4. Дін және философия: әл-Фараби философия мен дінді татуластыруға тырысты. Ол философия мен дін қатар өмір сүре алады, философия сенім құпияларына ұтымды түсініктеме береді деп тұжырымдады.

5. Музыка және эстетика: әл-Фараби музыканың эмоционалды және адамгершілік әсерін талқылау арқылы музыка мен эстетиканы түсінуге айтарлықтай үлес қосты.

Трактаттағы әл-Фарабидің этикалық мұраттарының моральдық және тарихи маңыздылығына қатысты кейбір негізгі ойларының бірі. Әл-Фараби исламның алтын ғасырының көрнекті қайраткері болды және оның еңбектеріне көбінесе грек философиясының, әсіресе Аристотель мен Платонның исламдық оймен синтезі кірді.

"Ізгі қала тұрғындары туралы" кітабында грек этикасының элементтерін исламдық принциптермен біріктіріп, ақыл мен сенімнің үйлесімділігіне баса назар аударады. Әл-Фараби трактатында ізгі өмір сүретін және барлық азаматтардың әлауқатына ықпал ететін философ-патшалар басқаратын идеалды қала сипатталған. Бұл утопиялық қоғамда этика мен адамгершілік басқаруда басты орын алады. Азаматтар ақыл мен даналықты басшылыққа ала отырып, ізгі өмір сүреді деп күтілуде. Ал моральдық ізгіліктеріне келсек Әл-Фараби ізгі қалаға деген көзқарасында адамгершілік қасиеттердің маңыздылығын атап көрсетеді. Бұл қасиеттерге даналық, батылдық, әділеттілік, шыншылдық және азаматтық жатады. Ол адамдар үйлесімді және мағыналы өмір сүру үшін осы қасиеттерді дамытуы керек деп санайды.

Әл-Фарабидің этикалық мұраттары бақытқа ұмтылу (эвдемония) төңірегінде өрбиді, ол Аристотельден алған тұжырымдама. Ол *бақыт адам* өмірінің түпкі мақсаты екенін және оған интеллектуалды және моральдық ізгіліктердің тепе - теңдігі, сондай-ақ ақылға сәйкес өмір сүру арқылы қол жеткізілетінін айтады. Тарихи маңызына келсек, Әл-Фарабидің жұмысы ислам философиясы мен саяси ой контекстінде бар. Бұл ислам әлеміндегі саяси философия мен этиканың дамуына ықпал етті. Оның ақыл, этика және басқару рөлдеріне баса назар аударуы кейінгі ислам философтары мен ғалымдарына ұзақ әсер етті.

Қорытындылай келе, әл-Фарабидің "Ізгі қала тұрғындары туралы" трактаты ислам философиясы аясында да, этика мен саяси философияның кең тарихында да тарихи маңызы бар екенін атап өткен жөн. Оның моральдық ізгіліктерге, әлеуметтік

үйлесімділікке және бақытқа ұмтылуға баса назар аударатын этикалық мұраттары философиялық зерттеулер мен пікірталастардың тақырыбы болып қала береді, бұл біздің қоғамдағы моральдық-этикалық принциптер туралы үнемі түсінігімізге ықпал етеді. Әбу Насыр әл-Фарабидің «Қайырымды қала туралы» трактаттар жинағы – әлемдік ақыл-ой қазынасының қымбат жауқарының бірі ретінде адамзат баласының игілігіне қызмет ете бермек. Сонау орта ғасырларда аталған еңбекке қандай қызығушылық танытылса, қазіргі адамзат қоғамы да бұл еңбекті кәдеге жаратып, ондағы ой-тұжырымдардан сабақ ала берері сөзсіз.

Жақсы қала тұрғындары өздерінің тікелей әрекеттерінен асып түсетін мұра қалдырады. Олардың қоғамдастықтың әл-ауқаты мен бірлігіне деген адалдығы болашақ ұрпақтың адамдар бір-бірін қолдайтын, қоршаған ортаға ұқыпты қарайтын және өмір сапасы жақсарып келе жатқан жерді мұра етуін қамтамасыз етеді. Олар біздің қалаларымызды өмір сүруге, жұмыс істеуге және өркендеуге ең жақсы орынға айналдыратын айтылмаған батырлар. Осы керемет тұлғалардың үлестерін мойындай және атап өте отырып, біз қоғамдастықтың күшін және біздің ортақ болашағымызды қалыптастырудағы парасатты азаматтардың маңызды рөлін мойындаймыз. Әл-Фарабидің «қайырымды қала тұрғындары» мен қазақтың кешегі көшпелі қоғамы өкілдерінің халыққа ұнамды мемлекет ұғымы турасындағы ой-пікірлердің ұқсастығына да тоқтала отырып, мұны адамзат қоғамына жайлы да мінсіз мемлекет құруға деген мәңгілік ұмтылыс, аңсармен түсіндіруге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан энциклопедиясы
2. Әл-Фарабидің «Қайырымды қаласы» және қазақ утопиясы
3. Трактаттың мазмұны туралы
4. Әл-Фараби философиясындағы бақытты адам концепциясы

Bibliography:

1. Encyclopedia of Kazakhstan
2. Al-Farabi's "Kairymdy city" and Kazakh utopia
3. About the content of the treatise
4. The concept of a happy person in the philosophy of Al-Farabi

УДК 37

РОЛЬ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЛИТЕРАТУР

Расулова З.Х., ст. преподаватель кафедры русского языка и литературы
Денауского института предпринимательства и педагогики
Республики Узбекистан, shakhnoza.rasulova.02@mail.ru

В данной статье говорится о роли литературных связей в развитии национальных литератур. Различные методические пути и формы взаимосвязанного изучения литератур определяются своеобразием культурно-исторического развития народов. Вместе с тем можно говорить об основных методических принципах, которые на каждой национальной территории реализуются с учетом конкретных условий. Описаны типы литературных связей в

современном литературоведении, которые в большинстве случаев взаимосвязаны и взаимообусловлены.

Литературные связи, взаимосвязи, взаимовлияния литератур, сравнение, сопоставление, многонациональная культура.

В литературоведении в самом общем виде литературные связи определяются как «проникновение одной литературы в мир другой литературы». Проблема взаимосвязи и взаимовлияния литератур подробно освещена в работах А. Веселовского, Н. Конрада, В. Жирмунского, И. Неупкоевой, Г. Ломидзе, Р. Бикмухаметова, М. Храпченко, В. Шошина, Л. Кишкина, в тематических сборниках статей в материалах конференций, в шеститомной Истории многонациональной советской литературы (М., 1970—1974), а также в историях национальных литератур России и СНГ. Множество работ посвящено взаимосвязям литератур какой-либо конкретной республики (например, Узбекистан, Таджикистан, Казахстан, Киргизия и др.). Как правило, исследуются двусторонние связи (русско-узбекские или русско-казахские). Представляют интерес также многосторонние взаимосвязи и взаимовлияния, выводящие на типологию и общие закономерности развития литератур народов России, например проявление романтизма в различных литературах, или же проблема ускоренного развития литератур, наиболее остро поставленная в исследованиях Г. Гачева.

Сравнительно-сопоставительные подходы показали свою эффективность и при изучении литературы народов России. На основании анализа методических работ, посвященных многосторонним связям и содержащих концептуальные методологические положения (Л.А. Шеймана, И.Х. Майоровой, М.В. Черкезовой, К.М. Нартова и др.) и наблюдения за процессом использования материалов литературных связей в учебных заведениях различных регионов, мы пришли к выводу, что, несмотря на различия типов учебных заведений и территорий их расположения, прослеживаются общие положения, относящиеся к введению в учебный процесс сведений о взаимосвязях и взаимодействии литератур.

Различные методические пути и формы взаимосвязанного изучения литератур определяются своеобразием культурно-исторического развития народов. Вместе с тем можно говорить об основных методических принципах, которые на каждой национальной территории реализуются с учетом конкретных условий.

Во-первых, всеми специалистами правомерно подчеркивается, что знакомство со сходными явлениями нескольких литератур помогает в преодолении трудностей при восприятии читателями иноязычного художественного текста, национально-эстетической традиционности в осмыслении художественных явлений общечеловеческого значения. Сопоставление произведений различных литератур, выявление общности их проблематики, показ воздействия одного национального писателя на другого способствуют приближению творчества инонациональных писателей к духовному миру читателя.

Во-вторых, выявление фактов взаимодействия и взаимообогащения различных литератур убеждает в том, что развитие многонациональной литературы народов России и ближнего зарубежья представляет процесс, в котором национальное и общечеловеческое выступают в неразрывном единстве.

В современном литературоведении определены следующие типы литературных связей, которые в большинстве случаев взаимосвязаны и взаимообусловлены.

1. *Контактные связи.* Это такое явление, когда сходство между литературами возникает в результате прямых или опосредованных контактов между ними. Например, переключка отдельных произведений М. Карима и Р. Гамзатова во многом обусловлена их личными встречами и дружескими отношениями.

2. *Типологические связи,* когда в произведениях иноязычных и инонациональных литератур, созданных независимо друг от друга, прослеживаются общие черты и мотивы. Типологические связи - это связи, обусловленные единством исторического и литературного процессов. «Это те многочисленные связи, когда сходные явления в литературе разных народов возникают не в результате контактов (хотя эти контакты могут им сопутствовать), но как результат самостоятельного развития на сходной исторической основе (иногда с большой разницей во времени, иногда почти одновременно). Таково, например, возникновение у разных народов на сходных этапах исторического развития героического эпоса или рыцарской лирики и эпоса». Типологические сходства иногда называют типологическими схождениями.

3. *Генетические связи* предусматривают воздействия идейно-творческого характера одного писателя на другого. Генетические связи - это связи, результатом которых является сходство, обусловленное воздействием предшественников на последователей через общее движение эстетической мысли и литературы. Такие связи А.С. Бушмин называет преемственными. Он рассматривает проблему преемственности в соотношении с литературными традициями, новаторством и формами их проявления. «Художественная традиция, - пишет исследователь, - это ценность, добытая опытом прежних поколений, которую писатель призван сберечь, обогатив своим творчеством. Но традиция - не только побудительная, но и принудительная, “консервативная” сила, которую художник должен преодолеть, чтобы создать новое». Новаторство же, «в отличие от чисто формального восприятия традиций, характеризуется их активным преобразованием, развитием, обогащением... Новаторство в литературе всегда предполагает того или иного рода почин и главное - почин в области мышления.

При использовании материала межнациональных связей при изучении литературы народов России мы считаем, что его целесообразно использовать при определении жанрового многообразия литературы, рассмотрении значения писателя в многонациональной российской литературе, становлении творческого метода, решении вопроса о традициях и новаторстве в творчестве писателя. Установление параллелей при изучении литературы народов России способствует лучшему пониманию национальных литератур, выявлению их специфики и своеобразия.

Солидарность между народами порождает потребность узнать друг друга лучше, приобщиться к духовным ценностям каждого из народов. Взаимное узнавание всегда бывает радостным, обоюдно поучительным. Сближение культур, непрерывный обмен мыслями, эстетическим опытом становятся движущей силой общелитературного развития, необходимой предпосылкой совершенствования и

преумножения национальных культурных завоеваний. Во взаимодействии и развитии национальных литератур огромное значение имеют переводы лучших произведений национальных писателей на русский язык. Посредством этих переводов достижение одной национальной культуры становится достоянием всех национальных культур и получает международный резонанс.

Многонациональная культура вступила в такую фазу своего существования, когда тесные творческие контакты между литературами всех народов нашей страны приобретают значение одного из основных движущих факторов литературного процесса. Взаимодействие литератур подразумевает создание новых художественных форм, обретение нового качества, восхождение на новую высоту.

Взаимодействие и взаимные связи национальных литератур имеют разные исторические ступени. Подражание, заимствование, на наш взгляд, нельзя отнести к плодотворным формам взаимодействия. Подражание, как правило, не приводит к возникновению нового качества, созданию национально оригинальных художественных ценностей. Правда, в отдельных случаях подражание или заимствование служат некоторым младописьменным литературам первой подготовительной ступенью на пути восхождения к вершинам национальной художественной самостоятельности. Литература, обладающая внутренней творческой силой, быстро изживает подражательность, обретая черты самостоятельности.

На первом этапе развития советской многонациональной литературы шли упорные поиски наиболее действенных реалистических форм изображения действительности. Творческая учеба писателей в то время в определенных случаях шла в одном направлении: с некоторой трансформацией внешних формальных приемов русских писателей. Так, ступенчатая строка В. Маяковского признавалась многими чуть ли не единственным средством передачи динамики событий и явлений. Она нередко вводилась в стих наперекор интонационному строю и национальной специфике стихосложения.

По мере возмужания национальных культур их общение выливается в творчески многообразные формы. Расширение сферы взаимодействия сочетается с их углублением, со сложным, органичным освоением и переосмыслением традиций. Легко угадываемые признаки зависимости одной литературы от другой, одного писателя от другого утрачиваются, так как взаимодействие выступает в роли активного творческого импульса, способствующего обогащению уже развитых и обретших самостоятельный путь развития литератур.

Взаимодействие литератур, близких по общности судеб, национальным традициям, языку, проявляется более наглядно, более непосредственно. Существуют различные формы взаимосвязей и взаимодействий. Проблема взаимодействий не сводится, конечно, только к близости языковой, исторической или этнографической. Сфера взаимосвязей национальных культур неизмеримо расширилась. Отдельные литературы, в исторических судьбах которых в прошлом не было сходных черт, подвергаются взаимному воздействию как органические участники целостного литературного процесса. Здесь вступает в силу такой существенный фактор, как переводы лучших творений национальных литератур на русский язык, который служит языком межнационального общения и выводит эти

литературы на международную арену, а также переводы произведений русских писателей на национальные языки.

Литературы всех народов, объединенных общей государственностью, вовлекаются в общее движение. Учитывая эту особенность литературного процесса, можно утверждать, что нет ни одной национальной литературы, которая не была бы связана множеством духовных нитей со всеми другими национальными литературами, нет ни одной литературы, в опыт которой в той или иной мере не входил бы опыт других народов.

Взаимодействие национальных литератур является непреложным законом литературного развития и существования национальных культур. Оно не сводится к прямому усвоению одной литературой эстетических богатств, накопленных в других литературах. В некоторых случаях общезначимое явление, происшедшее в какой-либо национальной литературе, выступает в роли возбудителя, вызывающего как бы ответную, но по своему эстетическому своеобразию совсем иную волну в других литературах.

С обретением писателем зрелости расширяется и тематический диапазон его творчества, возрастает глубина видения действительности. Писатель чувствует себя ответственным за судьбы мира и всего человечества. Всечеловечность - это самая сущность национальных литератур, та гуманистическая позиция, с высоты которой только и можно рассматривать проблемы социальной жизни и человеческого счастья, поставленные в произведениях.

Необходимость взаимной связи литератур продиктована интересами нашего настоящего и будущего развития. Приобщение к жизни, культуре других народов обогащает художника, способствует росту его таланта, расширению и углублению его мировоззрения, укреплению идейно-эстетических основ его творчества.

Для того чтобы взаимодействие было плодотворным, необходимо, чтобы взаимодействующие системы не только взаимно понимали, но и дополняли друг друга. А дополнение, взаимопомощь осуществляются прежде всего на основе различия. Поэтому различие между взаимодействующими и взаимоотражающимися объектами является не менее важным условием для получения высокого результата, чем общность.

И.Г. Неупкоева отмечает следующую закономерность развития национальных литератур: «Как закономерное явление можно наблюдать, что плодотворное взаимодействие литератур имеет место там, где творческое усвоение художественного опыта данного народа происходит в сочетании этого опыта с лучшими национальными художественными традициями».

Взаимосвязи и взаимодействие литератур являются неотъемлемой частью литературного процесса. «История человеческого общества, - пишет В.М. Жирмунский, - фактически не знает примеров абсолютно изолированного социального и культурного (следовательно, и литературного) развития при отсутствии взаимодействия между отдельными его участниками. Чем культурнее народ, тем интенсивнее его связи и взаимодействия с другими народами».

При рассмотрении вопросов взаимодействия и взаимовлияния литератур С. В. Никольский обращает внимание на две общие закономерности:

1) определяющими в развитии национальной литературы являются не литературные связи, не влияние, а действительность, определяющая внутреннюю логику литературного процесса, которая обуславливала и характер самих литературных связей;

2) в обращении к тем или иным материалам из других литератур и в их творческом осмыслении и синтезе проявляется активная избирательность, т.е. принимающая литература в других литературах воспринимает лишь то, что отвечает потребностям ее развития именно в данный момент.

Над проблемами взаимодействия литератур размышлял и Ю. Лотман. В качестве примера он приводит «гигантский диалог между русской и западной культурами, развернувшийся на протяжении XVIII - XIX веков». В XVIII в. Россия впитывала культурные достижения Запада. Этот период Ю. Лотман характеризует как «движение текстов с Запада в Россию». Далее ученый пишет: «В промежутке между Пушкиным и Чеховым русская культура становится транслирующей (вершина - творчество Толстого и Достоевского), и поток текстов поворачивает в обратном направлении».

Весьма плодотворными являются сопоставления произведений литературы народов России и с зарубежной литературой. Так, русская литература тесно связана с западнославянскими литературами, например польской, болгарской, словацкой. Тюркоязычные литературы России имеют точки соприкосновения с турецкой, в частности с творчеством А. Несина и Н. Хикмета. А в стихотворениях удмуртского поэта К. Герда встречается переключка с поэзией венгерского поэта Ш. Петефи.

Взаимные связи и взаимодействия литератур - это необходимое условие сосуществования литератур, которое благоприятствует обновлению литературного процесса, многогранности художественного творчества.

Использованная литература

1. Бушмин А.С. Преемственность в развитии литературы. Л., 1998. С. 52, 143.
2. Жирмунский В.М. Проблемы сравнительно-исторического изучения литератур // Взаимосвязи и взаимодействия национальных литератур. М., 1991. С. 56.
3. Неупокоева И.Г. История всемирной литературы: проблемы системного и сравнительного анализа. М., 1996. С. 25.
4. Неупокоева И.Г. Некоторые вопросы изучения связей и взаимодействия национальных литератур // Взаимосвязи и взаимодействия национальных литератур. М., 1991. С. 43-44.
5. Никольский С.В. Творческое восприятие художественного опыта другой литературы // Взаимосвязи и взаимодействия национальных литератур. М., 1991. С. 374.
6. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек - текст - семиосфера - история. М.: Языки русской литературы, 1996. С. 201.

ҚЫЛҚОБЫЗ – БАБАМЫЗДАН ҚАЛҒАН АСЫЛ МҰРА

Рахатова А.Д.

Ғылыми жетекші: Кашей А.К., педагогика ғылымдарының магистрі
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан, kashei_ardak@mail.ru

Қазақ халқының музыкалық мәдениетінде аспаптық музыка ерекше орын алады. Біздің заманымызға дейін, атадан балаға дейін жеткен домбыра, қобыз, сыбызғы, шертер, жетіген сияқты ұлттық аспаптарымыз бүгінде халық арасында кеңінен таралған. Республиканың орта және жоғары оқу орындарында ұлттық музыкалық аспаптар қосымша аспаптар мен мамандықтар ретінде оқытылады. Бірақ қазір-менің басты мақсатым және міндетім-жаңа ғана қолға алынып келе жатқан қобыз сияқты ұмыт қалған Аспапты жаңғыртып, жас ұрпаққа көрсету. Аспапты жан-жақты зерделеу және оның репертуарын халық қазынасындағы шығармалармен, аспап үшін арнайы жасалған қазіргі заманғы шығармалармен және орындаушылық мүмкіндіктерді жақсартатын күрделі құрылыммен толықтыру өте маңызды.

Қазіргі заманымызға дейін жеткен көптеген тарихи ескерткіштер қазақ көшпенділерінің басқа да көршілес шығыс халықтары сияқты, өз музыкалық аспаптарының өте бай негізін құрағанын аңғартады.

Дәстүрлі музыкалық аспаптардың әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері мен өмірдегі қолданылуы – халықтың көшпенді тұрмыс-салт дәстүрімен, әдет-ғұрпымен, ұлттық ділімен (менталитет) байланысты.

Қай халықта болмасын өзінің атадан балаға жеткен, қадірлеп көзінің қарашығындай сақтап, қымбат қазынасына айналдырған ұлттық музыкалық өнері болады. Сан ғасырлар халқымызбен бірге жасасып келе жатқан рухани төл өнерімізде қобыз аспабының орны ерекше. Қобыз аспабын, қобыз күйлерін сөз еткенде күй атасы, қобыз атасы – Қорқытты алдымен ауызға аламыз. Ол киелі аспаптың үнінен мәңгілік өмір іздеп, халықтың мұң-шерін, зарын қобыз сарынымен жеткізе білген. Оның есімі шығыстану ғылымында да белгілі. Ол жалпы түркі тілдес халықтарына ортақ бірден-бір көне мәдени ескерткіш – «Қорқыт ата кітабы» жырының негізгі кейіпкері әрі авторы болып табылады.

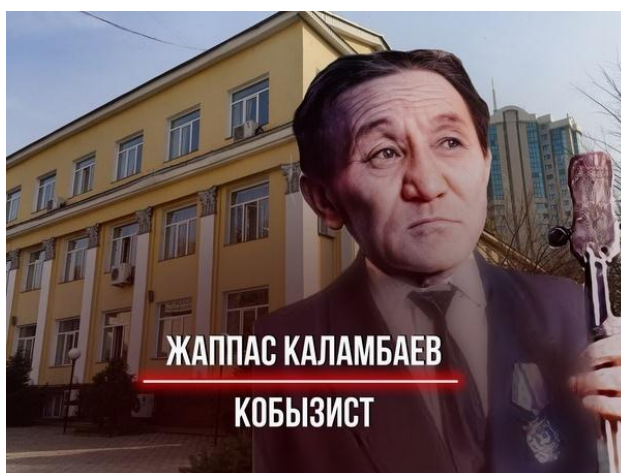
Қобыздың саз аспабы ретінде тағдыры тайғақ, жолы тар, қиын-қыстау болды. Бұл аспап қазақ халқының тарихи-этникалық мәдениетінің көне көзі, рухани қазына мүлкі, эпостық және аспаптық музыкалық өнерін күні бүгінге дейін сақтап жеткізуші ұлттық мұра бола тұра, ол өзіне деген кертартпа ескілікті көзқарастан арылмай ақталмай-ақ қойды. Әу бастан-ақ қобыз бақсының, бақсылық жасаудың құралы деген пікір қалыптасқан болатын. Сондай бір түсінбеушіліктің кесірінен қобыз жаңа заман көшіне ілесе алмай ескіліктің қалдығы саналып жоғалып, жойылып кетудің алдында қалды дейді А. Затаевич. Осының салдарынан 20 ғасыр басында қобыз аспабына арналып шығармалар жазылмай сиреп ұмытыла бастады. «Әкеден балаға мұра» болып келе жатқан қасиетті өнеріміз, ұлттық салт-санамыз, отбасылық қобызшылық дәстүріміз үзіліп қалды. Классикалық қобыз музыкасының

аты аңызға айналған ең соңғы хас шебері 19 ғасыр ортасында дүниеге келген Ықылас Дүкенұлы.

1-сурет - Ықлас Дүкенұлы

Дегенмен жоғалып жойылып құрып кетуге жақын қалған қобыз ойнау өнерін өмірге қайта оралтып «шаң басқан уақыт» пернесін ашуға жасалған шаралармен ізденістер, талпыныстар болмай қалмады. Осындай істің басында бірегей ірі қобызшылар зор тұлғалы музыканттары болып Жаппас Қаламбаевпен (1909-1970) Дәулет Мықтыбаев (1904-1976) тұрды. Шын мәнінде осы екеуінің арқасында музыкалық қобыз аспабының барлық құпиясымен қасиетінің қыры мен сыры сақталып өткеніміздің баға жетпес асыл мұрасын шашау шығармай жоғалтпай бізге жеткізіп жаздырып қалдырып кеткеніне шүкір дейміз. Қобызда ойнап ең алғаш рет концерттік эстрадаға шыққан, 1968 жылы Алматы консерваториясында ашылған қылқобыз класына бірінші сабақ берген де осы екі тарлан.

2-сурет – Атақты қобызшы

Қобыз қазақ халқының құлақ құрышын қандыратын, оның нәзік, сазды үнінен жанға жайсаңдық беретін қасиетті аспаптарымыздың бірі. Бүкіл ғалам мен адам арасын байланыстырушы. Рухани мәдениет ретінде қарастырсақ, қобыз аспап ғана емес бақсылардың емдеу құралы, қазақ халқында және өзге ұлттарда өзіндік орны

бар қасиетті аспап. Қазақ халқы үшін Қорқытпен байланыстыратын қобыз аспапбының алатын орны ерекше. Сондықтан мәдени-мұраның қыры мен сырына үніліп, қадір-қасиетін айқындау – бүгінгі қазақ еліміздің болашақ ұрпақтарының борышы. Ал, осы негіз қалаушы құндылықтардан айырылып қалмауымыз үшін ең басты байлығымыз мәдени-мұраларды қорғау.

Қобыз – VIII ғасырдан, Қорқыт ата заманынан келе жатқан қазақ халқы үшін киелі аспап. «Қарағайдың түбінен қайырып алған, үйеңкінің түбінен үйіріп алған» қобызды қазақтың кие тұтуының өзіндікзор мәні бар. Бұл қобызды ойлап тапқан мистикалық тұлға – Қорқыт атамызбен тікелей байланысты. Қобыз адамның дауысын, қасқырдың ұлуын, аққудың қиқуын, жел мен судың үнін діл нақышына келтіре алатынбаға жетпес аспаптарымыздың бірі деп толық қанды айта аламыз. Табиғаттың қайталанбас дыбысын ағаштан ойылып жасалған қарапайым аспаптың бере алуы, көптеген ғалымның таңдайларын қақтырып, таңданысын тудырып отыр. Қобыз ұлттық мәдениетіміздің алтын діңгегі. Скрипка аспабының атасы. Аспап ысқысы бар шекті аспаптардың қатарына жатады. Өнер киесін арқалаған бабаның өнегесін қадірлеп, өткенді ұмытпай, бабалар жолын жалғастыру үшін қажет.

Осы мұраны танып меңгеру бүгінгі, келешек ұрпақтар үшін парыз десек, оны жас ұрпаққа үйретіп, олардың бойына сіңіру, білікті ұстаз мамандардың міндеті. Ақиқаты аңыздан ажырай қоймаған Қорқыт тұлғасына қатысты сұрақтар қаншалықты көп болса, қобыздың да адамзат баласына беймәлім сыры жетерлік. Аңыздарда жаңа жасалған аспапта Қорқыт баба күй тарта бастағанда, бүкіл дүние күңіреніп, әлемнің астаң-кестеңі шыққандығы айтылады.

Көкте ұшқан құс пен жерде жүгірген аңды да күйінің сиқырлы үнімен арбай алған абыз атаның қасиетті қобызының үні шыққанда, бүкіл даланың топырағын төңкерген дауыл тұрып, аспанды күркіреген қою қара бұлт шалған. Ол өзінің болмысымен, күңіренген күйімен халықты қорқытып қана қоймаған, Сыр суының үстінде күй тартып, елін бақытқа кенелткен дейді. Қобызды қазақтың кие тұтуының сыры, оның осылай пайда болуының ғажайып ертегіге ұқсастығында да жатқан шығар. Қазақ жұрты қобыздың ерекше үнімен қоса, пішініне де зор мән берген.

Қасиетті аспаптың аққу пішіндес сипатында өзіндік ерекшелік бар көрінеді. Академик Әлкей Марғұлан мұның себебін аққу құстың киелілігімен байланыстырған. Ғалым бұл орайда ежелгі қазақтардың аққуды қастерлеп, оның бейнесін өздерінің тотемі еткенін негізге алады. Орта ғасырларда өмір сүрген ірі ойшыл, жырау, қобызшы Қорқыт атаның соңында қалған әдеби және музыкалық бай мұра ұлағатты ұрпақтар арқылы кезеңнен кезеңге ауысып, бүгінгі күнге жетіп отыр.

Енді ол кім болған, қандай мұралары бар дегенге келейік. Қазақ халқының атадан балаға тараған шежіресі бойынша музыка өнерінің тууы Қорқыт есімімен тығыз байланысты. Қорқыт қобызға алғаш тіл бітіріп, үнін күй етіп сөйлеткен өнер иесі, күй атасы. Ел аузындағы аңыздардың бірі – Қорқыттың елден ерекше болып дүниеге келуі және оған Қорқыт есімінің берілуі. Қорқытты туарда анасы құланның жаясына жерік болыпты. Жыл сайын бір рет толғатып, баланы үш жыл тоғыз күн көтереді. Бір күні нәрестенің дүниеге келер сәті жетеді.

Анасы, туарында тоғыз күн толғатыпты, сол сәтте жер дүниеге үш күн, үш түн қараңғылық түсіпті, қара жаңбыр, дауыл соғып, біреуді біреу көре алмай,

қорқыныш басыпты. Бала анасынан туа тіл қатып, сөйлей бастайды. Шілдеханасына жиналғандар: «Бұл ерекше қасиетті болып өмірге келуі арқылы біздің бәрімізді қорқытты ғой, сондықтан аты Қорқыт болсын», – деп нәрестенің атын Қорқыт қояды. Қыпшақ Қойлыбай Әбдурахпанұлы – атақты бақсы, таңғажайып тәуіп, керемет көріпкел, теңдесі жоқ қобызшы болған. Аңыздарда да, тарихи шығармаларда да Қорқыттан кейін Қойлыбайдың есімі аталады. Ақын Хамитбек Мұсабай өзінің «Қойлыбайдың қоштасу күйі» деген дастанында Қойлыбайдың қобызы мен киелі қасиеттері туралы былай жыр толғайды:

Қарт Қойлыбай – қобызшының абызы,

Шежіредей сайрап жатыр әр ізі

Қатар жүрер қос анардай қашанда,

Замананың ақиқаты, аңызы.

Ол қобызбен қара тасты сөйлеткен,

Ол қобызбен – тал бесікті тербеткен.

Ол қобызбен – селді буып сұрапыл,

Ол қобызбен – шу асауды үйреткен.

Ол қобызбен – мәңгіге атын қалдырған. Ұлтымыздың ұлы ғалымы Шоқан Уәлихановтың пайымдауынша, түсінде Қорқыт атадан бата алған қыпшақ Қойлыбай бақсы шамамен XIV ғасырдың аяқ шенінде өмірге келген. Оның атақты бақсы, тәуіп, сәуегей, қобызшы ретінде есімінің алты алашқа кеңінен танылған кезі – XV ғасырдың алғашқы ширегі. Ол Қойлыбайды «бақсылардың бақсысы әрі пірі» деп бағаласа, Әлкей Марғұлан: «Қорқыттың қобызын, оның сарынын ең алғаш рет мирас еткен кісі – Қойлыбай бақсы. Ол – Қорқыттың шәкірті» деп жазады.

Қазақ музыкасына арқау болған әр түрлі музыкалық аспаптар заманымызға сай түрленіп, жаңа ұғымда, жаңа мазмұнда пайдаланылып, қазақ өнерін әлемге танытып келеді. Демек, қазақтың музыкалық аспабының қай түрі болмасын көнермейді деген сөз, керісінше ол заман ағымына сай өзгеріп, жаңарып, жаңа туынды ретінде өмір сүреді. Қазіргі кезде музыка әрлеушілері түрлі музыка жанрларын домбыраға, қобызға және т.б. музыка аспаптарына сәйкестендіріп, ұлттық нақышта, жаңа әр беріп, жоғары талғамда орындалуын көздейді. Бүгінгі таңда қайта көркейген, жаңа мазмұнға ие болған, өмірімізден өзінің лайықты орнын алған бұл музыкалық аспап, өткеннің ескерткіші ғана емес, күнделікті мәдениетімізді дамытатын, ажарын ашатын, рухани құндылық ретінде сақтауымыз керек. Саналы адам баласы табиғи дарынымен ерекшеленсе, асыл мұраларымыз ата – бабаларымыздың өнерімен, өнегесімен бағалы.

Қобызда әдемі қою дыбыс шығара білу - үлкен шеберлік. Жас музыканттарға ысқышты шекке жүргізу тәсілін үйреткенде мұғалім ерекше ден қойып, асықпай, ерінбей түсіндіріп отыруы керек. Қобыз аспабында музыкалық дыбысты әсерлі шығаруда әрбір музыканттың орындаушылық шеберлікке жетуінің маңызы зор. Орындаушының техникалық ептілігі қанша мықты болса да, дыбыс әдемілігі жетіспей тұрса, ол шығарманы толықтай мәнерлеп орындады деп айту орынды болмас еді.

Қобызда дыбысты шығару және оның сапалы шығуы оқушының ысқышты дұрыс жүргізу дағдысына байланысты. Сондықтан оң қолды қойғанда оқушының саусақтарын еркін босатып, білезік буыны мен саусақтарын жартылай бүгіп, бас

бармақты жартылай бүгілген қалпында ортаңғы саусақтың тұсына орналастыруын мұғалім ұдайы қадағалап отыруы керек. Шынашақты бос ұстап, ысқыштың үстіне еркін, жартылай бүгіп орналастыруды талап еткен орынды. Сонымен қатар, оқушының оң қолын иықтан босатып, жауырынын тік ұстауына көңіл бөлу керек.

Тағы бір айта кететін жайт: ысқышты ұстағанда бас бармақ ұзын болса, ол жартылай бүгіліп, егер қысқа болса, тік қойылуы керек. Оқушы ысқышты шектің үстіне жүргізген кезде бір жермен сызып отыруын және ысқышпен шектің «жанасу нүктесін» сезінуді, дыбысты қырылдатпай, біркелкі шығаруды талап ету - ең керекті шарт. Сондықтан, оқушының ысқышты ұстағанда қолдың құрысып қалмауына, буындардың бос болуына көңіл бөліп, шынтақ, білезікті бос ұстап, дыбысты біркелкі, қою шығаруға тырысуын талап еткен орынды. Жалпы ысқыштың қылын шекке түгел жатқызып, ысқыштың басынан аяғына дейін біркелкі дыбыс шығаруға оқушыны жаттықтыру – ойын шеберлігін жетік меңгертудің жолы. Егер дыбыстың күшін азайту керек болса, онда ысқыштың қылын толық жатқызбай, жартылай қисайтып, ысқыштың салмағын жеңілдете есуді оқушыға түсіндірудің маңызы зор.

Қобыз-прима аспабында дыбыс шығару тәртібін меңгерткенде жас орындаушының көңілін мұғалім мына мәселеге аударып отыруы керек: біріншіден, оқушының ысқыштың шекке жанасқандағы үйкеліс нүктесін тауып, оны сезіну дағдысын; екіншіден, ысқыш пен шек әрдайым бірімен-бірі тығыз байланысты болып, дыбыстың үзілмей жалғасуын сақтап отыру дағдысын қалыптастыру.

Ысқыштың шекке жанасқандағы үйкеліс нүктесі өзгеріп отырады, тиектен алыстауы, не тиекке жақындауы әуен ерекшелігіне байланысты. Осы ойнау нүктесінің көмегімен дыбыс күшін күшейтіп немесе бәсеңдету арқылы әуен нюанстарын ерекше орындауға болады. Дыбыстың әдемілігі, оның жағымды әсері – бұл орындаушының ысқышты қандай шеберлікпен жүргізуіне байланысты.

Егер ысқыш (ысқы) тиекке перпендикуляр (тік) жүрмей, қиғаш жүретін болса, онда дыбыстың тазалығы, қосымша керексіз дыбыстардың қосыла үндесуіне әкеліп соғады. Ысқыштың қиғаш жүруі шектің ұзын бойындағы керексіз тербелісті тудырады. Осыған байланысты «ойнау нүктесін» тауып, ысқышты тиекке параллель жүргізу керек.

Музыкалық шығарманы әсерлі орындау орындаушыдан шеберлікті талап етеді. Дыбыстың тазалығын, құлаққа жағымдылығын сақтап, әр шығарманың орындау ерекшелігін, әрбір сазгердің шығармашылық қол таңбасының өзіндік ерекшелігін ескеріп шығарманы орындау – оқушының ысқышты шек бойымен жүргізу шеберлігіне байланысты. Егер ысқышты ұстауда небір кемшілік болса, орындаушының шеберлігі аса мәнді болмайды.

Сондықтан, ысқышты еркін ұстау, саусақтардың әрқайсысының өз орнын дұрыс орналастыру, «ойнау нүктесін» сезіну; ысқыштың жай және жылдам жүру ерекшелігін шығармаға байланысты айқындау; ысқышты шекке батыра жүргізу тәртібін есте ұстау оқушының орындаушылық шеберлігін шыңдатудың бір жолы.

Музыка әлемі-адамзат мәдениетінің байлығы бар шексіз, таңғажайып әлем. Музыкада адамның Асқақ, асқақ ойлары, армандары, ізгі тілектері, қуанышы, қайғысы мен түрлі сезімдері көрініс тапқан. Музыканың адам жанына әсері өте зор,

сондықтан оны шынайы ниетпен ғана түсінуге болады. Көптеген ғасырлар бойы жинақталған музыкалық қазына - ұлы мұра. Ұлы мұрамыз өркендей берсін.

Әдебиеттер тізімі

1. Д.Тезекбаев, Қобыз үйрену мектебі. Алматы. 1980 ж.
2. Б.Қосбасаров. «Қобыз өнері», «Санат», 2015 ж.
3. Ғ.Молдакәрімова. «Қобыз үйрену мектебі». Алматы. «Жазушы», 2004 ж.
4. И.Коган Штриховая техника кобызиста. – А. Білім. 1980ж.
5. Д. Тезекбаев. Қобыз сарыны. – РБК., 1997 ж.
6. Жумалиева Т., Ахметбекова Д., Қоспақов З. Қазақ халқының дәстүрлі музыкасы. - Алматы, 2005. - 486 б.

ӘОЖ 5527

ӘБДІЛХАМИТ РАЙЫМБЕРГЕНОВ КҮЙЛЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Самарбекова Д.Б.

Ғылыми жетекші: Кашей А.К.

С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан

Dilnazsamarbekova53@gmail.com

Әбділхамит Райымбергенов (1957 жыл, Қарабұтақ ауданы; Ақтөбе облысы) - қазақ белгілі өнер зерттеуші, күйші, Құрманғазы атынд. 1-республикалық конкурстың лауреаты (1983). Қазақтың Құрманғазы атынд. Мемлекеттік консерваториясын домбыра класы бойынша бітірген (1981).

1984-92 жж. “*Мұрагер*” атты республикалық фольклор сазды ансамблінің ұйымдастырушысы әрі көркемдік жетекшісі.

Ансамбль көптеген бүкілодақтық, халықаралық фестивальдарға қатысты, 1985 ж. А.Райымбергеновтың “*Мұрагер*” ансамблі Мәскеуде өткізілген жастар мен студенттердің Бүкілдүниежүзілік фестивалінің дипломанты болды, 1990 ж. ансамбль Қазақстан комсомолы сыйлығының лауреаты.

“*Мұрагер*” қазақ музыкасын әлемге танытты, гастрольдік сапармен көптеген ТМД елдерінде, сондай-ақ Аустрияда, Үндістанда, Шри-Ланкада, Италияда, Жапонияда, Кипрде, Францияда, т.б. мемлекеттерде болды. Р.А. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына орай Америка Құрама Штаттарына сапарға барды. Р. Еліміздің танымал музыка зерттеушісі, халқымыздың дәулескер күйшісі Қазанғап шығармашылығын жан-жақты зерттеп, көптеген еңбектер жазды. А.Райымбергеновтың орындауында Қазанғап күйлері Қазақ теледидары мен радиосының қорына жазылып алынды.

Өзі оқып, тәлім алған Құрманғазы атынд. Мемлекеттік консерваториясының доценті, осында ғылыми-педагогикалық, ұстаздық қызмет атқарды. А.Райымбергеновтың республикалық теледидарда бірнеше жыл бойы “домбыра үйренейік” хабарын жүргізеді. 1995ж. республикалық Мемлекеттік емес “Көкіл” атты ұлттық колледждің директоры әрі көркемдік жетекшісі.

Колледж еліміздің өнер оқу орындарына арнап жаңа әдістемелер, бағдарламалар жасады. А.Райымбергенов тек домбыра емес, көптеген аспаптарда-сыбызғыда, шаңқобызда, қылқобызда, үскірікте... шебер ойнайды.

Өзінің халыққа танымал бірнеше күйлері бар. Францияның «EVA-1» телекомпаниясы 2001 жылы Ақтөбедегі арнайы келіп Әбділхамит Райымбергенов туралы телефильм түсірді.

Шығармалары[

”Қазанғап. Ақжелең” А.,”Өнер” 1984., “Самал Көкпар”/жинақ/.Күй толқыны. Әуесқой композиторлардың күйлері. А.,”Өнер”,1985.,”Күй қайнары”, А., “Өнер”, 1990., Жалпы бөлім беретін қазақ орта мектептерінің ән-күй сабағына арналған “Мұрагер бағдарламасы” республикалық баспа кабинеті,”Қазақстан Республикасы мектептерінде оқушыларға көркем-эстетикалық білім беру” /жинақ/.,А., 1994, т.б.

Қазақ халқының басқа халықтардан ерекшеліктерінің бірі ол өзінің ұлттық музыкасының болуы. Күй – халқымыздың қымбат рухани мұрасы, музыкалық тарихы. Ата-бабаларымыздың сан ғасырлар бойы белгілі бір музыкалық сауаты болмаса да, музыка тілін, оның әсем бояуларын, айтылар ойын жазбай түсіне білген. Атадан балаға жеткен, қадірлеп көзінің қарашығындай сақталып, қымбат қазынаға айналды. Қаймағы бұзылмай жеткен бұл өнердің бір шыңы домбыра күйлері. *Қазақ халқының біздің дәуірімізге дейін сақталып қалған асыл мұрасы – күй өнері. Өткен ғасырларда нота сауаты жоқ кезде дүниеге келген ән- күйлер өмірмен бірге қайнап, ауыздан-ауызға, қолдан- қолға көшіп біздің заманымызға жетті. Қазақ халқы өзінің көңіл- күйі мен арманын, қоғамға деген көзқарасын домбыраның қос ішегі арқылы жеткізе білді. Суырып салма ақындар мен бармағынан бал тамған күйшілер арқылы бізге жеткен назды әндер, гажайып күйлер халқымыздың музыка мұрасы ғана емес, мәдени байлыққа, рухани азығы болып отыр.*

Бұл мұра ғасырдан ғасырға іріктеліп, сұрыпталып, сүргіленіп, түрленіп жеткен халықтың өзімен бірге дамып, қалыптасып отырған. Байырғы кезде қазақ үйінің төрінде әрдайым домбыра ілулі тұрған немесе үй-ішінің біреуі домбырада күй шертпейтін отбасы қазақ арасында кемде-кем болған.

“Ақылдының сөзіндей ойлы күйді,

Тыңдағанда көңілдің өсері бар”, — деп Абай айтқандай, күйдің мазмұнына терең бойлап, тілдесе алған.

Қазақ күйлерінің ішінде табиғат көріністері бейнеленген күйлер ерекше орын алады. Туған жеріміздің ғажайып сұлулығын қаншама ақын-жыршыларымыз бен күйші-композиторларымыз суреттеп, жырлады. Табиғатқа арнап күй шығармаған күйшілер кемде-кем шығар. Әрбір күйді тыңдағанда табиғаттың түрлі көріністері көз алдыға келеді.

Күйдің құдіреттілігі жәнінде ақын Ілияс Жансүгіров былай деп жырлаған:

Тайпалап жорға болып салдырған күй,

Мейірін тыңдағанның қандырған күй.

Тартқанда зарылдатып,сұңқылдатып

Аққуды аспандағы қондырған күй.- деп күйдің мазмұны мен сырын терең бағалай біліп, поэзия тілімен шебер суреттеген.

Күй - домбыра және басқа аспаптарда халық аспаптарында орындалатын музыкалық шығарма

Күйлер тақырыбымен мазмұнына қарай: аңыз күйлер, тартыс күйлер, тарихи күйлер, арнау, лирикалық, психологиялық күйлер болып жіктеледі

Аңыз күйлер - халықтың өткен тұрмыс - тіршілігі жайлы баяндайды. «Жетім бала», «Ақсақ құлан» т.б. күйлерді жатқызамыз.

Тарихи оқиғаларға жоңғар шапқыншылығымен оған қарсы халқымыздың күресі «Ел айырылған», «Жеңіс» атты күйлер.

Арнау күйі - белгілі бір адамдарға арнап шығарған күй. Оларға «Абыл», «Байжұма» күйлерді жатқызамыз.

Домбыра күйлері орындалу мәндері мен құрылымдылық ерекшеліктеріне қарай төкпе және шертпе деп аталатын екі үлкен түрге бөлінеді. Төкпе күйлер тұрақты екпін мен өлшемде, оң қолдың тұтас сілтенуімен орындалады. Ал шертпе күйлер көбінесе жалғыз дауысты болып, оң қол саусақтарының ұшымен орындалады.

Ұлы күйшілеріміз: Құрманғазы, Дина, Сүгір, Қазанған, Тәттімбет, Қорқыт, Дәулеткерей, Бозда, Махамбет т.б ал, қазіргі заманда күй жанрын елге танытқан, еңбек еткен Қ. Ахмедияров, Х. Тастанбеков, А. Райымбергенов, С. Тұрысбеков т.б. ағаларымызды айтып кетуіміз керек.

Музыкалық эстетикалық тәрбиесін жетілдіру мақсатында күйді пайдаланудың тиімді әдістері қарастырылды. Қазақ күйлерінің ерекшеліктері, көркемдік бейнелері арқылы, олардың эстетикалық талғамдары мен сезімдерін жетілдіру, жалпы өнер атаулымен үнемі қарым-қатынаста болу қажеттілігін, бейімділігін дамытуды қамтитын міндеттерді жүзеге асыруды көздейді.

Жас ұрпақты өз халқының тарихын, тегін, салт-дәстүрін, тілін, білімін меңгерген, мәдениетті, адами қасиеті мол, шығармашыл тұлға етіп тәрбиелеу – өмір заңы, қоғам талабы. Бұл заңдылық жеткіншектерді халық қазынасымен, оның ұлттық мәдениетімен, әдет-ғұрпы, дәстүрлерімен неғұрлым тереңірек таныстыру қажеттігін тудырады. Халқының ұлттық ерекшеліктерін сезінбей, басқа халықтың өзіне тән белгісін толық түсіну мүмкін емес екені мәлім. Тәрбиенің қалыптасып, дамуына қазақтың ауызекі поэтикалық және музыкалық шығармашылығы – мақал-мәтелдер, ертегі, аңыз әңгімелер, жұмбақтар мен жаңылтпаштар, эпос, жыр, терме, айтыс, ән-күйлер – орасан зор рөл атқарады. Ұрпақтан-ұрпаққа мирас болған оның таңдамалы үлгілері өскелең ұрпақты тәрбиелеудің таптырмас құралы болып табылады. Оқушылардың бойында ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастырып, дамыту негіздерінің бірден бір көзі – дәстүрлі қазақ музыкасы. Әнді орындаудың ерекшелігі балалардың санасына ғана емес, сезіміне де, ой өрісіне де әсерін тигізетіні анық. Әнді үйренер кезде өлеңнің мазмұнын түсінуге, тәрбиелік мәнін саналы түрде меңгеруіне мүмкіндік беріледі. Халық музыкасының күрделі бір саласы – күй. Оның мазмұны халықтың басынан кешірген тауқыметі мен әділетсіздікке қарсы күресіне, асыл арманы мен мұратына негізделіп, терең толғаныспен өрнек-бояуын тауып отырады. Тарихи, әлеуметтік, лирикалық күйлерде қазақ халқының басынан кешірген тарихи оқиғалары, туған жердің табиғаты, қоғамдық өмір құбылыстары және өнерге деген көзқарасы бейнеленеді. Қазақтың ән-күйі халық педагогикасының құралы ретінде балалар мен жастарды тәрбиелеу ісінде пайдаланылды. Әдетте домбырада немесе қобызда күй орындаудың алдында күйші аңыздың мазмұнын қысқаша баяндап өтеді. Ал мұның

өзі балалардың музыка мазмұнын түсінуін едәуір жеңілдетіп, ақыл ойының жандана түсуіне жәрдемдеседі. Музыка эстетикалық тәрбиенің маңызды бір бөлігі бола отырып жеке тұлғаның ақыл-ойы мен дене бітімін жетілдіріп, жан-жақты өмір тәжірибесін кеңейтуге, қызығушылық біліктілігін және ойлау қабілетін дамытуға, шығармашылық іскерлікке тәрбиелеуге мүмкіндік туғызады.

Тәрбиенің пәрменділігі мектептің балаға мінез-құлықтың пайдалы дағдылары мен әдеттерін қалыптастыру туралы қаншалықты қамқорлық жасауына байланысты. Ал оған музыка сабағы бірден-бір негіз бола алады. Соның ішінде күүді бастауыш сынып оқушыларына тындатуда, түсіндіруде әрине, оларды қызықтыра отырып тәрбиелеу маңызды орын алады. Халқымызда күй тындаудың қалыптасқан дәстүрі болған, яғни тындаушы күүдің саз сарынын, әуендік табиғатын, құрылыс-бітімін саралай білген. Қазақ күүлери өзінің төл тындаушыларын ең алдымен дыбыстың тілімен баурайды. Күй түсінетін тындаушы сол күй өзегіндегі ойға орай алуан түрлі сезім мен әсерге бөленеді.

Бастауыш сынып оқушыларына музыкалық эстетикалық тәрбиесін жетілдіру мақсатында күүді пайдаланудың тиімді әдістері қарастырылды. Қазақ күүлеринің ерекшеліктері, көркемдік бейнелери арқылы, олардың эстетикалық талғамдары мен сезімдерін жетілдіру, жалпы өнер атаулымен үнемі қарым-қатынаста болу қажеттілігін, бейімділігін дамытуды қамтитын міндеттерді жүзеге асыруды көздейді.

Күүдің балаларға берер әсері мол екенін біз түсінеміз. Осыдан біздер бастауыш сынып оқушыларының көңіл-күүінде, бойында пайда болған сезім баланың санасына көп жағдайда ықпал жасайды деп тұжырымдаймыз.

Сана-объективті шындықты идеалды түрде бейнелеудің ең жоғарғы формасы. Педагогикалық тұрғыдан дұрыс ойластырылған баланың күнделікті өмірінде әсері бар күүлери тындату, тәрбиені қалыптастырудың неғұрлым тиімді жолы болып табылады. Мұның бәрі оқушыларға идеялық-саяси, адамгершілік, эмоциялық-эстетикалық тәрбие беруге жәрдемдесумен қатар, олардың жан-жақты музыкалық қабылдауын, музыкалық творчестволық қабілеттерін дамыту міндеттерін алға қояды. В.А. Сухамлинскийдің: «Егер сәби шақта музыкалық шығарманың әсемдігін жүрекке жеткізе білсек, егер дыбыстардан бала адам сезімінің сан қырлы реңкін сезіне білсе, ол мәдениеттің ешқандай құралдар мен жетуге болмайтын сатысына көтеріледі»... Музыкалық тәрбие — бұл музыкантты тәрбиелеу емес, ең алдымен адамды тәрбиелеу», деуінде үлкен маңызды шындық жатыр.

Дегенмен қандай музыкалық шығарма болмасын оның адам жанына әсері мол, эстетикалық талғамын дамытады, ойын байытады. Сайып келгенде, музыкалық шығарманың қандайы болмасын автордың өз тындаушысына айтайын деген түпкі ойын жеткізеді. Тындаушы сол музыка арқылы ой түүеді, қиялын дамытады, дүние сұлулығын сезінеді. «Талант деген табиғатқа жақындау»- деп Л.Толстой айтқандай, музыка қаншама талантты болса, табиғат күдіретін адам жанына соншама жақындата түседі.

Ақылдының сөзіндей ойлы күүді

Тындағанда көңілдің әсері бар, — деп данышпан Абай айтқандай, күй оқушыларды халық мәдениетіне баулудың тәрбиелік құралы болып табылады. Сондықтан да аспаптық музыка ұлттық музыка мәдениетінен ерекше орын алады.

Ата-бабаларымыз ән-күйді киелі, қасиетті, рухани азық деп түсінді. Оны көздің қарашығындай сақтады. Ауызша жаттап, қолма-қол үйреніп, ұстаздан шәкіртке, атадан балаға мұрагерлік жолмен қалдырып отырды.

Оқушылардың бойында жалпы адамзаттық қалыптармен гуманистік, моральдық (қайырымдылық, ізгілік, өзара түсінушілік, ізеттілік, кішіпейілділік, адалдық және т.б.) тәрізді жасампаз қасиеттерді сіңіріп, олардың өзара қарым-қатынас мәдениеті мен зерделік-танымдық қасиеттерін дамытуға ерекше мән беруіміз керек. Жалпы адамзатқа тән ізгілік қасиеттер өз әке-шешесін, ауылын, отанын сүюден, ұлттық өнер мен мәдениетке осы музыка сабағы арқылы күй — халық мәдениетіне баулудың бірден-бір құралы. Қазіргі таңда музыка өнерінің түрлерін, олардың әрқайсысының жалпы ерекшеліктерін жаңаша технологияға салу — бүгінгі күн талабы. Музыкалық білімді жүйелі түрде дамыту барысында ұлттық сана иірімдері айқындала түсуде.

Жалпы А.Райымбергеновтың авторлық бағдарламалары мен әдістемелерінің көздейтін мақсаты бір. Ол мақсат – қазақ халқының ұлттық әндері мен күйлерін, терме-толғауларын, ұрпақтан-ұрпаққа тарату, ұлттық кодты сақтап қалу, сан ғасырлар өрнегінде қалыптасып жалғасын тапқан киелі мұраның қайта жанданып, халыққа тарай отырып жанаруын қолға алу, жүзеге асыру.

Ұстаздың бастамасымен жарық көрген оқулықтардың барлығында бала психологиясы тереңінен зерттеліп, бүге-шүгесіне дейін зерделенген. Мәселен, 1-сыныпқа арналған оқулықта «Ақсақ құлан», «Жетім бала», «Қасқыр» және т.б. сол сияқты 5-6 жастағы балалардың қызығушылығын оятатын аңыз-әңгімелер мен ертегілер берілген. Ал 5-сыныпқа арналған оқулықта айтыс өнеріне байланысты қажетті ақпараттар қамтылса, 6-сынып оқушыларына арналған оқулық жыраулар дәстүрі мен жыраулық поэзияға қатысты оқушылардың таным көкжиегіне кеңейтетін ақпараттармен жабдықталған.

Абдулхамит Ысқақұлы Райымбергеновтың «Мұрагер» бағдарламасының негізінде жүргізілген педагогикалық тәжірибеміздің ең бір озық үлгісі – Марқакөл балалар саз мектебі ансамбілінің А.Райымбергеновтың «Секіртпе» күйін толыққанды түрде ауызша, нотасыз жетік меңгеруі.

Жалпы Абдулхамит Ысқақұлының «Секіртпе» күйі – балаларға арналған күй. Күй өзінің әуезділігімен, құлаққа кіріп бойды алар ерекше сазымен танымал.

Күйдің шығу тарихы туралы сөз тарқатар болсақ, А.Райымбергенов шетел асып елімізді атын әмма жұртқа танытып жүрген шағында Парижде концертте болады. Сол концертте қырғыз халқының дүлдүл өнерпазының бірі, қобызшы Нұра Абдрахманұлымен кездесіп, күй тартысады. Күй тартыста қырғыздың қобызшысы Нұра «Қаразгөй» атты күйін қобызбен тартса, ал Абдулхамит күйші тартыс үстінде суырыпсалмалық өнерімен жаңа күй шығарып, сол жерде үлкен ықыласқа бөленеді. А.Ысқақұлының сол күй тартыста шығарған күйі бүгінде елімізде танымал болып келе жатқан «Секіртпе» күйі.

Күйдің құрылымына келер болсақ, күй теріс бұрауда орындалады, әрі мазмұны жеңіл. Ойнақы және жылдам екпінде ойналады.

Өлшемі – 2/4.

Қағыстары алма-кезек, лига арқылы орындалады.

Тәуелсіздік шарапатымен мектеп бағдарламаларына еркіндік берілді. Соның арқасында мектептерде музыка тарихына жете назар аударылып, оқушының музыка жөніндегі тірек білімдеріне нақты кәсіптік білім талаптарын қойып отыр. Мысалы, музыка тілінің құралдары (нотаны меңгеру, дыбыстық жүйе, метроритм, ырғақ, қарқын, динамика, тембр т.б.) бөлініп, өмірбаяндық мағұлматтар, жекелеген авторлық шығармалардың туу тарихы, шебер орындаушылардың музыкалық шығарма мазмұнына өзіндік стиль, мәнер қосу жақтары тандатылып үйретілуде.

Осылардың қай-қайсысында да әрдайым ескеретін мәселе — бала білімін музыкалық педагогика тұрғысын бағалап отыру, жинақтап көрсету, ол білімнің баланың жеке басының қалыптасуына, адамгершілік сипаттарының көрініс беруіне әсер ететінін ғылыми дәлелдермен түсіндіру.

Оқушының музыканы дұрыс қабылдау қабілеті бастауыш оқыту сатысында қалыптасады.

Үздіксіз шығармашылық оқу әрекеттері нәтижесінде оқушылардың музыка қабылдаулары дамытылады. Бұл қабілеттің баланың музыкалық білімді меңгерумен ұштастырылуы, белгілі бір аспапта шығарма орындауға үйрету, әнді, күйді жай тыңдамай, түсіне қабылдауы, салмақты музыка мұраларын сезінуі оқушылардың бәріне бірдей тән еместігі проблемалық сұрақтарды туындатып отыр. Музыка өнерінің көрнекті зерттеушісі, әйгілі сазгер Д.Б.Кабалевский «Балалар музыканы нақ мәнінде қабылдап, ол туралы терең ойға беріле алғанда ғана ол өзінің эстетикалық-танымдық және тәрбиелік ролін атқара алады» деп айтқан.

Әдебиеттер

1. Есенұлы А. Күй тәңірдің күбірі. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 208б.
2. Бекенов У. Күй көтерді көңілдің көкжиегін. – Алматы, 1975.
3. Жәрдемәлиева Р. Хрестоматия музыкального образования в Казахстане. – Алматы, 2004.
4. Жұбанов Қ. Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жөнінен. – Алматы, 1980.
5. Қышқашбаев Т.А. Қазақ халық аспаптық музыкасы арқылы оқушыларға музыкалық-эстетикалық тәрбие беру: Пед.ғыл.канд.дис. Автореф. – Алматы, 1999.
6. Уалиханов Ш. (1835-1865) тәлім-тәрбие туралы. (табылды. Ә. Қазақ этнопедагогикасы және оқыту әдістемесі. - Алматы. “Білім”. 2004.(32,164)

ӘОЖ 82.09 -1

ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ПОЭТИКА

Сейпутанова А.Қ.

С. Аманжолов атындағы ШҚУ қауымдастырылған профессоры, ф.ғ.к.

Өскемен қ., Қазақстан, E-mail: Aiimgul@bk.ru

Батыс Еуропаның лингвистика саласындағы «гендер» ұғымы өткен ғасырдың 1970 жылдарында зерттеу нысанына алына бастағаны белгілі. Алайда «гендер» ұғымының қалыптасуы ежелден бастау алады.

Гендерлік зерттеу (гендерология) - жыныс әлеуметтік - мәдени білім тұрғысында қабылданатын, ғылыми зерттеулер аясындағы жаңа ғылымның бір

саласы. Дамыған елдерде гендерология процесі институтцияланып, құрылымы жылдан жылға жүйелену үстінде. Соңғы жылдары гендерологиялық зерттеулермен байланысты ілімдердің қатарына тек әлеуметтік, философиялық, экономикалық ілімдер ғана емес, сонымен қатар лингвистика, мәдениеттану, сондай-ақ әдебиеттану ғылымдары да белсенді түрде араласып жүр. Дегенмен, бұл саланың әдістемесі шетелде де, отандық әдебиеттануда да «лі де болса аз жасақталғанын аңғару қиын емес. Мәселен, қазақ қоғамындағы әйелдің рөлі, гендерлік мәселелер әлеуметтану, дінтану, тарих, мәдениеттану, педагогика мен психология, лингвистика салалары бойынша зерттеу нысанына алынған, алайда қазақ әдебиетіндегі гендерлік аспект әлі де болса зерттеуді қажет етеді.

Әлі күнге дейін әдебиеттануда гендерлік зерттеудің әдістемесі толыққанды құрастырылмаған, осыған орай мәтінді гендерлік тұрғыдан талдаудың әдісі жоқ. 1960 -70 жылдары Батыс әдебиеттануында феминистік сын атты бағыттың шығып, оның американдық және француздық нұсқаларының қалыптасып қойғанына қарамастан, батыста және отандық гендерлік зерттеу әдебиеттану аясында үлкен эмпириалық бастауға ие. Бұл неге негізделген? Бұл жерде бірқатар себептерді атауға болады. Біріншіден, классикалық әдебиеттанудағы маскулинттік, екіншіден, «гендер» ұғымы мағынасының түсініксіз, белгісіз болуы. Гендер ұғымына берілген көптеген анықтамалардың барына қарамастан, әрбір зерттеуші ғалым өзінің, кей кездері субъективті мағынасы бар түсініктерін қосады. Ең өнімді анықтамалардың бірін мысалға келтірейік: «гендер – бұл жыныстық диморфизмнің әлеуметтік-мәдени толығыуы нәтижесінде шыққан, мағынасы бар символдар жүйесіне ие, өздеріне жыныстық рөл стереотиптерін, жыныстық рөл нормалары мен гендерлік сәйкестіктерді қоса қарастыратын адамның белгісі. Бұл белгілі бір ментальдық тип пен әлеуметтік мінез-құлық типі [1].

Ғалымдардың көпшілігі әдебиет пен мәдениетті гендер призмасы тұрғысынан ойлау әдебиеттануға да, мәдениеттануға да, сондай-ай гуманитарлық ғылымдардың барлығына да құнды материал береді деген қорытындыға келді. Әйтсе де 1980 жылдары бұл сияқты талдаулар мен зерттеулер «әйел санасының жаңашылдығы» талдауында қолданылатын және сол «жаңашылдықтың» қандай құралдардың әдебиетте өз орынын табатынын азды-көпті біртұтас жүйе ретінде (негізі постструктуралды) қабылдана бастады. Гендерлік зерттеулерді гуманитарлық салаларда негіздеудің қажеттігіне талпыныстар жасалса да, отандық әдебиеттануда гендерлік зерттеулер әлі де болса кең құлаш жайып, қолданысқа ене алмай жүр. Сондықтан бұл жағдай өзекті және ойландыратын мәселе болып отыр.

Бұл турасында бірқатар зерттеулерді атап өтуге болады: гендерология аясында әдебиеттанудың жеке, шартты түрде «гендерлік поэтика» деп атауға болатын саласы қалыптасып келеді. Бұл түсінік қазіргі заманауи әдебиеттануда күнделікті қолданысқа еніп қойған. Анықтамалардың бірі Е.З.Тарлановқа тиесілі. Ол гендерлік поэтиканы «модернизмнің көркем платформасының маңызды атрибуты» ретінде алса, Сапфо және оның шығармашылығы – «Декаденттік модернизм және ақын – әйелдердің мәдени үлгісі» ретінде қарастырады. Дегенмен, Е.З. Тарлановтың айтқан пікірімен келісу қиын: «Бұл поэтиканың әдебиеттану аясында Ресейдегі ғасырлар шекарасындағы жағдайлар дилетанттың шығармашылық іс-әрекет үлгісіне қызығушылығын оятты. Бұл көркем сөз өнерін

әлеуметтік сипатынан айырып, тек эспромттарды (тосын, дайындықсыз шығарылатын өлеңдер) қалдырды», - дейді ол. Оның ойынша, «Әйелдер поэзиясы» өкілдерінің шығармашылығы жеңілдетілген, кәсібилікке таласпайтын, стилистикасы кей кездері көшіліктің шығармашылығына ыңғайлы формаға (қалып) айналады...» делінген [2]. Е.З. Тарлановтың концепциясындағы әлеуметтік аспектілердің зерттелуі өте қызықты, бірақ ол мәселенің қиындығын жоққа шығарып тастай алмайды. Гендерлік поэтиканың негіздерін жасақтау өте уақтылы, өзекті және әлі күнге дейін өз деңгейінде ашылып болмаған (ал кейбір зерттеуші ғалымдар үшін даулы мәселе).

Әдебиеттанудағы гендерлік зерттеу – болашағы бар зерттеулердің қатарында. Гендерлік поэтика – қазіргі заман әдебиеттануының бірінші қатарда тұрған тарихи поэтиканың бөлшегі. Поэтиканың бұл түрі биологиялық жыныс тұрғысынан емес, әлеуметтік қайта презентациялаудың жиынтығы. Берілген қоғамда орныққан сол және басқа әлеуметтік-мәдени түсініктердің шекарасындағы «жыныстың мәдени бетпердесі» гендер болып табылады. Сәйкесінше, гендер әдебиеттің маңызды концептісі ретінде қаралады және мәдениеттің бұл типіне тамырланған әлеуметтік қарым-қатынас үлгісінің өлшеуіші ретінде алынады.

Гендердің маңызды категориясы гендерлік өзіндік сана болып табылады. «Гендерлік өзіндік сана, - дейді В. Макаров, - гендерлік жалпылықтан басқа, феминистік және маскулистік үлгілерге өзінің сәйкес ұсыныстары, осындай сәйкестіктерге өзінің берген бағасы және өзінің іс-әрекет үлгісін жасауға даярлығы сияқты элементтерден тұратын жүйе. Гендерлік өзіндік сана – бұл ұлттық және таптық өзіндік санадағы сияқты қасиеттерге ие болатын әлеуметтік өзіндік сананың әртүрлілігі» [3].

Сәйкесінше, феминистік және маскулистік – белгілі бір гендерлік типте іске асатын және әртүрлі әлеуметтік іс-әрекеттерде оны жүзеге асыра отырып, гендерлік идеологияның құрылуына жағдай жасайтын гендерлік өзіндік сананың негізгі формалары. Гендерлік өзіндік сананың барлығы гендерлік поэтиканың құрылуына әкеп соқтырады.

Бәрімізге аян, поэтика категориясы жылжымалы, кезеңнен кезеңге, дәуірден дәуірге жалғасып, өзінің бетпердесін, түрін өзгертіп отырады. Әртүрлі байланыс пен қарым-қатынастарға түседі. Сондай-ақ әр кездері ерекше, бірінен бірі өтетін озық жүйеге құрылады. Біздің ойымызша, әрбір осы сияқты жүйе сипаты тек дәуір әдебиетіндегі өзіндік санаға ғана емес, сонымен қатар берілген дәуір сипатына сай гендерлік өзіндік санаға құрылған. Дәл осы гендерлік өзіндік сана сол және басқа дәуірдің тарихи мазмұны көрінетін, оның идеологиялық қажеттіліктері мен түсініктері, әдебиеттің шындыққа қатыстылығы, әдеби шығармашылық принциптерінің жиынтығы олардың әлемді көркемдік танудағы теориялық және практикалық жақтарын айқындайды. Гендерлік стереотиптердің ауысуында сана тарихи жылжымалы поэтикалық формалар мен категориялардан бастау алады. Гендерлік сананы көбінесе жалпы және орнықты деп бөліп, оның шартты түрде мына төрт типін атауға болады: 1) архаикалық; 2) нормативті, дәстүрлік (иерархиялық); 3) модернистік (қайта құрылу (реконструкция) принципіне негізделген; 4) постмодернистік (деконструкция принципі жүзеге асырылатын жерлерде).

Гендерлік поэтиканың негізін қалаған Платон зерттеулерінде андрогендер түсінігі бойынша, ерлер мен әйелдер бірлігін бірінші болып жырлаған адамдар бейнесін қолданған. Гендерлік поэтиканың архаикалық сатысын зерттеу әдебиеттанушылар А.Ф.Лосев, О.М.Фрейнбергтың «Сюжет пен жанр поэтикасы» еңбегінде «гендерлік поэтиканың» архаикалық сатысын ашып көрсеткен, онда «әйел мінезінің культтілігін» көруге болады, яғни бұл кезеңде «белсенді шығармашылық пен жемісті бастама ретінде еркек емес, әйел қызмет атқарған. Енді хордың жетекшісі де, әншісі де еркек емес, әйел: әйел ол – корифей, бастамашы, поэтесса» [4], - дейді О.М. Фрейнберг.

Гендерлік поэтиканың басқа бір маңызды категориясы сөйлеп тұрған субъект пен бейнеленген персонаждарға автордың жекелей берген мінездемесі. Тіл табиғаты тек қана антропоцентрлік емес, сондай-ақ андроцентрлік болғандықтан, ең алдымен, әлемге маскулистік көзқарас танытады, осыған орай еркектер мен әйелдер әртүрлі тілдік деңгейде: лексикада (ерлер мен әйелдердің сөздік қорлары құрылымдарының ерекшеліктері), фонетикада, морфологияда, орфографияда, синтаксисте әртүрлі көрінеді. Мұсылмандар мен христиандар мәдениетінде барлық тілге тән, қызмет ететін андроцентризм әр түрлі тілде әркелкі үдемелілік дәрежеде көрінеді» [5], - деп А.В. Кирилина бекер айтпаған. Сондықтан гендерлік поэтикада әдеби шығарманы ой елегінен өткізу кезінде жалпы жыныс тілдерін, ерлер мен әйелдер дискурсының стратегиясы (түпкі жоспары) мен тактикасын есепке алу қажет. Осыған байланысты гендердің: ерлер мен әйелдердің жазу стильдерінің биологиялық және әлеуметтік факторларға құрылуы, мидың асимметриялық құрылымына және тілдік қызметтің жыныстық диморфизмінің (Жыныстық дихотомия теориясы. А.Холода) [6] көрінуі заңды құбылыс.

Әдебиеттанудағы гендерлік зерттеудің әдістемелік негізі субъект концепциясы болып табылады. Теориялық негіздерін В.Вульфтың «Екінші топтағы жыныс», «Басқа» концепциясын зерттеу жұмыстарынан көруге болады. Ю.Кристева, Люс Иригарай, Ж.Деррид, Ф.Лакан зерттеулерінде адам санасының құрылымын рәсімдеудегі әйелдердің атқарар рөлінің ерекшелігі айқындалды. Ю.Кристаева өз еңбектерінде Лакан мен Ж.Деррид концепциясын синтездеп (жүйеден өткізіп), әйел-еркек оппозициясынан, дәстүрлі мәдениетте орын алған иерархиядағы гендерлік субъект структурасынан бас тартып, сәйкесінше адам екі бастаманың: семиотикалық және символдық бастамалардың айқасын кешетін субъектінің екілік детерминделу теориясының қысқа да нұсқа сөз орамын жасады. Бұл жағдайда сөз болып отырған мәселе: адамзат санасының басқа типі адамды индивид, яғни жалпылай, бөлінбеген субъект түрінде емес, фрагмент, үзінді, жыртылған, жалпылығынан айырылған жаңа заман адамы жайында айтылған. «Қазіргі заман түсінігінде, - дейді И.Ильин, - адам өзіне, өзінің санасына таңғажайып болудан қалған [7]. Тұлға ұғымының өзіне күмән туып тұр. Әлеуметтанушылар мен психологтар «персоналдық» және әлеуметтік дәлме-дәлдік, сәйкестік» ұғымдарын игеруді жөн көреді. Ю.Кристеваның субъект түсінігі М.М.Бахтиннің диалогизм концепциясымен сәйкес келеді.

Гендерлік жүйедегі қоғамдастықтың әдеби шығарманың тууына, талдауына және интерпритациясына әсер етуі, әдеби шығарманың мазмұны мен формасында да, сондай-ақ оқырманның қабылдауындағы ерекшеліктер айқындала түсуде. Көптеген феминистік сыншылардың айтуынша, көптеген әйелдерге өзіндік оқырмандық тәжірибесі тән. Олар өз бойындағы балалық шағынан бастау алған

дәстүрлік-мәдени ер адам санасындағы стереотиптерді, ізінше, ер адамдардың қабылдауын меңгерулері керек деп әділ айтқан.

Гендерлік поэтика дәстүрлі поэтиканың аясында дами отырып, шығарманың көркем-сөздік әмбебап қасиеттерін зерделей отырып, мәтіннің шығу аспектісін, қабылдануы мен интерпритациясын есепке алады. Сондықтан да ол дихотомдық жағынан емес, ең алдымен әдеби шығармаға көпдеңгейлігімен алдыға шығады. Ю.Кристева көркем мәтін құрамынан үш деңгейдің бөлінуін болжайды: хат субъектісі, алушы және оларға қатыссыз мәтіндер диалогқа әкелетін біріне бірі жуық үш ұғымдар. «Бахтин, сөз, диалог және роман» мақаласында былай дейді: «Мынадай жағдайда сөз статусы айқындалады: а) көлденеңінен (сөз мәтінде хат субъектісіне де, алушыға да қатысты); б) тігінен (мәтінде сөз басқа әдеби мәтіндерге – ертеректе немесе қазіргі кездегі – қатыстылығына бағытталған) [8]. Гендер бұл жағдайда үш деңгейдің барлығында жүзеге асады. Феминистік сында бұл тапсырмаларға келесідей түсінік беріледі: «Шоултер былай деп атап көрсетеді: «әйелдер өздерін жалпыадамзаттық ретінде саналатын ерлердің тәжірибесі мен болашағымен бірдей болуға белін бекем бууы керек» [9].

Әдебиеттанудағы қалыптасып келе жатқан гендерлік бағыттың объектісі болып әдебиеттегі нақтыланған феминизм мен маскулизмнің әлеуметтік-психологиялық стереотиптері әлемнің ең керемет бейне суреттерінде, автор мен қаһарманның ең маңызды көзқарасында, персонаждар жүйесінің ең маңыздысында, авторлық сананың маңызды түрінде, объект-субъект жүйесінде жасалған ерлер мен әйелдер тіліндегі ерекшеліктерді танытатын ерлер мен әйелдердің поэзиясы мен прозасының ерекше стилінде, сонымен қатар гендерлік өлшемі бар жанрлар жүйесінде, ерлер мен әйелдер әдебиетінде (тілдік жанрларда) ерекше типте жүзеге асырылады. Айтылып отырған сөз жаңа жанр жайында емес, қалыптасқан жанрлық жүйенің эволюциясы (шығу тарихы) мен берілуінде. «Әйел» де, «ер» де гендерлік мәселелерге де, көркем шығармалардың авторлығына да қатысы бар. Гендерлік әдебиеттанудың ерекшелігін түсінуге ғалым А.Ю. Большакова алғаш қадам жасағандардың қатарында. Ол феминистік сынның гендерлік анықтамасына сілтеме жасап, гендерлік тәсіл белгілі классикалық мәтіндерді қайта қарауға және жаңаша пайымдауға ықпал етеді деп тұжырымдайды.

XX ғасыр басында қазақ даласындағы гендерлік мәселелерді ренессанстық жазба әдебиетте көтерген М. Дулатұлының «Бақытсыз Жамал», С.Көбеевтің «Қалың мал», Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романдары және М. Әуезовтің «Адамдық негізі – әйел» (1917), М. Жұмабаевтың «Қатын алу, ерге шығу» (1913), Міржақып Дулатұлының «Әйел теңдігі» (1921), «Сол қыздың атын ұмыттым» (1924), Ә. Бөкейханның «Роман не нәрсе?» (1914) сияқты алаш зиялыларының публицистикалық мақалалары еді. XX ғасыр басында әйелдің азаматтық құқығын қорғап, әйелдердің теңдігін қамтамасыз ету үшін күрескен қазақ зиялыларының мақсаты – Ресейдің отарлық езгісін көріп отырған қазақ халқын азаттыққа ұмтылдыру еді. Олар санасы азат ұрпақты тәрбиелеуші әйел қауымы екенін жақсы түсінді. Сондықтан «қазақ әйелінің басындағы қалың қара тұман айықпай, халыққа адамшылықтың бақытты күні күліп қарамайды» (М. Әуезов) деп ұғынған қазақ оқыған азаматтары қоғамдағы әйелдің рөлін көтеруге барынша тырысқан.

Гендерлік поэтикамен байланысты сұрақтардың барлығы жасақталу үстінде және гендерологияның жоғарыда айтқанымыздай XXI ғасыр әдебиеттануында өзектілігі басым болашағы, артықшылығы бар тақырып. Гендерлік зерттеулер

дәстүрлі әдебиеттанушылықтан, әлеуметтік-саяси шығармалардан алшақтауға, мәдениетті қалыптастырып, дамытушы және болашақта әрдайым тарихи эволюцияға ұшырап отыратын «әйелдер», «еркектер» түсінігін әдеби шығармаларда өзіндік көзқараспен талдауға мүмкіндік береді. Гендерлік «өлшем» әдеби шығармаға жаңа көзқарастың қалыптасуына септігін тигізеді. Ал түсінік беру (интерпритация) гендерлік дифференциацияны қоса айтқанда, әйел тәжірибесінің символын көрсететін формаларды табуға, соның арқасында гендерлік поэтиканы қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Макаров В. В. Жыныс философиясының негізгі принциптері: Биологиялық диморфизм, гендерлік симметрия // Ресейлік қоғамдағы әйел. - 2001. №2. Б. 17.
2. Тарланов Е. З. Ресейдегі ғасыр ағымындағы әйел поэзиясы // Орыс әдебиеті. - Б. 137.
3. Ануфриева Е. В. Феминистік гендерлік өзіндіксананың формасы ретінде: Автореф. дис..... филос. ғыл. канд. Волгоград, 2001.
4. Фрейденберг О. М. Сюжета пен жанр поэтикасы. М.: Лабиринт, 1997. Б. 119.
5. Кирилина А. В. Германия лингвистикасындағы феминистік қозғалыс // Тілдерді оқытудың теориясы мен практикасы: Сургут, 1997; Кирилина А. В. Тіл біліміндегі гендер категориясы // Ресейлік қоғамдағы әйел. -1997. N2.
6. Горошко Е. И. Мәтіннің мағыналық құрылымына талдау және сөйлеудегі жыныстық диморфизм // Әртүлі әлемдік аймақтағы әлеметтік - лингвистикалық мәселелер: Халықаралық. конф. мат. М., 1996.
7. Ильин И. Постмодернизм: От истоков до конца столетия. М.: Интрада, 1998. С.76-77.
8. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог, роман // Вестник МГУ. Сер. 9, Филология. С.98-99.
9. Showalter E. Women and the literary curriculum // College English. Middletown, 1977. № 32. P. 856.

ӘОЖ 81'367

ЕТІС КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сембиев Қ.З., «Volashaq» академиясы

қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры, ф.ғ.к.,

Қарағанды қ., Қазақстан, kz_dk4kara@mail.ru

Жаркеева Г.Б., «Volashaq» академиясы, «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты, Қарағанды қ., Қазақстан

Тіл білімінде етіс категориясы күрделі тақырып екендігі - бұл мәселе төңірегінде әлі де аяқталмаған зерттеулер нәтижелерінен орын алып отыр.

Етіс туралы алғашқы пікір ХІХ ғасырдың басында түрік тілдерін зерттей бастаған тіл мамандарының еңбектерінде бар. Онда етістіктің рай, шақ, жіктік жалғау категориялары қатарында етіс категориясының бары да айтылған. Кейінгі

шыққан грамматикаларда бұрынғы айтылғандарға қосқан айтарлықтай жаңалық болмағанымен, етістік категорияларын жеке-жеке атап, әрқайсысына тоқталып, солардың ішінде етіске де анықтама беріп, жасалу жолдарының көрсетілуі етіс туралы зерттеудің де кеңі бастағанын көрсетсе керек. Қазақ тілінде жазылған еңбектердің ішінде етіс туралы алғаш айтылған пікірді Ахмет Байтұрсыновтың «Тіл-құрал» оқулығынан табамыз. А.Байтұрсынов етістіктің етіс түріне ереже бермей, бірден «Етістікте он түрлі етіс бар» дей келе, оның сабақты етіс, салт етіс, ортақ етіс, өздік етіс, өзгелік етіс, беделді етіс, ырықсыз етіс, шығыс етіс, дүркінді етіс, өсіңкі етіс деген түрлері барын келтіреді. Етіс түрлері ішінде салт етіс пен сабақты етісті етістің түрлері қатарында атайды.

Салт етістік пен сабақты етістікті етіс категориясымен бірге қарау, бұдан кейінгі жылдары шыққан мектепке арналған оқулықтар мен жоғары оқу орнына арналған грамматикаларда да орын алып келді. Қазақ тіл білімінің дәстүрлі грамматикасы бойынша етістің бес түрі бар екендігі белгілі. Осылардың ішінен ырықсыз етіс түрі ерекше орын алады. Ырықсыз етіс басқа етіс түрлеріне мағынасы жағынан қарама-қайшы болып келеді. Бұл тұжырым басқа төрт етістің етістік көлеміндегі іс-әрекетті білдіруде іс иегері - субъект бар болса, ырықсыз етісте субъектінің жоқтығымен қимыл өз бетінше өтіп, объектіге қарай бағыт алады.

Қазақ тіліндегі етіс қосымшаларының осындай бір-бірінен мағыналық ерекшеліктерімен қатар, етістіктің басқа қосымшаларынан ажырататын өзіндік тағы бір ерекшелігі бар. Ол - етіс тудыратын жұрнақтардың етістіктің түбіріне тікелей жалғанатын болымсыз -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе жұрнақтарынан бұрын жалғанатындығы. Мысалы: кел-тір-меді, кел-тір-іл-меді, кел-тір-т-кіз-беген, ойла-н-бады, ойла-т-пады, ойла-н-дыр-т-қыз-бады, әкел-ін-беді, әкел-т-тір-меді, өкел-іс-педі т.б.

Бұл мысалдардан етіс қосымшаларының тағы бір ерекшелігі етістіктің негізгі және туынды түбірлеріне тікелей жеке және бірінен соң бірі үсті-үстіне жалғана беретін қасиеті бары көрінеді. Етістік етіс қосымшаларынан соң өзінің басқа категорияларының қосымшалары ретімен қабылдайды. Яғни, етіс қосымшаларынан кейін түбірге етістіктің басқа категорияларының есімше не көсемше, рай, шақ, жақ тұлғаларының көрсеткіштері қосылады. Етіс категориясының семантикалық сипаты, етіс қосымшаларының қызметі жайында бірізді пікір көпке дейін қалыптаспады.

Етістерді етістіктің өзге категорияларынан ерекшелендіріп тұратын сипаттары мынадай: Ол одан жөн сұрады; Олар бір-бірінен жөн сұрасты; Ол онан жөн сұратты; Одан жөн сұралды; Ол өзі сұранды деген сөйлемдердегі етістік (сұрады, сұрасты, сұратты, сұралды, сұранды) формалардың соңындағы өткен шақтың қосымшасын (-ды, -ты) алып тастағаннан кейінгі сұра, сұрас, сұрат, сұрал, сұран етістіктерін бір-бірінен салыстырғанда, олар бір түбірден өрбіген түбірлес негіздер екені айқындалады. Етіс формаларының бұл ерекшелігінен, біріншіден, басқа жұрнақтар сияқты, туынды етістік жасайтын қабілеті барлығы (айырмасы тек етістіктен етістік тудыратындығы) және сол етіс жұрнақтары арқылы туған формалар етістік негіздері есебінде қызмет ететіні айқындалады. Ендеше, бұл жағынан қарағанда етіс жұрнақтары сөзден сөз тудыратын жұрнақтармен сәйкес келеді де, лексикалық категорияға жатады. Екіншіден, етіс категориясының

формаларында субъекті мен объектінің амалға қатысын, керісінше, амалдың (әрекеттің) субъекті мен объектіге қатысын білдіретін грамматикалық сипаты күшті. Демек, етіс формалары сөйлемнің грамматикалық құрылысына өзгеріс енгізіп отырады» - дегені дәлел. Бұл пікірден автордың етіс қосымшаларын әрі сөзжасам, әрі грамматикалық мағына беретін қосымша тұрғысында танығаны анық көрінеді. Ал, И.Маманов етіс категориясын түбір етістіктен туатын грамматикалық форма ретінде таныған. Бұл пікірді профессор С. Исаев қолдап, етіс қосымшаларын форма тудырушы тұлға қатарына қосады. Ғалым «етістіктерде етіс жұрнақтары жаңа сөз тудырмайды, етістік түбір білдіретін семантикасын өзгертіп жібермей, лексикалық және жалпы грамматикалық мағынасы сақталып қалады, тек сабақтылық-салттылық өзгеріп, сөйлемде субъект пен объекті арасындағы қатынасы ауысуы мүмкін», - дейді.

Етістік түбірге етіс қосымшалары жалғанғанда, етістіктің түбірінің жалпы грамматикалық мағынасы өзгермей, тек түбірдегі салттылық-сабақтылық мән ғана өзгертін болса, етіс жұрнақтары тек салт етістікті сабақты етістікке, сабақты етістікті салт етістікке айналдыру қызметін ғана атқара алады.

Ендеше ол (етіс қосымшалары) сөзжасам қосымшаларына жатпайды, сөз түрлендіруші қосымшалары қатарына қосылады. Етіс қосымшалары етістік түбірге жалғанғанда түбірдің грамматикалық сипатын өзгертпейді. Ол етіс тұлғалы етістіктің түбір етістіктер сияқты ерекшелігі екенін көрсетеді. Яғни етіс тұлғалы етістіктер түбір етістіктер сияқты тек сырттай бұйрық райдың

2-жақ жекеше, анайы түрімен сәйкес келгенімен тікелей жіктік жалғауларын қабылдамайды, сонымен бірге сөйлемде етістік етіс тұлғасында қолданылмайды. Қазақ тілі етістік формаларына өте бай. Етістердің ішінен ырықсыз етіс туралы сөз етсек, қазақ тілінде ырықсыз етіс сабақты етістіктен жасалып, заттың басқа зат пен тұлғаның әсерімен қимылға ұшырағанын көрсетеді де, логикалық субъект ретінде грамматикалық толықтауышы, ал логикалық объект - грамматикалық бастауышпен белгіленеді.

Қазақ тілінің ырықсыз етіс құрамында қимыл-әрекет жасаушы мүлдем болмайды, өте сирек түрде субъект барыс, шығыс, көмектес септіктерде тұруы мүмкін, мысалы: «Жау батырдан жеңілді» (субъект - шығыс септікте тұр). «Жоспар қызметкермен құрастырылды» (субъект - көмектес септікте). Ырықсыз етісті сөйлемдерде субъект тек қана сөйлем арқылы көрініс табады. «Бір жылдан соң мекеме ашылады». Бұнда субъект сөйлем арқылы белгіленіп тұр, басқаша айтқанда: Менімен бір жылдан соң мекеме ашылады.

Сабақты етістіктен жасала отырып, ырықсыз етістегі етістік - сабақты түріне жатады. Қазақ тіліндегі ырықсыз етіс арнайы -л, -ыл, -іл аффикстердің сабақты етістік түбіріне қосылу арқылы жасалады, мысалы: «басталу, жіберілу, қосылу». Егер етістік түбірі «л» дауыссыз дыбысына аяқталса, онда ырықсыз етіс -н, -ын, -ін аффикстердің қосылуымен жасалады: «салыну, алыну». Бұндай жағдайда ырықсыз етіс пен өздік етіс аффикстері біркелкі болып, олардың мағыналары тек қана контекст арқылы белгіленеді. Белгілі орыс ғалымы П.М. Мелиоранскийдің айтуы бойынша, қазақ тілінде ырықсыз етіс көбінесе айтушы іс-әрекетті, жасалғандығы туралы сезбей, білмеген жағдайда қолданылады. Кейде ырықсыз етістегі етістік негізгі етістің салт етістігімен сәйкес, өзгелік етістен жасалуы мүмкін, мысалы:

«түс-у, түс-ір-у, түс-ір-іл-у». Қазақ тілі грамматикасының 1967 жылы шыққан мәліметтеріне сүйенсек, ырықсыз етіс түбірлерге -л, -ыл, -іл дара аффиксі, сондай-ақ -лын, -ілін, - ныл, -ініл тәрізді күрделі аффикстердің қосылуымен жасалады. Ырықсыз етістің өздік етістен біршама өзгешеліктері бар, соның бірі - субъектінің грамматикалық тұлғалануында. Әдетте субъектісі сөз етілмейтін кейбір ырықсыз етісті сөйлемде субъектінің де арнайы айтылатын кездері болады.

Мұндайда субъекті «тарапынан», «жағынан» деген сөздермен тіркесе, немесе барыс пен көмектес септік тұлғаларындағы жанама толықтауыш болып беріледі, мысалы: «Мемлекет тарапынан көптеген шаралар қолданылды».

Ырықсыз етісті сөйлемнің сипаттамасын айтатын болсақ, ырықсыз етіс те сабақты етістерден жасалады. Ырықсыз етіс баяндауыш болып тұрған сөйлемнің бастауышы қимыл көшетін объекті. Оның қимылға қатысы пассив болады. Сабақты етістіктегі қимыл иесі бастауыш болып берілсе, актив болады да, сабақты етістіктің объектісі ырықсыз етісте бастауыш болып берілгендіктен, пассив болады. Сөйтіп, амалдың іске асырылуында тұлғалары бірдей бастауыштардың бірде актив, бірде пассив субъектілердің мағынасында жұмсалуды сөйлемде баяндауыш болып тұрған етіс категориясымен анықталады.

Етіс категориясы тілдің грамматикалық жүйесінде көрнекті орын алатын қимыл, іс-әрекеттің, субъекті мен объекті арасындағы әртүрлі қатынасын білдіретін, белгілі қосымшалар жүйесі арқылы жасалатын етістіктің лексика- грамматикалық категорияларының бірі.

Етіс категориясы субъекті мен объектінің өзара әр түрлі қатынаста болуынан, яғни бастауыш пен толықтауыштың сөйлемдегі қатынасынан пайда болатын категория. Әрі етіс етістіктің салт, сабақты мағынада жұмсалудымен де байланысты, өйткені етіс түбір етістіктерге қосымшалардың қосылу арқылы жасалады. Етіс категориясы қимылдың субъекті мен объектіге әр түрлі қатынасын көрсететін жұрнақтар қосылу арқылы, түбір сөздің бастапқы грамматикалық мағынасын өзгертіп, сөйлем мүшелерін синтаксистік байланысқа түсіреді. Етіс туралы алғашқы пікір ХІХ ғасырдың басында түрік тілдерін зерттей бастаған тіл мамандарының еңбектерінде бар. Онда етістіктің

рай, шақ, жіктік жалғау категориялары қатарында етіс категориясының бары да айтылған. Кейінгі шыққан грамматикаларда бұрынғы айтылғандарға қосқан айтарлықтай жаңалық болмағанымен, етістік категорияларын жеке-жеке атап, әрқайсысына тоқталып, солардың ішінде етіске де анықтама беріп, жасалу жолдарының көрсетілуі етіс туралы зерттеудің де кеңі бастағанын көрсетсе керек.

Қазақ тілінде жазылған еңбектердің ішінде етіс туралы алғаш айтылған пікірді Ахмет Байтұрсыновтың «Тіл-құрал» оқулығынан табамыз. А.Байтұрсынов етістіктің етіс түріне ереже бермей, бірден «етістікте он түрлі етіс бар» дей келе, оның сабақты етіс, салт етіс, ортақ етіс, өздік етіс, өзгелік етіс, беделді етіс, ырықсыз етіс, шығыс етіс, дүркінді етіс, өсіңкі етіс деген түрлері барын келтіреді.

Етіс түрлері ішінде салт етіс пен сабақты етістікті етістің түрлері қатарында атайды. Салт етістік пен сабақты етістікті етіс категориясымен бірге қарау, бұдан кейінгі жылдары шыққан мектепке арналған оқулықтар мен жоғары оқу орнына арналған грамматикаларда да орын алып келді.

Қазақ тіл білімінде етіс жайлы бірсыпыра ғылыми зерттеулерді сөз етсек, бұл көне категория төңірегінде әртүрлі пікірлердің болғандығын аңғарамыз.

Етіс категориясын ғылыми тұрғыда лексика-грамматикалық сипаты жағынан арнайы зерттеген ғалым - профессор А.Қалыбаева (Хасенова). Ғалым Аққал Қалыбаева етіске берген сипаттамасында етіс категориясының етістікке қатысы жайында және сабақты етістік пен салт етістіктердің етіс категориясы мен байланысы жөнінде, етістің түрлері, олардың жасалу жолдары, етіс категориясының мағынасы мен тұлғалық ерекшеліктеріне ғылыми талдау жасап, «етіс мәселесін дұрыс шешу үшін, сөйлем мүшесі (баяндауыш) мен сөз табының (етістік) ерекшеліктерін байланыстыра салыстырып, бірінен бірін бөлмей тұтас қарау қажет» деген құнды тұжырым жасайды. Ғалым басқа сөз таптарының грамматикалық категориялары сияқты етістіктің етіс категориясының қалыптасуы сөйлем мүшелері мен сөз таптарының дамуымен байланысты екенін дұрыс бағдарлайды.

Ғалым басқа сөз таптарының грамматикалық категориялары сияқты етістіктің етіс категориясының қалыптасуы сөйлем мүшелері мен сөз таптарының дамуымен байланысты екенін дұрыс бағдарлайды.

Өзінің қалыптасу дәуірінде түрлі заңдылықтарды басынан өткізген етіс категориясының синтаксистік қызметіне сай беретін мағынасы, өзіне тән тұлғалық ерекшеліктері, ол тұлғаларды жасайтын қосымшалары бар. Етіс жасайтын қосымшалар етістіктің сабақты түріне де, салт түріне де жалғанып, етістіктің етіс тұлғасын жасайды. Салт етістіктерден қимыл мен қимыл иесі арасындағы қатынастан туып, субъектінің ішкі мәнін түрлендіретін өзгелік, ортақ етіс түрлері жасалса, сабақты етістіктерден етіс қосымшалары қосылу арқылы барлық етіс түрі жасала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1992. - 260 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1999. - 581б.
3. Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1987, - 272 б.
4. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. Астана: Елорда, 2001. - 230 б.
5. Сыздық Р. Сөз құдіреті. - Алматы: Атамұра, 2005. - 272 б.

ӘОЖ 811.512.1

ОРТА ҒАСЫР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ЖАЛПЫ СИПАТЫ МЕН ТОПТАСТЫРЫЛУЫ

Сембиев Қ.З., «Volashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры, ф.ғ.к.

Қарағанды қ., Қазақстан, kz_dk4kara@mail.ru

Жалпы түркітанымдық зерттеу еңбектерінде сөз тіркесі дегенді бөліп қарамай-ақ, «анықтауыштық есімдер тобы» («именные определительные группы») дегенге ерекше көңіл бөлініп келген еді. Себебі, түркітанушы ғалымдар түркі тілдерінің синтаксистік құрылысында кездесетін ерекше құбылыстарды

айқындауды басты міндет етіп қойған болатын. Мәселен, изафеттің бірінші түріне байланысты Н.К.Дмитриев зат есім мен зат есімнің жалғаусыз қатар тұру арқылы байланысқа еніп, анықтауыштық қатынаста жұмсалуды түркі тілдерінің елеулі өзгешелігі ретінде саналады [1. 79]. Аталмыш ғалым есімдер тобын сөз тіркесі тұрғысынан емес, сөйлем мүшелерінің құрылыс ерекшеліктерін айқындау тұрғысынан қарастырды.

«Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігіндегі сөз тіркестерінің байланысу тәсілдеріне қарай зерттеу барысында меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінің жиі кездесетіндігін анықтадық. Мәселен, *сөзләмишда асыз (ДТС)* – *сөйлегеннен олжа, сизден айрук* – *сизден бөтен*. Орта ғасырлық өзге жазба ескерткіштерде *өлүмдин қатыз (ҚБ)* – *өлімнен қатал, өлүгтин құмару (ҚБ)* – *өліден өсиет* (жекеленген жазба ескерткіштердің атауы бұдан әрі осылай қысқартылып беріледі. Қысқартпалар тізбесі еңбектің соңында келтіріледі. Жоғарыда аталған сөз тіркестерінің жасалуына шығыс септіктегі сөз бен есім сөз негіз болып тұр. Біздің қарастырып отырған еңбегіміздегі *сөзгә тануқы (ДТС)* – *сөзге айғақ* секілді тіркес пен орта ғасырлық жазба ескерткіштердегі *ерка авучга (ҚБ)* – *жігітке шал, бекларка йаңлуқ (ҚБ)* – *бектерге ыңғайсыз, тузаққа мең (ҚБ)* – *тұзаққа жем, ериг езгү (ДТС)* – *кісілерге құрмет, йоқамаққа йұмшақ (ҺХ)* – *сипазанға жұмсақ, табуғуңа ішім (ХШ)* – *қызметіңе ісім, хабарқа қазы (ХШ)* – *хабарға қазы, ханқа оғул (Ж)* – *ханға ұл, қаумға күйеу (Ж)* – *елге күйеу* тәрізді сөз тіркестерінің жасалуына барыс септіктегі сөз бен есім сөз негіз болып тұр. Біз зерттеп отырған жазба ескерткіш тілі орта ғасыр жазба жадыхаттары тілімен ұқсас болып келеді.

«Мұқаддимат әл-Әдаб» жазба ескерткішіндегі сөйлем құрылысының жетілуі оның құрамындағы сөздердің, сөз тіркестерінің өзара байланысу тәсіліне қатысты. Қазіргі күнде түркі тілдерінде кездесетін сөз тіркестерінің барлық түрлері орта ғасырлық жазба ескерткіштер тілінде ұшырасады, айырмашылықтары олардың қолданылу жиілігінде ғана. Мысалы, қазіргі қазақ тілінде изафеттің барлық түрі де қолданылады. Нақ осы түрлер «Мұқаддимат әл-Әдаб» жазба жадыхаты тілінде де кездеседі. Мысалы: *келенин учаси (ДТС)* – *жануардың белі, шатранжнің бисати (ДТС)* – *шахматтың тақтасы*. Түркітану ғылымында жақсы зерттелген ескерткіштердің бірі – Қадырғали Жалаиридің «Жамиғат-тауарих» атты еңбегі. Мәселен, осы еңбекте *хатунның беклігі* – *әйелдің бектігі, атасының йурту* – *атасының жұрты, атасының орны, үй тірлігі, атындын егәрі* – *аттың егері, қоңратнын падишаһы* – *қоңыраттың падишаһы, ханның оғлы* – *ханның ұлы* тәрізді мысалдар молынан кездеседі. Изафеттің бұл түріне байланысты Абу Хайан сөздігінде *алма ағачы (ат-Тухфа)* – *алма ағашы* тіркесін келтіруге болады. Бұл тәрізді тіркестердің бір сыңары ілік жалғау тұлғасында, екінші сыңары тәуелдік жалғау тұлғасында келеді.

Б. Сағындықұлы изафеттің екінші түрі орта ғасырлық түркі жазба ескерткіштері тілінде жиі кездесіп отырады [2. 5]. Мысалы, орта ғасыр жазба ескерткіштерін зерттеуші Б.Сағындықұлы еңбектерінде және Г.Әбенованың зерттеу еңбектерінде, осы кезеңдегі жазба ескерткіштер тілі бойынша соңғы кезде қорғалған Б.Күлжанованың еңбегінде сөз болады [3. 8]. «Құтадғу біліг» және «Һибат-ул хақайық» жазба ескерткіштерінен мысал келтіруде осы аталған зерттеу еңбектерді пайдаланып отырамыз. Мысалы: *ажун мазаси (ҺХ)* – *дүниенің рақаты,*

авызча сөзі (ҚБ) – қарттың сөзі, йек тұзақы (ҚБ) – шайтанның тұзағы, беглар чавы (ҚБ) – бектердің даңқы, иг еми (ҚБ) – аурудың дәрісі. Көне түркі сөздігіндегі *еркач ету – серкенің еті* тіркесі мен Құтбтың «Хұсрау уа Шірін» ескерткішіндегі *қадзу қудузу – қайғы құдығы* тіркесінің бірінші сыңарындағы тәуелдік жалғау жасырын болып келеді, ал екінші сыңары ілік жалғау тұлғасында берілген. Ескертетін жағдай «Хұсрау уа Шірін» дастанындағы мысалдарды келтіруде біз Ә.Ибатовтың «Хұсрау уа Шірін» поэмасының сөздігі (Алматы, 1974) атты еңбегін пайдаланып отырамыз. Егер «Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігінен осы үш форманың арақатынасын қарайтын болсақ, бірінші форма бәрінен жиі қолданылатындығын байқауға болады [4. 12].

Сөз тіркесі болу үшін сөздер міндетті түрде синтаксистік қатынасты білдіріп тұруы қажет. Сөз тіркесі синтаксистік қызметі жағынан да, лексикалық мағынасы жағынан да даралығын жоғалтпаған сөздерден құралады. Ғалым мысал ретінде, *өршіген жел, биік мая, тоты құс* тәрізді тіркестерді келтіреді. Осы айтылған пікірге орай «Мұқаддимат әл-Әдаб» тіліндегі сөз тіркестердің қай сыңарын алсақ та даралығын жоғалтпағанын байқаймыз: *барһүрдар ер (ам-Тухфа) – бақытты еркек, севинген хатун (ДТС) – білімді әйел, пишкен ет (ам-Тухфа) – піскен ет, үнлүн булут (ДТС) – найзағайлы бұлт, ачыклаған хатун (ам-Тухфа) – ашуланған әйел.* Өзге орта ғасырлық жазба ескерткіштер тілінде де солай: *билиглик қары (ҚБ) – білікті қария, жаһил ер (ҺХ) – надан еркек, укум макан (ҺХ) – ақылдың қоймасы, зулум қамчысы (ХШ) – зұлымдық қамшысы, қарындашларнин хикайаты (Ж) – туысқандардың хикаясы, Фужиннің қарындашы (Ж) – Фужиннің қарындасы.* Бұл мысалдар сөз тіркестерінің синтаксистік қарым-қатынасқа түсуі ертеректен басталғандығын көрсетеді.

Түркі тілдері тарихи синтаксисінің даму заңдылықтары бойынша сөз тіркестері бірте-бірте атау мәнді сөздерге айналады. Мәселен, «Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігіндегі *тази ит (ам-Тухфа) – тазы ит, теке табан (ДТС) – түйе табан, сүт тиш (ам-Тухфа) – сүт тиіс* сынды тіркестер мен қазіргі қазақ тіліндегі *боз торғай, қара торғай, ащы ішек, тоқ ішек* сөз тіркестердегі *боз, қара, ащы, тоқ, тазы, түйе, сүт* сөздері соңғы сыңарлардың анықтауышы емес, олардың сынын да, сапасын да білдірмейді. Бұлардың тұтас атау ретінде жұмсалатындығы нақты тілдік дәлелдер арқылы айқындалып тұр.

Түркітануда синтаксистік бірлік ретінде жұмсалатын сөз тіркесінің табиғаты сан қилы. Сөздердің өзара тіркесу қабілеттілігі олардың мағыналық және грамматикалық ерекшеліктеріне негізделеді. Сөз тіркесі кем дегенде толық мағыналы екі сөздің сабақтаса байланысуы арқылы жасалғанымен, кейде олар сөйлем құрамында жеке сөздің баламасы сияқты бір ғана сұраққа жауап беріп, сөйлемнің бір ғана мүшесі қызметін атқара алады. Сөз тіркесі сөйлеу кезінде жасалып, сөйлем құраудың материалы болады. Мәселен, «Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігіндегі *едина месжиди (ам-Тухфа) – жұмалық мешіт, тинйан хатун (ДТС) – тыныққан әйел, сарай ешиги (ам-Тухфа) – сарай есігі, бал арисци (ДТС) – бал арасы, йағашиниң бутаклары (ам-Тухфа) – ағаштың бұтақтары* сынды болып келсе, өзге орта ғасырлық жазба ескерткіштерде *қары өкүз (ДТС) – кәрі өгіз, дүнииа нәңи (МӘ) – дүниенің заты, қызыл байрақ (ДТС) – қызыл жалау, ажун өңдисци (МӘ) – дүниенің заңы, көзүм бабакларі (ХШ) – көзімнің бектері, Кермен шаһары*

(Ж) – Ермен қаласы, моғол қауымы **(Ж)** – монғол тайпасы секілді сөз тіркестері осыған дәлел бола алады. Мұнда сөз тіркестер құрамындағы сөздердің байланысу амалы таза грамматикалық қатынаста жұмсалғандығы байқалып тұр. Осы байланыс түркі тілдеріндегі сөз тіркесі синтаксисін зерттеген Н.К.Дмитриев, А.К.Боровков, Н.А.Баскаков, В.М.Насилов, А.Г.Гулямов, А.А.Коклянов, Е.И.Убрятов, М.З.Закиев, М.Балақаев, А.Аблақов, С.Исаев, Т.Қордабаев, Е.Ағманов, К.Аханов, М.Серғалиев, Т.Сайрамбаев сынды ғалымдардың еңбектерінде кеңінен орын алған.

«Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігі тіліндегі сөз тіркестерінің тарихи даму кезеңдерін айқындау үшін объективтік заңдылықтарды үнемі есте сақтау қажет. Мысалы, **таразу пеллеси (ат-Тухфа)** – таразы шынысы, **ипин таразуси (ДТС)** – жіптің таразысы тектес тіркестердің құрылымдық үлгісі орта ғасыр жазба ескерткіштерінде бұрын да болғанымен, олар жаңа мәнде қолданылып, осы үлгідегі сөз тіркестерінің жаңа мағыналық тобын құрағандығы көзге түседі [5. 19].

Сөз тіркестері тарихында олардың құрылымдық, тұлғалық және мағыналық жағынан ажырамаған, диффуздық күйінен дифференциялану, дараланушылық бағытына қарай өзгеріп отырғандығы байқалады. Мысалы, көне түркі тілдерінде меншіктілік, арнау, бір заттың бойында екінші бір заттық қасиеттің бар екендігі сықылды қасиеттерді *-лы/ -лі/ -лық/ -лік* тұлғалы сын есімді есім сөз тіркестері білдірген болса, кейін осы мағыналар айқындала түсіп, *-лық* тұлғалы сөз тіркестері арнау мәнін, ал *-лы* тұлғалы сөз тіркестері заттық қасиеттің басыңқы мүше арқылы айтылатын заттың бойында бар екенін білдіретін болып қалыптасты. «Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігінде *-лық* тұлғалы **мираслық мал (ДТС)** – мұралық мүлік, **огланлық хатун (ат-Тухфа)** – балалы әйел, **сүтлик қой (890)** – сүтті қой, **йазлық от (МӘ)** – жаздық шөп, **калканлық ер (ат-Тухфа)** – қарулы еркек, **қара баишлық қой (ДТС)** – қара басты қой сынды сөз тіркестері жиі кездеседі. «Құтадғу білік» жазба ескерткіштері бойынша жасалған зерттеулерде де дәл осындай құбылыс байқалады. Мысалы, **биликлик киши (ҚБ)** – білімді кісі, **чығайлық йолы (ҚБ)** - кедейлік жолы. Жалпы алғанда, ескерткіштер тілін зерттеуде *-лы* тұлғасынан гөрі *-лық* тұлғасының өте жиі қолданылатындығы анықталды. XVII ғасырдың басында жазылған Қадырғали Жалаиридің «Жамиғат-тауарих» атты шежіресінің тілін сөз еткен Р.Ғ.Сыздықова зерттеу еңбектерінде *-лы* тұлғалы мынадай тіркестерді келтірілген: **зақыллы зағифа** – ақылды әйел, **еслі зағифа** – есті әйел [6. 27]. Дәл осы тәрізді «Шыңғыснама» мәтінінде *-лы, -лі* тұлғасы қатыстылықты, тәндік ұғымды білдіреді. Мысалы, **йосақлы аға** - жасақты аға. Сонымен, «Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігі тілінде *-лы, -лі* тұлғалы есім сөз тіркестерінің кездеспейтіндігі анықталды. Бұдан кейінгі кездегі жазба мұралары Қадырғали Жалаиридің «Жамиғат-Тауарих», Әбілғазы Бахадүр ханның «Түркі Шежіресі» [3. 20], Өтеміс қажының «Шыңғыснама» атты еңбектер тілдерінде *-лы, -лі* тұлғалы есімді сөз тіркестер жиі қолданылатындығы мәлім болды.

«Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігіндегі атаулық тіркестердің жоғарыда сөз болғандай, әуел баста еркін тіркестер болғандығын айту қажет. Осы тіркестердің жасалуының екі жолы бар: бірі - ана тілі материалдары негізінде туған тіркестер, екіншісі - жаңа ұғымдарды атауға байланысты калька немесе жартылай калька жасау жолымен өзге тілдерден аударылу арқылы алынған сөз орамдары. Сөз тіркестерді жасалу орнына қарай бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады.

Бірінші топқа жататын тіркестер ретінде «Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігіндегі және тағы басқа түркі жазба ескерткіштерінде: **қуруқ йағач (ДТС)** – құрғақ ағаш, **каһил хатун (МӘ)** – еріншек әйел, **исик от (ДТС)** – ыстық жалын, **кари ат (ат-Тухфа)** – кәрі жылқы, **қысқа көһе (ДТС)** – қысқа сауыт, **йаман ат (ат-Тухфа)** – жаман ат, **йұпқа тери (МӘ)** – жұқа тері, **йаши от (ДТС)** – жасыл шөп сынды тіркестерді келтіруге болады. Осы тәрізді, орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінде **едгү йүң (ДТС)** – жақсы мақта, **қара тағ (ДТС)** – қара тау, **аның меңзи (ҚБ)** – жарық дүние, **билиглик тиши (ҺХ)** – білімді кісі, **йаруқ кун (ХШ)** – жарық күн, **азығлық бөрі (ХШ)** – азулы бөрі сөз тіркестері бар. Сонымен, бірінші топқа жататын сөздер ежелгі дәуірде бастау алғандығын, қазіргі кезде де өз жалғасын тауып келе жатқандығын байқаймыз.

Екінші топқа қатысты мағынадағы тіркестер көбіне екінші изафет арқылы жасалады. Олардың бірінші сыңары да, екінші сыңары да байырғы сөз болуы мүмкін: **мүкл йағач (ат-Тухфа)** – резеңке ағаш, **тенгиз орласи (ДТС)** – теңіз ортасы, **мүшүк көз (ат-Тухфа)** – мысық көз, **йағач чомак (ДТС)** – ағаш күрзі.

Үшінші топқа жататын тіркестерде, байырғы сөздер мен кірме сөздер ілік септігі мен тәуелдік жалғауларын қабылдайды. Атаулық тіркестердің бұл түрінде тіркес құрамындағы сөздер сөйлемнің жеке-жеке мүшесі болса, ондай сөз тіркестері еркін тіркес болады да, егер бөліп жаруға келмей сөйлемнің бір мүшесі қызметін атқарса, атаулық тіркес болады.

«Мұқаддимат әл-Әдаб» жазба ескерткішіндегі синтаксистік сөз тіркесінің даяр тұрған тіркес еместігі, оның сөйлеу кезінде дербес сөздердің грамматикалық заңдар бойынша еркін тіркесуінен жасалатындығы зерттеу барысында анықталды. Сөз сыңарларының ыңғайына қарай ауыстырылуға көнетіндігі ескеріліп, қарастырылды. «Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігінде сөздердің анықтауыштық қызмет атқарып, тілдің номинативті құралдарының қатарына жататыны секілді сөз тіркестерінің де заттардың, сапа-белгілердің, қимыл іс-әрекеттердің атауы ретінде қолданылатындығы, тілдің номинативті құралдарының қатарына енетіндігі анықталды.

Түркітанудағы зерттеуші ғалымдардың сөз тіркесінің құрамы жайлы көзқарастары кейде бір-бірінен алшақ түсіп жатқандығы байқалады. Отандық түркітанушылар сөз тіркесіндегі басыңқы сыңар ретінде тек толық мағыналы сөздерді атайды. Сөз тіркесіне «синтаксистік қарым-қатынасты білдіру үшін кемінде толық мағыналы екі сөздің сабақтаса байланысқан тобы» деген анықтама береді.

Ілік жалғауы арқылы байланысқан сөз тіркестерінің басыңқы бөлігі тәуелдік жалғауын қабылдай отырып, меншіктілік мәнге ие болады. Осы тектес сөз тіркестерінің өзара арақатынасына орай тілде бұлардың бағыныңқы бөлігін меншіктелуші, ал басыңқы бөлігін меншіктеуші деп атаушылық қалыптасқан. Біз зерттеп отырған жазба ескерткіш тіліндегі **чини козгу (ат-Тухфа)** – қытайдың айнасы, **кулак гирийі (ДТС)** – құлақтың шеті, **чайан айусы (ат-Тухфа)** – шаянның уы, **ернин кули (ДТС)** – еркектің құлы, **хатуннин кули (ат-Тухфа)** – әйелдің құлы, **айнин баши (ДТС)** – айдың басы, **үзүмнин йүкачи (ат-Тухфа)** – жүзімнің ағашы, өзге орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі **ажун ләззаты (ҺХ)** – дүниенің ләззаты, **қудрат идиси (ҺХ)** – құдіреттің иесі, **халайық башы (ҚБ)** – халықтың басшысы, **таму қапуқы (ДТС)** – тозақтың қақпасы, **чығайлар хақы (ҚБ)** – кедейлердің ақысы тәрізді тіркестерде ілік жалғауы арқылы байланысқан сөз тіркестерінің

басыңқы бөлігінің тәуелдік жалғау тұлғасында жасалуы жазба ескерткіштер тілінде бірізді болып келетіндігі анықталып отыр.

Ілік септігінің табиғатын аша түсу үшін бұл жалғауды түрлі сөз таптарына жалғануы тұрғысынан қарастырып көрейік. Ілік жалғауы зат есімдерге, есімдіктерге жалғана отырып, сөз тіркесінің құрамында болады. Бұл едәуір жиі ұшырасатын құбылыс. Мысалы: *алтанчы түтүк (ат-Тухфа)* – зергердің терісі, *алтун ушайы (ДТС)* – алтынның ұсағы, *тамнің гирийі (ат-Тухфа)* – қабырғаның бұрышы, *бойның келбери (ДТС)* – тәннің келбеті, *буйының бұзауы (ат-Тухфа)* – бұғының баласы, *кайадның йүзі (МӘ)* – қағаздың беті, *оның кабуы (ат-Тухфа)* – оның қауызы, *оның ічи (ДТС)* – оның астары. Бұл мысалдардың алғашқыларының компоненттері зат есімдер болса, соңғы екеуінде есімдіктер. Сөз тіркестерінің бағыныңқысы ілік тұлғасындағы есімдік, ал басыңқысы тәуелдеулі зат есім болып жұмсалуды мүмкін немесе керісінше. Мысалы: *дестүрин сачайы (ат-Тухфа)* – сәлденің білезігі, *аниң палани (ДТС)* – оның егері, *аниң көке (ат-Тухфа)* – оның көкірегі, *аниң досты (ДТС)* – оның досы, *мениң кулум (ат-Тухфа)* – менің құлым.

Сөз тіркестеріндегі ілік септіктің қолданылуы, қолданылмау ерекшелігін жан-жақты саралау үшін олардың контексте қаралғаны дұрыс. Бұл сияқты сөз тіркестері жазба жадыхат тілінде де кездеседі. Мысалы: *ішнің айақы (ат-Тухфа)* – істің соңы, *тиши конкүз (ДТС)* – қоңыздың ұрғашысы – қоңыз ұрғашысы, *куш еви (ат-Тухфа)* – құстың ұясы; *йер йүзи (ДТС)* – жер жүзі, *от күрейі (ат-Тухфа)* – от күрегі, *тенгри дини (МӘ)* – құдай діні, *қудық суйы (ат-Тухфа)* – құдық суы, *елик буйуни (ДТС)* – қол буыны болып келсе, орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінде *көк төри (ҚБ)* – көк тіреуі, *еш түш (ҚБ)* – дос келбеті, *ажун бодны (ҚБ)* – әлем халқы, *тарыгчы қаны (ХШ)* – егінші қаны, *валілар зары (ХШ)* – қамқоршылар зары, *ер сөзи (ҺХ)* – кісі сөзі түрінде кездеседі. «Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігі тіліндегі сөз тіркестерінің қаншалықты дәрежеде өзгеріске ұшырағанын, кеңейіп-тарылғанын өзге орта ғасыр жазба ескерткіштері тілдерімен салыстырғанда ғана байқауға болады.

«Мұқаддимат әл-Әдаб» ескерткішінде бірқатар сөз тіркестерінің екі сыңары да белгілі морфологиялық тұлғаларда айтылғанда ғана бірімен-бірі байланысты болады. Мысалы: *севүглүг нышаны (ат-Тухфа)* – сүюшінің нышаны, *севүг айбы (ДТС)* – сүйіктінің айыбы дегенде сөз тіркестерінің алдыңғы сыңарларының (сүюшінің, сүйіктінің) ілік септікте айтылуы басыңқы сөздердің тәуелдік жалғауда (нышаны, айыбы) айтылуымен байланысты және керісінше де болып келеді.

Қазақ тілінде сөз тіркесінің басыңқы сыңары қызметінде есімдер мен етістік жұмсалатыны қалыптасқан заңдылық. Ал, үстеулер негізінде бағыныңқы сыңар қызметінде жұмсалатын сөздер тобына жатады. Алайда, қазіргі әдеби тілімізде үстеулердің басыңқы сыңар қызметінде жұмсалу үрдісі пайда бола бастағанын көруге болады.

Ғалым Н.З.Гаджиева түркі тілдеріндегі сөз тіркестерінің зерттелуіне назар аудара отырып, атрибутивті қатынастағы сөз тіркестерінің құрамы мәселесіне тоқталады. Олардың түркі тілдерінде қалыптасқан өзіндік үлгілері (модельдері) болатындығы туралы жазады. Ғалым сөз тіркестерін мынадай модельдерге жіктеп, олардың жасалуына жеке-жеке тоқталып өткен:

1. Зат есім + сан есімді тіркестер;
2. Зат есім + есімдікті тіркестер;
3. Зат есім + сын есімді тіркестер;

4. Зат есім + есімшелі тіркестер;
5. Зат есім + -ырға, - арға инфинитивтері;
6. Екі есім сөзден құралған анықтауыштық тіркестер;
7. Зат есім + қос сөздер;
8. Анықтауыштық қатынастағы жайылма сөз тіркестері.

Есімді тіркестердің үлгілері Т.Р.Қордабаевтың «Тарихи синтаксис мәселелері» атты еңбегінде де беріледі.

1. Зат есімнің зат есімнің тіркесі;
2. Сын есімді тіркестер;
3. Сан есімді тіркестер;
4. Есімдікті тіркестер;
5. Үстеулі тіркестер.

Біз ескерткіштер тіліндегі есімді тіркестерді осындай үлгілер (модельдер) негізінде зерттеп қарастырдық. Жазба ескерткіштердегі сөз тіркестерінің алуан түрлі және өзгешеліктері мол болып келетіні мысалдар арқылы дәлелденді.

Пайдаланылған әдебиет

1. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. 1940.
2. Сағындықұлы Б. Хибат-ул хақайық. XII ғасыр ескерткіштері. – Алматы, Қазақ университеті. 2002.
3. Күлжанова Б. XI-XII ғасырдағы түркі әдеби ескерткіштері тіліндегі зат есімдер («Құтадғу билиг» пен «Хибат-ул хақайық» лексикасы материалдары). – Алматы, 2007.
4. Ибатов Ә. Хұсрау уа Шірін. – Алматы, 1974. Мурзаев Э.М. География в названиях. Москва: Наука, 1979.-167с.
5. Өмірбаев Е. Ескі қазақ жазба тілі үлгілеріндегі лексика-семантикалық және сөзжасамдық ерекшеліктер (XV-XVII ғасырлардағы жазба ескерткіштер материалдары бойынша). – Алматы, 2007.
6. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. 1986.

ӘОЖ 821.512.122.09

АҢЫЗ АДАМ ТҰЛҒАСЫ

Сетерхан Үмітхан

Ғылыми жетекші: Картаева А.М., филология ғылымдарының докторы, профессор, С. Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан, seterkhanumitkhan@mail.ru

Әбіш Кекілбайұлы - Маңғыстау өлкесінің тумасы. Қазақстанның халық жазушысы, қоғам қайраткері. Қазақ әдебиетінде тарихымызға үңіліп, тарихқа қалам тартқан жазушылар бар. Солардың бірі - Әбіш Кекілбаев болды. Жазушының шығармалары әдебиетіміздің төрінен орын алып, жоғары бағаланды.

Жазушы өз зерттеу еңбектерінде моңғолдар туралы және олардың қолбасшылары туралы деректер көп екенін тілге тиек еткен еді. Бәлкім бұл зерттеуі

яки қандай да бір шығармасы әдебиет әлемінде тың дерек болғанын қалаған болу керек. Өйткені әр зерттеуші және шығармашыл адам жаңаша ойларды, өзгерістерді, тың ақпараттарды тауып, оларды жарыққа шығарғанды қалайды деп ойлаймын. Сондықтан да Әбіш атамызға тарих қойнауында өмір сүрген тарихи тұлғалар қызықтырса керек...

Өткен заманның бірегей тұлғасы болған, қаһарлы қолбасшы, ақылды хан болған, моңғол елінің атын шығарған Шыңғыс хан бәрімізге аян. Ол туралы түсірілген туындылар, жазылған шығармалар да аз емес. Тарихта аңыз адамға айналған Шыңғыс ханның өмірі туралы көптеген деректер мен ақпараттар өте көп. Оның өмірден өтуінің өзі жұмбақ болып қалып отыр. Өйткені, әр деректе әр түрлі көрсетіледі.

«Ханша-Дария хикаясы» - жазушының танымал да шоқтығы биік туындысы болып табылады. Жазушы осы еңбегі арқылы тарихи тұлғаның бет-бейнесін тағы бір қырынан аша отырып, суреттейді. Осы бір аңызды көркем түрде жазып, жеткізе отырып өзінің де тарихқа қосар үлесі екенін тілге тиек етті. «Ханша-Дария хикаясында» Шыңғыс ханның өмірінің соңғы кезеңдері бейнеленеді. Ендеше повестегі Шыңғыс хан бейнесін жазушы қалай көрсетті? Повестегі қолбасшыны әр қырынан талдайық.

Ең әуелі автор повесті табиғат көрінісін сипаттаудан бастаған. Бұндағы оның шеберлігіне сөз жоқ. Шығарманы оқып отырсақ, табиғат суретіне жан бітіп, көз алдымызға елестегендей болады. Одан кейін хан қолындағы бағалы, асыл жүзіктер тарихы айтылады. Яғни әр саусағына тағылған түрлі түсті құнды жүзіктер тарихының өзі бір адам шошырлық. Өйткені, хан өзіне ұнаған жүзік иесін өлтіріп, саусағымен кесіп алып тұрып, қинап өлтірген. Ол өлтірген адамдарда жай адамдар емес болды. Олар жүрек жұтқан, қайсар адамдар болды. Сол қайсарлықтарына таңғалып, батыл істерін есіне сақтап, жүзіктерін өзіне естелікке қалдырған еді. Бұл жерде байқайтынымыз, әміршінің қаталдығы, қатігездігі болса, бір жағынан өзіндік ұстанымы бар, айтқанынан қайтпайтын бірбеткей, жетістікке жетпей қоймайтын жан екенін байқай аламыз. Бұл жердегі өзіндік ұстанымы бар деуімнің себебі: ол жүзігін алған қайсар адамдарды жоғары бағалаған, батылдықтарына сүйсінген және жүзіктерін ырымдап таққан болса керек.

Әміршінің ақылды әрі досқа адалдығы оның Қасар және айналасындағы түменбасы, мыңбасылармен қарым-қатынасынан байқай аламыз. Қандайда бір жиын болса хан айналасына ақылды, ойындағысын айтпай сезетін сұңғыла адамдарды емес, ештеңеге мән бермейтін, қой аузынан шөп алмас момындармен бас қосатын еді. Оның себебі: айналасындағыларға сыр алдырмау, әлсіз тұсын көрсетпеу, қорқыныш сезімдерін жасыру болатын. Қанша қабағынан қар жауған қолбасшы болсада, оның ішінде өзіндік енжарлық, қорқыныштары бар еді. Бір елдің әр түрлі мінезді адамдарын басқарғанша жаумен жекпе-жекке шыққан әлдеқайда оңай болар. Өйткені, жауың дұшпан болып қала береді. Іштен шыққан жау жаман демекші, бір күні елің топ болып өзіңе қарсы шықса, бұл нағыз ауыр шайқас болар еді. Мінекей, әміршінің де негізгі қорқыныштары осылар еді. Ал Қасар мергенмен достығы сонау өзінің босып, ел-жұрттан безіп жүрген кезінде басталған еді. Содан бері қанша уақыт өтседе, Қасар мергенді өзінің жанына жақын досы ретінде санайды. Тіпті өзінің жанына алдыртпақшы болып ұсыныс та білдіреді. Дегенмен

Қасар мерген даланың өміріне үйреніп алған. Оған хан жанындағы үлдемен бұлдеден гөрі, даладағы жануарлар әлдеқайда жақын. Мергеннің осы бір қызық қасиеті мен тұрмыс салты ханға ұнап, оны ерекше бағалайтын көрінеді.

Махаббат - бұл ұлы күш. Ұлы әміршінің өзі махаббат алдында дәрменсіз болды. Оның өлімі аруға ессіз ғашық боп, махаббатқа масайрағаннан болған еді. Тарихта да Шыңғыс хан кез-келген аруға көз сала бермеген. Сұлулардың ішіндегі сұлуға немесе ақылына көркі сай аруға және батылдығымен көзге түскен қайсар қыздарға ықыласы ерекше болған. Мәселен, қытай елі түсірген Шыңғыс хан турал кинода осы сәттер жақсы көрсетілген. Әрине талайды таңдай қаққызған, атағы жер жарған ханның нағыз хас сұлуларды иемденуі шындыққа жанасымды. Тіпті, жазушы кітабында «Моңғолдардың құпия шежіресі» еңбегінен үзінді ала отырып, ханның бас бәйбішесі Бөртенің өзін тегін адам емес екендігін атап өткен еді. Бөрте – қоңырат елінің қызы еді. Бірде Темучиннің әкесі Есугей батыр баласына қалыңдық айттырғалы жолға шығады. Жолдан қоңыраттардың биі Дей шешенге кездесіпті. Ол жөн сұрасып болған соң, өзінің көрген түсін айта отырып, Есугейге қоңыраттың қызына құда түсуге кеңес береді. Дей шешен сонда қоңырат жайлы былай депті: «Біздің қоңырат ежелден жиені сұлу, қызы өңді ел. Ежелден біздің ел ерегесті сүймеген, сұлу бикеш өсірген, сұнғақ күйме мінгізген». Бөрте сұлудың өзі сол Дей шешеннің қызы еді.

Адам өмірі қамшының сабындай қысқа ғой. Көзді ашып-жұмғанша өтеді де кетеді. Уақытқа ешкім тосқауыл бола алмайды. Кейде айтамыз, өмір тым қысқа деп, жоқ өмір өзен сияқты өз ағысын тоқтатпай аға береді, аға береді. Тек сол өмірдің белгілі бір уақытын сүретін адам ғұмыры ғана қысқа. Әрине, берілген уақыты біткеннен кейін бәрі бұл дүниемен қош айтысады. Сол сияқты қанша жарты әлемді жаулап, бүкіл елді ерлігімен сүйсіндіріп әрі сескендірген Шыңғыс ханның да ғұмырының таусылар сәті таяп қалған еді. Өмірінің соңғы кезеңдерінде оның басынан оғаш оқиғалар өтіп жатты. Барлығы да сол қансонардан басталған еді...Алайда сол оқиға өлімге бастар сәттің басы екенін ол кезде әмірші білмеп еді...

Қасар мен әмірші аңшылықта жүріп, бір қоянды атып алады. Ақ мамық қарға тамған қоян қаны әміршіге ой салды. Ол осындай ақ мамық қар сияқты әйел заты барма екен деп сұрақ қойды. Қасар мерген: «Таңғұттардың Шидүрге деген бір бекзадасының Гүрбелжін деген әйелі қараңғы үйге кіріп барғанда, самаладай жарқырап кетеді дейді». Әмірші ойланып қалады...

Одан кейін де талай уақыттар өтіпті. Шыңғыс хан қаншама елді бағындырып, өзін танытса да, әлі де қанға тояттамады. Енді ол таңғұт еліне көз сала бастайды. Таңғұт елі өзіне дұрыс мәміле жасамаған соң, толықтай басып алуды мақсат тұтты. Ол тілегі де орындалды. Таңғұт елінің намысқой басшысы Шидүргенің көзінше таңғұт елінің соңғы еркек кіндіктісін көз алдында өлтірді. Содан соң басшының да жанын жаһаннамға жөнелтті. Ал Шидүргенің сұлу әйелі Гүрбелжінді өзі меншіктегісі келді. Алайда қайсар ханша бүкіл елдің және мырзасының кегін алып үлгерді. Қолына алмас алып, ханды жаралы етіп, өзі қашып шығып, сонау дария түбін мәңгі мекен етіп қалады. Шыңғыс хан болса, қайдағы бір таңғұт әйелінен жараланғанын намыс көреді. Қасар досы мен өзіне кесеге сусын құйып, соңғы улы атаукересін ішіп, бұл дүниеден озды. Осындағы әмірші бейнесі ерге тән намысшылдықты, батылдықты көрсетеді. Яғни күллі жұртының алдында өзін

өзгеден жараланған мүсәпір ретінде көрсеткісі келмеді. Әрі денесіне қандай жара түскенін ешкімге білдіртпеу үшін, жанында жүргендерді өлтіртіп отырған екен. Осынау тарихта ауыз толтырып айтатын қаһарлы әмірші өмірі осылай тәмам болған екен. Дегенмен бұлда аңыздың бір нұсқасы ғана болып отыр. Аңыз адамға айналған қаһарлы қолбасшының өмірі мен өлімі жайында сан қилы ақпараттар кездеседі. Дегенмен жазушы жазған бұл аңыз бәлкім шындық болар. Өйткені, ешқандай аңыз ойдан шығарылмайды.

Мақаламызды жазушы сөзімен қорытындыласақ: «Өнер қашанда зұлымдыққа емес, әлеуметтік ізгілікке қызмет ету арқылы өседі. Ұлы мұраттарды тек талантты шығармалар ғана қорғай алады. Сондықтан да шығарманың көркемдігі, суреткерлік шеберлік тек эстетикалық биік мәнге ғана емес, саяси үлкен маңызға да ие болды». Бұл тұстағы жазушының айтпақ ойы көп. Оның осы повесіндегі Шыңғыс хан тарихта жауыз, қатігез болып жұртқа танылса да тарихтан ойып тұрып орын алар аңыз адам екеніне ешкім дау келтіре алмақ емес. Сондықтан да кейіпкердің тарихтағы орнынан гөрі оның көркем шығармада қалай бейнеленіп жеткізілуі әлдеқайда маңыздырақ болмақ. Көркем шығармадағы әр кейіпкер әдебиеттегі, тарихтағы ұлы мұратты орындайтын жансыз жандар болмақ. Әр шығарманың айтар ойы және алдыға қойған ұлы мақсаты болады. Ол өз кезегінде саяси үлкен маңызға да ие болып отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбіш Кекілбаев «Ханша - Дария хикаясы». Алматы. «Атамұра», 2003ж.
2. Әбіш Кекілбайұлы. Шығармаларының жиырма томдық толық жинағы. Мақалалар мен тарихи баян. 15-том. Алматы. «Жазушы», 2011ж.
3. Әбіш Кекілбаев. Заманмен сұхбат. Ой-толғамдар. Алматы. «Жазушы», 1996ж.

ӘОЖ 37

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНДАҒЫ ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИННІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Сәрсенбек Н.Ж.

Ғылыми жетекші: Үмбетәев М.Б., филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: nesibeli.sarsenbek@mail.ru

Бүгінгі жаһандану дәуіріне нық қадам басқан сындарлы кезеңде әрбір мемлекеттің қарыштап дамуы сол елдің адами капиталының сапасына тікелей байланысты. Бұл біздің егеменді елімізге де қатысты. Жаңа әлеуметтік-экономикалық қатынастардың қалыптасу жағдайында қазақстандық қоғамды демократияландыру кезеңінде жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуді жетілдіру мәселесі басым бағыттардың бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының Стратегиялық даму жоспарында да: «Басты басымдық – бастауыш, орта, жоғары,

жоғары оқу орнынан кейінгі барлық деңгейдегі кәсіптік білім беру саласында. Бұл білім берудің маңыздылығын ешбір жағдайда төмендетпейді, керісінше, білім берудегі негізгі басымдықты қамтамасыз ету үшін оқытудың барлық деңгейінің маңыздылығын арттырады», - деп атап өтілген [1].

Иә, еліміздің жарқын болашағы рухани жетілген, білімі озық, тәлімді ұрпақтың қолында. Ал ұрпақ бойына сапалы білім нәрін сіңіру үшін ең әуелі жас буынды рухани тәрбие бұлағымен сусындатуымыз қажет. Рухани байлық халқымыздың ауыз әдебиетінде, кестелі тілінде, терең тарихында, асыл дінінде, әдет-ғұрып, салт-санасында, жалпылама айтқанда ұрпақтар сабақтастығын жалғауға алтын көпір болатын рухани мол мұраның мәйегінде сақталған.

Ұлттық руханияттың белгісі – мәдени мұраға берілгендік, жаһандануға жақындау және ұлттардың өзін-өзі сақтауы. Осы өркениетке ұмтылуда қазақ қоғамы үшін ұлттық ұран мен рухты сақтау маңызды.

Халық руханиятында әдебиеттану ғылымы мен әдебиет тарихының ойып алатын орны бар. Тәуелсіз Қазақстанның тарихы бұл күндері демократиялық позициядан қайта қаралып, талданып, зерттелуде. Ежелгі ата-бабаларымыздың мәдениеті мен әдебиетінің тарихына сенімді тарихи деректер мен әдеби мұраларға сүйене отырып, жаңаша көзқараспен қарау халықтың өзіндік сана-сезімін ояту үдерісіне ықпал ететіні сөзсіз.

Қазақ әдебиетінің пайда болу және даму тарихы қандай? Қазақ әдебиетінің тамыры қайда жатыр? Бұл сауалдардың өзектілігі әдебиеттану ғылымының алдына әдеби шығармаларды тек қазіргі авторлардың зерттеуімен немесе талдауымен шектеліп қана қоймай, халық тарихында болған барлық әдеби құбылыстарды терең және жан-жақты зерттеу қажеттілігін мақсат етіп қояды.

Әдебиет тарихын қоғамдық формацияның эволюциялық дамуымен тығыз байланыстыра зерттеу әдебиеттің қалыптасу тарихын, оның даму заңдылықтарын толық ашуға қабілетті [2]. Яғни, әдебиет пен мәдениет тарихы халықтың өзінің даму тарихымен тығыз және табиғи байланыста зерттелуі керек.

Белгілі бір әдебиет пен мәдениет туындыларының жасалу дәуіріне назар аударатын болсақ, қазақ халқының басынан өткерген қоғамдық оқиғалар тарихына оңай көз жеткізіп, сол кездегі халық ахуалымен таныса аламыз.

Осылайша, әдебиет тарихы үшін бүгінгі әдеби еңбектер мен олардың авторларынан бөлек, өткен ғасырдағы сүбелі мұралар мен сол мұраны жасаушы ұлы тұлғалардың өмірі мен шығармашылығын қарастыру үлкен маңызға ие. Өйткені, өткеніміз біздің бүгінімізді құрайды, ал бүгініміз ертеңгі күнімізге әсерін тигізеді. Уақыттар байланысындағы әдеби зерттеулер болашағымызға қажетті рухани азық.

Қазақ әдебиеттану ғылымының ілгерілуіне ықпал етіп, әдебиет тарихында аттары алтын әріппен жазылып қалған ұлтымыздың ұлы перзенттері жетерлік. Олардың ішінде Абай, Ыбырай, Шоқан, Мұхтар сынды атпал азаматтардың есімі барша қазаққа таныс. Әрқайсысының артында қалдырған мол мұрасы өзіндік ерекшелігімен, терең маңызымен өзекті. Солардың ішінде біздің қарастырғалы отырған тұлғамыз қазақ жерінде тұңғыш мектеп ашқан, алғашқы болып қазақ педагогика ғылымының іргесін қалаған педагог, ақын, жазушы және аудармашы, ұлтымыздың адал перзенті – Ыбырай Алтынсарин.

Ыбырай Алтынсарин қазақ халқының әдебиеті мен мәдениетінің тарихында халық ағарту ісіне елеулі үлес қосумен маңызды орын алды. Ғалымның есімі қазақ жазба әдебиеті мен тілінің негізін салушылардың бірі ретінде баршамызға таныс. Ағартушының әдебиеттану ғылымына қосқан үлесі де мол, ол әдебиетке жаңа тақырыптар енгізді, озық ойлар ұсынды. Шытырман интригалы әрі қанық образдарға негізделген шығармалар тудырып, әдебиетті мазмұны жағынан ғана емес, бұрын болмаған жанрлық әртүрлілік жағынан да байытты. Оның терең мағыналы, қысқа да әсерлі әңгімелері мен мәні терең өлеңдері әдебиетіміз бен мәдениетіміздің тарихында ерекше орын алды [3]. Әсіресе оның шығармалары мен аударма жұмыстарында балалар әдебиетіне қойылатын негізгі талаптардың барлығын анық байқауға болады. Атап айтқанда, шығарманың шағын көлемі, безендірілуінің қарапайымдылығы, тілінің таза да түсініктілігі, шығарманың тұжырымдамасы мен оқырман жасына сәйкес көркем де қызықты берілуі. Ы. Алтынсарин өз әңгімелерінде қарама-қарсы сөздерді тиімді қолдана отырып, олармен етене араласу арқылы тәрбиелік мәні жоғары шығармалар тудырды.

Қазақ халқының адал перзенті, ұлт мақтанышы, қазақ педагогика ғылымының негізін салушы, сөз зергері, аудармашы, 19 ғасырдың 60-жылдарындағы қоғам және мәдениет қайраткері Ыбырай Алтынсариннің есімі қоғамдық пікір мен әдебиет және мәдениет тарихында ардақты есімге айналды.

Педагог-ғалымның өмір сүру салты, жұмыс ортасы, әлеуметтік ортасы мүлдем бөлек болды. Біріншіден, Ыбырай өзінің қажырлы еңбегі мен шығармашылығы арқылы кезінде Шоқан мен Абайдың туған халқын мәдени халықтардың арасынан көру арманын жүзеге асырды. Түрлі халықтар үшін жаңа мектеп құрып, әдістемелік құралдарды жазып, жинақтаған жаңашыл ұстаз атанды.

Екіншіден, ол шығармаларын екі тілде жазды. Төл ана тілімізде жазған еңбектерімен қатар көзі қарақты оқушылары көрші мәдениеттің де озығын игерсін деп, орыс тілінде де қалам тербеді.

Үшіншіден, Ыбырай әр кезеңде өз халқымен бірге болып, оның бар ауыртпалығын бірге бөлісті [4].

Бүгінгі күн тұрғысынан алғанда Ыбырайдың шығармашылығы мен өмір жолы жаңашыл идеялар мен әрекеттерден тұрады. Ыбырайдың шығармашылығына арналған зерттеулерге көз жүгіртетін болсақ, ол өзінің үлесі болған барлық істе ең тұңғышы, алғаш болып негізін салушы, көшбасшысы ретінде көрінеді. Мысалы, Ыбырай қазақ әдебиеті тарихындағы тұңғыш балалар жазушысы болды. Ақынның:

*«Бір Аллаға сиынып,
Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге,
Ықыласпен тоқылық» [5],*

- деп басталатын танымал өлеңінде ғалым жасөспірімдерді оқу мен жазуға, білім алуға, материалдық байлыққа емес, рухани байлыққа ұмтылуға шақырады.

Әдебиет тарихы үшін ғалымның қазақ педагогикасына қосқан үлесі де мол маңызға ие. Ыбырай Алтынсарин – бастауыш мектеп педагогикасы мен әдістемесінің негізін салған тұңғыш ғалым-әдіскер, жас балалар психологиясы саласындағы педагог-маман, бастауыш мектепке арналған оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдардың авторы. Сондай-ақ, кітапхана ісін ұйымдастыруда, қазақ мұғалімдерін даярлауда, олардың кәсіби шеберлігін арттыруда ғалымның озық

ойлары жетекші орын алды. Ол ашқан қазақ жеріндегі кәсіптік-техникалық училищелер еуразиялық үлгі бойынша формалды сипат алып, қызмет аясын кеңейтті.

Ыбырай ұстаз ғана емес, ақын, жазушы, қазақ әдебиеті тарихында маңызды орын алатын көрнекті тұлғалардың бірі. Оның ірі ғалым, ағартушы, педагог болып шығуына сан алуан әлеуметтік жағдайлар ықпал етті.

Кезінде қазақ халқының тағдырын орыс мәдениетімен тұтастықта біріктірген Шоқан, Абай, Ыбырай сынды ұлы демократ-ағартушылар тарихымызда өшпес із қалдырды. Бұл орайда Ыбырай Алтынсариннің қосқан үлесі мен сіңірген еңбегін атап өтпеске болмас. Ол мәдениеті мен білімі жағынан артта қалған қазақ азаматтарын көрші елдің өнері мен технологиясын меңгеруге шақырып қана қоймай, осы игі істі тікелей жүзеге асыруға өлшеусіз үлес қосты. Қазақ даласында алғаш рет орыс тілінің пәндік мектептерін ашып, сол мектептерге арнап орыс әліпбиінің негізінде оқулықтар жазып, өзі оқытып, жаңа талаптарға сай ұстаздар даярлауға күш салды.

Ыбырай құрастырған оқулық ең алдымен білімі жағынан барлық халықтан оқ бойы озық тұрған еуропалықтардың орыс халқын оқыту мен тәрбиелеудегі педагогикалық көзқарастары мен әдістемелеріне негізделді, бірақ тұңғыш ұстаз бұл мәселеге абдырап қалмай, керісінше, сол оқулыққа енген материалдарды алып, өз жанынан да қосып, қазақ балаларының ұғымдарына сай әңгімелер мен өлеңдер шығарып, талапқа сай қазақ хрестоматиясын әзірлеп шықты. Осылайша, ұлы ұстаз-ағартушы халқымызды білім бұлағына толтырып, өзге мәдени елдермен таныстыруға бар күшін салды. Ол осы бағытта алғашқылардың бірі болып сара жол салып, бүкіл саналы ғұмырын ағартушылыққа арнады.

Ыбырайдың қоғамдық, педагогикалық, ғылыми көзқарастарының қалыптасуына В.В. Григорьев, Н.И. Ильминский, Я.П. Яковлев сияқты орыс ұлтынан шыққан достары ерекше әсер етті. Олардың тікелей кеңестері мен көмегінің арқасында ол өзінің тәжірибесі мен білімін арттырып қана қоймай, Ресейдің И. Герцен, В.Г. Белинский, Н.Т. Чернышевский, Н.А. Добролюбов сияқты революцияшыл демократтарының еңбектерімен танысып, Л.Н. Толстой, И.И. Полсон және К.Д. Ушинский еңбектерін өз оқулықтарына үлгі етіп алды. Олардан көптеген аудармалар жасап, тәрбиелік мақсатта пайдаланды. Тіпті, ғалым Н.И. Ильминский арқылы атақты татар ғалымы Х. Фаизхановпен танысып, ұзақ уақыттары бойы өзара хат алмасып тұрған [6].

Тұңғыш қазақ мектебін ашуға тікелей көмектескен Н.И. Ильминскийге 1864 жылы 16 наурызда жазған хатында Ыбырай арманының орындалып, 14 қазақ баласын қамтитын мектеп ашқанын жазады. Сонымен бірге хатта балалардың қатты қуанғандары, небәрі үш айдың ішінде орыс және татар тілдерінде оқып, жазуды үйреніп алғандығы туралы мәлімет келтіреді. Жас шәкірттердің кейін паракор болып кетпеуіне бар күш-жігерін салып, оларға адамгершілікпен ықпал етуге тырысатындығын да атап өтеді.

Қазақ әдебиет тарихында біртуар тұлғаның этнографиялық зерттеу еңбектері де ауқымды орынға ие. Этнограф ғалымның «Орынбор департаменті қырғыздарының үйлену және той кезіндегі әдет-ғұрыптары туралы очерк» және «Орынбор департаменті қырғыздарының өлім және жерлеу кезіндегі әдет-ғұрыптары туралы очерк» атты еңбектері ағартушылық және ғылыми ортада жоғары бағаланды. Оларды алғаш оқып, талқылаған Ресей географиялық

қоғамының Орынбор бөлімі былай деп жауап берді: «Қырғыз көшпелілері арасындағы некенің барлық жағдайлары мен оқиғаның шынайылығы егжей-тегжейлі баяндалған және сайып келгенде, жалпы жиналыстың пікірінше, әдеби еңбекке айналған Ы. Алтынсариннің мақаласын қырғыздардың этнографиясы тұрғысынан алғанда, күнделікті өмірі аз зерттелген. Ы. Алтынсарин еңбегінің бірқатар артықшылықтарын мойындай отырып, жалпы жиналыс оның мақаласын қоғамның мерзімді басылымдарына жариялау үшін Географиялық қоғамға тапсыруды белгіледі» [7].

Аталмыш очерк 1868 жылы наурызда баспа бетінде жарияланғаннан кейін В.Плотников очеркке қатысты өз ойын былай деп тұжырымдады: «Бұл очерк сөзсіз қызығушылық тудырды және қырғыз халқының тұрмыстық ерекшеліктерін сипаттайтын мәліметтердің көптігіне байланысты ол этнография үшін бай материал болып табылады» [8]. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін зерттеуде үлкен ілгерілеушілікке қол жеткізген бұл шығарма бүгінгі күнге дейін өзінің этнографиялық құндылығын жойған жоқ. Іргелі туынды Ыбырай Алтынсариннің қызығушылықтарының жан-жақтылығын және оның тамаша қабілетін көрсетеді.

Ағартушының этнографиялық шығармалары публицистикалық бағытқа ие. Бұл жерде автордың 1864 жылы Орыс географиялық қоғамы шығарған Этнографиялық жинаққа шолуында берілген «Современник» журналының мәні мен берік ұстанымын жақсы түсінгенін айта кеткен жөн.

Ы.Алтынсариннің әдебиетке қосқан тағы бір үлесі оның қазақтың «Қобыланды батыр», «Жәнібек батыр» эпостарынан үзінділер жазып қалдыруы.

Әдебиет тарихында жазушы ретінде, оның ішінде алғашқы балалар жазушысы ретінде танылған Ыбырайдың әдеби мұрасына өзі жазып алған, өндеген аудармалары, өлеңдері, әңгімелері, ертегілері, этнографиялық очерктері және қазақ ертегілері кірді. Жазушы шығармаларының тақырыптары да сан алуан.

Ы.Алтынсарин әңгімелері оның демократиялық, гуманистік, ағартушылық идеяларын білдіреді. Оларда әлеуметтік аспектіде 19 ғасырдың 60-70 жылдарындағы қазақ тұрмысы мен әдет-ғұрпы бейнеленген. «Бай баласы мен кедей баласы», «Қыпшақ Сейітқұл», «Киіз үй мен ағаш үй», «Надандық», «Өтіріктің зияны» және басқа әңгімелерінде әлеуметтік теңсіздік, отырықшы өмір салтының артықшылығы, надандықтың зияны, білім мен ғылымның пайдасы сынды қоғам өмірінің маңызды мәселелері қамтылған.

«Бай баласы мен кедей баласы» әңгімесінің педагогикалық мақсаты бар. Алтынсарин өз әңгімелерінде күрделілікке емес, кейіпкерлердің айқындылығына, қарапайымдылығына ұмтылады. Бірақ бұл кейіпкерлер ойдан шығарылмаған, шынайы өмірден алынған. Өмірдегідей дәлдік, оңай ұсынылатын дидактикалық тұжырымдар – осының бәрі «Бай баласы мен кедей баласы» әңгімесін қазақ оқушыларына ғана емес, орыс оқырмандарының арасында да танымал етті [5]. Сонау 1890 жылы әңгіме «Родник» журналында орысшаға тәржімаланып жарияланған.

Қорытындылап айтқанда, тарих қағидаларына сүйене отырып, бірегей тұлғаның өмірі мен шығармашылығын оның дәуірінен бөлек қарастыру мүмкін емес. Әдебиет тарихында өшпес із салып, артынан рухани мұра қалдырған Ыбырай Алтынсариннің ғибратты ғұмыры мен қажырлы еңбекке толы шығармашылығын, терең ізденісін қарастыру арқылы ең әуелі өз тарихымызға, әдебиетіміз мен мәдениетімізге үңілген боламыз.

Ыбырай Алтынсарин шығармашылығының қазақ әдебиеті тарихындағы маңызы зор екендігіне бүгінгі күннің бейнесі куә. Көрнекті ағартушы және ұстаз, ақын әрі аудармашы, қазақ реалистік прозасының алғашқы үлгілерін жасаушы Ыбырай Алтынсарин қазақ даласын жоғары мәдени құндылықтар әлеміне танытқандардың бірі болды. Ағартушы ғалымның сан қырлы қызметі қазақ халқының экономикалық, мәдени, рухани дамуына ықпал етті. Бүгінгі әдебиеттану мен тіл ғылымдары үшін ғана емес, жалпы ұлттық руханият тұрғысынан маңызы үлкен шығармашылық мол мұрасы ұлы тұлғаны қазақтың тұңғыш жанашыл педагогы, этнографы, фольклоршысы ғана емес, қазақ әдеби тілінің негізін салушылардың бірі деуге толық құқық береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы.
2. Сүйіншәлиев Х.Ж. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық. – Алматы, «Санат», 2006. – 904 б.
3. Жабжантаева М.Ш. «Звезды казахской литературы». - Кокшетау, 2009. – 99-102 с.
4. Джумагулов К.Т. «Ибрай Алтынсарин и развитие культуры казахского народа». Алма-Ата «Казахстан», 1984 г. – 165- 178 с.
5. Алтынсарин И. Собр. соч. в 3-х томах: Т.1. – Алма-Ата, 1975. – 359 с.
6. Суюншалиев Х. Ж. Алтынсарин И. (1841 1889). – В кн.: Суюншалиев Х. Ж. Становление и развитие казахской литературы (с раннего периода до конца XIX в.) Автореф. дис. на соиск. учен. степени д–ра филол. наук. Алма–Ата, 1969, с. 94–99.
7. Карабаева С.А. Вклад этнографических трудов Ибрая Алтынсарина в развитие деятельности Оренбургского Отдела Русского Географического общества / С.А. Карабаева // Ұлттың ұлы ұстазы. Қостанай . Қостанай баспа үйі, 2011. – 75–84 б.
8. Ахметов Т.Ә., Оспанов С.О. Ыбырай Алтынсарин мұрасы: библиографиялық көрсеткіш/ құрастырушылар: Т.Ә.Ахметов, С.О.Оспанов. – Қостанай: ҚМПИ, 2016. – 237 б.

ӘОЖ 37

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТӘРБИЕ СИПАТЫ

Смекенова Г.Т.

«№27 орта мектебі» КММ, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: tashkenovna@mail.ru

Тәрбие берудің ең көрнекті құралының бірі, амал-тәсілі әдебиет үлгілері, көркем шығармалар болған. Онда көрініс табатын авторлық суреттемелер, жасалған образдар оқырманды ойға жетелейді, түрлі әсерге бөлейді. Тағылымдық, танымдық қасиеттер бой көрсетеді. Бұл орайда өзінің ағартушылық мақсатына сәйкес әдеби шығармаға тәрбие құралы ретінде қалам тартқан Абай өнегесі орасан зор. Бар сұлулықты, эстетикалық көркемдікті бойына жинаған Абайдың өлең жолдары кімді де болса рухани биіктерге жетелеп, болашаққа деген құштарлыққа ұмтылдырады,

саналылыққа тәрбиелейді. Бұл құндылықтар дарынды ақынның сөз шеберлігі, даналық ойлары, парасаттылығы арқылы ерекше сұлуланып, өзгеше биікке көтерілген. Өр ұғым, өр қағида бүкіл адамзаттың жүрегіне жол тауып, есінде мәңгі сақталатындай қалыпқа келген.

Адамгершілік - адам бойындағы гуманистік құндылық, әдеп ұғымы. "Кісілік", изгілік", "имандылық" тәрізді ұғымдармен мәндес. Адамгершілік – адамшылық қаталдықпен салыстырғанда жақсылық тілеу қарым-қатынастары Халықтық дүниетанымда мінез-құлықтың әртүрлі жағымды жақтары осы ұғымнан таратылады. Мінез-құлық пен іс-әрекеттерде көзге түсетін төмендегідей адамгершілік белгілерін атап өтуге болады: адамды қастерлеу, сыйлау, сену, ар-ұятты сақтау, имандылық пен рахымдылық, ізеттілік пен кішіпейілділік, әділдік, қанағатшылдық, т.б. Адамгершілік — бұл рухани тәрбие. Адамгершілік - адам бойындағы ең асыл қасиет және адамзат баласының ең жоғарғы мақсатына бағытталады. Бұл қасиет адамды мейірімділікке, Отанын, елін, отбасын сүйуге үйретеді. Егер адамда адамгершілік қасиет болмаса, ол адам өз - өзін сыйламайды Абайдың пайымдауында адамның бойындағы барша ізгіліктің басы отбасынан басталады. Ақын отбасында ата-анадан алынатын тәрбиені өте жоғары бағалаған. Сондықтан да өмірге келген әр адамды адалдыққа, парасаттылыққа, адамгершілікке, сұлулыққа апарар жол ананың сүтінен, ата-ананың пәрменді үлгісінен тамыр тартады деген ойдың желісі Абай өлеңдерінде айқын аңғарылады.

Ұлы ақын бала тәрбиесіне, жалпы бала болмысына, қарттар мен қариялардың танымдық ерекшелігіне қатты көңіл бөлген. Сондықтан ол:

Адамның бір қызығы— бала деген,

Баланы оқытуды жек көрмедім, – дейді.

Абай өмір жолын тануды білімге, ғылымға негіздеу керек дейтін қағиданы ұстанады:

...Дүние де өзі, мал да өзі,

Ғылымға көңіл бөлсеңіз.

Абай өз заманындағы жас ұрпаққа, «көкірегі сезімді», көңіл көзі қарақты, ойлы адамдарға үміт артып, оларды өзінің озат мақсат-мұраттарына тартуға ұмтылды. Жастардың өнімді еңбек етіп, ғылым мен білімге талпынуы, алға қойған мақсатқа жетуде табандылық көрсетуі, міне осындай асыл қасиеттерді уағыздау Абайдың бүкіл шығармаларының негізгі идеялық-тақырыптық үзілмес жүйесінің бірі болды.

Қара сөздерінде Абай қазақ халқының ұлттық мінезіндегі, дүниетанымы мен көзқарастарындағы келеңсіз мінез-құлықтық сипаттар мен тар мағынада ғана ұғынылатын ұғым-түсініктерді сынға ала отырып, олардың мақал-мәтелдердегі мәнін ашуды мақсат етеді. Ұлттық бітім-болмысымыздағы үлгілі қасиеттерді ұрпақ санасына сіңіретін сөз мәйегі – мақал-мәтелдердің кейбіреуінің өнеге қалыптастыруға көлеңке түсіретін шынайы мағынасына ой жібере қарау керек екенін айтады. Абай өз өлеңдерінде бала тәрбиесінен бастап тұтас ұлттың, халықтың санасына ықпал ету мақсатындағы ойларын ортаға салғанын жоғарыда айтқамыз. Бұл орайда ақын өзі орнықтырған көркемдік өлшем, даналық тағылым, өнегелік сипат бойынша кейінгі буын қаламгерлердің де тәрбие тақырыбына туындылар жазуына өзіндік ықпал еткенін көреміз.

Сабақта рухани-адамгершілік тақырыпта шаттық шеңберлерін өткізу де жас ұрпақты тәрбиелеуде алар орны ерекше. Ол үшін сабақтың 20 минутын

шығармашылық жұмысқа арнаймыз. Күн адамның рухы болса, күн сәулесі – ақыл дейік. Себебі ақыл – рухтың құрамдас бөлігі. Сондықтан, сабақта осы сапалардың біразы туралы пікірлескенді дұрыс санадым. Ойымызды өрбітіп, бойымызға адамгершілік нәрін егу үшін тақтаға Күн суретін іліп қоямыз. Жарық-күн – көлегейленіп тұр, күнді бір мейірбан, жан-шуағын төгетін күдіретті анаға теңедік. Себебі ана бізге өзінің бар жылуын, сезімін, махаббатын береді. Біз оның жүрегіндегі көлеңке сезімін сейілтейік, ол үшін бетіндегі түнерген бұлттарды ашайық. Топқа бөлініп постер жасау. Әр топ адамгершіліктің 7 қағидаларын атайды.

1. Ақиқатқа сену, адал болу;
2. Жақсы мінез, көрікті ақыл;
3. Дұрыс іс-әрекет, ойлану;
4. Жүректе имандылықты сезіну;
5. Тәртіпке бағыну, жақсы тәрбие алу;
6. Ата-анаңмен бауырыңа қорғаныш болу, халқың үшін еңбек ету;
7. Зорлық - зомбылық көрсетпей, әлсіздерге көмек жасау;

Келесі топ адам бойындағы 7 қасиетті атайды.

1. Көру - әлемнің сұлулығын көзбен тамашалау;
2. Есту - әлемдегі керемет дыбыстарды есту;
3. Сезіну - ізгілікті жүрекпен ұғыну;
4. Дәм сезу - ең дәмді мен ащының дәмін тату;
5. Ұстау - екі қолмен жақсылық жасау;
6. Аялау - қолда бардың қадірін білу;
7. Махаббат - сүйіспеншілік;

Адам ақиқатты танып, сүйіспеншілікпен дұрыс әрекет еткенде, оның жан дүниесінде ішкі тыныштық орнап, біреуге қиянат жасамаса іс-әрекеті өз жемісін береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Педагогика Ш.Х. Құрманәлиев Астана. 2007 ж.
2. Ақтанов Б.М. Адамгершілік сабақтары. - Алматы. 2001.
3. Ғаламтор материалдары. <http://kzref.org/pedagogika>

ӘОЖ 37

ЖАЗУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА АРНАЛҒАН ЖАТТЫҒУ ТҮРЛЕРІ АРҚЫЛЫ ЖАҢА ӘЛІПБИДІ ҮЙРЕТУ

Смыкова А.Д., Қарағанды қаласының «Ресурстық тіл орталығы» КММ әдіскері, Smykova_85@inbox.ru

Ғылыми жетекші: Әбдуов М.І., ф.ғ.д., профессор
«BOLASHAQ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан

Тілге байланысты ең маңызды жаңалық – кирилл әліппесінен латын графикасына көшу болып отыр. Осы жазуға көшу әлем экономикасымен терезесі тең, ғылым-білімі дамыған елге айналу үшін үлкен мүмкіндік деп ойлаймын.

**Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитеті
Шайхұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық
ғылыми-практикалық орталығының
ғылыми кеңесінде мақұлданып алынған әліпби жобасы**

№	Латын	Кирил	Әріптің аты	№	Латын	Кирил	Әріптің аты
1	A a	А а	а	17	O o	О о	о
2	Ä ä	Ә ә	ә	18	Ö ö	Ө ө	ө
3	B b	Б б	бы	19	P p	П п	пы
4	G g	Г г	гі	20	R r	Р р	ыр
5	Ğ ğ	Ғ ғ	ғы	21	S s	С с	сы
6	D d	Д д	ды	22	T t	Т т	ты
7	E e	Е е	е	23	U u	У у	уу
8	J j	Ж ж	жы	24	Ü ü	Ү ү	ү
9	I i	Й й (И и)	ий	25	Û û	Ү ү	ү
10	İ i	І і	і	26	V v	В в	вы
11	K k	К к	кі	27	F f	Ф ф	фы
12	Q q	Қ қ	қы	28	H h	Х х (h h)	хы
13	L l	Л л	лы	29	Ş ş	Ш ш	шы
14	M m	М м	мы	30	Y y	Ы ы	ы
15	N n	Н н	ны	31	Z z	З з	зы
16	Ŋ ŋ	Ң ң	ңы				

С, W, X таңбалары қатаңдық принципімен жазылатын шетелдік сөздерде қолданылады

Зерттеуші А.Досанова латын әліпбиіне негізделген өзбек әліппесінің стандарттық бағдарламасындағы оқушыға берілетін тақырыптар бойынша оқушы үлгерімі қандай деңгейде екенін кириллица негізіндегі әліппемен салыстыра отырып эксперимент жүргізген. Зерттеу нәтижесі бойынша, жаңа әліпбимен сауат ашуда төмендегі жайттарды ескеру қажеттілігіне баса назар аудартады: «Латын әліпбиі негізінде сауат ашу әдістемесі бойынша қарастырылатын бірқатар мәселелердің ең негізгілері:

- тыңдаушылардың дыбыстарды(фонемаларды) есту қабілетін дамыту;
- оқушыларды латын әліпбиінде буындап, біртіндеп тұтас оқуға үйрету;
- әртүрлі буындардан сөздер құрастыра білуге үйрету;
- әріптерді дұрыс қосып жазуға, сөйлемдерді қатесіз көшіруге үйрету;
- сөздік қорын, сөйлеу тілін дамыту, ойын жүйелеп айта білуге үйрету[3.115].

Бұнымен қоса А.Досанованың зерттеуінде латын әліпбиіне негізделген сауат ашу бағдарламасы кезең бойынша жүргізілуі керек. Бірінші кезеңде әліппеге дейінгі кезең, екінші кезең әліппе кезеңі, үшінші кезең әліппеден кейінгі кезең.

Бұл жаңалыққа бастапқы кезде бәрі елең ете қалғанмен, үйренуге келгенде, әсіресе, Кеңес үкіметі кезіндегі көзқарастығы ересек адамдарда әртүрлі ішкі психологиялық кедергілерге тап болатыны белгілі. Бірақ А. Досанова зерттеуі көрсеткендей қазақстандықтар алғашқы кезеңді басынан өткерді деп ойлаймын. Қазір ешкімде қарсылық туа қоймас. Ендігі кезең әліппе кезеңінде әркімнің назарын өзіне аударатын, жалықтырмайтын әдіс-тәсілдер ауадай қажет болады. Бүгінде бұл қажеттілік қатты сезіліп тұрғандықтан, осыған баса назар аударуымыз керек. Тыңдарманның жаңа әліпбиді толық игеріп кетуі үйретушінің шеберлігіне тікелей байланысты. «Ұстазы жақсының ұстамы жақсы» демекші, оқытушыларымыз

әдістемелік жағынан жақсы қарулануы керек. Ол үшін меңгертудің озық үлгілерін зерттеп қарастыра отырып, қазақ тілінің заңдылықтарына бейімдеп, дамыта оқытудың үлгісін жасау қажет.

Жаңа әліпбиді оқыту барысында ұсынылған сабақ материалын саналы түрде түсінудің маңызы зор. Емле ережелерге қатысты мәліметтерді тыңдаушылар жаттанды түрде емес, саналы түрде меңгеруі керек. Саналы түрде меңгеру үшін мынадай жұмыс түрлері іске асырылады: 1) Теориялық мәліметтерді түсіндірген соң, өздеріне айтқыздырып отыру. Түсіндіру кезінде объектілердің өзіндік белгілері толық қамтылуы қажет; 2) Түрлі жаттығу жұмыстарын жүргізу арқылы тыңдаушылар тапсырманы еркін орындау керек; 3) Күнделікті, қайталаулар арқылы өткен материалдарға байланысты сұрақтарға толық жауап болуы тиіс; 4) Орфография мен орфоэпияға байланысты дағдыларды шартына қарай орындай білуі керек; 5) Күнделікті өмір қажетіне қарай практикалық дағдыларды саналы түрде меңгеруі керек.

Білімді саналы меңгерту – мұғалімнің білімдарлығы, түсінігінің айқын дәлдігі, жеткілікті түсіндіруінен көрінеді. Білімді саналы меңгерген тыңдаушы өз белсенділігін оқудың бүкіл барысында көрсете алады. Саналы көзқарас білімді саналы меңгерумен бірге, оның іскерлік дағдысын қалыптастырады. Белсенді тыңдаушы алған білімін жаттығу кезінде де көрсете алады. Белсенділіктің көрінбеуі жайында академик Ю.К.Бабанский: “Сабақ үстінде белсенділіктің көрінбеуі – оқытушы білімді саналы игермегенін, «формализм» ең алдымен, айқын ситуацияға сәйкес методикалық әдіс-тәсілді таңдай білмеуінен көрінеді”, - дей келіп, екіншіден, мұғалімнің оқушылармен қарым-қатынасының нашарлығынан - деп, олардың сабаққа деген ықыласын, ынта-жігерін жоятынын айтады (Ю.К.Бабанский. "Оптимизация процесса обучения", Москва, 1977). Сабақта білімнің төмен берілуі, оқушының психологиясымен санаса алмаған, педагогикадан да хабары шамалы, методиканы жете білмеуден болады. Ғалымдардың пікірінде, мұндайды – «оқытудағы формализм» дейді. Білімді саналы да, сапалы игерген тыңдаушылар сабақта үнемі белсенділік көрсетіп отырады.

Қазақ балаларын оқытуда Ы.Алтынсарин мұғалімдерге арналған өзінің «Қырғыз хрестоматиясы» оқулығында өте жоғары талап қоя білген: «...әрбір затты ықыласпен, қарапайым тілмен түсіндіру, тақырыптарға сәйкес суреттеу беру, сурет арқылы түсіндіру, көркем жазуды, әріптердің формасын дұрыс түсінуге, дағдыландыруды үйрету ...шәкірттердің барлық сезім мүшелерінің - көз, қол, есту қабілетін, тілді, зейінді дағдыландыру, баланың барлық қабілеттерін жаттықтыру арқылы және оған өз бетімен жұмыс істеу керек», - дейді [4;150].

Алдымен жаңа әліпбиіміздің ұлттық сипатын танып, түсіну үшін оның құрамына назар аударылған. Біріншіден, әліпбидің негізгі іргетасы, жоғарыда айтылғандай, жалпыхалықтық тілдегі 9 дауысты мен 19 дауыссыз. Екіншіден, ескі қазақ жазба тіліндегі кезеңнен келе жатқан х/һ, ф әріптері. Бұлар алдымен жазба мәтіндерде қолданылып, дағдыға айналған, сондықтан әліпбидің ұлттық сипатына алабөтендігі жоқ. Үшіншіден, v (в), ch (ч) әріптері халықаралық терминдер мен атаулардың орфографиялануын оңтайландырудың тиімді тәсілі ретінде алынған.

Ереженің әліпбимен байланысын кейбір түйінді тұстарын, «неге олай?», «неге бұлай емес?» дейтін мәселелердің шешімін жұртшылыққа түсіндіріп отыру кезектегі аса қажетті міндеттердің бірі болып саналады.

Әріптердің халықаралық атаулары бар да, халықтық атаулары бар. Біріншісі ғылыми зерттеулерде қолданылады. Ғалымдар ережеде халықтық атауға сүйенген. Халықтық атауда, мысалы, б-бы, д-ды, с-сы, т-ты...т.б. деп аталады. Басқа әріптердің аталуы да солай. Бұлай болу себебі тіл дыбыстарының қоғамдық санадағы бейнесі, ойдан шығарылған нәрсе емес. Г мен к әріптерінің жіңішке түрде берілуі олардың үнемі жіңішке буындарда кездесуіне байланысты, сондықтан бұлардың дыбыстық аталуы кі, гі түрінде берілген. Бұл жерде тағы да сұраудан-сұрау туындай береді. Неге и әрпінің дыбысталуы ій, ал у әрпінің дыбысталуы ұу? Бұлай болуы тілдік санада дыбыстық бейнесінің жіңішке ій түрінде ұғынылуы. Ал у әрпінің ұу болуы жуан буынды сөздердегі дыбыстық образымен байланысты. Сонымен тіл дыбыстарының қоғамдық санадағы бейнесі – олардың моделі іспетті. Бұл – автоматизм түрінде жұмыс істейтін модель. Осындай ерекшеліктер болашақта орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктерде немесе анықтағыштарда егжей-тегжейлі түсіндірілетін болады.

Толық мүдірмей оқып жазу үшін кез келген әліппені жатқа білу керек. Үйренуші оның жазылу формасы мен оқылу формасын айқын ажыратып тұруы тиіс.

Латын жазуын ересктерге үйретумен айналыспас бұрын, үйренушілердің жас ерекшеліктерін, бейімін ескеру қажет. Кейде араларында шет тілін оқымағандары кездесіп жатады. Осындай жағдайда әліппені ерінбей бастан-аяқ толық үйретеміз. Латын жазуы қазақ еліне жат жазу емес, бұл жазу тауар айналымы арқылы күнделікті өмірімізге еніп кеткендіктен, толық болмаса да көп әріпті ересек тұрғындар біледі. Сондықтан да, қазіргі 31 әріпті тез естерінде қалу үшін, бар білімдерін дамыта отырып әріптерді жаттатуға болады. Алдымен, тыңдаушылармен әліппені үшке бөліп қарастырамыз:

1. Бұрыннан білетін әріптерін анықтау және жазғызу; (Аа, Оо, Кк, Іі, Нн, Ее, Dd, Ll, Mm, Nn сияқты)

2. Таныс емес әріптермен жақын таныстыру (Ää, Öö, Üü, Ūū, Qq, Jj, Gg, Rr, Ğğ, Şş, Ńń дыбысталуы мен жазылуын міндетті түрде көрсету);

3. Жазылу мен дыбысталуында шатастыратын әріптермен жекелей жұмыс жасау (İi – Iı, Yy -Uu, Qq - Kk);

Енді осы бөлімдер бойынша жаттығу жұмыстарын мысал ретінде ұсынуға болады.

1. Әр әріптің дұрыс дыбысталуын табыңыз. (Бұл жаттығу транскрипцияға және көз үйретуге арналған жаттығу).

Dd [fy]	Ll [jy]
Pp [yr]	Rr [py]
Ff [dy]	Jj [yl]

Мұндай әріптік қатарды өз қалауыңызша көбейтуге болады. Сондай-ақ әріптерге көз үйреткен соң, сөз қосып беруге болады.

Dd [fy]	Ll [jy]	Dombyra
Pp [yr]	Rr [py]	Jylqy

Ff [dy]   Jj [y1]   Laq

2. Баспа түріндегі кішкентай әріптерді меңгерту үшін де жаттығулар беруге болады.

bbbbbbbdddbbbbbbbdddbbbbdd – д әрпін сызып шығыңыз.

rrrrrrrqrrrrrrrqrrrrrrrrrrrrq – қ әрпін сызып шығыңыз.

nnnnnnmmmmnnnnnnmmmmnnnnmm – м әрпін сызып шығыңыз [5].

Мұндай жаттығуды жасы үлкен адамдарға да беруге болады. Әріптерді бір-бірімен шатастыру бастауыш сынып жасындағыларда көбірек кездеседі. Зейінді шоғырландырып, әріпті дұрыс тануда осы секілді жаттығудың пайдасы зор.

3. Бас әріптер мен кіші әріптерін бірден тану үшін мынадай жаттығу ұсынуға болады.

Кіші әріптердің бас әріптерін тауып жазуға немесе бас әріптерді беріп кіші әріптерін жазуға жаттығулар молынан беруге болады.

V →	<input type="text"/>	q →	<input type="text"/>
R →	<input type="text"/>	y →	<input type="text"/>

4. Келесі бір жаттығу түрі арқылы күнделікті сатып алып жүрген тауардың сыртындағы әріптерді ағылшын тілімен салыстыра отырып талдау, оқыту, жазғызу.

5. **Ағылшын тілінде** Lay`s [leis] – L[el]; A[ei]; Y[wai]; S[es];

Қазақ тілінде Lays [лейс]- L [ыл]; A [а]; Y[ы]; S[сы];

Жетілдірілген әліпби нұсқасында брендтік тауарлардың атауы мен оқылуы цитаталық принциппен жазылып оқылатын болғандықтан, қазақ тілінде жазылуы мен оқылуы өзгермейді. Ал әріптерді жекелей таратып талдату арқылы ағылшын әріптері мен қазақ тілінің әріптерінің айырмашылығын жақсы сезінетін болады. Сондай-ақ оқушылардың күнделікті өмірмен байланысты қолмен ұстап жүрген тауарлардың атауы бірден қызығушылығын оятады деп ойлаймын. Мұндай тапсырмаларды ойын ретінде де беруге болады. Мысалы: Суреттегі сөзді оқып, әріптерін қазақшала деген тапсырмалар беруге болады.

D [ды]; **i** [й]; **r** [ыр]; **o** [о]; **l** [ыл];

Осы тектес жаттығу жұмыстарын көптеп бере отырып, әріптерге қол мен көзді үйретіп, дағды қалыптастыруға болады. Сол сияқты ұқсас әріптерді шатастырмас үшін қазір белсенді қолданып жүрген әдіс Е. Бахтиннің әдісі. Бұл әдіс ассоциациялық ойлауға құрылған. Әріптің неге ұқсайтынын сұрау арқылы есте қалдыруға болады. Тағы бір көмекке келетін тапсырма түрі – суретті әріптер. Тақырып бойынша суреттер қолданылады. Мысалы, Ққ әрпін өткенде осы әріптен басталатын, осы әріпке аяқталатын суреттер көрсете отырып сабақты көңілді өткізуге болады.

Соңында айтқым келгені әр істің бастамасы болғандай, оның нәтижесі болуы керек. Осы сапалы нәтиже үшін көп тер төгуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. <https://psyjournals.ru/mip/2007/n1/42821.shtml>
2. Қазақстан мемлекеті. №3. 2007ж.

3. Досанова А.Ж. Латын әліпбиі негізінде сауат ашу әдістемесі: пед.ғ.к. ... дисс. – Алматы: Абай ат-ғы ҚазҰПУ, 2009. – 166 б.
4. Латын әліпбиіне көшу: ғылыми-тәжірибелік негіздер, даму процесі және басты мәселелер. – Астана, 2018. – 280 бет.
5. Шетел тілін оқыту әдістемесі. №2. 2013 ж.

УДК 37

ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Султангалиева А.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
г. Уральск, Казахстан

Актуальность данной работы обусловлена условиями, связанными с изменением системы высшего образования. Применение личностно-ориентированного подхода на уроках иностранного языка является одной из главных проблем в современном обучении. Большое внимание должно быть обращено на создание в университете такой образовательной среды, в которой происходит дальнейшая социализация личности и развиваются профессионально-ориентированные навыки каждого студента. Каждый обучающийся – это личность со своими потребностями и желаниями. Преподавателю необходимо учитывать все аспекты личностно-ориентированного подхода при разработке и внедрению курса иностранного языка. В данной статье рассматривается личностно ориентированный подход в обучении иностранным языкам, возникший как антитеза процессу преподавания, в центре которого – личность учителя.

Сегодняшний мир переживает экспансию американской цивилизации, приведшей к «вестернизации» культуры многих стран. В числе прочего это повлекло за собой глобальное распространение английского языка. Поэтому владение английским языком является не просто пожеланием, а насущной необходимостью и незаменимой составляющей профессиональной программы специалиста. Определенный уровень владения английским языком теперь не только свидетельствует об общекультурном уровне специалиста, но и носит характер профессиональной необходимости. В этой связи особую актуальность приобретает выбор наиболее эффективных подходов и методов обучения иностранному языку. В этой связи происходит смена педагогики техногенной цивилизации на «гуманитарную педагогику антропогенной цивилизации», в основе которой лежит идея такой организации процесса обучения и воспитания, при которой «обучающиеся становятся субъектами собственного развития» [5].

В области образования в целом и обучения иностранным языкам, в частности, личностно-ориентированное обучение является приоритетным. Преподавание может быть сосредоточено либо на подходе, направленного на учителя, либо на ученика, либо на сочетании того и другого подходов.

На протяжении веков учитель был основным звеном и руководителем всего процесса обучения, предпочтение отдавалось обучению, ориентированному на учителя [1]. Нынешняя система преподавания иностранного языка в основном традиционна, хотя от преподавателей часто требуют использовать методы личностно-ориентированного подхода. По большей части учебные планы дисциплины «Иностранный язык» принимаются учебно-методическим управлением университетов, где описывается содержание, график, условия обучения, политику посещаемости и процесс оценки. Специфика обучения иностранному языку не учитывается. Преподавателю предписывается жесткая директива, которая ясно дает понять, что за отвечает учитель [7]. Эти решения, однако, являются для преподавателя инициативой сверху. Например, преподавателям дается предписанный курс с определенным количеством часов, и они обязаны закончить его в заданный и заранее определенный период времени, обычно семестр. Если курс не завершен за отведенный отрезок времени, преподаватели должны объяснить причины невыполнения учебной программы.

Для того чтобы процесс обучения иностранному языку стал максимально эффективным, необходимо ответить на ряд вопросов. Основным из них является следующий: как должны соотноситься базовая наука и учебная дисциплина «Английский язык»? Это соотношение следует анализировать, исходя из целого комплекса показателей: чему учат в школе? (Каково содержательное наполнение данного учебного предмета?) Адекватен ли учебный предмет «Английский язык» языку, на котором говорят его носители? Кто является объектом обучения? Является ли процесс обучения целенаправленным и специально организованным или усвоение языка происходит естественно? Где учат? В системе специально организованных занятий или в естественной языковой среде? Как учат? (Используя специальные формы и методы или в процессе спонтанного языкового общения?) Какая длительность процесса обучения? Является ли он перманентным или дискретным? Кто обучает? (Преподаватель, аудио- или видеозапись или языковая среда). На каком материале обучают? (На переводном, который предъявляется обучаемому лишь от случая к случаю, или аутентичном, который постоянно «присутствует» визуально или на слуху?) [1].

При планировании личностно ориентированного занятия учителю необходимо придерживаться следующих рекомендаций: создавать положительный эмоциональный настрой на работу; опираться на знания, позволяющие учащемуся самому выбрать тип, вид и форму материала (словесную, графическую, условно символическую);

– обсуждать с учениками в конце урока не только то, что «мы узнали» (чем овладели), но и то, что понравилось/не понравилось и почему;

- что хотелось бы выполнить еще раз, а что сделать по-другому;

– при задании на дом не только называть тему и объем домашнего задания, но и подробно разъяснять, как следует рационально организовать свою учебную работу при выполнении задания дома [5].

Однако, создавая условия для учебного процесса, необходимо учитывать неодинаковые возможности и способности обучаемых, их различные планы на будущее, соответственно, и разные профессиональные устремления. Допускаются

разные уровни обучения: общеобразовательный и несколько продвинутый – профильный, ориентированный на выбранную профессию и продолжение обучения в вузе.

Таким образом, личностно ориентированный подход создает предпосылки для большей результативности обучения. При отборе иноязычного содержания обучения следует учитывать интересы и волнующие современных учащихся проблемы (с учетом возрастных групп – в начальной, основной, старшей школе). Это проявляется, прежде всего, в отборе аутентичного текстового материала, в выборе тем для обсуждения, в привлечении актуального аудиовизуального материала, в том числе с помощью Интернета [2].

Личностно ориентированный подход в обучении иностранным языкам влияет на выбор технологий обучения. Все меньше места занимают в учебном процессе такие учебные речевые действия, в которых бы отсутствовала хотя бы условная коммуникативная направленность. Например, чтение всеми учениками одного и того же текста и пересказ его друг другу. Все больше используется групповая работа над разными текстами, позволяющая каждому учащемуся выполнять посильные функции. Например, при изучающем чтении (с полным пониманием) один ученик вполголоса читает текст, другой выделяет незнакомые слова, третий ищет их значение в словаре, четвертый переводит предложение, вызывающее трудности для понимания, и т. д. Такая работа готовит учащихся к реальной коммуникации – обмену информацией с другими группами, читавшими другие тексты, к оценочным суждениям по поводу услышанного и прочитанного от других.

Правильная организация такой деятельности способствует развитию речевой инициативы, совершенствует учебные и коммуникативные умения. Большую практическую направленность при изучении иностранного языка имеет проектная методика, которая обеспечивает выход речевой деятельности в другие виды деятельности, опирается на личностно ориентированную парадигму образования, закрепляет его вариативность, учет возможностей и потребностей учащихся, возможность выбора ими образовательных услуг [3]. Личностно ориентированный подход в обучении иностранному языку позволяет обеспечивать и поддерживать процессы самопознания, саморазвития и самореализации личности ребенка, формирование его неповторимой индивидуальности.

Для более эффективной реализации личностно ориентированного подхода в обучении рекомендуется придерживаться следующих дидактических рекомендаций:

- организовать учебный материал таким образом, чтобы у учащегося была возможность выбора при выполнении заданий;

- обеспечить стимулирование учащегося к самоценной образовательной деятельности, обеспечить возможности самообразования, саморазвития в ходе овладения знаниями;

- постоянно согласовывать опыт учащегося с научным содержанием задаваемых знаний; изложенный в учебнике материал направлять на расширение уже накопленных знаний, структурирование, интегрирование, обобщение предметного содержания, а также на преобразование личного опыта каждого учащегося;

– при введении знаний о приемах выполнения учебных действий выделять общелогические и специфические приемы учебной работы с учетом их функций в личностном развитии;

– обеспечить контроль и оценку не только результатов, но и, главным образом, процесса обучения, т. е. тех трансформаций, которые осуществляет обучаемый, усваивая учебный материал [5]. Урок можно считать эффективным только в том случае, когда взаимосвязь работы учителя и ученика находится на высшем уровне. Личностно ориентированное обучение может помочь преподавателю достичь поставленных целей.

Таким образом, основные положения личностно ориентированного обучения – о значимости субъектного опыта ученика, индивидуальном стиле его учебной деятельности, диалоговом построении образовательного процесса, необходимости ведения индивидуальной карты его развития – должны воплощаться на уроке иностранного языка.

В настоящее время наблюдается повышенное акцентирование прагматической направленности в обучении иностранному языку в ущерб личностно ориентированному подходу к преподаванию данного предмета. При анализе соотношения базовой науки и учебного предмета «Английский язык» возникает вопрос: чему следует отдавать предпочтение в учебных условиях: устным, письменным формам общения или тем и другим в равной степени? В методике преподавания иностранных языков нет на этот вопрос однозначного ответа. На наш взгляд, ответить на него – значит определиться в поиске решения следующей задачи: кто из студентов, где и когда будет реально пользоваться изучаемым языком в общении с его носителями. И, тем не менее, анализ ситуации в нашей стране показывает, что такие возможности есть, и прежде всего в следующих сферах: личные контакты; доступ к качественному образованию в своей стране и за рубежом; доступ к мировому опыту и знаниям, технический прогресс, торговля, развитие производства, международное общение и кооперация. Все это предполагает развитие эффективного формирования личностно ориентированного подхода к преподаванию иностранного языка.

Список литературы

1. Дубских А. И., Кисель О. В., Босик Г. А. Развитие иноязычной профессиональнокоммуникативной компетенции студентов посредством дифференцированного подхода // Современные проблемы науки и образования. 2019. № 4. С. 85.

2. Дубских А. И., Зеркина Н. Н. Роль преподавателя в процессе обучения профессионально ориентированному иностранному языку в техническом ВУЗе // Современные тенденции развития системы образования. Чебоксары : Издательский дом «Среда», 2018. С. 108–110.

3. Дубских А. И. Интерактивные технологии в процессе обучения иностранному 50 языку // Вопросы лингводидактики и межкультурной коммуникации в контексте современных исследований: сб. науч. ст. XI Междунар. науч.-практ. конф. ; отв. ред. Н. В. Кормилина, Н. Ю. Шугаева. Чебоксары, 2019. С. 167–171.

4. Дубских А. И. Особенности профессионально-ориентированного обучения иностранному языку в техническом вузе // Актуальные проблемы современной науки, техники и образования : тезисы докладов 77-й междунар. науч.-техн. конф. Магнитогорск : Изд-во Магнитогорск. гос. техн. ун-та им. Г.И. Носова, 2019. Т. 2. С. 377.

5. Евплова Е. В. Этапы формирования конкурентоспособности будущего специалиста // Высшее образование в России. 2011. № 4. С. 156–158.

6. Зеркина Н. Н., Кисель О. В. Подходы, формы и методы обучения взрослых // Образование, инновации, исследования как ресурс развития сообщества : сб. мат-лов II Междунар. науч.-практ. конф. БУ ЧР ДПО «Чувашский республиканский институт образования» Минобразования Чувашии. Чебоксары, 2018. С. 71–74.

7. Кемерова Н. С. Проектирование индивидуальной траектории обучения иностранному языку в техническом вузе [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://vestnik.tspu.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=2291&Itemid=26

8. Кисель О. В. Обучение чтению на основе профессионально-ориентированных текстов // Актуальные проблемы современной науки, техники и образования : тезисы докладов 77-й междунар. науч.-техн. конф. Магнитогорск : Изд-во Магнитогорск. гос. техн. ун-та им. Г.И. Носова, 2019. Т. 2. С. 380–381.

9. Идрисов А. Е. Личностно-ориентированный подход в развитии личности ребенка в процессе обучения в школе [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://festival.1september.ru/articles/213801/> (дата обращения: 25.01.2014).

10. Мардасова Н. А. Личностно-ориентированный подход [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://mardasova-nadezhda.narod.ru/index/0-12> (дата обращения: 20.01.2014).

11. Мильруд Р. П. Методика преподавания английского языка. English Teaching Methodology : учеб. пособие для вузов. 2-е изд. М. : Дрофа, 2007. 257 с.

12. Lesson plans // British Council BBC. Teaching English [Electronic resource]. Mode of access: <http://teachingenglish.org.uk/try/lesson-plans> (дата обращения: 26.01.2014).

ӘОЖ 37

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Танжарыкова С.Б.

«№15 Орта мектебі» КММ, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: elerki@mail.ru

Оқу үрдісінде компьютер оқып-үйрену нысаны ретінде, сонымен бірге оқыту, тәрбиелеу, дамыту мен оқытудың мазмұнын меңгеруді диагностикалау құралы ретінде әрекет етеді. Мұның өзі ақпараттық технологияларды пайдаланудың екі бағыты бар екендігін анықтауға мүмкіндік береді. Бірінші бағыт тұрғысынан алып қарасак, ақпараттық технологиялар білім, білік, дағдыны игеру үшін қажетті ресурс болып табылып, оқушылардың саналы тәрбие, сапалы білім алуына жағдай жасайды, ал екінші бағыт тұрғысында ақпараттық технологиялар оқу-тәрбие

үрдісін ұйымдастыру тиімділігін арттырудың қуатты құралы болып табылады. Бүгінгі таңда мектептің білім беру жүйесін ақпараттандыру жағдайында өзіндік қайшылықтардың да орын алып отырғанын айту қажет. Мәселен, мектептерде әлі де болса компьютерлердің саны жеткіліксіз, барлық пән мұғалімдерінің бағдарламашылармен тікелей жұмыс істеу мүмкіншілігі шектеулі, автоматтандырылған оқыту бағдарламаларының саны аз, оларды көбейту мәселесі нақты шешімін таппаған, ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы информатикадан басқа пән сабақтары өткізілмейді десек те болады. Сондықтан білім беруді жаңа сатыға көтеру үшін тек білім мазмұны мен оқыту әдістерін ғана емес, ақпараттық технологияларды кеңінен пайдалану арқылы оқытуды ұйымдастыру формаларын да жетілдіру керек. Мұның өзі мынадай оқу-тәрбие міндеттерін шешуге көмектеседі:

– оқу үрдісін дербестендіру. Мәселен, компьютер оқытуды нақты бір авторлық бағдарлама бойынша жүзеге асыруға мүмкіндік береді;

– нақты әрекетке негізделген кері байланысты қамтамасыз етеді. Мәселен, компьютер арқылы әрбір оқушы өзінің білімін бақылауға, тексеруге және бағалауға мүмкіндік алады;

– материалды меңгеру жылдамдығын арттыруға болады.

Электрондық оқыту құралдарына оқытуды ұйымдастыру және жүргізу үшін арналған бағдарламалық өнімдерді жатқызамыз. Электрондық оқыту жағдайында әр түрлі оқыту формалары мен әдістерін, мазмұнын қалыптастыру мүмкіндіктерін анықтау үшін оқыту құралдарын салыстыру және оларды бағалаудың негізгі бағыттарын ескеру қажет. Яғни, жасау және қолдану технологиясы, ұсынылатын аспаптар жиынтығы, ұсынылатын қызметтің іске асырылу деңгейі. Нақты бағдарламалық өнімді жасау мен қолдану технологиясы жеке дара және топтық оқыту сияқты әртүрлі әдістерді қолдана отырып, оқытуды іске асыруға мүмкіндік береді. Электронды оқулықтың жетістіктері мыналар болып табылады:

– шұғыл кері байланысты қамтамасыз етеді;

– дәстүрлі оқулықта көп іздеуді қажет ететін тиісті ақпараттарды тез табуға көмектеседі;

– гипермәтінді түсіндірмелерді бірнеше рет қарап шығу барысында уақытты анағұрлым үнемдеуге мүмкіндік береді;

– қысқа мәтіндермен қатар көрсетеді, әңгімелейді, жобалайды (мультимедиа-технологияның мүмкіндігі мен артықшылығы тура осы жерде көрінеді);

– әрбір оқушыға дербестік тұрғыдан қатынас жасауға мүмкіндік беріп, олардың өз бетінше білім алуын қамтамасыз етеді;

– белгілі бір бөлім бойынша білімді тексеруге мүмкіндік туады.

Сонымен қатар электрондық оқулықтар жаңа технологиямен оқыту жүйесі – сабақта барлық білім алушының белсенді қатысуымен ұйымдастырылатын оқу үдерісінің бірі. Бұл ретте оқытушы мен тіл үйренушінің коммуникативтік қатынасқа негізделген қарым-қатынасының өзгермей сақталуы талап етіледі. Қазақ тілін оқытуда жаңаша оқыту технологиясын қолдану арқылы қоршаған ортада болып жататын әр түрлі жағдаяттар тарапынан алғаннан соң, тілдік жағдаят жаттығуларына айналдыра білу керек. Жаңа технологияларды қолдана отырып, оқыту барысында тіл үйренушілердің қазақша ойлауы мен жақсы сөйлеу тілін

дамытуда қазақ тілін оқытудың өзіндік ерекшеліктері айқындалуы тиіс. Әрбір берілген ұғым мен оның мазмұның құрайтын білімдік ақпарат – оқушының ой-санасын өзгертуші, дамытушы құрал. Бірақ танымдық негіздері туралы бөлімде айтқанымыздай, оқушылардың даму барысында көп сүйеніп, талдаулар жасай беруге, білім мазмұнын жөнсіз көбейтуге немесе күрделендіруге болмайды. Тіл үйренушінің даму ерекшелігін оның жас ерекшелігімен байланыстыра қарау қағидаты басты назарда болуға тиісті.

Қазақ тілін жаңаша технологиямен оқыту – тіл үйренушілердің шығармашылық қызметін, сапалы білім ала білуін қалыптастыратын үдеріс. Тіл үйренушінің саналылығы қазақ тілінің төл дыбысының, сөзінің сөз тіркесінің, сөйлемнің өзіндік болмысын танып-білу барысында ғана және сол үшін ғана емес, жүйе теориясының заңдылықтарын ғылымның барлық саласында қолдану жолдарын меңгеру қажет екенін түйсігімен түйсінуі барысында ғана қалыптасады. Бұл ретте мұғалімнің дұрыс қойған талаптары мен тапсырманы орындау алгоритмдерінің бірізді тәртіптелген жүйесі оқушыны саналылықпен білім алуға дағдыландырады. Тіл үйренушінің саналылықпен білім алу ұстанымы толыққанды жүзеге асуында келесі ұстаныммен табиғи байланысты болуы үлкен рөл атқарады. Қазақ тілінің жазу және сөйлеу заңдылықтарын іс-тәжірибе жүзінде танып-білу тіл үйренушілердің қазақша ойлау қабілетін қалыптастырады және біртіндеп дамуына ұласады. Оның өзі тіл үйренушінің ауызша және жазбаша тілі даму үдерісіне жалғасып, қазақ тілін үйреніп жүрген жеке адам жана сатыдағы дүниетанымдық аппаратын қалыптастыруға қызмет етеді.

Оқытушының басшылығымен меңгерілген танымдық әдістермен тоқтап қалмай, оларды қолдау мен тағы басқа түрлерін іздеуі теориялық ойлауы мен сөйлеу тетіктерінің біртұтастықта дамыған тіл үйренушінің моделі болып табылады. Сондықтан бұл ұстаным қазақ тілін оқыту үдерісінде басшылыққа алынады. Қазақ тілін оқытуда талдау әдісін оқушыға дұрыс үйрету арқылы қазақ тіліндегі дыбыстарды, сөз құрамын, сөз тіркесін, сөйлем мүшелерін т.б. өз бетімен анықтай білу дағдылары қалыптастырылады. Тіл үйренуде байқалатын түрлі заңдылықтар мен құбылыстарға бақылау жасату барысында жеке талдау жасатудың мәні зор. Талдау әдісін орынды, белгілі бір тәртіппен қолдана білу дағдылары қалыптасуы барысында, тіл үйренушінің теориялық ойлау дағдылары дамуы да жүзеге асады. Жаңа технологияны оқытудың мақсаты әр оқушының жеке тұлға ретінде қалыптасуына жақсы жағдай туғызуды ұйымдастырады. Мұғалім сабақтарында жаңа технологияны қолданудың өзі инновациялық шығармашылықты қамтиды. Жаңа технологиялық үлгіні ұйымдастыруда өмірдегі жағдайларды моделдеуге, рөлдік ойындар, жағдаят пен жағдайлардың негіздемесіне қарап, жалпы сұрақтарды шешуде, ой-өрісіне ақпарат ағымының енуі үлкен серпінді шығармашылықты оятады. Сабақтың өзгеше немесе өте қызықты болуына әкелетін әдіс-тәсілдер деп жаңа технологиялық әдістерді айтуға болады. Сондықтан, жаңа технологиялық әдіспен сабақ берудің қазіргі заман талабына сай, жүйелі де сапалы білім беруге, жан-жақты дамыған шығармашылық тұлға қалыптастыруда маңызы аса жоғары.

Әдебиеттер тізімі

1. Құрман Ж.Н. Қазақ тілін оқытудың әдістемелік негіздері. — Алматы, 2009. – 28-б.

2. Әбдікәрімов Б., Сарбасова Қ.А. Бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда педагогикалық технологияларды пайдалану // Еуразиялық гуманитарлық институттың хабаршысы. – 2004. – № 3. – 36-б.

3. Құдайбергенова К.С. «Инновациялық тәжірибе орталығы-педагогикалық технология көзі», «Алматы», 2001 жыл.

4. Асқарбаев А., Жазыбаев М., Рахметова С. «Бастауыш оқудың тиімділігін арттыру», «Алматы», 1975 жыл.

5. Қалым Г.М. «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар», 2011 жыл.

ӘОЖ 82.0

ДУЛАТ ИСАБЕКОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ АНТРОПОЛОГИЯ

Толеубаева К.А., Шодырова А.Е.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан, k.toleubaeva@mail.ru, shodyrova02@bk.ru

Көркем антропология – қазақ әдебиетінде бұрын-соңды тереңнен зерттелмеген, тың жаңалықтарға толы бірегей сала. Осы бағытта талданған, жарияланған жұмыстарды өте сирек кездестіреміз. Ғылым жолында көркем антропология бұғанасы енді қатқан жаңа бағыт емес. Тек «антропология» түсінігі әдебиетпен бірге ұштасқалы да көп уақыт өте қойған жоқ. Көркем антропология өнертанудың басқа бағыттарымен тығыз байланысты болғанымен, әдебиет теориясының жеке бір бағыты ретінде де қарастыруға болады. Атап айтар болсақ, тарихи және теориялық поэтиканың – теориялық поэтика мен сюжетологиялық, характерологиялық, стилистикалық ауқымын саралауда көркем антропологияның орны бөлек екенін атап өту қажет. «Көркем антропологияда (әдеби антропология) әдебиеттегі адам, образ, кейіпкер, тұлға, субъект, объект, динамикалық және психологиялық портрет, көркемдік ой сынды теориялық ұғымдар маңызды мәнге ие» [1, 234].

Дәл қазіргідей атауы болмаса да, философиялық антропология жалпы антропологиядан көне заманнан бастап бөліне бастады. Кейіннен келе, мәдениеттану ғылымымен тығыз байланыстағы мәдени антропология әдебиетті де қамти отырып, күллі өнердегі адам мәселесін қарастыратын **көркем антропологияның** негізін жасады. Аталған салаларда Э.Ауербах, В.Зинченко, Е.Фарыно, В.Иванов, М.Моторина, В.Степин сынды ғалымдар зерттеу жүргізді, десе де осы ғалымдар ішінде әдеби антропология саласын канадалық ғалым Фернандо Пойтос (*Literary Anthropology; 1988*) ерекше қарастырды. Негізінен бұл сала семиотика, әдебиеттану, тарих ғылымдарының тоғысында пайда болды. Осы бағытта ізденген ғалымдардың барлығы дерлік, зерттеулеріне француз ғалымы Клод Леви Стросстың құрылымдық антропологиясының (*Anthropologie structurale; 1958*) әдіснамасын негізге алады.

Қазақстандық ғалым, әдебиеттанушы, филология ғылымдарының докторы Вера Савельеваның қарастырған мәселелері тікелей көркем антропологияға бағытталған. Ғалым өзінің «Художественный текст и художественный мир» атты

еңбегінде «...эмоционалдық күй-жағдайларды заттық, көзге көрінетін құбылыстар арқылы алмастырып жеткізу – әдебиетте дәстүрлі жолдың көрінісі, дегенмен, лингвистердің айтуынша, эмоционалдық күйді дене бітімі немесе көзге байқалатын құбылыстар арқылы жеткізу – тілге тән құбылыс» дейді [2, 67]. Яғни, кейіпкердің психологиясын, ішкі ойын, жан толғанысын, айналасындағылар жайлы пікірін антропологиялық көрінісі, келбеті арқылы да беруге болады. Мұндай әдістің кейіпкер дүниесіне терең бойлай отырып қарастыруда маңызы өте зор. Дулат Исабеков шығармаларында астасқан адамның жанын тану бағыты жайында ғалым Гаухар Балтабаева «қарапайым адам болмысын аса сезімталдықпен аша білген – психолог жазушы» деп баға береді [3, 80]. Кейіпкерінің өзіне ғана тән дара қасиеттерінің көркем шығармаларда дұрыс берілуі, жеткізілуі жазушы үшін маңызды және өз кейіпкерінің объективті әлемге деген көзқарасы арқылы біз жазушының көркемдік әлеміне бойлап, көп сырын аңғарамыз. «Психологиялық талдаулар, кейіпкерді белгілі бір іс-әрекетке психологиялық тұрғыдан дайындап алып келетін көңіл-күй көріністері шығарманың сюжеттік желісін жандандырып, өмір шындығын көркемдік шындыққа шебер ұштастырары хақ» [4, 166].

Бұл мақаланы жазу барысында алдымен жалпы теориялық әдіс қолданылды. Әдебиеттегі көркем антропологияның шығу тегі, түрлері жайлы зерттеген ғалымдар еңбектері қаралды. Қажетті материалдар жинақталып, мақала жазуда бір жүйеге келтірілді. Дулат Исабеков шығармалары көркем антропологиялық сипаты жағынан талданды.

Кейіпкерлердің антропологиялық келбеті сөз болған жағдайда негізгі сөз болатын детальдің бірі – шаш. Шашы арқылы да кейіпкерінің мінезін шебер суреттей білген қаламгер Дулат Исабеков өз шығармаларында бұл көркем детальді ұтымды пайдалана білген. Мысалы: «Қарғын» романында Мәликенің алғашқы некесіндегі барабаншы жігіт образын жасауда: ««Ұзын шашы мен қауғадай сақалына және музыка жайлы айтқан әңгімелеріне қарап болса болар деп шын сенген» деп қарастырып, ішкі сезімін сыртқы белгілерімен байланысы бар екеніне сенгенін, яғни сақалы, шашы арқылы адамның психологиясын, болмысын тануға болатынын дәлелдей түскен. Сондай-ақ: «Апамның ақ жаулығы желкесіне түсіп, бурыл тарта бастаған шашы бұрқырап кетіпті» деп Гаухартас романындағы Қайыркеннің өз апасын суреттеуі арқылы апасының шаршаңқы халде, уайым үстінде жүргенін шашының бурыл тартып, бұрқырап кеткенінен біле аламыз [5, 48]. Сонымен қатар өз кейіпкерінің жас ерекшелігін, ел арасындағы беделі мен орнын байқату үшін де жазушы шаш арқылы суреттеуді қолданған. Мысалы: Сәргелдің портретін «Үй иесі жуықта Тәшкен сапарынан оралғаны жайлы жол-жөнекей ауыз жаппай әңгіме айтып келген ұзын бойлы, шашына ертелеу ақ араласа бастаған ашаң кісі боп шықты» деп оның шашына ақ араласа бастағанын атап кету арқылы оның орта жастағы кісі екенін аңғартады [5, 97]. «Қарғын» романындағы Жасынның толық антропологиялық портретін жасауда қаламгер: «Бағила оның қушықтау жауырыны мен мойын орағышынан бері-екі елі бері асып тұрған қою қара да қайратты шашына, тіп-тік кеудесіне, мойын «бұрмай сіресіп отырған қалпына жақтырмай қарады» деп қара шашының қайраттылығы арқылы мінезінің де салмақты, жігерлі, қайратты екендігін байқатады [5, 174]. Бет-әлпеттегі әрбір сызық, әрбір әжім сол тұлға – дене иесінің көңіл-күйінің көрінісін берері анық. Сөз

болып отырған кейіпкер портреті де психологиялық талдаудың көркемдік құралдарының бірі болып табылады.

«Бүгінгі көркемдік прозада сапалық жағынан өзгерген кейіпкер портреті барлық болмысымен, мазмұнымен, мол мүмкіндігімен, қайталанбас құнарлы бояуымен көптеген жаңа түрге, стильдік, көркемдік ізденістерге жол ашты» [6, 115]. Қаламгер шығармаларында ұзақ портреттерді кездестіру қиын, бірақ кейіпкерінің бейнесін жеткізу үшін жазушы қысқа әрі нақты штрихтерді қолданған. Мысалы үшін «Шойынқұлақ» әңгімесінде Сұлтанның Алданышты алғаш көрген кезде оның портретін: «Өстіп жүріп мен оның бет-пішініне көз тастадым. Жүнін жұлған құстың денесіндей, бүршік-бүршік бетіне үсіген картоптай емін-еркін мұрын жайласыпты. О баста оны әлдекім лақтырып жібере салғандай, бір жағына қисая жабысқан екен. Бір көрген адам оны әні-міне құлап кетеді екен деп минут сайын күткендей еді» деп көрсетеді [5, 159]. Негізгі кейіпкер келбетіндегі әрбір детальды, оның бір мұрнының өзін жай ғана сипаттай салмай, орналасу жайын да оқырманға қызықтыра көрсету – жазушы шеберлігінің шыңы деуге болады. «Есепшот, Түйетауық және Домино» әңгімесінде Ботпай портретін; «Сәлден соң ұстындай ұзын, тұтқыштай қара, апиыншыдай арық, көзі шөлдің құдығындай терең, екі құлағы сыпырадай қалқиған, жылқы тісті Ботбай кіріп келді» деп бейнелейді [5, 122]. Немесе Гауһартас романындағы Ыбышты: «Жалпақ танауы балықтың желбезегіндей желп-желп етіп, үлкен қой көздері қызыл көрген аш бүркіттің жанарындай от шашып шыға келеді» деп суреттейді [5, 39]. Сыртқы келбеті ішкі эмоциясын сыртқа сездіріп, кейіпкерінің психологиясын толық ашып көрсетеді.

Дулат Исабеков көркем текстегі кейіпкерлерінің әрбір қимыл-қозғалысын, денедегі әрбір динамикалық әрекеттің әдемі поэтикасын, өзіндік дене образын, дененің ішкі және сыртқы құпия-сырын, жалпы дененің пластикалық бояуының көркемдік кеңістік пен көркемдік әлемдегі көрінісін, философиялық, эстетикалық құндылығын асқан шеберлікпен ашып, өз оқырмандарына жеткізе біледі. Көркем шығармаларда кейіпкерді жан-жақты дамытып, оны іс-әрекеті арқылы, сыртқы психологиялық ишараттары арқылы, жекелеген портреттері, көркемдік, заттық, тұрмыстық детальдары арқылы, ішкі дүниесі мен дүниетанымы, көзқарасы арқылы дамытып, психологиялық портретін толық жасап шығарады. Кейіпкерлерінің ішкі сезімін, жан дүниесін антропологиялық келбеті, ерекшеліктері арқылы жеткізе білген Дулат Исабеков өз шығармаларында психологиялық портреттер жасауда, сол арқылы өз образдарының мінезін, жалпы психологиясын толық жеткізуде өзінің жазушылық шеберлігін танытады. «Кейіпкердің әрбір мимикалық қозғалысы арқылы тұлғаның әр қырынан танытып, оның ішкі әлемінен, ой-сезімінен хабар беріп тұрады. Мұндай әдіс кейіпкердің ішкі жан әлеміндегі сезімдік, эмоционалдық, биологиялық, физиологиялық құбылыстарды жеткізе білудің шебер үлгісі. Сонымен қатар, бұл – жазушының күрделі салаға бара білген, психологиялық прозаны жете меңгергендігінің де көрсеткіші» [6, 118]. Демек, жазушы Дулат Исабеков көркем текстегі кейіпкерлерінің әрбір қимыл-қозғалысын, денедегі әрбір динамикалық әрекеттің әдемі поэтикасын, өзіндік дене образын, дененің ішкі және сыртқы құпия-сырын, жалпы дененің пластикалық бояуының көркемдік кеңістік пен көркемдік әлемдегі көрінісін, философиялық, көркемдік антропологиясын,

эстетикалық құндылығын асқан шеберлікпен ашып, өз оқырмандарына жеткізе білген.

Әдебиеттану ғылымында көркем шығармадағы кейіпкерлердің психологиясын ашудың түрлі тәсілі бар. Теориялық тұрғыдан қарасақ қаламгерлердің бәрі дерлік мұндай тәсілдердің ішінен көркем антропологияға жүгінетінін байқаймыз. Себебі, қолға алған туындысын жазудағы басты мақсатын көрсетудің де ең тиімді жолы өз ойын кейіпкер монологына лайықтап соның ойына салып беру арқылы кейіпкерінің ішкі жан дүниесін ашу, оқырманға жақындату. Көркем антропологиялық қолданыстардың теориялық тұрғыдан зерттелуі аз болғанымен, көркем туындыда мұндай жасалымдарды көптеп кездестіреміз. Портрет жасауда немесе болып жатқан оқиға, өрбіп жатқан әңгіме, диалогқа қатысты кейіпкерлердің түрлі эмоция, мимика, ым-ишараттарының көрінуі және осындай тәсілдер арқылы образды жан-жақты ашуға, жан-дүниесіне бойлауға мүмкіндік беретін қолданыс көркем антропология болып табылады. Қазақ прозасындағы кейіпкер психологизмін зерттеу жайы қазіргі таңдағы ең актуалды тақырыптардың қатарында. Себебі, жазушылар туғызып жатқан түрлі кейіпкерлер мен олардың ішкі ойын көрсетуде түрлі тәсілдерге баруы зерттеу объектісін кеңейту үстінде.

Қорытындылай келе Дулат Исабеков антропологиялық белгілері көпқырлы бірнеше кейіпкерлер бейнесін, тұтас бір образдар жиынтығын жасап шығарған қарымы қуатты қаламгер дегім келеді. Бұл тұстан қарағанда, Дулат Исабеков – сөзсіз, әлемдік көзқарасы ерекше, ешкімге ұқсамайтын бірегей жазушы. Жазушының туындылары өзіндік үйлесіммен туып, автордың ғана емес, қазақ әдебиетінің табысына айналған шығармалар. Суреткер ретінде жазушы Д.Исабеков повестерінің ұлттық мінезділігімен, адам тағдыры жайлы терең ой иірімдерімен, әлеуметтік-моральдік мәселелерінің өзектілігімен көпшілік оқырманға танымал бола бермек.

Әдебиеттер тізімі

1. Такиров С.У., Кенжеғалиев С.А. Жоғарғы орын оқу орындарында оқытылатын көркем шығармалардағы кейіпкерлер есімінің қызметі. Труды университета, 2022, №1, 234-237 б.
2. Савельева В.В. Художественный текст и художественный мир: проблемы организации. – Алматы: ТОО «Дайк-Пресс», 1996. – 192 с.
3. Балтабаева Г.С. «Қазіргі қазақ әңгімесінің көркем антропологиялық ерекшеліктері». Шымкент: «Научный мир Казахстан» журналы – 2010. – 79-82 б.
4. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем). Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.
5. Дулат Исабеков. Гауһар тас. Повестер, әңгімелер. Алматы: Атамұра, 2012. – 256 б.
6. Төлеубаева К.А. ТҰРСЫН ЖҰРТБАЙ (ғылыми-көркем шығармашылығы): Монография. – Қарағанды: «Мағжан» баспасы, 2019. – 208 б.

ҒЫЛЫМИ ЖОБА ЖҰМЫСЫН НЕДЕН БАСТАУ КЕРЕК?

Толеукопыр Ж.К.

Семей қаласы «№15 жалпы орта білім беретін мектеп» КММ,
ШҚО, Қазақстан, e-mail: jasmin_25.90@mail.ru

Оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмысына баулу – тек дарын көзін ашып, жеке тұлғаның қасиеттерін дамытып қана қоймайды, ең бастысы егемен Қазақстанның өркениетті елдер қатарына көтерілуінің де кепілі болады. Адамның белгілі бір ұлттың, халықтың өкілі дәрежесіне жетуінде білім, ғылым шешуші күш атқарады.

Соңғы кездері оқушылардың ғылыммен айналысуына, соның бір түрі ғылыми жоба қорғауына ерекше көңіл бөлінуде. Ғылыми жоба Республикалық ғылыми-практикалық «Дарын» орталығы бекіткен арнайы ереже, нұсқауды басшылыққа ала отырып жазылады, жарыстарға ұсынылатын ғылыми жоба мен оларды рәсімдеуге қойылатын талаптарды басшылыққа ала отырып дайындалады [3, 4]. Қалай жазу керек, неден бастау керек деген басты сұрақтарға жауап беретін әдістемелік нұсқаулар, зерттеу еңбектер де бар [5, 6].

Ғылыми жоба жазғызу, оқушылардың зерттеген, ізденген тақырыптарын ғылыми жобаға дейін жетелеу – күрделі үдеріс. Барлық ізденістер, зерттеулер ғылыми жоба деңгейіне жете алмайды, ол міндет те емес. Бірақ ғылыми жоба жазуға бейімдеу ол пән мұғалімінің міндеті деп ойлаймын. Осы орайда ғылыми жоба жұмысын жазуға қалай бейімдеуге болады? – деген заңды сауал туындауы мүмкін.

Жоба жұмысын жазуда оқушыға жобаның әр бөлімі бойынша проблемалық сұрақтар қойып отырып, жауап іздеуі арқылы толық құрылымын жасап шығуға болады.

Жоба жұмысын жазуда қарастырылатын проблемалық сұрақтар

Кіріспе бөлімде:

- ✓ Неліктен бұл тақырып маңызды?
- ✓ Осы тақырып кімдер тарапынан зерттелген?
- ✓ Тақырыпқа қатысты қандай теориялар мен тәжірибелер бар?
- ✓ Зерттеушінің ұстанымы

Негізгі бөлімде:

- ✓ Зерттеушінің ұстанымын қолдайтын қандай пікірлер бар?
- ✓ Қандай пікірлер қайшы келеді?
- ✓ Өз ұстанымыңызды білдіру үшін қандай пікірлерді қолдайсыз?
- ✓ Нақты мысалдарды талдай отырып, өз пікіріңізбен қорытынды жасаңыз.

Қорытынды бөлімде:

- ✓ Зерттеушінің соңғы пікірі қандай?
- ✓ Қай мәселелер анықталды?
- ✓ Зерттеушінің қорытындысы қншалықты маңызды?
- ✓ Шығатын өнімдер.

Ғылыми жобаның мақсаты – жобаны жүзеге асыру арқылы қол жеткізілетін негізгі нәтижелер (өзекті ақпараттар). Мақсат тақырыппен ткелей байланыста болуы керек.

Қолданылатын етістіктер: зерттеу, әзірлеу, эксперимент жасау, бақылау, құрастыру.

Зерттеу міндеттері – бұл мақсатқа жетуді қамтамасыз ететін дәйекті қадамдар. Зерттеу міндеттері мақсатты нақтылайды, жұмыстың негізгі мазмұнын анықтайды (міндеттер мақсатқа жұмыс істеу керек.

Міндеттерді жазуда келесі етістіктер қолданылады: анықтау, көрсету, құру, дамыту, орнату, дәлелдеу, сырын ашу, құпиясын зерделеу және т.б.

Зерттеу жұмысын жүргізу кезеңдері:

1.Зерттеу мәселелерін теориялық талдау. Мәселелердің маңыздылығын, оның ерекшеліктерін, осы тақырып бойынша әртүрлі көзқарастарды сипаттау, сондай-ақ оның бүгінгі таңдағы шешілу жолдары. Осының барлығы зерттеу бөлімінің 1-ші теориялық мазмұнын құрайды.

2.Экспериментальды (практикалық бөлім) зерттеу мәселелер мәнісін түсіндіретін немесе оны шешуге мүмкіндік беретін ғылыми әдістерді пайдалануды болжайды. Зерттеу жұмыстарының бұл кезеңі маңызды болып табылады, бұл кезеңде жоба авторы өзінің шығармашылық мүмкіндігін көрсете алады. Бұл кезеңде эксперименттер, байқау, сауалнама, әңгімелесу, сұрақ қою, интервью алу т.б. зерттеу әдістері пайдаланылады. Ғылыми зерттеуді жүргізу кезінде дұрыс ақпарат алу үшін бір емес, бірнеше әдістер жиынтығы қолданылады.

3.Зерттеу күнделігін жүргізу. Зерттеу күнделігі оқушылардың тақырыпты таңдаған күнінен басталады, әдебиеттермен жұмыс жасайды және жобаны рәсімдеу мен қажетті құжаттарды дайындау кезінде аяқталады. Зерттеу күнделігіне автордың барлық істеген жұмыстары көрсетілу керек.

Күнделіктің бет парағы былай толтырылады:

ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ КҮНДЕЛІГІ

Зерттеу тақырыбы _____

Оқушының Т. А. _____

Мектеп, сынып _____

Ғылыми жетекшінің А.Т.Ә.А _____

Сондай-ақ бет парақта мектеп мөрі мен мүдiрдiң қолы болу керек. Күнделіктің негізгі бөлімінде оқушының істеген жұмыстары кезең кезеңімен сипатталады және ол төмендегідей болады:

№	Жұмыс мазмұны	Зерттеу әдістері	Ескерту

Ғылыми жетекші күнделіктің мазмұнымен танысу керек және оның әр бетіне қолын қою керек.

4. Жетекшінің пікірі

Әр жұмысқа жетекшінің пікірі берілу керек, онда тандалған тақырыптың көкейкестілігі, автордың жұмысқа қосқан өз үлесі, жұмыстың кемшіліктері және нәтижелерді одан әрі пайдаланудағы ұсынымдар көрсетіледі. Пікір ғылыми жетекшінің жеке қолымен расталады.

ҮЛГІ:

Абай облысы, Семей қаласындағы
«№15 ЖОББМ» КММ
9-сынып оқушысы

Серікқалиқызы Қарақаттың
«Абай мен Әл-Фараби шығармаларындағы
рухани үндестік» тақырыбында
жазылған ғылыми жобасына

Пікір

«Абай мен Әл-Фараби шығармаларындағы рухани үндестік» тақырыбында жазылған ғылыми жобада Абай мен Әл-Фарабидің философиялық көзқарастарын кең аспектіде қарастырылған.

Зерттеу жұмысының тақырыбы бүгінгі күнде де, келешек ұрпақ үшін де өте өзекті. Зерттеу жұмысының мақсаты - Абай мен Әл-Фараби шығармаларындағы рухани үндесіп жатқан философиялық көзқарастарын зерттеп, зерделеу арқылы бүгінгі жас ұрпаққа жаңа қырынан таныту, философиялық көзқарастарын дәріптеу, насихаттау. Сонымен қоса, бұрын сонды Абай мен Әл-Фараби жеке дара зерттелсе де, дәл осы философиялық көзқарастарын кең аспектіде алып зерттеген ғылыми еңбек аз. Яғни, бұл Абайтану мен Фарабитанудағы осы тақырыптағы алғашқы еңбек болмақ.

Бұл жұмыс Абай мен Әл-Фарабидің философиялық көзқарастарындағы рухани үндестікті зерделеу, Абай шығармалары мен Әл-Фараби трактаттарындағы тағылымды ойды таразылап, классификациялау, мазмұн мен мағынасы жағынан жіктеу арқылы жаңаша зерттеу болып табылады.

Зерттеу жұмысы кіріспеден, негізгі бөлімдерден және қорытындыдан тұрады. Зерттеу барысында *Абай мен Әл-Фараби шығармаларындағы ақыл немесе таным мәселесі, Абай мен Әл-Фараби шығармаларындағы тіл өнері мен поэзия туралы көзқарастары, Абайдың «толық адам» концепциясы және Әл-Фарабидің «бақытты адам» концепциясы, Абайдың «толық адам» мен Әл-Фарабидің «бақытты адам» концептілеріндегі «жан қуаты», Абайдың «толық адам», Әл-Фарабидің «бақытты адам» концептілеріндегі жүректің алатын орны сияқты өзекті мәселелерді қозғадық. Сондай-ақ Абайдың «толық адамы» мен Әл-Фарабидің «бақытты адамын» қатар алып, концепті тұрғысынан жаңаша арнада зерттелді. Оқушы зерттеген тақырыбы бойынша зерттеу, іздену жұмыстарын жүйелі жүргізген, тақырыпты толық аша білген.*

Ғылыми жетекшісі,

қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі,

Гуманитарлық ғылымдар магистрі _____ Толеуконыр Ж.К.

**Ғылыми жұмыстың мақсаты мен міндетін, өзектілігі мен құндылығын,
нысаны, ғылыми жаңалығын, нәтижесін жазу,
жоба жұмысын ұсыну түрлері**

ЗЕРТТЕУ МАҚСАТЫ.

Зерттеу тақырыбын анықтап алғаннан кейін зерттеу қандай мақсатта жүргізілетінін анықтау алу қажет. Ол үшін **зерттеу мақсаты дегеніміз не және оны қалай анықтау қажет?** деген сұрақтарға жауап беріп көрейік.

Зерттеу мақсаты дегеніміз – зерттеу қызметінің негізгі бағыты. Зерттеу жұмысының нәтижесінде қол жеткізетін ақпараттар немесе зат (өнім).

Мақсат тақырыппен тікелей байланыста болуы керек. Зерттеудің мақсаты зерттеу жұмысын не үшін жасағаныңыз туралы сұраққа жауап беруі керек.

ЗЕРТТЕУДІҢ МІНДЕТТЕРІ.

Зерттеу мақсатынан кейін зерттеу міндеттерін жазылады.

Зерттеу міндеттері дегеніміз - бұл мақсатқа жетуді қамтамасыз ететін дәйекті қадамдар. Зерттеу міндеттері мақсатты нақтылайды, жұмыстың негізгі мазмұнын анықтайды. Міндеттер мақсатты аша отырып, соған жұмыс істеу керек.

Міндеттерді жазуда келесі етістіктер қолданылады: анықтау, көрсету, құру, дамыту, орнату, дәлелдеу, сырын ашу, құпиясын зерделеу, жасау т.б.

ЗЕРТТЕУДІҢ НЫСАНЫ.

Зерттеудің нысаны дегеніміз – зерттеліп отырған объект. Оған қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәндері бойынша көркем шығарма, жазушының өмірі мен шығармашылығы, мәтін, контекст, грамматикалық тұлғалар т.б. жатады.

ЗЕРТТЕУДІҢ ҒЫЛЫМИ ЖАҢАЛЫҒЫ.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы дегеніміз – зерттеу барысында бұрын сонды айтылмаған деректер, жаңа гипотезалар, жүзеге асыруға болатын ғылыми негізі бар жаңа факт, іске асыруға болатын жаңалық. Зерттеу жұмысының ең негізгі өзегі де – осы. Ғылыми жаңалығы бар зерттеу жұмысы продуктивті ғылыми жұмыс болып табылады. Сондықтан ғылыми жаңалық ашу – зерттеу жұмысының негізгі бағыты.

ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫНЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ МЕН ҚҰНДЫЛЫҒЫ.

Зерттеу жұмысының өзектілігі мен құндылығы зерттеудің сапасын көрсетеді. Зерттеу тақыбырын алғаннан кейін алдымен зерттеу жұмысыңыз несімен өзекті, құнды бүгінгі күнде қажеттілігі қандай? деген сұрақтарға жауап беріп көріңіз.

- Бұған дейін зерттелмеген немесе толық ашылмаған тақырып болса, сіз қай қырынан зерттемексіз?

- Зерттеу жұмысыңыз өзегі не?

- Бүгінгі күні қолданысқа түсе ала ма?

- Зерттеу жұмысыңыз несімен құнды?

Осы сұрақтарға жауап беру арқылы өзектілігін таба аласыз.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕСІ.

Зерттеудің нәтижесі дегеніміз – зерттеу барысында, соңында анықталған ғылыми жаңалық, дәлел, тәжірибенің нәтижесі.

ЗЕРТТЕУДІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ.

Зерттеудің құрылымы кіріспе, негізгі, қорытынды бөлімдерден тұрады. Негізгі бөлім бірнеше бөлімге бөлінеді. Негізгі бөлімнен кейін барлық ойдың қорытындысы ретінде қорытынды бөлім жазылады. Соңынан пайдаланылған әдебиеттер тізімі және қосымша беріледі.

ҮЛГІ №1

Ғылыми жұмыстың тақырыбы: Абай шығармаларындағы дене мүшелерінің контекстегі қолданысы

✗ Зерттеудің өзектілігі:

Ғылыми жобада Абай шығармаларындағы адамның дене мүшелерін контексте қолдану табиғаты, қолданыс ерекшелігі айқындалды.

Зерттеудің мақсаты:

Абай туындыларындағы кездесетін дене мүшелерінің алуан түрлі қолданысын контексте зерттеу.

Зерттеу міндеттері:

- Абай шығармаларындағы дене мүшелерінің контексте қолдануына қарай топтарға жіктеу, санына қарай статистикалық талдау.

- Ақынның дене мүшелерін контексте қолдану ерешелігіне мағыналық топтастыру жасау.

- Ақынның авторлық сөз қолданысын талдау.

✗ Зерттеудің нысаны:

Абай Құнанбаевтың өлеңдері, поэмалары

Ғылыми жаңалығы:

➤ Алғаш рет ұлы ақын шығармаларындағы дене мүшелерінің контекстегі қолданысы кең аспектіде алынып зерттелді.

➤ Ақынның барлық шығармаларына картотека жасалып, әрбір дене мүшесінің жасалу тәсілі мен контекстегі мағынасы, тілдік табиғаты, олардың тілдегі көрінісі сараланды.

➤ **Зерттеу нәтижесі:**

➤ Абай шығармаларындағы адамның дене мүшелері тура мағынада, ауыспалы мағынада, тұрақты тіркес ретінде, авторлық қолданыстарда, эпитетті тіркестерде кездесетіні анықталды.

➤ Абай шығармаларындағы дене мүшелерінің контексте қолдануына қарай алғаш рет барлық сөздердің қолдану санына қарай статистикалық талдау жасалды. Сонымен қоса, ақынның дене мүшелерін контексте қолдану ерекшелігі қарастырылып, мағыналық топтастыру жасалды, ақынның авторлық сөз қолданысы талданды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Құсайынов А. Білім жүйесін реформалаудағы жаңа буын оқулықтары // Қазақ тілі мен әдебиеті. – №2. 2003. – 7-13 б.

2. Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. I том. Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы, Жазушы. 1986. – 304 б.

3. Мектеп оқушыларының ғылыми жобаларының республикалық жарыстарына қатысушыларға арналған ақпарат // ssn.kz/images/news/treb_kaz.Doc

4. <https://yandex.kz/images/search?text=%20%D3%A9%D1%82%D0%BA%D0%B5%D0%BD%20%D2%93%D0%B0%D1%81%D1%8B%D1%80%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B4%>

5. Битуова Т.Р., Құлахметова А.Т., Искакова А.Е. Ғылыми жобаны әзірлеу және қорғау бойынша әдістемелік құрал. – Астана: Дарын, 2011. – 68 б.

6. Бітібаева Қ.О. Оқушыларды ғылыми зерттеу жұмысына баулу жолдары. – Мұғалімдерге арналған әдістемелік нұсқау. – Алматы: Дәуір-Кітап, 2012. – 124.

УДК: 372.881.111.1

PRINCIPLES OF ENGLISH TEACHING TAKING INTO ACCOUNT THE COMMUNICATIVE APPROACH

Төрехан Н.Н.

студент Высшей школы педагогики и гуманитарных наук
ВКУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Abstract: This study reveals the main principles underlying any EFL lesson plan that is conducted implementing the communicative approach. The core of the study is the one lesson plan structured by the author. Additionally, the study shed light on the meaning of the term “the communicative method”, analyzing the data from previous literature.

Keywords: Communicative method, approach, EFL, English lesson plan.

The communicative approach, which is the most common method, first appeared in the UK in the 1970s and managed to rise to the top of the list of effective alternatives to the classical approach. The idea of "language functioning," which British linguist Wilkins developed in 1972, served as the foundation for subsequent pedagogical advancements. As a result, the strategy has gained popularity since it aims to develop true communication abilities. A function that aids in achieving the intended outcomes is conversational English. The terms "communicative competence" and "grammatical (or linguistic) competence" are used to refer to different types of knowledge or skills that are related to the principles of language use. For instance, Allen (1978), Jacobowitz (1970), Palmer (1978), Paulston (1974), and Widdowson use the phrases in this sense (1971). According to Canale and Swain, the term “communicative method” is the connection and interaction between sociolinguistic competence (also known as language usage knowledge) and grammatical competence (also known as understanding of the rules of grammar). It's crucial to differentiate between communicative activity—the use of these skills and how they interact with one another to produce and comprehend statements—and communicative competence (Canale, M., & Swain, M. 1980).

The benefit of using communicative approaches to teach English to pupils (or any other non-native language) The language's key characteristics are its efficiency and simplicity, which when used to organize the educational process save time and effort. The rejection of the usually prominent role of the instructor in the classroom, however, is a prerequisite for the effective adoption of this technique. It suggests that pupils engage in the educational process actively. The emphasis is on the learner, on his creative beginning, to use a polemical phrase. The student's interest and emotional involvement in the teaching

process are crucial, and this can only happen in a welcoming environment. We fully expect valid arguments, but nobody cancels classroom discipline. Nonetheless, it is unnecessary to keep in mind the discipline while kids are engaged. A teacher who adheres to the CM principles must thoroughly plan the lesson, be adaptable, foresee potential obstacles, and have "blanks" in case something goes wrong. The justification for this technique becomes clear with the accumulation of instructional experience in line with CM principles. In contrast to other strategies, the student is given the primary role. The instructor is tasked with the following duties as an adviser: encouraging students to continue, establishing favorable circumstances for open dialogue, preserving a welcoming and secure environment, instructions, guidelines, and English theory explained, process monitoring and excellent comments, choosing the data and resources for the lesson. The teacher should participate in the dialogue, give pronunciation corrections, clarify grammar rules, and provide examples of real-world situations. Its primary objective is to establish an ongoing, meaningful, and impassioned debate. The role of a teacher is to "plan and coordinate" the language situation at the start of the session in a way that encourages students to conduct their own study and make discoveries, such as formulating grammatical rules, identifying the appropriate words, or figuring out the suitable tone for a sentence. Matching exercises that involve words and definitions train the brain and improve memory. Also, this approach to learning in the classroom is more engaging and stimulating for pupils than the traditional method of mastering the content through the teacher's presentation of the rules. It should be mentioned that joint independent work receives a lot of time and attention in the lesson planned in accordance with the CM ("the student is at the center of the educational process"). Working in couples and groups allows students with varying levels of expertise and talents to learn from one another. After finishing an individual assignment, students are allowed to compare and discuss their responses with a classmate as well as in teams with potentially different make-ups. A consensus answer is reached during the conversation, or the students explain why they still hold the same viewpoint. The instructor keeps an eye on the conversation and offers advice on the use of suitable English expressions and vocabulary. It makes sense to evaluate each student's involvement in the learning process at the end of the lesson. In addition, it's crucial to examine faults and pay attention to when clichés and other idioms are used well for a specific speech goal.

All of the educational material and the themes are separated into functional and semantic modules devoted to various subjects: Getting to know you: how to talk about and present yourself.

Journeys: how to book a room, how to communicate at the airport and at the hotel.

Interview: how to answer questions.

Report: How to submit a work report. Depending on who teaches them and to whom, there may be many more modules. They might contain numerous things related to commerce or marketing, geography, or the arts. Whatever the task, the goal of its instruction is always the development of a reliable speaking ability. Reading, writing, and listening are also provided time as additional language acquisition components. For instance, after hearing audio recordings, students talk about what they heard. Written tasks can take the shape of an essay that must be written in your own words or an interview that is recorded while the dialogue is being conducted.

All abilities are taught as a package because it is against the law to teach any one skill alone. The communication technique is required so that a person can make the most of their knowledge right now by simulating what is happening in real life.

A crucial component and a type of working tool of the communicative methodology are the specific questions the teacher asks to gauge how accurately the students understood the subject matter (in the English-speaking tradition - concept checking questions). These questions are of the laconic closed-type and only accept "Yes/No" responses. Instead of explaining the topic at this point, assist the student in understanding and understanding it. For example, explaining the construction used, the teacher first creates a situational context, offering students the following dialogue:

- A: Do you still go abroad every summer?
- B: I used to do this, but I don't do it anymore.
- A: When was the last time you went abroad?
- B: Two years ago.
- A: Why?
- B: I got married and had a baby.

Following this exchange, the instructor presents a True/False activity in which students must interpret the grammatical structure that is being described:

- A now travels every summer (F).
- A traveled in the past (T).
- A traveled only once (F).
- A had to give up traveling (T).
- A started a family, and he does not have time to travel (T).

The construction is used earlier to indicate several activities in the past, which are no longer occurring in the present, and students are challenged to develop a grammatical rule that states this. questions to gauge understanding The teacher inquires about the students' understanding of the grammatical construction to make sure they did:

- Was it in the past or now? (In the past)
- Did it happen once or many times? (Many times)
- Is this happening now? (No)

Verification is crucial in this situation, ensuring that the questions are unambiguous, closed-ended, and of the "Yes/No" kind, which precludes multiple interpretations and possible responses. It seems suitable to ask students to think of an instance from their past that will be described using the analyzed grammatical construction in order to help students retain the subject. Sure, I used to smoke, but after receiving a major lung illness warning from my doctor, I gave up. It is also appropriate to take into account the would + infinitive construction to signify a recurring activity in the past as follows: employing context (When I was a child, I traveled every summer), and then using suggestive questions to help students clarify the distinction.:

the would + infinitive differs from the construction it used to mean only by the third semantic component, namely it doesn't matter anymore. Practice confirms the expediency of simultaneous explanation of the minimum (two) grammatical structures that differ in one characteristic, for example, verb tenses Present perfect / Past simple, verb tenses differing in aspect: Present simple / Present Continuous, past simple / past continuous; constructions should have done / should have done, etc.

For instance, the teacher puts three examples on the chalkboard, each of which consists of two phrases, to demonstrate how to compare (analyze similarities and differences) two verb tenses, Present Perfect and Past Simple, which are frequently misunderstood by students:

1. A. I've read every book written by J.K. Rowling. B. I recently finished reading her newest novel.

2. He has traveled to various nations since 2007. B. He traveled to Poland and France in 2013.

3. A. Have you ever held employment abroad? B. In what capacity and when did you work abroad?

These two verb tenses are already well-known to students. The teacher asks the students to choose the verb tense in each pair of phrases A and B. Conclusion: Sentences A and B both utilize the Present Perfect, but sentences B use the Past Simple. Students are encouraged to debate the subject in pairs or groups in accordance with the CM principles. When pupils struggle to recognize these tenses, the teacher reminds them of the rule pertaining to the construction and meaning of the two verb tenses.

After that, the teacher poses a query concerning the differences between the meanings of the sentences A and B in the three pairs of examples (1-3), keeping in mind that the Present Perfect is employed to indicate a relationship between a past event or circumstance and a present event or situation. Because we think about the past and the present at the same time and because past experiences permeate the present, it is frequently easy to substitute present perfect with present simple without a significant change in meaning. In addition, Past Simple places a condition or an event at a certain period in the past. When discussing a past occurrence or circumstance that has already occurred and has no bearing on the present, the words "yesterday," "in 1925," and "last night" are frequently used. The following time lines can be used by the instructor to further explain what has been said:

_____ NOW
 ??????
 _____ NOW
 ?

Students develop the final rule on the formation and use of two verb tenses—Present Perfect and Past Simple—as well as the similarities and differences between these two verb tenses by combining phrases A and B with time lines. Next, students are requested to complete the following activity, which involves selecting one of two verbal constructions, in order to consolidate the subject. I is the interviewer, and C is the candidate.

I: ...Tell me a little about the things you _____ (do). C: I _____ (study) Mathematics at University. Then, I _____ (teach) in a secondary school for several years. I: _____ you (enjoy) teaching? C: Not really. I _____ (not like) the discipline problems. I _____ (start) working for a large company. I: You _____ (work) abroad at all? C: Yes, three years ago I _____ (get) a job in France, selling advertising space for a science magazine and I _____ (work) in Germany in 2015. I: Oh really? What _____ you (do) there?

Solving simulated problems (case studies) that could occur in professional settings is a useful technique to develop your English communication abilities. The lesson should be conducted in accordance with the principles of the communicative methodology, the main principle of which is: "The student is at the center of the educational process." The lesson should be conducted in pairs, groups, and teams that independently develop solutions to speech and communication tasks in a relaxed, benevolent environment. Beginning with the usage of grammatical constructs and lexical content and progressing to increasingly complicated tasks, such as solving business problems in English, students gain the ability to use English as a language for communication. The role of the teacher is to foster a welcoming environment in the classroom, to defuse tension in the event that new language barriers arise, and to plan ahead for the lesson's seamless transition into effective English-language conversation. All of these initiatives should be directed on helping students gain language proficiency based on communicative proficiency.

References

1. Allen, J. P. B. 1978. 'New developments in curriculum: the notional and the structural syllabus'. Paper read at the TEAL Conference, Vancouver, B.C., March 1978. Mimeo.
2. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied linguistics*, 1(1), 1-47.
3. Jakobovits, L. A. 1970. Foreign language learning. Rowley, Mass.: Newbury House
4. Palmer, A. S. 1978. "Measures of achievement, communication, incorporation, and integration for two classes of formal EFL learners". Paper read at the 5th AILA Congress, Montreal, August. Mimeo.
5. Paulston, C. B. 1974. 'Linguistic and communicative competence'. *TESOL Quarterly* 8.4:347-362.
6. Widdowson, H. G. 1971. 'The teaching of rhetoric to students of science and technology'. In *Science and technology in second language*. London: Centre for Information on Language Teaching and Research.

УДК: 372.881.111.1

PRINCIPLES OF ENGLISH TEACHING READING APPROACH

Төрехан Н.Н.

студент Высшей школы педагогики и гуманитарных наук
ВКУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

English is accepted to be prestigious and advantageous for children. Instructing English to youthful understudies comprises of a few challenging viewpoints. Instructing perusing is among them. It is imperative to begin with a talk on the subject of the "early English learning" marvels. The benefits and disadvantages of educating outside dialects early have been debated for numerous a long time within the methodological writing. The points, conditions, and teaching strategies are presently being talked about within the

rummage around for effective ways to instruct distinctive sorts of communicative exercises within the lower grades. The creators who made the foremost effective commitment to this subject are Window ornament H, Clark J., Montrul S., and Akynova D. The creators claimed that early English procurement is productive with respect to their mental and mental highlights [1, 2, 3, 4]. The development of the primary organize of acing a remote dialect essentially on an verbal premise does not legitimize itself in hone since the procured aptitudes are delicate and easily misplaced, agreeing to investigate into early learning issues, perceptions of the learning prepare, and educator encounter investigation. Need of center on perusing, a open sort of communicative action, is one of the most causes of destitute learning execution. The larger part of analysts, such as I.N. Borisenko, E.A.Lenskaya, and S. Snegova discover perusing in a outside dialect to be the foremost required sort of talking action and backhanded strategy of communication. To recognize and comprehend composed signs and composed content as a entire, as well as to use the communicative perusing capacity, the perusing prepare is based on the specialized side, that's , on abilities that speak to automated visual-motor-auditory connections of linguistic wonders with their meaning. The mental angles of the more youthful school age are known to be the foremost invaluable for examining a foreign language. The advancement of the early remote dialect instructing strategy raises a few issues for methodological science within the rummage around for successful strategies of instructing more youthful learners. Choosing a technique to instruct English perusing to young students is one of them, and it presents a few genuine challenges. To set up which of the headings can be more viable at instructing Russian-speaking essential school understudies the expertise of perusing in English, it appears essential to require into consideration the instructional characteristics of the right now utilized perusing instruction methods. In this respect, choosing compelling methodologies to educate perusing may be a challenging prepare, which needs precise inquire about and determination among existing methods.

The main purpose of this research is to find out the effective strategies to teach reading to students of primary school in teaching English as a second language context and characterizing the established methods.

This study seeks answers to the following research questions:

1. What strategies are used to teach primary school students English teachers?
2. What are the main characteristics of the revealed strategies?
3. How effective are the revealed strategies to teach primary school teachers?

To conduct this study qualitative approach was chosen. Since it is important to unleash teachers' experiences, the survey method was the most appropriate to reach the purpose of the study. The site of the study is one secondary school in East Kazakhstan. The number of ten potential participants' was given to me by their agreement. However, seven English teachers agreed to participate in this study. The participants are involved in the study without regard to their background, teaching experience, age, and gender. I started by developing survey questions that related to the study's main objectives. The inquiries were compiled into a questionnaire that was available online and translated into Kazakh and Russian. The survey was made using Google Forms, an online tool for creating surveys, quizzes, application forms, and questionnaires. According to the data results, four major themes with sub-themes were created to respond to the research questions of this study.

Findings

After conducting the survey, a great amount of essential data was collected. Teachers shared the strategies they use in their practice. The answers are shown in the following table:

<i>Strategy</i>	<i>Description</i>
Jolly Phonics	“The sounds are divided into 7 groups, and the children master all the groups in turn.”
Jolly Phonics (1)	“Children learn to read by parts. I mean, they learn phonics that is divided into 7 groups.”
Linguistic method	“Firstly, students learn words that are read as they are spelled.”
Look and say	“Students read whole words instead of learning each phonic separately. They do not understand the phonics phenomena at the beginning stage that is why I use this strategy.”
Look and say (1)	“They read words without dividing them into phonics and so on.”
Look and say (2)	“Students are to read whole words and then to learn phonics”
Reading by colors	“Children learn to read and grasp what they already know very well by ear and actively utilize in conversation through flower reading. Later on in the class, students must transform this comprehension into reading black-and-white text simultaneously.”

Analytical table 1:

The table above shows the answers to the survey questions “What strategies to teach reading do you use in your practice?” and “Can you shortly describe the main characteristics of strategies? ». After observing the provided answers, it is can be surely said, that teachers use different strategies to teach reading to their students. Teachers presented their short definitions of the named strategies showing their understanding of them. The survey resulted revealing four strategies, which are used by teachers. They are Jolly phonics, Look and say, Linguistic method, and Reading by colors. The literature review discovered an enormous amount of information according to these strategies. It is important to provide a clear description of these strategies besides the explanations of teachers. The table below shows the description and characteristics of the strategies in deeper understanding.

Analytical table 2:

Strategy	Characteristics
Look and say	By teaching kids to recognize words as complete units without explaining the correspondences between letters and sounds, the "whole words" approach is used. The instruction in this place is centered on the idea of seeing words as a whole, without breaking them down into letters and syllables. This approach does not teach the letter names or the letter-sound ratio.[8]
Linguistic method	Using words that are often used and that are read aloud, one can learn to read using this approach. The youngster eventually learns to establish the

	relationship between letters and sounds by reading words that are read the same way they are written. [8]
Jolly Phonics	42 phonetic sounds that are unique to the English language may be identified using this method. Seven groupings of sounds are created, and the kids learn each one in turn. To break down words into sounds and create words out of sounds, children must learn to hear, pronounce, and recognize sounds. The first group, for instance, includes the sounds a, b, f, g, and h. Once they have mastered them, the youngster will start to read words like a set, pan, set, spin, and pit (i.e. words where the letters are read the same way as in the alphabet). A unique melody and hand motions that are representative of or similar to the sound are used to accompany each sound. [9]
Reading by colors	Each of the 26 English letters, which have up to 12 different ways to read them, has been changed into a color letter, which only has one reading option. With the aid of color reading, children may read and comprehend what they already know by ear and actively utilize it in conversation. Later on in the session, they must transform this understanding into reading black-and-white text simultaneously.[9]

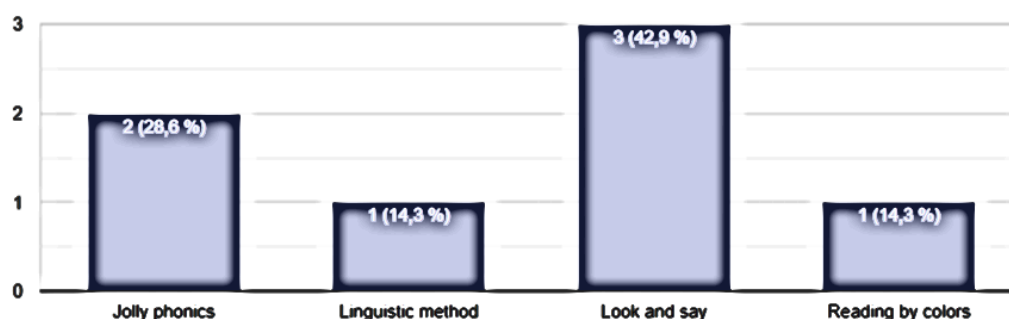
The participants of the study shared their experience in identifying the most effective way to teach reading. The last question was: “How do you identify the effectiveness of the strategy?”. Most participants answered that they determine if the strategy effective by observing practical results. For example, one teacher shares:

I observe the results of the strategy: listen to how they read and understand if they master the reading.

Collecting the data, the common answer to this question was unleashed. All the teachers answered that they observe the results by observing the success in the reading of their students. Participants listen, give practical tasks, and conclude if the strategy is productive for the reading skills of the learners.

The next question in the survey was: “What is the most effective strategy to teach reading to primary school students?”. Teachers mostly decided to name the most effective strategy that they named in the first question. The diagram below illustrates the results of the survey.

Analytical diagram 1:

As the findings showed, the most effective strategy to teach reading is the “Look and say” method. The characteristics and features of this method should be considered in a more detailed way. When learning the English alphabet for the first time and merely

learning letters, only the approach of reading the entire word is employed in tandem with letter practice. [10] Students are to read “whole words” and learn to read and pronounce phonics simultaneously. The advantages of using this strategy are:

1. Students may comprehend meaningful reading much more quickly by using whole-word reading practice;

2. Children learn more quickly because they can see the results much more quickly;

3. A substantial vocabulary for instruction is required for students to actively employ the so-called "reading norms." Thus, the teacher must insert terms that are "appropriate" for this rule rather than words with communicational significance.

4. In English, there are a huge number of exceptions to the rules, and most of these words have to do with vocabulary that is used frequently and must, in some manner, be learned using the entire word technique.

5. Students may be interested in a longer period. As it is stated in the study by Clark J., younger students lose interest quickly. [2] That is why teaching reading using this method might be effective. In contrast to the linguistic method, which can be boring for children, the “Look and say” method can keep students of primary school more interested in learning English. The only way for a child to develop a consistent interest in reading is for them to succeed relatively fast.

Conclusion

The findings revealed that the effective strategy to teach reading is “Look and say”. Participants shared four different but important in their meaning strategies. Also, they shared how they define if the strategy is effective for their students. The strategies can be applied by any teacher to teach reading to their students. However, it appears that this study is limited in reaching the purpose of discovering a universal strategy for all students. Every language has different grammatical, phonetic, and linguistic systems. English is not an exception. Additionally, how we teach reading needs to be adjusted to the characteristics of the language in which it is taught. This means that while there cannot be a single, all-encompassing approach to teaching reading, there may be the most effective technique or a collection of effective strategies that address different linguistic facets of the language being studied. Only the method of learning may be universal. Any instruction should start with a firm grasp of letters and sounds.

References

1. Curtain H. Foreign Language Learning: An Early Start. ERIC Digest. – 1990.
2. Clark J. Teaching children: is it different //JET October 1990. – 1990.
3. Montrul S. Second language acquisition and first language loss in adult early bilinguals: exploring some differences and similarities. - Sage Publications, - 2005. - 21 (3). - 199-249 pp.
4. D. Akynova, Sh. Zharkynbekova, A. Agmanova, A. Aimoldina, L. Dalbergenova Language Choice among the Youth of Kazakhstan: English as a Self-Representation of Prestige. - Astana: Eurasian National University, - 2014. – 229 P.
5. Борисенко И. Н. Метод персонификации букв в обучении чтению на французском языке школьников первого класса общеобразовательной школы. – 1993.

6. Ленская Е. А. Проблемы обучения чтению на английском языке детей младшего школьного возраста: дис. – Автореф. дис. на соис. учен. степени канд. пед. наук. М, 1978.
7. Снегова С. В. Использование английской сказки в обучении английскому языку на начальной ступени обучения. – 1994.
8. Методика обучения иностранным языкам в средней школе / Под ред. Г.В. Рогова, Ф.М. Рабинович, Т.Е. Сахарова. - М.: Просвещение, 1991.
9. <https://myenglishkid.ru/obzor-metodik-obuchenija-chteniju-na-anglijskom/> [электронный ресурс].
10. Орехова Л.Г. Методы обучения чтению на английском языке.

УДК 37

МЕТОДИКА ДЕМОНСТРАЦИЯ ПРИНЦИП РАБОТЫ ОПТРОНА

Тураханов Ф.Б., PhD, Заманова Ш.С.

Денауский институт предпринимательства и педагогики,

г. Денау, ftoraxonov12@gmail.com

В данной работе представлены сведения о волоконно - оптических световодах как среде распространения оптического сигнала. Рассмотрены условия распространения оптической информации по световолокну, конструкции и материалы. Излагается сведение о назначении и конструкции компонентов оптических трактов. При изложении материала учитывалось знание студентами основных положений физики полупроводников и полупроводниковых приборов, разделов геометрической и волновой оптики.

Ключевые слова: *оптоэлектроника, оптоэлектронный прибор, лазер, заряд, диод, светодиод, фотоэлемент, световод, фотон, оптрон.*

Современная электроника не решила и не могла окончательно решить проблему комплексной, т.е. полной, всеохватывающей микроминиатюризации электронной аппаратуры. Такие традиционные элементы, как трансформаторы, реле, контакты, переменные резисторы, плохо совмещаются с интегральными компонентами из-за наличия перемещающихся деталей и больших габаритов [1].

Характерно, что в современных электронных устройствах на долю именно этих элементов (переменных резисторов, реле и т.п.) приходится большая часть объема и массы, потребляемой мощности.

Особенно остро проблема микроминиатюризации стоит для устройств в вода-вывода информации. Например, наиболее распространенный элемент такого типа-электронно-лучевая трубка, требует высокого напряжения и имеет большую массу и значительные габариты. Решение подобного рода проблем, как показали исследования, возможно при совместном использовании электронных и оптических явлений в полупроводниках, т.е. при переходе от электроники к оптоэлектронике. Таким образом, оптоэлектроника-это раздел науки и техники, изучающий как оптические, так и электронные явления в веществах, их взаимные связи и

преобразования, а также приборы, схемы и системы, созданные на основе этих явлений[3;4].

Демонстрация принцип работы оптрона

Вопрос о следующих этапам демонстрации физических процессов, связанных с инжекционной люминесценцией на красителях, и о применения этого эффекта удобно рассмотреть на база оптрона. Это требует разработки самостоятельной демонстрации по раскрытию принципа работы оптрона.

Оптрон - это оптоэлектронный прибор, состоящий из излучателя и фотоприёмника, которые имеют между собой оптическую связь. В оптроне энергия электрического сигнала преобразуется в световую, которая свою очередь преобразуется в электрическую, что можно в деле осуществления электроакустической связи [2].

Оптроны, выпускаемые нашей промышленностью, ввиду особенностей конструкции и миниатюрных размеров, не отвечают целям лекционных демонстраций. Демонстрационный вариант оптрона может быть реализован подбором соответствующего светодиода и фотоприёмника, которые монтируются на стандартной демонстрационной панели, принципиальная схема которого приведена на рис - 5 (6.7.8).

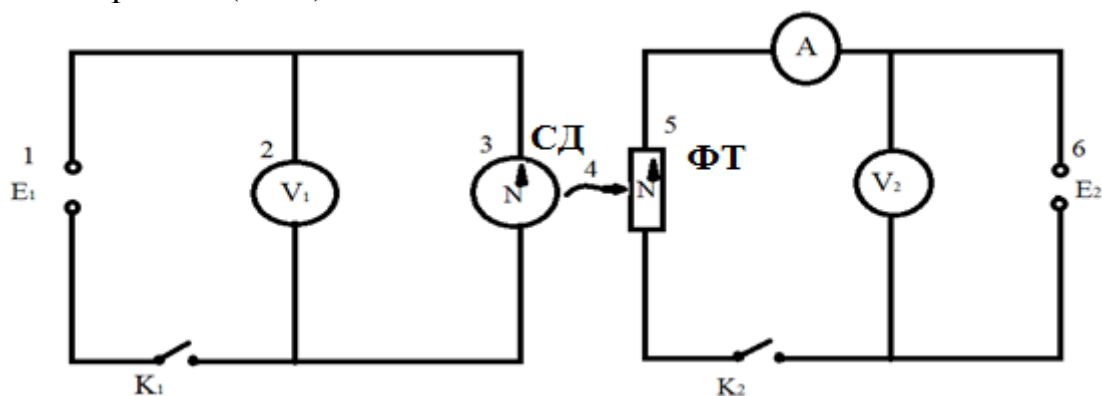

Рис - 5.

В данном опыте использованы светодиод и фототранзистор. Особенности явления преобразования электрической энергии в световую и обратно требуют обеспечения условий, в которых помехи неконтролируемых внешних световых излучений были бы сведены в минимум. В то же время в конструкции прибора должны быть, безусловно, обеспечение максимальная наглядность деталей установки и протекания явление, главных и данном опыте. Для обеспечения этих требований основные светочувствительные элементы прибора помещены в специальную пластмассовую коробку со светопрозрачными стенками, которые позволяют аудитории в проекции на экран наблюдать расположение деталей установки, а в некоторых вариантах опытов с светодиодами, использовать эту же установку для внешнего облучения и наблюдения света излучения светодиода. Малая потребляемая мощность установки позволяет использовать в качестве источника электрической энергии элементы тип «Крона». Миниатюрные размеры электрических источников позволяют их монтировать на обратной стороне панели на специальных скобах и штырях. Подключенные к цепи, цифровые вольтметры

служат индикаторами действия оптрона, а в другом случае позволяют качественно наблюдать его усилительные свойства.

Для демонстрации опыта снимают с панели установки коробку с светодиодом и фотоприёмником, затем проектируют ее на экран с помощью компьютерного технологии. Аудитория при этом должна ясно уловить расположение деталей оптрона. Вновь вставляя коробку в панель, закрывают ее окошки, замыкают ключи K_1 и K_2 . Обращают внимание на работу такового прибора. Появление тока в цепи фотоприёмника свидетельствует о наличии оптической связи между цепями светодиода и фотоприёмника. Этот эксперимент можно показать поставив между светодиодом и фотоприёмником световод.

Список использованной литературы

1. Шарупич Л.С., Тугов Н.М. Опто-электроника. М., 1987.
2. Курбанов М. Физикадан намоиш экспериментларининг услубий функцияларини кенгайтиришининг назарий асослари. Тошкент, 2008.
3. Лекционные демонстрации по физике: под редакцией В.И. Ивероновой. М., 1972.
4. Sodikova Sh.M., Otajonov Sh., Kurbanov M. (2020). Lazerlar va ularning amaliyotdagi o'rnini. Тошкент, 2020.
5. Ландсберг Г. С. Оптика. М., 2003.

ӘОЖ 821.512.122.09

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЗАМАН МЕН АДАМ БЕЙНЕСІ

Уатқан М.У.

Ғылыми жетекші: Келгембаева Б.Б.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: marzhan0181mail.ru

Шәкәрім Құдайбердіұлы – терең ойдың, тұңғыық ақылдың иесі, философиялық лириканың шебері. «Шәкәрімнің қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихында алатын орны өзгеше. Шәкәрім әрі ақын, әрі тарихшы, философ, өз заманының үлкен ойшылы еді», - деп жазады Мұхтар Мағауин [1, 5]. Оның туындылары уақыт тезіне төтеп беріп, әрбір жаңа ұрпақтың рухани сұранысын өтеп, дүниетаным көкжиегін кеңейтіп келеді.

Суреткер өзі өмір сүрген, жетістігі мен кемістігі қатар өрілген күрделі уақыт бейнесін сомдады. Ақын поэзиясына заман шындығын арқау ете отырып, нысанасына Адам болмысын алды.

Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық ілімі - өзін-өзі іздеуге және тануға, іштей түлеу, ширьу және дамуға бейім бірегей Адам туралы тұжырымдама. Өйткені, қандай да болмасын қоғамның сапалық жаңалығы, жетістіктері сол қоғамдағы әрбір тұлғаның имандылық деңгейімен өлшенеді. Ойшыл: «Адам өмірін қалай түзеуге болады? Адам қайткенде тату тұра алады?» -

деп толғанады [2, 15]. Бұл сұраққа жауапты түрлі әлеуметтік-қоғамдық теориялардан іздейді. Адам мінез-құлқына әсер ететін қоғамдық құбылыстар ішіндегі ерекше рөл атқаратын ұғымдар мен идеяларды талдай келе, өзінің «Ар ілімін» қалыптастырады. «Адам, - дейді Шәкәрім, - ақиқатты бас көзімен көрмейді, ақыл көзімен көреді. Өлімнен соң бір түрлі тіршілік бар. Екі өмірге де керекті іс – ұждан. Ұждан дегеніміз – ынсап, әділет, мейірім» [1, 15]. Ал, бұл не нәрсе деген сұраққа Шәкәрім «жанның тілегі» деп жауап береді. Ақын өз ойларын қорытындылай келіп: «өлген соң жан өміріне нана алмай ұждан, ар, жан екі өмірге бірдей керек таяныш екеніне нана алмаған иесінің жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір заң жолы тазарта алмайды. Егер адам жанының өлген соңғы өмір мен ұждан соның азығы екендіген әбден нанса, оның жүрегін еш нәрсе қарайта алмайды.

Шәкәрім рухани патшалықты, өмір мәнін адамның өзінен іздейді және табады. Не табиғаттағы эволюция не тарихи немесе әлеуметтік прогресс адамшылдықтың кепілі бола аламайды. Тек қана ұждан! Шәкәрім діндар емес. «Адам атаулыны бір бауырдай қылып, екі өмірді де жақсылықпен өмір сүргізетін жалғыз жол осы мұсылман жолы сияқты» [2, 44]. - дегенде де ең алдымен ислам дінін имандылық тәрбиесінің басты элементі деп бағалады.

Табиғат неше түрлі жан жаратты,
Не үлкен, не кішкентай тән жаратты.
Керексіз, жансыз нәрсе жаратқан жоқ,
Есепсіз қанша мың мен сан жаратты.
Өсімді ең күшті жан адамда тұр,
Алдында жақсы да тұр, жаман да тұр.
Өзгенің бәрі жалғыз адам үшін,
Жаралып орны-орнымен ғалам да тұр.

Шәкәрім ұғымында адамның тәні – «сауыты» табиғи жолмен «айуаннан өсіп жаратылса», танымдық, психологиялық қабілеті жанның шарапаты арқасында қалыптасады.

Шәкәрімнің «арлы азаматы» - жақсы мен жаманның жігін ажыратып қана қоймай, сөз бен істе түзу, әділ жолдан ауытқымайтын, орынсызды айтпайтын, намысшыл азамат. Экономикалық тұрғыда арлы азамат заман талабын, әлеуметтік қажеттілікті сезінуші, еңбекшіл кәсіпкер, табиғи әрі рухани дүниеде нық бекіген, ішкі дүниесі біртұтас әрі азат, өмір жолын өзі таңдап, тағдырын өзі жасаушы, жүрген жерінде әділет, ынсап, мейірім көрсетіп, жамандыққа жол бермес білімқұмар тұлға.

Шәкәрімнің пікірінше, рух бостандығына жетудің жолы: 1) еңбек, 2) өнер, 3) жалпы білім, 4) ар білімі. Тек соңғысы ғана қарым-қастынастағы, іс-әрекеттегі қажетті және мөлшерді көңіл көзімен көріп, берік ұстануға үйретпек.

Осылайша, Шәкәрім адамның ерекшелігі оның әлеуметтік орны – моральдық белсенділігі мен өзгертуші күшінде деп біледі. Ал оған тек білім арқылы, өзін-өзі тану арқылы жетуге болады деп қорытындылайды.

Философтың пайымынша, заманды түзеудің ең бірінші шарты – адамды түзету. Сондықтан замандастарының бойындағы қисық-қыңыр мінездер, сауатсыздық, салақтық, жалқаулық, мақтаншақтық, араздық пен арамдық, көрсеқызарлық пен күншілдік, надандық сияқты толып жатқан келеңсіз әдеттер

ақынның ұшқыр қаламына ілікті. Ақын бар болмысымен адамды өзгертіп, сол арқылы қоғамды ізгілендіргісі келді.

Адам болмысы Шәкәрімге дейін де күллі ойшылды толғандырып келеді. Шәкәрім нұсқаған кемшіліктер – шын мәнінде адамның ойы мен санасын топастандырып, рухани дамуға тұсау боларлық қасиеттер. Осыны терең сезіне білген ақын «шедірейіп, шекиіп, қасын керіп кекикіп» жүрген сәнқойлар мен ақылын ашуға билеткен ызақорларды, еріншектер мен салақтарды ақылсыз мақұлыққа теңейді.

Шәкәрім өз шығармаларында пендешілікті, көре алмаушылықты көп сынайды, адамдарды сондай қасиеттерден сақтандырады. Мәселен, «Шын бақ қайсы? Күншіл кім?» өлеңінде:

Жарқанат жек көреді күннің нұрын,
Күншілдің ұқсатамын соған түрін.
Өзге жанға біткенін ұнатпайды,
Әлгі айтылған бақтардың бірде-бірін.
Өзімшілдің іші – тар, ойы – шартық,
Ала алмас ол біреудің бағын тартып.
Күндеймін деп күн нұры жоғалғанша,

Мың жарқанат соқыр болып қалғаны артық [2, 215].

Өмірде бақ деп айтуға болатын үш-нәрсе бар дейді, ол кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал еңбек. Бұл үшеуі бір адамның басына қонса, оны көре алмайтын өзімшіл, күншілдер пайда болады. Сол күншілді ақын жарқанатқа балап тұр. Жарқанат күннің жүзін жек көреді, сол сияқты күншіл адамдар, ақылды, білімді адамдардың жарыққа шығуын көре алмайды. Бірақ, ақын бәрібір кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал еңбек жеңіп шығады дейді. Осы өлең жолдарындағы күншілдерді жарқанатқа балаудың өзі ерекше құбылыс. Ақын аллегориялық сипаттағы өлеңдерінде екі нәрсені қатар алып, жалпы адам мінезіндегі жағымсыз әрекеттерді бейнелі түрде береді.

Жалын кетіп, аздан соң шоқ болды құр,
Отын бітті, үрсем де жана алмай тұр.
Жалынды оттай жайнаған, қайран өмір
Шоқ сөнген соң қап – қара болады көмір [3, 121].

Шәкәрімнің дәуір шындығын өрнектеген, заман кеселдерін сынаған лирикалық өлеңдері ақын талантының мөлдір бастауынан қайнап шығатын ішкі мазмұнға эстетикалық күш берер көркем құралдармен, тапқыр теңеулермен, сәтті салыстырулармен көмкеріледі [3, 128].

Шәкәрім надан адам бейнесін әр қырынан суреттейді. Надандықтың басы сауатсыз болу екенін айтады. Одан құтылудың жолын нұсқайды. Енді бір тұста Шәкәрімнің сыншыл реализм әдісімен ел жағдайын жырлайды. Елдің жайы ақынға мәлім:

Бұл елде ақыл жоқ жарасарлық,
Рахым қып бір-біріне қарасарлық.
Өз Абайын өздері ұнатпайды,
Шын надан осылар ғой біз қашарлық.
Ақыл жоқ бұл қазақта ойға ұнарлық,

Өзін-өзі тексеріп, бой сынарлық.

Білім іздеп білуге кесел болар,

Көрсеқызар, көзі ашық бос құмарлық [3, 111].

Шәкәрімнің тілінде удай ащы мысқыл жатыр. Әйтсе де, қанша ауыр сынаса да, «шын надан осылар ғой біз қашалық» дегенде, Шәкәрім жас өркендерді сол елдің бойындағы ойсыздықтан, ақылсыздықтан, талапсыздықтан, көрсеқызар құмарлықтан аулақтауға шақырып отыр. Ақылы аздық, сөз түсінбейтін сипатқа әкеліп тұрғанын ақын тура айтады. Білім іздемей, дамымай надан қалпында қалатын кейіпкер арқылы жалпы өспейтін жанның көркем бейнесін жасаған.

Ақын Шәкәрім шыны мен сыны қатар өрілетін реалистік сипаттағы азаматтық лирикасындағы жеке адам туралы ойлар осылайша өрістеп дамиды. Адам болмысы туралы ойлар ұлғая келе тұтас халық мәселесіне ұласады. Шығармашылық жолының қай белесінде болсын ақын халықтан қол үзбейді. Өлеңдерінде әрдайым сүйікті халқының басындағы жағдайды баяндап отырады. Айта кететін бір жайт, осы тұста ақын лирикасының ұлттық қыры айқын көрінеді.

Ақын заманды түзеу, ең алдымен жастардың үлесіндегі міндет екенін айта келіп, өзінің ғибратты сөздерін ақын сол жастарға арнайды. Жасөспірім, замандастарын ескіден арылып, жаңамен жылдам жалғасуға үндейді. Жастарға үміт артады. «Жастарға» атты өлеңінде:

Кел, жастар, біз бір түрлі жол табалық,

Арам айла, зорлықсыз мал табалық.

Өшпес өмір, таусылмас мал берерлік,

Бір білімді данышпан жан табалық [2, 109] деп, жастарды адал еңбек етіп, білім алуға шақырады. Бұл жағынан алғанда, Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының жастарға беретін педагогикалық ой түйіндері мен тәрбиелік маңызы өте зор.

Ақынның өмірлік ұстанымы – ар білімін игеру. «Ғылымсыз адам – айуан» атты өлеңінде:

Ғылымсыз адам – айуан,

Не қылсаң да, ғылым біл.

Ғылымға да керек жан,

Ақылсыз болса, ғылым тұл.

Ақылға еркін ой керек,

Матаудан ойды азат қыл [3, 273] деп, барлық істің бастауын ғылым үйренуге, тіл үйренуге, өз ортасын құрметтеуге, өзгелердің пікірімен санаса білуге шақырады. Бұл арада кейіптеудің ерекше түрін пайдалана отырып, матаулы ой деген ұғымға назар аудартады. Жалпы түсінікте ой еркін, оның шегі жоқ деген ұғымды білсек, Шәкәрімде ол ой матаулы, байлаулы, құлданған ой. Ойдың құлдыққа түсуі, адамның мәңгүрттенумен тең. Ғылымның өзі ақылға негізделеді. Ал ақыл еркін болуы керек.

Суреткер қандай заман болмасын, адамгершілікке жақ болуды көздейді. Бұл тақырып «Адамшылық», «Адамнан артық жәндік жаралмаған», «Адам немене?» деген өлеңдерінде бейнеленген. «Адамшылық» өлеңінде:

... Мейірім – жақсы, зұлымдық жаман дейсің,

Қасқырлыққа қайтесің құр дөңгелеп.

Жаны ашып жәрдем қылмай өткен адам, –

Өсіп, өшіп құлаған бір бәйтерек [2, 224] деп түйін жасаса, «Адамнан артық жәндік жаралмаған» атты өлеңінде иттің адамға көмектескенін көрсетеді де, «Шын досың – жақсылықты ұмытпаған дос» деп адамның күні – қоршаған ортасымен мәнді екенін меңзейді. Хайуан мен адамды салыстыра отырып, қарапайым мысалмен гуманистік терең ойды береді.

Қорыта айтқанда, Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығы Адам мен заман туралы терең толғаған біртұтас философиялық пайым.

Әдебиеттер тізімі

1. Мағауин М. Ақын, тарихшы, философ // Шәкәрімтану мәселелері. – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, - 2006. - 440б.
2. Шәкәрім. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. Алматы: "Ел Шежіре", 2008. - 480б.
3. Шәкәрім. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. Алматы: "Ел Шежіре", 2008. - 480б.

ӘОЖ: 77.29.30

ЖАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕГІ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МЕН СПОРТТЫҢ МӘДЕНИ-ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗЫ

Уразбаев А.А., Жилисбаев Н.К., Дайрабаев М.С.
Халықаралық туризм және меймандостық университеті,
Түркістан қ., Қазақстан, n.zhilisbaev@iuth.edu.kz²

Мақала тақырыбының өзектілігі ғаламдану дәуірінде англо-саксон-батыс мәдениетінің нақты көрінісі ретінде ХІХ ғасырдың ортасында пайда болған спорттың институционализацияның ортақ, маңызды нысаны және одан кейін әр түрлі физикалық белсенділіктің коммерциялануы болды. Бүгінгі таңда барлық тілдерде белгілі ойындар мен жарыстардың абсолютті көпшілігі бір сөзбен - халықаралық транслитерацияға ие «спорт» деп аталады. Спорт әлемнің және ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігі ретінде қабылданбайды, себебі ол тек заманауи ойын-сауықтарды ғана емес, бұқаралық ақпарат құралдарын қоса алғанда, сонымен бірге ұлттық жолдар мен салт-дәстүрлерге байланысты дәстүрлі ойындарды қамтиды. Тиісінше, спорттың басқа жағы ашылады: бұл әлем халықтарының мәдени мұрасының маңызды бөлігі және этномәдени өзін-өзі тану формасы[1].

Қазақстанда социо-мәдени құбылыс ретінде спортқа қызығушылықтың артуы азаматтық және мәдени ерекшеліктердің терең өзгеруіне байланысты, олар 2011 жылы Астана - Алматыда өтетін VII қысқы Азия ойындарына дайындық кезінде күшті науқан аясында көрініс тапты. Бұл факторлар спорттық дискурстың әлеуметтік маңыздылығын нығайтады және теориялық және тарихи мәдениет тұрғысынан жаһандану жағдайында спорттық зерттеулердің өзектілігін арттырады. Олимпиадалық ойындарды дайындау, өткізу және жаһандық мәдени кеңістіктің

бірлігі мен жалпы өркениеттің даму жолының үздіксіздігін қалыптастырады, бұл өз кезегінде әр түрлі мәдени-тарихи түрлерді (өркениеттер) біріктірудің заңдылығына деген сенімділікті нығайтады. Спорттық жарыстар жаһандану көріністерінің бірі ретінде ғана емес, сондай-ақ халықтардың символикалық бірігуіне ықпал ететін шешуші фактор ретінде қабылданады. Бұл қабылдау ұйымдастырылған ақпараттық қолдау және кем дегенде спорт инфрақұрылымын міндетті түрде біріктіру, жарыстарды ұйымдастыру мен өткізу технологиясын жетілдіру, спорт индустриясын құру, ұлттық және халықаралық федерациялардың тығыз өзара әрекеттесуі арқылы дамиды. Мұның бәрі спорттың мәртебесін жаһандық маңызы бар құбылыс ретінде көрсетеді және жаһанданудың «дирижері» ретінде қызмет ететін осы әлеуметтік-мәдени құбылыстың мәдени зерттеуінің өзектілігін растайды[2].

Барлық жарыстардың ұйымдастырылуына қоғамның қызығушылығы біздің уақытымызға ғана тән емес. Ол индустриалды қоғам дәуірінде тұрақты түрде өсіп, ақпараттық қоғамды қалыптастыру үдерісінде өзінің жетістіктеріне жетті, өйткені осы кезеңде спорттық мекемелер ғана емес, жаһандық мамандандырылған спорттық инфрақұрылым да белсенді түрде қалыптасты. Дене шынықтыру, ойын-сауық саласындағы, сондай-ақ спорттық іс-шараларды ұйымдастыру мен өткізу саласындағы адамның жаңадан құрылған мамандандырылған саласы барлық этномәдени, әлеуметтік, кәсіптік және жас топтарды мақұлдайтын және қолдайтын саясаттың (ұлттық және халықаралық) арнайы саласы болып табылады[3].

Осы саладағы жетістіктерді сипаттау және зерттеу үшін, 19 ғасырдың аяғында Англияда «дене мәдениеті» тұжырымдамасын ғылыми айналымға енгізуге әрекет жасалды, бірақ академиялық топтарда ұсынылған анықтаманы күмәнмен қабылдады. Әлемдік ғылымдардағы пікірталастар нәтижесінде мәдениет саласындағы кәсіби қызмет ретінде спорт «өндіріс мәдениеті» деп аталды, ал «дене шынықтыру мәдениетінің» құрамдас бөлігі ретінде жеке дене белсенділігінің (фитнес және ашық ойындар) түрлері түсіндірілді. Сонымен қатар кез-келген спорттық жетістіктер, олимпиадалық мұраларды насихаттау, спорттық өмір салтына табыну және спорт қасиеттері «бұқаралық мәдениеттің» көрінісі ретінде қарастырыла бастады.

XX ғасырдың ортасында орын алған спорттық феноменді белсенді түрде түсіну кезеңінде, еліміздің әлеуметтік ғылымдары объективті тарихи себептерге байланысты жаһандық үдерістен ерекшеленді және де осы күнге дейін ескірген ағылшын тіліндегі «дене шынықтыру» деген сөз бұрынғыша қолданылады. Бірақ бұл терминологиядағы жалғыз сәйкессіздік емес, ол қазақстандық және шетелдік ғалымдардың спорт саласындағы жұмыстың өзара іс-қимылының төменгі деңгейіне (басқа зерттеу тақырыптарымен салыстырғанда) төмендейді. Ғылыми білімнің осы саладағы сәйкессіздіктерін ескеру өте маңызды, өйткені қазіргі заманғы спорт мәдениетаралық қарым-қатынастың ең тиімді құралы болып табылады. Бұл спорттық іс-шараларды жоспарлауға, ұйымдастыруға және өткізуге ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде де көрініс табады: ауа-райы, сән және саясат туралы әңгімелесулер біздің заманымызда спорт тақырыбымен толықтырылды. Нәтижесінде танымал мәдениетте, соның ішінде күнделікті өмірде спорттық дискурс1 кеңеюде[4].

Мақаланың мақсаты - жалпы әлеуметтік-мәдени бағдар мен жаһандану үдерістерінің серпінін көрсететін спорттың әлеуметтік-мәдени құбылысы. Зерттеудің тақырыбы, бір жағынан, әртүрлі үстемдік ететін көп бағытты үрдістер

1. Спорттық дискурс мәдени қарым-қатынас термині ретінде де (ауызша және жазбаша түрде сөйлеу, спорттық іс-әрекеттерге қатысты аудармаларды аудару), сондай-ақ (осы мағыналар ұсынылған шығарылған мәтіндердің жиынтығы) ретінде қарастырылуы мүмкін.

Зерттеудің мақсаты - олимпиадалық қозғалыстың тарихи контекстін және келешегін ескере отырып, жаһандану дәуіріндегі спорт феноменін теориялық және мәдени талдау.

Зерттеудің мақсаттары келесі мақсаттармен анықталады:

✓ Жаһандану жағдайындағы әлемдегі жаһандану перспективаларын бағалаудың негізгі тәсілдерін айқындайтын спорт феноменінің теориялық және мәдени сипаттамасы;

✓ тарихи және мәдени тұрғыда спорт түрлеріндегі эволюциялық өзгерістерді зерттеу;

✓ спортты дамытудағы өркениеттік аспектілерді анықтау және сипаттау, оның мәдени сәйкестендіру құбылыстарына әсері;

✓ спорттық ойындардың дүниетанымдық және ұлттық мәдени мұраның маңызды бөлігі ретінде мәдени институционализация, бірлестіру және әртараптандыру механизмдерін талдау;

✓ ұлттық және халықаралық деңгейде спорт мәдениетін дамытудың орташа және ұзақ мерзімді перспективаларын болжау[5].

Мақаланың ғылыми гипотезасы, жаһандану жағдайында тарихи қалыптасқан мәдени және өркениеттік алуандылықты сақтау үшін белгілі бір қауіп-қатер - бұл спортты қасиетті мағынада толтыруға және оны «спортшылар діні» (олимпиадалық идеалы) ретінде ұсыну, оны суррогат дініне айналдыру, азаматтық феноменнің көрінісі.

2. Әлемдік деңгейдегі спорттық қозғалыстардың әр түрлілігін жоққа шығармай, спортты дамыту стратегиясының сезімтал нұсқасы - ұлттық спортты зерттеу, насихаттау және өсіруге негізделген мәдени саясат. Ұлттық спорттық ойындар әлемдегі спорттың маңызды құрамдас бөлігі, оны толық коммерцияландырудан және саясаттандырудан қорғауға болады, ұлттаралық және этникалық топтардың әлемдік және ұлттық мәдени мұраларымен қарым-қатынастың ең демократиялық және кең таралған түрлерінің бірі болып табылады[6].

Жаһандану бір жағынан, өркениеттік және лингвистикалық әртүрліліктің таралуымен, бірігуден, гомогенизациядан, өмірдің барлық салаларында жаһандық стандарттарды енгізумен сипатталады, екінші жағынан, ол мәдениетаралық қарым-қатынастың әртүрлілігін кеңейтуге әкеледі. Спорт түрлерінде бұл үрдістер жеке спорт түрлеріне арналған ұлттық федерацияларды құруда көрініс табады, олар ұлттық дәстүрлі спортпен толықтай байланысты емес. Сонымен қатар, спортта әртараптандыру шынайы дәстүрлі ойындар мен ұлттық жарыстардың ұйымдастырылуына және өткізілуіне негізделген, бұл халықтардың жеке басына деген қызығушылықтың өсуі, халықты сәйкестендірудің екі бағытта дамуы. Бір

жағдайда дәстүрлі ойындар мен ұлттық жарыстардың институционализациясы англо-саксондық спорттың әмбебап үлгісіне сәйкес жүргізіледі және ұлттық жарыстарға сәйкес халықаралық спорт федерацияларын құруда көрініс табады, бұл процесті глокализациялау (дәстүрлі нысандарды жаңартуға бағытталған әмбебап үрдістерді даралау) дене белсенділігі. Басқа жағдайда, іздеу ынталандырылады альтернативті жаһандану немесе субанализациясы дәстүрлі ойындар мен ұлттық байқаулардың тәжірибесін үйрену үшін аймақтық этномәдени орталықтардың шетелде жасалуында көрсетілген жергілікті мәдениеттің көрінісі болып табылады[7].

Зерттеудің теориялық маңыздылығы спорттық институттар мен әлеуметтік дарвинизм идеялары мен ницшенизмнің қалыптасуы арасындағы қарым-қатынастың қалыптасуы болып табылады. П.Куббертиннің «спортшылардың дініне» негізделген олимпиадалық идеалдардың идентификациясы, Р.Беллдің сипаттаған «азаматтық дін» құбылысы, жаһандану әсеріне (гибридтеу, альтернативті жаһандану, глокализация) дене шынықтырудың шынайы формалары туралы жергілікті мәдениеттің реакциясын жүйелі талдау; сәйкестендіру, мәдени интеграция, дифференциация, ассимиляция, локализация үрдістерінде көрініс тапқан спорттың және қоғамдық өмірдің түрлі салаларының өзара әсерін анықтады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы зерттеу жұмыстарында (спортты әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде болашақ түсіндіру үшін), сондай-ақ педагогикалық тәжірибеде (антропология, мәдениеттану, әлеуметтану, саясаттану, философия және этнология бойынша лекциялар курсы әзірлеу кезінде) диссертациялық зерттеу нәтижелерін енгізу болып табылады. Диссертациялық жұмыстың қорытындыларының бірі Дене шынықтыру және спорт ғылыми-зерттеу институтында спорттық антропология зертханасын құру болды (VNIIFC). Алынған нәтижелерді іс жүзінде қолдану бірнеше қоғамдық қолшатыр халықаралық спорттық ұйымдарда (FILA, IMSA, SportAccord, TAFISA) дәстүрлі ойындар мен ұлттық жарыстардың танылуына бағытталған жұмыс нәтижелерімен расталады. Автор осындай жаңалықтардың көптеген әдістерін әзірлеуге және іске асыруға қатысты.

Спорттық әлеуметтанушылар, ұлттық сипаттамаларды зерттеумен бірге, жаһандану үдерісімен қазіргі заманғы спорт түрлерінің қосылуларын қарастыруы керек. Батыс әлеуметтанудағы жаһандану үрдістерін зерттеу басым тақырыпқа айналуда. Спорттың жаһандану үдерісін зерттеп, социологтар адамзат қоғамының жаһандануының алғышарттарын зерттеуде.

Жаһандық спорт жүйесіндегі картада бұл үдерісті зерттеуге көмектесетін үш негізгі координат бар. Біріншіден, спортты зерттеу спорттың тек әлеуметтік жағдайын зерттеу ғана емес екенін түсіну қажет. Заманауи спорт түрлерінің шекаралары мен нысандарын анықтайтын саяси, экономикалық, мәдени және әлеуметтік құрылымдармен, сондай-ақ, бұл үлгілердің адамдардың мінез-құлқының шекараларын анықтайтын қарым-қатынастарға ерекше назар аудару қажет. Қазіргі жаһандану процестері адамдарға жер шарының қашық бөлігінен байланысқан жаңа өзара тәуелділікті тудырды. Осы тұрғыда, сондай-ақ отандық және халықаралық қатынастар тұрғысынан алғанда, спортты зерттеу керек.

Екіншіден, жаһандық спорттық жүйелерді бақылау, сипаттау және талдау үшін әлеуметтанушылар социологиялық тұрғыны ұстануы керек. Әлеуметтанушылар бұл жерде не болып жатқанын және қазір уақыт пен кеңістіктегі өзгерістерге сілтеме жасамай қарастырмауы керек. Олар тарихи және салыстырмалы көзқарасты қолданып, жаһандық спорттың заманауи бейнесін өткен кезеңнен қалай пайда болғанын және өркениеттік өзгерістермен біріктірілуін түсіндіруге ұмтылу керек.

Үшіншіден, жаһандандудың тұжырымдамасымен айналысуға тура келеді. Бұл тұжырымдама саяси, экономикалық, мәдени және әлеуметтік салалардағы өзара тәуелділіктің өсіп келе жатқан желісіне жататындығын және олардың бәрін біріктіретінін - жақсы немесе нашар болу керектігін атап өту жеткілікті. Жаһандану үрдісі бұрыннан пайда болды және бұл жер шарының түрлі бөліктерінде әр түрлі жолдармен жүреді. Бос уақытты, спорттық салт-дәстүрлерді және Олимпиада ойындары сияқты әлемнің бір бөлігінен басқа жерлерге таралуы осы үдерістердің үлгісі болып табылады[8].

Жаһандық экономикалық және технологиялық өзгерістер, халықтың тұрмыс жағдайы, олардың сенімі, білімі мен мінез-құлқы жаһандану үдерістерінің өсуімен байланысты. Бұл үдерістер көшіп-қону үдерістерінің кеңеюіне, жаһандық экономиканың пайда болуына, этносаралық космополистік мәдениетке, халықаралық қоғамдық қозғалыстарға ықпал етеді. Жедел уақыт пен қысқартылған кеңістік. Заманауи технологиялар адамдарға, ақпараттарға, идеяларға және қаржы ағындарына керемет жылдамдықпен Жерді қиюға мүмкіндік береді. Адамдар түрлі кеңістіктік және уақытша өлшемдерді сезіне бастайды. Олар өмірінің, тұрғылықты жерінің ғаламдық әлеуметтік кеңістіктің бір бөлігі екенін түсінеді. Бұл, менің айтып өткенімдей, өзара тәуелділіктің өсуіне және бүкіл әлемді іске асыруға әкеледі. Сонымен, бізде заманауи спортты зерттеуге арналған үш негізгі координат бар.

Заманауи спорттың өзара тәуелділіктің жаһандық желісімен байланысы туралы түсінік спорттық іс-шараларды және жабдықты тұтынумен түсіндіріледі. Мысалы, хоккейді қарастырайық. Әлемнің әртүрлі елдерінен келген азаматтар спутниктік теледидарда хоккей матчтарын бақылайды. Бұл матчтарда үздік ойыншылар Солтүстік Америкадан, Еуропадан және Азиядан келеді. Бұл ойыншылар киім-кешек, клубтар, конькилер және т.б. - АҚШ пен Данияда өндірілген Канада үшін төленген Швецияда әзірленген. Осының бәрі Солтүстік Америка және Еуропалық нарықтарға жеткізіледі. Хоккей конькейлері молекулярлық қорытпалар құрылымы АҚШ-та патенттеліп, Жапонияда жасалған. Бірнеше халықаралық корпорация осы жаһандық мәдени өнімнің өндірісі мен тұтынылуының барлық кезеңдеріне қатысады. Бұл өнім теледидар арқылы тұтынушыға ұсынылады, бұл ғаламдық деректер желісінің ажырамас бөлігі болып табылады[9].

Спорттық киім өнеркәсібі мәдени тауарлардың халықаралық тұтынуы жаһандану үдерістерімен қалай байланысты екенін көрсететін мысал ретінде қызмет етеді. Сәнге айналған спорттық аяқ-киім тұтынушылық мәдениеттің әмбебап сипатына айналды. Nike брендин алсақ. Бұл аяқ киім өндіру және сату осы компанияның дизайнерлерінің, өндірушілерінің, жеткізушілерінің, дистрибьюторларының және брокерлерінің бірлескен күш-жігерінің нәтижесі

болып табылады. Штаб-пәтері Орегон штатында орналасқан және мердігерлер бүкіл әлем бойынша шашыраңқы. Nike өндірушілер мен жабдықтаушылар түрлі оңтүстік-шығыс және азиялық елдерде: Таиланд, Сингапур, Корея және Қытайда орналасқан. Оның дизайнерлері адамдарға дәстүрлі таңдауларын өзгертіп, бүкіл әлемге аяқ киіммен қамтамасыз етуге тырысады. Аймақтық дистрибьюторлар әлемдік маркетингтік стратегияға сәйкес тауар сатуды қамтамасыз етеді. Тағы да, Nike түрлі спорттық іс-шараларды ұйымдастыратын немесе өз өнімдерін теледидарда жарнамалайтын спорт жұлдыздарын тартатын БАҚ-ты пайдаланады. Өртүрлі мәдениеттер арасындағы мәртебені араластыру және бәсекелестік жаһандық ауқымда бес өлшемде жүзеге асырылады.

Әлемдік спорттық киімдердің, жабдықтар мен құралдардың ағымы соңғы жылдары бірнеше миллиард долларлық бизнеске айналды. Дегенмен, бұл нақты спортты тікелей дамытуға ықпал етеді. Әлемдік спорт аренасында қаржы ағыны тек спортшылардың келісімшарттарында және олардың жалақыларындағы халықаралық сауданы ғана емес, сондай-ақ нақты бағыттар бойынша маркетингтік спорт түрлеріне де назар аударады. Баскетбол, бейсбол және американдық футбол сияқты жаһандық спорт түрлеріне Америкада танымал спорт түрлерін айналдыру осы үдерістің бір бөлігі болып табылады.

Қорытындылай келе, спорттың жаһандануы бүгінгі күннің, спорт саласындағы халықаралық қатынастардың дамуы мен халықаралық экономикалық интеграцияның арқасында объективті үдеріс екенін атап өткім келеді. Қазақстан спортын халықаралық спорттың жаһандық эволюциясына және халықаралық спорттық заңға қатысуын тоқтату тек Қазақстанды әлемнен оқшаулау арқылы ғана мүмкін болады. Сонымен қатар, спорт саласындағы жаһандану үрдістері мен халықаралық спорттық заңдылықтар біздің еліміздің спорт саласындағы халықаралық аренадағы ұлттық мүдделерді сақтаудағы құқықтық мүмкіндіктері мен ұлттық спорт заңнамасында ұлттық ерекшеліктерді ескеру қажеттігін жоққа шығармайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Байзақова Н.О. «Дене тәрбиесі сабақтарында ұлттық ойындардың қолдану әдістемесі». Оқу-әдістемелік құрал. 2019 ж., 52 б.
2. Қуанышов Т. Ш. «Ұлттық спорт түрлерінің әдістемесі». - Алматы: 2002, 66 б.
3. Г.Е.Садыканова. «Дене тәрбиесі мен спорт түрлерінің физиологиялық негіздері». Оқу құралы. Алматы, 2019, 38 б.
5. https://massaget.kz/mangilik_el/tup_tamyir/43388/
6. Токкулинова Г.Ж. «Дене шынықтыру және спорт педагогикасы». Оқу құралы. Алматы, 2018ж. 42 б.
7. И.О.Аймбетова, Б.Тойжигитова, А.Сержанова Л.В. «Оқушылардың физиологиялық дамуы». Оқу-әдістемелік құрал. Түркістан, 2019, 25 б.
8. Назарбаев Н. А. Ұлы Даланың жеті қыры. www.egemen.kz 21.11. 2018.
9. «National sports in the sphere of physical culture as a means of forming professional competence of future coach instructors» Omarov, B.S., Seidahmetov, E.E.,

УДК 37.371

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Хамитов М.Б.

Представительство по правам человека по ВКО,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Педагогическая деятельность – это профессиональная деятельность, направленная на создание в педагогическом процессе оптимальных условий для воспитания, образования, развития и саморазвития личности обучающегося, выбора возможностей свободного и творческого самовыражения [1, с. 126].

Многие преподаватели, в том числе: Ю.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, А. Дистервег, К.Д. Ушинский, П.П. Блонский, С.Т. Шацкий, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский - неоднократно обращал внимание на то, что педагогическая деятельность характеризуется творческим, исследовательским характером. Сложность, многогранность и многогранность предмета юридической педагогики и ее задач определяют структуру ее научного знания, дифференциацию и взаимосвязь ее разделов и направлений исследований. В определенном смысле педагогическая деятельность является управленческой деятельностью. В каждой ситуации педагог организует свою работу так, чтобы более эффективно влиять на деятельность других участников этого процесса: учащихся, их родителей, коллег, представителей общественных и государственных структур. Таким образом, по справедливому замечанию Г.М. Коджаспирова, «педагогическая деятельность выступает как метадеятельность, т.е. деятельность, направленная на организацию и управление другой деятельностью» [1, с. 127].

Поэтому предметом юридической педагогики являются педагогические факты, законы и механизмы воспитания, образования, воспитания и развития, которые присущи правовой сфере, действуют в обществе и влияют на него, состояние правопорядка, деятельность юридических лиц и их сотрудники. . Знание правовых и педагогических явлений, относящихся к предмету юридической педагогики, разработка системы научных знаний о них, а также педагогически обоснованных и эффективных путей укрепления законности, оказание помощи всем, кто занимается этим на практике. является особой задачей юридической педагогики.

Педагогика — наука, постоянно воплощающаяся в практике, и ее отрасль, погруженная в правовую сферу — юридическая педагогика — не может быть прикладной наукой. В этом заключается его основная цель, а от практического успеха зависят его признание, поддержка и развитие.

В устных дискуссиях было предложено поговорить о «правовой педагогике». Термины «право» и «справедливость» (по-латыни — справедливость, законность, право) близки и часто употребляются как синонимы. Точно так же «право» — это

система общеобязательных норм, охраняемых властью государства, «правосудие» — совокупность судебных учреждений и их деятельности, «юрисдикция» — совокупность полномочий, «юриспруденция». Это наука, изучающая право. Поэтому правильнее говорить «юридическая педагогика». Правовая педагогика, точнее юридическая педагогика, — это раздел этой отрасли научного знания, изучающий педагогические аспекты правотворчества и эффективности правовых норм [3, с. 21].

Анализ всего опыта педагогических исследований по правовым проблемам позволяет к числу основных задач юридической педагогики отнести:

- изучение истории развития правовых и педагогических знаний и их использования в обществе и правоохранительных органах;

- разработка методологии, методов юридического и педагогического познания;

- создание научного образа педагогической реальности, присущей правовой сфере общества, системе правоохранительных органов, ее парадигме и понятию категориального аппарата;

- проведение педагогических исследований по актуальным вопросам законодательной, распорядительной, распорядительной и распорядительной деятельности, создание адекватных правовых и педагогических теорий с их дифференциацией по основным направлениям юридической и педагогической работы;

- теоретическая и прикладная разработка многоуровневой и детальной системы правового просвещения населения и правоохранительных органов, правового просвещения для всех, правовой пропаганды и агитации, правовых и образовательных аспектов деятельности средств массовой информации, искусства, культуры, коллективного труда, семьи. ;

- участие в создании системы педагогического обеспечения законотворческой, правоприменительной деятельности, разработке форм, методов и технологий ее реализации (педагогическая диагностика, педагогическая экспертиза, педагогическое сопровождение, педагогические консультации, педагогическая помощь, педагогическое сопровождение, педагогическая коррекция). , и т. д.);

- оказание помощи в повышении эффективности юридического образования, профессиональной подготовки, подготовки к действиям в экстремальных условиях и при чрезвычайных обстоятельствах, педагогической учебе и использовании опыта работы в них и педагогическом обеспечении личной безопасности;

- разработка и совершенствование методики преподавания юридических дисциплин, юридической педагогики, методов педагогического тестирования, научных основ использования компьютерных технологий и дистанционного образования при подготовке юристов;

- создание педагогической системы профессионально-психологической подготовки сотрудников полиции;

- создание педагогической системы подготовки педагогов-практиков, специалистов по правовым и педагогическим проблемам, а также оказания научной,

практической и методической помощи тем, кто работает непосредственно в практических структурах правоохранительных органов;

- обеспечение последипломного образования и подготовки научно-педагогических работников, дипломированных специалистов по правовым и педагогическим вопросам и сотрудников задействованных в них структур;

- изучение зарубежного опыта решения правовых и педагогических проблем, полицейской педагогики, а также возможностей и методов его использования в условиях современного Казахстана [3, с. 22].

Как правильно заметил В.В. Краевский, «необходимо с самого начала предостерегать студентов-педагогов от смешения научных и практических задач в области образования» [2, с. одиннадцать]. Педагогическая наука решает познавательные задачи, среди которых на первое место стоит задача выявления объективных закономерностей образовательного процесса.

В педагогике выявлен и сформулирован ряд общих закономерных связей, существующих в педагогической деятельности. Наиболее общим законом целостного образовательного процесса является усвоение социального опыта старших поколений младшими поколениями. К нему обращаются всякий раз, когда мы говорим о педагогической науке и ее предмете, поэтому этот закон невозможно «обойти». Другой общий закон — социальная сущность образования, проявляющаяся в обусловленности всех его элементов социально-экономическим состоянием общества. Специфической и естественной связью для сферы образования является взаимодействие учителя и ученика, воспитателя и ученика в образовательном процессе, без которого сам этот процесс не может существовать, а также единство содержательной и процессуальной сторон обучения [2, п. 12].

В.В. Краевский приводит несколько моделей педагогической деятельности, сформулированных в педагогической литературе:

- эффективность образовательного процесса закономерно зависит от материальных, гигиенических, моральных, психологических и других условий, в которых он протекает;

- средства педагогической деятельности определяются задачами и содержанием конкретной педагогической ситуации;

- усвоение содержания учебного материала тем сильнее, чем систематичнее организовано прямое и отсроченное повторение этого содержания и включение его в контекст изученного;

- овладение сложными методами деятельности зависит от того, насколько педагог обеспечил успешное предшествующее овладение простыми видами деятельности и от готовности учащихся определять ситуации, в которых эти виды деятельности могут быть применены;

- уровень и качество усвоения зависят при прочих равных условиях (память, способности) от того, как преподаватель учитывает степень личностной значимости усвоенного содержания для учащихся [2, с. 13].

Задачи: обоснование новых систем, разработка содержания и методов. Выявление закономерностей образовательного процесса связано с другой задачей педагогической науки - обоснованием современных педагогических систем. В связи с этим научно-теоретическая функция педагогики становится приоритетной и

системообразующей по отношению к конструктивно-технической. Создание научно обоснованных систем образования и обучения, новых методов и учебных материалов возможно на основе познания сущности педагогических явлений в ходе теоретических исследований. Только на этой основе можно добиться активного отражения педагогической действительности и обеспечить влияние науки на практику. Одной из задач педагогической науки является разработка нового содержания образования и соответствующих ему методов, форм, систем обучения, воспитания и управления образованием.

Сначала создаются концепции содержания образования и методов обучения и воспитания, а затем средства реализации концептуальных установок на практике.

Список литературы

1. Коджаспирова Г.М. Педагогика: Учебник. М.: Гардарики, 2007.
2. Краевский В.В. Общие основы педагогики: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. 3-е изд., стер. М.: Издательский центр «Академия», 2006.
3. Столяренко А.М. Юридическая педагогика: Курс лекций. М.: ЭКМОС, 2000.

УДК: 372.881.111.1

CHARACTERISTICS OF MODERN METHODS OF TEACHING ENGLISH IN SECONDARY SCHOOL

Chakenova A.N.

Supervisor: Zhang E.E., PhD, Associate Professor

Sarsen Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

Introduction

Knowledge in secondary school comprises, in particular, language and national cultural knowledge at the primary and secondary levels of learning and education.

E. M. Vereshchagin and V. G. Kostomarov claim that all language levels are culturally appropriate and have a strategy for each country.

The non-equivalent and background vocabulary that has a "cultural component" appears to be the subject of the most intentional approach.

The following tasks are completed in the work in order to fulfill these objectives:

1. to take into account the current contemporary approaches to teaching a foreign language in high school.
2. to demonstrate the similarities and differences, advantages and disadvantages of each approach.
3. to ascertain the broad methodological tenets of the administration of foreign language instruction in secondary school.
4. to research the idea of communication skills.
5. to demonstrate the benefits of active conversation in high school English classes.

The advancement of foreign language culture as a learning objective has raised the address of the got to make a modern methodological system that seem guarantee the accomplishment of this objective within the most compelling and levelheaded way. At that point the staff of the Office of Remote Dialect Instructing of the Lipetsk State Educational Institute for a number of a long time driven the improvement of the standards of communicative technique.

1. Modern methods of teaching a foreign language

The rationale of developing a communicative strategy driven to the ultimate advancement of foreign language culture as the objective of instructing foreign languages at school. And such a framework can as it were be built on a communicative basis.

In expansion, as the practice of utilizing the communicative strategy has appeared, it gives not as it were the digestion of a foreign language as a implies of communication, but too the improvement of comprehensive identity characteristics of understudies.

The communicative method was the basis for the creation of textbooks on English in secondary school.

A tendency known as projectivity has been developing in education during the past twenty years. This idea was developed in the context of the educational reform plan put out by the Royal College of Arts in the UK in the late 1970s. It has a tight relationship to project culture, which developed as a result of the fusion of the humanities, the arts, science, and technology in education.

The broad formula by which the art of planning, innovation, development, execution, and design is accomplished and is referred to as design is, in a sense, project culture.

By mastering the design culture, a student learns to think creatively, organize his activities autonomously, forecast potential outcomes, solve the problems he faces, and put the tools and techniques he has acquired to work with into practice. In many areas of educational practice today, design methodologies and design teaching techniques are used to include the design culture. The project approach actively participates in the instruction of foreign languages.

A striking example of the application of the project method is the textbook "Project English", published in 1985 by Oxford University Press. The author of the course is T. Hutchinson, a specialist in the field of communicative grammar teaching.

In present day conditions of fast advancement of science and innovation, the issue of move to an seriously way of improvement is and is being illuminated in all circles of society and at all stages of the arrangement of identity and pros. It is additionally pertinent for teaching foreign dialects. The seek for ideal ways to unravel this issue caused the rise of a strategy based on suggestive impact on understudies back within the late 60s - early 70s of our century.

The suggestive course showed up in association with the endeavor of the Bulgarian psychotherapist Georgy Lozanov to utilize proposal as a implies of actuating save mental capabilities within the educational prepare, in specific, when educating foreign languages.

The ideas of G. Lozanov were the starting point for the construction of a number of methodological systems for intensive teaching of foreign languages. Initially, the model of intensive foreign language teaching was developed for the use of an adult contingent

of students in short-term courses, but later the experience of successful implementation of the intensive method of teaching in other conditions was positive.

Several emerging, recently developed, and operational methodological frameworks are now implementing intense foreign language education. This is caused by the variety of particular objectives for teaching a foreign language to various trainees, as well as the variability of learning environments (the study schedule, the quantity of study sessions, the size of the study group).

The concept of the activity of the cognizing object—about learning as an active, aware, creative action—founds both the activity method and the activity approach. Teaching communication in the totality of all its functions—regulatory, cognitive, value-oriented, and etiquette—involves this method. It may be employed in secondary school as well as while working with an adult workforce.

2. Methodological principles of modern methods of teaching a foreign language

Problem of "overproduction" of ideas required for the formulation of a new methodological direction followed each other when the technique for teaching foreign languages was developed. For instance, the shift to communicative learning was made in an environment where there was a blatant dearth of innovative and truly beneficial ideas. The economic crisis sparked a vigorous methodological and systematic inquiry that helped give rise to contemporary methodological principles for teaching foreign languages, such as communicative, activity, etc.

In order to understand what modern methods of teaching English are based on, it is necessary to consider in detail the methodological principles that underlie these methods.

The structure of the communicative strategy includes cognitive, formative and instructive perspectives that are pointed at teaching the understudy. Taking into consideration this and the substance of the concept of "communicativeness", as well as the flexibility of the learning framework, the taking after methodological standards of the communicative strategy can be defined:

The guideline of acing all viewpoints of remote dialect culture through communication. Outside dialect culture here implies everything that the method of acing a remote dialect can bring to understudies in instructive, cognitive, developmental and instructive aspects.[1, 31] The communicative strategy for the primary time put forward the position that communication ought to be instructed as it were through communication. In this case, communication can be utilized as a channel of instruction, cognition and advancement.

The principle of openness is showed, to begin with of all, within the reality that when building a course of consider concurring to the extend technique, issues and issues that are significant for the understudy at this organize are considered, based on his individual encounter, that's , it is given through suitable processing of educational material.

The guideline of movement within the extend technique is based not as it were on outside action (dynamic discourse movement), but moreover on inside action, which is showed when working on ventures, creating the creative potential of learners, and based on already examined fabric. Within the extend technique, the rule of movement plays one of the driving parts.

"Learning by stations" is one of the modern techniques that is used to teach reading, writing, speaking and listening, as well as during the final control on any topic. The development of this technique belongs to German methodologists.

"Learning by stations" makes it possible to approach the learning process in a more differentiated way, since at the same time each child works according to his individual plan and at his individual pace. Before starting work, each student receives a sheet with the name of the stations that he needs to pass in a certain time, but only he himself has the right to decide which station he will go to first, and which one, perhaps, only in the next lesson. Assignments made taking into account the interests of students, the requirements of the program, have varying degrees of complexity, which also contributes to the success of the students' work. If there is a competition game on the stations, then the students are united in pairs, groups.

When working with the application of this strategy, the educator is relegated the part of an observer. But he can moreover offer assistance students at any time. This gives him the opportunity to work individually with weaker students.

Presently let's move on to the methodological standards on which another modern strategy of educating English is based. So, the main methodological principles that have conceptual centrality for the extend technique are:

The guideline of awareness, which gives for the dependence of understudies on a framework of linguistic rules, the work on which is built within the form of working with tables, which in turn may be a sign of the taking after rule.

First and foremost, the principle of accessibility is demonstrated by the fact that, when developing a course of study using the project methodology, issues and problems that are important to the student at this point are taken into account based on his or her own experiences, i.e., it is provided through appropriate processing of educational material.

The project methodology's activity concept is based on both exterior activity (active verbal activity) and interior activity, which manifests itself when working on projects, increasing trainees' creative potential, and drawing upon previously studied content. The idea of action is a key component of the project approach.

The principle of communication, which ensures contact not only with the teacher, but also communication within groups, during the preparation of projects, as well as with teachers of other groups, if any. The project methodology is based on high communication, involves students expressing their own opinions, feelings, active involvement in real activities, taking personal responsibility for progress in learning.

The principle of visibility is used primarily when presenting material in the form of projects already prepared by the course characters, i.e. both auditory and contextual visibility are used.

The division of all the material into topics and subtopics and the methodology's foundation in the cyclical organization of the educational process—each of the provided cycles is intended to last for a specific number of hours—make the principle of systematicity pertinent to this methodology. A completed individual study time focused on completing a particular activity toward the overarching objective of studying English is referred to as a "separate cycle."

Now let's analyze the details of the intense technique. This method is based on the concept of "suggestions" in psychology. This is the intense methodology's initial distinguishing characteristic. The following are some ways that students can go through or get rid of different types of psychological obstacles by using suggestion. The instructor uses rational learning methods while conducting lessons that take into consideration psychological aspects, emotional effect, and other variables. In order to affect the students emotionally, he also employs a variety of artistic mediums in the classroom (music, painting, and theatrical components).

However, suggestopedic training involves a certain concentration of study hours. At the senior stages, for example, it is advisable to allocate six hours a week at the expense of the school component of the curriculum, they should be divided into three, two hours each. If necessary, the number of hours can be reduced to three.

Also, a specific feature of the intensive technique is that suggestopedia is widely based on the position about the different functions of the two hemispheres of the brain. The inclusion of emotional factors in foreign language teaching significantly activates the learning process, opening up new prospects in the development of foreign language teaching methods. The whole atmosphere of classes is organized in such a way that language learning is accompanied by positive emotions. On the one hand, it is an important incentive to create and maintain interest in the subject. On the other hand, the intellectual activity of students, supported by emotional activity, provides the most effective memorization of material and mastery of speech skills.

3. Distinctive features of modern methods

As mentioned earlier, many modern methods are communication-oriented, and one of their most important goals is to teach communication and the use of speech means. Each of the techniques uses different means, methods and principles. That is, each of the techniques has distinctive specific features.

The very first unique characteristic of the communicative technique is that it focuses on teaching a "foreign language culture" rather than just a foreign language, which comprises a cognitive, educational, developmental, and pedagogical component. These components include familiarity with and study of the language's grammar as well as its culture and relationship to the native culture. They also include knowledge of the structure of a foreign language, as well as its characteristics, features, and similarities and differences with the native language. They also involve the student's particular cognitive interests being satisfied in any of their areas of interest. The latter feature gives pupils who are not interested in learning a foreign language more incentive to do so.

Among the present day academic innovations utilized within the planning of personality-oriented lessons, the strategy of station preparing merits uncommon attention. This procedure meets the most standards of personality-oriented learning. In my conclusion, this procedure should be considered one of the promising bearings within the work of a cutting edge school.

The strategy of station preparing is particularly compelling in planning and conducting lessons to solidify the fabric passed, viable lessons, as well as lessons to control the absorption of a modern subject.

The viability of the project strategy is to a great extent guaranteed by the mental and passionate substance of the subjects included within the preparing. It ought to also be

noted their gradual complication. But a particular feature of the subjects is their concreteness. From the exceptionally beginning of training, students are gathered to take an interest in important and complex communication, without rearrangements and primitivism, which are as a rule characteristic of textbooks for beginners to memorize a foreign language.

Another distinctive feature of the project methodology is a special form of organization of communicative and cognitive activity of trainees in the form of a project. From which, in fact, the name of the technique appeared.

The intense technique will now be discussed, along with some of its features. This method is based on the concept of "suggestions" in psychology. This is the intense methodology's initial distinguishing characteristic. The following are some ways that students can go through or get rid of different types of psychological obstacles by using suggestion. The instructor uses rational learning methods while conducting lessons that take into consideration psychological aspects, emotional effect, and other variables. In order to affect the students emotionally, he also employs a variety of artistic mediums in the classroom (music, painting, and theatrical components).

However, suggestopedic training involves a certain concentration of study hours. At the senior stages, for example, it is advisable to allocate six hours a week at the expense of the school component of the curriculum, they should be divided into three, two hours each. If necessary, the number of hours can be reduced to three.

To educate pupils how to communicate in English is currently the stated goal of teaching English. But when a goal is put up in this way, it turns into a goal unto itself. The potential of the topic "English" is far wider, and the goal of education is much more expansive compared to merely developing certain skills and talents. Therefore, the current goal of teaching English may be stated as follows: to educate students to actively participate in their individual character formation and growth in addition to learning to participate in communication in English.

Based on this, most of the modern methods of teaching English are based on the principle of active communication.

Conclusion

The majority of current techniques emphasize communication. The pupils' inventiveness is one of their key characteristics. As may be observed from this work, modernism today is characterized by innovative ideas. They enable you to create work in unconventional manners across a variety of activities, not only the expression of speech.

It is not required to adopt just one way for the actual implementation of approaches. In terms of students, it would be suitable to combine various approaches, combining their most beneficial attributes.

References

1. Passov E.I., Kuzolev V.P., Korostelev V.S. The purpose of teaching a foreign language at the present stage of society development. Foreign languages at school. No. 6. 1999. pp.31-35.
2. Denisova L.G. The place of intensive methodology in the system of teaching a foreign language in secondary school. Foreign languages at school. No. 4. 1999. pp.11-14.

3. Communicative learning - in school practice: from work experience. A book for a teacher. Edited by E.I. Passov. Moscow. Enlightenment. 1985. 126s.
4. Folomkina S.K. Testing in teaching a foreign language. Foreign languages at school. No. 2. 1986. pp.16-19.
5. Rivers W.M. Let them say what they want to say! Methods of teaching foreign languages abroad. Comp. E.V. Sinyavskaya, M.M. Vasilyeva, E.V. Musnitskaya. Issue 2. Moscow. 1976. 114c.
6. Rogova G.V., Rabinovich F.M., Sakharova T.S. Methods of teaching foreign languages in secondary school. Moscow. Enlightenment. 1991. 287c.
7. Bogoyavlensky D.N., Mechinskaya N.A. Psychology of learning at school. Moscow. 1959. 95c.
8. Volkova Z.P. Speech situations. Foreign languages at school. No.1.1974. pp.28-29.
9. Starkov A.P., Dixon R.R., Starkova Z.V. A book for a teacher to an English textbook for the 5th grade of secondary school. Moscow. Enlightenment. 1968. 158s.
10. Teaching practical knowledge of a foreign language in secondary school. Study guide. Editor Kovtun L.L. Rostov-on-Don 1975. 43c.
11. Zaremskaya S.I., Slobodchikov A.A. Development of students' initiative speech. Moscow. Enlightenment. 1983. 127c.

УДК: 372.881.111.1

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF TEACHING ENGLISH IN SECONDARY SCHOOL IMPLEMENTING «STATIONS METHOD»

Chakenova A.N.

Supervisor: Zhang E.E., PhD, Associate Professor

Sarsen Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

Introduction

Since the primary objective of the student in teaching a foreign language is not solely to become familiar with the subject material, but also to be capable utilize it directly in a language situation, the specificity of the subject "foreign language" necessitates the use of slightly distinct methods of teaching than other theoretical subjects.

Numerous personality-oriented technologies are successfully applied in today's approaches of teaching foreign languages, allowing students to self-manage and realize their linguistic personalities while acquiring and applying a foreign tongue.

In along with creating a long-lasting ambition in learning a foreign language among children, an English teacher in elementary school must also create an adequate foundation for the language's future successful learning.

The technology of interactive learning is based on the employment of multiple pedagogical tactics and techniques for simulating actual communication circumstances and structuring interaction between students in a group in order to collaboratively accomplish communicative tasks.

Utilizing effective planning and supportive environment, collaborative approaches enable all students to actively engage with one another during the educational process. Utilizing these strategies entails simulating real-world scenarios, performing role-playing games, and finding general solutions to problems based on a study of the conditions and situations that arise during one's own activities [1, p. 18].

The station training technique merits special attention among the modern educational resources employed in the creation of lessons within the scope of the system-activity approach.

1. Station-based learning as one of the modern methods to teach English

One of the unsupervised learning methods for boosting motivation in a personal-activity approach is station-based acquisition. Students engage in this type of independent study to learn, practice, and enhance their foreign language skills. This approach is meant to help kids become more independent. Students perform well in educational settings when they control their personal activities, establish individual objectives, and decide on the means of reaching these goals. Christiane Rauer and Manuel Salzenberg, two German methodologists, are responsible for the invention of this method.

Station training is based on the following principles:

1. the guideline of action and independence of students in instructive exercises;
2. the principle of integrativity;
3. the guideline of combining person and collective work [2,pp.21-22].

In addition, training by stations has a number of significant advantages:

1. the development of students' communicative competence through collaboration, the improvement of explanatory and strategic abilities;
2. formation of the capacity to unravel the assigned instructive tasks reliably, utilizing the essential assets;
3. increase inspiration to ponder unused material, combination of already considered material;
4. formation of the capacity to self-assess their instructive capacities and decide the boundaries of information and ignorance, as well as to control their activities deliberately, without turning to the assistance of a educator;

The teacher's function is expanding; they are now observers and mentors. However, this training approach has several drawbacks in addition to its benefits:

1. problems of a disciplinary nature (when dividing children into subgroups; when moving from one "station" to another, children communicate on topics not related to the performance of tasks);
2. time resource (complexity of evaluating individual student's work in group work; distribution into subgroups takes a lot of time);
3. different level of language proficiency (the need to divide into subgroups taking into account the language level; most of the group work is performed by a strong student, while the rest do not work) [3, pp.123-126].

2. Organizing lesson using station-based method

"Learning by stations" is a method of teaching in which students study a topic through working out its components at separate "stations", diverse in complexity of the proposed material, the way it is perceived and the form of work. This is accomplished by setting up stations, each of which offers the learner a variety of tasks (lexical, grammatical,

speaking, etc.), allowing him to work in accordance with his aptitudes and skills. The ideal station count is between 6 and 8. Students have the option to select their own stations, complete all or simply some of the activities, bypass all stations, or just stop at one. The teacher creates assignments based on the students' language competence. At one station, there may be multi-level assignments for students with various levels of language training. The fundamental prerequisite for this approach is that each completed task must be entered into the so-called "slider" after the student has checked the outcomes of the educational activity themselves (there are keys for each task). Students have the option to independently assess their knowledge and abilities by adding up their scores. There are several ways to arrange the passing of stations; the primary ones are listed below:

Strict- The order of passage is determined by the teacher in advance;

Free-The passage of stations is possible in any order;

Double-Availability of mandatory stations and additional;

Variable-The order of passage is determined by the teacher in advance, but each station gives a choice of either the form of work, or the level of complexity, or the channel of perception of the material.

For organizing work on stations, specialized equipment (such as a laptop and headphones) would be needed. It is preferable to outfit each station independently of the others. Each station, which can be set up on a different desk, must have a sign indicating its location, the rules for working there, and all the supplies it requires (such as worksheets showing the total number of pupils in the class and, if required, scissors, glue, colored paper, etc.).

When conducting a lesson according to the method of station training, there are 3 stages:

1. preparatory;
2. procedural;
3. reflexive.

The preparatory stage is the longest and most time-consuming for a teacher. At this stage, the teacher chooses the educational topic, determines the objectives of the lesson, the number of stations, develops tasks for each station. The number of stations depends on the complexity, the volume of tasks and the time to complete them. Stations can be lexical, grammatical, speech, country studies, mixed, thematic, etc. It all depends on the goal that the teacher sets in the lesson.

Great attention should also be paid to the preparation of didactic material, which should be interesting and adequate to the capabilities of students to complete the task in the allotted time.

Each group receives an itinerary with the names of the stations and the route before work begins. The maximum amount of points that may be earned for doing each job is also listed. Making recommendations that students should be introduced to is required in order to carry out good assignments. After completing all of the stations, students can write down on their papers the stations they liked or disliked, as well as any difficulties they ran into while accomplishing them. They may additionally evaluate the stations and describe any challenges they had.

If the educator has high school students as assistants who are proficient in a foreign language and who are involved in assessing the work of the children at the stations, the

lesson will be held more efficiently and quickly. Additionally, the instructor oversees the entirety of the instructional plan.

The procedural stage is a class in which students complete assignments as they go from station to station. The decision as to the option of working alone, in pairs, or in small groups is determined by the students themselves.

The teacher should not ignore the relaxation station, where the task will be easy for the student, and the result will motivate the successful completion of the remaining exercises. At this station, students can be offered such task options as guessing crosswords, puzzles, riddles, reading comic stories, making a cinquain, etc.

At the reflexive stage, the teacher's job is to identify common student errors and carry out remedial work. This stage comes in a variety of forms. Consider reception.

In order for the work on this technique to be successful, the teacher must follow a number of rules:

1. at the beginning of the lesson, create motivation for work, jointly set tasks and determine the rules of behavior in the lesson;
2. show students a variety of tasks, the possibilities of their choice;
3. indicate the working time;
4. prepare clear instructions for completing tasks that specify the mode of operation and the sequence of actions;
5. to introduce the sources of information that students can use [4, p.13-14].

Conclusion

The benefits of this approach include the simultaneous employment of all pupils, independence in task completion, and taking into account each student's unique qualities. Due to the fact that assignments can vary in difficulty, learning by stations enables a more varied approach to the learning process. The use of stations with activities that stimulate multiple pathways of information perception, the alternation of types and forms of activity, and other positive features of this technique prevent classrooms from feeling uninteresting and boost student enthusiasm. The teacher's function as an observer and advisor enables him to give the pupils who actually need it individualized assistance.

There are several disadvantages. The teacher needs to invest in a lot of planning beforehand, and doesn't appear to an adequate-sized office where students can work across multiple stations without interfering with their classmates' work (which is frequently done in pairs or groups), or move freely among stations. The absence of a successful learning outcome might also be caused by an issue with discipline throughout the class.

The implementation of this strategy in actual practice produces successful results. Students like working at stations. Students work in pairs or groups that they create themselves the majority of the time and with greater enthusiasm. With this kind of work, students are at ease, there is no tense scenario, and they may completely realize their potential.

References

1. Clarin, M.V. Interactive learning is a tool for mastering new experience [Text] / M.V. Clarin // Pedagogy. – 2000. – No. 7. – p.18.

2. Nelzina, E.N. Learning "by stations" at an early stage of mastering a foreign language [Text] / E.N. Nelzina // Elementary school plus BEFORE and AFTER. - 2011. – No. 3. – pp. 21-22.

3. Plotnikova, N.N. Training "by stations" as one of the effective forms of organizing educational activities in foreign language lessons in elementary school [Text] / N.N. Plotnikova // Language and culture. - 2010. – No. 18. – pp.123-130.

4. Polat, E.S. Training in cooperation [Text] / E.S. Polat // Foreign languages at school. - 2000. –No.6. – pp. 13-14.

5. Sazonov, N.A. Learning "by stations" as one of the forms of organizing English lessons for younger schoolchildren [Text] / N.A. Sazonov // Elementary school. - 2009. – No. 5. – pp. 23-27.

ӘОЖ 821. 512. 122: 82-13

ӘЛЕМДІК ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ МИФТІК ОЙЛАУДЫҢ ПОСТМОДЕРНДІК ЖҮЙЕСІ

Шакер Г.Е.

Ғылыми жетекші: Қасенов С.Т., ф.ғ.к., С. Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: Shakergulmira@mail.ru

Кез келген халықтың ауыз әдебиетінен бастап, ХХ ғасырдың ортасынан ХХІ ғасырдың бүгінге дейінгі жазба әдебиетінде мифтік сюжеттер, мифтік образдар, мифтік ойлау жүйесі, мифтік наным-сенімдер сипаты әр түрлі жолмен көрініс тауып келе жатқаны белгілі. Миф қазіргі заманғы көркем шығармалардың құрылымын және олардың мазмұнын қалыптастыруға мұрындық болған негізгі тіректің көне бастауы деуге болады.

Постмодернизмнің мифологиялық негіздерін қарастырудың өзектілігі қазіргі философиялық ойлаудағы мифке деген қызығушылықтың артуымен анықталады. Бүгінгі күні оған дәйек айқын - миф кездейсоқ құбылыс емес (демифологизация тұжырымдамаларындағы миф когнитивті қадағалау, иллюзия және адасушылық ретінде қарастырылады), бірақ транстарихилық сипатқа ие және мәдени генезистің ажырамас механизмі болып табылады. Миф мәдениеттің әмбебап тұрақты көрсеткіші ретінде танылады. Бұл, әрине, қазіргі әлеуметтік-мәдени парадигманың қалыптасуына әсер етеді. Оның мәні мағыналардың деформациясы ретінде ұсынылған және қазіргі кездегі мифтің өзектілігі мәдениеттің құндылық негіздерінің дағдарысымен түсіндірілетін миф тұжырымдамалары, біздің ойымызша, мүмкін емес. Мифологиялық сана мәдени негіздер дағдарысы кезінде ғана емес, мәдениеттің бүкіл өмірінде дүниетаным мен әлеуметтік мінез-құлықтың бағдарларын белгілейді.

Миф онтологиялық, ол стадиялы емес, әмбебап сипатқа ие. Демек, миф-бұл қазіргі заманның контурындағы архаиканың жарылуы емес, әлемді алғашқы түсіну қабатының көрінісі. Миф - бұл бастапқы мағыналардың деформациясы да емес,

керісінше - бастапқы мағыналық - экзистенциалды құрылымдар әлемі. Осыған сүйене отырып, тақырыпты мифке бұру, байланыстыру оның мәдениет саласында болуының табиғи және қажетті шарты болып табылады. Қазіргі миф бұқаралық сананы манипуляциялау құралы емес, дәуірдің семантикалық кеңістігін қалыптастыруды жүзеге асырады. Біздің ойымызша, миф - бұл әлем бейнесінің ерекшелігін, кез келген мәдени - тарихи дәуірдің, соның ішінде қазіргі заманның құндылық және мінез - құлық бағдарларының жүйесін белгілейтін өмірлік мағыналардың жиынтығы [1].

Біз постмодерндік дәуірде өмір сүріп жатырмыз, ол өзін мифологиялық түсініктерден және қазіргі заманның мәдени доминанттарынан мүлдем бос дәуір ретінде тұжырымдайды. Онда *ratio*, шындық және ғылыми таным әулиелендіріледі. Постмодерндік мәдениет шынымен мифологиялық негізден бөлек, еркін бе? [1]

Постмодернді ондағы әлемді түсінудің және мағыналық - экзистенциалды құрылымдарды құрудың мифологиялық тәжірибесін білдіру объективі арқылы қарастырайық. Постмодерндік философиялық дискурстың негізгі мақсаты - гуманистік көзқарасты, ақылға табынушылықты, объективизмді және бір сызықты историзмді растаумен сипатталатын модернистік жобаның негіздерін деконструкциялау. Постмодерн мәдениетінің бағдарламасы жаңа еуропалық жобаның мифологиялық идеяларын жою болып табылады. Сонымен, Ж. - Фр. Лиотар постмодернді «метаәңгімелелерге деген сенімсіздік» деп сипаттайды [2, б.10]. Метаәңгімелер ғылыми білімді, белгілі бір идеялар мен тұжырымдамаларды заңдастырудың белгілі бір әмбебап принциптерін білдіреді. Мысалы, Ж.-Фр. Лиотару бұл рухтың диалектикасы, ақылға қонымды тақырыпты босату деп сипаттайды.

Постмодерндік философиялық дискурс классикалық мәдени дәстүрдің қатаңдығын, міндеттілігі мен тұтастығын жеңуге тырысады. Оның шеңберінде адам жаңа еуропалық әлеуметтік - мәдени кеңістікте заңды және басымдық деп жарияланған шындықтарға, стереотиптер мен құндылықтарға тәуелді болды.

Керісінше, постмодерн әмбебап және абсолютті шындықтарды орнатудан, шындықты сипаттаудың басым нысандарын бекітуден босатылады. Постмодерн шындықты делигитациялаудың бір түрін, рационализмді, объективтілікті және прогрессивті тарихшылдықты деконструкциялауды жүзеге асырады. Постмодерн бастапқыда жасанды және жалған деп саналатын барлық "Мета-әңгімелерден" бас тартады. «Мета-әңгімелер» мәдениет контекстіндегі кез-келген баяндау тәжірибесінің семантикалық көкжиегін белгілейді. Олар парадигмалық матрица және рефлексияланбаған координаттар жүйесі ретінде жұмыс істейтін мәдени доминанттар.

Қазіргі заманның «метаәңгімелер» нені алмастырады? Бір баяндау жүйесінен бас тарту және бұрынғы дәуірдегі мифтерді жоққа шығару постмодернді өзінің бағдарламалық жасақтамасын қалыптастыруға әкеледі, оның негізгі элементтері тұрақсыздық, коллаж, плюрализм және эклектизм болып табылады.

Ж. Деррида «Грамматология туралы» еңбегінде «логостың» қайнар көзі болған барлық мағыналардың де-конструкциясы (*de-construction*) «стратегиясын» ұсынды [3]. Қазіргі заманғы логоцентрлік дәстүр өзін «билікке деген ерік» ретінде көрсетеді: бұл логосты орталықтандырушы, жинаушы күш ретінде орнату тәсілі;

бұл түпкі себепті, шындықты анықтауға, бәріне тәртіп орнатуға деген ұмтылыс. Постмодерндік философиялық дискурс логоцентризмге сын айтады. Логос құбылысын дәйекті түрде демифологизациялайды және сакрализациялайды: сызықтық, орталықтың болуы, тұрақтылық, құрылым, мәтіндік семантиканың сенімділігі идеясынан бас тартады. Әлемнің семиотикалық қайталануы, болмыс логикасының болмауы, өзін-өзі ұйымдастыру процесінде объективтілік туралы көзқарас бекітіледі.

Постмодерн заманауи дәуірдегі мифтерді «жоққа шығаруды» жүзеге асырады. Ю.Хабермас атап өткендей, «ақыл сынға алынады, оның негізі субъективтілік принципі болып табылады; сөгіс төмендегілерге дейін азаяды: мұндай ақыл жай ғана жеткізеді, қысым мен қанаудың, қорлаудың және иеліктен шығарудың барлық айқын түрлерін баяндайды және оларды ұтымдылықтың сөзсіз үстемдігімен алмастыру үшін бұзады» [3]. Постмодерн білімнің және шындықты игерудің көптеген ұтымды формаларын растайды, ақыл енді әмбебаптық пен объективтіліктің сипаттамаларына ие болмайды.

Екілік оппозицияны дәйекті түрде жою жүзеге асырылады: субъект – объект. Таным субъектісінің классикалық тұжырымдамасының орнын «субъектінің өлімі» алады, ол қазір дискурсивті тәжірибелерде жойылады, ал объектінің фрагменттілігі әлемнің сызықтық емес көрінісін анықтайды.

Постмодерндік философиялық дискурс қазіргі заманғы жобаны болмыстың реттілігі мен имманентті мағынаның болуы идеяларына негізделген деп сынайды. Алайда, постмодернизм қазіргі заманның үйлесімділігі мен үйлесімді реттілігі туралы мифологиялық идеялардың орнына нақты не ұсынады?

Шындықтың логикасынан қашатын көп мағыналы, фрагментті, эфемерлі кескін пайда болады. «Постмодерндік сезімталдық» (әлемді хаос ретінде қабылдау) қазіргі мәдениеттің парадигмалық көзқарасына айналады. Болмыстың тұтастығы, үйлесімділігі және иерархиялық құрылымдылығы идеяларынан бас тарту бар. Постмодернде қоршаған әлемнің қабылдауы мен сезімі түбегейлі өзгереді: «метаэңгімелер» шеңберінде құрылған иерархиядан әлемнің плюрализмін, біртектілігі мен күрделілігін түсінуге көшу жүзеге асырылады. Әлем өзегі мен іргелі бірлігін жоғалтады, ол орталықтандырылмаған мәтін, хаотикалық семантикалық шындық ретінде көрінеді. Постмодернде кез келген мағынаның дифференциалданған реңктері арасында таралуы орын алады, бұл бір дискурстың екінші дискурстың күшін жоюды білдіреді.

Болмыс парадигмасынан қалыптасу парадигмасына көшу бар: әлемдегі барлық нәрсе процесс пен ағынды, Мәңгілік өзгерісті білдіреді. Сонымен, Дж. Делуз мағынаны беттің жылжымалы және өзгермелі құбылысы ретінде түсінеді. Тұрақсыздық, таза қалыптасу, шексіз өзгеретін ерекшеліктер әлемге жаңа постмодерндік көзқарасты сипаттайды. Классикалық тақырып пен объектінің орнына біз таза оқиғалардың Мәңгілік оралуын көреміз. Жаңа мифологиялық кеңістік құрылады, онда «әрбір даралық – ерекшеліктерді жинайтын айна, әлем – бұл айнадағы перспектива» [3].

Объектінің орталықсыздығы постмодернді деантропологияға, субъектіні өз алдына даралыққа әкеледі. Жаңа еуропалық метафизиканың автономды, біртұтас және егемен субъектісінің дәстүрлі тұжырымдамасы «субъектінің өлімі»,

«автордың өлімі» (М.Фуко, Р. Барт, Ю. Кристев) ұғымдарымен алмастырылады. Енді автор сөйлемейді, тілдің өзі сөйлейді. Постмодерндік мәдениетте автономды субъектінің болуы мүмкін емес, өйткені оның санасы көптеген тілдік құрылымдармен анықталады. Субъект дискурсивті құрылымдарды бейнелеудің орталықтандырылмаған механизмін қамтиды. Ол енді сананың, тілдің және бостандықтың иесі емес, оның әлемі мәңгілік таза оқиғалардан өрілген.

Постмодерн білімді заңдастырудың, иерархиялық тәртіпті орнатудың кез-келген әрекетінен бас тартады. Алайда, постмодерн – бұл құндылық басымдықтары жүйесінен, тәртіпті орнатудан және мәдени доминанттардың өмір сүруінен мүлдем бос мәдени жағдай деп айта аламыз ба?

Біздің ойымызша, постмодерндік мәдениеттің парадигмалық принципі орталықсыздандыру және плюрализм принципі, жеке философиялық (мифологиялық) кеңістікті құрылымдайтын орталық категориялары – Ж. Дерридтің «жазу», «кемсіту», «із»; Ж. Делуз мен Ф. Гваттаридің «тілек», «ризوما», «ағзасыз дене»; Ю.Кристеваның «мән - мағынасы», «гено-мәтін» және «фено-мәтін»; Р. Барттің «автордың өлімі», «Эйдос», «архе», «трансцендентальность», «сана» классикалық ұғымдары «өлім», «ойын», «нонсенс», «бейсаналық», «дене», «сингулярлық» ауыстырылады. Қайталау мен айырмашылық метафизиканың негізгі категориясы ретінде сәйкестікті ауыстырады. «Хаттар», «хаосмос», «білім археологиясы», «симулякра», «Ризома» маскасының астында біз сол орталықтандырылған мифологиялық құрылымдар, әлемнің постклассикалық көрінісінің элементтері туралы айтып отырмыз.

Біздің ойымызша, жаңа еуропалық дәстүрді бұзуға тырысатын постмодерн әлі де өз негіздерін мифологияландырудан бас тартпайды. Постмодерндік мәдениет өзінің «мифосын», шындықтың терең алғашқы тәжірибесін білдіреді, әлем мен ондағы адамның орны туралы жаңа түсінікпен сипатталатын мифологиялық кеңістікті қалыптастырады. Осы тұрғыдан алғанда, постмодерн әлемді тұрақсыз семантикалық орта ретінде қабылдауда өзіндік тәртіпті орнатады, өзіндік құндылықтар жүйесін ұсынады: плюрализм, орталықсыздандыру, полифонизм, толеранттылық, балама, өзгергіштік, эквиваленттілік және ашықтық. Постмодерндік философияда мифологиялық компонент келесі семантикалық конструкциялар арқылы ашылады: «постмодерндік сезімталдық», гносеологиялық анархизм, ойын, хаосмос, олар әлемнің тұрақсыз коммуникативті кеңістік ретіндегі көзқарасын білдіреді.

Постмодерндік философиялық дискурс қазіргі заман сияқты мифологиялық әлемді ұсынады. Постмодерндік философия өзінің негізгі ұғымдарын жасырады және мифологиялайды, дүниетанымның белгілі бір түрін жасайды, оның ерекшелігі радикалды плюрализм күйі болып табылады.

Қорыта айтқанда постмодерн, біздің ойымызша, біріншіден, шындықты сипаттаудың өзіндік моделі мен нормаларын ұсынады, екіншіден, ойлаудың жаңа стилін қалыптастырады, үшіншіден, өзінің философиялық тілін жасайды.

Осылайша, постмодерндік мәдениеттің негізінде мифологиялық идеялардың өзіндік жүйесі жатыр. Постмодерндік сананың конструкциялары, классикалық сияқты, мифологиялық болып табылады, өйткені олардың негізінде адам

санасының шындықпен соқтығысуының бастапқы тәжірибесі, оны түсіну және құрылымдау тәжірибесі бар.

Әдебиетер тізімі

1. Галанина Е.В. Миф как реальность и реальность как миф: мифологические основания современной культуры (монография). – М.: Издательский дом Академии Естествознания, 2013. – 130 с.
2. Галанина Е.В. Мифологические миры постмодерна // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-1. – С. 200-203.
3. URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=36644>.
4. Жаксылыков А.Ж. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис: автореф. дисс. докт. филол. наук. – Алматы, 1999. – 52 с.
5. Неупокоева И.Г. История всемирной литературы. Проблема системного и сравнительного анализа. – М.: Наука, 1976. – 262 с.
6. Дербісәлін Ә. Дәстүр мен жалғастық. – Алматы: Ғылым, 1976. – 204 бет.
7. Қасқабасов С. Т.2. Мифология. Фольклор. Әдебиет. Зерттеулер. – Астана: Фолиант, 2014. - 344 б.

УДК 37

КОМПЬЮТЕРНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Шаяхметова А.А.

Научный руководитель: Федосова С.А., к.ф.н., профессор
НАО «Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова»
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, adina.shayakhmetova11@gmail.com

Применение компьютерных технологий в обучении иностранному языку существенно облегчает работу как в преподавании, так и в изучении.

В настоящее время обучение с применением компьютерных технологий дает различные возможности организации обучения. Например, при изучении грамматики – каждый студент может выполнять разные грамматические упражнения, при обучении аудированию, студент может слышать иностранную речь, а при говорении может произносить выражения и фразы на иностранном языке и т.д.

Компьютерные технологий можно применять на различных этапах обучения: при объяснении новой темы, при повторении, закреплении материала, а также при контроле.

Доктор педагогических наук Е.С.Полат выделяет ряд преимуществ обучения иностранному языку с применением компьютера:

- интерес обучающихся к компьютерным технологиям зачастую приводит к высокой мотивации процесса обучения;
- во время преподавания с применением компьютерных программ у обучающихся повышается общая, компьютерная и языковая культура;

- формируются познавательные способности учащихся;
- поддерживается эффективное выполнение упражнений.

При использовании компьютерных технологии в обучении иностранного языка преследуются такие цели [6, с.140]:

При обучении фонетике	<ul style="list-style-type: none"> – формирование навыков различения звуков иностранного языка; – формирование ритмико-интонационных произносительных навыков; – формирование артикуляционных произносительных навыков
При обучении лексике	<ul style="list-style-type: none"> – расширение пассивного и потенциального словарей обучающихся; – контроль уровня сформированности лексических навыков на основе тестовых и игровых компьютерных программ с использованием визуальной наглядности; – формирование продуктивных лексических навыков преимущественно письменной речи
При обучении грамматике	<ul style="list-style-type: none"> – контроль уровня сформированности грамматических на основе тестовых программ; – формирование рецептивных грамматических навыков чтения и аудирования; – формирование продуктивных грамматических навыков преимущественно письменной речи
При обучении чтению	<ul style="list-style-type: none"> – обучение технике чтения вслух; – закрепление рецептивных лексических и грамматических навыков чтения; – овладение умениями извлечения из текста смысловой информации различных видов; – обучение различным видам анализа текста; – контроль правильности и глубины понимания прочитанного текста
При обучении аудированию	<ul style="list-style-type: none"> – формирование фонетических навыков аудирования; – контроль правильности понимания прослушанного текста
При обучении говорению	<ul style="list-style-type: none"> – формирование фонетических навыков говорения

Существует ряд организационных форм работы в условиях современного учебного процесса с применением компьютерных технологии:

1. Компьютерные технологии применяются как дополнительное техническое средство бучения для организации самостоятельной работы учащихся под руководством преподавателя.
2. Автономная работа учащегося с компьютером в индивидуальном режиме.
3. Дистанционное обучение, где компьютерные технологии являются средством связи между обучающимися и преподавателем.

4. Коллективная творческая работа обучающихся.
5. Организованное преподавателем общение различных групп обучаемых с применением телекоммуникационных компьютерных средств.
6. Работа обучающихся, при обучении говорению, за одним ПК.

В XXI веке имеется такое понятие, как компьютерная лингводидактика. Компьютерная лингводидактика – это область лингводидактики, исследующая теорию и практику в ходе применения компьютеров в обучении языку.

В наше время ученые-исследователи акцентируют два этапа развития лингводидактики: традиционный и современный. Первый этап охватывает 60-80-ые годы, когда компьютеры применялись с целью преподавания отдельным видам вербальной деятельности, а также аспектам языка. Преимущественно распространенные типы программ того периода считались учебные и тренировочно-контролирующие программы, которые были предназначены для обучения лексике, грамматике, чтению и письму.

Второй этап начался в 90-е годы XX века. Данный этап связан с появлением средств мультимедиа, телекоммуникационных технологий, и с изменением промышленных способностей компьютеров. Все эти средства дали вероятность использовать компьютер для работы над всеми аспектами языка. Также появилась вероятность реального общения с носителями языка (как в письменной, так и в устной форме).

Применение компьютеров в обучении языку начало развиваться в двух сферах:

1. В обучении родному языку;
2. В обучении иностранному языку в языковой среде и вне её.

Применение компьютерных технологий на уроках иностранного языка – это один из видов организации учебного процесса. Имеется огромное количество разнообразных программ, позволяющих изучать иностранный язык с помощью компьютеров. При обучении иностранному языку могут применяться следующие компьютерные программы [5, с.234]:

1. Уордсток (программа для работы со словарем).

Эта программа создана для самостоятельного составления словаря. Обучающийся может записать до 1000 слов с их определениями и примерами. В любое время он может посмотреть слово или проверить свое знание лексики: на экране показывается определение слова и следует вопрос о самом слове. Пример с пробелом служит подсказкой. Программа очень элементарна в работе и является совершенной для индивидуального обучения, а также для занятий в группе и обмена информацией.

2. Мэтчмастер (программа на подбор соответствий).

Эта универсальная программа пользуется постоянным спросом среди обучающихся учащийся должен точно соединить лексические единицы (от слова до абзаца в три строки) правой и левой колонок. Выбор проводится путем просмотра обеих колонок с применением стрелочек-индикаторов. Печатающее устройство разрешает размножить упражнения на бумаге для индивидуальной и классной работы.

3. Чойсмастер (программа на выбор вариантов).

Эта простая в работе программа для создания упражнений на многочисленный выбор. Программист может установить 3-5 вариантов выбора или разное количество для любого примера и при потребности включить индикаторы ошибок, фиксирующие каждое неправильное действие. Вопросы могут демонстрироваться последовательно или вразброс. При составлении упражнений учителю необязательно соблюдать определенного количества вопросов. После выполнения упражнения могут быть добавлены вопросы. Для этого используется программа “Редактор”. Работающий с компьютером может выбрать тестирующий и обучающий режимы. При первом обучаемый до конца выполнения упражнения не знает, какие из его ответов верны. Второй режим гарантирует незамедлительный ответ и действие индикатора ошибок.

4. Клоузмастер (программа на заполнение пропусков).

Программа позволяет учителю или обучаемому вводить, записывать на диск или редактировать тексты размером до 50 строк. Обучающийся выбирает текст по названию и перед его демонстрацией на дисплее устанавливает, какие слова в тексте должны быть опущены (от каждого пятого до каждого пятнадцатого). Затем, просматривая текст с пронумерованными пробелами, заполняет их. Тексты на разных языках с пробелами могут быть получены в печатном виде. Обучаемые могут заполнить их на бумаге с удобной для себя скоростью и в удобное время проверить результаты своей работы с данными компьютера.

5. Кроссвордмастер (программа на заполнение кроссворда).

Программа позволяет создавать, записывать и решать на компьютере кроссворды, а также обеспечивает режим работы для двух обучаемых. Программист может определить размеры диаграммы (от пяти до пятнадцати квадратиков в каждом направлении) и печатать в ней слова и пробелы. Кроссворд может быть любого типа – обучающий или развлекательный, со словами, придуманными тут же или взятыми из текста.

6. Юнисаб (программа на подстановку).

В демонстрируемом тексте поначалу отобранные слова или формулирования одно за другим акцентируются более ярким изображением. Обучаемый должен подставить вместо них другие слова или выражения.

7. Юнилекс (программа для работы со словарем к тексту).

В программе составляется список всех слов текста по алфавиту и указывается частотность применения каждого слова. Список может быть записан на диск или выдан в печатном виде. Возможно его применение в подготовке лексических пояснений к определенным текстам.

8. Гепмастер (программа на заполнение пропусков).

Программа позволяет учителю вводить огромные тексты и определять элемент, который должен быть опущен – приставки, суффиксы, слова или выражения. Если необходимо он может установить разрешение на другой, также правильный ответ. Текст вводится посредством специального процессора. Обучаемый может заполнять пробелы в любой очередности и выбирать проверяющий или обучающий режим. любой ответ может сопровождаться ключом, который появляется при каждом ответе. Эта программа зачастую выбирается

учителями для жесткого контроля формируемых навыков употребления языковых единиц.

9. Пинпойнт (программа на догадку).

Программа представляет собой широко знаменитую игру по восстановлению темы текста посредством минимум контекста. Она включает 60 текстов – образцов на всевозможные темы. В программе применяется одна из шести тем, показанных на экране, и показывается одно слово из данного текста. Другие слова данного текста опущены. Обучаемый, используя минимум информации, должен угадать какая тема из шести подходит к данному тексту. Он может запрашивать дополнительные слова до того момента, пока не отгадает тему.

10. Спидрид (программа на скоростное чтение).

Текст демонстрируется на экране частями по 8 строчек в течение назначенного времени (обучаемый должен выбрать время предъявления: от 1 минуты до 9 секунд – для очень медленного чтения; 9 секунд – для тренировки оперативной памяти). Цель упражнения – подготовка быстрого чтения с общим охватом содержания. После каждой страницы или всего текста могут быть показаны вопросы на множественный выбор. Текст может демонстрироваться как нормальным, так и увеличенным шрифтом.

Таким образом, мы можем сделать вывод, что даже при наличии непрерывно расширяющихся ИТ-технологий при обучении иностранным языкам, педагогически оправдан поиск пути введения их в учебно-воспитательный процесс таким образом, чтобы технологии органично вписывались в систему образования со всем программным языковым и речевым материалом. Наиболее действенной формой преподавания является такая форма, при которой процесс преподавания непосредственно связан с активной деятельностью самого ученика.

Применение компьютерных технологий на уроках иностранного языка – один из видов такой организации учебного процесса. Особенно успешно обучение иностранному языку стало эволюционировать с популяризацией обучающих компьютерных программ и сети Интернет. Это повышает интерес к предмету, усиливает мотивацию, создает обстоятельства для самостоятельной работы и комфортной среды обучения. Компьютерные технологии – это вспомогательные средства для высококачественного изучения иностранного языка, это инструмент, который помогает учителям усовершенствовать процесс получения знаний. Очевидно, что сложно представить современный учебный процесс без применения новых информационных и коммуникационных технологий и различных компьютерных программ. дают возможность самостоятельно работать, оценивать свои умения и навыки, получаемые в ходе обучения. Основное содержание изучаемого предмета может быть представлено в виде печатных изданий (учебники, дидактические материалы, разные пособия, справочники), также посредством текстовых пособий, электронных учебников, справочников на лазерных дисках и так далее.

Список литературы

1. Азимов Э.Г. Компьютерные текстовые редакторы на уроке иностранного языка / Э.Г.Азимов // Иностранные языки в школе. – 1997. – №1. – С. 54-57.
2. Гребенев И.В. Методические проблемы компьютеризации обучения в школе / И.В.Гребенев // Педагогика. – 1994. – №5. – С. 47.

3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам / Н.Д.Гальскова. – Москва: Арки-Глосса, 2000. – 165 с.
4. Карамышева Т. В. Изучение иностранных языков с помощью компьютера. В вопросах и ответах. / Т. В. Карамышева. – Санкт-Петербург: Союз, 2001. – 190 с.
5. Маслыко Е.А. Настольная книга преподавателя иностранного языка / Е.А.Маслыко, П. К. Бабинская. – Москва: “Вышэйшая школа”, 2004. – 522 с.
6. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.К. Петров. – Москва: Издательский центр "Академия", 1999. – 224

УДК 37

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ РЕСУРСОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Шаяхметова А.А.

Научный руководитель: Федосова С.А., к.ф.н., профессор
НАО «Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова»
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, adina.shayakhmetova11@gmail.com

Нынешнее общество предъявляет крупные запросы к образованию и общему формированию учащихся, эффективности усвоения программы. Необходимо обучить каждого учащегося за небольшой период времени получать, перерабатывать, оценивать, а также использовать в практической работе огромный объем информации. Очень принципиально осуществить ход обучения так, чтобы учащиеся активно, с интересом и с интересом работали на занятии, видели результаты своей работы, а также имели шанс самостоятельно их оценить. Посодействовать педагогу в решении этой трудной задачи может совокупность традиционных методов изучения и нынешних информационных технологий, в том числе и компьютерных с внедрением ресурсов Интернета. Внедрение компьютера на занятии делает процесс учения мобильным, строго дифференцированным, индивидуальным и интерактивным.

Современный компьютер содержит в себе функции телевизора, видеомэгаффона, книги, калькулятора, телефонного аппарата и является универсальным устройством, способным моделировать различные языковые ситуации, он имеет возможность быстро и эффективно откликаться на воздействия и требования учащегося. Этот способ преподавания также упрощает задачи проведения уроков для преподавателей: он способен помочь им дать оценку возможности и познания учащегося, побуждает находить современные, нестандартные формы и методы изучения, дает пространство для педагогического творчества. При этом компьютер не замещает педагога, а только дополняет его, играя роль инструмента, который при грамотном использовании существенно повышает результативность педагогического процесса.

С появлением компьютерных сетей, в широком доступе, в образовательных учреждениях, учащиеся и учителя получили возможность почти мгновенно

получать необходимую информацию с любой точки земного шара. Через глобальную телекоммуникационную сеть вероятен моментальный доступ к большим информационным ресурсам. Английский язык, как и каждый другой, осуществляет коммуникативную функцию. Из-за этого как учебный предмет он является в одно и тоже время и целью, и средством изучения. В интернете размещено более миллиардов разных мультимедийных файлов в английском языке, включающих учебно-методическую и научную информацию, собственно, что дает возможность организовывать оперативную консультационную помощь, моделировать научно-исследовательскую работу, осуществлять виртуальные учебные занятия (семинары, лекции) в режиме настоящего времени.

Новейшие требования общества к уровню формирования и образованности личности, новые условия жизни должны менять и содержание, средства и методы педагогического процесса. В данной ситуации появляется естественная и довольно резкая необходимость в новейших концепциях, методах и технологиях обучения.

В области применения информационно-коммуникационных технологий в обучении иностранным языкам огромный вклад внесла доктор педагогических наук, профессор Н.Д.Гальскова. В своих исследованиях она отмечает, что «в нынешнее время стремительно исследуются дидактические свойства и функции новейших мультимедийных и гипермедиальных технологий в сфере преподавания иностранным языкам, разрабатываются различные аспекты применения Интернет-ресурсов с целью формирования иноязычной коммуникативной компетенции, строятся образовательные системы по иностранным языкам, основанные на информационно-коммуникационных технологиях. Впервые ставится вопрос о формировании модели профессионального сетевого сообщества с учетом нынешних требований». Она также отмечает, что «речь идет об обучении иностранным языкам с помощью нынешних информационных технологий, которым отводится основная значимость в организации самостоятельной и креативной деятельности обучающегося». Она считает, что возможно вычленив качественные «ориентиры», которые дают возможность установить нынешние образовательные технологии в сфере обучения иностранным языкам.

Это те технологии, которые:

- вовлекают каждого обучающегося в активный познавательный и информационно-коммуникационный процесс, в том числе и прежде всего с помощью средств нынешних информационных технологий;
- дают возможность формировать условия для использования каждым обучающимся полученных знаний;
- могут помочь обучающимся понять, где, каким способом и для каких целей полученные навыки могут быть применены».

Технический прогресс, стремительными темпами меняющий нашу жизнь во всех аспектах, коснулся как лингвистических лабораторий, так и простых аудиторий. Компьютеры, мультимедиа и интерактивные доски стали практически нормой.

В нынешнее время имеется большое число различных средств новейших информационных технологий; среди применяемых в учебном процессе, особое место занимает компьютер. Анализ проблем компьютерного обучения

иностранным языкам занимает одно из основных мест в трудах педагогов: Э.Грамм, Азимова, М. Ю. Бухаркиной, Е. И. Дмитриевой, Д. Д. Климентьева, Н. Л. Лукошкиной, Е. С. Полат и др.

Внедрение компьютера в учебный процесс приводит к появлению новых организационных форм преподавания; применяются компьютерные обучающие программы по иностранному языку, разрешающие сформировать самостоятельную работу учеников. На этапе предъявления нового учебного материала, обучающиеся имеют возможность как непосредственного контакта с другим обучаемым, так и с новым учебным содержанием, представленным с помощью мультимедийной программы.

Слово «мультимедиа» – можно перевести с английского языка как «многие среды» (от multi – много и media – среда).

В современной методике «мультимедиа» рассматривается как одно из многочисленных технических средств обучения, которое способно решать круг задач, определяемый дидактическими свойствами и функциями этого средства преподавания. Мультимедиа - это техническое средство обучения, интегрирующее различные виды информации - звуковую, визуальную, а также обеспечивающее интерактивное взаимодействие с обучаемым.

Согласно мнению С.Г. Григорьева и В.В. Гришкуна важным свойством мультимедиа считается интеграция разных видов данных, воздействующих на ряд органов человеческих чувств, вызывая эмоциональную реакцию обучаемого, что благоприятно влияет в результативность преподавания. Свойство интерактивности, т.е. возможность управлять процессом представления данных вовлекает обучаемого в активный учебный процесс, стимулирует его познавательную деятельность, содействует поддержанию стабильной мотивации к познанию.

Новейшие информационно-коммуникационные технологии дают обширный спектр различных мультимедийных средств, позволяющих разнообразить учебный процесс.

В настоящее время, период повсеместной компьютеризации и прихода в образование новейших технологий, у педагогов возникает настоятельная потребность в применении мультимедийных средств, в том числе и в создании электронных презентаций с целью применения их на аудиторных занятиях.

Применение средств мультимедиа и создание презентаций могут помочь педагогу привнести эффект наглядности даже в лекционные занятия и помогут обучаемым усвоить материал быстрее и в полном размере.

К преимуществам компьютерной презентации относят:

- облегчение работы преподавателя в упорядочивании и сохранности наглядного материала, требуемого с целью
  - конкретного занятия;
  - возможность подать в привлекательном виде тщательно подготовленную информацию;
  - помогает упорядочить полный материал и выстроить его, придерживаясь логике изложения и хранить его в одном файле;
  - сохранность наглядных материалов и возможность их исправления;

- обучающийся (при необходимости) может самостоятельно вернуться к той части данных, которую не усвоил;
- комментируя материал, который находится в слайдах, педагог может детальнее остановиться в конкретных моментах;
- более значительную информацию в слайде можно выделить, придав ей эффект анимации.

Все это повышает интерес к учебе, а также способствует наиболее качественному освоению материала любой учебной дисциплины, в том числе и иностранный язык. Согласно мнению Е.И.Пассова, применение мультимедийной презентации PowerPoint в учебном процессе упрощает использование разных видов языковых и речевых упражнений: имитативных, подстановочных, трансформационных, репродуктивных.

Подобным образом, можно выделить главные направления применения компьютерных технологий, а именно презентаций, созданных с помощью программы PowerPoint, в занятиях иностранного(английского) языка:

- визуальная информация (наглядный, иллюстративный материал);
- демонстрационный материал (упражнения, опорные схемы, таблицы, определения);
- тренажёр;
- контроль за умениями, умениями обучающихся;
- самостоятельная поисковая, творческая работа обучаемых.

Компьютер предоставляет возможность максимально индивидуализировать обучение, сделать процесс преподавания креативным, исследовательским, повышает мотивацию и интерес к изучению иностранного языка. [2, с.35].

В случае если у преподавателей английского языка возникают трудности вместе с использованием Интернет-ресурсов в заданиях, а также при подготовке к ним, в веб-сайте MediaAwarenessNetwork, возможно найти наиболее подробные программы уроков вместе с отдельным предписанием абсолютно всех операций, а еще использованные материалы с целью самообразования и повышения профессиональных способностей педагога.

В веб-сайте имеется особый раздел для родителей, где рассматриваются данные проблемы, как безопасность учащихся при применении сети интернет, конфиденциальность, выполнение этических общепринятых норм общения в виртуальных обществах.

Веб-сайт обучает выбирать и рассматривать информацию, с которой мы встречаемся, работая в сети интернет. Доступ к материалам веб-сайта предоставляется бесплатно. [4, с.8].

При применении цифровых инструментов на уроке английского языка в средней школе, на наш взгляд, определенный риск предполагает также действия учеников. Приобретя доступ к компьютеру, обучающиеся могут отвлечься в сторонние действия в сети Интернет, вместо того, чтобы осуществлять учебные действия. Поэтому преподаватель должен иметь возможность осуществлять контроль за работой учеников, а также внимательно отбирать материалы и, при

надобности, ограничивать функционал веб-браузера подобным способом, чтобы не допустить контакт учеников с неуместными материалами.

Список литературы

1. Беляева Л.А., Иванова Н.В. Презентация PowerPoint и ее возможности при обучении иностранным языкам / Л.А.Беляева, Н.В.Иванова //Иностранные языки в школе. – 2008. – №4. – с. 36-40.
2. Владимирова Л.П. Интернет на уроках иностранного языка. ИЯШ, №3, 2012. с 33-41
3. Васильева В.Н. Использование информационных технологий в учебном процессе // <http://ipk.admin.tstu.ru>
4. Браун, Д.Р. Модель решения проблем для развития информационной грамотности: комплексный подход.//Библиотека в школе- 2014.- №22. - с. 6- 11.
5. Гальскова Н.Д. Новые технологии общения в контексте современной концепции образования в области иностранных языков / Н.Д.Гальскова // Иностранные языки в школе. – 2009. – №7. – с. 9-15.
6. Пассов Е.И. Современные направления в методике обучения иностранным языкам: учебное пособие / Под ред. Е.И.Пассова, Е.С.Кузнецовой. – Воронеж: НОУ «Интерлингва», 2003. – 40с. (Серия «Методика обучения иностранным языкам». №22).

МАЗМУНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОЛОГИЯ – ТІЛ БІЛІМІНІҢ, ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ МЕН ТЕОРИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕЙТІН ҒЫЛЫМ

ФИЛОЛОГИЯ – ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ ЯЗЫКОЗНАНИЯ, ИСТОРИИ И ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ

LEARNING IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS

Alikhanova A.A., Serikkaziyeve G.S. 3

BLENDED LEARNING IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS

Ashirbay A.N. 6

EFFECTIVE TEACHING METHODS OF SPEAKING AT THE MIDDLE STAGE IN A SECONDARY SCHOOL

Ashirbay A.N. 12

TECHNOLOGIES TO ENHANCE LISTENING SKILLS

Azatov B.I. 17

MODERN TECHNIQUES FOR TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Azatov B.I. 22

INTEGRATING NATURAL SCIENCES RESEARCH IN THE CONTEMPORARY TEACHING AND LEARNING VENTURES IN SOUTHERN UZBEKISTAN – CHALLENGES AND EMERGING HORIZONS

Ergashov Jamshid and Dani, Raviprakash G. 24

THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ON THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE AT SCHOOL

Ismailova G.K., Kenzhebaeva M.H. 26

IMPLEMENTING MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH TO SECONDARY SCHOOL STUDENTS

Kadylbekova N.Z. 29

REVIEWING SPECIFICATIONS OF TEACHING ENGLISH FOR ACADEMIC PURPOSES

Nagashybayeva M.A. 34

STABILITY IS ONE OF THE MAIN FEATURES OF IDIOMS

Рахметова Ә.Е. 38

DESCRIPTION OF THE EFFECTIVE WAYS OF MEMORIZING VOCABULARY

Tasbolatkyzy D. 41

THE PRIMARY AND MOST PREVALENT APPROACHES TO TEACHING ENGLISH

Tasbolatkyzy D. 46

CONTRASTIVE STUDY OF NOUN IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Togayev B. 50

DEVELOPING LISTENING SKILLS AS THE MOST CRUCIAL ASPECTS OF STUDYING A FOREIGN LANGUAGE

Umitbayeva Z.B. 58

ЖҮСП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛК» ІЛІМІНІҢ ТАРИХИ-ЭТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ Абдихадир Қымбат, Жиренова А.Т.	61
ҚАРСЫ МӘНДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР Абдрахманов Р.Х., Абиьгазин С.И.	64
ОҚЫЛЫМ МЕН ЖАЗЫЛЫМ – БІР ҮДЕРІС Ақбұзауова Б.	69
КӨРКЕМ ПРОЗАДАҒЫ КЕЙІПКЕР МОНОЛОГЫ АРҚЫЛЫ РИТОРИКАЛЫҚ КЕҢІСТІКТІ АЙҚЫНДАУ Алдангорова А.Ә., Касенов С.Т.	75
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕР Алимжарова А.О.	79
МОТИВАЦИЯ К ИЗУЧЕНИЮ РУССКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ МНОГОЯЗЫЧИЯ Аманкулов Ш.К., Аминова М.Д.	85
ҚОҒАМДЫҚ ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ ЖАСТАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНЕ ӘСЕРІ Ануар С., Түйте Е.Е.	90
OVERVIEWING THE MAIN APPROACHES OF THE METHODOLOGY OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE Askhatova M.T.	94
POETIC TRANSFORMATIONS IN ARTISTIC TRANSLATION (BASED ON THE MATERIAL OF TRANSLATIONS OF B.PASTERNAK’S LYRICS) Аушахман А.Т., Тараков А.С.	100
БАЙЫРҒЫ ТҮРКІЛІК ТІЛДІК ЖӘНЕ ТОПОНИМДІК БІРЕГЕЙЛІК (АБАЙ АУДАНЫ МАТЕРИАЛЫ НЕГІЗІНДЕ) Ахметова Г.С.	105
БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ШЕТ ТІЛ САБАҒЫНДА МӘТІНДЕРДІ ОҚУҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН АРТТЫРУ Базылжанова М.М.	108
ҚОЙШЫБЕК МҮБӘРАК ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ АРХЕТИПІ Бақытқызы Д., Сыздыкова Б.Е.	111
ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУДАҒЫ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ Балыкбаева Д.С.	114
ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ Балыкбаева С.К.	117

THE ROLE OF GAMING TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH TO KAZAKH-SPEAKING GROUPS	
Берденова С.Л., Байтелиева М.А.	120
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ФОРМА ТУДЫРУШЫ ЖҰРНАҚТАР	
Бердығожина А.Қ., Айтмукашова А.А.	125
ЕРБОЛ ЖАНПЕЙІСОВТИҢ ҚАЗАҚ ЭТНОЛИНГВИСТИКАСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ	
Бияров Б.Н., Келенова А.Ж.	128
ESSENTIAL METHODS OF ORAL AND WRITTEN NARRATION	
Volat Rauan, Fedosova S.A.	132
ОЦЕНИВАЕТСЯ ИНФОРМАТИВНОСТЬ ФИЗИЧЕСКОГО ПРАКТИКУМА	
Даминов Д.	137
КӨРКЕМ МӘТІН ПРАГМАТИКАСЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИ САНА	
Даривхан Нургул, Қасенов С.Т.	140
МӘННАН ТҮРҒАНБАЕВ – ҚАЗАҚ ОЯТУШЫСЫ	
Дәулет С., Касенов С.Т.	146
НОМИНАЦИИ ПЕРСОНАЖА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ АНТРОПОЛОГИИ	
АЛИБЕКА АСКАРОВА	
Джилкибаева А.А.	148
СВОЕОБРАЗИЕ АВТОРСКОГО МИРОМОДЕЛИРОВАНИЯ В СКАЗОЧНОЙ ПОВЕСТИ Е. КЛЕПИКОВОЙ И К. ЗЕМСКОЙ «КАРАНТИННЫЕ ЧЕЛОВЕЧКИ»	
Джумадилова Д.А., Кувшинникова О.А.	153
ҒАЛЫМНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАРЫ	
Енсебаева К.К.	158
БАЯНЖҮРЕК ТАУЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ОРЫНДАР: ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ҚҰПИЯСЫ	
Әндас Ершат	163
НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ БІРІЗДЕНДІРУДІҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗІ	
Жанжигитов С.Ж.	168
IMPLEMENTING WISDOM QUOTES TO TEACH EFL STUDENTS	
Zheniskhan A.M.	175
ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ТЕКТІЛІК ФЕНОМЕНІ	
Жилкубаева А.Ш., Сапанова А.М.	178
ВКЛАД В.А. МАСЛОВОЙ В РАЗВИТИЕ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ В КАЗАХСТАНЕ	
Жилкубаева А.Ш.	184
ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДІҢ ЖАНРЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУІ. БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ӨЛКЕТАНУ МАТЕРИАЛДАРЫН ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ	
Задахан М.Б., Касенов С.Т.	189

ОРАЛХАН БӨКЕЙ СУРЕТКЕРЛІК ШЕБЕРЛІГІ (адам және табиғат) Исмаилова Р.Н.	192
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫН ДӘУІРЛЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ Інірбай С.Д., Сыздықова Б.Е.	196
СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ Кабдулинова Н.Е.	201
ФУНКЦИИ СИМВОЛА В РАССКАЗАХ Г.К. БЕЛЬГЕРА Кажаева Н.К., Ананьева С.В.	204
АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ҚАЙРАТКЕРІ, АҚЫН, ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ЖАРЫҚ ЖҰЛДЫЗЫ – МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВТЫҢ 130 ЖЫЛДЫҒЫ Калиева З.Б.	208
ТЕХНИКА SHADOWING – ОДИН ИЗ ЭФФЕКТИВНЕЙШИХ МЕТОДОВ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА Кальжирова Н.М.	211
STUDYING THE CULTURE OF THE CHINESE PEOPLE THROUGH FOLK TALES FOR INTERESTED AND OTHERS Камбарова А.Е., Бейсенова С.Ж.	213
ДАРЫНДЫ ОҚУШЫЛАРМЕН ЖҰМЫС. ОҚУШЫЛАРДЫ ОЛИМПИАДАҒА ДАЙЫНДАУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ Камысбаева Ж.З.	217
ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ТҮРЛІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМУ Касенова А.М.	221
ENGLISH FOR SPECIAL PURPOSES OF ITS TEACHING AS A SUBJECT OF RESEARCH AND TRAINING Kaharman Yernar	223
COGNITIVE AND PRAGMATIC ASPECTS OF SPEECH ACTIVITY EVALUATION IN DIALOGUE Kim Ginam, Kapysheva G., Larionova I.	226
ТІЛДІК КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК Кинолбаева Р.С.	232
АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ЖӘНЕ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІ Култаева А.М.	234
ЭФФЕКТИВНЫЕ ПРИЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ Кумашева Д.А., Радченко Н.Н.	236

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІ БҰЗЫЛЫСТАРЫН ТҮЗЕТУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	239
Қабылғани Ш., Ауренова М.Д.	
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ НӨЛДІК ФОРМА МӘСЕЛЕСІ	241
Қайртаева А.А., Айтмукашова А.А.	
АЙТЫЛМАҒАН АҢЫЗ СЫРЛАРЫ	244
Қасаинова А.Н., Келгембаева Б.Б.	
АФОРИЗМДЕРДІҢ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАҚЫРЫПТЫҚ ТОПТАРЫ	247
Құрманбекұлы Қуандық, Бияров Б.Н.	
ПАРАМӘТІН – ИНТЕРМӘТІН АМАЛЫНЫҢ БІР ТҮРІ	251
Қасымбек Құштар, Сейпутанова А.Қ.	
СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕРЕВОДОВ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЛЕМОНИ СНИКЕТА «ЛЕМОНИ СНИКЕТ: 33 НЕСЧАСТЬЯ» НА РУССКИЙ ЯЗЫК	254
Маликбаева Д.А., Абдрахманова Т.М.	
XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ПОСТМОДЕРНДІК ҮРДІСТЕР	258
Минан Бижан, Касенов С.Т.	
ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ НА СОЗДАНИЕ ОБРАЗОВ И СИМВОЛИКИ В ЛИТЕРАТУРЕ	263
Мурадова В.В.	
М. ӘУЕЗОВТІҢ «КӨКСЕРЕК» ПОВЕСІНДЕГІ ТІЛДІК ҚОЛДАНЫСТАР АЯСЫ	267
Муратова А., Омариева Л.А.	
ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУІ	270
Мухамадиев Т.М., Касенов С.Т.	
АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ РУХАНИ – АДАМГЕРШІЛККЕ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ МАҢЫЗЫ	273
Мухаметбекова Ж.Т.	
ЭЛЕМЕНТЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ В ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ КАК СОВРЕМЕННЫЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ТРЕНД	275
Мухаметжанова Л.К.	
МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМУ	280
Мухашова Р.Т.	
ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	282
Мұқанқызы Г.	
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗІ	287
Мырзабиева Д.Т.	
БАЛАНЫ КІТАП ОҚУҒА ҚЫЗЫҚТЫРУ	289
Мырзаханова М.М.	

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ Мырзаханова С.Т., Келгембаева Б.Б., ...	292
ПИСАТЕЛЬ И ГРАЖДАНИН: ТВОРЧЕСКАЯ СУДЬБА И ЛИЧНОСТЬ КЕМЕЛЯ ТОКАЕВА (НА МАТЕРИАЛЕ КНИГИ КАСЫМ-ЖОМАРТА ТОКАЕВА «СЛОВО ОБ ОТЦЕ») Нұрахметова А.К., Ананьева С.В.	296
ABOUT LINGUISTIC PROBLEMS OF TRANSLATION Nurhodzhayeva H.A.	300
ӘЛ-ФАРАБИ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «ТОЛЫҚ АДАМ» БЕЙНЕСІ Нұржанов А.К.	303
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУ Нысанова А.С.	309
КӨПТІЛДІ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ҚОРЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ Омариева Л.А.	311
ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «ҚАЙЫРЫМДЫ ҚАЛА ТҮРҒЫНДАРЫ ТУРАЛЫ» ТРАКТАТЫНДАҒЫ ЭТИКАЛЫҚ МҰРАТТАРЫНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ Ракишева А.Е., Уалханова Н.Е., Жиренова А.Т.	315
РОЛЬ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЛИТЕРАТУР Расулова З.Х.	318
ҚЫЛҚОБЫЗ – БАБАМЫЗДАН ҚАЛҒАН АСЫЛ МҰРА Рахатова А.Д., Кашей А.К.	324
ӘБДІЛХАМИТ РАЙЫМБЕРГЕНОВ КҮЙЛЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ Самарбекова Д.Б., Кашей А.К.	329
ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ПОЭТИКА Сейпуганова А.Қ.	334
ЕТІС КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ Сембиев Қ.З., Жаркеева Г.Б.	339
ОРТА ҒАСЫР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ЖАЛПЫ СИПАТЫ МЕН ТОПТАСТЫРЫЛУЫ Сембиев Қ.З.	343
АҢЫЗ АДАМ ТҮЛҒАСЫ Сетерхан Үмітхан, Картаева А.М.	349
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНДАҒЫ ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИННІҢ АЛАТЫН ОРНЫ Сәрсенбек Н.Ж., Үмбетәев М.Б.	352
АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТӘРБИЕ СИПАТЫ Смекенова Г.Т.	357

ЖАЗУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА АРНАЛҒАН ЖАТТЫҒУ ТҮРЛЕРІ АРҚЫЛЫ ЖАҢА ӘЛПБИДІ ҮЙРЕТУ	
Смыкова А.Д., Әбдуов М.І.	359
ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ	
Султанғалиева А.А.	364
ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	
Танжарықова С.Б.	368
ДУЛАТ ИСАБЕКОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ АНТРОПОЛОГИЯ	
Толеубаева К.А., Шодырова А.Е.	371
ҒЫЛЫМИ ЖОБА ЖҰМЫСЫН НЕДЕН БАСТАУ КЕРЕК?	
Толеукоңыр Ж.К.	375
PRINCIPLES OF ENGLISH TEACHING TAKING INTO ACCOUNT THE COMMUNICATIVE APPROACH	
Төрехан Н.Н.	380
PRINCIPLES OF ENGLISH TEACHING READING APPROACH	
Төрехан Н.Н.	384
МЕТОДИКА ДЕМОНСТРАЦИЯ ПРИНЦИП РАБОТЫ ОПТРОНА	
Тураханов Ф.Б., PhD, Заманова Ш.С.	389
ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЗАМАН МЕН АДАМ БЕЙНЕСІ	
Уатқан М.У., Келгембаева Б.Б.	391
ЖАҒАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕГІ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МЕН СПОРТТЫҢ МӘДЕНИ-ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗЫ	
Уразбаев А.А., Жилисбаев Н.К., Дайрабаев М.С.	395
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ	
Хамитов М.Б.	401
CHARACTERISTICS OF MODERN METHODS OF TEACHING ENGLISH IN SECONDARY SCHOOL	
Chakenova A.N., Zhang E.E.	404
ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF TEACHING ENGLISH IN SECONDARY SCHOOL IMPLEMENTING «STATIONS METHOD»	
Chakenova A.N., Zhang E.E.	410
ӘЛЕМДІК ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ МИФТІК ОЙЛАУДЫҢ ПОСТМОДЕРНДІК ЖҮЙЕСІ	
Шакер Г.Е., Қасенов С.Т.	414
КОМПЬЮТЕРНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ	
Шаяхметова А.А., Федосова С.А.	418
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ РЕСУРСОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ	
Шаяхметова А.А., Федосова С.А.	423

Сәрсен Аманжоловтың 120 жылдығына арналған
**«БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМДЫ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ –
АДАМИ КАПИТАЛ САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ
НЕГІЗГІ ФАКТОРЫ»**

«Аманжолов оқулары-2023»

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

I бөлім

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

Международной научно-практической конференции

«Аманжоловские чтения-2023»

**«ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ – КЛЮЧЕВОЙ
ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА»,**

посвященной 120-летию Сарсена Аманжолова

Часть I

CONFERENCE PROCEEDINGS

International Scientific and Practical Conference

«Amanzholov's Readings-2023»

**«TRANSFORMATION OF EDUCATION AND SCIENCE – A KEY
FACTOR IN IMPROVING THE QUALITY OF HUMAN CAPITAL»,**

dedicated to the 120th anniversary of Sarsen Amanzholov

Part I

Басуға жауапты Ислямова С.А.

Автор түпнұсқасынан көшірме жасау арқылы басып шығарылды

Мазмұны үшін Баспа жауапты емес

Басуға 13.12.2023 ж. қол қойылды
Шартты баспа табағы 25,28
Таралымы 500 дана

Пішімі 60x84/16
Есептік баспа табағы 33,28
Тапсырыс 972

С. Аманжолов атындағы ШҚУ «Берел» баспасы
070020, Өскемен қаласы, 30-шы Гвардиялық дивизия көшесі, 42